

50634

119

ARCHAEO- LOGIAI ÉRTESÍTŐ

ADÉMLAI KIADÓ • BUDAPEST

ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

A MAGYAR RÉGÉSZETI ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI TÁRSULAT TUDOMÁNYOS
FOLYÓIRATA

Megjelenik Budapesten félévenként
123–124. kötet (teljes sorozatban) 1996–1997
Megindításának éve: 1868

Szerkesztő:
FODOR ISTVÁN

A szerkesztőbizottság tagjai:
BÁLINT CSANÁD, HOLL IMRE, KALICZ NÁNDOR, NAGY MIHÁLY, TÓTH ENDRE

Szerkesztőségvezető:
NAGY MIHÁLY

Felelős kiadó:
AKADÉMIAI KIADÓ RT.

Szerkesztőség: 1370 Budapest, Múzeum krt. 14–16. Pf. 364 (Magyar Nemzeti Múzeum) Telefon: 338-2705
Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó Rt., 1117 Budapest, Prielle Kornélia u. 4. Telefon: 464-8274

ARCHAEO- LOGIAI ÉRTESÍTŐ

A MAGYAR RÉGÉSZETI ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI TÁRSULAT
TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

VOL. 123–124.

1996–1997. ÉV ÖSSZEVONT SZÁMAI

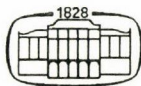
123–124. KÖTET

~~XP 2576~~

SZTE Egyetemi Könyvtár

~~J000723134~~

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

Vetel

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>Holl Imre</i> : Marktplätze und Handwerker. Entwicklungstendenzen in Sopron im Spätmittelalter	7
<i>Zsidi Paula</i> : Temetőelemzési módszerek az aquincumi katonaváros északi temetőjében	17
<i>Kovács Péter</i> : A „katonai territorium” és a <i>veterani et cives Romani</i> szervezet	49
<i>Gesztelyi Tamás</i> : Kettős csatornájú üvegkameók	63
Kiss Attila : Az avar kori tegezek csontlemezeinek kronológiájához	75
<i>Andrási Júlia</i> : Avar kori varkocsszorítók	85

KÖZLEMÉNYEK

<i>B. Hellebrandt Magdolna</i> : Muhi-Kocsmadomb, szkíta-kelta temető	125
<i>Szirmai Krisztina</i> : Jelvény (<i>signum</i>) Albertfalváról	161
<i>Miklósity Szőke Mihály</i> : Római kori üveggyöngyök Brigetióból	169

SZEMLE

<i>Fodor István</i> : Alfred Halikov (1929–1994)	179
<i>Gáspár Dorottya</i> : Sellye Ibolya Ilona (1913–1995)	180
<i>Kovács László</i> : Dienes István (1929–1995)	182
<i>Ilon Gábor</i> : Mithay Sándor (1916–1995)	184
<i>Patay Pál</i> : Nagy Sándor (1912–1995)	185
<i>Póczy Klára</i> : Nagy Tibor (1910–1995)	187
<i>Szirmai Krisztina</i> : Nagy Tibor tudományos munkásságának bibliográfiája	188
<i>Szalontai Csaba</i> : Ormándy János (1966–1995)	193
<i>Patay Pál</i> : Gallus Sándor (1907–1996)	194
<i>Torbágyi Melinda</i> : Lányi Vera (1939–1997)	195
<i>Zsidi Paula</i> : 100 éve született Nagy Lajos	197
<i>T. Dobosi Viola</i> : Nopcsa Ferenc és Albánia régészete	199

Emlékezés Alföldi András születésének 100. évfordulóján

B. Bónis Éva : Ich war eine Studentin von András Alföldi	207
<i>Erwin Pochmarsi</i> : Drei Grabbaureliefs mit dionysischen Darstellungen aus Mursa	207
<i>Ottományi Katalin–Sosztarits Ottó</i> : Spätromische Töpferofen im südlichen Stadtteil von Savaria	208
<i>Christine Ertel</i> : Das Kastell Favianis-Mautern in der Spätantike und im Frühmittelalter	210
<i>Borhy László</i> : „Non castra sed horrea...” Bestimmung einer der Funktionen spätromischer Binnenfestungen	213
<i>Bernhard Hebert</i> : Neufunde aus dem Salzkammergut und Dachsteingebiet. Zu Verkehr und Almwirtschaft im Inneren Noricums	215
<i>Ulla Steinklauber</i> : Grabungen im Gräberfeld Frauenberg/Leibnitz	216
Archäologische Forschungen im Jahre 1993–1994 (Szerk.: <i>Wollák Katalin</i>)	219

IRODALOM

<i>Gedai István: A Magyar Nagylexikon I–IV. numizmatikai címszavai</i>	269
<i>T. Dobosi Viola: Les industries à pointes foliacées d'Europe Centrale</i>	270
<i>Ilon Gábor: Lőrinczy G. (szerk.), A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára</i>	272
<i>Borhy László: Mócsy A.–Fitz J. (szerk.), Pannonia régészeti kézikönyve</i>	273
<i>Fodor István: István Szőke, Gyula László. Bibliography 1928–1994</i>	275
<i>Garam Éva: Györffy Gy.–Kovács L. (szerk.), Honfoglalás és régészet. A honfoglalásról sok szemmel I.</i>	276
<i>Holl Imre: Kovács J. L., Die Chronik des Marx Faut und Melchior Klein – Faut Márk és Klein Menyhért krónikája. 1526–1616. Sopron város történeti forrásai C.I.</i>	277
<i>Gedai István: Huszár L., Az Erdélyi Fejedelemség pénzverése</i>	278
<i>T. Dobosi Viola: A. Palma di Cesnola, Il paleolitico superiore in Italia</i>	278
<i>Patay Pál: Lenneis, E.–Neugebauer-Maresch, Chr.–Ruttaky, E., Jungsteinzeit im Osten Österreichs</i>	279
<i>Patay Pál: Němejcová-Pavúková, V., Svodín I. Studia Archaeologica et Mediaevalia II.</i>	282
<i>Nagy Árpád Miklós: Rakob, F. (szerk.), Karthago I.</i>	284
<i>Kiss Sándor: Römer-Martijnse, E. Römerzeitliche Bleietiketten aus Kalsdorf, Steiermark</i>	285
<i>Kiss Attila</i> Pilet, C. et al., La nécropole de Saint-Martin-de-Fontenay (Calvados)	286
<i>Kiss Attila</i> Sjøvold, Th., The Scandinavian Relief Brooches of the Migration Period	286
<i>Holl Imre: Brachmann, H. (szerk.), Burg – Burgstadt – Stadt. Zur Genese mittelalterlicher nichtagrarischer Zentren in Ostmitteleuropa</i>	287
<i>Holl Imre: Colardelle, M.–Verdel, E., Les habitats du lac de Paladru (Isère) dans leur environnement</i>	288
<i>Holl Imre: Drack, W., Zur Geschichte des Wasserhahns. Mitteilungen der Atiquarischen Gesellschaft in Zürich. Bd. 64.</i>	288
<i>Gyuricza Anna–Szabó Klára: Magyar régészeti irodalom – Bibliographia Archaeologica Hungarica 1994</i>	291
<i>Szabó Klára–Gyuricza Anna: Magyar régészeti irodalom – Bibliographia Archaeologica Hungarica 1995</i>	317

TABLE OF CONTENTS

STUDIES

<i>I. Holl</i> : Marktplätze und Handwerker. Entwicklungstendenzen in Sopron im Spätmittelalter. – Marketplaces and craftsmen. Trends of development in mediaeval Sopron	7
<i>P. Zsidi</i> : The northern cemetery of the military town at Aquincum. Methods of analysis	17
<i>P. Kovács</i> : The “military territory” and the organisation of the <i>veterani et cives Romani</i>	49
<i>T. Gesztelyi</i> : Glass cameos with double channel	63
A. Kiss : Contributions to the chronology of bone quiver plates from the Avar period	75
<i>J. Andrási</i> : Plait clasps from the Avar period	85

COMMUNICATIONS

<i>M. B. Hellebrandt</i> : Scytho-Celtic cemetery at Muhi-Kocsmadomb	125
<i>K. Szirmai</i> : An ensign (<i>signum</i>) from Albertfalva	161
<i>M. Miklósi Szőke</i> : Roman period glass beads from Brigetio	169

REVIEW

<i>I. Fodor</i> : Alfred Halikov (1929–1994)	179
<i>D. Gáspár</i> : Ibolya Ilona Sellye (1913–1995)	180
<i>L. Kovács</i> : István Dienes (1929–1995)	182
<i>G. Ilon</i> : Sándor Mithay (1916–1995)	184
<i>P. Patay</i> : Sándor Nagy (1912–1995)	185
<i>K. Póczy</i> : Tibor Nagy (1910–1995)	187
<i>K. Szirmai</i> : Bibliography of the scientific activity of Tibor Nagy	188
<i>Cs. Szalontay</i> : János Ormándy (1966–1995)	193
<i>P. Patay</i> : Sándor Gallus (1907–1996)	194
<i>M. Torbágyi</i> : Vera Lányi (1939–1997)	195
<i>P. Zsidi</i> : The Centenary of Lajos Nagy	197
<i>V. T. Dobosi</i> : Ferenc Nopcsa and the archaeology of Albania	199

Commemorative session at the occasion of the centenary of András Alföldi

É. B. Bónis : Ich war eine Studentin von András Alföldi	207
<i>E. Pochmarski</i> : Drei Grabbaureliefs mit dionysischen Darstellungen aus Mursa	207
<i>K. Ottományi–O. Sosztarits</i> : Spätrömische Töpferofen im südlichen Stadtteil von Savaria	208
<i>Chr. Ertel</i> : Das Kastell Favianis-Mautern in der Spätantike und im Frühmittelalter	210
<i>L. Borhy</i> : “Non castra sed horrea...” – Bestimmung einer der Funktionen spätrömischer Binnenfestungen	213
<i>B. Hebert</i> : Neufunde aus dem Salzkammergut und Dachsteingebiet. Zu Verkehr und Almwirtschaft im Inneren Noricums	215
<i>U. Steinklauber</i> : Grabungen im Gräberfeld Frauenberg/Leibnitz	216
Archaeological researches in 1993–1994 (Ed.: <i>K. Wollák</i>)	219

LITERATURE

<i>I. Gedai</i> : Hungarian Concise Lexicon I–IV., numismatic entries	269
<i>V. T. Dobosi</i> : Les industries à pointes foliacées d'Europe Centrale	270
<i>G. Ilon</i> : G. Lőrinczy (ed.), From the Neolithic to the Middle Ages. Studies presented to Ottó Trogmayer at the occasion of his 60th anniversary	272
<i>L. Borhy</i> : A. Mócsy–J. Fitz (eds), The archaeological handbook of Pannonia	273
<i>I. Fodor</i> : I. Szőke, Gyula László. Bibliography 1928–1994	275
<i>É. Garam</i> : Gy. Györffy–L. Kovács (eds), Conquest and archaeology I.	276
<i>I. Holl</i> : J. L. Kovács, Die Chronik des Marx Faut und Melchior Klein Faut Márk és Klein Menyhért krónikája. 1526–1616. Sopron város történeti forrásai C:I.	277
<i>I. Gedai</i> : L. Huszár, The coinage of the Transylvanian Principedom	278
<i>V. T. Dobosi</i> : A. Palma di Cesnola, Il paleolitico superiore in Italia	278
<i>P. Patay</i> : E. Lenneis–Chr. Neugebauer–Maresch–E. Ruttaky, Jungsteinzeit im Osten Österreichs	279
<i>P. Patay</i> : V. Němejcová–Pavůková, Svodin I. Studia Archaeologica et Mediaevalia II.	282
<i>Á. M. Nagy</i> : F. Rakob (ed.), Karthago I.	284
<i>S. Kiss</i> : E. Römer–Martijnse, Römerzeitliche Bleietiketten aus Kalsdorf, Steiermark	285
<i>A. Kiss</i> : C. Pilet et al., La nécropole de Saint-Martin-de-Fontenay (Calvados)	286
<i>A. Kiss</i> : Th. Sjøvold, The Scandinavian Relief Brooches of the Migration Period	286
<i>I. Holl</i> : H. Brachmann (ed.), Burg – Burgstadt – Stadt. Zur Genese mittelalterlicher nichtagrarischer Zentren in Ostmitteleuropa	287
<i>I. Holl</i> : M. Colardelle–E. Verdel, Les habitats du lac de Paladru (Isère) dans leur environnement	288
<i>I. Holl</i> : W. Drack, Zur Geschichte des Wasserhahns. Mitteilungen der Atiquarischen Gesellschaft in Zürich, Bd. 64.	288
<i>A. Gyuricza–K. Szabó</i> : Hungarian Archaeological Literature – Bibliographia Archaeologica Hungarica 1994	291
<i>K. Szabó–A. Gyuricza</i> : Hungarian Archaeological Literature – Bibliographia Archaeologica Hungarica 1995	317

MARKTPLÄTZE UND HANDWERKER – ENTWICKLUNGSTENDENZEN IN SOPRON IM SPÄTMITTELALTER

Die bauliche Gliederung des Stadtkörpers ergibt sich aus Straßen, Plätzen, Märkten und Baublöcken. Obwohl die meisten davon Jahrhunderte lang sich nicht verändern, dürfen wir eine allgemein angenommene Stabilität des Stadtgrundrisses nicht in jedem Fall akzeptieren.¹ Es war doch jede Stadt eine leben-

dige Siedlung, im Laufe der Jahrhunderte mit baulichen Veränderungen: wir müssen Stadtplan, schriftliche und archäologische Quellen im Zusammenhang auswerten. – Als Beispiel betrachten wir Sopron im Mittelalter (11–15. Jh.).

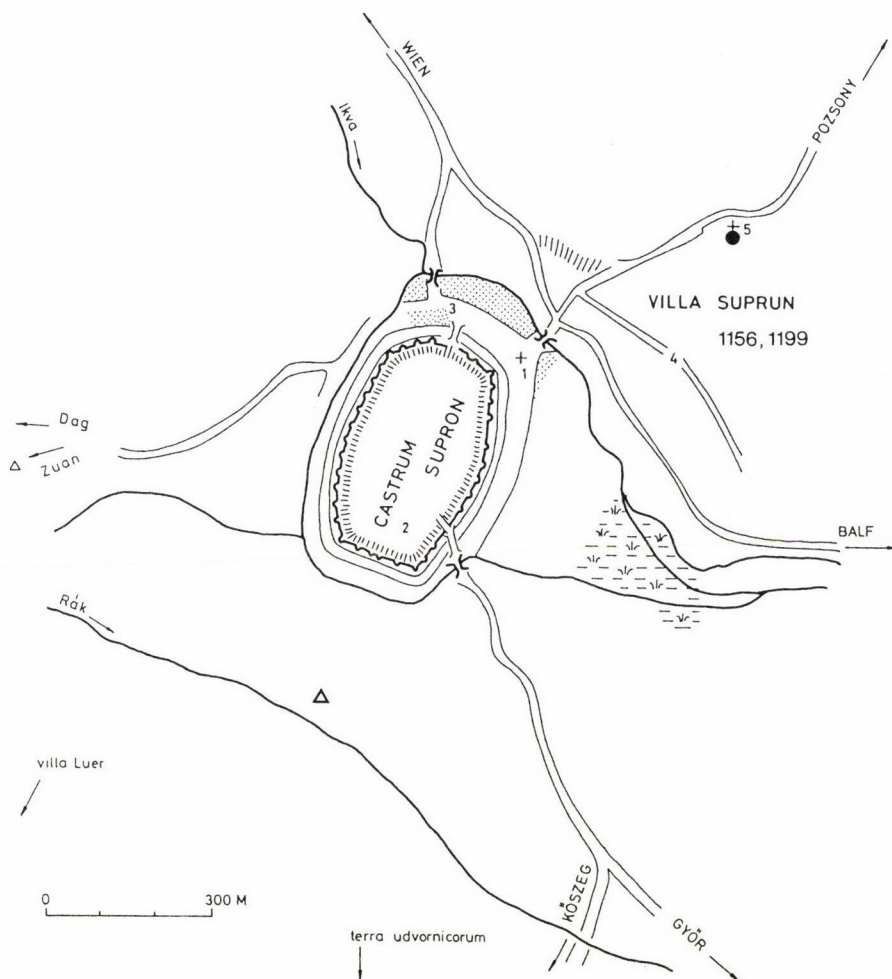

Abb. 1. Sopron, castrum und villa. 11–13 Jh. (1: Kirche Unserer Frau und Markt, 2: Salzmarkt, 3: suburbium, Schmiede, 4: Fischergasse, 5: St. Michaelis-Pfarrkirche. Δ: Rennfeuerofen)

1. kép. Sopron, castrum és villa. (1: piacterek és Boldogasszony templom, 2: Sópiac, 3: suburbium, kovácsok, 4: Halász utca, 5: plébániatemplom. Δ: kohó)

¹ Siehe dazu: E. Keyser, Städtegründungen und Städtebau in Nordwestdeutschland im Mittelalter. Remagen 1958. Bd. 1.

15–17. H. Münch, Über den frühmittelalterlichen und mittelalterlichen Stadtgrundriß in Polen. In: Ergon. Vol. III. (1962) 347–348.

I. Castrum Sopron (11.–Anfang 13. Jh.)

Als am Anfang des 11. Jhs „castrum Suprun“ ausgebaut wurde als Komitatssitz, hat man für seine Holz-Erde-Mauer ringsherum als äußere Verschalung die spätrömischen Mauerreste benutzt, die noch erhalten waren.² Das innere Bild ist noch nicht genügend

bekannt; wir wissen nur, daß Häuser und Ställe mit Pfahl- und Zaunwänden errichtet wurden.³ Die Burg hatte zwei Tore, innerhalb des N-Tores das Haus des Burggespans (comes) lag,⁴ in der Nähe des anderen Tors im SO-Teil der Salzmarkt.⁵

Vor der N-Seite der Burg lag die kleine Siedlung der dienstpflichtigen Schmiede als Suburbium

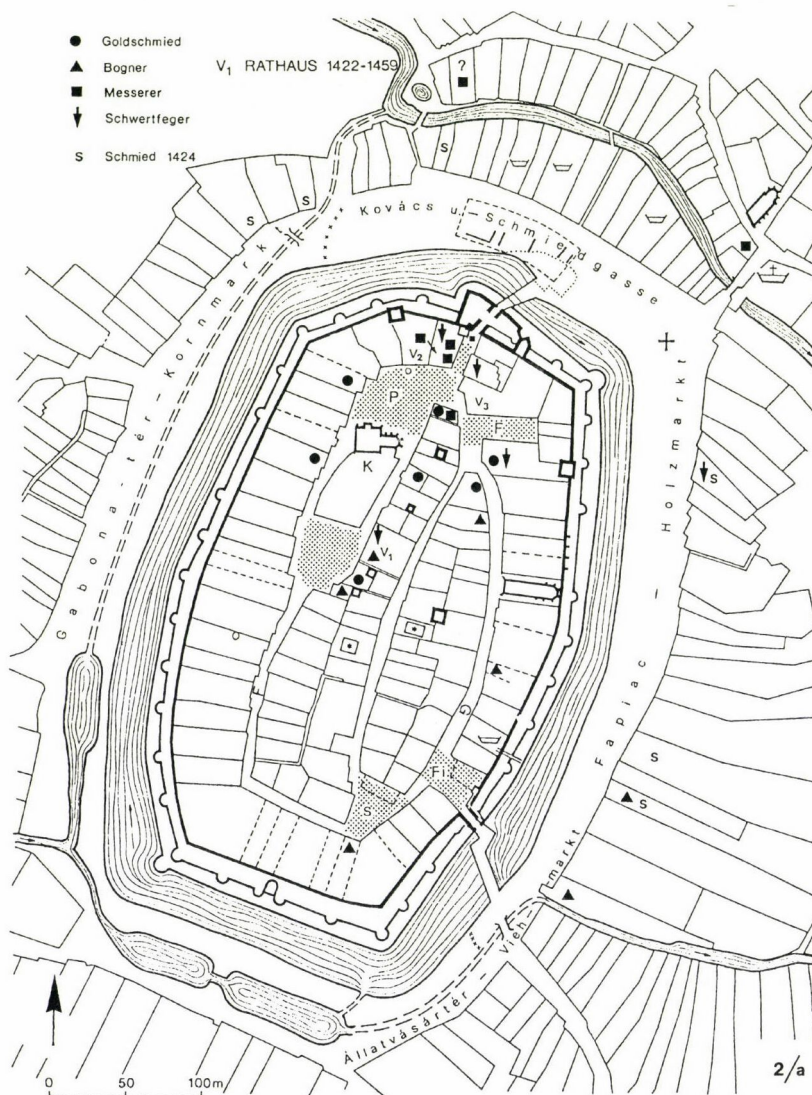

Abb. 2/a Sopron. Innenstadt und innere Vorstadt. 1422–1459: Topographie städtischer Handwerke.

(P: Platz, F: Fragenmarkt, Fi: Fischmarkt, S: Salzmarkt, K: Franziskanerkloster, G: Georgengasse, F: Fleischakhergasse)
- - - - : vermutete Grundstücksgrenzen

2/a kép. Sopron. Belváros és belső külváros topográfiája néhány kézművesággal a század első és második felében. (P: Tér, F: Zöldségespiac, Fi: Halpiac, S: Sópia, K: kolostor, G: Szt. György utca, F: Mészárosok utcája, - - - : feltételezett telekhatár)

²I. Holl, Sopron középkori városfalai. I–II. (Les murs médiévaux de l'enceinte de Sopron) ArchÉrt 94 (1967) 155–183; 95 (1968) 188–205. – Holl 1979, Abb. 2,5.

Wegen der verödete, im 6. Jh. vernichtete römische Stadt wurde der Ort m. A. n. später als „Ödenburg“ benannt. (Im Gegensatz dazu Mollay 1956.)

³P. Tomka, Erforschung der Gespanschaftsburgen im Komitat Győr–Sopron. ActaArchHung 28 (1976) 392–398. – J. Gömöri, In: ActaArchHung 28 (1976) 421–424. – Gy. Nováki, SSz 18 (1964) 236–243. – J. Gömöri, ArchÉrt 109 (1982) 302.

⁴Wir glauben diesen dort zu suchen, wo später (1250–1278) das Haus des comes Peter, Burggraf stand. K. Mollay, SSz 18 (1964) 4. N-Tor: Holl 1990, Fig. 4.

⁵Mollay 1956, 48–49.

(später: Smidegassen). Gegen NO steht die St. Michael-Pfarrkirche (erste Erwähnung 1278), welche Kirche der früher hier gewesenen Dorfsiedlung: „villa Suprun“ (1156, 1199) war.⁶

Aus dem Grundriß der spätmittelalterlichen Stadt rückfolgend nehmen wir an, daß vor der NO-Seite der Komitatsburg sich ihr erster Marktplatz hinzog – und die einst hier gestandene Kirche Unserer Frau (erst

1278 erwähnt) die Burgkirche war. Ihre Lage ist vom Standpunkt der sich zum Markt versammelten Besucher und Kaufleute ideal. Wenn wir den Lauf der Fernstraßen beobachten, so fällt ins Auge, daß obwohl sie zum castrum führen, sie ihm ringsherum ausweichen: die späteren Märkte (Holzmarkt, Viehmarkt, Kornmarkt) hatten die ältere Form des Straßenmarktes behalten.⁷ (Abb. 1.)

Abb. 2b Sopron, 1460–1496.

2/b kép. Sopron, 1460–1496.

⁶Nach Auffassung Mollay 1956, 41–49, lag das Dorf im Tal, die Burg aber auf dem Hügel bei St. Michael-Kirche. Diskussion zum Thema: J. Major, In: Településtudományi Közlemények (1953) 94–111; J. Major, SSz 10 (1956) 139; B. Surányi, In: Történelmi Szemle (1961) 220–223. – Die neuen Erkenntnisse brachten nur unsere Grabungen 1959, 1961/68. Holl 1979, 106; Holl 1990, 96–102.

Zum Thema Dorf: Die Bewohner im „villa“ waren zum Teil Fischer (siehe später nur als Erinnerung: Vischergassen, 1421. I/2.198.; damals wohnen schon die Fischer zerstreut im I–II–III.

Viertel). Sie spielten eine Rolle als Verkäufer wahrscheinlich am Markt auch, und hatten m. A. n. Dienstpflichten für die Burg.

Weitere Dörfer als Dienstsiedlungen im nahen Hinterland: J. Gömöri, ActaArchHung 28 (1976), 412–419.

Zur Frage castrum-villa: solche Zweiheit findet man auch manchenorts; vgl. „...villum Kamarun... Waltero comes... ad ipsum castrum de Kamarun dedimus.“ (1265: Komárom, Gspanschaftsburg.) Monumenta eccl. Strigoniensis. I. 521.

⁷Holl 1990; Holl 1979, 131–132, Rekonstruktion des Stadtplanes Abb. 1.

II. Die Marktplätze des 15. Jhs. in der Innenstadt

Die Stadtgeschichtsforschung beschreibt in der Innenstadt drei alte Marktplätze:⁸

– Salzmarkt, ursprünglich nach dem Salzhaus der Zisterzienser; später im 15. Jh. mit 12 Fleischbänken,⁹

– Hauptplatz („Platz“: 1404).

– Fragenmarkt, im NO-Teil, wo Geflügel und Grünwaren verkauft wurden, aber auch noch eine Fleischbank stand. Im J. 1532 war hier auch der Markt der fremden Fleischer.

Nach meiner Meinung waren noch zwei weitere bezeugt. Im J. 1496 wird der Aufenthaltsort am Hintertor als *Fischmarkt* genannt.¹⁰

Schon früher machte ich darauf aufmerksam,¹¹ daß noch eine fünfte Stelle als Markt in der Innenstadt bezeugt ist, nämlich hinter dem Franziskanerkloster (wo auch ein Brunnen erwähnt war).

Ich halte diesen kleinen Platz für ein Überbleibsel von der *ursprünglich viel größeren Fläche* (die nur Mitte des 15. Jhs. bebaut wurde¹²). Als nach 1277 das Franziskanerkloster erbaut wurde, hat man dieses in der Mitte einer 50×150 m großen Fläche gelegt.^{12a} Nördlich und südlich blieben zwei Plätze! – Das erste Rathaus (1422–1459) lag noch neben diesem nördlichen Abschnitt. Es war also absichtlich als damals günstige Stelle erkannt.

⁸ Mollay 1956, 48–50; K. Mollay SSz 18 (1964) 6; Grundbuch XIV, 1440: „im Winckel“, 1493: Fragenmarkt.

⁹ 1464 wird für den Umbau Maurerarbeit verrechnet (II/4.237.) – 1466: 12 Fleischbänke (II/4.256.); 1490: schon 14 (II/5.19.)

¹⁰ 1496: „Item das man das Hindertor aufthu vnd den vischmarkh hyndden halde.“ II/2.183. – 1541: „Der vischmarkht soll an sein gwondliche statt enhalb der moring gelegt...“ II/2.281. – 1525: „...haus am Vischmargkh, neben dem thorstüblein in der Stat gelegen...“ (Grundbuch, Nr. 418.) – 1533: „...heüss amb Vischmarkht, neben der mörin...“ (Grundbuch, Nr. 572.) – Mollay 1956, 49, glaubt diesen am Salzmarkt, wie ich auch früher annahm.

¹¹ Holl 1979, 131. – 1538: Markt der fremden Fleischer „bei dem munchprunnen.“

¹² Mollay 1956, 55, zufolge in den 50er Jahren.

^{12a} Zur Frage der Bebauung von Marktplätzen siehe z.B.: In Schwerin (Mecklenburg) wurde der ursprünglich als großer Platz planmäßig angelegter Markt (Stadtgründung 1160) später mit Häuserblöcken verkleinert. U. Schoknecht, In: Archäologische Stadtkernforschung in Sachsen, Berlin 1990, 223–226. Abb. 6.

Leipzig: Es wurde in der Mitte des 2. Marktplatzes (12. Jh.) das erste Rathaus gebaut (13. Jh.) und dadurch zerteilt, H. Küas: Das alte Leipzig, Berlin 1976, 237. (nach E. Müller) Abb. 2.

In Magdeburg war die ursprüngliche östliche Begrenzung des Alten Marktes (Forum civitatis: 1176) die Johanniskirche; erst durch den Einbau des Rathauses (um 1270, ursprünglich im Kern Kaufhaus) in zwei Teile zerlegt. E. Nickel, Der „Alte Markt“ in Magdeburg, Berlin 1964, 1–7. – H. Planitz, Die deutsche Stadt im Mittelalter. (Weimar 1975) 67.

Nach unserer Ansicht hat sich die Funktion als Hauptplatz (im N) erst später herausgebildet,¹³ als das zweite Rathaus (seit 1459) hier verlegt wurde. Und dieser Platzwechsel war nach meiner Meinung damit begründet, daß im Laufe der Entwicklung seine ursprüngliche Funktion verlorenging, mit dem Aufbau neuer Häuser der frühere Platz größtenteils verschwand.

Um solche Prozesse zu rekonstruieren, müssen wir die verschiedenen zeitlichen Zustände vergleichen. In der ersten Hälfte des Jhs. und nach 1460 finden wir unterschiedliche Topographie einiger Handwerken.¹⁴ Trotz ihrer zerstreuten Lage und dem auffallenden Platzwechsel auch bei demselben Meister gab es bevorzugte Stellen in der Nähe der Marktplätze. In der ersten und der zweiten Hälfte des 15. Jhs. war die Topographie der Handwerker: Messerer, Goldschmiede, Bogner, Schwertfeger größtenteils in der Innenstadt (teilweise auch in der Inneren-Vorstadt) beschränkt. In der ersten Jahrhunderthälfte waren zwei geeignete Orte: in der Umgebung vom „Platz“ und an der südlichen Seite hinter dem Franziskaner (unsere fünfte Stelle^{14a}). (Abb. 2a.)

Wenn wir dieselben vier Handwerke betrachten, merken wir, daß nach 1460 eine Konzentration nur am Hauptplatz (und Anfang St. Georgengasse) weiter bezeugt ist – unsere frühere Stelle schon aufgelassen wurde.¹⁵ (Abb. 2b.)

III. Die Verkaufsstätten: Läden und Krame

1. Läden in dem Bürgerhaus

In dieser Stadt gab es keine großen öffentlichen Kaufhäuser,¹⁶ Markthallen, deswegen hatten Marktplätze und Bürgerhäuser im erhöhten Maße Verkaufs-

¹³ Ein öffentlicher Brunnen wurde hier nur im J. 1524 errichtet: „...prun gmeiner statt...“ Holl 1979, 130.

¹⁴ Siehe zusammenfassend Holl 1989; die Messerer: I. Holl ArchÉrt 121–122 (1994/95) 161–163, Abb. 4.

^{14a} Hier wohnen an der östlichen Seite nebeneinander im J. 1427 Schwertfeger und 1427/29 Krämer (im Rathaus); 1429/30 Goldschmied; 1421/61 Hans Bogner; 1437/42 Bogner (im Rathaus). II/2.367, 413; II/3.80, 216–217, 358. – Siehe noch Holl 1989, 70–71. Anm. 80. und K. Mollay, SSz 31 (1977) 239. – „Künz kramer“ (1429) und „Niclas kramer“ (1440) als Mieter im Eckhaus neben „Hans pogner“, II/3.79, 216; II/6.144.

¹⁵ Nur Hans Bogner bleibt im eigenen Haus. 1461: II/4.163. – Vier Bogner finden wir in den 60er Jahren und später zwei Messerer und den Schwertfeger schon in der Inneren-Vorstadt. (Schmiedegasse – Holzmarkt), was m. A. n. auf die finanzielle Unsicherheit schließen läßt. Holl 1989, 76. – Zur Frage „innere Vorstadt“: Holl 1979, 121–127.

¹⁶ Einzige Ausnahme das Leinwandhaus. 1488: „...panten zü machen zü den venstern im leinbathaus...“ II/2.387. – Es war wahrscheinlich kein selbständiger Bau.

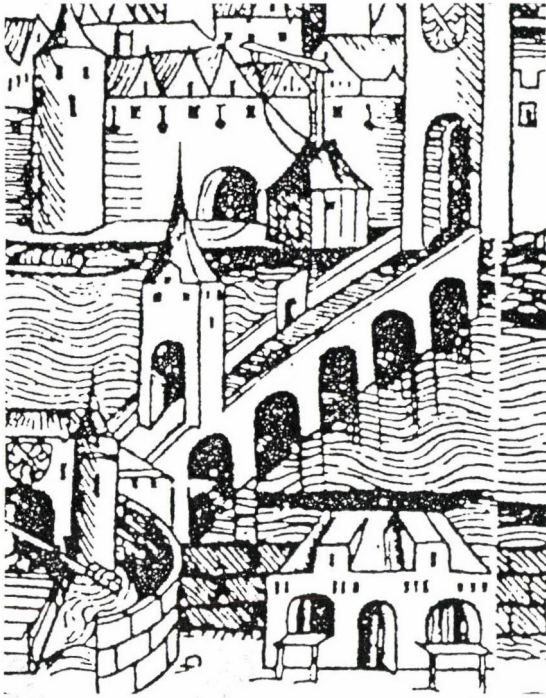

Abb. 3. Regensburg. Brückenfuß, Haus mit Ladenfenster.
(H. Schedel, Weltchronik 1493)
3. kép. Regensburg. Boltablakos ház a híd előtt.
(Schedel-Krónika)

möglichkeit. (Nach ihrer baulichen und rechtlichen Lage waren zu unterscheiden: Läden in den Bürgerhäusern, Läden in öffentlichen Plätzen.)

Bei den Bürgerhäusern findet man überall in Europa im Erdgeschoß als Werkstatt oder als Verkaufsladen nutzbare Räume. Einige waren als Kaufladen mit dazu ausgebauten Fensteröffnungen (mit weitgespannten Bogen) versehen. Die Auslagefenster wurden nachts mit einem (manchmal waagrecht geteilten) Laden geschlossen. Bei Tage hochgeklappt bildete oben ein Vordach, der untere Teil heruntergeklappt wurde als Auslage genutzt, auf der man die Waren feilbot.¹⁷

Da es über die bauliche Entwicklung noch nicht genügend publiziert wurde, zeigen wir als Abbildung einige Beispiele auch von Buda.¹⁸ (Abb. 7–8.)

In Sopron verfügen wir aber solchen Läden in den Bürgerhäusern nur über wenige konkrete Angaben. Öfters wurden diese vermietet: Im Storno-Haus im J. 1427 finden wir als Mietwohner eine „Ladnerin“ und einen Gürtler.¹⁹ Zwischen 1485/95 waren im Haus hier nebeneinander fünf „laden“; meistens von Schustern gemietet und von einem Scherer (aber nur einer wohnt hier).²⁰ Die notwendigen Ausgaben für diese Laden wurden im J. 1487/93 aufgeschrieben: verschiedene Maurer, Schlosser und Zimmermannsarbeit.²¹ (Abb. 4.)

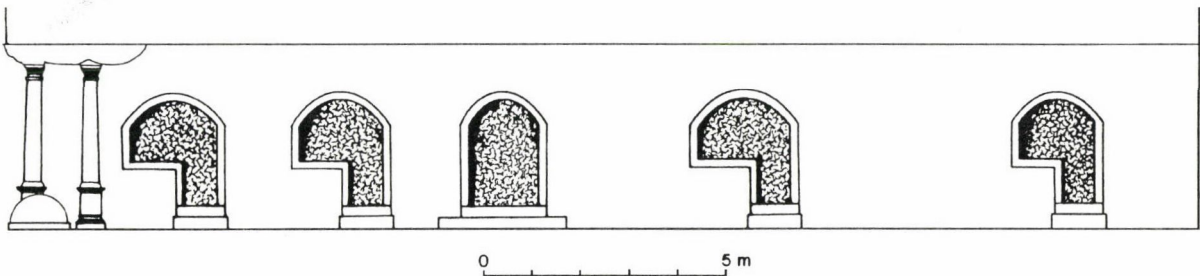

Abb. 4. Sopron. Stornó-Haus, Hauptplatz 8. Die vier Ladenfenster mit Eingang.
(Bauforschung: F. Dávid–T. Koppány)

4. kép. Sopron. Stornó-ház a Főtéren. Négy rekonstruált boltablak és ajtó. (Dávid F.–Koppány T. épületkutatása)

¹⁷ M. E. Schuster, Das Bürgerhaus im Inn- und Salzachgebiet. Tübingen 1964, 44–45, nur allgemein, ohne Daten. – R. Strobel, Das Bürgerhaus in Regensburg. (Das deutsche Bürgerhaus. Bd. XXIII) Tübingen 1976. 76–77. Hier zitiert als Darstellung in der Stadtansicht von 1493. (Vgl. Abb. 3.) – Tafel von Konrad Witz, um 1445: Große rechteckige Klappläden, an rundbogigen Öffnungen im Erdgeschoß eines Hauses; der heruntergeklappte dient als Verkaufstisch. Reallexikon z.D. Kunstgeschichte. Bd. VII. München 1981. Sp. 1509, Abb. 4.

¹⁸ I. Czagány: Egy budavári középkori épülettömb története. I. (Geschichte eines mittelalterlichen Baublocks im Burgviertel von Buda) BpR 22 (1971) 329–350. Úri-Gasse 13. und Anna-Gasse. Zwei mittelalterliche Bürgerhäuser; das ältere wurde in der ersten Hälfte des 15. Jhs, das jüngere in der zweiten Hälfte – Anfang 16. Jh. als Anbau errichtet. Im Erdgeschoß haben beide segmentbogenförmige Ladenfenster und schmale Eingänge, die zum Ladenraum führen. – Sopron: Bauforschung von F. Dávid, unpubliziert.

¹⁹ Heute Haupt-Platz 8 – 1427: II/2.366. Im J. 1429 sind drei: Ladnerin, Schwertfürb und Messerer; um 1430: Ladnerin und Nadler. II/2.412, II/6.93. (Bei „Petrin ladnerin“ lassen sich als Waren „salcz, kerczen etc.“ nachweisen: Krämerwaren. 1425: II/2.338.) – Im J. 1458: Scherer, Messerer, Ladnerin als Mieter. II/4.57.

²⁰ II/4.357–361. (Damals Haberleiter-Haus.)

²¹ „...zum vordach“ verschiedene Hölzer, Nagel und Zimmermannsarbeit; zu einem Laden „ketten vnd nerben“, für zwei Läden „3 reichladen“ gekauft, dazu noch Maurer- und Zimmermannsarbeit – 1488: „...Wolffgang schuster laden I ketten“, an den laden I tuerr vnd an das schoßffensster darczw I dicken laden... dem schlosser vmb ketten vnd geheng... facit 4 sol. 13 den. – 1493: „...das varrdach pey der schran vnd auff den schuester-laden pessern...“ II/4.382–383.

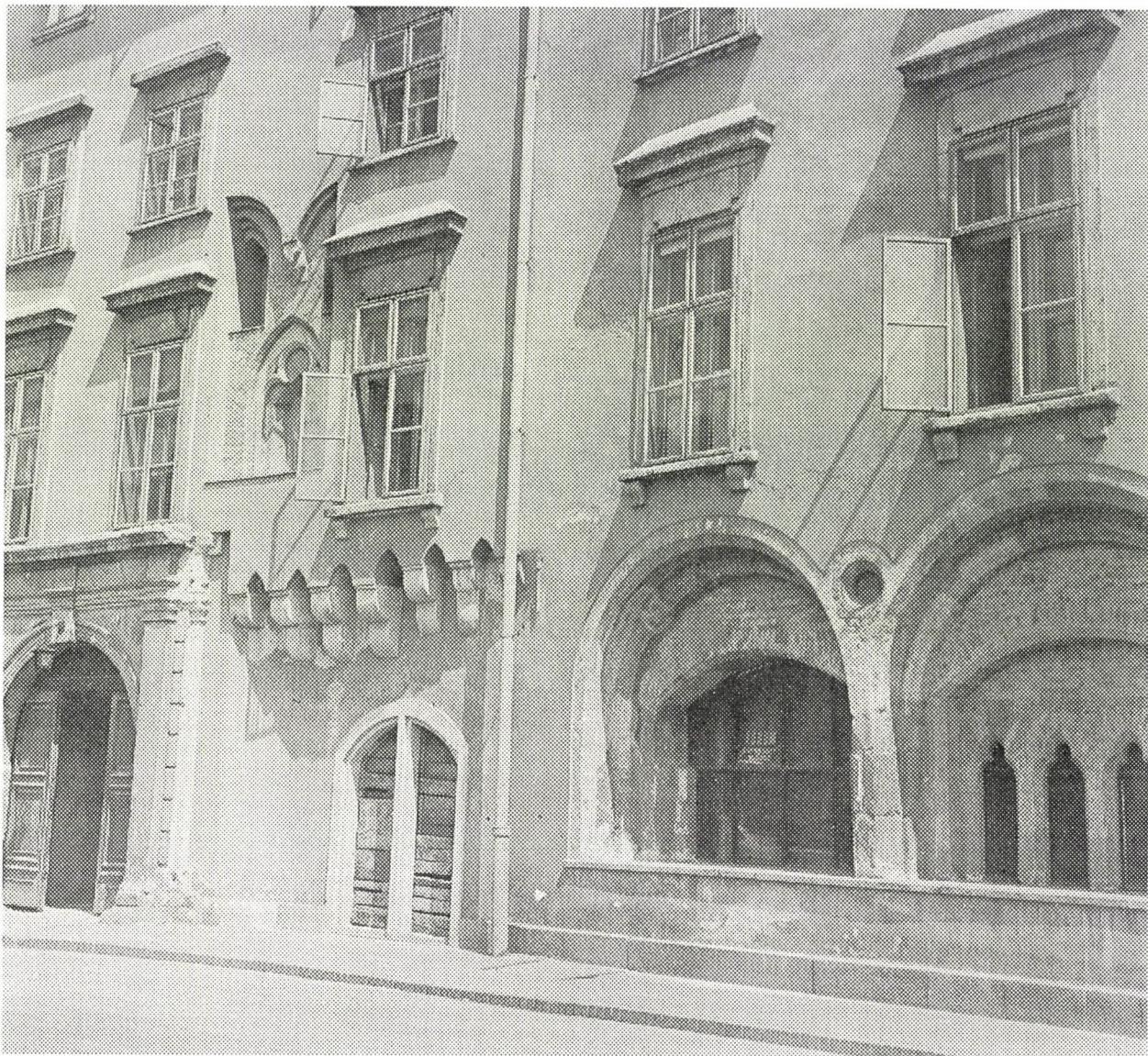

Abb. 5. Sopron. St. Georgen-Gasse 3. Tür zum Laden und Gewölbefenster (Bauforschung: F. Dávid)
5. kép. Sopron. Szt. György u. 3. Boltajtó és boltablak. (Dávid F. épületkutatása)

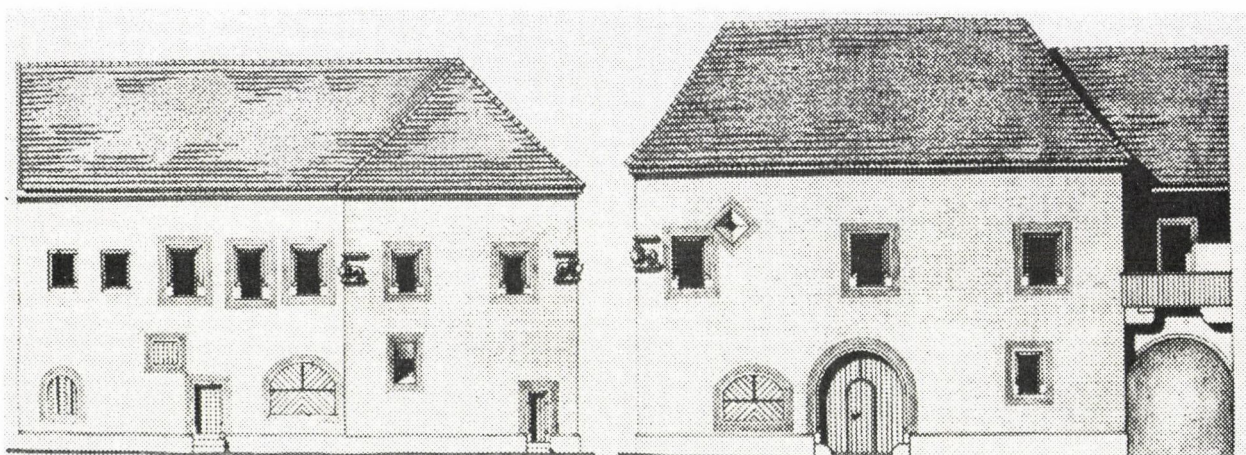

Abb. 6. Buda. Úri-Gasse 13-Ecke Anna-Gasse. Bürgerhaus, N- und W-Fassade
6. kép. Buda. Úri u.-Anna u. sarok. Polgárház: É-i és Ny-i homlokzata

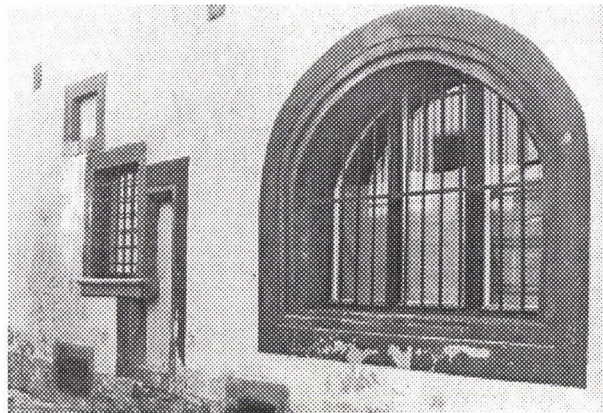
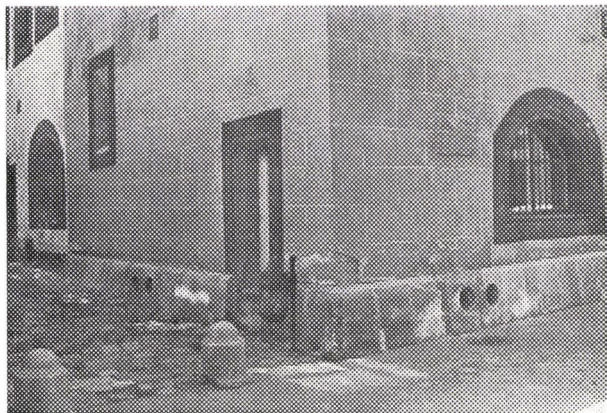

Abb. 7–8. Buda. Üri-Gasse 13. Ladenfenster und Eingang zum Laden. 15. Jh. Anfang und zweite Hälfte
7–8. kép. Buda. Üri u.–Anna u. sarok. Boltablakok és boltajtók. 15. sz. eleje és második fele

In der Fleischhackergasse finden wir im Steuerregister von 1457 „...im laden Vlreich slosserin.“²²

Im Haus St. Georgengasse 3 lag im Erdgeschoß links und rechts an der Einfahrt je ein „laden“,²³ meistens von den Eigentümern (Patrizier-Kaufleute) genützt, aber in einigen Jahren m. A. n. vermietet (für Krämer oder Handwerker).²⁴

2. Laden und Kram

„gmainer statt – gmainen grundt“

Man findet in den mittelalterlichen Städten überall, wo der Verkehr stärker flutete – um das Rathaus, an den Toreingängen, neben den Kirchen – öffentliche Einrichtungen: Laden, Kramladen oder Kram genannt,²⁵ (und die schon erwähnten Fleischbänken). In Sopron ist auch bezeugt – wie in anderen Städten üblich²⁶ – daß einige reiche Patrizier solche Verkaufsstände kauften, zum Teil um sie gegen Zinsen an kapitallose Gewerbeleute zu vermieten; die meisten wurden von der Stadt selbst vermietet.²⁷

²² II/4.52. Im Haus Ulreich Waldner (heute Templom-Gasse 2).

²³ Links: „ain groß gwelb mit aim laden vnd thuer von eisen, hatt zway fennster.“ Rechts lag: „ain gevierte stubn... dabey aim gwelbl, mit aim ladn auff vdie gassen.“ – Bestandsaufnahme im J. 1534. Ausführlich K. Mollay, SSz 13 (1959) 121–136, 193–203.

²⁴ 1466: „Caspar kürsner X sol. den.“ (Steuer), „Hanns kramer“. II/4.281. – 1468: „Caspar kursner“. II/4.297. – 1524/25: „zyn-gysser I. fl.“ II/6.369. – Ursprünglich waren hier zwei Häuser mit 1–1 Laden.

²⁵ H. Eckert, Die Krämer in süddeutschen Städten bis zum Ausgang des Mittelalters. Berlin 1910, 66–70. – Archäologische Freilegung auf dem Markt in Magdeburg: Marktudenreihe in Ständerbauweise auf Schwellen, in 12 m Länge (einzeln 3 × 3 m), um 1200. E. Nickel zit. Werk 10–20.

²⁶ H. Planitz zit. Werk 264.

²⁷ Siehe ANHANG.

²⁸ Über die freigelegten Grundmauern: J. Gömöri, SSz 34 (1980) 164–168. Abb. 2. – Eine Goldschmiedwerkstatt und ein

In Sopron standen solche Läden und Krämerbuden im 15. Jh. bei dem Franziskaner-Kloster,²⁸ und beim vorderen Stadttor (zwischen Torturm und dem zweiten Tor²⁹). Davon waren im J. 1423 vier „kramen“ im städtischen Besitz, 1466 acht. Im J. 1490 sechs „kram“, ein „ladenn“ und weitere drei „lädnnen czwischen thörn“ (letztere waren für zwei Schuster und ein Riemer vermietet im J. 1495).³⁰ Ausnahmesweise lesen wir auch einmal von „lauben“ am Vordertor (Kristan Krämers Haus) und „Häuslein“ am Vordertor und vor dem Hintertor (Georg Schmied verkauft hier).³¹

***

Zu den sowohl von der Archäologie wie auch von der Bauforschung vernachlässigten Gebieten gehört der hier behandelte Fragenkreis, unsere Zusammenfassung dient dem Zweck, die Aufmerksamkeit darauf zu lenken (siehe darunter z.B. die Verlegung oder Zerteilung vom Marktplatz).

Imre Holl

Goldschmiedladen stand hier auch: Bruchstück eines Schmelztiegels und die Metallschlacken bezeugen; mit Münzen (15. Jh.). – Schriftliche Daten dazu nur im J. 1490, 1504 und 1546.

²⁹ Holl 1979, 119; I. Holl, ArchÉrt 100 (1973) 182 ff.

³⁰ Siehe ANHANG. – Wie unterscheidet sich „kram“ und „laden“ – rechtlich oder nach Bauart? – wissen wir nicht. Da sie nicht an sich identisch waren, scheint sicher zu sein. In Ulm sind „kram“ und „Kramladen“: Eckert, zit. Werk 67.

In Sopron finden wir im J. 1427 fünf Krämer (3 Krämer, 2 Krämerin) davon sind 3 Mieter: zwei „ladnerinn“ als Mieter, ein Fragner, Mieter. II/2.364–367. Sie wohnten an verschiedenen Stellen der Innenstadt, die meisten in der Umgebung am Platz. Siehe noch Anm. 14a, 19.

³¹ 1408: „Kristan Kramer dient von seiner lauben vor sein haus alle jar jerlich LX den. der stat zu Ödenburg.“ II/1.150. (Zweites Haus am Vordertor.) Siehe noch Mollay, SSz 31 (1977) 247. – 1498: „Gorg smid hat geben vmb den zynns von dem hewslein vor dem Hynnderenthör 4 tal. den.“ II/5.78. – 1427: Siehe ANHANG.

ANHANG – KRAM UND LADEN BESITZER

- Sopron, 1424. (*Erbschaft*)
 „...mutterlich erbtail... die kram gelegen an den klostertürn.“ II/1.30.
1426. (*Testament*)
 Hainrich der Kramer „...sein kram gelegen an dem kloster...“ II/1.33.
1439. (*Testament*)
 „...Niklas ... Juding (Stadtrat) ... schaff ich ... hausfrau Barbaren die fleischpanckh vnd die zwo krem...“ II/1.62.
1492. (*Kauf*)
 „Her Jacob Joachim Burgermeister... cwair Lädenn cze negst dem Gesslein vnd an des mickl Schöttlein Haws am Placz gelegen... von Herrn Benuschen vnd Peter Zocholda...“ Grundbuch, Nr. 138.
1546. (*Kauf*)
 „Stefan Scharrer golldschmidt... zwaier läden am platz ... hinden an das kloster stossend, am eckh, do man In die vleischackher gassen geet, so unndter ainem dach verfasst... von Mathiasen nagh erkhaufft...“ Grundbuch, Nr. 819.
- Städtische Einnahmen: „von dem kremen – kramdienst“*
1424.
 „...von dem kremen anno XXIII. – II tal.“ II/1.162.
1427.
 „...von czwain chremmen 1/2 lb. den. albus.
 Item von Stephan dem scherer peim kalaster hab ich aüch 1/2 lb. den. albus enphangen.
 Item von aim haüsslen hindern Vaderntar hab ich aüch 1/2 lb. enphangen.“ II/2.373.
- 1451–1475.
 „Kramdinst
 Vermerkt die aynig kram bey der klostertür zu der rechten hannt gehört lediklich zu der stat, dauon sol man hofczins nemen.
 Item die drey krēm neben der klostertür zu der tennkgen hant, dint yede jerlich LX den.
 Item die andern drey krēm, darnach sind lediglich der stat erb, dauon gibt man der stat jerlich hofczins.
 Item die lesten zwo krēm dint jerlich yede LX den.
 Item das klain hewsel zenagst ausserhalb des Hinternstattors gehört gmainer stat vnd man dient dauon jerlich zu Weinachten XII sol. den. 6 tal. 60 den.“ – II/6.175.
1466.
 „Item ingenomen alten kramdinst.
 Von erst vom Hans Joachim von II krēmen III sol. den.
- Item vom Niclas Petrer von II krēmen III sol. den.
 Item von ainer kram des Larenz Platner III sol. den.
 Item von Erhart kursner LX den.
 Item von Lakner LX den.
 Item vom Peter schuster LX den.“ – II/4.257.
1490.
 „Herr Joachim dint von cwain krāmen...
 Kunncz schmid... von seiner kram XII. sol. den.
 Hanns kramer... von seiner kram...
 Der pogner... von seiner kram...
 Hannst Tutfogel... von seiner kram.
 Maister Michel puxenmaister... dint... XII. sol. den.
 Ulreich goldschmid... von seim laden... XII. sol. den.
 ...Von drein lādnen czwischen thörn... XII. sol. den.“ – II/5.19.
1495.
 „...Zu gemeiner stat khremen kalich X metzen...“ – II/5.53.
1495.
 „Margs schuster von dem ladenn ünnder dem tör I. tal.
 Tiboldt riemer von dem ladenn ünnder dem tör I. tal.
 Czibser schuster von dem ladenn ünnder dem tör I. tal.“ – II/5.54.
1458. *Grundbesitzverzeichnis*
 „Item Erhartt chursner 1/2 haus, ein kram pey der klastertwr...
 ...Item Larecz Platner I virtall haus, ...vnd dy kram pey dem... klaster am ekk“ – II/4.58–59.
1455. *Hauptversammlung-Beschluß*
 „XIII. Item es sol ain yeder kramer an markttagen vnd andern tegen vail haben an gwöndlichen steten vnd nyndert anderswo.“ – II/2.176.
1531. „...Ainer gmain begeren, das man gemainer stat gueter, dauon sy ir einkumen hat, es sei von hewsern, fleischpengkhen, krambläden, ... sol in ain vrbar einziehen beschreiben...“ – II/2.221.
1541. „...ain ersamer rat nach besliessung des khauffß vmb die 3 laden neben herren Veitn Ollpeckhen behausung gelegen... vorbehalten. – ... zinßgelt vnd laden, so auf ain gmainen grundt steen, billicher in gmainer statt einkomen, dann in aines ainigen person, der sy selbs nit braucht, gehoren...“ – II/2.279.
- (Die schriftlichen Quellen konnten wir hier nur in Hauptzügen vorzeigen.)

ABKÜRZUNGEN

Grundbuch K. Mollay, Erstes Grundbuch. Sopron 1993.
Holl 1979 I. Holl, Sopron (Ödenburg) im Mittelalter. ActaArchHung 31 (1979) 105–145.
Holl 1989 I. Holl, Középkori városi élet – városi építészet. (Städtisches Leben im Mittelalter – städtische Architektur) ArchÉrt 115 (1989) 52–76.
Holl 1990 I. Holl, The development and topography of Sopron in the Middle Ages. In: Towns in Medieval Hungary. Ed. L. Gerevich. Budapest 1990. 96–102.

Mollay 1956 K. Mollay in: E. Csatai, Sopron és környéke műemlékei. (Kunstdenkmäler von Sopron und seiner Umgebung). Magyarország Műemléki Topográfiája. Bd. II. Budapest 1956.²
 I/1–II/1–6 J. Házi, Sopron sz. kir. város története. Reihe I–II. (Geschichte der kgl. Freistadt Sopron) Sopron 1921–1943.
 SSz Soproni Szemle

PIACTEREK ÉS KÉZMŰVESEK – A FEJLŐDÉS VÁLTOZÁSAI SOPRONBAN A KÉSŐ KÖZÉPKORBAN

Kivonat

A városok építészeti beosztását az utak, terek, piacterek elhelyezése szabja meg; bár legtöbbjük századokon keresztül azonos, a városalaprajz rögzültségét mégsem jelentik mindig.¹ A város élő szervezete, változásait többféle forrás egyeztetésével ismerhetjük meg.

Castrum Sopron

A 11. századi kiépülését az ispáni vár határozta meg; belül a Sópiaacal, kívül a kovácsok suburbiumával, a Boldogasszony-templommal, mely az utakon ide érkezők számára kialakuló vásártér központját is jelentette; így jöttek létre a későbbi hosszú piacutcák. (1. kép) ÉK-felé a „villa Suprun“ (eml. 1156, 1199) feküdt plébániatemplomával és a Halász utcával.^{2–7}

A Belváros piacterei a 15. században

A várostörténet-írás három régi piacteret ad meg: Sópia, a Tér (Platz) és a Zöldeges piac.^{8–9} Véleményem szerint még további kettővel számolhatunk: a Hátsókapunál belül a Halpiac¹⁰ és a kolostor mögötti piac,¹¹ ahol egy kutat is említenek. Utóbbi annak a korábbi nagy térnek maradványa volt, amelynek csak egy részét foglalta el a kolostor; csak a 15. sz. közepén történő nagymértékű beépítése szorította kisebbre.¹² Nem véletlen, hogy az első városháza (1422-től) is itt jött létre, akkor még alkalmas helyen. Az É felé fekvő tér Főtér funkciót igazán attól kezdve játszott, amikor már a második, majd harmadik városháza is az É-i részbe került.

Egy ilyen fejlődés-átalakulás nyomon követésére különböző idejű állapotokat kell összehasonlítani. Esetünkben néhány jellegzetes városi kézművesség művelőinek topográfiai elhelyezkedéséből is vonhatunk le következtetést.¹⁴ Bár szétszórtan találjuk őket, sőt ugyanaz a mester is változtatja lakóhelyét, bérlakását-műhelyét, mégis vannak előnyben részesülő helyek általában a belvárosi (részben pedig a belső-külvárosi) piacterek közelében. A 15. sz. első felében két hely kedvelt: az É-i tér körül, illetve a feren-

ces kolostortól D-re,^{14a} ha a késések, ötvösök, íjgyártók és kardcsiszárok elhelyezkedését tekintjük (2/a. kép). Ugyan-ezek a mesterségek 1460 után már a téren és a Szt. György utca elején keresnek inkább lakóhelyet; a korábbi – kolostor mögötti – környék elveszítette vonzását.¹⁵ Utóbbi tér részben beépült, a városháza is elkerült innen. (2/b. kép)

Árusítóhelyek: boltok és árubódék

Mivel Sopronban nem épültek nagy nyilvános árucsernokok, a piacterek és a polgárházak adtak helyet az árusításnak. Mint más középkori városokban, itt is voltak egyes házak földszintjén műhelynek, illetve árusító boltoknak használt épületrészek. Egyeseknél az építészeti kiképzés is ezt segítette: széles boltablakok, nappal nyitva az árusítás számára, kitámasztott faültet.¹⁷ (Sopronon kívül más városokra is utalunk képeinkkel: 3–8. kép.)

Sopronban kevés konkrét adattal rendelkezünk ezekről. Sokszor bérbe adták őket (a Stormó-ház földszintjén 1427-ben kettőt említenek, az egyik övkészítő; a század végén ötöt, a legtöbb cipész).^{19–20} 1429-ben itt bérlakó a kardcsiszár és a késes. (4. kép)

A Szt. György utca 3. házban a földszinten kétoldalt volt egy-egy bolt (Laden), általában a tulajdonos használatában, de némelyik évben bérbe adva.²⁴

Minden középkori városban találunk a legkedvezőbb helyeken, ahol nagy volt a forgalom, nyilvános árusító bódékat (Laden, Kramladen, Kram néven szerepelnek),²⁵ valamint mészárszékeket. Sopronban is voltak, jó részüket a gazdag patríciusok szerezték meg, másokat a város adott bérbe.^{26–27} A 15. században a kolostortemplomnál²⁸ és az Előkapunál említik őket (a két kapu között).²⁹ Ház elejéhez épített árusító tornácot („Lauben”) Keresztély kereskedő Előkapu melletti házával kapcsolatban találunk; a két városkapunál egy-egy „házacskát” (Hauslein) is említenek ilyen bérbe adott árusítóhelyként.³¹

(A tanulmány a veszprémi 1995-ben tervezett konferenciára készült, itt jegyzetekkel bővítve adjuk.)

Holl Imre

TEMETŐELEMZÉSI MÓDSZEREK AZ AQUINCUMI KATONAVÁROS ÉSZAKI TEMETŐJÉBEN

Pannonia provincia régészeti emlékanyagának jelentős részét teszik ki a *temetők*. A csaknem 200 lelőhelyről előkerült temetőből, illetve temetőrészletből több tízezer sír ismeretes. Az értékes forrásanyag azonban több szempontból egyelőre kihasználatlan. A legújabb temetőpublikációk is elsősorban a leletkörműmények és sírmellékletek szakszerű közlésére, a mellékletek vizsgálatára és az azokból következő, elsősorban kronológiai problémák megoldására vállalkoznak.¹ Ritkábban kerül sor a temető szerkezetének, a temetőben előforduló különböző rítusok és sírtípusok sokszempontú, valamennyi körülményt figyelembe vevő elemzésére, ezt követően a temető általános jellemzőinek megállapítására s ezután, ha lehetséges, a temető, a temetkezések rekonstruálására.²

E történeti forrásanyag jobb „hasznosítására” tett kísérletet e dolgozat, amely egy aquincumi római kori városi temető példáján keresztül mutatja be azokat a lehetőségeket, melyek alkalmazásával a szóban forgó emlékcsoportból az eddigieknél bővebb információt nyerhetünk. Célunk most elsősorban nem egy római kori temető közreadása volt,³ hanem annak sokszempontú – lehetőleg teljes körű – elemzése és a lehetséges következtetések levonása. A vizsgált temető – mint azt látni fogjuk – elsősorban aquincumi vonatkozásban hozott új eredményeket, azonban az elemzés során nyert megállapítások és eredmények – összehasonlító adatként – más temetők értékelésénél is felhasználhatók.⁴

A dolgozat témájául választott temető Aquincum régóta ismert, Hampel József által feltárt,⁵ egyik legnagyobb kiterjedésű, ún. városi temetője. A modern,

leletmentő feltárások⁶ lehetővé tették, hogy a múlt századi – a kor szemléletének és módszertani elvárásainak megfelelő – feldolgozás eredményeit korszerűbb, több kérdésre választ adó, komplex elemzéssel egészítsük ki. A leletmentés során lehetőségünk volt – az időbeli és pénzügyi korlátokon belül –, hogy a feltárandó felületeket úgy nyissuk meg, hogy azok a temető több pontját összefüggő felületen érintsék, s így lehetőleg a temető egészére vonatkoztatva szolgáljanak információval.

Az aquincumi katonavárostól északra fekvő, a római kori főútvonalaktól kissé távolabb eső, ma úgy mondanánk, „mellérendelt” útvonalak által határolt temetőt (1. kép) a Kr. u. 2. század elejétől a 4. század utolsó harmadáig használták folyamatosan, változó intenzitással. A peremrészeket leszámítva – elsősorban a délnyugati területet, ahol egy rövid időszakban gazdasági tevékenység nyomait találtuk –, a területet a római kor egész időszakán keresztül csak temetkezés céljára hasznosították. A temető területének geológiai adottságai nem is igen voltak alkalmasak másfajta hasznosításra. Még a temetkezéseket megelőzően is szükség volt a talajvizes, természetes árkokkal szabdalts terület rendezésére, melyre legkésőbb a 2. század első évtizedeiben került sor. A temetkezések a katonavárosból északnyugati irányba induló útról történtek egyszerre több csoportban, s mivel a temető területe adott volt, jellemző a többszörös szuperpozíció. A temető kiterjedése ismert, néhány helyen előkerült a temetőszél is. Ennek alapján jelenleg a temető területének csak mintegy 15–20%-a tekinthető feltártnak. (2. kép)

¹ Sokszor a leletanyag jellege (keves sírszámú temetőrészlet, nem összefüggő területről származó szórvány vagy régi anyag), illetve a publikációs lehetőségek is korlátozzák a temetőelemzések megjelenését.

² Például B. Vágó E. – Bóna I., Die Gräberfelder von Intercisa. Der spätrömische Südostfriedhof. Bp. 1976.

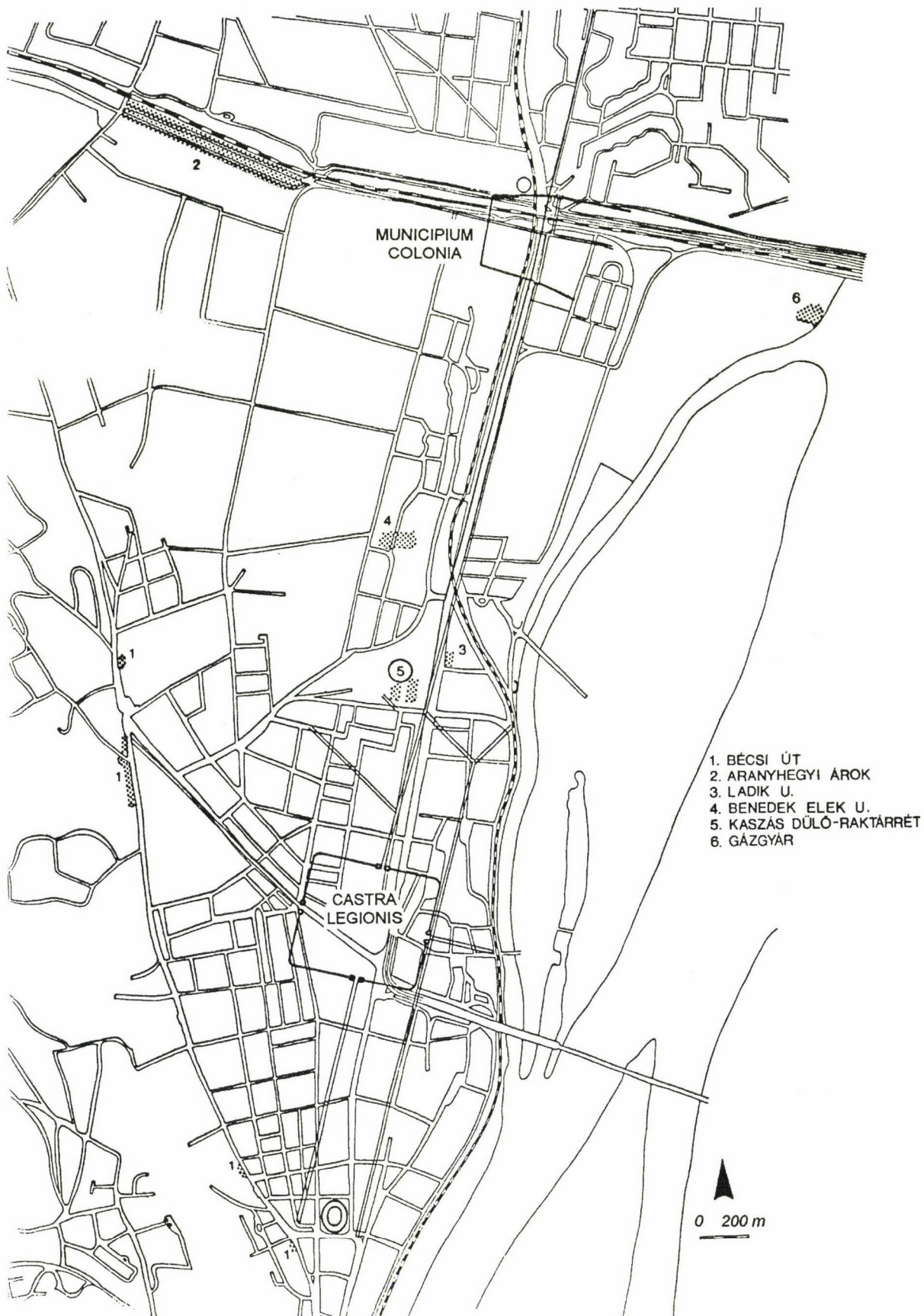
³ A temető 387 sírjának közreadása (sírkatalógusa) egyetemi doktori disszertáció részeként elkészült, s az ELTE Régészeti Könyvtárában kézirat formájában hozzáférhető: Zsidi P., A Kaszás-dűlő – raktárréti római kori temető elemzése. Bp. 1984; Az elemzés eredményeinek rövid összefoglalását lásd: Zsidi P., Untersuchungen des Nordgräberfeldes der Militärstadt von Aquincum. Der römische Limes in Österreich. 36/2. Wien 1990. Akten des 14. Internationalen Limeskongresses 1986 in Carnuntum. 723–730.

⁴ A statisztikai módszeren alapuló, a temetőn belüli gyakoriságot, megoszlást, elterjedést mutató számítógépes programokkal készített elemzések eredményeiről tájékoztat néhány külföldi publikáció. Pl. Artner W., Die provinzialrömischen Gräber von Gleisdorf in der Oststeiermark. Mitteilungen der Österreichischen Gesellschaft für Ur- und Frühgeschichte XXXVIII/XXXIX, 1988/89.; Biering R. – Heinrich H., PENK – Programm zur Erfassung der Nekropolen Kölns. Kölner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte 23 (1990) 413–420.

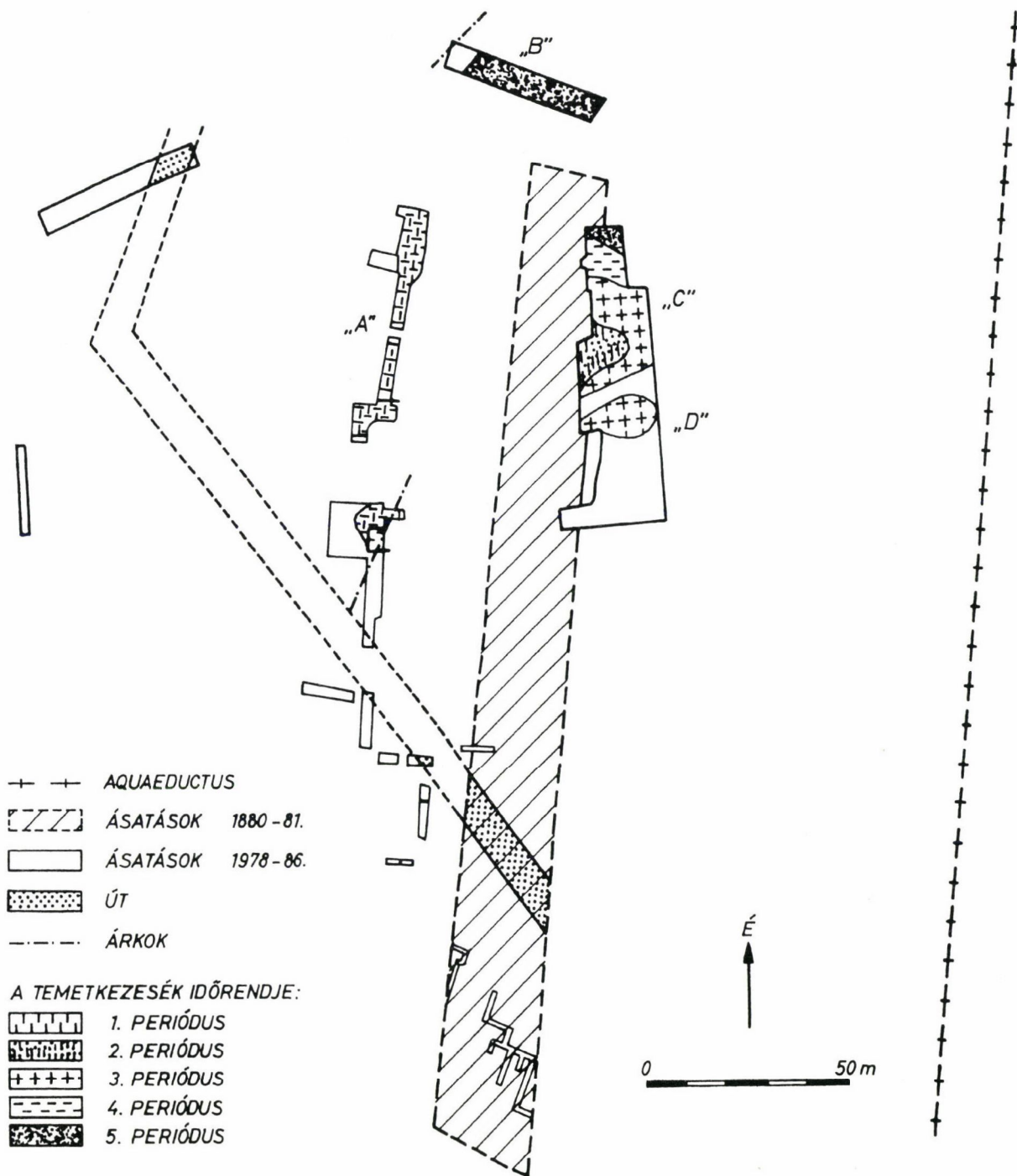
⁵ Hampel J., Az ún. Raktárréten lelt temető sírjai. BpR 3–4 (1890–1891) 48–80.

⁶ Rég.Füz.I. Ser. 1. No. 31. 1978. 44., Rég.Füz.I. Ser. 1. No. 32. 1979. 38., Rég.Füz. I. Ser. 1. No. 34. 1981. 31., illetve Rég.Füz.I. Ser. 1. No. 35. 1982. 33.

1. kép. Aquincum helyrajzi vázlata a vizsgált temető helyének feltüntetésével

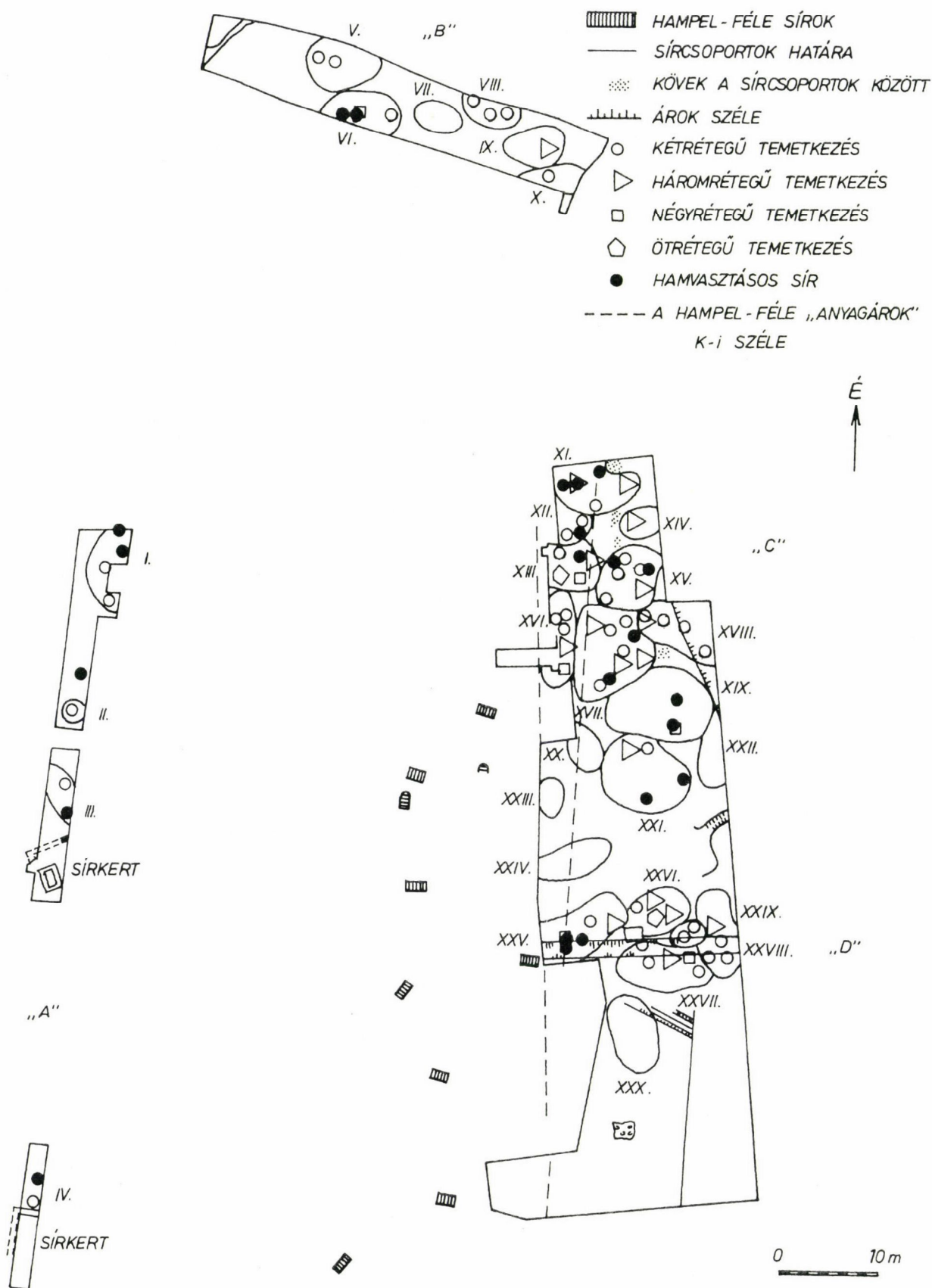

2. kép. A kaszásdűlő - raktárréti temető kiterjedése a feltárások feltüntetésével

A mostani vizsgálat alapját képező, az 1978–81 közötti feltárási periódusból származó 387 sírnak mintegy a fele bizonyult melléklet nélkülinek, azaz a datálás, az etnikum, valamint a társadalom- és gazdaságtörténet szempontjából önmagában „információszegény”-nek. Az információszegénység azonban nem jelent egyúttal információhiányt. Sőt ezek a „szegény” sírok bizonyos szempontból épp annyi infor-

mációs értéket képviselnek, mint a melléklettel gazdagon ellátottak. Ezért az elemzés egyes szempontjainál (sírtípus, irány, nemek megoszlása stb.) – a kiemelő és leíró módszer mellett – a számszerű adatokat is felhasználó statisztikai elemzés módszerét választottuk. Így a táblázatba foglalt egyes jelenségek ábrázolhatóvá, ezáltal az összefüggések könnyebben felismerhetővé váltak, és a mellékleteik alapján különö-

3. kép. A temető térképe a sírcsoportok és a szuperpozíciós esetek feltüntetésével

sebb jelentőséggel nem bíró sírok is jelentőséget nyertek. Az egyes sírok datálásánál, valamint a mellékletek vizsgálatánál felhasználtuk a *régészeti analógia módszerét* is. Természetesen mind a statisztikai, mind pedig az analógia módszerénél figyelembe vettük azok korlátait, illetve az azokban rejlő hibalehetőségeket. Ezek kiküszöbölésére a három módszer együttes alkalmazása adott lehetőséget.⁷ A dolgozatban alkalmazott módszerek egy része szerepel a hazai vagy a külföldi szakirodalomban, ezek eredményeit is felhasználtuk részben módszerként, részben összehasonlító anyagként.⁸

A temető szerkezete

A temető szerkezetére vonatkozó vizsgálatokhoz a temetőt, illetve a temetőrészeket horizontálisan *sírcsoportokra*, vertikálisan *szuperpozíciós esetekre* osztottuk. (3. kép)

A temető szerkezetét tanulmányozva a térképen azonnal szembetűnik, hogy a sírok csoportosan, több rétegben helyezkednek el, s emellett a temetőn belül bizonyos területek sírjai elkülönülnek egymástól. Négy temetőegységet különítettünk el egymástól. Ezek közül kettő a feltárásból adódott: A-rész (a temető nyugati szegélyén), B-rész (a temető északi szegélyén). Két területi egységet az összefüggően feltárt területen határoztunk meg: C-rész (a temető középső részének északi területén sűrűsödő sírok), D-rész (a temető középső részének déli területén sűrűsödő sírok).⁹ Ez utóbbi kettőt egymástól egy ovális mélyedésbe torkolló, északkelet-délnyugati irányú árok választotta el egymástól.¹⁰ Ehhez hasonlókat, a betöltésükbe vágott római kori sírokkal, a temetőben több helyen is találtunk. (3. kép) A B-rész nyugati oldalán található északkelet-délnyugati irányú árokba nem

vágtak sírt, a temető ezen a részen nem is érte el az árok vonalát. Valószínűleg a temető természetes északnyugati szélét jelölte.¹¹ A temetőrészekben belül további felosztást is alkalmaztunk a kirajzolódó sírcsoportok alapján: I–XXX. csoport.¹² A sírcsoportok közötti szabad területeket néhol – esetleg több rétegben is – kövek borították. Ezek minden valószínűség szerint a temetőben való közlekedés megkönnyítésére szolgáltak.¹³

A temetőben 72 szuperpozíciós esetet figyelhettünk meg.¹⁴ (3. kép) A legnagyobb esetszám az A-részen volt megfigyelhető, s ezeknek csak mintegy fele tartalmazott a datálás szempontjából értékelhető mellékletet. A B-részen az esetszám kevesebb, míg a C-részen az esetszám az A- és a B-rész értéke között mozog. Értékelhető melléklettel a szuperpozíciós síroknak több mint a fele rendelkezett. A temető rész északnyugati szegélyén a 3-4-5 rétegű temetkezések sűrűsödnek, a középső és a keleti részen a kétrétegű temetkezések vannak többségben. A D-részben kicsi az esetszám, s az értékelhető mellékletekkel rendelkező sírok aránya ugyancsak kicsi. A szuperpozíciókkal a temető érzékelhetően vertikális kiterjedésében nőtt, amit a városban belüli nagy temetők esetében a jobb helykihasználás indokolt.

A temető szerkezete szempontjából az sem érdektelen, hogy az egymással szuperpozícióba került sírok mutatnak-e kapcsolatot, azaz a véletlen folytán vagy pedig tudatosan kerültek egymás fölé.¹⁵ A szuperpozí-

¹¹ Ez annál is valószínűbb, mivel 1978-ban a B-résztől északnyugati irányban kb. 50 m-re egy kelet-nyugati irányú árkot nyitottunk, amelyben egy északkelet-délnyugati irányú utat rögzítettünk, de a feltárást során már egyetlen sírt sem találtunk.

¹² A sírcsoportok alapján történő elválasztás nagyrészt önkényes, különösen, ami a sírcsoportok határán lévő sírok hovatartozását illeti. Ez nem változtat azonban azon a tényen, hogy a temető csoportos elrendezése. A pontos, határt szabó felosztás itt csak az elemzést megkönnyítő „segédeszköz”, melynek a következtetések levonásában – egy-két vizsgálati szempontot kivéve – nincs túlzott jelentősége. Ez azonban nem jelenti azt, hogy pl. a XVI. sírcsoportként kezelt síregyüttes valamennyi sírja között kapcsolatot feltételeznénk. (Vö. *Pirling R.*, i. m. 22.)

¹³ Lásd ehhez még a sírok mélységéről írott részt. Hasonló jelenség fordul elő az ugyancsak aquincumi, ún. Bécsi úti temetőben is, ahol a 28. és 29. sírok mellett kövezett járda került elő. *Topál J.*, i. m. 20.

¹⁴ A szuperpozíciós esetek közé soroltunk minden fölé-, bele-, mellé- és rátemetkezést, melyeknél a sírok egymáshoz való viszonyára következtetni tudtunk. Mivel – néhány eset kivételével – földsírokról van szó, a különböző rétegű és az utántemetkezések elkülönítésére csupán csak kísérletet tehattunk. (Intercisa délkeleti temetőjében 6 szuperpozíciós esetet és 7 utántemetkezést lehetett elkülöníteni. Ez utóbbiak közül azonban 4 kőládásír volt, 2 pedig téglásír. *B. Vágó E.–Bóna I.*, i. m. 146.) Ebből következően az egymást követő temetkezéseket külön réteggént tartottuk számon, jöllehet, azok esetleg ugyanazt a korszakot képviselik.

¹⁵ *Pirling R.*, i. m. 22. Nem zárja ki a sírok véletlenszerű egymás fölé kerülését sem.

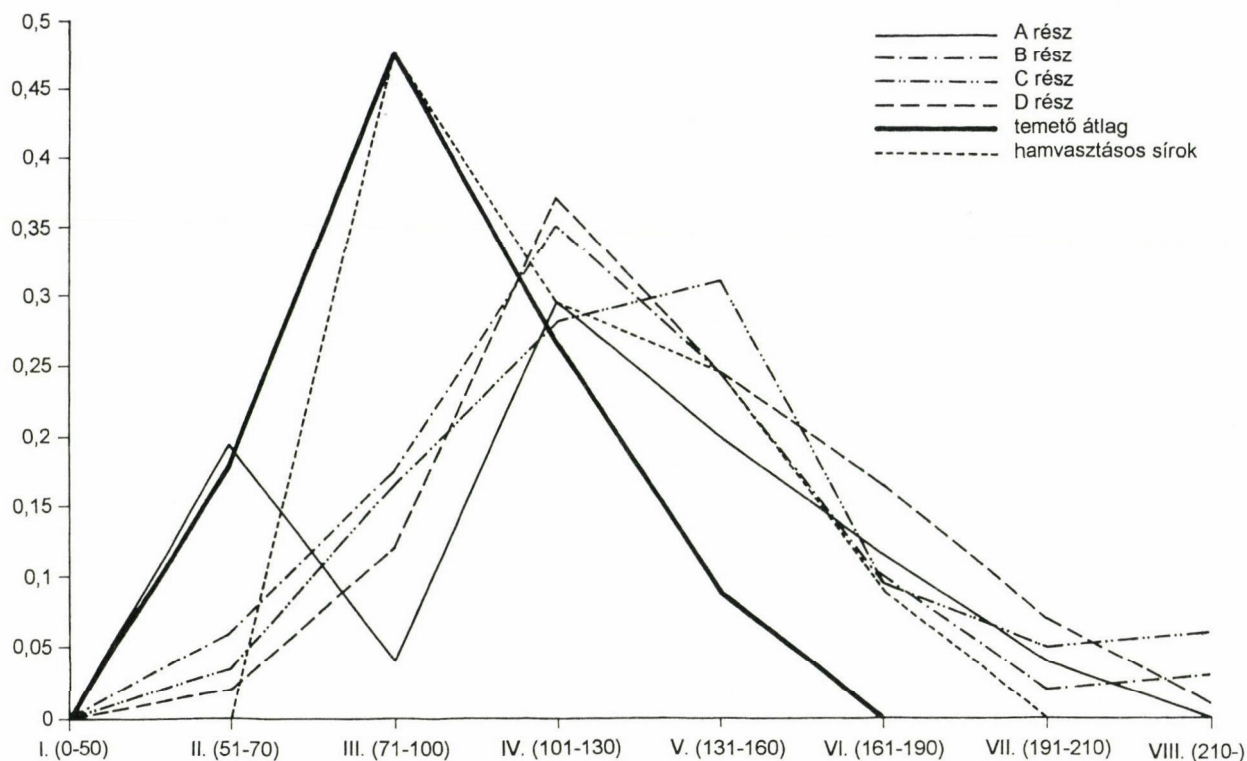
⁷ A régészeti analógiák felhasználhatóságának korlátairól lásd *Lányi V.*, Szempontok a régészeti analógiák felhasználásának módszeréhez. *ArchÉrt* 99 (1972) 53–63.

⁸ A 70-es évektől kezdődően külföldi és hazai példák (pl. *Lányi V.*, Die spätantiken Gräberfelder von Pannonien. *ActaAntHung* 24 (1972) 53–213.; *Pirling R.*, Das römisch-frankische Gräberfeld von Krefeld-Gellep. 1974; *Martin-Kilcher S.*, Das römische Gräberfeld von Courroux im Berner Jura. *Basler Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte*. 2 (1976); *Jones R. F. J.*, The Cemeteries of Roman York. *Archaeological Papers from York* 1984, 34–42.; *Artner W.*, i. m.) mutatják, hogy ez a módszer alkalmas e történeti forráscsoport elemzésére. Ennek természetesen előfeltétele egy megfelelő számú és kellően megfigyelt információs anyag.

⁹ A temetőrészek elnevezése a következő: A-rész a temető nyugati szegélye, B-rész a temető északi szegélye, C-rész a temető középső részének északi fele, D-rész a temető középső részének déli fele.

¹⁰ *Pirling R.*, i. m. 193., illetve a temetőtérképek. A temetőrészek között egy kettős árok húzódott, mely az észak-déli irányítású sírokat elválasztotta.

4. kép. Grafikon a sírmélységek megoszlásával

1. táblázat. A jellegzetes sírirányítások megoszlása a temetőben

Terület	Homogén	Heterogén	Igen heterogén
A rész	6	1	—
B rész	3	5	—
C rész	9	17	12
D rész	7	9	2

ciós eseteken belüli sírirányokat tekintve feltételezhetjük, hogy az egy sírcsoporton belüli azonos (homogén) irányítású sírok között valószínűbb a kapcsolat.¹⁶ Az egy eseten belül előforduló kétféle (he-

terogén) irányítás még nem zárja ki a kapcsolatot.¹⁷ Az egy eseten belül előforduló többféle (igen heterogén) sírirány azonban valószínűvé teszi azt, hogy az egymásra került sírok között összefüggés, kapcsolat nem volt.¹⁸ A fentiek értelmében a területek közül az A-rész kitűnik a homogén irányítású szuperpozíciós esetek nagy számával. (1. táblázat) Ez a B-rész területén a heterogén esetek irányába tolódik. Kiemelkedően sok a heterogén és az igen heterogén esetek száma a C-részen, míg a D-részen a homogén és heterogén esetek kiegyenlítetten találhatók s az igen heterogén esetek száma elenyésző.

A szuperpozíciós esetek elemzéséből a horizontális sírcsoportokra vonatkozóan is vonhatunk le következ-

¹⁶ Erre mutatnak pl. Intercisában az utántemetkezések, bár itt téglá- és kőládásirokról van szó, így az irány adott volt. Intercisa esetében a szerző ezeknél a temetkezéseknél kiemeli a „pietas” szerepét, amellyel a korábban előkerült csontokat kezelték. Ezek között a temetkezések között maximálisan 1–2 évtizedet feltételez. (B. Vágó E.–Bóna I. i. m., 146–147., ill. 35. jegyzet.) A fentiek alapján a mi temetőnk esetében is feltételezhetjük, hogy az egyirányú s az egymással szemben bizonyos kegyeletet mutató sírok esetleg ilyen utántemetkezések voltak. Így pl. erre gondolhatunk a 41., 42., 46., sír, a 191., 126. sír, a 208., 210. sír esetében, ahol a sírokat csak vékony, néhány centi vastagságú földréteg választotta el egymástól, de az alul lévő sírok csaknem mindig sértetlenek.

¹⁷ Azonos irányításúnak tartjuk a koponyával ellenkező irányban fekvő vázakat is. B. Vágó E.–Bóna I. i. m. 177., ill. 181.

¹⁸ A legtöbb egymást metsző sír ezekben az esetekben fordult elő. Itt a „pietas”-nak nyomát sem leljük. Gyakran találjuk azonban a későbbi sír földjében a korábbi váz csontjait, s a temetőben a sírok között szerte heverő vázrészeket is csak részben tulajdoníthatjuk a sírrablók hanyagságának.

tetéseket. Így valószínű, hogy a temető A-részen rövidebb időszakon át zártabb közösség temetkezett.¹⁹ A B-részen ugyancsak rövidebb időszakon át, de feltehetőleg lazábban összetartozó csoport temetkezéseit találtuk. A C-rész szuperpozíciós esetei hosszabb időszakon át történő temetkezésre utalnak, azonban az egyes temetkezések között közvetlen kapcsolat az egymást vágó sírok irányítása alapján nem feltételezhető. A D-részen rövid ideig tartó, kisebb korszakot átfogó, zárt közösség temetkezését sejtethetjük a szuperpozíciós esetek alapján.

A sírok mélysége

A feltárás során a sírok mélységét – az esetek többségében – nem a jelenlegi felszínhez, hanem egy állandó, Adria feletti magassághoz számítottuk.²⁰

A temetőben 8 mélységkategóriát határoztunk meg (2. táblázat), s a sírokat besoroltuk a megfelelő kategóriákba (3. táblázat). A táblázatok adatait grafikonon vizsgálva²¹ (4. kép) kitűnik, hogy nem egyenletes a megoszlás az egyes területeken belül. Ha az adatokat a temetőterképre visszük,²² s az azonos mélységcsoportba tartozó sírok kiterjedését vizsgáljuk, a korabeli terepalakulatok megközelítő képét kapjuk.²³ (5. kép) Az A-részen, a keskeny árokban történt feltárás miatt nem kaphattunk összefüggő képet, valószínű azonban, hogy e rész legkiemelkedőbb pontja a III. sírcsoport (7–13. sír) területén volt, mert észak és dél felé folyamatos lejtést tapasztaltunk. Az északi szélén ez a lejtés hirtelen, s itt változik a talaj minősége is.²⁴ A temető B-része egy viszonylag magas, de nem különösebben kiemelkedő területen feküdt, mely délkeleti irányban enyhe, délnyugati irányban meredekebb esést mutatott. A temető C-részában bizonyult ez a vizsgálat a legeredményesebbnek. A térkép tanúsága szerint itt a legkiemelkedőbb a középső és a délnyugati rész volt. Ez a kiemelkedés északi irányban fokozatosan, kelet felé erősebben, dél felé pedig hirtelen mélyült, s abba a kiszélesedő árokba torkollott, amely a temető C-résztől a D-résztől elválasztotta. Ha a sírok sűrűségét megvizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy a ma-

2. táblázat. A sírmélységek csoportosítása

I.	0– 50 cm	között
II.	51– 70 cm	között
III.	71–100 cm	között
IV.	101–130 cm	között
V.	131–160 cm	között
VI.	161–190 cm	között
VII.	191–210 cm	között
VIII.	211 cm	fölött

3. táblázat. A sírok területi megoszlása sírmélység kategóriánként

	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.
A rész	3	7	1	12	7	3	3	–
B rész	–	8	25	11	5	–	–	1
C rész	2	7	28	48	53	19	7	11
D rész	–	2	12	38	24	19	8	1
Összesen	5	24	66	109	89	41	18	13

gasabban fekvő, tehát a temetkezésre inkább alkalmas részeken kisebb a sírsűrűség, mint az északi és az északkeleti szélén, ahol a talajvízszinhez közelebb álltak a sírok. Ez utóbbi helyeken magasabb vízállás esetén a talaj valószínűleg ingoványossá, süppedékesé vált. Nyilván ez tette szükségessé a sírcsoportok közötti területek kövel történő kirakását is.²⁵ A magasban fekvő területek (a temető C-része) kisebb sűrűségét indokolhatja az is, hogy itt a temetkezéseknek csak egy töredéke maradt ránk. Éppen a viszonylag nagyobb magasság miatt a felső rétegek elpusztultak, s csak az alsó rétegek sírjait találtuk. Ezt támasztja alá az adat is, hogy a kiemelkedő C-területhez nyugati irányban csatlakozó, 1881/82-ben feltárt telket éppen azért szemelhetjük ki a Filatori gát számára „anyaggyödörnek”, mert környezeténél még akkoriban is magasabban feküdt.²⁶ A temető D-részában sírjai egy árokkal szabdalva, egységesen mély területen feküdtek, melyből csak kisebb szigetek emelkedtek ki. A temető D-résztől délre fekvő területet mély fekvése miatt már nem használták temetkezésre.

A sírmélységnek terepviszonyoktól függetlenül is van jelentősége.²⁷ Ha a rítus szerint vizsgáljuk a túlnyomóan csontvázas rítusú temető sírjait, azt látjuk,

¹⁹ Ez azonban nem jelenti azt, hogy az A-részen belül az egyes sírcsoportok azonos korúak.

²⁰ Ezt a módszert az A- és B-rész esetében még nem alkalmaztuk, hanem a felszíntől mértünk, s csak a felszínt színteztük be. Az adatokat így előbb transzponálni kellett, mielőtt felhasználtuk.

²¹ Lásd 9. jegyzet.

²² Köszönettel tartozom Lányi Verának, aki felhívta a figyelmet erre a lehetőségre.

²³ A temetőterképen a 8 mélységcsoportot rétegvonallal fogtuk össze.

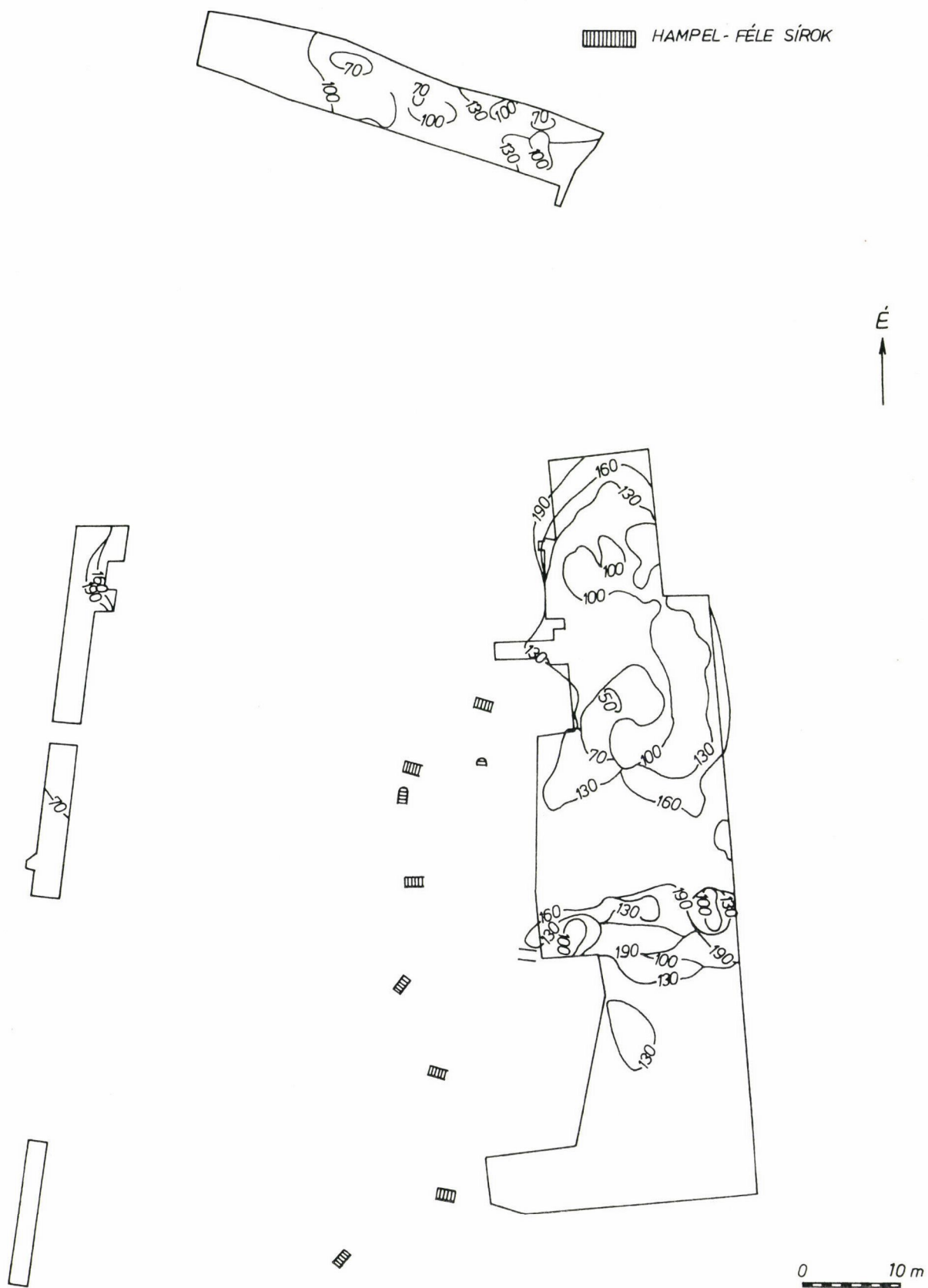
²⁴ Az ásatási árkok tanúsága szerint a temető sárga homokos altalaját az A-rész északi szélén és a B-részen szürke agyagos altalaj váltotta fel.

²⁵ Lásd az előző fejezetet a temető szerkezetéről.

²⁶ Hampel J., i. m. 52.

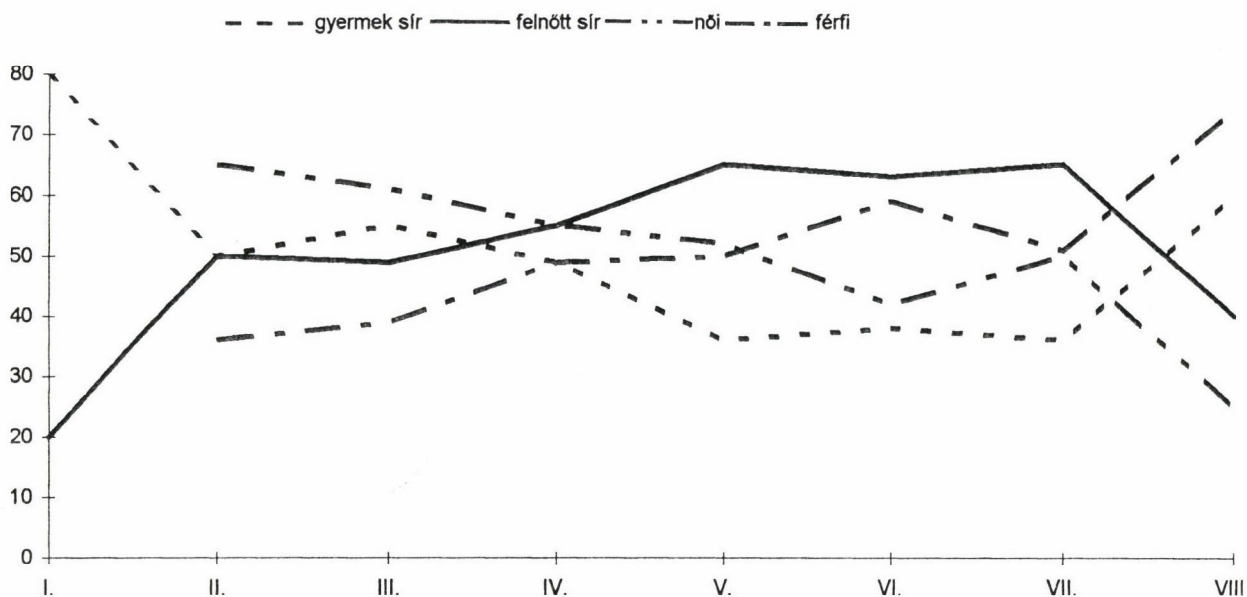
²⁷ A római kori temetőelemzések, kevés kivételtől eltekintve pl. Burger A., A kékesdi koracsászárkori temető. ArchÉrt 93 (1966) 270., nem térnek ki részletesebben a sírmélységre, bár az adatokat a publikációkban közlik. Ennek oka többnyire az, hogy a sírmélységből az eredeti terepalakulatra vonatkozó vizsgálat nem jár mindig megfelelő eredménnyel, s a fáradságos vizsgálatból levonható információk nem állnak arányban a más adatokból könnyebben levonható következtetések lehetőségével.

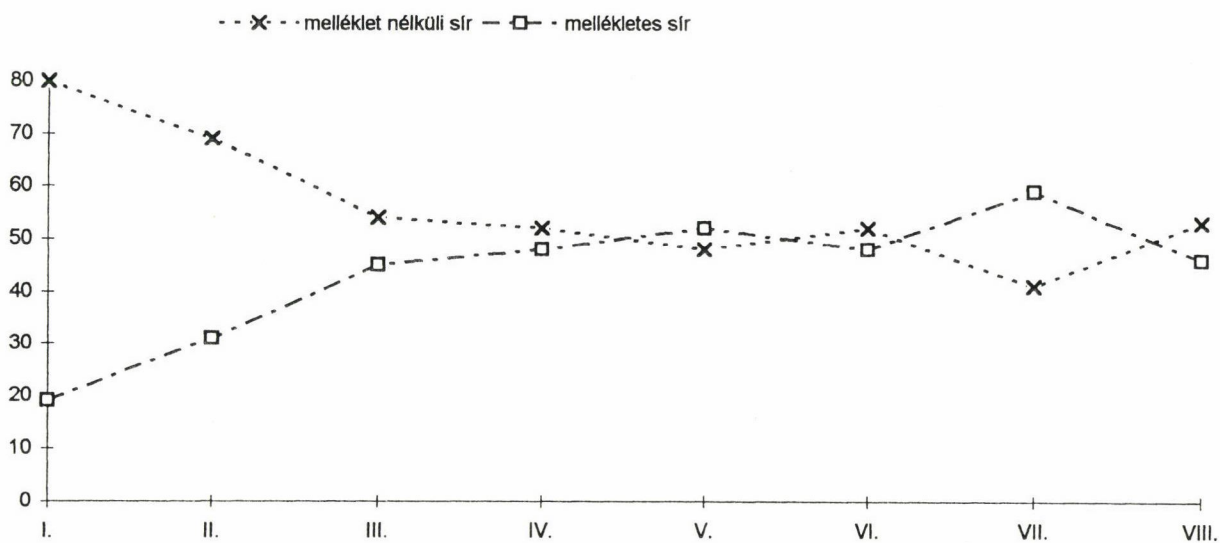
5. kép. A temető „rétegvonalas” rajza

A sírmélység és az életkor alakulása

6. kép. Grafikon a sírmélység és az életkor alakulásának feltüntetésével

A sírmélység és a mellékletek alakulása

7. kép. Grafikon a sírmélység és a mellékletadás alakulásának feltüntetésével

hogy a hamvasztásos sírok magasabb mélységkategóriában sűrűsödnek. A gyermek- és felnőttsírok arányát mutató grafikon (6. kép) szerint a gyermeksírok is magasabban fekszenek (I. mélységcsoport), ez kiegyenlítődik a II. és a III. mélységcsoportban. A IV. mélységcsoporttól mélyebb kategóriákban a felnőttsírok voltak többségben, kivéve a VIII. mélységcsoportot, ahol a gyermeksírok aránya ismét magasabb a felnőttsírokénál. A megállapítható férfi és a női sírok arányának

vizsgálata azt mutatja (6. kép), hogy a magasabb mélységcsoportokban a nők aránya valamivel alacsonyabb, mint a férfiaké. A mélység és a melléklet adásának aránya a grafikon szerint a következő (7. kép): a IV. mélységcsoportig a melléklettel rendelkező sírok aránya kisebb, míg a IV. csoportnál mélyebben fekvő sírok esetében a mellékletes és melléklet nélküli sírok váltakozva fordulnak elő. A sírmélység és a bolygatás összefüggését vizsgálva a grafikon azt mutatja

(8. kép), hogy a bolygatott sírok a sírmélységgel fordítottan, a bolygatatlan sírok azzal egyenesen arányosak.²⁸

A sírok irányítása

A temetőterképet vizsgálva (3. kép) első pillantásra úgy tűnik, hogy a sírok irányításában teljes anarchia uralkodik.²⁹ Figyelmesebben szemlélve azonban látjuk, hogy bizonyos területek (A-rész, D-rész) egységesebb képet mutatnak. A sírirányok területi megoszlásának pontosabb meghatározása érdekében táblázatot készítettünk, melyben a sírokat irányításuk alapján XII csoportba osztottuk (4. táblázat),³⁰ majd ugyancsak táblázatot készítettünk az egyes irányítási csoportok területi megoszlásáról is (5. táblázat). A táblázatot grafikonon ábrázoltuk (9. kép), s ennek adatait az égtájakat jelképező ábrán is feltüntettük (10. kép). Ezekből jól látszik, hogy temetőnkben a temetkezések fő iránya a nyugat-keleti, illetve kelet-nyugati volt, ezt követi kisebb esetszámmal az észak-déli irány. Észlelhető még az északnyugat-délkeleti/délkelet-északnyugati irányban is egy kis kiugrás, ami azonban elenyésző a többi irány esetszámához képest. A hazai és a külföldi kutatás a kelet-nyugati, illetve a nyugat-keleti sírirányítás uralkodóvá válását egybe-

4. táblázat. A sírirányok csoportosítása

I. csoport	É–D
II. csoport	ÉÉK–DDNy
III. csoport	ÉK–DNy
IV. csoport	DNy–ÉK
V. csoport	ÉKK–DNyNy
VI. csoport	K–Ny
VII. csoport	Ny–K
VIII. csoport	DKK–ÉNyNy
IX. csoport	DK–ÉNy
X. csoport	ÉNy–DK
XI. csoport	DDK–ÉÉNy
XII. csoport	D–É

hangzóan a 3–4. századra helyezi.³¹ Felhasználva ezt a támpontot feltételezzük, hogy a sírok nagyobb része ebben a korszakban került a temetőbe. Különösen áll ez a temető D-részére, ahol – mint láttuk – valószínűleg egy rövidebb korszakot ölel fel a temetkezés.³²

Az észak-déli és az északnyugat-délkeleti irányú sírok helyzetét érdemes kissé részletesebben is elemezni.³³ Az észak-déli irányítású sírok relatív kronológiáját temetőnkben a szuperpozíciós esetek vizsgálatából kiszűrhetjük. Ezt a vizsgálatot a D-temetőrészen végeztük el, mivel láttuk, hogy itt van arra a leg-

5. táblázat. A sírok irányításának területi megoszlása

	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.	Összesen
A rész					1	3	1	–	–	–	–	7	20
B rész	11	5	–	1	2	4	6	5	–	2	3	8	48
C rész	15	9	15	16	23	25	15	10	14	11	17	24	195
D rész	9	3	3	1	3	30	33	9	7	3	2	3	106
Összesen	43	18	18	18	29	62	55	24	23	16	22	42	369

²⁸ Ezek mögött az összefüggések mögött olyan tendenciák húzódnak, amelyek nem érvényesültek következetesen. Az elemzés e részénél nem ismételjük a korábbi fejezetben már említett összefüggést, hogy azokon a helyeken, ahol a temető horizontálisan nem terjeszkedett, vertikálisan kellett terjeszkednie. Britanniában ugyan ezt a jelenséget írja le Jones a yorki temetőkkel kapcsolatban. Jones R. F. J., i. m. 39. Valamint nem tartottuk szükségesnek külön elemezni azt a tényt sem, hogy a különböző korú sírok és a sírmélység között nincs összefüggés, mivel legalább annyi fölétemetkezést figyeltünk meg, mint amennyi esetben különböző korú sírok metszették egymást.

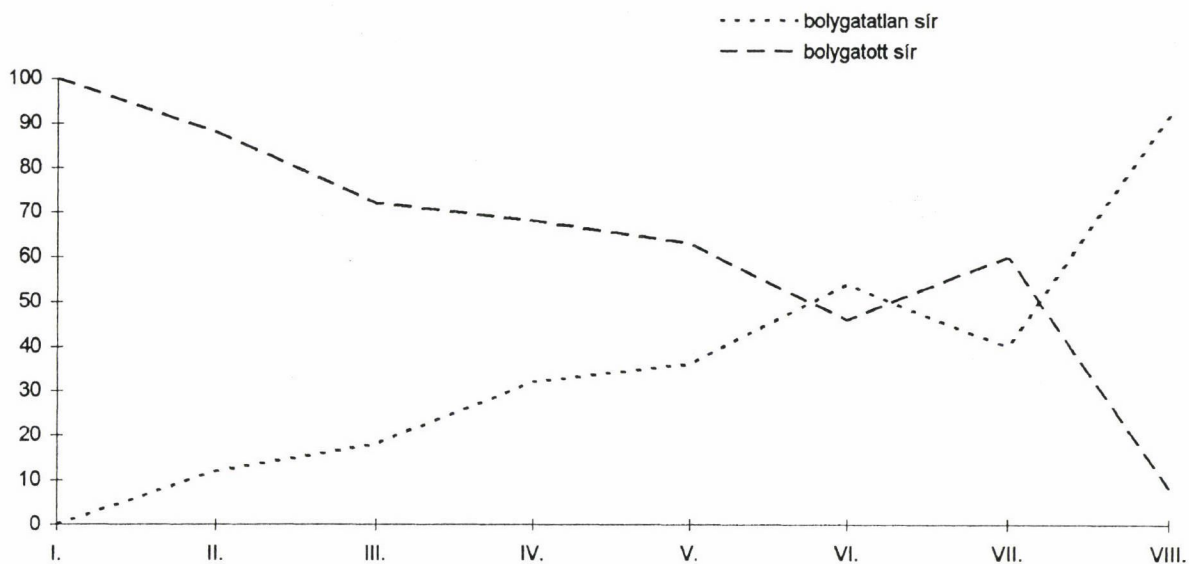
²⁹ Erről Hampel J., i. m. 55.: „...sem a téglasírok, sem a sírládák nem voltak határozott sorokban, sem az egyes síroknak nem volt egyforma irányuk.” Ugyancsak foglalkozik a Hampel által feltárt raktárréti temetőrész sírjainak irányításával B. Vágó E.–Bóna I., i. m. 176. A koruk szerint azonosíthatatlan sírok irányítását tetszőlegesnek tartja.

³⁰ Vö. 17. jegyzet az ellentett irányítású sírokról.

³¹ Általában a római kori temetők irányításáról B. Vágó E.–Bóna I., i. m. 175–181. A pannoniai későrómai kori temetők irányításáról Lányi V., i. m. 59–64. A nyugati provinciák temetőinek irányításáról Pirling R., i. m. 193., ill. uo. a temetőterképet.

³² Lásd A temető szerkezete című fejezetet.

³³ Az észak-déli irányítású sírokkal kapcsolatos néhány vélemény: Intercisában a 2–4. századig megtaláljuk az ilyen irányítású sírokat, de csak női és gyermeksírok voltak közöttük. Sági K. ezeket a sírokat a limesvonal bal oldalán élő népekkel hozza kapcsolatba: Sági K., Temetők. in: Intercisa I. ArchHung 33 (1954) 95. A mi temetőnkben ezzel szemben az észak-déli irányítású sírok között férfisírok is voltak: 5., 8., 48., 51., 151., 294., 338. sír. Krefeld-Gellepen 90 dél-északi irányítású, melléklet nélküli sír került elő, melyekből 31 gyermek- és melléklet nélküli sír volt: Pirling R., i. m. 19. Matricában a sírirányok eltérése mögött a topográfiai adottságokhoz való igazodást lát Topál J.: Topál J., The southern Cemetery of Matrica (Százhalombatta – Dunafüred). Bp. 1981, 82., erre utal B. Vágó E.–Bóna I., i. m. 181.

8. kép. Grafikon a sírmélység és a bolygatottság alakulásának feltüntetésével

nagyobb esélyünk, hogy a vizsgálat alapját képező nyugat-keleti irányítású sírok azonos vagy közel azonos korból származnak. A D-rész 5 szuperpozíciós esetében figyelhettünk meg észak-déli irányítású sírokat. Ezekből 3 esetben az észak-déli irányítású sírok a nyugat-keleti irányításúak alatt, 1 esetben alatta vagy mellette, 1 esetben felette voltak. Ez megerősíti, hogy az észak-déli irányítású sírok a relatív időrendben többnyire megelőzik a nyugat-keleti irányítású sírokat, hangsúlyoznunk kell azonban, hogy a D-rész vizsgálata alapján. Ugyanis, ha ugyanezt a vizsgálatot a B-rész szuperpozíciós eseteiben végezzük el, akkor azt az eredményt kapjuk, hogy a három idevonatkozó esetben az észak-déli irányítású sírok a nyugat-keleti irányításúak fölé kerültek.³⁴ Így tehát az időrend helyett más magyarázatot kell keresnünk a B-temetőrész esetében a sírok késői észak-déli irányítására. Erre talán rávilágít, ha az előbb vizsgált három szuperpozíciós csoport 8 sírja közül az egyetlen, értékelhető melléklettel rendelkező sírt közelebbről megvizsgáljuk. Az észak-déli irányítású 67. sír környezetétől eltérően szokatlanul gazdag, de a római hagyományoktól eltérő összetételű edénymelléklettel rendelkezett.³⁵ Ezek alapján valószínű, hogy az alaplakosságtól idegen, barbár (valószínűleg germán) népesség körébe sorolható temetkezéssel van dolgunk.³⁶

Ha azonban a szuperpozíciós eseteken kívül elhelyezkedő észak-déli irányítású temetkezéseket vizsgáljuk, azok rítusukban és – bár csekély számú – mellékleteikben nem térnek el a temetőben általánosan tapasztaltaktól. Látjuk tehát, hogy ez a vizsgálat sem jogosít fel bennünket általánosításokra az észak-déli irányítású sírokkal kapcsolatban, még egyetlen temetőn belül sem. Ha a rítus szempontjából vizsgáljuk az észak-déli irányítású sírokat, azt kell tapasztalnunk, hogy a túlnyomóan csontvázas rítusú sírokat tartalmazó temetőben a hamvasztásos sírok beilleszkednek sírcsoportjukba, azaz „alkalmazkodnak” a környezetükben uralkodó sírirányokhoz.³⁷

Összefoglalóan elmondható, hogy a temetőben a sírok többsége nyugat-keleti, egy másik jelentős része pedig észak-déli irányítású. Az északnyugat-délkeleti irányítású sírok az előbbiekhöz viszonyítva kisebb számban fordulnak elő. Az egyes temetőrészek jellemezhetőek egy, két vagy három síriránnyal. Az A-rész uralkodó iránya az észak-déli, a B-részé az észak-déli és a kelet-nyugati. A C-részen a sírok a három főirány szerint egyenletesen oszlanak meg, míg a D-részen a nyugat-keleti sírok túlnyomó többségben vannak a csekélyebb számú észak-déli és az északnyugat-délkeleti irányítású sírokkal szemben. Felhasználva a kutatás eddigi eredményeit, temetőnkre vonatkozóan is

³⁴ Ebben az esetben a 67. sír 4. század elejére datálható mellékletei alapján keltezhetjük az alatta lévő nyugat-keleti irányítású sírt.

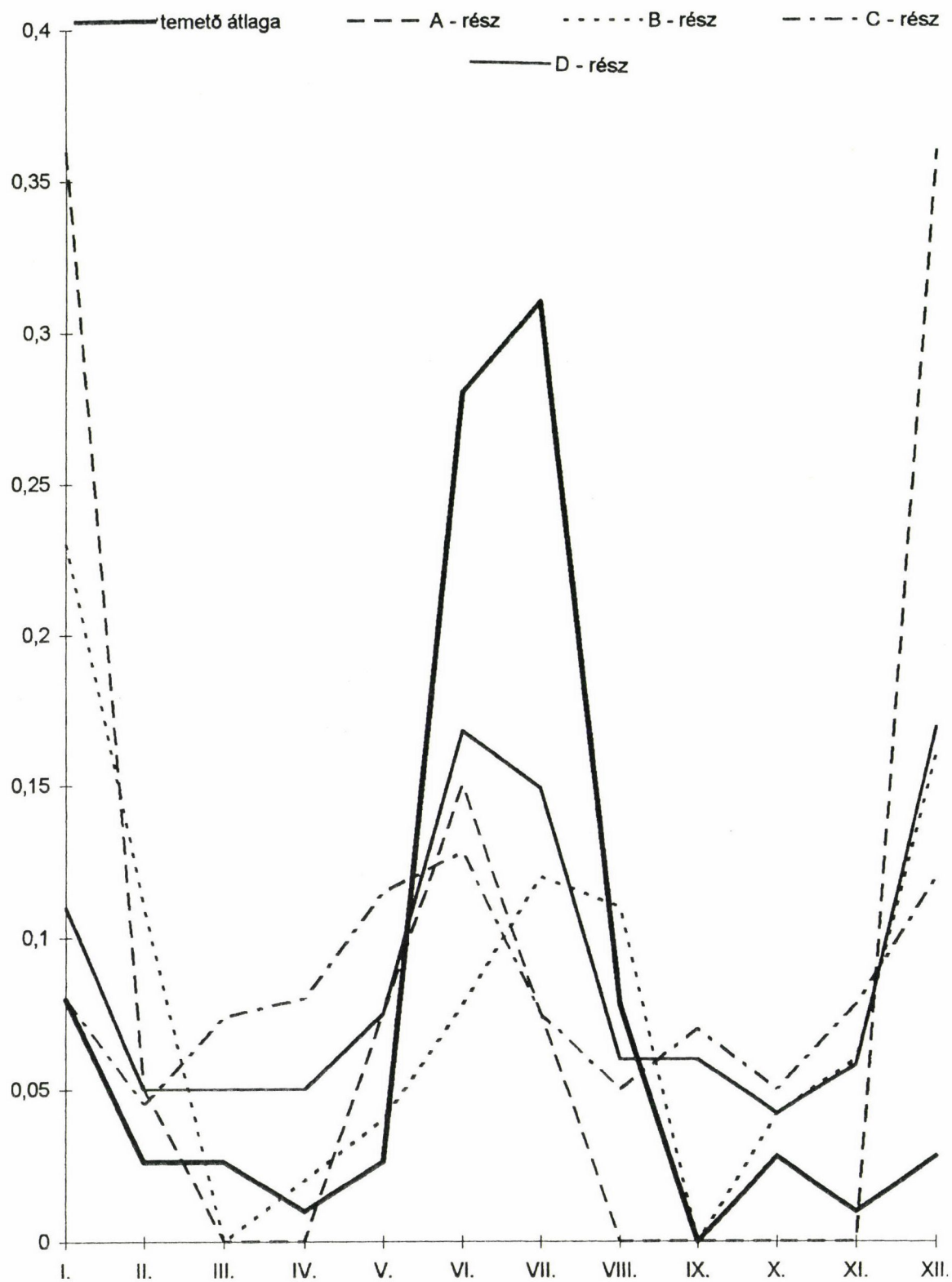
³⁵ A 67. sír mellékletei közül hat agyagedény volt, közöttük dörzstál és agyagszűrő, valamint egy orsógomb.

³⁶ Vö. Bóna I., Az újhartyáni germán lovassír. ArchÉrt 88 (1961) 193.

³⁷ Az A-rész hamvasztásos sírjai (4/b., 6., 15., 16. sír) észak-déli irányításúak, csakúgy mint a C-részé (58., 59. sír). A D-rész égetéses sírjai (150., 10., 198. sír) nyugat-keleti irányításúak. A C-részben a csontvázas sírok többféle irányítását tükrözik a hamvasztásos sírok is. Észak-déli irányítású pl. a 374. sír, nyugat-keleti irányítású a 299. sír, északnyugat-délkeleti/délnyugat-észak-keleti irányítású pl. a 129. sír.

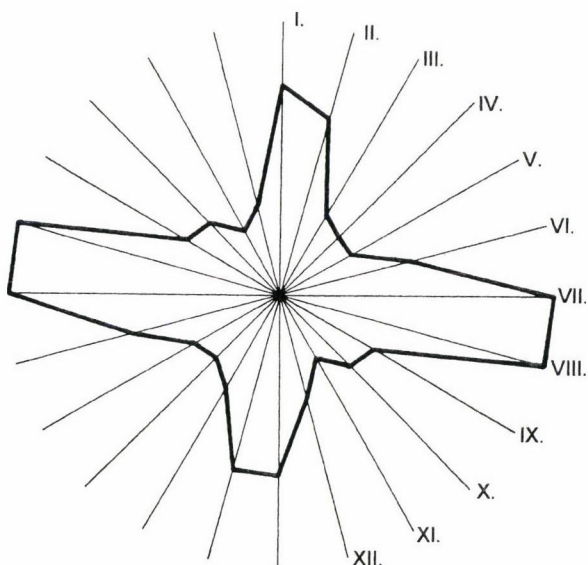

A sírírányok gyakorisági poligonja

9. kép. A sírírányok gyakorisági poligonja

A sírirányok változása kördiagramon

10. kép. Kördiagram a sírirányok változásával

megállapítottuk azt, hogy a nyugat-keleti irányítás elsősorban a római kor későbbi, 3–4. századi szakaszára jellemző. Ezzel szemben az észak-déli irányítású sírokat nem köthettük egyértelműen sem csak korhoz, sem csak népességhez, sem csak rítushoz,³⁸ bár kétségtelen, hogy ezek befolyással voltak a sírok irányítására.

A temető bolygatása

Már Hampel József is megjegyezte az 1880/81-ben előkerült temetőrészről, hogy „a legtöbb sír ki volt fosztva”.³⁹ Az 1978–82. évi feltárások során előkerült temetőrészek igazolják ezt a megfigyelést, mivel a sírok többsége bolygatott volt. A bolygatott sírok 66%-os aránya igen magasnak mondható.⁴⁰ (6. táblázat) A bolygatás okát (rablás, beletemetkezés, újkori bolygatás) nem minden esetben sikerült egyértelműen megállapítani. (7. táblázat, 11. kép) Ennek alapján megfigyelhető, hogy a legmagasabb bolygatási arány az A-részen van, ezt követi szorosan a C-temetőrész. A B-rész és a D-rész bolygatott sírjainak aránya nagyjából egyforma, s kisebb az előzőekénél.

6. táblázat. A sírok bolygatottsága

	Bolygatatlan	Bolygatott
A rész	8 = 25%	24 = 75%
B rész	21 = 42%	29 = 58%
C rész	59 = 30%	138 = 70%
D rész	44 = 41%	63 = 59%
Összesen	132 = 34%	254 = 66%

7. táblázat. A bolygatás okának megoszlása

	Rablás	Beletemetkezés	Újkori bolygatás	Bizonytalan
A rész	5	8	1	10
B rész	10	9	7	3
C rész	58	32	4	44
D rész	18	25	2	18
Összesen	91	74	14	75

A beletemetkezéssel bolygatott sírok száma – természetesen – azokon a területeken a legmagasabb, ahol a többrétegű szuperpozíciós esetek is magasabb számban találhatók.⁴¹ Ugyancsak ez mondható el a bizonytalan okkal történt bolygatásokról is, ahol nem mindig lehetett megállapítani, hogy egy adott sír a beletemetkezés előtt már bolygatott volt-e, vagy sem. Az is kérdéses, hogy a beletemetkezés hány esetben vált sírrablássá. A sírfoltok sem adtak kellő támpontot ennek a kérdésnek az eldöntéséhez, mert a B-részen és a C-rész déli szegélyének területén kívül a sírfoltokat csak igen ritkán észleltük.

Rablott síroknak így csak a bizonyosan ezzel a céllal bolygatott sírokat – tehát egy alaposan leszűkített kört – számítottuk. (12. kép) A legtöbb sírrablás a C-temetőrészben volt megfigyelhető, ott is a középső és a déli területek nyugati szegélyén. Itt nagyjából minden harmadik sírt kiraboltak.⁴² Kisebb mértékű sírrablást figyelhettünk meg a B-temetőrészben, ahol nagyjából minden ötödik sírt raboltak ki,⁴³ valamint ennek északkeleti részén, ahol csak minden 13. sír volt rablott.⁴⁴ A D-részen nagyjából minden 7. sírt raboltak ki. A sírrablások megoszlásából – csaknem valamennyi sírcsoportban (kivéve a VII. és IX. sírcsoportot) és a szuperpozíciós esetek valamennyi rétegében – arra

³⁸ Továbbá a mi esetünkben egyértelműen a topográfiahoz sem (lásd az 1. sz. helyszínrajzot és a temetőtérképeket).

³⁹ Hampel J., i. m. 55.

⁴⁰ Összehasonlításra főleg a jól összefoglalt 4. századi temetők adnak lehetőséget. Lányi V., i. m., 65/2. grafikon, ahol a bolygatás 30–50% között mozog, s a kiugró esetekben 70% fölé emelkedik. Intercisában a sírok kb. 1/3-a volt kirabolva, B. Vágó E.–Bóna I., i. m. 149.

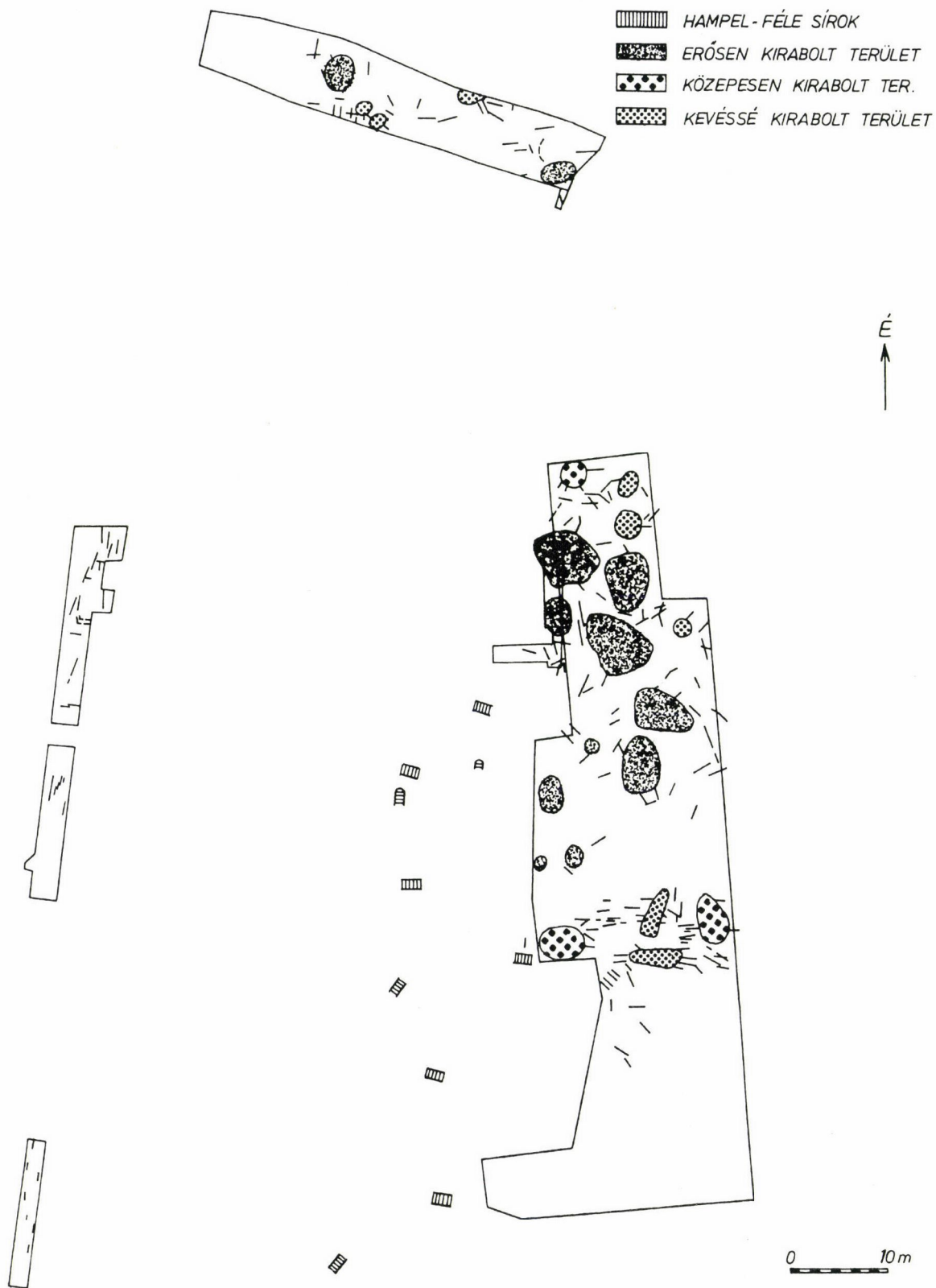
⁴¹ Vö. a 4. képen a szuperpozíciós eseteket. Láthatjuk, hogy a többszörös egymásra temetések helyén sűrűsödnek a rablott sírok is.

⁴² Ez az adat relatív, csak a temető egyes területei közötti összehasonlítást teszi lehetővé.

⁴³ Itt a kevés számú adat óvatosságra int a további következtetések levonásánál. Hasonlóképpen nem vonhatunk le megbízható következtetéseket az A-rész hiányos adataiból.

⁴⁴ Ezek nem teljes sírcsoportok, a számok itt is torzíthatnak.

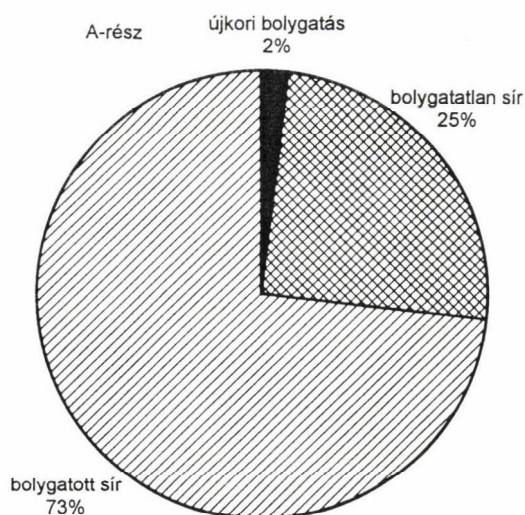
11. kép. Temetőtérkép a sírbolygatások jelölésével

következtettünk, hogy a sírablások nem egy adott időpontban kampányszerűen, hanem folyamatosan és rendszeresen zajlottak.⁴⁵

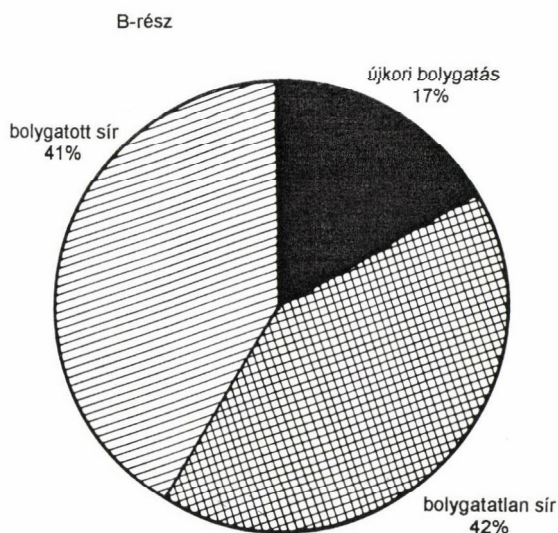
A további következtetések levonásához felhasználtuk azt a logikus feltételezést, hogy a rablás folyamatos lévén, az élők az ismert „gazdag” melléklettel eltemetett halottakat rabolták ki.⁴⁶ Ha ezt a mi teme-

tőnkre nézve is elfogadjuk,⁴⁷ megállapíthatjuk, hogy a temetőben az A-részen és a C-rész középső és déli területének nyugati részén voltak a „gazdagabb” melléklettel rendelkező sírok, míg a B-részen, a D-részen és a C-rész északnyugati szélén találjuk a „szegényebb” mellékletű sírokat.⁴⁸ A másik feltételezés szerint a városi temetők, mivel azok a nagy forgalmú

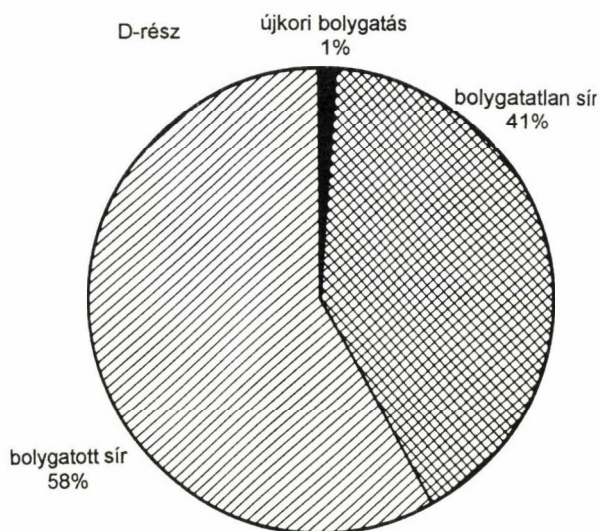
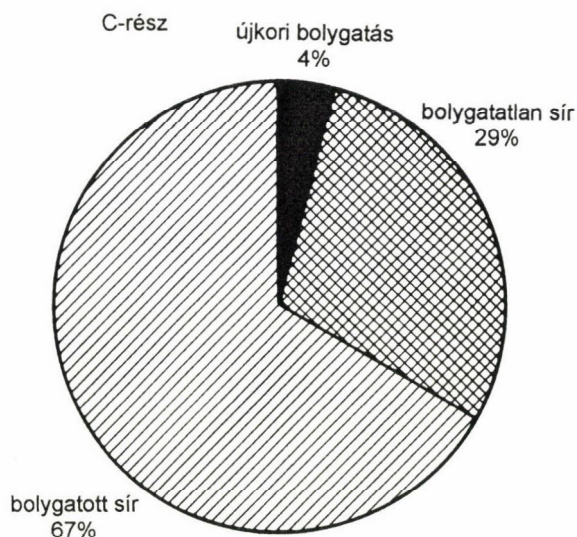
A bolygatottság aránya

A bolygatottság aránya

A bolygatottság aránya

12. kép. Grafikon a temető bolygatottsági adataival

⁴⁵ Ezt Intercisa esetében részletesebben lásd B. Vágó E.–Bóna I., i. m. 149–153.

⁴⁶ A „gazdag” relatív fogalmáról uo. 150.

⁴⁷ A 356. sír gagátkarperce, a 250. sír fibulája megmenekült a sírablóktól, a 327. sír ékszereit pedig a váztól némileg távol ásták el, így kerültek el a sírablók figyelmét.

⁴⁸ Vö. a sírmélységről szóló részt. A terepadottságok alapján az A-rész és a C-rész középső déli és nyugati része volt a temetkezésre leginkább alkalmas.

utak mellett helyezkedtek el, jobban figyelemmel kísérhetők és ellenőrizhetők voltak, mint a településtől távol eső vidéki temetők.⁴⁹ Ugyanez áll a folyamatosan használt temetőkre is, miután a felhagyott temetőkben a sírablás lehetősége megnő. Így azokon a temetőrészeken, ahol a temetkezéssel egy hosszabb vagy akár rövidebb időre felhagytak, feltehetőleg megnőtt a sírablások aránya is.⁵⁰ Így temetőkben a C-rész középső és déli részei esetében gondolhatunk elsősorban a hosszabb-rövidebb ideig tartó használatonkívüliségre.⁵¹

A temetkezési rítus

A temetkezések túlnyomó többsége csontvázás rítusú (346 sír, azaz a sírok 90%-a), kis részük hamvasztásos (25 sír, azaz 6%) volt. A fennmaradó 4%-ot azok a sírok alkották, melyek üresek voltak, a bolygatás minden jele nélkül. Az A-temetőrész területe kiemelkedik a hamvasztásos sírok magas arányával, a D-részen pedig szinte elenyésző a számuk. A másik két területen a temetkezési rítusok megoszlása a két előbbi érték között, de a D-részhez közelítve mozog. (8. táblázat)

A temetőterképen vizsgálva (3. kép) láthatjuk, hogy a hamvasztásos sírok az A-részen és a C-részen egyenletes elosztásban találhatók, míg a B-részen és a D-részen egymás közelében, egy-egy sírcsoportban összpontosulnak. A hamvasztásos és csontvázás sírok egymáshoz viszonyított helyzetét 10 szuperpozíciós esetben figyelhettük meg. Ennek alapján míg az A-temetőrészen a hamvasztásos sírok minden esetben megelőzik a csontvázásokat, addig a C-részen és a B-részen követik azokat. A D-rész egyetlen megfigyelt esetében a csontvázás sírok közrefogták a hamvasztásos sírokat.

Ezek alapján a két rítus relatív kronológiája a temetőben a következőképpen rekonstruálható: az A-részen a hamvasztásos sírok egyértelműen korábbiak a csontvázásaknál, a temető többi részén vagy későbbiek, vagy egykorúak vele.⁵² A két rítus egymás mellett élésére utal az is, hogy a C-rész és a D-rész hamvasztásos sírjai alkalmazkodtak a környező – többségben lévő – csontvázás sírok irányához.⁵³ Ha a rítus alapján – egyelőre a mellékletek vizsgálata nélkül – a temetőrészek abszolút kronológiáját megkísérljük

8. táblázat. A hamvasztásos és a csontvázás sírok megoszlása

	Hamvasztásos sír	Csontvázás sír
A rész	6 = 19%	26 = 81%
B rész	2 = 4,5%	42 = 95,5%
C rész	14 = 7,4%	175 = 92,6%
D rész	3 = 2,9%	103 = 97,1%
Összesen	25	346

felállítani, és a 2. század második felét tartjuk annak a legkorábbi időpontnak, amelyre a csontvázás temetkezésre való áttérés tehető,⁵⁴ akkor az A-rész hamvasztásos sírjai a 2. század elejére tehetők, mikor még döntően ez a rítus volt használatban. Ugyanitt a csontvázás sírok a 2. század végére, illetve annál későbbi időpontra keltezhetők. A temető más részeinek hamvasztásos sírjai ennél későbbi időpontban kerültek a temetőbe, igazolva, hogy a hamvasztásos rítus még a 3. században is használatban volt.⁵⁵

A csontvázás és hamvasztásos sírok egymásmellettiségét mind pannoniai, mind pedig Pannonián kívüli⁵⁶ kora császárkori temetőkben is megfigyelték. Ezekben azonban a csontvázás és a hamvasztásos sírok aránya többnyire fordítottja a mi temetőnkben tapasztalt arányoknak: a csontvázás sírok jóval kisebb számban szerepelnek, mint a hamvasztásosak.⁵⁷ Ezeknek a temetőknek a csontvázás sírjai igen szegényes mellékletűek voltak, vagy egyáltalában nem tartalmaztak mellékletet.⁵⁸ A kutatás ezeket a sírokat társadalmilag alacsonyabb rangú egyének (esetleg rabszolgák) temetkezéseinek tartja.⁵⁹ A csontvázás temetkezésre való áttérés esetében azonban egy másik tényezőt is figyelembe kell vennünk, a 2. század közepétől a provinciában egyre nagyobb számban megtalálható keleti származású népelemeket, akiknek nagy szerepük volt a csontvázás temetkezésre való áttérésben.⁶⁰

A fentieket figyelembe véve a temetőnkben tapasztalt megoszlási arányra (90% csontvázás és 6% hamvasztásos temetkezés) módosíthatjuk az ideiglenesen felállított abszolút kronológiát többféle irányban is.

⁴⁹ Mócsy A., Pannonia. PWRE. Suppl. IX. 1962, 720.

⁵⁰ Uo. további irodalommal ill. Topál J., i. m. 97., 100.

⁵¹ Aquincumban a III. ker. Bécsi út 82.: Bónis É., A Bécsi úti korarómai temető agyagedényei. AntHung 1 (1947) 43–48.; Szombathelyen: Mócsy A., Korarómai sírok Szombathelyről. ArchÉrt 81 (1954) 167–191.; Győr – Nádorváros: Bíró E., Győr – Nádorvárosi koracászárkori sírok. ArchÉrt 88 (1961) 240–248.; Kékesd: Burger A., i. m. 270.

⁵² Matrica (Topál J., i. m. 173.) esetében a sírok közül 33 volt csontvázás, de ezek többnyire a hamvasztásosakkal nem egykorú temetkezések.

⁵³ Lásd a sírok melléklettel való ellátottságával foglalkozó részt.

⁵⁴ Mócsy A., i. m. 720.

⁵⁵ Uo., valamint Mócsy A., Pannonia a késői császárkorban. Bp. 1975, 52 ff.

⁴⁹ Lányi V., i. m. 64–65.

⁵⁰ A temetőt „körülvevő” utakra lásd az 1. képet.

⁵¹ Vö. a temető szerkezetéről írt részt, a heterogén irányítású csoportokról.

⁵² A csontvázás és hamvasztásos sírok kronológiájáról lásd Jones R. F. J., Cremation and Inhumation – Change in the Third Century. In: The Roman West in the Third Century. B.A.R. 1981. 15–19.; Uő., i. m. 1984. 37–38.

⁵³ Lásd a sírok irányításáról szóló részt.

A csontvázak sírok magas száma jelentheti azt, hogy a temető sírjainak túlnyomó többsége arra az időszakra tehető, mikor már a csontvázak temetkezése az uralkodó rítus (3. század),⁶¹ a szegényes melléklet és a sok melléklet nélküli sír azonban az ide temetkezők általános alacsonyabb társadalmi helyzetére utal, akik már esetleg akkor is csontvázak rítus szerint temetkeztek, amikor az uralkodó rítus még a hamvasztásos volt.⁶²

A hamvasztásos sírok

A temető 25, változatos kiképzésű hamvasztásos sírja három főbb típust mutatott. Egyetlen helyben-égetéses sír került elő (16. sír), amely azonban a sírgödör méretei és a hamvak alapján nagy valószínűséggel kettős temetkezés volt. A hamvasztásos sírok másik típusát a tapasztott és kiégetett sírgödörbe szórta elhelyezett hamvak képviselik.⁶³ A hamvasztásos rítus legegyszerűbb formája a temetőben az a típus, melyben a téglalap vagy lekerekített végű téglalap alakú gödörbe tapasztás és valószínűleg előzetes kiégetés nélkül helyezték el a halotti máglya hamvait és a kalcinált csontokat, redukált mennyiségben.⁶⁴ Ezek a sírok többnyire szegényes melléklettel vagy melléklet nélkül kerültek elő.⁶⁵ Az utóbbi két sírtípus egyenletes elosztásban található a temetőben. (3. kép)

A sírok mélységéről, irányításáról és a szuperpozíciós esetekről írottakból már kiderült, hogy a temető hamvasztásos sírjai nagy valószínűséggel nem egy időszakot képviselnek. Míg az A-rész hamvasztásos temetkezései egységes irányítással, viszonylag sekélyebb sírmélységgel és nagyobb irányú bolygatással egységesen a csontvázak temetkezéseket megelőző időszakra tehetők, addig a B-, C-, D-részek hamvasztásos sírjai többnyire olyan korszakban kerültek a te-

metőbe, mikor már a csontvázak rítus volt a meghatározó, legalábbis ebben a temetőben az általunk feltárt részeken.⁶⁶ A hamvasztásos sírok viszonylag kis száma és típusainak egyenletes megoszlása nem ad lehetőséget további következtetések levonására.

A csontvázak sírok típusai

A csontvázak temetkezések típusait vizsgálva (9. táblázat) látjuk, hogy a legelterjedtebb sírtípus az egyszerű földsí.⁶⁷ Ez az arány (87%–13%) a – zömében késő római kori – csontvázak temetőiben szokásostól eltér. Az egyszerű földsírok elterjedésének hátterét a kutatás a szociális, anyagi helyzetben, nem pedig az etnikai hovatartozásban látja.⁶⁸ Ennek alapján a B-, C-, D-részek esetében, ahol a legmagasabb e sírtípusnak az aránya, egy szegényebb, egyúttal társadalmilag alacsonyabb rangú réteg temetkezési helyére gondolhatunk.

Az egyszerű földsírok nagy számával szemben a más típust képviselő sírok elenyésző kisebbségben vannak.⁶⁹ Közülük a fakoporsós⁷⁰ temetkezések találhatók meg a legnagyobb arányban. Ezek 4 sír kivételével valamennyien tartalmaztak mellékletet. Megoszlásuk a temetőben az A-, a B- és a C-részekben egyenletes, míg a D-részen arányuk valamivel magasabb.

Téglassírt csak az A-részen és a C-részen találtunk. E két terület között volt a Filatori gát „anyagárka”, ahonnan Hampel több téglasírról (12) tudósít.⁷¹ A temetőből két kőlapokból összeállított sírláda került elő, az egyik a C-részen, a másik a D-részen. Ez utóbbi átvágta a temető rész korábbi földsírait. A Hampel által megfigyelt temető részben ez a késő római kori sírtípus is nagyobb számban fordul elő.⁷² A részleges kőládásir kategóriájába soroltunk minden olyan te-

⁶¹ Matrica esetében a hamvasztásos rítus megszűnése és a csontvázak temetkezése uralkodóvá válása a 3. század közepén, második felében következik be: *Topál J.*, i. m. 100.

⁶² *Mócsy A.*, 1962, 714–715., ill. 720. A 2. század közepére datálható, gazdag mellékletű hamvasztásos sírokat észak-déli vagy dél-északi irányítású szegényes mellékletű vagy melléklet nélküli sírok veszik körül a közelben, Bp., III. Ladik utcában feltárt temető rész esetében: *Zsidi P.*, *Sírkertek az aquincumi canabae északi peremén.* Kézirat 1995, publikálás alatt a ComArchHung-ban.

⁶³ Ilyen típusú sírok a temetőből: 4/b., 6., 15., 25., 59., 93., 150., 279., 289., 299., 302., 337. A típusról: *Topál J.*, i. m. 75–76., részletes irodalommal.

⁶⁴ Ilyen típusú sírok a temetőből: 1., 58., 122., 129., 156., 170., 198., 304., 306., 355., 374., 380.

⁶⁵ Ez a legegyszerűbb, s ezáltal a leggyakoribb típus: *Mócsy A.*, i. m. 717. Ugyanerről *Topál J.*, i. m. 77. Ő ezekben az esetekben a szegényes melléklet vagy melléklet nélkülség és a temetőn belüli elhelyezkedésük alapján más etnikumot is lát. A mi esetünkben ez a lehetőség nem valószínű, vagy legalábbis alárendelt szerepet játszik.

⁶⁶ Lásd a korábbi fejezetek hamvasztásról szóló részeit.

⁶⁷ Földsírnak számítottunk minden olyan temetkezést, ahol a bontás során koporsóra utaló nyomot nem találtunk. Mivel azonban számolnunk kell azzal, hogy a szerves anyagból készült koporsó nyomtalanul eltűnt, s azt is fel kell tételeznünk, hogy esetenként a halottat valamilyen lepelbe csavarták, számuk a rögzítettek-nél temetőnkben valamivel több. Vö. *B. Vágó E.–Bóna I.*, i. m. 144.

⁶⁸ Uo.

⁶⁹ Ez az arány eltér más csontvázak római kori temetőiben tapasztaltaktól. Vö. *Brigetio: Barkóczi L.*, *Adatok Brigetio késő-római történetéhez.* FA 13 (1961) 95–113.; *Intercisa: B. Vágó E.–Bóna I.*, i. m. 144., ill. sírkatalógus.

⁷⁰ Csak azokat a temetkezéseket számítottuk a fakoporsós temetkezések közé, amelyekben vagy magukat a famaradványokat, vagy a koporsóra utaló vasszegeket megtaláltuk. Számuk így a valóságban nagyobb lehetett.

⁷¹ *Hampel J.*, i. m. 52–55.

⁷² Uo.

9. táblázat. A csontvázak temetkezések típusainak megoszlása

	A rész	B rész	C rész	D rész	Összesen
Földsír	20=77%	39=93%	151=86%	90=87%	300=87%
Részleges kőládasír	1= 3,8%	–	6= 3,5%	1= 1%	8= 2,25%
Téglasír	2= 7,7%	–	5= 3%	–	7= 2%
Fakoporsó	2= 7,7%	3= 7%	12= 7%	11=11%	28= 8%
Kőlapokból összeállított ládasír	–	–	1= 0,5%	1= 1%	2= 0,5%
Falazott sírkamra	1= 3,8%	–	–	–	1= 0,25%
Összesen	26	42	175	103	346

10. táblázat. Összefűzött kezű illetve lábú vázak megoszlása a temetőben

A rész	4 sír = 11%
B rész	18 sír = 36%
C rész	55 sír = 28%
D rész	47 sír = 43%

11. táblázat. Összefűzött kezű illetve lábú vázak nem és életkor szerinti megoszlása a temetőben

	Nő	Férfi	Gyermek	?
A rész	2	–	2	–
B rész	4	7	3	5
C rész	17	19	10	8
D rész	21	12	9	5

metkezést, ahol vagy a sír oldalai közül valamelyiket, vagy a tetejét kővel borították. Ezek valószínűleg a kőládasírok szegényebb változatai, többségükben melléklet nélküliek.⁷³

Egyedi jelenségnek fogható fel az A-temetőrészt falazott sírkamrája (17. sír), mely valószínűleg egy nagyobb sírkert részét alkothatta. Ugyanebben a temetőrészben valószínűleg egy másik sírkerttel (a 24., 27., 31. sírokat tartjuk azonos sírkertbe tartozóknak) is kell számolnunk. A fallal körülvett temetkezési helyek készítése a 2. század elejétől a 3. század végéig, a 4. század elejéig szokásban maradt.⁷⁴ Építésük első sorban szociális, anyagi helyzet függvénye, másrészt

azonban etnikai háttérrel is magyarázható.⁷⁵ Az A-rész esetében megfigyelt épített sírkamra, valamint a két valószínűsített sírkert alapján itt egy kedvezőbb szociális és anyagi helyzetben lévő csoport temetkezési helyét feltételezhetjük.

A csontvázak helyzete a sírban

A vázak túlnyomó többségét hanyatt fekvő nyújtott helyzetben fektették a sírba (87%). Ezen kívül viszonylag jelentős számban fordulnak elő még azok a sírok, amelyekben a váz lábai kisebb vagy nagyobb mértékig felhúzott állapotban voltak, s vagy a szokásos hanyatt fekvő helyzetben tették a sírba, vagy pedig valamelyik oldalára fektették. Ez a vázhelyzet az „enyhén felhúzott” lábtól a „zsugorított” testhelyzet között széles skálán mozog (37 sír – 9,5%).⁷⁶ Ha a térképen nézzük megoszlásukat (13. kép) azt tapasztaljuk, hogy a B-rész nyugati szegélyét kivéve, egyenletesen oszlanak meg. Ha az életkor szerinti megoszlásukat vizsgáljuk (nő – 5, férfi – 4, gyermek – 26 sír, meg nem határozható nemű – 2 sír), akkor szembetűnő, hogy ez a vázhelyzet az életkorral állt szoros összefüggésben.⁷⁷ Ha e sírok melléklettel való ellátottságát vizsgáljuk, akkor azt láthatjuk, hogy a sírok 64%-a (24 sír) nem tartalmazott mellékletet, míg 36%-ot (13 sírt) elláttak – többnyire szegényes – melléklettel. Ez az adat azonban, a temetőben előforduló arányt is figyelembe véve,⁷⁸ már utalhat az így teme-

⁷³ B. Vágó E.–Bóna I., i. m. 145. A földsírokhoz sorolja ezeket a temetkezéseket és igen késői időpontra helyezi.

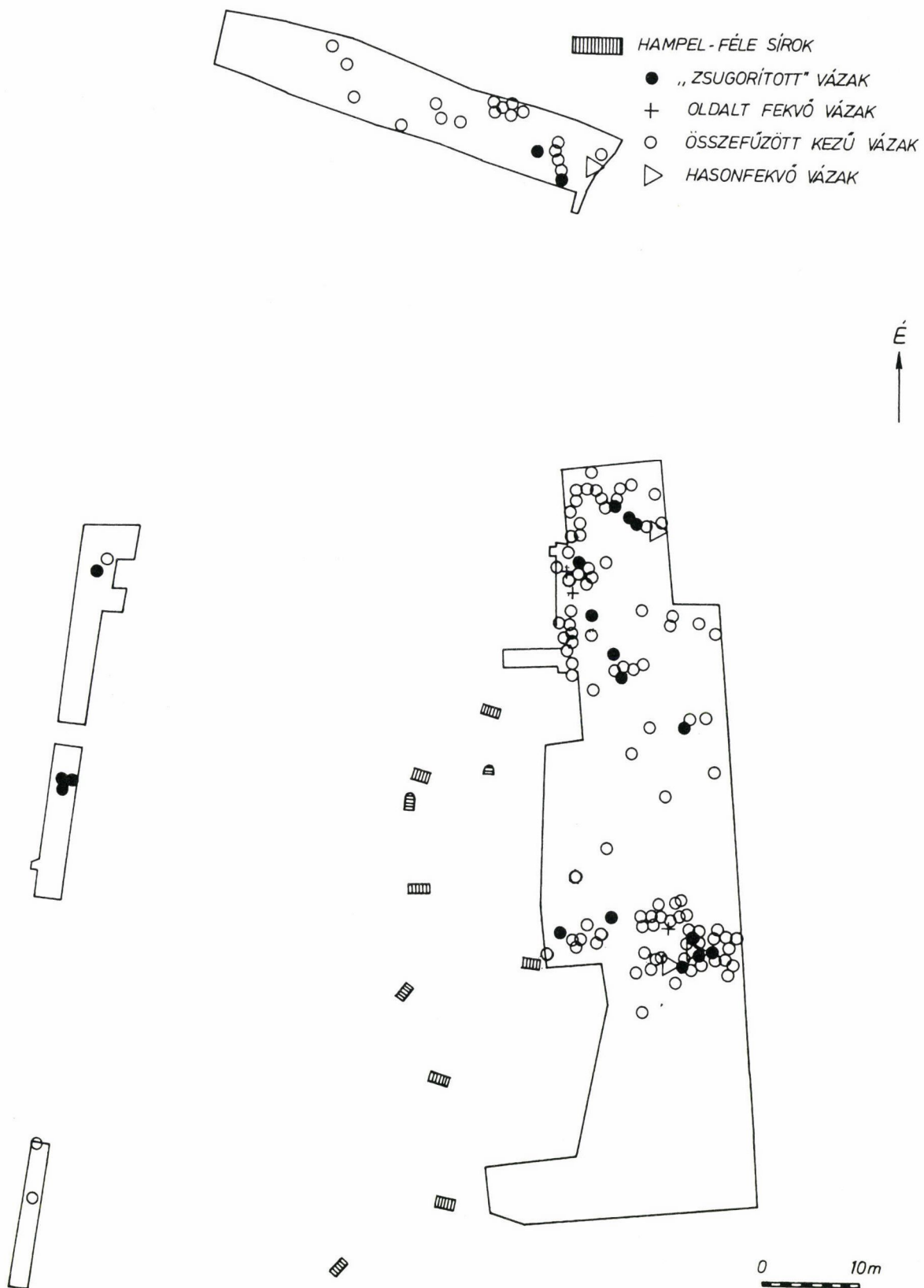
⁷⁴ Aquincumban: az Aranyhegyi-patak menti temető 50 családi sírkerttel, Nagy L., Temetők és temetkezés Aquincumban. In: Budapest Története I. Bp. 1942, 466.; a Benedek Elek utcai temető: Kaba M., Előzetes jelentés. In: BpR 24 (1976) 421., ill. 323., 324. képek; Victoria téglagyár: Foerk E., Az aquincumi aquaeductus. BpR 10 (1923) 74–86.; illetve azóta Ladik utca: Zsidi P., i. m.; Bécsi út: Topál J., i. m. 1993.; Bécsi út 38–42.: Mártíry E. publikálatlan ásatása 1993-ból; Lajos u. 2–6.: R. Facsády A., Kutatások az aquincumi katonai terület déli részén: Budaújlak (Bp. II. ker.) a római korban. Aquincumi Füzetek 2 (1996) 14–22.

⁷⁵ Nagy L., i. m. 471., ill. Mócsy A., i. m. 727.

⁷⁶ Ezek a sírok „guggoló” vagy „zsugorított” elnevezéssel találhatók általában az irodalomban, ez is jelzi egyértelmű meghatározhatóságuk korlátait. Ezekről lásd B. Vágó E.–Bóna I., i. m. 158–160., Lányi V., i. m. 66–67.

⁷⁷ E mögött a mi esetünkben nem kereshetünk sem etnikai, de önmagában még szociális különbségeket sem. Ezekről összefoglalóan lásd B. Vágó E.–Bóna I., i. m. 160.

⁷⁸ Ilyen típusú sírok általában egy-két esetben fordulnak elő a késő római kori temetőkben. Pl. Intercisában: Sági K., i. m. 96.; ill. B. Vágó E.–Bóna I., i. m. 159.; Győr (2 eset), Keszthely – Dobogó (1 eset), Budapest, Emese utca (2 eset): Lányi V., i. m. 66–67.

13. kép. Temetőterkép a csontvázak helyzetének feltüntetésével

tettek társadalmi-anyagi helyzetére.⁷⁹ A kutatás e vázhelyzet leggyakoribb előfordulását a késő római kora helyezi.⁸⁰ Ezt igazolja, hogy a mi temetőkben is a szuperpozíciós esetekben szereplő „felhúzott lábú” vázak többnyire a felső rétegekben találhatók.

Egyetlen esetben találtunk igazi guggoló helyzetben eltemetett vázat. Ez a 100. sír volt, melybe egy szegényes mellékletű, 2–3 éves gyermeket temettek. A kelet-nyugati irányítású váz a közelében fekvő dél-északi irányítású felnőtt- (férfi)sír lábánál feküdt.⁸¹ Egy másik, temetőkben előforduló – ugyancsak ritka – vázhelyzet a hason fekvő történő temetés. Három ilyen esetet sikerült megfigyelnünk (a 233., 308., 248. sír). Közülük az első kettő férfi, míg az utóbbi egy 4–8 éves gyermek volt. A 233. sír és a 248. sír állatcsont mellékletet tartalmazott, míg a 308. sír nem tartalmazott mellékletet.⁸² Egyetlen esetben megfigyeltünk egy „gondatlanul” eltemetett női vázat (113. sír), mely felett egy állatkoponya feküdt.⁸³ Koponyatemetkezés került elő a 239. sírből. A 4 db koponyát egymás mellé, egy törtkövekből álló kőrakásra helyezték.⁸⁴

Végezetül azokról a vázakról kell szólnunk, amelyek kezét a medencéjükben vagy a felsőtesten összefűzve találjuk. E vázak nagy részének lábfejei is egymáson keresztben feküdtek, így ezt a két vázhelyzetet együtt tárgyaljuk. A temetőben összesen 124 ilyen vázat találtunk. (10. táblázat) Megoszlásuk azt mutatja, hogy e sírok aránya az A-részen a legkisebb, míg a többi temetőrészben arányuk egyharmad felett van. (13. kép) Kiemelkedik közülük a D-rész, ahol a síroknak csaknem a fele tartozott ebbe a csoportba. Míg a temetőben a felnőtt- és a gyermeksírok aránya kb. azonos,⁸⁵ az összefűzött kezű és keresztbe tett lábú vázak esetében ez az arány 80% a felnőtt- és 20% a gyermekváz. (11. táblázat) A gyermekek kormegoszlása még jobban polarizálja ezt a képet: újszülött 2 esetben, 4–8 év közötti gyermek 3 esetben, 8–14 év közötti gyermek 19 esetben fordul elő. A fentiekből látható, hogy ez a szokás főleg a felnőttekre, valamint a nagyobb gyermekekre volt jellemző. Ha ezt a tényt,

valamint azt, hogy ezeket a vázakat a temetőben legnagyobb arányban az elkülönülten található D-részben találjuk, figyelembe vesszük, akkor ez az elkülönülés alátámasztani látszik a kutatásnak azt a nézetét, hogy ezekben a sírokban a korai keresztény közösségek tagjai temetkeztek.⁸⁶ Némi óvatosságra int viszont az, hogy míg a kelet-nyugati, ill. nyugat-keleti irányítást ugyancsak a kereszténység térhódításával hozzák összefüggésbe,⁸⁷ addig ezek a sírok, a domináns nyugat-keleti irányítás mellett észak-déli, észak-nyugat-délkeleti irányítással egyaránt megtalálhatók.

A csontvázak nem és életkor szerinti megoszlása

A temetőből előkerült vázak nemét és életkorát antropológiai vizsgálat határozta meg, ahol erre lehetőség volt, a mellékletek segítségével.⁸⁸ A férfiak-nők aránya nagyjából azonos, míg a gyermekek aránya 30–50% között mozog. A legkevesebb a gyermekek aránya a B-részen és a C-részen, míg a D-részen és az A-részen eléri az 50%-ot. (12. táblázat, 14., 15. kép)

12. táblázat. A sírok nemek szerinti megoszlása

	Nő	Férfi	Gyermek	?
A rész	3=12%	5=19%	13=50%	5=19%
B rész	5=12%	11=26%	12=28%	14=34%
C rész	39=23%	41=23,5%	54=31%	41=23,5%
D rész	30=29%	20=19%	39=38%	14=14%

A sírcsoportok többségében a gyermeksírok vannak túlsúlyban (13 sírcsoport), 6 sírcsoportban a férfisírok vannak többségben. Ezek különös jelentőséget kapnak a B-részen, ahol két sírcsoportban (VII., VIII.) csak férfisírokat találunk. Ilyen homogén sírcsoport másutt a temetőben és más nem esetében nem fordul elő. A női sírok túlsúlya összesen 5 db sírcsoportban volt tapasztalható, melyek a D-részen sűrűsödnek.

⁷⁹ Különösen, ha az előző fejezetekben leírt megfigyelésekkel is egybevetjük (bolygatás, sírtípusok, stb.).

⁸⁰ Megjelenése a 3.–4. században, vö. *B. Vágó E.–Bóna I.*, i. m. 160.

⁸¹ Talán a győri „ülő” vázat említhetjük analógiaként, mely azonban csak leírásból ismeretes, vö. *Lányi V.*, i. m. 67.

⁸² Hason fekvő helyzetben történő temetésről *Fasold P.*, *Die ungeliebten Toten – Sonderbestattungen in römischen Friedhöfen.* In: *Die Römer in Schwaben.* Augsburg 1985, 196–197.

⁸³ Vö. esetleg *B. Vágó E.–Bóna I.*, i. m. 160–161.

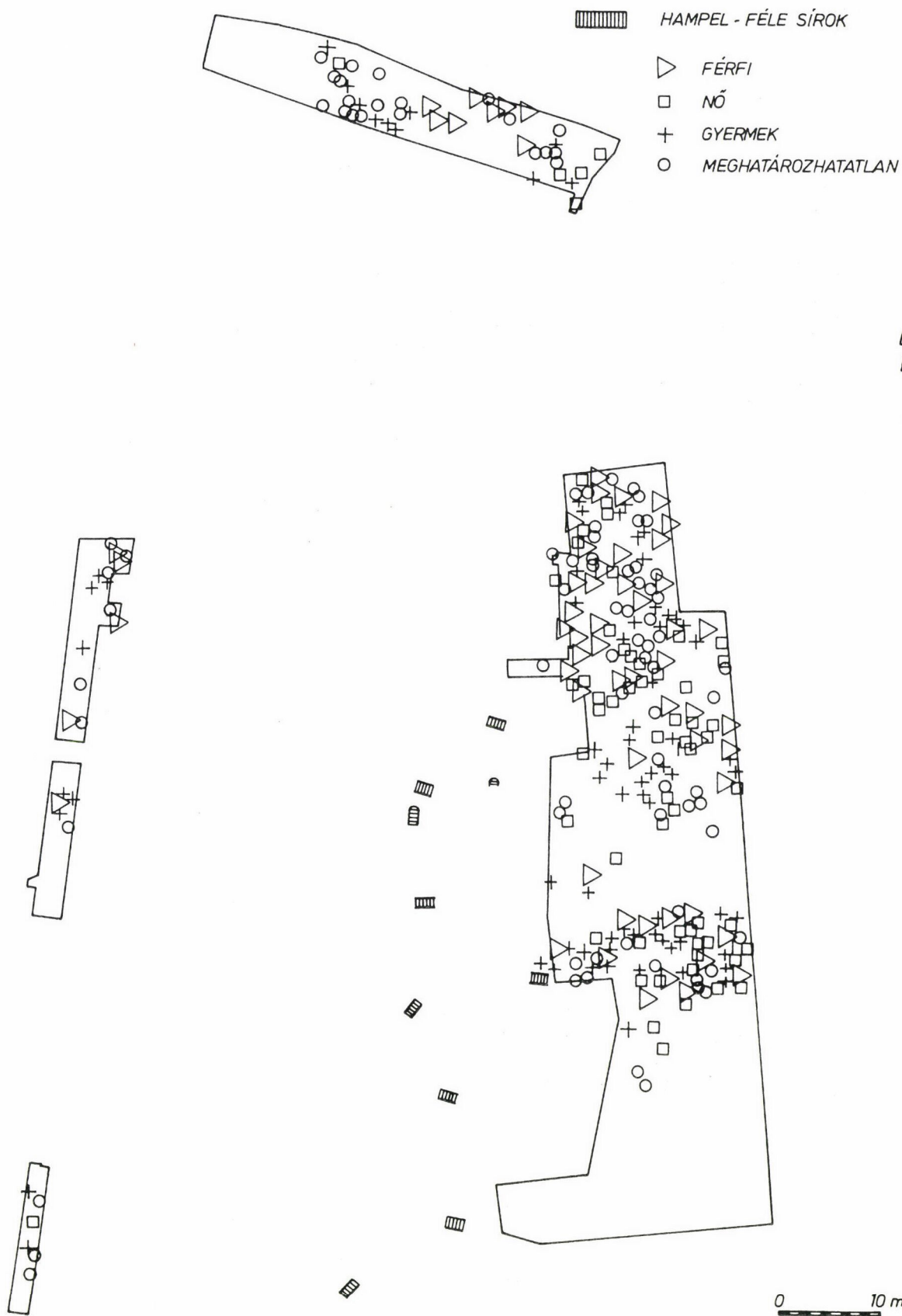
⁸⁴ A koponyatemetkezésekre késő római kori környezetből lásd *Lányi V.*, i. m. 67., valamint a temetőnkől nem messze az aquincumi katonaváros területéről is ismert, késő római korból: *Parragi Gy.*, *A Bogdáni úton feltárt késő római temető.* BpR 20 (1963) 312.

⁸⁵ Lásd a vázak nemenkénti megoszlásáról szóló részt.

⁸⁶ A nézet részletes kifejtése és példákkal való alátámasztása *B. Vágó E.–Bóna I.*, i. m. 157–158.

⁸⁷ Uo. 181. Bizonyos azonban, hogy ebben az esetben a váz helyzetének fekvése nem lehetett esetleges, tetszőleges. Erre mutat, hogy az egyik aquincumi múmiasírban a múmia bal kezét a test mellett nyújtva a testhez pólyázták, míg a másik kart külön tarták vászonba és helyezték a mellén keresztbe (*Nagy L.*, *Aquincumi múmiatemetkezések.* DissPann Ser I. Fasc.4. 1935, 8.).

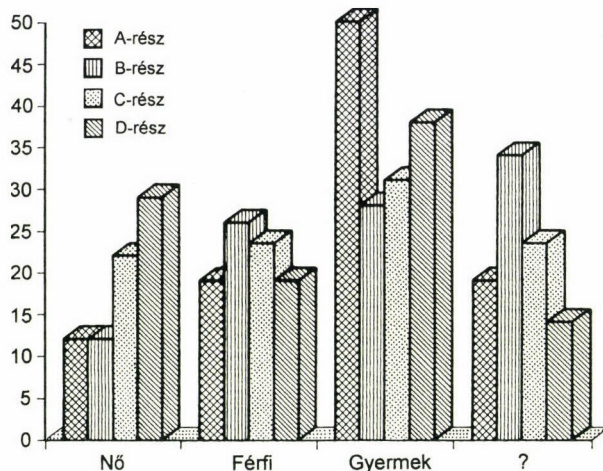
⁸⁸ A temető antropológiai anyagát Fráter Erzsébet dolgozta fel „A kaszásdűlői római kori temető embercsontleleteinek antropológiai és szerológiai vizsgálata.” című szakdolgozatában, mely publikációs formában is megjelent: *Uő.* Embertani és szerológiai vizsgálatok Budapest III. Kaszásdűlő, Raktárrét római kori népességén. *AnthropKözl* 35 (1993) 39–60.

14. kép. Temetőtérkép a nemek megoszlásával

A nemek megoszlása

15. kép. Grafikon a nemek megoszlásáról

Más temetőkkal összehasonlítva is feltűnő a gyermeksírok magas aránya. (13. táblázat) Ez a magas gyermekhalandóságra, valamint a mögötte rejlő kedvezőtlen életkörülményekre utal.⁸⁹

13. táblázat. A sírok életkor szerinti megoszlása

	Gyermek	Nő	Férfi	?	Össz.
0– 7 év	64				
8–14 év	54				
15–22 év	25				
23–39 év		14	17	–	31
40–59 év		9	19	4	32
60 év felett		9	8	–	17
23–59 év		19	14	–	33
40 év felett		20	20	1	41
23 év felett		5	9	14	28

Az ún. „üres” sírok

A temetkezési rítusról szólva meg kell említenünk azt a 17 sírt is, melyek többsége bolygatatlannak tűnt, de benne csontváznak vagy hamvaknak nyomát nem találtuk.⁹⁰ Ezek a sírok többnyire nem tartalmaztak mellékletet. Egyetlen kivétel van, az A-részen lévő 27. sír, melybe egy illatszeres üveget helyeztek.⁹¹ Nagyjából a temető egész területén megtaláljuk ezeket az üres sírokat, de számuk különösen sok a B-részen, a temető szélének közelében.

⁸⁹ A gyermekhalandóságra lásd Intercisa: B. Vágó E.–Bóna I., i. m. 148.

⁹⁰ Ezeknek a síroknak általában jól látható sírfoltjuk volt, többnyire utólagos beásás nélkül.

⁹¹ Ez a sír az A-részen feltételezett déli sírkertben volt. Ebben az esetben valószínű, hogy jelképes sírral van dolgunk.

A sírok melléklettel való ellátottsága

A mellékletes sírokból előkerült leleteket – helytakarékosság céljából – egy összesítő táblázatban közöljük, a leletek jellegéről, típusairól pedig rajzos táblák tájékoztatnak. (18–23. kép) Az alábbi elemzésben a sírokból előkerült tárgyakkal csak a mellékletadás szokásának szempontjából foglalkozunk.⁹²

A csontvázas sírok esetében a mellékletes és a melléklet nélküli sírok aránya nagyjából azonos, azonban a hamvasztásos sírok nagyobb arányban tartalmaztak mellékletet.⁹³ (14. táblázat, 16. kép) A sírok vizsgált szempont szerinti területi megoszlása azt mutatja, hogy a D-rész kivételével – ahol a mellékletes sírok aránya csaknem eléri a hamvasztásosaknál tapasztalt magas értéket – a mellékletes és melléklet nélküli sírok azonos számban képviseltetik magukat, míg a melléklet nélküli bolygatatlan sírok száma kevesebb. A bolygatatlan melléklet nélküli sírok nagyobb aránya figyelhető meg a B-részen, valamint a C-rész északi és keleti területén.⁹⁴ A mellékletek „gazdagságára” vonatkozólag nyerhetünk bizonyos adatokat akkor, ha az egy sírra jutó mellékletek számát vizsgáljuk. (15. táblázat)⁹⁵ Ha ezt az előző szempont szerinti vizsgálattal összevetjük, akkor azt tapasztaljuk, hogy míg az A-részen a mellékletek adásának aránya és mennyisége egyaránt magas volt, a D-rész sírjai nagyobb arányban ugyan, de egységesen igen szegényes mellékletet tartalmaznak. Ennek oka lehet a szociális-

14. táblázat. A sírok megoszlása a mellékletadás szempontjából

	Melléklettel	Melléklet nélkül	Bolygatatlan melléklet nélkül
Csontvázas sírok	159=46%	143=41%	44=13%
Hamvasztásos sírok	15=60%	7=28%	3=12%
A rész	16=47%	16=47%	2= 6%
B rész	18=36%	18=36%	14=28%
C rész	84=43%	84=43%	28=14%
D rész	58=54%	32=31%	17=15%

⁹² A 386 sírból származó mintegy 1500 tárgy síregyüttesenkénti részletes leírása, tipológiai, kronológiai elemzése kézirat formájában lásd a 3. jegyzet alatt idézett munkában. Itt csak a most közölt darabok megnevezését és származási helyét adjuk közre. A táblák összeállítása jelen esetben tárgytípusok alapján történt.

⁹³ A mellékletes sírok arányáról B. Vágó E.–Bóna I., i. m. 162.; általában Mócsy A., i. m. 722.; Pannonián kívül: Pirling R., i. m. 19.

⁹⁴ Összehasonlító anyag késő római kori környezetből B. Vágó E.–Bóna I., i. m. 161–162.; Lányi V., i. m. 65. 6. kép 3. grafikonja. Továbbá lásd a nemek és az életkor megoszlásáról szóló részt.

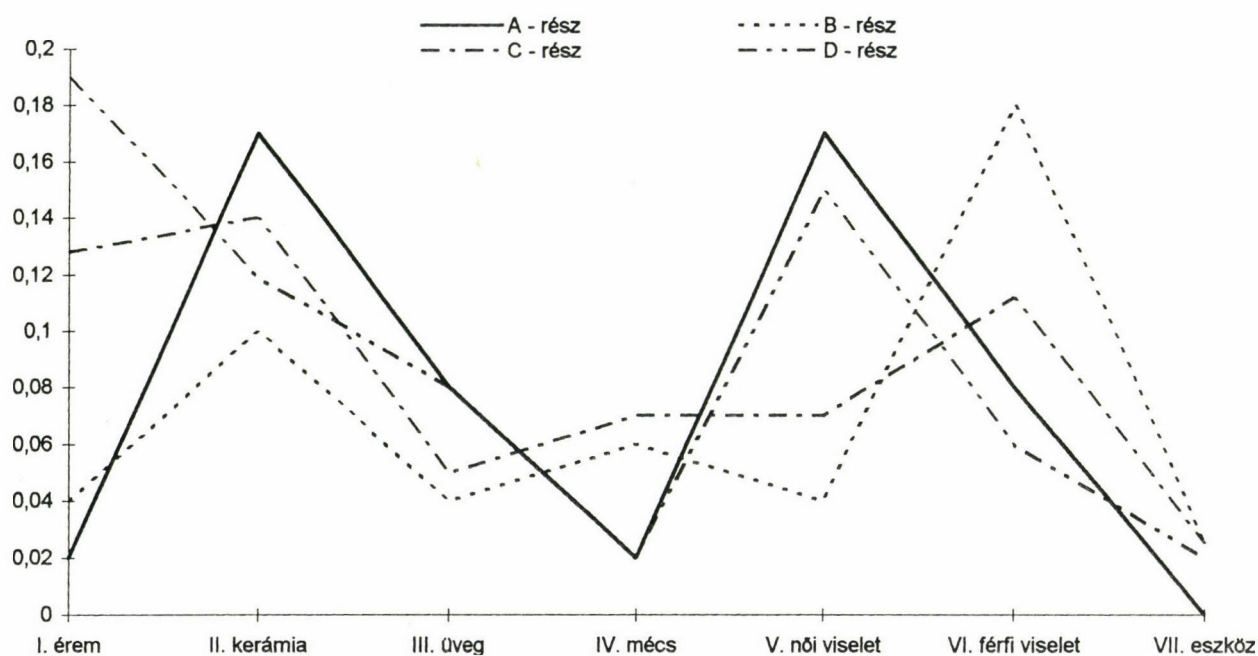
⁹⁵ Ennél a vizsgálathoz az egyes temetőrészekben belüli mellékletek számának összegét elosztottuk a mellékletes sírok számával.

16. kép. Temetőtérkép a mellékletes sírok feltüntetésével

A mellékletek megoszlása tárgytípusonként

17. kép. A mellékletek megoszlása tárgytípusonként

anyagi helyzet, de lehet a melléklet adásával összefüggő vallási, hitvilági háttér is. Ezt eldöntendő vizsgáltuk meg a mellékletek összetételének alakulását.

15. táblázat. Az egy sírra jutó mellékletek száma

A rész	3,4 melléklet
B rész	2 melléklet
C rész	2,4 melléklet
D rész	1,7 melléklet

(16. táblázat, 17. kép) A férfi és a női viseleti tárgyak aránya – a temetkezési szokásokon kívül – a nemek megoszlását is mutatja. Ezért nyilvánvalóan magasabb a férfi viseleti tárgyak száma a B-részen, illetve ezért mutat emelkedő tendenciát a D-részen a női viseleti tárgyak száma.⁹⁶ A temetőről általában elmondhatjuk, hogy eszközök igen kis számban fordulnak elő mellékletként a sírban.⁹⁷ A fenti vizsgálat alapján a mellékletadásban kirívó eltérést – a viseleti tárgyakon kívül, ami a nemek egyenlőtlen megoszlásával magyarázható – csupán az érmeknél tapasztalunk.

16. táblázat. A mellékletek megoszlása

	Érem	Kerámia	Üveg	Mécs	Férfiviselet	Női viselet	Szerszám, eszköz
A rész	1	8	3	1	3	6	–
B rész	2	5	2	3	9	2	1
C rész	27	28	11	15	23	14	4
D rész	22	13	9	3	7	17	2
Összesen	52	54	25	22	42	39	7

⁹⁶ Lásd a nemek megoszlására vonatkozó temetőtérképet.

⁹⁷ Általános vonás a római korban. Vö. *Lányi V.*, i. m. 83.; *B. Vágó E.-Bóna I.*, i. m. 203–205.

Érdekes jelenség az érem adásának eltérő aránya egy temetőn belül.⁹⁸ Mivel temetőnkben a több szempont szerint is „előkelőbbnek” minősülő részeken találtuk a legkevesebb érmet, és a „szegényebbnek” tartott részen a legtöbbet, elképzelhetőnek tartjuk, hogy a mellékletek összetételében is szerepet játszott a különböző csoportok eltérő társadalmi helyzete.⁹⁹ Az azonos összetételű mellékletek az egyes csoportok szorosabb összetartozását is jelenthetik. Ilyen gyakori mellékletcsoportok a mécses–viseleti tárgy, érem–viseleti tárgy, mécses–érem, mécses–edény.

Összefoglalás

A temető elemzése eddig a pontig valamennyi sír bevonásával történt. Így a temetőrészek közötti különbségek alapján következtetéseket vonhattunk le a temetkezés rendjére, a temető szerkezetére és az ide temetettek szociális-anyagi helyzetére¹⁰⁰ vonatkozóan, s megkíséreltük a kutatásban nyugvópontra jutott feltételezéseket¹⁰¹ is figyelembe véve egy durva abszolút kronológia felállítását is. Az elemzést követően kirajzolódott a temető használatának topográfiai és kronológiai rendje, nyomon lehetett követni a temető használatának különböző fázisait, egyszóval *rekonstruálni* lehetett a temető használatát.

A temetőben feltárt négy különböző temetőrész más-más földrajzi adottsággal rendelkezett. A temetkezésre alkalmasabb, magasabban fekvő területek mellett voltak arra kevésbé megfelelő, mélyen fekvő részek is. A vizsgálatok eddigi eredményei arra mutatnak, hogy a temetkezésre alkalmasabb pontokon kerültek az első sírok a temetőbe. Erre mutat ezeken a részekben a hamvasztásos rítus magasabb aránya és elhelyezkedésük a szuperpozíciós esetekben, az irányításban uralkodó észak-déli irány. Ezek az első temetkezések valószínűleg egy – a temető egészét tekintve – viszonylagosan jobb anyagi és szociális helyzetű

városi lakosságtól származtak,¹⁰² amit a költségesebb sírformák, a bolygatás magasabb aránya, a mellékletek számának és arányának alakulása is mutat.

Feltehető, hogy az első temetkezések a Hampel József által megfigyelt útszakaszról történhettek,¹⁰³ (2. kép), s legkorábban az 1. század végéről, de inkább a 2. század elejéről származhattak. Ezeket a területeket – kisebb-nagyobb felhagyás után, amit a sírok közötti hulladékgyödrök is jeleznek – a későbbiekben újra használták temetkezésre. Ez arra utal – a számos szuperpozíciós esettel együtt –, hogy a temető területét a városkítűzéssel egyidejűleg meghatározták, s temetkezni csak ezen az adott nagyságú területen lehetett.¹⁰⁴ A mélyebben fekvő és egyes időszakokban valószínűleg ingoványossá is váló területeket temetkezésre vagy az előbbi területekkel egy időben, vagy – és inkább ez a valószínű – később, a 2.–3. század fordulóján vették használatba, mikor már a csontvázas temetkezés vált uralkodóvá. Ezek a zömmel csontvázasan temetkező csoportok a temető fennmaradó részeit váltakozó intenzitással vették igénybe, s bizonyos területeken még a 4. század legkésőbbi szakaszában is temetkeztek (a szuperpozíciós esetek, a jellegzetes késői sírírányítás és vázhelyzet alapján). E csoport ill. e csoportok szociális és anyagi helyzete alacsonyabb lehetett, mint az előbbi csoporté, ugyanis sírjaik kevésbé bolygatottak, a mellékletes sírok aránya kisebb. E temetőrészek sírcsoportjai között szorosabb kapcsolat volt megfigyelhető, és a folyamatos, rövidebb időszakokra korlátozódó használat valószínűsíthető.

A mélyebben fekvő részek temetkezései folyamatosnak tűnnek a korszak végéig. A temető területének középső részén ebben az időszakban kimutatható egy kisebb elkülönülő csoport, amelynek leletanyaga alapján egy rövid ideig ide temetkező, szorosabban összetartozó kis egység figyelhető meg. A folyamatos temetkezés a temető déli és keleti részén szűnik meg először, a legkésőbbi sírok az északi és a középső ré-

⁹⁸ Az egyes temetők közötti különbségre lásd Mócsy A., i. m. 721., 722., a késő római kori temetők vizsgálata is jelentős eltéréseket mutat: Lányi V., i. m. 57.

⁹⁹ Jelen esetben az érem volt az a melléklet, amelynek adásában jelentős eltérést tapasztaltunk koronként és sírcsoportonként. Szükséges lenne a helyes következtetések levonásához Aquincum pénzforgalmának ismerete (Mócsy A., i. m. 721.)

¹⁰⁰ Vitatható, hogy az elhunytak anyagi és szociális helyzete mennyiben mérhető le temetkezésükből, s mennyiben tükrözik azok vallási vagy egyéb okokra visszavezethető temetkezési szokást.

¹⁰¹ Ezek azonban nem kidolgozott rendszerek, hanem egyes temetőnkben tett, igen alapos megfigyelésre épülő feltételezések, melyeket más temetőkől kiragadott hasonló jelenségek is támogatnak.

¹⁰² A „kiegyensúlyozottabb anyagi és szociális helyzet” kifejezést relatív értelemben használjuk, ti. a többi temetőrészhez hasonlítva. Hogy ez a csoport, ill. csoportok Aquincum római kori társadalmában milyen helyet töltöttek be, ahhoz a többi aquincumi temető azonos szempontú vizsgálata lenne szükséges. Erre a hiányos megfigyelésű régebbi feltárású temetők nem alkalmasak, csakúgy mint a kisebb, nem reprezentatív értékű temetőrészletek. A Bécsi úti temető, melynek korszerű publikációja megkezdődött, valamint a Benedek E. utcai temető alkalmasnak tűnnek majd hasonló munkák elvégzésére.

¹⁰³ Érdekes kérdés, hogy miért nem használták, ill. használták-e a polgárvárost a katonavárossal összekötő út nyugati oldalát temetkezésre. Elképzelhető, hogy a terepadottságok (mint láttuk a terep kelet felé lejt) vagy az út nyugati oldalán húzódó vízvezeték miatt az út közvetlen közelében nem voltak temetkezések.

¹⁰⁴ Vö. York római kori temetői esetében Jones R. F. J., i. m. 39.

szen kerülnek a temetőbe. Hogy a temető folyamatos használatának megszűnésében mekkora szerep jutott a közelben lévő keresztény temető megnyitásának,¹⁰⁵ valamint a 4. században több helyen is megfigyelt, szinte törvényszerű változásnak – ti. a temetőket közelebb viszik a településhez¹⁰⁶ –, egyelőre nem dönthető el.

A fentiekben vázolt kép az aquincumi katonaváros északi, jellegzetesen városi temetőjének általános jellemzőit mutatja anélkül, hogy egyelőre a leletanyagban rejlő lehetőségeket a vizsgálat során kihasználtuk volna.¹⁰⁷

Zsidi Paula

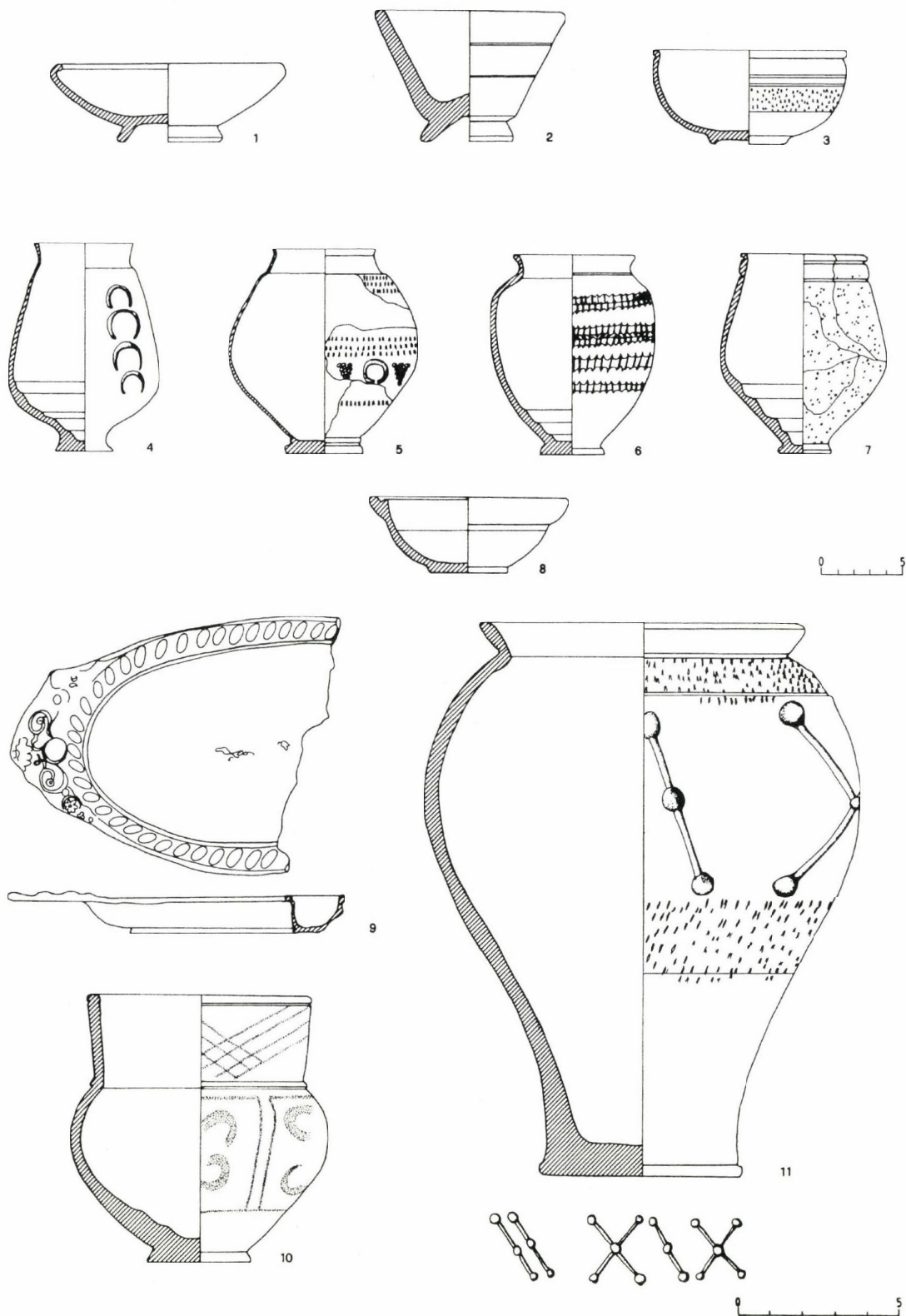
KÉPJEGYZÉK

(Az 1–3, 5, 11, 13–14, 16. képeket Czirják Pálné, a 18–23. képeket Csernus Erzsébet, a 4, 6–10, 12, 15, 17. képeket pedig Kővágóné Szentirmai Katalin készítette.)

¹⁰⁵ A katonaváros korábbi épületei fölött létesített késői temető: Nagy L., Az óbudai ókeresztény cella trichora a Raktár utcában. Bp. 1931.

¹⁰⁶ Vö. Jones R. F. J., i. m. 40.

¹⁰⁷ A leletanyaggal kiegészített teljes elemzést lásd a disszertációban Zsidi P., i. m. 1984.

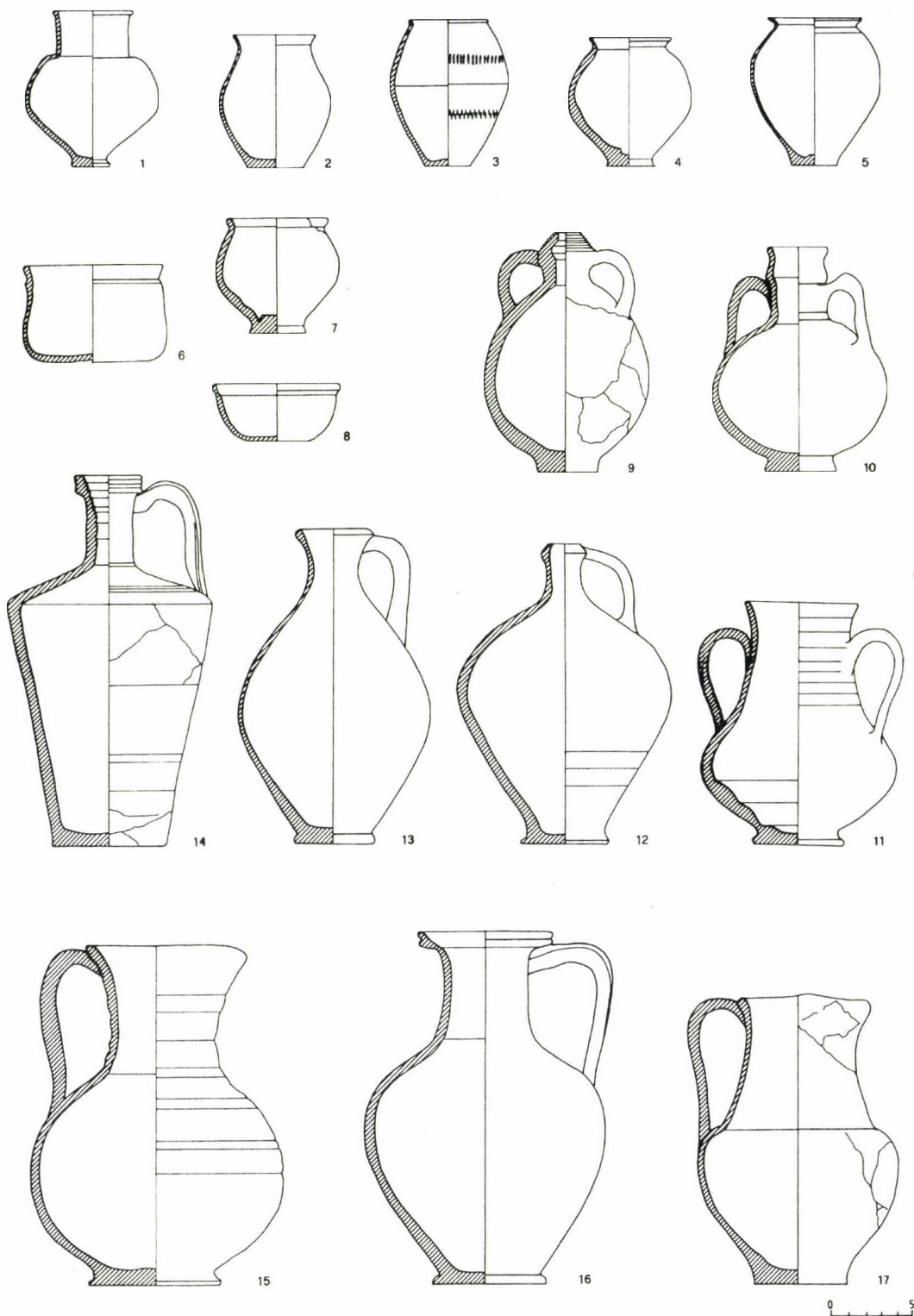

18–23. kép. A kaszásdűlő – raktárréti temetőben előforduló jellegzetes tárgytípusok

18. kép 1. Terra sigillata tál (Drag. 32-es forma), 280. sír. 2. Terra sigillata csésze (Drag. 33-as forma), 271. sír.
3. Terra sigillata utánzat, 171. sír. 4. Agyagfazék barna mázzal, szórvány. 5. Raetiai fazék, 53. sír. 6. Fémházas, fogazásos díszű fazék, 171. sír. 7. Barna festésű, homokszórásos fazék, 337. sír. 8. Sárga házas tálka, 32. sír. 9. Sárga házas, lapos tál relief díszítéssel, 1. sír.
10. Pipaföldből készült, festett csésze, 328. sír. 11. Plasztikus díszítésű raetiai fazék, szórvány.

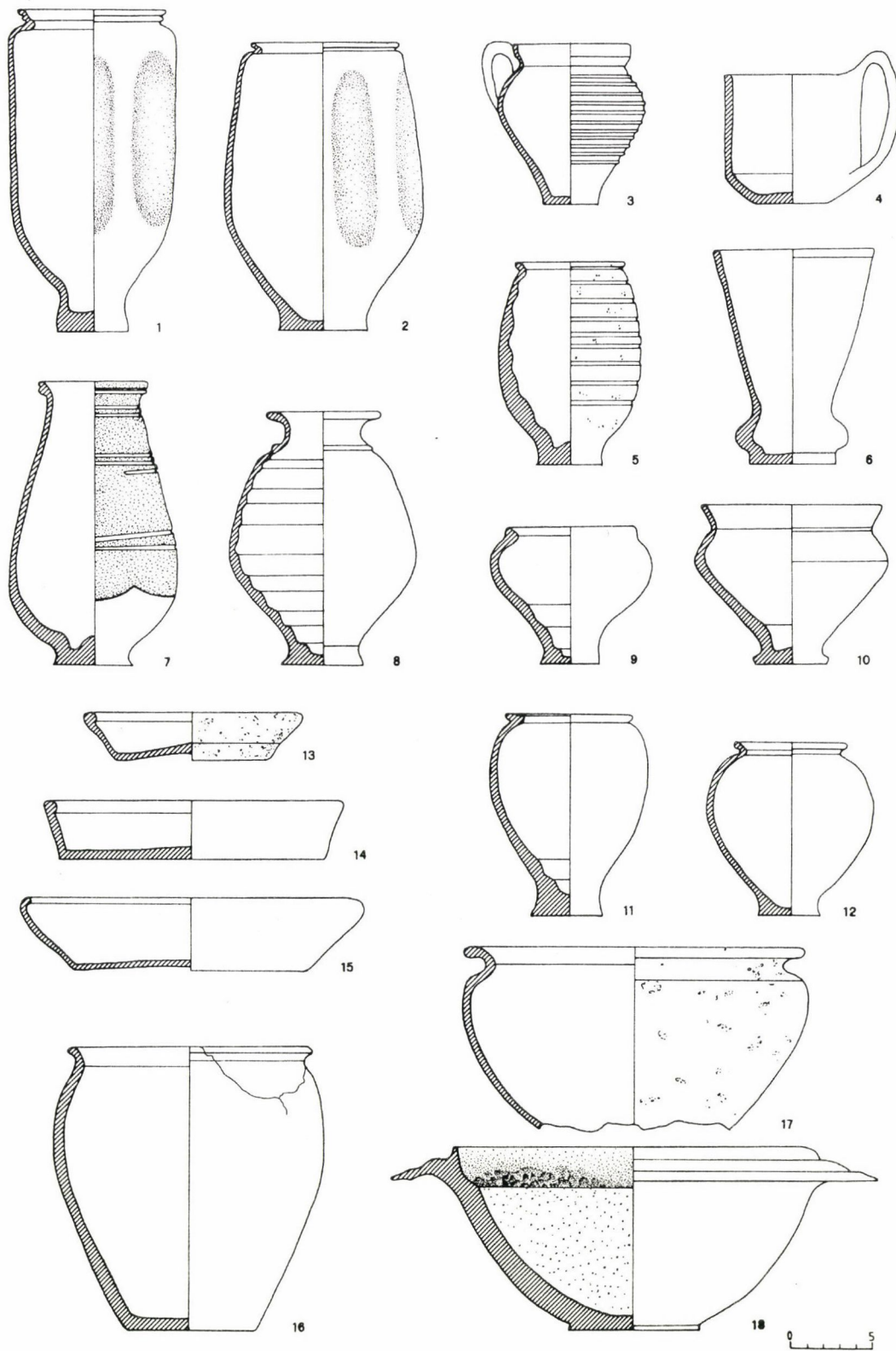
Abb. 18: 1: Grab Nr. 280; 2: Grab Nr. 271; 3: Grab Nr. 171; 4: Streufund; 5: Grab Nr. 53; 6: Grab Nr. 171; 7: Grab Nr. 337;
8: Grab Nr. 1; 10: Grab Nr. 328; 11: Streufund

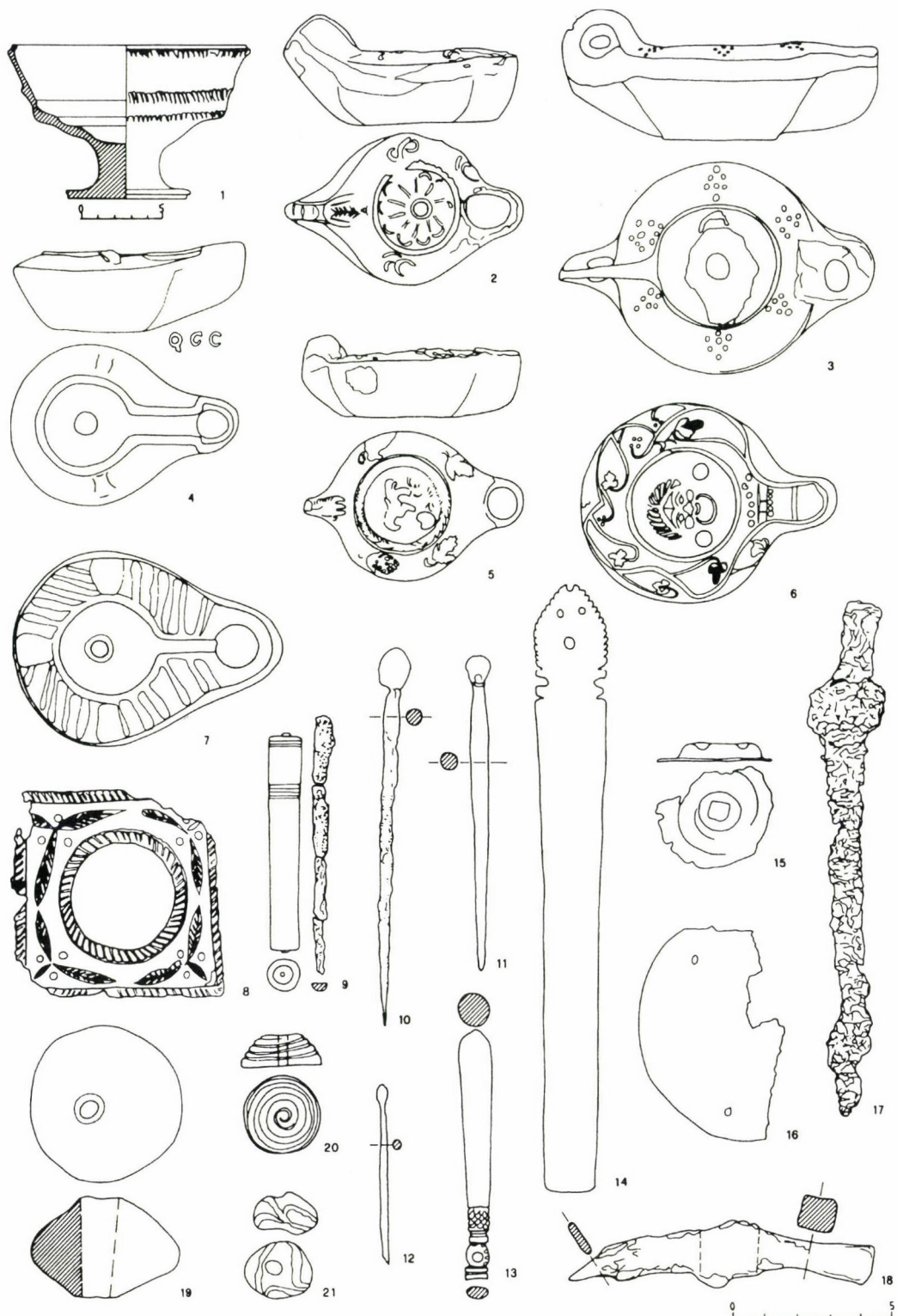
19. kép 1. Szürke bevonatos bögre, szórvány. 2. Sötétszürke bevonatos bögre, 135. sír. 3. Rovátkolt díszítésű, szürke bevonatos bögre, 194. sír. 4. Nyersszínű bögre, 291. sír. 5. Sötétszürke bögre, 67. sír. 6. Sötétszürke bevonatos csésze, 280. sír. 7. Szürke bögre, szórvány. 8. Csésze piros festéssel, 1. sír. 9. Kétfülű kancsó piros festéssel, 174. sír. 10. Kétfülű kancsó vörösbarna festéssel, 335. sír. 11. Nyersszínű edény, 121. sír. 12. Nyersszínű kancsó, 241. sír. 13. Nyersszínű kancsó, 16. sír. 14. Egyfülű kancsó barna festéssel, 337. sír. 15. Téglavörös bevonatú, löhere-kiöntős korsó, 281. sír. 16. Nyersszínű korsó piros festéssel. 17. Téglaszínű korsó löhere-kiöntővel, 49. sír.

Abb. 19 1: Streufund; 2: Grab Nr. 135; 3: Grab Nr. 194; 4: Grab Nr. 291; 5: Grab Nr. 67; 6: Grab Nr. 280; 7: Streufund; 8: Grab Nr. 1; 9: Grab Nr. 174; 10: Grab Nr. 335; 11: Grab Nr. 121; 12: Grab Nr. 241; 13: Grab Nr. 16; 14: Grab Nr. 337; 15: Grab Nr. 281; 17: Grab Nr. 49

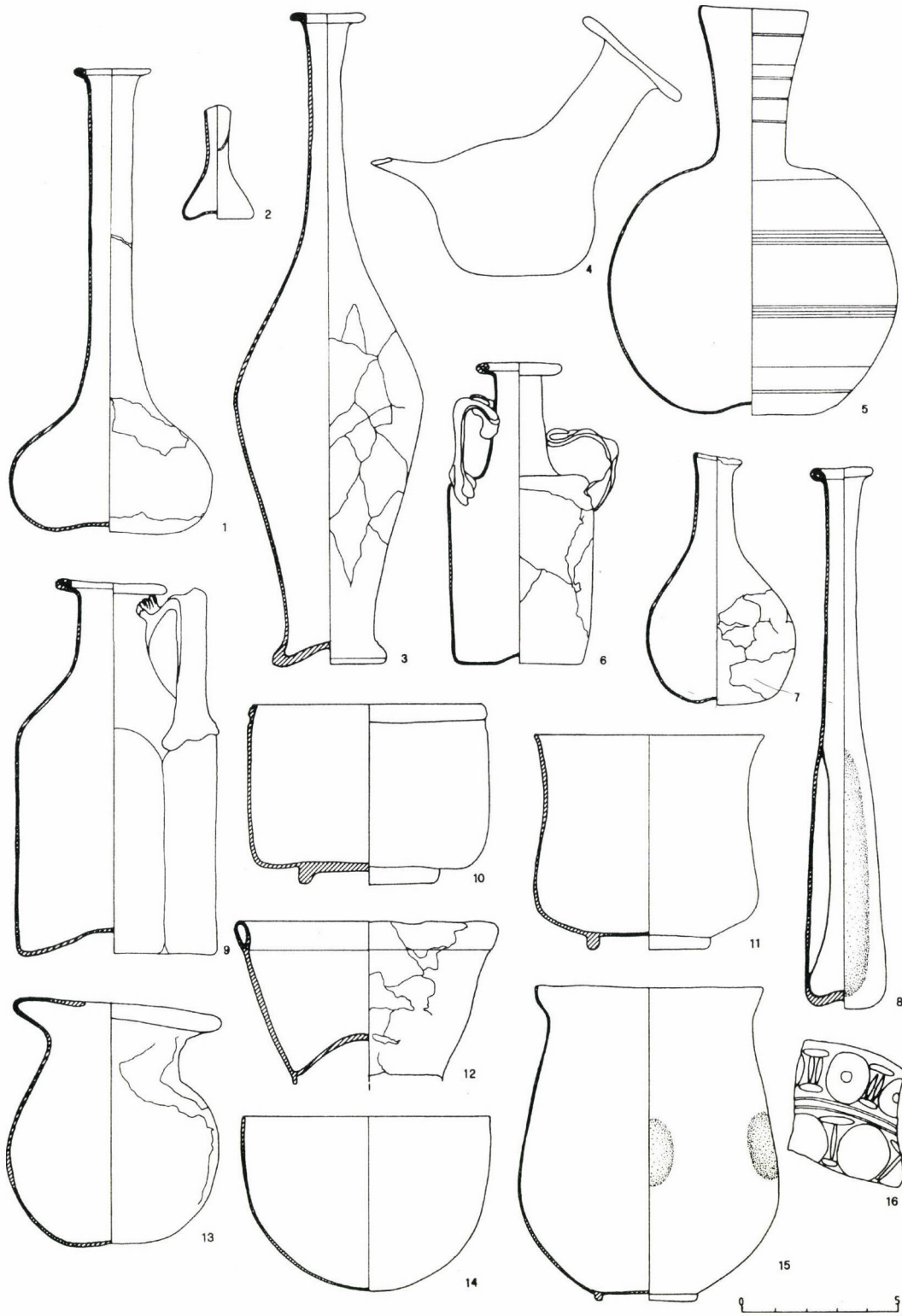
20. kép 1. Sötétszürke, benyomott falú fazék, 166. sír. 2. Világosszürke, benyomott falú fazék. 3. Nyersszínű, egyfülű bögre, 302. sír. 4. Szürke, egyfülű bögre, korongolt, szórvány. 5. Szürkésbarna bögre, szórvány. 6. Világosszürke pohár, 221. sír. 7. Téglaszínű, festett fazék, szórvány. 8. Téglaszínű fazék, 290. sír. 9. Téglaszínű tál, 159. sír. 10. Tál piros festéssel, 284. sír. 11. Sötétszürke fazék, 267. sír. 12. Szürkésbarna fazék, szórvány. 13. Behúzott peremű tál, 306. sír. 14. Nyersszínű, piros festésű tál, 310. sír. 15. Szürke, behúzott peremű tál, 321. sír. 16. Szürke fazék, 67. sír. 17. Barna, mély tál, 67. sír. 18. Nyersszínű dörzstál belül vörös mázzal, 67. sír. Abb. 20 1: Grab Nr. 166; 3: Grab Nr. 302; 4–5: Streufund; 6: Grab Nr. 221; 7: Streufund; 8: Grab Nr. 290; 9: Grab Nr. 159; 10: Grab nr. 284; 11: Grab Nr. 267; 12: Streufund; 13: Grab Nr. 306; 14: Grab Nr. 310; 15: Grab Nr. 321; 16-17-18: Grab Nr. 67

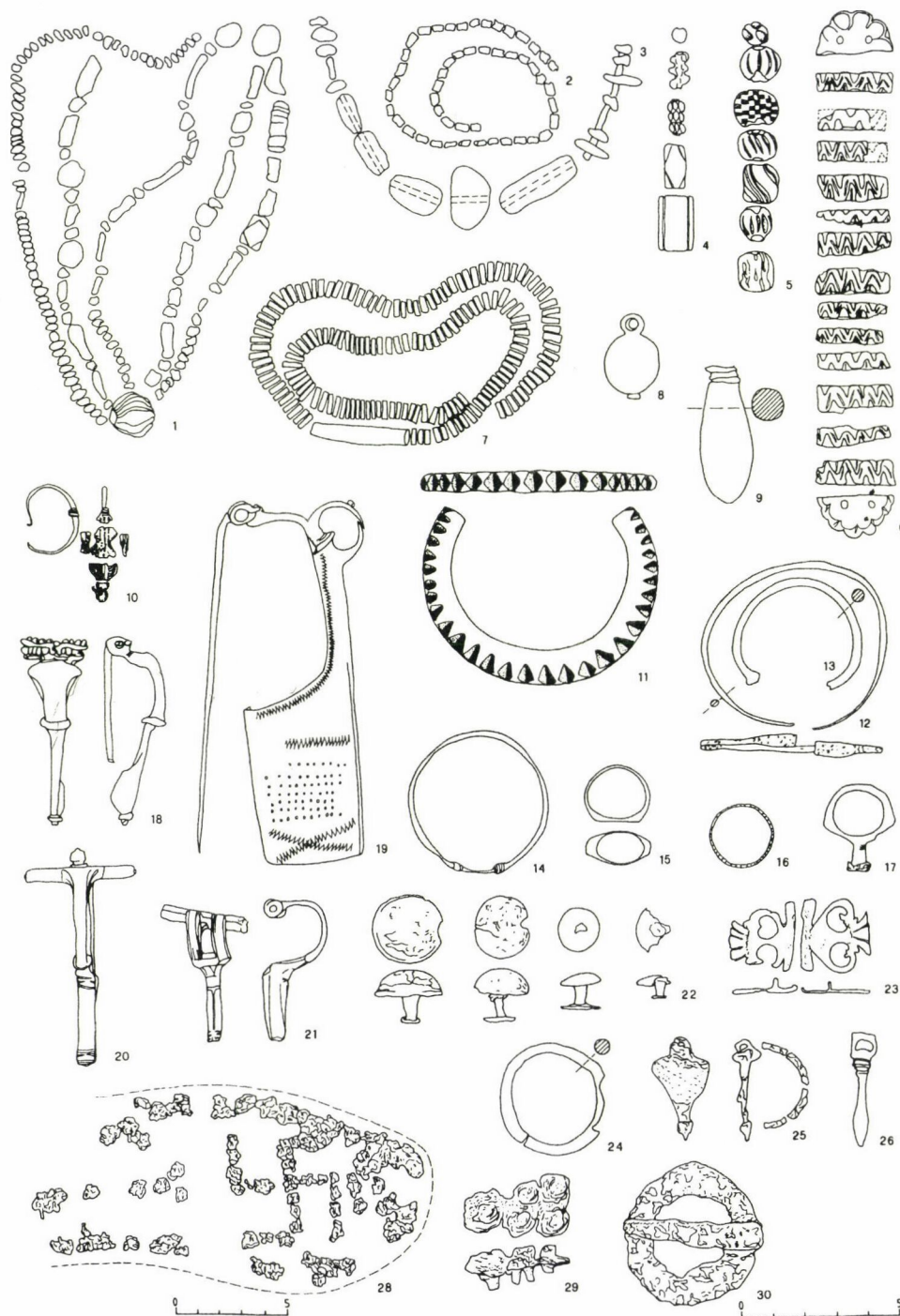
21. kép 1. Nyersszínű füstölőtál, 26. sír. 2. Nyersszínű mécses barna festéssel, szórvány. 3. Mécses piros festéssel, szórvány. 4. Szürkésbarna firmamécs, szórvány. 5. Nyersszínű reliefmécses, szórvány. 6. Nyersszínű reliefmécses, 16. sír. 7. Téglasszínű firmamécs, 257. sír. 8. Ólom tükörkeret, 209. sír. 9. Bronz tűtartó vastúvel, 275. sír. 10. Csont hajtű, 275. sír. 11. Csont hajtű, 290. sír. 12. Csonttű, 264. sír. 13. Csontnyél, 99. sír. 14. Csonteszköz, 337. sír. 15. Bronz domborított veret, 119. sír. 16. Ládika kulcsvédő lemeze, bronz, 1. sír. 17. Vaseszköz, 26. sír. 18. Kalapács, vas, 199. sír. 19. Agyag orsógomb, 26. sír. 20. Orsógomb kék üvegből, 60. sír. 21. Üvegpaszta gyöngy berakásos díszítéssel, 17. sír

Abb. 21 1: Grab Nr. 26; 2-3-4-5: Streufund; 6: Grab Nr. 16; 7: Grab Nr. 257; 8: Grab Nr. 209; 9-10: Grab Nr. 275; 11: Grab Nr. 290; 12: Grab Nr. 264; 13: Grab Nr. 99; 14: Grab Nr. 337; 15: Grab Nr. 119; 16: Grab Nr. 1; 17: Grab Nr. 26; 18: Grab Nr. 199; 19: Grab Nr. 26; 20: Grab Nr. 60; 21: Grab Nr. 17

22. kép 1. Kékeszöld illatszeres üveg, 72. sír. 2. Illatszeres üvegcsé, 275. sír. 3. Üvegedény, 148. sír. 4. Szoptatós üveg, 148. sír. 5. Vékony falú, fehér üvegpalack, 275. sír. 6. Hasábos üvegpalack, 240. sír. 7. Fehér színű, illatszeres üveg, 121. sír. 8. Illatszeres üveg, 151. sír. 9. Hatszögletű hasábos üvegedény, 311. sír. 10. Üvegpohár, 171. sír. 11. Üvegpohár, 199. sír. 12. Fehér, átlátszatlan üvegedény talprészének töredéke, 294. sír. 13. Üvegpohár, rontott példány, 281. sír. 14. Félgömbös üvegpohár, 32. sír. 15. Horpasztott falú üvegpohár, 199. sír. 16. Véssett díszű üvegedény töredéke, 229. sír. Abb. 22: 1: Grab Nr. 72; 2: Grab Nr. 275; 3-4: Grab Nr. 148; 5: Grab Nr. 240; 7: Grab Nr. 121; 8: Grab Nr. 151; 9: Grab Nr. 311; 10: Grab Nr. 171; 11: Grab Nr. 199; 12: Grab Nr. 294; 13: Grab Nr. 281; 14: Grab Nr. 32; 15: Grab Nr. 199; 16: Grab Nr. 229

23. kép 1. Gyöngyház, korall- és üvegpaszta gyöngyökből álló nyaklanc, 32. sír. 2. Kék színű, üvegpaszta gyöngyökből álló nyaklanc, 220. sír. 3. Átfűrt, korong, hordó és kúp alakú borostyángyöngyök, 24. sír. 4. Gyöngysor aranyozott dudoros gyöngyökkel, 15. sír, 5. Üvegpaszta, ún. szemes gyöngyök, 252. sír. 6. Gagát karkötő félkorong alakú gyöngyei, 275. sír. 7. Gagát nyaklanc fényes, korong alakú gyöngyökből, 209. sír. 8. Gömb alakú bronzcsüngő, 205. sír. 9. Buzogány alakú borostyán amulett, 135. sír. 10. Ezüst fülbevaló granulált díszítéssel, 281. sír. 11. Gagát karperec, 356. sír. 12. Bronz karperec, 33. sír. 13. Bronz karperec, 89. sír. 14. Bronzhuzalból hajlított karperec, 32. sír. 15. Bronz pecsétgyűrű, köve kiesett, 118. sír. 16. Bronz karikagyűrű rovátkolt díszítéssel, 275. sír. 17. Bronzgyűrűs kulcs, 275. sír. 18. Erősprofilú fibula, szórvány. 19. Szárnyas fibula, 176. sír. 20. T-fibula, 250. sír. 21. Villás kengyelű, ezüst fibula, szórvány. 22–23. Katonai öv veretei, 52. sír. 24. Bronzkarika, szórvány. 25. Levél alakú bronzveret, 35. sír. 26. Bronzcsüngő, 337. sír. 27. Vascsat, 225. sír. 28. Caliga talpának vasszegei, 47. sír. 28a. Öv vasszegei, 275. sír. *Abb. 23* 1: Grab Nr. 32; 2: Grab Nr. 220; 3: Grab Nr. 24; 4: Grab Nr. 15; 5: Grab Nr. 252; 6: Grab Nr. 275; 7: Grab Nr. 209; 8: Grab Nr. 205; 9: Grab Nr. 135; 10: Grab Nr. 281; 11: Grab Nr. 356; 12: Grab Nr. 33; 13: Grab Nr. 89; 14: Grab Nr. 32; 15: Grab Nr. 118; 16–17: Grab Nr. 275; 18: Streufund; 19: Grab Nr. 176; 20: Grab Nr. 250; 21: Streufund; 22–23: Grab Nr. 52; 24: Streufund; 25: Grab Nr. 35; 26: Grab Nr. 337; 27: Grab Nr. 225; 28: Grab Nr. 47; 28a: Grab Nr. 275

A „KATONAI TERRITORIUM” ÉS A *VETERANI ET CIVES ROMANI* SZERVEZET

A római birodalom provinciái kutatásának hosszú ideje vitatott kérdése az ún. „katonai territoriumok” problematikája. Jelen munka célja a kérdés átfogó vizsgálata a feliratos emlékek alapján. A kutatók többsége Mócsy A. vagy F. Vittinghof véleményét fogadja ma el.¹ A legutóbbi időkben született meg R. Wiegels jogtörténeti szempontból igen alapos kritikája, illetve F. Bérard két összefoglalása. A tanulmány második részében az auxiliaris vicusokat irányító szervezet, a veterani et cives Romani létezésének, felépítésének kérdésével foglalkozom elsősorban epigráfiai bizonyítékok alapján. Befejezésül külön tárgyalom a vici helyzetet a nyugati provinciákon kívül.

A római territorium fogalmának pontos összefoglalása máig nagy hiánya a kutatásnak.² Ezért szükséges először annak ránk vonatkozó részének a vizsgálata.

¹ A kérdéshez lásd: A. Schulten, Das Territorium Legionis. Hermes 29, 1894 (a továbbiakban: Schulten 1894); A. Alföldi, Epigraphica III. ArchÉrt 1940, 195–235 (a továbbiakban: Alföldi 1940); R. Egger, Bemerkungen zum Territorium pannonischer Festungen. Anz. der phil.-hist. Klasse der Öst. Akademie der Wiss. 1951, 206–232 (a továbbiakban: Egger 1951); J. Harmatta, Landed property in early Roman Pannonia. ActaAntiqua 20, 1972, 123–132 (a továbbiakban: Harmatta 1972); id., Agri vacui und solitudo. Acta Classica 10–11, 1974–1975, 101–110 (a továbbiakban: Harmatta 1974); A. Mehl, Eine private Weihung auf kaiserlichem Boden in Walheim am Neckar. Fundb. aus Baden-Württemberg 11, 1986, 259–267 (a továbbiakban: Mehl 1986); A. Mócsy, Das Territorium Legionis und die Canabae in Pannonien. ActaArch.Hung. 3, 1953, 179–199 (a továbbiakban: Mócsy 1953); id., Zu den Prata Legionis. Studien zu den Militärgrenzen Roms. Vorträge des 6. Internationalen Limeskongresses in Süddeutschland, Köln–Graz 1967, 211–214 (a továbbiakban: Mócsy 1967); id., Zu den Auxiliarvici in Pannonien. Studien zur antiken Sozialgeschichte. Festschrift Friedrich Vittinghoff, hrsg. von W. Eck, Köln–Wien–Böhlau 1980, 365–376 (a továbbiakban: Mócsy 1980); Utóbbiak = id., Pannonien und das römische Heer, Ausgewählte Aufsätze, MAVORS VII., Stuttgart 1992, passim; id., Canabae és auxiliaris vicusok. in: Pannonia régészeti kézikönyve. Szerk.: Mócsy A., Fitz J. Budapest 1990, 65–66 (a továbbiakban: Mócsy 1990); H. v. Petrikovits, Das römische Rheinland. Archäologische Forschungen seit 1945. Köln–Opladen 1960 (a továbbiakban: Petrikovits 1960); id., Militärisches Nutzland in den Grenzprovinzen des römischen Reiches. In: Actes du VIIe Congrès International d’épigraphie grecque et latine. D. M. Pippidi (Hrsg.), Bucuresti–Paris 1979, 229–242 (a továbbiakban: Petrikovits 1979); C. Sebastian Sommer, The military vici in Roman Britain. BAR 129, Oxford 1984 (a továbbiakban: Sommer 1984); id., Kastellvicus und Kastell. Fundber. Bad.-Würt. 13, 1988, 457–707.

Szerencsénkre a források bőséges meghatározást adnak egy territorium fogalmáról, azonban a katonai territoriumokat említő forrásaink kivétel nélkül feliratos emlékekről származnak.³ Ezek szerint a föld (orbis) részekre (partes), a részek provinciákra, a provinciák regiokra, a regiok locakra, a locak territoriumokra, utóbbiak agrikra, azok pedig centuriákra, majd iugerumokra oszlanak. Ezek szerint minden provinciában számolnunk kell különféle territoriumokkal, azokon belül pagival és vicusokkal. Pomponius szerint a *territorium universitas agrorum intra fines cuiusque civitatis*, továbbá: *quod magistratus eius loci intra eos fines terrendi id est summovendi ius habent* (L. 239, 8, D. de V. S. 50, 16). Frontinus szerint *territorium est, quidquid hostis terrendi causa constitutum est* (20, 1.2). Siculus Flaccus (De cond. agr. 3.): ... *territoria*

(a továbbiakban: Sommer 1988); id., Life beyond the ditches: Housing and planning of the military vici in Upper Germany and Raetia. In: Roman Frontier Studies 1989, 472–476 (a továbbiakban: Sommer 1989), id. – H. Kaiser, Lopodunum I, Forschungen Band 45. Stuttgart 1994 (a továbbiakban: Lopodunum); F. Vittinghoff, Die rechtliche Stellung der canabae legionis und Herkunftsangabe castris. Chiron 1, 1971, 299–318 (a továbbiakban: Vittinghoff 1971); id., Das Problem des „Militärterritoriums” in der vorseverischen Kaiserzeit. in: I diritti locali nelle province; romane cun particolare riguardo alle condizioni giuridiche del suolo. In: Atti del Convegno Internazionale sul tema, Roma 1974, 109ff (a továbbiakban: Vittinghoff 1974); R. Wiegels, Solum Caesaris. Chiron 19, 1989, 61–102 (a továbbiakban: Wiegels 1989); I. Piso, Die Inschriften vom Pfaffenberg und der Bereich der Canabae Legionis. Tyche 6, 1991, 131–169; F. Bérard, Territorium legionis: camps militaires et agglomérations civiles aux premiers siècles de l’empire. Cahiers du Centre G. Glotz III. Paris 1992, 75–105 (a továbbiakban: Bérard 1992); id., Vikani, kanabenses, consistentes: Remarques sur l’organisation des agglomérations militaires Romaines. Epigraphia e Antichita. 12, 1993, 61–90 (a továbbiakban: Bérard 1993); V. A. Maxfield, Soldier and civilian: Life beyond the ramparts. Cardiff 1995 (a továbbiakban: Maxfield 1995).

² A PWRE egyik kötetében sem vállalkoztak a címszó megírására, másrészt az antik források összegyűjtésére sem került még sor a Thesaurusban. Toutain, Territorium. in: M. Daremberg–E. Saglio, Dictionnaire des antiquités Grecques et Romaines. V, 124–125; Ph. Leveau, Territorium urbis. Le territoire de la cité Romaine et ses divisions: du vocabulaire aux réalités administratives. Revue des Études Anciennes 95, 1993, 459–471 (a továbbiakban: Leveau 1993).

³ Isidorus, Ratio limitum regundorum; Boethius, Demonstratio artis geometricae in: Groimatici Veteres, ed.: A. Rudorff, Berlin 1848, 367, 407.

dixerunt, intra quos fines ius dicendi esset. Ugyanő (p. 135) *regiones* (itt territorium értelemben szerepel)⁴ *autem dicimus intra quarum fines singularum coloniarum aut municipiorum magistratibus ius dicendi coercendique est libera potestas.* Mindezek alapján világossá vált, hogy a territorium szó jelentését nem lehet csupán a mai „terület” szó jelentésével visszaadni, mivel annál jóval szűkebb, világosan körülhatárolt jelentése van. Egy civitas territoriuma egy olyan nagyobb kiterjedésű terület, amelyen belül az ott élők magistratusainak önálló rendelkezési joga van, és egy civitas földjeinek összességét foglalja magába.

Ismert még továbbá, hogy papi testületeknek, így a Vestalisoknak is lehetett territoriumuk, amelyek valamely istenségé voltak névleg (pl. ephesosi Diana-szentély – lásd még lejjebb). Sic. Flac. p. 162: *collegia sacerdotum itemque virgines habent agros et territoria quaedam etiam determinata et quaedam aliquibus sacris dedicata, in eis etiam lucos, in quibus etiam aedes templeaque.* Ezeket azonban nem lehet az általunk tárgyalt és jobb híján városi territoriumoknak nevezettekkel összetéveszteni.⁵

Az antik források alapján minden provinciában, így Pannoniában is, számolnunk kell különféle territoriumokkal.⁶ Minden provinciának a hódítás után közvetlenül felmérték az egész területét, és territoriumokat jelöltek ki rajta.⁷ A városi rangú települések, főként a coloniae későbbi megalakítása során mindig a már meglévő territoriumok, főként a bennszülött civitasok területéből hasítottak ki egy részt a városi territorium számára (Siculus Flaccus 5, 14, Mócsy 1953, 185). Frontinus leírása szerint (35, 13 – Lachmann-féle emendatio) *at si ad provincias respiciamus, habent agros colonicos Italici iuris, habent et colonicos qui sunt immunes, habent et colonicos stipendarios.*

⁴ W. Liebenam, Städteverwaltung im römischen Kaiserreiche. Leipzig 1900, 5.

⁵ Uo.

⁶ Pannoniara vonatkozóan a limitatioira vonatkozó antik forrásokból ismeretes: 1. Traianus veteranusoknak földet osztott, amelyet a végrehajtó igen gondos mérésekkel végzett (Hyg. De cond. agrorum, 121). 2. Pannoniában az adóköteles ager arcifiniust is colonia módjára osztották fel (cardo-decumanus, per centurias; id., 205). Továbbá a földet minőség szerint 5 osztályba sorolták: certa pretia agris constituta sunt, ut in Pannonia arvi primi, arvi secundi, prati, silvae glandiferae, silvae vulgaris pascuae: his omnibus agris vectigal est ad modum ubertatis ad singula iugera constitutum. 3. Sirmiumban a kimért földet, ahogy Africában és Galliában, határjelekkel megjelölték (Faustus et Valerius, 353).

⁷ A centuriatoról általában: U. Heimberg, Römische Landvermessung. Limitatio. Stuttgart 1977, Tannen-Hinrichs 1974. A pannonai centuriatiokról nézd összefoglalóan: Tóth E., A római centuriáció nyomai Pannoniában. Budapest 1968 (kézirat), Mócsy A., Municipiumok és coloniák. in: PRK, 61–64. Savaria centuriációjához: Tóth E., A savariai insularendszer rekonstrukciója: ArchÉrt. 98, 1971, 143–169, 152. Határkö: AÉp 1911, 237. Feltételeken: Mócsy A., Lapis terminalis Puztasomodorról. Rég.Dolg. 5, 1963, 74–79.

Habent autem provinciae municipales agros aut civitatum peregrinarum. Ezek alapján bizonyosan számolnunk kell az autonóm városok (colonia vagy municipium), valamint a civitasok önálló territoriumaival.

Lényeges kérdésnek tűnt korábban a katonai territoriumok vizsgálatánál, hogy a provinciákban a föld kihez tartozott, ki volt a tulajdonos, és kinek állott csak a használatában (possessio – usus). A kutatók mindegyike végső soron arra a következtetésre jutott, hogy a katonai territoriumok a császári fiscushoz tartoztak. A megoldásához Gaius egy mondatát szokták felhasználni (2, 7, 18 ff.): *Sed in provinciali solo placet plerisque solum religiosum non fieri, quia in eo solo dominium populi Romani est vel Caesaris, nos autem possessionem tantum vel usum fructum habere videmur.* A megállapítás általános érvényessége máig vita tárgya.⁸ Annyi azonban a felvetések ellenére is bizonyosnak látszik, hogy a föld bizonyos kivételektől eltekintve (pl. ius Italicum-mal rendelkező városok) jogilag végső soron a császár tulajdonában (dominium) állt. Gaius idézett helye széles körben ismert volt mind térben, mind időben, ráadásul további auctorok is bizonyítják állítását (Iulius Frontinus, Agennius Urbicus).⁹ Kétfajta földbirtoklási mód képzelhető el ezek szerint a provinciákban, az egyik a possessio, a másik pedig az usus. A tulajdonos szempontjából lényeges még a Decretum Gordiani ad Scaptoparenos Kr. u. 238-ból (IGRR I 674). Ezen ugyanis, a latin nyelvű bevezetőben a kérvényt beadó praetorianus katonát (mil. coh. X praet.) convicanus et compossessornak nevezik, tehát Thráciából is csak possessorról van tudomásunk. A pannoniai vicani Vindoniani mellett is csak possessorokként szerepeltek a vicus birtoikosai (CIL, III 3626 = 10570).¹⁰ A később tárgyalan-

⁸ J. Bleicken In provinciali solo dominium populi Romani est vel Caesaris. Zur Kolonisationspolitik der ausgehenden Republik und frühen Kaiserzeit. Chiron 4, 1974, 359 ff., F. Tannen Hinrichs, Die Geschichte der gromatischen Institutionen. Untersuchungen zu Landverteilung, Landvermessung, Bodenverwaltung und Bodenrecht im römischen Reich. Wiesbaden 1974 (a továbbiakban: Tannen Hinrichs 1974), 147–157, Wiegels 1989, 73–76, G. Behrends, Bodenhoheit und privates Bodeneigentum im Grenzwesen Roms. in: Die römische Feldmeßkunst. Interdisziplinäre Beiträge zu ihrer Bedeutung für die Zivilisationsgeschichte Roms. Hrg.: O. Behrends–L. Capogrossi Colognesi, Göttingen 1992, 192–284.

⁹ A Gaius mondat elterjedéséhez: Wiegels 1989, 76, Anm. 44. A további források: Bleicken 1974, Anm. 38.

¹⁰ A possessorok általában nem egyeznek meg a vikanival (vö. AÉp 1934, 165).

dó walheimi in solo Caesaris-t említő felirat éppen emiatt a tény miatt vesztí el a mi szempontunkból való jelentőségét. A katonai territoriumok, ahogy már Wiegels helyesen hangsúlyozta, nem azért tartoznak a császári fiscushoz, mert katonaiak, hanem azért, mert az egész provincia odatartozott.¹¹

Katonai territoriumok

A korábban említett territoriumokhoz szokás harmadikként kapcsolni a „katonai territoriumokat”. Idézőjelesen kell használni a kifejezést, mert amit a kutatók többsége ezen a fogalmon ért, az, ahogy később látni fogjuk, az auxiliarius vicusok és canabae territoriumaira vonatkozik. Az I. sz.-ból ismert több határkő, amelyen a prata legionist vagy cohortist említik, főként Hispaniából és Dalmatiából, míg a Severus-korból Aquincumból származik az egyetlen territorium legionist említő felirat (CIL III 10489).¹² A többi territoriumfelirat esetében ugyanis mindig a település lakosainak helynévből képzett elnevezésnek pluralis genitivusa áll, nem pedig az ott állomásozó csapattest neve (territorium Matricensium, Vetussalinensium).

A legtöbb prata-feliratot Hispaniából ismerjük az I. századból. Ismerjük a legio IIII Macedonica pratumának határköveit, melyek Iuliobriga földjétől választották el pratumot, valamint a cohors IIII Gallorum pratumának a határköveit, amelyek civitasokat határoltak el a katonai területtől Claudius korában. Nemrégiben került elő a legio X Gemina pratumának terminusa (AÉp 1982, 578). A Dalmatiában állomásozó legio XI Claudia pratumának határköveit pedig Burnum környékéről ismerjük (CIL III 13250, AÉp 1988, 923). Az utóbbiakon kívül még a germaniai Mendenből ismerjük a prata Aureliana kibővítési feliratát, amelyet a legio I Minervia végzett (Petrikovits 1979, 239, *Abb. 1.*). Ez azonban valószínűleg nem katonai prata, mivel a katonaság nem genitivusban szerepel, mint a

többi terminuson, a katonaság csak a kibővítést végezte.¹³ Az aquincumi építési felirat olvasata a következő:

Imp(erator) / M(arcus) Aur(elius) Severus / [[Alexander pius felix Aug(ustus)]] / balneum a solo / territorio leg(ionis) / II Ad(iutricis) p(iae) f(idelis) S(everianae) fecit / curante Fl(avio) / Marciano co(n)s(ulare).

Az I. sz.-i határkövek összevetése problematikus az aquincumi Alexander Severus-kori fürdőépítési táblával, amelyet territorio legionis építettek. Ebben a korban ugyanis (Kr. u. 194 után) az aquincumi colonia és canabae összeolvadt, ezért azt nem lehet a canabae-ra vonatkoztatni, hiszen az ekkorra már a városi territorium alá tartozott. Éppen a colonia területével szembeni meghatározásra használhatták a territorium legionis kifejezést, ami eddig hapax legomenon, hiszen eddig ez az egyetlen előfordulása. A pratum szó jelentése pedig egyszerűen összeegyeztetetlen a territoriuméval (Isid. orig. XV 13, 17, Ulp. Dig. L 16, 31), ezért a pratum csak része lehet egy territoriumnak (rosszul: Mócsy 1972, 140; jól: Mócsy 1980, 370).

További bizonyíték lehet egy a későrómai császári rescriptum Kr. u. 423-ból (Cod. Theod. VII 15, 2 = Iust. XI, 60, 2), amelyben a castellorum territoria (és loca!) felosztásáról rendelkeznek a limitanei számára: *Quicumque castellorum loca quocumque titulo possident, cedant ac deserant, quia ab his tantum fas est possideri castellorum territoria. Quibus adscripta sunt et de quibus iudicavit antiquitas: quod si ulterius vel privatae condicionis quispiam in his locis vel non castellanus miles fuerit detentator inventus, capitali sententia cum bonorum publicatione plectatur.*

Arra a tényre már eddig is többen rámutattak, hogy a katonaság a római korban nem volt jogi személy, így földje sem lehetett, de mégis megpróbálták ezt a jogi képtelenséget áthidalni.¹⁴ Wiegels véleménye szerint a korábban már általunk is tárgyalt ok (provinciák fiscushoz való tartozása) miatt a tulajdonjog feletti vita

¹¹ Wiegels 1989, 76.

¹² Határkövek: CIL II 2916, AÉp 1946, 17–19; CIL III 13250 (prata leg XI Claudia, IIII Macedonicae, valamint coh IIII Gallorum). A hispaniaiak összefoglalása: A. Garcia y Bellido, *Archivo Espanol di Arqueol* 34, 1961, 151 ff., J. Vives, *Inscripciones Latines de la Espana Romana*. Barcelona 1971, 214–215, Nr. 1781 a–f, 1784 a–o, P. Le Roux, *L’armee romaine et l’organisation des provinces Iberiques d’auguste a l’invasion de 409*. Paris 1982, 109–113. A dalmatiaiak: J. J. Wilkes, *Boundary stones in Roman Dalmatia*. I. The inscriptions. *Arheološki Vestnik* 25, 1974, 263–264, Nr. 14a–b. A legújabb feliratokkal együtt valamennyit összegyűjtötte Bérard (*Bérard* 1992, 103–104, Nr. 1–8). Az abritusi terminus nem ide tartozik (CIL III 13726), mivel azon egy prata publicát említenek.

¹³ Utóbbi elnevezése erősen emlékeztet a carnuntumi pratum Furianuméra (ILS 9103), amely éppen Mócsy munkássága nyo-

mán zárható ki az itt tárgyaltak köréből. (A. Mócsy, *Das Lustrum Primipili und die Annona militaris*. Germania 1966, 312–326 = *Mavors VII* 106–120). Figyelembe kell még vennünk Wiegels véleményét is (Wiegels 1989, 83, Anm. 70), amely szerint lehetséges, hogy a canabae Aeliae mintájára itt is császári nomenből képzett elnevezéssel van dolgunk. Itt szükséges megemlíteni, hogy több határkőről is kiderült, hogy a katonaságnak valami köze kellett, hogy legyen a különféle agri, prata, territoria kiméréséhez. Több feliraton szerepel ugyanis, hogy a környéken állomásozó csapattest parancsnoka végeztette a felmérést, határkövek kitételét (pl. CIL III 13726). Az aquincumi felirathoz: Mócsy 1972, 138–140, ellene: Vittinghoff 1974, 115. A territorio feloldást Mócsyval szemben sem hibának, sem dativusnak nem tartjuk, hanem a korábbi példák alapján ablativusnak fogható fel (Wiegels 1989, 83, Anm. 72).

¹⁴ Pl.: Mócsy 1972, 163.

értelmetlen, csak annak használati joga (Nutzungsrecht) felett érdemes vitatkozni.¹⁵

Ehhez az elmélethez jó érvként szolgált a legutóbbi időben Walheimben előkerült felirat, amely szerint *aedem in solo Caesaris* emeltek Kr. u. 188-ban.¹⁶ A publikáló szerint ezáltal bizonyítottá vált a vicusok császári tulajdonhoz való tartozása.¹⁷ A legnagyobb probléma az érvelésével szemben, hogy Walheimben Traianus óta nem állomásozott katonaság a limes előretolása miatt, a legközelebbi katonai egység kb. 30 km-re volt tőle.¹⁸ Az egykori katonai tábor területét is igénybe vették a település egységes irányítású házainak megépítésekor. Az érveléssel szemben igen rövid időn belül többen is felléptek.¹⁹ Sommer véleménye szerint a *solum Caesaris* kifejezést szükségtelen lett volna alkalmazni, ha az egész terület az. Használatának csak úgy van értelme, ha egy másiktól való megkülönböztetésre kell használni. Wiegels szerint sem tartható a kifejezés az *auxiliaris vicus*okra alkalmazhatónak az általunk is elfogadott, felvetett ellenvetések miatt, hanem Sumelocenna (Rottenburg) példájára hivatkozva egy császári saltusnak tartja a települést, amely a tábor felhagyása után alakult ki.²⁰ Ezen kritikai észrevételek nyomán mi is kizárhatónak tartjuk a feliratot a katonai territoriumok létezését bizonyító feliratok sorából. Azt sem tartom kizárhatónak, hogy az *in solo Caesaris* kifejezés egy császárkultusznak szentelt szentélyre vonatkozott, amelynek területén építették az *antae*-t. Ismerünk feliratokról pl. *finis Dianae* kifejezéseket, amely az ephesosi Diana-szentély területére vonatkozik (CIL III 14195¹).

További antik auctor-helyeink és feliratos emlékeink is vannak a katonai territorium létezésére, illetve a katonaság ellátására vonatkozóan: A Pridianum Hunt szerint *cohors I Hispanorum veterana* katonáit Moesiából Galliába küldték *vestitum-ért* és *frumentatum-ért*, valamint *ad Haemum ad armenta adducenda*, valamint voltak katonái *absentes in custodia iumentorum*.²¹ A Dura Europosban állomásozó *cohors XX Palmyrenorum* szintén gabonabeszerezéssel, valamint szállítmányok kíséretével voltak megbízva

(*missi*).²² Vegetius szerint (II, 19) *lignum, faenum, stramen etiam legitimi milites in castra portabant*.²³

A Lambaesisből 16 km-re északra levő Casaean *vexillarii leg. III Aug. morantes ad fenum sec(andum)* voltak kiküldve Sept. Severus idejében egy oltárkö tanúsága szerint (CIL III 4322 = 18221). Frontinus szerint (Strat. II, 11, 7) Domitianus kártérítést fizetett a chattus háborúban a táborokba beszállított terményekért. Ifjabb Plinius (Paneg 29) a császári *fiscus* beszerzéseiről tudósít. Ezen adatok, valamint a Galliába küldött moesi katonák esete viszont arra utal, hogy a katonai területek nem voltak mindenben elégségesek a katonák ellátására, hanem a *fiscus*nak állandóan „be kellett segítenie”. Ez viszont azokat a számításokat teszi értelmetlenné, amelyek a katonaság által felhasznált termésmennyiség alapján akarták kiszámítani a katonai területek nagyságát (H. von Petrikovits).

Mócsy szerint a katonai territoriumok méretét, helyét leginkább a pannoniai példák bizonyítják, ahol véleménye szerint ezek a Duna melletti keskeny sávokban helyezkedtek el, ahol egyetlen más település, bennszülött falu sem létezhetett.²⁴ Ennek ellenkezőjére éppen Pannoniából, Budatényből akad példa, ahol Szirmai K. egy II.–III. századi falut tárt fel a limes-út mentén, amely igen közel fekszik a Dunához, és egyetlen közeli katonai objektumhoz sem köthető.²⁵ Ide tartoznak az *auxiliaris vici* közvetlen közelében, minden bizonnyal még a territoriumon fekvő villák is. *Villa rusticákat* majd mindegyik alsó-pannoniai vicus körül sikerült kimutatnom.²⁶

A katonai területek helyének kijelölésénél szükséges számba venni a sokat idézett Tacitus-helyet is (Ann. XIII 54,1: ... *agrosque vacuos et militum usui sepositos*). A hely bizonyosan a Rajna túlsópartján fek-

¹⁵ Már korábban Vittinghoff is hasonlóan vélekedett: Vittinghoff 1974, I, 16.

¹⁶ Mehl 1986 = AÉp 1987, 513. A felirat kiegészítéséhez: G. Alföldy, Consideraciones sobre el concepto de epigrafía jurídica y novedades en las provincias del noroeste 1978–1986. in: Eigrafía jurídica romana. Actas del coloquio internacional AIEGL. Pamplona 9–11 de abril de 1987. Pamplona 1989, 16–18.

¹⁷ Mehl 1986, 264–267.

¹⁸ D. Planck, Das römische Walheim. Stuttgart 1991.

¹⁹ Sommer 1988, 624, Anm. 796, Wiegels 1989, Bérard 1992, 86–87.

²⁰ Wiegels 1989, 90–101.

²¹ R. O. Fink, Hunt's Pridianum. British Museum Papyrus 2851. JRS 48, 1958, 104, Coll. II, 18–19.

²² C. B. Welles–R. Q. Fink–J. F. Gilliam; The parchments and papyri. The excavations at Dura Europos. Final Report, V, Part I. New-Haven 1959, 275, Nr. 82 Coll. II, 4–5.

²³ A szükségletek beszerzéséhez lásd: D. Breeze, Demand and supply on the Northern Frontier. Between and beyond the Walls: Essays on the Prehistory and History of North Britain, eds. R. Miket–C. Burgess, Edinburgh 1984, 264–286 = MAVORS X, 526–552.

²⁴ Mócsy 1972, 142–147, 153. A bélyegestéglák lelőhelyei szerinte sem bizonyító erejűek, sőt veszélyesek is (Mócsy 1972, 147–152). A kérdésről legutoljára: B. Lőrincz, Pannonische Ziegelstempel und die militärischen Territorien. in: Roman Frontier Studies 1989. Proceedings of the XVth International Congress of Roman Frontier Studies. Exeter 1991, 244–247.

²⁵ Szirmai K., Előzetes jelentés a budatényi római telep feltárásáról, 1972–1973. ArchÉrt 105, 1978, 54–65; *id.*, Beszámoló a budatényi római kori telep feltárásáról. II. rész (1974–1977). BudRég 26, 1984, 153–182; *id.*, Das Dorf in der Gemarkung von Budatény. in: Das römische Budapest. Hrsg: H. Polenz, Münster-Lengerich 1986, 146–148.

²⁶ P. Kovács: Vicus és castellum kapcsolata az alsó-pannoniai limes mentén. PhD-értekezés. Kézirat. Budapest 1997, 130–131.

szik, nem Vetera környékén, mint azt Harmatta vélte, mivel később a szövegben (XIII 55, 2) megemlíti, hogy *pecora et armenta militum aliquando transmittentur*. Ez alapján annyi bizonyos, hogy a katonaság rendelkezett egy bizonyos számú állatállománnyal, amelyet a pratán kellett legeltetniük. A másik szükséges megjegyzés, hogy a megállapítás Tacitus szerint a marhákat ide csak néha (aliquando) terelték át. A Rajna másik partjára való bizonyíték az a tény is, hogy a korábban már említett prata-felirat (Menden) szintén a másik parton került elő, valamint egy Eichben előkerült legio I Adiutrix bélyeges eke. Itt szükséges még megemlíteni azokat a Cassius Dio helyeket (LXXI, 15, LXXI 18), amelyek szerint a markomann háborúban a jazygoknak egy 76 stadionnyi széles sávot üresen kellett hagyniuk a provincia határához képest. Ez azonban nem nyert a legutóbbi kutatások szerint régészeti megerősítést, ezért azt ki kell hagyni a pannoniai katonai territoriumok helyére vonatkozó fejtegetésekből.²⁷

Az agri vacuina, mint egyetlen lehetőséget a katonaság földhöz való juttatásához (Harmatta J. véleménye) Mócsy nyomán szintén el kell utasítanunk, mivel subseciva-t az ager arcifiniuson is elképzelhetünk, ráadásul a provinciák területi felosztása sem abban a sorrendben zajlott, hogy előbb kijelölték a városi és egyéb civil territoriumokat, majd később a katonaságét, hanem nyilvánvalóan az előbb a provinciában állandó katonaság élvezett elsőbbséget ebből a szempontból. A fő ellenérvünk az az, hogy a Harmatta által idézett Siculus Flaccus helyen (5–14) a *subseciva et vacuae centuriae, qui in assignationem non ceciderant, redditae sunt, ex quorum territorio agri sumptuerant*, azaz az őslakosok civitasainak!

A katonai territoriumok jogi státusának meghatározásánál szükséges figyelembe venni a fent említett Tacitus-helyet, ahol militum usui kifejezés található (Ann. XII. 54,1), valamint a már egy fürdő építési feliratát Britanniából (ILS 5759), ahol *aquam usibus militum* vezették be. Tehát a római szerzőktől és feliratokról is ismert kifejezés alapján nem tartjuk elképzelhetetlennek, hogy területek esetén is hasonló igénybevételről lehetett szó (usus).

A katonai territoriumoknak a vicitől és canabaetól való különállását jogi szempontból már bizonyította Wiegels.²⁸ A katonaságnak a források és feliratok alapján is szüksége volt bizonyos területre.²⁹ A katonai területek, a katonaság számára igénybe vett

(= használt = usus) földek a katonai praefectus (legio esetében praefectus castrorum) közvetlen irányítása alatt álltak.³⁰ Ezek nem lehettek azonosak a vici és canabae saját irányítás alatt álló territoriumaival, hiszen kettős irányítás aligha képzelhető el.³¹ A földek lehettek prata, kőfejtők, agyagbányák, téglavető, mészegetők, erdők.³² Ide kell még számítanunk az eddig nem említett katonai fazekastelepeket is.³³ Ezek nem feltétlenül csak a tábor közelében helyezkedhettek el.³⁴ Jó példa erre a legio I adiutrix nemrégiben feltárt dömösi téglavetője a II. sz. második feléből.³⁵ A katonai területeken Mócsy kutatásai nyomán kiderült, hogy különleges beosztású immunes teljesítettek szolgálatot.³⁶ A területek összességét az aquincumi építési felirat alapján nagy valószínűséggel territoriumnak nevezték.

Auxiliaris vicusok és territoriumaik

Ezek után szükséges megvizsgálnunk az eddig ismert, olyan polgári territoriumokat említő feliratokat, amelyeket korábban mindig a katonai territoriumok bizonyítékai közé soroltak.

Territorium vici

1. Matrica (AÉp 1980, 712).

[- - pro salute] / civerom[an]/or(um) territ(orii) / Matric/ensium / Ael(ius) Vic[t]/or vet(eranus) [leg(ionis)] / II adi(utricis) / PATER[- -].

2. Dunaújváros eredetileg Vetus Salina (CIL III 10305).

[signum (?) et ar]am geni(i) civib(us) R(omanis) / [et consist(entibus) terri]t(orii) Vetuss(alinensium) quae M(arcus) Ulp(ius) / [- - ex tes]t(amento) (sestertium) (denis milibus) n(ummum) fieri iusserat / [M(arcus) Ulp(ius) (?) - -] m(unicipii) A(quinici), d(ecurio) c(oloniae) Murs(ae), sacerdos) / [pr(ovin-

³⁰ Macer szerint (Dig. 49, 16, 12): *Officium tribunorum est vel eorum, qui exercitui praesunt, ... frumentationibus commilitonum interesse, frumentum probare...*, azaz az ellátás gondja rájuk volt bízva.

³¹ Vittinghoff 1974, 117.

³² Mócsy 1980, 370–371.

³³ H. v. Petrikovits, Römische Militärhandwerk. Archäologische Forschungen der letzten Jahre. AnzWien 111, 1974, 1–21; É. B. Bónis, Das Militärhandwerk der Legio I Adiutrix in Brigetio. in: Studien zu den Militärgrenzen Roms III. Vorträge des 13. Internationalen Limeskongresses, Aalen 1983. Stuttgart 1986, 301–307.

³⁴ Mócsy 1972, 142–147.

³⁵ H. Kelemen M., A legio I adiutrix téglavetője Dömösön. ArchÉrt 121–122, 1994–95, 97–114.

³⁶ Mócsy 1980, 372, Anm. 42.

²⁷ D. Gabler, Der Grenzhandel am östlichen Limes von Pannonien. Geographica Historica 7. Stuttgarter Kolloquium zur historischen Geographie des Altertums 4, 1990, 503–516.

²⁸ Wiegels 1989, 71–84.

²⁹ Az ide vonatkozó nem epigráfiai adatokat, ha némileg túlzó mértékben is, de H. V. Petrikovits gyűjtötte össze: Petrikovits 1960 és Petrikovits 1979. Lásd még: Mócsy 1972, 152–159.

ciae) P(annoniae) Inf(erioris), p(rimus)p(ilus) (?) l]eg(ionis) XII Fulm(inatae), in memoriam / [patris loco celeberrimo (?) t]erritori(i) ex (sestertium) (quadragenis milibus) n(ummum) fecit.

Az utóbbi már két említett feliraton a matricai alapján bizonyosan territorium Matricensium, a másokon pedig nagy valószínűséggel Vetussalinensium szerepel. Utóbbit minden bizonnyal [loco publico te]rritori(i) állították fel.³⁷

3. *Chester le Street (RIB 1049).³⁸ [Imp(erator) Caes(ar) M. Aur(elius)Antoninus / perepet(uae) sal(uti) et usibus] eq(uitum) / [alae --- Antoni]niana / aquam per agros t[er]rit(orium)q(ue) / [- - - pedes] induxit / [balneum - - - a s]olo in/[struxit sub cura - - -]diani leg(ati) / [Aug(usti) pr(o)pr(aetore) Sabino II et An]ullino co(n)s(ulibus).*

A párhuzamok alapján (ILS 5759) bizonyosan vizet vezettek be a territorium területére és valószínűleg a táborba, valamint fürdőt építettek Kr. u. 216-ban. Sajnos a töredékesség miatt nehezen egészíthető ki a felirat, de a t[er]rit(orium)q(ue) olvasat (Egger) alapján lehetséges, hogy nemcsak a territorium területére, hanem az előtte említett táborba is bevezették a vizet. A territorium szó utániak hiányoznak, de itt aligha szerepelhetett a táborban állomásozó csapategység neve, amelyet egyébként a felirat első sorában már említettek, hanem sokkal inkább a matricaihoz hasonló pluralis genitivusos alak. Mócsy azon véleményével, hogy figyelmen kívül kell hagyni a töredékessége miatt, nem érthetünk egyet, mivel a felirat kétségkívül egy auxiliaris tábor mellett került elő, kiegészítése pedig nagyjából biztos.

4. *Ulmetum (CIL III 12491). C(aius) Iul(ius) C(aii) f(ilius) Quadr[at(us)] / memoriam si/bi et Iuliae Te/rentiae con/iugi suae se vi/vo per liberos / suos fecit lo/ci princeps / quinquenn/alis territo[r]ii / Capidavensis.*

5. *Sucidava (IDR II 190). [D]eae Nemesis / pro salute Aug(ustorum) duorum / curial(es) territ(orii) Suc(idavensium) / [te]mplum a solo / restituerunt.*

6. *Hisarlaka (Abitus, AÉp 1985, 765, A. D. 244–247, mérföldkö). Imp(eratori) Caes(ari) / M(arco) Iulio / Philippo / pio f<e>l(ici) inv(icto) / Aug(usto) et M(arco) / Iulio Philo<p>po nob(ilissimo) Caesa/res (sic) per / ter(ritorium) Abri(tanorum) / m(ille) p(assuum) I.*

³⁷ Alföldi 1940, 206. A feliratok másféle kiegészítését lásd felsebb!

³⁸ Schulten 1894; 486; Egger 1951, 217–218, Mócsy 1980, 375, Anm. 33. A RIB olvasata szerint itt O és nem Q betű szerepel, a rajzán azonban Q szerepel.

A mérföldkö különleges jelentőséget kap a territoriumok kiterjedésének vizsgálata kérdésében. A mérföldkövet egy mérföld távolságban állították valószínűleg a katonai tábor kapujától számítva, mégpedig *per territorium Abrittanorum*. A mérföldkövet valószínűleg a territorium határánál állíthatták fel, erre vonatkozhat a *per praepositio*. Ebben az esetben a territorium kiterjedése a tábortól az egyik irányban csak egy római mérföld!³⁹

A mérföldkö jelentőségét külön növelik azon *carnuntumi* feliratok, amelyeken *cives Romani consistentes Carnunti intra leugam*-ot említik meg (Piso 1991, Nr. 1–3). Az utóbbi *intra leugam* kifejezés vezette I. Pisot említett tanulmányának megírására, amelynek során a topográfiai adatok vizsgálata során arra a meggyőződésre jutott, hogy valamennyi *canabae* *intra leugam* helyezkedett el, és ez a határa a katonai territoriumnak (1 leuga = 2,2 km).

Véleményem szerint, bár a Piso által felvázolt adatok meggyőzőnek tűnnek, a *canabae* *intra leugam* vannak többségben, és kb. ilyen távolságra helyezkednek el a táboroktól a polgári települések (korábban *vici*sok, majd *municipium*ok és *colonia*ok), semmi esetre sem szabad általános következtetéseket levonnunk. Az ugyanis aligha elképzelhető, hogy egységes rendeletre szabták volna meg a távolságokat, nem véve figyelembe minden egyes hely külön földrajzi sajátosságait. Kizártnak tartom, hogy az *intra leugam* terület a katonai territoriumra vonatkozna. Sokkal inkább ez a távolság adja a *canabae* önálló territoriumának vagy a település közvetlen környékének a mértékét, mivel a tábor közvetlen környékén az helyezkedett el, mint a későbbiekben látni fogjuk. A Piso által megfigyeltnek két szempontból van jelentősége:

1. Már Mócsy Andrásnak is feltűnt, hogy a *pannonai* *legiostáborok* és polgári városok közötti távolságok nagyjából megegyeznek. Ugyanez érvényes a Piso

³⁹ Talán hasonló jelenség figyelhető a matricai *limesszakaszon*, ahol a közelmúltban 10 feliratos mérföldkö került elő. *S. Soproni*, *Römische Meilensteine aus Százhalombatta*. *FolArch* 21, 1970, 91–112; *id.*, *Neuere römische Meilensteine aus Százhalombatta*. *FolArch* 34, 1983, 73–79. A köveken kétféle mérföldadat fordul elő XXII, illetve XXIII mérföld. A XXIII mérföld felel meg az *It.Ant.* távolságnak (*It.Ant.* 245,5). Ezek szerint a XXII mérfölddel felállított kövek egy mérföldnyire É-ra álltak a tábortól! Nem lehetetlen, hogy ez is összefüggésben áll a territoriummal. A kérdésről másként vélekedett Soproni S., aki szerint a helyes távolságadat 22 mérföld, a 23. pedig a közeli őrtorony környékén állhatott. Ez azért nem tűnik valószínűnek, mivel az őrtornyot több mint két és fél kilométernyire figyelték meg a tábortól, azaz jóval többre, mint egy római mérföld. Az pedig kevésbé valószínű, hogy már egy álló, körbeépített tábortól alig pár száz méternyire, a *vici*s területén állítsanak mérföldkövet. A mérföldköveket a legvalószínűbb, hogy a katonai tábor kapujánál állították fel, mint pl. *Lussonum* esetében.

által idézett többi város esetében is. A szabályosság úgy látszik, ahogy már Mócsy is feltételezte, előre eltervezett lehetett (Mócsy 1953, 101). A távolságok azonban korántsem minden esetben pontosan 1 leugányira vannak (1,7–2,5 km közöttiek). Arról lehetett inkább szó a távolságok kihagyásánál, ahogy már Mócsy is feltételezte, hogy a fejlődő városok és territoriumaik számára előzetesen helyet biztosítottak. Nem számol Piso azzal a ténnyel sem, hogy a mérőföldadatokat pl. nem a romai miliarium aureumtól vagy a locus gromaetól számolták, hanem mindig az adott település szélétől (ha van városfal, akkor attól). Macer Dig. 50, 16, 154: *mille passus non a miliario urbis, sed a continentibus aedificiis numerandi sunt*. Ugyanez figyelhető meg egy lancasteri mérőföldkö esetében (RIB 2272), amelyet 4,5 mérföldre találtak az erőtől (Sommer 1984, 25–26).

2. Jelen helyen szükséges felhívnom a figyelmet Gaius egyik helyére, amely a Roma városi magistratusok illetékességének területét szabályozta (Inst. 4, 104). *Legitima sunt iudicia, quae in urbe vel intra primum urbis Romae miliarium inter omnes cives Romanos sub uno iudice accipiuntur*.⁴⁰ Roma városán kívül az egymérföldes határ a provinciákban is érvényes volt: lex col. Gen. c. 91: *quicumque decurio ... huiusque col. domicilium in ea col, oppido propiusve it oppidum p(assus) M non habebit ... is ea col. ... decurio ne esto ... lex Imitana* (AÉp 1986, 333) XB: *Itaque iis omnibus ... denuntiandi intra it municipium et mille passus ab eo municipio...*⁴¹ Nem tartom kizárhatónak, hogy a carnuntumi felirat esetében is ez a lehetséges határ került a szokásos mérőföld helyett leugában megadva.

3. Egy afrikai felirat alapján, amelyen a *term(inus) leugae coloniae Canopitanae* kifejezés szerepel, azonban sokkal valószínűbbnek tűnik, hogy a leuga a carnuntumi felirat esetében is egyszerűen territoriumot jelent.⁴² Ebben az esetben a carnuntumi intra leugam feliratok a canabae territoriumára vonatkoznak (lásd lejjebb).

A „katonai territoriumok” mértékének megítélésénél szükséges figyelembe vennünk a Malata auxiliaris táborától számolt római mérőföldköveket is (a Malata Cusum XVI MP-Nero-Claudius Gothicus- CIL III 3700–3703). Általánosan elfogadott megítélés szerint ugyanis egy meghatározott helytől (ezek a limesen a legiostáborok) való mérőföldadat-számítás csak az

adott hely (város) territoriumán belül fordult elő.⁴³ Ezek alapján viszont azt a valószínűnek látszó eredményt kapjuk, hogy Malata territoriuma Cusum felé XVI mérföldre nyúlt ki. Itt szükséges megemlítenem a híres engelhartszelli mérőföldkövet (CIL III 5755 = 11846), amelyet Boidurumtól XV mérföldre, tehát majdnem azonos a két adat, keletre állítottak fel.⁴⁴

Territorium canabarium

1. *Iglita-Troesmis* (AÉp 1980, 818).⁴⁵ Felirata: ... *territor[um] Troesmensium templ[um] a so[lo] fecerunt vet[er]anis et civibus R[omanis] consistenti[bus] Troesmi ad leg[ionem] V Mac[edonicam]*.⁴⁶ Az építési felirat Kr. u. 163-ból való. Ez is bizonyítja, hogy a canabae is rendelkezett territoriummal, hasonlóan a vicusokhoz.

2. *Regensburg* (CIL III 14370 = ILS 7111 = AÉp 1970, 70 = AÉp 1986 534).⁴⁷ A sokat vitatott Vulcanus-oltár feloldása Bogaers felvetései ellenére a legvalószínűbb módon, hogy *Aurelius Artissius aedil(is) territor(ii) conir(ibuti) et k(anabarium) R(eginensium)*. A némileg erőltetett ektranei feloldás kevéssé valószínű, mivel az extraneus ilyen vulgaris formája latin feliraton még nem fordult elő, a példának hozott görög átírás általánosítása veszélyes. A territorium contributum kifejezéssel kapcsolatban kibontakozott vitában Berard véleményét tartjuk elfogadhatónak.⁴⁸ Annyi látszik bizonyosnak, hogy a contributio jelen esetben azt jelenti, hogy egy territoriumot hozzászátolnak a canabaeéhoz. Nem elképzelhetetlen, hogy Mócsynak volt igaza és a korábbi auxiliaris tábor vagy inkább vicus territoriumát csatolták hozzá.

Mindezek alapján láthatjuk, hogy mind a canabae, mind az auxiliaris táborfalvak esetében a települések önálló territoriummal kellett, hogy rendelkezzenek, hiszen egyszerűen elképzelhetetlen, hogy a municipiumok és coloniák elnevezéséhez hasonló territo-

⁴³ Mócsy A., Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen. Budapest 1959, 51, 55; Lőrincz B., Mérőföldkövek. in: Régészeti kézikönyv, 117–118.

⁴⁴ G. Alföldy, Die regionale Gliederung in der römischen Provinz Noricum. in: G. Gottlieb (Hg.), Raumordnung im Römischen Reich. Zur regionalen Gliederung in den gallischen Provinzen, in Rätien, Noricum und Pannonien. München 1989, 47.

⁴⁵ Vö. Wiegels 1989, 79, Anm. 53.

⁴⁶ A fentiek alapján itt is a Troesmensium-ra való kiegészítést javasolnám.

⁴⁷ Mócsy 1972, 137–138; Harmatta 1972, 129–130, j. 18.; Vittinghoff 1971, 306; J. E. Bogaers, Regensburger Rätsel. in: Studien zu Militärgränzen Roms III. Stuttgart 1986, 129–131.

⁴⁸ Bérard 1992, 96–99. A contributiohoz lásd: U. Laffi, Adtributio e contributio. Problemi del sistema politica-amministrativo dello stato romano. Pisa 1966.

⁴⁰ Der Kleine Pauly IV, 1015–1017. Pl.: *Ilviri viis extra propiusve urbem Romam passus mille purgandis!*

⁴¹ Th. Mommsen, Römisches Staatsrecht I³. Berlin 1887, 67–68.

⁴² A. Beschaousch, Eléments celtiques dans la population du pays de Carthage. CRAI 1979, 406–407; id., Le territoire de Sicca Veneria (El Kef), nouvelle Cirta en Numidie proconsulaire. CRAI 1981, 105–122. Leveau 1993, 463.

rium elnevezések (földrajzi névből képzett lakosok pluralis genitivusa – colonia Aquincensium – territorium Matricensium) a katonai táborokra vonatkoznak. A katonai territoriumok esetében ugyanis mindig a kérdéses csapattest neve áll genitivusban. Nyilvánvalóan azért ismerünk több feliratot a vicusok esetében, mivel jóval több vicus volt, mint canabae. A feliratok földrajzi elhelyezkedéséből a korábbi feltételezésekkel szemben (Mócsy, Berard) teljesen világossá vált, hogy az európai provinciák mindegyikében ez volt a helyzet Britanniától Moesiáig. Míg a katonai territoriumok esetében az usus tűnik valószínűnek, addig a vicusok esetében a possessio.

*A veterani et cives Romani szervezet
mint a vici vezető rétege*

A katonai táborok melletti polgári települések territoriumait már ismerjük. Most nézzük meg, hogy létezik-e az önálló territoriumhoz szükséges független vezetőtestület a vici és canabae esetében, illetve hogy milyen forrásaink vannak az auxiliaris táborok melletti települések nevére vonatkozóan.

Hosszú ideje ismert, számtalan antik forrás (epigráfiai és antik auctores is) alapján tudjuk, hogy a legiok melletti településeket canabaenak nevezték.⁴⁹ A korábban (és néha még ma is) sokszor használt canabae elnevezés alkalmazása az auxiliaris táborok melletti településekre vonatkozóan téves, mivel ezen településeket a forrásaink sohasem nevezték így. Britanniai és germaniai feliratok tanúsága szerint az auxiliaris táborok melletti településeken lakókat vicaninak nevezték (RIB 899, 1616, 1700). Festus szerint (ed. Lindsay, 502, 508) ... *hi, qui in agris sunt, vicani appellantur*. A feliratos emlékeink konkrétan nem említik ugyan, de ez alapján bizonyosan vicusoknak nevezték a táborfalvakat.⁵⁰ A hagyományos vicusok és pagusok Isidorus meghatározása szerint (Etymol. XV 2, 11 f.) kicsinségük miatt nagyobb civitasok közé beosztottak.⁵¹ Egy Ulpianus-hely szerint (Dig. 50, 1, 30) a vicusok lakosai annak a res publicának a polgárai,

amelyhez az adott vicus tartozik. Ezzel látszólag ellentétes az a tény, hogy mindkét településfajta rendelkezett territoriummal, tehát önmagában res publica voltak. Az ellentmondás oka az lehet, hogy a szerző megállapítása csak a hagyományos vici-re vonatkozik, a provinciákban található auxiliaris vicusokra nem. A provinciákban levő más vici rendszerint pagusok alá vannak beosztva az itáliaiakhoz hasonlóan (CIL XI 1147).⁵² Erre a pannoni feliratokról is ismert origók megadása révén is tudomást szerezhettünk: pl.: *natus ad Aquas Balizas pago Iovista vico Cocconetibus* (városi territorium, mint res publica-pagus-vicus).⁵³ Már Festus is utalt arra a bizonytalan jogi helyzetre, amelyben a vici voltak, de leírása ellentétes Isidoruséval.⁵⁴ Ezen vicusok lakosai is helyenként, mint például egy kultuszcselekmény során, együttesen léptek fel, ennek az eredményei az ezeket megőrkítő feliratos emlékek.

Az auxiliaris vici különleges státuszára utal az a tény, hogy a vicusok és canabae elnevezésével, pontos jogi elhatárolásával nehezen küzdöttek meg a rómaiak. Vicusnak például egyszer sem nevezik, ha már az egész települést kényszerülnek megnevezni, akkor használják a territorium kifejezést. Ugyanez figyelhető meg a canabae esetében is, ahol pl. egy brigetioi origót a *domo Brigetione ad legionem primam atitricem* kifejezéssel adtak meg (CIL VI 32783 = ILS 2207). Ugyanez a kényszerített elnevezés figyelhető meg tulajdonképpen a consistentes ad legionem formulában vagy abban, hogy a legio VII Gemina tá-

⁵² Ilyen pagusokhoz nyilvánvalóan nem tartozhattak a limes menti, viszonylag nagy távolságban elhelyezkedő auxiliaris vicusok. Már ezért is bizonyos fenntartással kell kezelnünk Isidorus meghatározását. Itt kell megemlítenünk, hogy ismerjük a vicus canabarum kifejezést is (CIL XIII 5967). A kérdés megoldásánál már eddig is számtalan lehetőséget figyelembe vettek (pl. a canabae territoriumán önálló vicus van (Vittinghoff 1971, 305), legutóbb Wiegels 1989, 84, Anm. 74.). Véleményünk szerint azt a lehetőséget is számba kell venni, hogy a vicus itt az előbbiekhöz hasonló értelemben szerepel, azaz jelentése itt házior vagy utca. Tudjuk ugyanis, hogy a vicus szó jelenthet a latinban városrészt és házsort is (H. Gundel, Vicus. in: RE VIII 2090–2094; H. Volkmann, Vicus. in: Der Kleine Pauly 1266–67). Ez pedig a canabae városias szerkezetét bizonyítaná, amely pedig régészetiileg korábban bizonyítottá vált. A problémáról korábban hasonlóan vélekedett P. Salway és újabban Berard is (P. Salway, The frontier people of Roman Britain. Cambridge 1965, 1; Berard 1993, 62, 67–68). A lugdunumi canabaet említő feliratok (ILS 7030, 7490 = CIL VI 29722, XIII 1911, 1954, 11179, ILGN 424), amelyek egyedül nem legiostábor mellett kerültek elő, nem is vonatkozhatnak az általunk vizsgált canabaera, magyarázatukat a szó eredeti értelmében kell keresnünk. Vö. CIL VI 1585, I. Eph. 445, 454 (Ephesos); Berard 1993, 62.

⁵³ Á. Dobó, Inscriptiones extra fines Pannoniae Daciaeque repertae ad res earundem provinciarum pertinentes. Budapest–Amsterdam 1975, Nr. 115, 155 (a továbbiakban: Dobó).

⁵⁴ Sed ex victis partim habent rempublicam et ius dicitur, partim nihil eorum et tamen ibi nundinae aguntur negoti gerendi causa, et magistri vici, item magistri pagi quotannis fiunt.

⁴⁹ H. von Petrikovits, Die canabae legionis. in: 150 Jahre Deutsches Archäologisches Institut, 1829–1979. Mainz 1981, 163–175 = Beiträge zur römischen Geschichte und Archäologie II, 1976–1991. Beihefte der Bonner Jahrbücher. Band 49. Köln 1991, 169–182; F. Vittinghoff, Die Entstehung von städtischen Gemeinwesen in der Nachbarschaft römischer Legionslager. Ein Vergleich Leóns mit den Entwicklungslinien im Imperium Romanum. in: Legio VII Gemina. Leon 1970, 337–352.

⁵⁰ Két felirat esetében maga a castellum neve szerepel az egész településkomplexum helyneveként: Castellum Veluniate (Aép 1958, 105), Castellum Abritanorum (CIL V 942).

⁵¹ Vici et castella et pagi hi sunt qui nulla dignitate civitatis ornantur, sed vulgari hominum conventu incoluntur, et propter parvitatem sui maioribus civitatibus adtribuuntur. A vicusokhoz: A. W. van Buren, vicus. in: PWRE VIII, 2090–2494.

borának és canabaejának nem volt antik neve, maga a legio szó öröklődött át a város jelenlegi nevére is (leon).

Az előbbi auctor-helyen, valamint két első feliraton is említik a vici vezetőit a magistereket, akiknek gondoskodásával (sub cura) emelték az oltárokat. Az auxiliaris vicusok magistereit legjobban a daciai Micia táborfalú feliratai alapján ismerjük. Több olyan III. századi oltárkő is ismert innen, amelyet Iuppiter Optimus Maximusnak és Genio pagi Micensiumnak állítottak vagy a két magister pagi vagy a veterani et cives Romano állítottak per magistros (IDR III/3 69, 80–83, 94). Micia pagusáról, ennek okairól lásd lejjebb. A feliratokat nyilvánvalóan közösen (esetleg évente) állította a szervezet. Az egyik gerulatai feliratról Mócsy A. feloldása szerint valószínűleg Pannoniából is ismerünk egy magister civium Romanorumot.⁵⁵

Az auxiliaris vicusokban a magisterek az általuk irányított testület a veterani et cives Romani-szervezet élén álltak. Felépítése és rendeltetése hasonló lehetett a conventusokéhoz, amelyeket az idegen helyre vetődött és hosszabb-rövidebb ideig ott tartózkodó (consistere) római polgárok hoztak létre.⁵⁶ Ismerünk olyan feliratot, ahol a consistere ige helyett a morari igét használták (CIL VIII 23125: *cives Romani qui vico Hateriano morantur* (Kr. u. 129)). Eredetileg a veterani et cives Romani consistentes ad vagy in ... kifejezésből származik a testület neve, amelyet csak feliratos emlékekből ismerünk. Ilyen szervezete lehetett egy legios tábor melletti canabaenak, valamint egy auxiliaris vicusnak.⁵⁷ A consistentes kifejezést használják egy idegen provinciába vagy városba költözött különféle kereskedő és más testületek is (pl. arenarii

consistentes col. aug. Trev.- CIL XIII 3641, negotiatores vinari Luguduni consistentes- CIL XIII 1911). A római analógiájára ismerjük bennszülött változatait is (CIL XIII 8815): *cives Tungri et nautae, qui Fectione consistunt*. Utóbbi azért is fontos, mivel Fectio (Vechten) a római korban katonai tábor és vicus volt, tehát a vicusban tartózkodó nem római polgárok állítottak „hivatalosan” és közösen oltárt Dea Viradecdisnek. Más peregrini szervezetek jelenlétéről is tudomásunk van a viciben: *cives Lingonum, qui Ci[bernoduri] consistunt*- AÉp 1981, 690, *cives Remi-Harenatium*- CIL XIII 8701 = AÉp 656. Collegium peregrinorum-Voorburg- CIL XIII 8008, *genius peregrinorum et coll. i(uventutis) peregrinorum*- Benningen- CIL XIII 6451, 6453.⁵⁸

Mócsy szerint a veterani et cives Romani név tau-tologikus (Mócsy 1990, 66), ami azért helytelen, mivel egy vicusban nem csak a veteránok lehettek római polgárok, így a fordítása: veteránok és más római polgárok. Nyilvánvalóan két önálló szervezet fúziójáról lehet szó (Bérard 1993, 66). Ebből a szempontból is figyelemre méltóak a troesmisi feliratok, ahol a canabae két magistere közül az egyik konzekvensen veterán, a másik pedig civil (CIL III 6162, 6166)! A római polgárokból álló szervezet tagjai viselhették nyilvánvalóan a tisztségeket, ők intézték a hozzájuk tartozó territorium ügyeit. A szintén a vicus lakói között megjelenő nem római polgárok egy-két kivételtől eltekintve (lásd alább) nemigen szólhattak bele az ügyekbe, feliratokon is ritkán jelennek meg, leginkább akkor, amikor a vicus vagy canabae lakói közösen állítanak oltárt (a vikani vagy canabenses fogalomba a nem római polgárok is beletartoznak [Bérard 1993, 79]).

A consistentes kifejezés több helyen az ott lakó nem római polgárokra vonatkozik (CIL III 7474, AÉp 1957, 97, ILS 6885), azaz a feliratokat a település lakosai közösen állították. Kétségtelen, hogy a többi feliraton a consistentes a római polgárokra vonatkozik, de az utóbbiakon nem. További moesia-i feliratok is erősítik a véleményemet (AÉp 1924, 142–148), ahol veterani et cives Romani et Bessi consistentes vico Qui(tionis), valamint cives Romani et lai consistentes vico Secundini alakok fordulnak elő. A lai = λαοι görög szó kétségkívül a nem római polgárok összességét jelenti, bármit jelent is a lai.⁵⁹ Utóbbi oltárköveket egyébként 149 és 237 között állították a vicus magisterei és quaestorai által. A veterani et cives Romani kifejezés 212 után elméletileg értelmetlenné vált, fennmaradására mégis jó példa az egyik utóbbi felirat. Utóbbi vicusok azonban nem auxiliaris vici, a

⁵⁵ Mócsy, 1980, 369 = AÉp 1988, 937. A teljesség igénye nélkül további magistri vicit említő feliratos emlékek: AÉp 1988, 986–991, AÉp 1989, 268. Pannoniában még: CIL III 3776–3777. A gerulataihoz hasonló magistereket Africából ismerünk: magister pagi aediliciae iurisdictionis (CIL VIII 2095–96, 2102, 2114).

⁵⁶ E. Kornemann, RE IV 1183ff, *D. Medicus*, conventus. in: Der Kleine Pauly 1301. Consistentes. E. Ruggiero, Dizionario epigrafico di antichità romane. II. Roma 1895, 620–623.

⁵⁷ CIL III 3505 (vet et c R cos ad leg II ad), 6166 (vet et c R cons ad canab leg V M), 7r74 (C R et consistentibus in canabis Aelis leg XI Cl), 14441 (c(ives) c(onsistentes) vic), 14442 (veter et c [R vi]co), AÉp 1957, 97 (veterani et c R et consistentes), AÉp 1966, 356 (cives Roman[i] consistentes) Sexaginta Pri[st(is)], AÉp 1986, 560 (consistent(es) Ka[r]nunt[i]), consistentes castello Veluniate(nsi) (JRS 47, 1957, 229, Nr. 18 = AÉp 1958, 105), AÉp 1988, 986–991 (c R c vic(o) class(icorum)), veterani consistentes ad hiberna cohor(tis) I Ger(manorum), H. Nesselhauf-H. Lieb, BRGK 40, 1959, 176, Nr. 41. Külön említendő egy africai felirat (ILS 6885), amelynek szövegében veterani et pagani consistentes apud Rapidum. Cyprianus levele a leoni canabae presbyteréhez (Felici presbytero et plebibus consistentibus ad legionem-Epist. 67).

⁵⁸ Bérard 1993, 77–79. Veterani és peregrini közösen: CIL XIII 6540- Oehringen.

⁵⁹ B. Gerov, Landownership in Roman Thracia and Moesia (1st-3rd century). Amsterdam 1988, 9.

két vezető magisterük közül az egyik konzekvensen peregrinus a másik római polgár.⁶⁰ Talán ide sorolható még az egyik britanniai felirat is, amelyen veterani et ho(mines) alak szerepel (CIL VII 105).

Jelen helyen ismertetünk egy új, Pannoniában auxiliaris vicusban elsőként előforduló, veterani et cives Romani által állított oltárkövet.⁶¹

M. 85, sz: 51, v: 35 cm. Betűm.: 4 cm. Anyaga mészkő. Lelőhelye: Érd-Ófalu.

A három oldalán megmunkált oltárkö másodlagosan felhasznált, lábazatát levágták, oromzata és párkánya nagy részét leverték. Abacusán épen maradt a rozettás, volutás párnatag. Creta nevének kitörlése nem teljesen sikerült, az első három betű felső része nem esett bele a kitörlés sávjába.

Felirata:

Numini d(ominorum) / n(ostrorum) Imp(eratorum duorum) se/veri et Ant[o]nini Aug(ustorum duorum) e[t] / Get[ae] Caes(aris)] / ⁵ vet(erani) et c(ives) R(omani).

Az oltárt, amelyet szinte bizonyosan Százhalombattáról hurcoltak Érdre, a 202-es császárlátogatás idején állíthatták.⁶² A pontos leelőhely ebben az esetben sem ismert. A dedikáció a levert párkányon lehetett, nagy valószínűséggel Iuppiter Optimus Maximusnak. Ismert még egy ugyanerre az alkalomra emelt oltár Százhalombattáról (AÉ 1986, 594). Utóbbin ugyancsak látható Geta nevének kivésése.

A korábban már ismertté vált magistereken kívül auxiliaris vicusok esetében jóval többféle hivatal fordul elő a feliratos emlékek tanúsága szerint. Az Alsó-Duna vidékéről ismerünk egy quinquennialis territorii Capidavensis-t (CIL III 12491), aki egyben loci princeps is, valamint curiales Sucidavensium-ot is (IDR II 190)! Ezek közül főként az utóbbi elgondolkodtató. Ezek szerint a vicusokban akár a városi jogú települések tanácsaihoz hasonló irányítási szervezettel, „tanácssal”, mint később látni fogjuk, akár ordoval is számolnunk kell! Ismeretesek továbbá feliratokról az auxiliaris vici aedilisei, curatorai és quaestorai is.⁶³ Ismerjük a vicusok decurionit is egy sucidavai decretum decurionumot említő felirat alapján (*l(ocus) d(atus) d(ecreto) d(ecurionum)* (IDR II 211).

Miciából ismerünk még egy quaestort is (IDR III/3 84). Ezek alapján talán a vici decurioinak tarthatjuk a szentendrei vicusban talált decurio-feliratokat, amelyek után nincs a colonia vagy municipium megemlítve (RIU 878, 884).

Külön kell foglalkoznunk a numidiai Verecunda vicusszal. Az alig két kilométerre Lambaesisből található vicust Antoninus Pius alatt alapították. A falut egy feliraton respublicaként említik (CIL VIII 4206), a rajta levőket pedig possessornak! Ismerjük továbbá flamenjeit, princepsit is (CIL VIII 4249 = 18503). A település kezdetben bizonyosan császári tulajdon volt (vicus Augustorum Verecundensium- CIL VIII 4205), amelyre veteránit telepítettek le bérlokként és később önállósult. Külön figyelemre méltó, hogy a megmaradt építési felirat szerint (CIL VIII 4203, 4204) az alapítást maga a császár kezdeményezte, az építető pedig a legio III Augusta volt.⁶⁴ Marcus Aurelius alatt a vicus municipiummá vált. Ugyancsak Numidiából ismerjük egy vici ordoját is (CIL VIII 17639, Lamigiga), amely az ottani magisterekből állt.

A szervezet által irányított terület két pannoniai felirat alapján is önálló territorium volt.⁶⁵ Külön megemlítendő hogy a canabae elnevezés után több esetben is ott áll az ottani legio neve genitivusban, vagy ad praepositioval, míg ez az auxiliaris vicusok esetében hiányzik. Egy territoriumon belül az ottani hivatali szervezetnek állt jogában minden esetben intézkedni, ahogy az az előbb Pomponius meghatározásából kiderült. A mi esetünkben ez a szerv aligha lehetett a katonaság, mivel az ide vonatkozó feliratok némelyikéből az derült ki, hogy decreto vicanorum alapján jártak el (CIL III 14441).⁶⁶ Különösen érdekes egy lapis terminalis, amelyet iussu et ex decreti v(i)c(anorum) állítottak fel (CIL III 14447). Ugyancsak ide kell sorolnunk a decretum decurionum által adott helyet említő (l. d. d. d.), korábban már említett feliratot (IDR II 211). Ezek alapján a vicusoknak rendelkezniük kellett valamiféle tanáccsal, amely önkormányzati ügyekben járt el és hozott határozatokat. A másik nagyon lényeges tény, hogy szabadon rendelkezhetek egy bizonyos földterület felett, ami a korábbiak szerint csak egy önálló territoriumon belül

⁶⁰ A. G. Poulter; Gli insediamenti presso i campi militari: canabae e vici. in: J. Wachter, Il mondo di Roma imperiale, t. 2. Bari 1989, 69–97, 82; Bérard 1993, 76–77.

⁶¹ P. Kovács, Neue römische Inschriften im Matrica-Museum (Százhalombatta). Acta Antiqua 36, 1995, Nr. 4 = AÉp 1993, 1302.

⁶² J. Fitz, Der Besuch des Septimus Severus in Pannonien im Jahre 202 u. Z. ActaArchHung 11, 1959, 237–263; H. Halfmann, Itinera principum, Stuttgart 1986, 220–221.

⁶³ RIB 707 (aedilis vici Petu[ar(ensis)]). Curator: RIB 1700, Quaestor: CIL XIII 6541, AÉp 1924, 144.

⁶⁴ E. Fentress, Numidia and the Roman army. BAR IS 53, Oxford 1979, 135, 137, 141, 203, Nr. 18 (a továbbiakban: Fentress 1979), Bérard 1993, 72–73.

⁶⁵ AÉp 1980, 712 (territorium Matricensium), CIL III 10305. Utóbbinak Mócsy szerinti kiegészítése [...terri]t(orii) Vetuss(alinensium) (Mócsy 1980, 370). A moesia példák nyomán valószínűbbnek tartjuk a matricai oltárkö (ezzel együtt a másikét is persze) [pro salute] civerom[an]/or(um) territ(orio) / Matric(ensium) feloldását. A párhuzamokon ugyanis a helynév mindig ablativusban szerepel vagy ad praepositioval (pl.: cives Romani consistentes Sexaginta Pristis).

⁶⁶ Esetleg ide sorolható még az egyik töredékes felirat Housesteadsből (RIB 1616): d(ecreto) vica[norum].

lehetséges.⁶⁷ Mindez azt bizonyítja, hogy a provinciák vicusai, különösen az auxiliaris táborfalvak esetében a települések önálló döntéshozó testülettel, akár ordoval is, valamint önálló territoriummal rendelkeztek, ezért gyakorlatilag respublikaként lehet őket fel fogni, ahogy azt egy feliraton említik is.

Külön említésre méltó az almásfüzitői collegium fabrum Odiavensium-ot említő Severus-kori oltárkő.⁶⁸ Collegiumok (főleg nem vallásiak) létezése merőben szokatlan egy auxiliaris vicus területén. Ennek a ténynek az alapján viszont nem tűnik elképzelhetetlennek, hogy a Szentendrén előkerült collegium fabrumot, illetve a collegium fabrum et centonariorum-ot említő sírfeliratok nem Aquincumból kerültek Ulcisia Castrába, hanem az itteni vicusban is működött egy collegium (RIU 891, 897–898, 908) (főleg a csak collegium fabrumot említők esetében!). Az kétségtelen, hogy a collegium fabrum et centonariorum által állított sírkövek az aquincumi collegiumi sírkövek csoportjába tartoznak.⁶⁹ Ezek alapján valószínűleg a collegium fabrum működött Ulcisia Castrában, míg a coll. fabr. et cent.-nak vagy képviselője volt itt, vagy még inkább az Aquincumból elköltözött collegiumtagok számára állítottak itt sírkövet.⁷⁰ A collegium fabr. már a II. században működött, mivel az egyik felirat még II. század végi lehet a tria nomina, a korai császári gentilicium (Mócsy 1959, 149) és a sírkő stílusa alapján (RIU 898) a másik felirat bizonyosan III. századi (RIU 891).

Érdekes összevetni, milyen magistratusokkal rendelkeztek a canabae, illetve a vici.⁷¹ A canabae önálló ordoval rendelkezett, amelynek ismerjük quaestorait, aediliseit, decurioit, quinquennalesait, magistereit, akik ketten álltak az ordo élén (dec.- AEp 1953, 11, CIL III 4298, decurio canab. és curator civium Romanorum- RIU 651, dec. Br., quaestor és magister- RIU 596 (Ez gyakorlatilag egy pseudomunicipalis cursus!), aedilis és mag.- CIL III 6162, 6166, mag.- CIL III 3505). Lakosainak összességét canabensesként, vagy canabarii-ként nevezték (CIL III 10336, RIU 629). Az egyik apulumi decurionak l(ocus) d(atus) d(ecreto) d(ecurionum) állítottak emléket (CIL III 1100), sőt pecunia publica felett is rendelkeztek.⁷² A sokat vitatott aquincumi Dea Syria feliratan amelyet utoljára Vittinghoff is a tárgyalandók

közé sorolt, ex decr(eto) ordin(is) k(anabarium) alak szerepel.⁷³ Itt érdemes megjegyezni azt az ismert tényt is, hogy a carnuntumi canabae amphiteatrumát Domitius Zmaragdus solo publico állította (CIL III 14359).⁷⁴ Ezek szerint mind a vici, mind a canabae esetében számolnunk kell a földterülettel való szabad rendelkezés jogával! Mint láttuk, a canabae és vici előljárói gyakorlatilag ugyanazokat a hivatalokat, címeket viselhették. Különbség persze minden esetben a territorium mérete, a lakosok száma. Eddig egyetlen olyan építési feliratot ismerünk, amely egy teljes canabae helyreállítására vonatkozik (CIL III 14509 = ILS 9105). Viminacium canabaeját maguk a császárok állították helyre a helyi legio segítségével. A CIL kiegészítését a helyreállításra vonatkozó ígére eddig a canabae alacsonyabb rangjának tudták be: refecerunt, holott a praes. perf. Pl/3. -erunt végződés sokkal valószínűbben restituJerunt-ra egészíthető ki.

Valószínűnek tűnik, hogy az I. században a határmenti helyek, Pannoniában ezek a folyó mentiek, a civitates peregrinae mintájára a legközelebbi csapattest praefectusának felügyelete alatt álltak. A hódítást követő időszakban a bennszülött civitasok mellett gyakorlatilag az egész határzóna katonai territoriumnak volt tekinthető (Bérard 1992, 77–78). Nem hiányoznak az erre való epigráfiai bizonyítékok Pannoniára vonatkozóan sem. L. *Volcacius Primus* egyszerre volt *praef(ectus) coh(ortis) I Noric(orum) in Pannonia*, *praef(ectus) ripae Danuvi et civitatum duar(um) Boior(um) et Azalior(um)* (CIL IX 5363 = ILS 2737).⁷⁵ Tacitus is említ egy germaniai praefectus ripae-t (Hist. IV, 55). A valószínűleg Vespasianus korában Brigetioban állomásozó csapattest parancsnoka két civitas felügyeletével is meg volt bízva, valamint felügyelete alatt állt a ripae Danuvii. Ez gyakorlatilag a teljes határzóna feletti jogot jelentette a környéken, amelybe valószínűleg a brigetioi és más akkoriban már létező tábor (pl. Arrabona) vicusának ellenőrzési joga is beletartozhatott. A terület nagyságát mutathatja az is, hogy az azalusok civitasán kívül még a boiusoké is hozzátartozott.

A canabae esetében már korábban Mócsy is úgy gondolta, hogy a veterani et cives Romani szervezetek csak a II. sz. elején, nevezetesen Hadrianus alatt jöttek létre (Mócsy 1953, 180–183, Bérard 1993,

⁶⁷ A rabszolgaszervezetekkel történő összehasonlítás (Salway 1965, 190) az ILS 7353 alapján nem állja meg a helyét, mivel ennek a szervezetnek semmiféle hasonló autonómiája, földterülete nem lehetett.

⁶⁸ Mócsy 1980, 368.

⁶⁹ Sz. Burger A., Collegiumi kőfaragóműhelyek Aquincumban. BudRég 19, 1959, 9–26, 10–11 (Trophimus sírfelirata).

⁷⁰ Nagy L., ArchÉrt 50, 1937, 90–94.

⁷¹ A canabaehez összefoglalás: Vittinghoff 1971, 301–302, Ann. 17.

⁷² CIL III 10336, ILS 9106.

⁷³ AEp 1937, 173. A vitához: Alföldi 1940, 207–208; Egger 1951, 219–221; Vittinghoff 1971, 303–305.

⁷⁴ Egger 1951, 231.

⁷⁵ Alföldi A., Pannonia rómaiságának kialakulása és történeti kérdései. Századok 70, 1936, 1–37, 22; Lőrincz 1990, 81.

65–66). A korábban is létező, már municipium módjára megtervezett I. századi canabae (Tac Hist. IV, 22) élén curatores álltak és inkább a conventus-szervezet volt a jellemző.⁷⁶ A Hadrianus alatt történt változások másik bizonyítéka, hogy a silistrai (Durostorum) canabae elnevezése canabae Aeliae (CIL III 7474). Ez az egyetlen olyan canabae, amelyet császári nomenről neveztek el, a municipiumok és coloniák analógiája alapján az önálló canabae-szervezet Hadrianus rendelete alapján kellett, hogy kialakuljon.⁷⁷ Ugyancsak feltűnő, hogy a canabae feliratok többsége a Hadrianus-kor utáni (Antoninus Pius alatti feltűnően sok: CIL III 7474, 14441–42. AÉp 1957, 177). Nem elképzelhetetlen azonban, hogy a territoriumok megadása a canabae-nak és a vicusoknak Hadrianus alatt kezdődött meg. A legkorábbi évre keltezhető territoriumfelirat a 163-ra keltezhető troesmisi építési tábla (AÉp 1980, 818). A canabae és vicusok önálló létének végét, főként a canabae esetében nem feltétlenül a Severus-kor jelentette, ahogy azt Mócsy feltételezte. Bár Pannoniában a canabae-k bizonyosan eltűntek, Mogontiacumból még 276-ból is ismerünk egy decurio c. R.-ot (CIL XIII 6733), a canabenset pedig még 255-ben is említik (CIL XIII 6780). Viminacium canabaeját Septimius Severus és Caracalla maga hozatta rendbe (CIL III 14509).⁷⁸ A matricai felirat, ha feltételelesen is, de leginkább 267–68-ra keltezhető. Ezek alapján jogos a feltételezés, hogy a szervezetek egészen a tetrarchia koráig léteztek.

Megválaszolatlan kérdés kell, hogy maradjon az erre vonatkozó adatok hiánya miatt a kétféle territorium (polgári és katonai) egymáshoz való viszonyának, elhelyezkedésüknek kérdése. Elképzelhetőnek tartom, hogy Mócsy véleményével egyezően a katonai territoriumok részei (pl. a prata) nem egybefüggően helyezkedtek el, hanem különböző tömbökben, míg a polgári territorium a tábor közvetlen környékén helyezkedett el. Nem zárható ki F. Bérard elképzelése sem, aki szerint nem feltétlenül kellett külön katonai territoriumnak léteznie, hanem a polgári territoriumon is kaphattak használatba pratát (Bérard 1992, 101). Ezt azonban minden esetben nem tartom elképzelhetőnek, mivel az aquincumi territorium legionis kifejezés egy külön territoriumot bizonyít. Ezt semmiképp sem lehet territorium (canabae) legionisként értelmezni.

⁷⁶ Mogontiacum: CIL V 5747 (Kr. u. I. sz. első fele), bár 198-ból is ismerünk egy curatort CIL XIII 7222. E. Kornemann, De civibus Romanis in provinciis imperii consistentibus. 1892, 90; J. J. Wilkes, Dalmatia. London 1969, 109, 114–115.

⁷⁷ A durostumi canabae kezdeménye már az I. században is létezett: P. Donevski, Durostorum. Municipium Aurelium und das Lager der Legio XI Claudia. in: Roman Frontier Studies 1989, 277–280.

⁷⁸ Mócsy 1972, 139; ellene: H. v. Petrikovits, RGA 4, 1981, 327.

Auxillaris vicusok a birodalom nyugati provinciáin kívül?

A katonai territoriumok vizsgálatának köréből Mócsy és Vittinghoff is kizárta a keleti provinciákat, mivel szerintük ott katonai területek létezésére semmilyen bizonyíték sincs.⁷⁹ Ott szerintük császári nagybirtokok segítségével biztosították a hadsereg ellátását. Ennek több érv is ellentmondani látszik, ezért röviden megkísérlem összefoglalni az erre vonatkozó adatokat.

Masada ostromakor számos katonai tábort építettek az ostromló római seregek. Az E és F táborok közelében kis méretű tabernakot tártak fel.⁸⁰ A cappadociai Phasis fossával védett pogári településéről Arrianus tudósít minket (Periplus Ponti Euxini IX, 3). A környéken több esetben is a korábbi görög város helyére települt rá a római katonai tábor. A római korban azonban egyik településnek sem volt városi rangja. Pithys kör alakú polgári települését fal vette körül és annex-szerűen kapcsolódott a római táborhoz. Itt még a VI. században is veteránok laktak (Proc. Bell. Goth. 8,9), azaz egy auxillaris vicus szerepét töltötte be a település. A környéken (pontusi limes) még említésre méltó Phasis is, ahol Arrianus a polgári településen lakó veteránusokat és kereskedőket ír le (Peripl. 10, 12 (kereskedők) és 9: 'ἔξω τοῦ φρούριου κατῴκειτο ὑπὸ τῶν πεπαύμενων τῆς στρατείας)!⁸¹

Természetesen a sivatagi castra esetében aligha számíthatunk önálló katonai territoriumokra, itt a kereskedelemnek kellett felértékelődnie.⁸² A Severus-kor előtt nem is volt általános erődépítés ezen a vidéken (Syria, Arabia), általában nagyobb városokban helyezték el a csapatokat, de ismerünk kivételeket is. Így például Tell el Hajban tártak fel egy teljesen nyugati mintára megépített tábort.⁸³

A zeugmai helyzet is azt mutatja, hogy a hellenisztikus város mellé települt legiostábor körül igen jelentős, új városrész alakult ki, amit nyilvánvalóan a kato-

⁷⁹ Mócsy 1967, 124; Vittinghoff 1971, 300; Bérard 1993, 71.

⁸⁰ I. A. Richmond, The Roman siege-works of Masada. JRS 52, 1962, 142ff.

⁸¹ J. Wagner, Vorarbeiten zur Karte „Ostgrenze des Römischen Reiches“ im Tübinger Atlas des Vorderen Orients. In: Limes. Akten des XI. Internationalen Limeskongresses. Budapest 1977, 669–703, 677; M. P. Spidel, The Caucasus frontier. Second century garrisons at Apsarus, Petra and Phasis. In: Studien zu den Militärgrenzen Roms III. Stuttgart 1986, 657–660. Az erődökről összefoglalóan: V. A. Lekvinadze, Pontijskij Limes. Vestnik Drevnej Historij 1969/2, 75–93.

⁸² A problémáról Mócsyval ellentétesen vélekedett Petrikovits is (Petrikovits 1979, 241).

⁸³ J. Lander, Roman stone fortifications. Variation and change from the first century A. D. to the fourth. BAR IS 206, Oxford 1984, 15–20, 132–148.

naság gazdasági vonzereje hozott létre.⁸⁴ Ez azt mutatja, hogy Keleten korábbi városok mellett, ha canabae kialakulásával nem is, de a táborok mellé költözéssel, új lakónegyedek kialakulásával igenis számítanunk kell.

A legutóbbi évtizedben megindult Central Limes Arabicus project ásatásainak eredményeként feltárt el-Leggun legióstábora környékén kiterjedt vicust tártak fel. A táborral megegyező tájolású építmények egyikét mansióként azonosították.⁸⁵ Az ásatások eredményeként immár bizonyos a tábor tetrarchia kori, annak első felére eső keletkezése. A feltárt mansiót a 363-as földrengés után nem építették újjá, pedig a tábor a VI. sz. közepéig használatban volt. Utóbbi ténynek a vicusok IV. századi feladásánál van különös jelentősége.

Nemrégiben jelent meg D. Kennedy és D. Riley munkája az Oriens sivatagi limeséről, amelyhez elsősorban a légi fotókon alapuló kutatási eredményeiket használták fel.⁸⁶ A korábban alig ismert táborok többsége mellett megfigyelték a táboron kívüli polgári települések kialakulását is. Ezek alapján többek között az alábbi római katonai táborok mellett figyelhetők meg a táboron kívüli vici: Quasr El-Hallabat, Quasr es-Swab, Umm el-Quttein, Humeima, Bir Haidar, Tell, Zenbil, Sa'neh, Umm er-Resas, Ad-Diyatheh, El Qdeyr, Khirbet el-Beida (Kennedy-Riley 1990, 74, 90, 141–143, 147, 155, 188–189, 189–201, 195–196, 209, 230).⁸⁷

A szerkezetüket a legérzékletesebb példa, El-Qdeyr mutatja be, ahol az erőd köré teljesen szabályos, előre eltervezett insulaszerű rendben építették ki a lakóépületeket. Hasonlóan jó példa Umm er-Resas esete (Jordánia), ahol az erőd déli oldalán fejlődött ki a település. A tábor déli kapujából kiinduló, valamint az arra merőleges, cardo-decumana rendszer szerinti utak iránya szerint tájolva sorakoznak fel az épületek (az utak által felosztott négy negyedben). A többi településen az épületek hasonló, a nyugatiakkal megegyező egységes irányítási rendszere figyelhető meg. A települések többségében még a korai császárkorban, de legkésőbb a tetrarchia idején megindult az élet

a táborok alapításával egy időben. Természetesen több helyen is számolni lehet helyi, főleg nabateus előzménnyel, de a korábbi településkezdeményeket mindenhol teljesen felváltották a tábor köré szerveződött új táborfalvak.

További írásos és régészeti bizonyítékaink is vannak arra, hogy a mons Claudius és Wadi Fawakhir (Aegyptus) táboránál nők és gyermekek, akik legvalószínűbben a katonák családtagjai lehettek, állandó jelenlétére.⁸⁸ Mons Claudius táboránál a családtagok a táboron kívüli, de annak közvetlen közelében található, máig viszonylagos épségben megmaradt épületekben lakhattak a mi vicusaink módjára.⁸⁹

A nyugati provinciákhoz nagyon hasonló helyzet fejlődött ki az africai limesen. Ismert két, már korábban is említett felirat Mauretania Caesariensisből Kr. u. 167-ből (CIL VIII 20834–35), amelyen a veterani et pagani consistentes apud Rapidum megépítették a Hadrianus-kori erődhez tartozó civil település falait. A feliraton még egyszer megemlítik az építtetőket: *id est veteranoru[m et paganorum] intra eund[em] m[u]rum inhabitantium!* Az építkezés a procurator felügyelete alatt történt (adiuvante et curante). Ez a település később, még bizonyosan Diocletianus kora előtt, municipiummá vált.⁹⁰ Itt úgy látszik kezdetben nem vicusok alakultak ki a táborok körül, hanem pagusok, bár az is elképzelhető, hogy a pagani jelentése jelen esetben annyi, hogy civilek. Az irányító szervezet elnevezése is meglepő módon hasonló a veterani et cives Romani szervezethez, különösen, ha felidézzük azt a már említettényt, hogy az africai pagani cives Romani egy bizonyos csoportja voltak. Tovább erősíti véleményünket az a tény is, hogy a veceli tábor (Micia) körül kialakult polgári település, amely magistereinek feliratait már ismertettük, pagus volt, amelynek az élén két magister állt. A paganus szó eredeti jelentései között is szerepelt már a „nem katona”, „civil” jelentés. Bár a mi esetünkben inkább a pagushoz tartozó fordítás (vö. vikanus) tűnik helyesnek, de feltűnő, hogy a veterani et cives Romani szervezethez hasonlóan a pagani civilek.⁹¹ Feltűnő, hogy Miciában egy afrikai csapattest, a nu-

⁸⁴ J. Wagner, Legio III Scythica in Zeugma am Euphrat. In: Studien zu den Militärgrenzen Roms II. Köln–Bonn 1977, 517–539, 526–528.

⁸⁵ S. Th. Parker, Research on the Central Limes Arabicus, 1980–1982. In: Studien zu den Militärgrenzen Roms III, 641–648, 644, fig. 6.

⁸⁶ D. Kennedy–D. Riley, Rome's desert frontier from the air. London 1990 (a továbbiakban: Kennedy–Riley 1990).

⁸⁷ Itt szükséges megjegyeznem, hogy a szerzők maguk is több helyen vicusként vagy canabaeként írják le az épületeket.

⁸⁸ J. Bingen et al., Mons Claudianus: Ostraca graeca et Latina. 1992, Nr. 127, 137, 146; O. Guérard, 'Ostraca grecs et latins de l'Wâdi Fawakhir'. Bulletin de l'Institut Français d'Archéologie Orientale 41, 1942, Nr. 12, 31, 35.

⁸⁹ Maxfield 1995, 27, fig. 8.

⁹⁰ R. Cagnat, L'Armée Romaine d'Afrique et l'Occupation militaire de l'Afrique sous les Empereurs. Paris 1913, 619–623, M. Leglay, Rapidum. In: Kleine Pauly 4, 1339; J.-P. Laporte, Rapidum. Le camp de la cohorte des Sardes en Maurétanie Césarienne. Sassari 1989, 18–19, 214–218 (a korai polgári településhez és a veterani et pagani feliratokhoz), 99–147 (polgári település, majd város topográfiai ismertetése).

⁹¹ A paganus jelentéseihez: B. Altaner, Paganus. Eine bedeutungsgeschichtliche Untersuchung. in: Kleine Patristische Schriften. Hrsg. G. Glockmann. Berlin 1967, 582–596.

merus Maurorum Miciensium állomásozott a Severus-kor eleje óta.⁹² Az általunk eddig ismertté vált magistratus-feliratok mindegyike a Severus-korra, illetve a III. sz. első felére keltezhető.

A verecundai vicus is gyakorlatilag auxiliaris vicusként funkcionált, főként a veterani telepedtek le rajta. Ha megvizsgáljuk a numidiai Gemellae erődjé körül kialakult polgári település szerkezetét, azt tapasztaljuk, hogy az nagymértékben megegyezik az auxiliaris vici szerkezetével. Ugyanúgy a tábor köré szerveződött, struktúráját pedig meghatározzák a táborból kivezető utak.⁹³ Több táboron kívüli létesítmény is kapcsolatba hozható a hadsereggel. Így a tábornál északra található fürdő, a Dii Campestris szentély, a tőle délre levő amphitheatrum. Még délebbre lakónegyedek voltak. Keletre szintén szentélyek voltak, valamint a közelben helyezkedett el a temető is. A település később szintén városi rangot kapott. Nagyon lényeges magának a településnek a földrajzi

helyzete is. Alig pár kilométerre a Fossatumtól, a többi várostól, amelyeket védett, viszonylag messze terül el. A település létrejöttében itt is a katonaság ide telepítése játszotta a döntő szerepet.⁹⁴ Teljesen hasonló település kialakulását figyelte meg Ad Malores táborá körül, de Lambaesis mellett is canabae létezését feltételezik.⁹⁵ Lambaesisből keletre a tábor közvetlen környékén, a polgárvárostól jól elkülönülten helyezkedett el a canabae (Petrikovits 1981, *Abb. 11*). Szükséges ugyanakkor megjegyezni azt a tényt is, hogy nem minden tábor körül alakult ki polgári település, több helyen is a közeli bennszülött település töltötte be a funkcióját, illetve máshol csak mansiot figyeltek meg a táboron kívül.⁹⁶ A Lambaesis melletti településen egy Genius vici számára emelt templomot találtak (CIL VIII 2604–2605), amely alapján feltételezték, hogy a településrész nem a municipiumhoz tartozott, hanem önálló vicus volt.⁹⁷

Kovács Péter

DAS „MILITÄRISCHE TERRITORIUM” UND DIE ORGANISATION VETERANI ET CIVES ROMANI

Zusammenfassung

In meiner Studie habe ich die sich auf das sog. militärische Territorium beziehenden antiken Quellen zusammengefaßt, anhand deren mit großer Wahrscheinlichkeit als bewiesen erschien, daß die bisher als Beweise für die Existenz von militärischen Territorien behandelten Territorien-Inschriften (im Fall von auxiliären Vices wie Matrica, Vetus Salina, Abritus, Ulmetum, Sucidava, Chester-le Street und von canabae wie Troesmis, Regensburg und wahrscheinlich Carnuntum) in der Wirklichkeit als Beweise für die Selbständigkeit dieser letzteren Zivilsiedlungen und dadurch für ihre Verfügung über ein selbständiges Territorium sind. Im Fall der consistentes intra leugam erwähnenden Altäre von Carnuntum war das Wort anhand der Inschrift leugae Canopitanae von der Bedeutung aus als Synonym des Territoriums verwendet. Auch der genaue Begriff des römischen Territoriums wurde aufgrund der antiken Definitionen in die Untersuchung miteinbezogen. Jedes Territorium durfte nur eine bestimmte Selbstverwaltungskommission leiten/führen, im Fall der vici und der canabae war diese die Organisation veterani et cives Romani. Eine wichtige, bisher nur geringe Aufmerksamkeit erhaltene Tatsache ist, daß in viele der Organisationen unter dem Namen consistentes auch die nicht-römischen Bürger (Eingeborenen) hineingehörten. Anhand der inschriftlichen Denkmäler verbreitete sich dieses Fundmaterial der Organisationen von Britannien bis Moesien seit der Regierung von Hadrian. Auf diesen Zeit-

punkt kann auch der Anfang des Zustandebringens der Territorii bestimmt werden. Die Organisation Veterani et Romani mag an manchen Orten sogar ein Ordo geschaffen haben, in den Vicesgebieten mögen auch selbständige collegii zustande gebracht werden (Odiavum). Die Organisation füllte eine ganz ähnliche Rolle wie ein städtisches ordo ein, und mit der Ausnahme des Ilvir waren auch die Namen der magistrati dieselben. An der Spitze der Organisation standen Magistrati statt Ilviri.

Die Frage des Seins oder Nichtseins der Vices wurde auch außerhalb der europäischen Provinzen einer Untersuchung unterworfen. Anhand der neueren Ergebnisse können auch um zahlreiche Lager des Oriens solche Siedlungen beobachtet werden, deren Funktion, Struktur (und eventuell ihre Namen) der der Vices ähnlich sind, in den afrikanischen Provinzen mögen Organisationen von veterani et pagani consistentes mit ähnlicher Funktion zustande gekommen sein. Von diesem Gesichtspunkt aus ist auch die Frage des Pagus von Micia besonders interessant, nachdem die Garnison des Lagers von Dazien die Truppe numerus Maurorum von afrikanischer Herkunft gewesen war. Die Territorii der vices bzw. die Organisationen veterani et cives Romani existierten nach jeder Wahrscheinlichkeit bis zur Zeit der Tetrarchie, spätere Inschriften sind nämlich nicht bekannt.

P. Kovács

⁹² M. Barbulescu, *Africa e Dacia. Gli influsi africani nella religione romana della Dacia. L'Africa Romana X. Sassari 1994*, 1319–1338, 1323–24.

⁹³ P. Troussset, *Le Camp de Gemellae sur le Limes de Numidie d'après les fouilles du Colonel Baradez (1947–1950)*. In: *Akten des XI. Internationalen Limeskongresses. Budapest 1977*, 559–576.

⁹⁴ H. Volkmann, *Limes*. In: *Der Kleine Pauly III*, 652–665, 662.

⁹⁵ Lambaesis: M. Janon, *AW 8*, 1977, H. 2, 5–7, Petrikovits 1981, 180.

⁹⁶ Fentress 1979, 132–134.

⁹⁷ M. Janon, *Recherches a Lambese I et II. AntAf 7*, 1973, 193–254, 220.

KETTŐS CSATORNÁJÚ ÜVEGKAMEÓK

A magyarországi múzeumokban gyakori a késő római üvegyöngyök egy sajátos típusa. Első látásra fekete színűek, de átvilágítva sötétzöld vagy sötétbarna üvegszínt mutatnak. Méretük többnyire nem nagyobb 1–2 cm-nél. Legsajátosabb vonásuk, hogy belsejükben két párhuzamos csatorna fut végig. Nem szabályos formában készültek, miként a korábbi üvegpaszták, hanem egy sima lapra helyezett, sűrűn folyó üvegolvadékra nyomták rá a pecsétlőt, minek következtében az olvadék szétnyomódott, és szélein kibugyanva szabálytalan ovális, néha kör formába merevedett. Hátdoldaluk lapos, a másik domború és a csatornákkal párhuzamos irányban gerezdelt vagy bordázott, gyakran még keresztbe is barázdált. Ritkábban ugyan, de előfordulnak rajtuk portré- vagy maszk-ábrázolások is. Ezeket az előbbiektől való megkülönböztetésekképpen a továbbiakban *üvegkameóknak* nevezzük. A hazai kutatás már a múlt század végén felfigyelt ezekre az üvegyöngyökre.¹ Az elmúlt évtizedek kutatása előbb a Rippenglasperlen,² majd a Trilobitenperlen³ elnevezést alkalmazta rájuk jellegzetes mintázatuk alapján.

Hampel megállapítása szerint viselésük a 8. sz.-ig követhető nyomon, használatukra pedig a következő magyarázatot adta: „Es scheint, daß die Perle als Abschlußglied an Halsbändern zu dienen hatte und daß von ihr mehrere Fäden ausgingen.”⁴ Haevernick figyelt fel először arra, hogy e sajátos csoport elsősorban Pannoniában fordul elő. Előállítási idejükre, funkciójukra, ábrázolásaikra vonatkozóan a következőket állapította meg: „Alle diese erwähnten Objekte gehören mehr oder weniger dem 4. Jahrhundert u. Z. an. Es ist also sicherlich eine Modesache, wobei offen bleiben muß, wer dargestellt werden sollte, ob es sich nun um Kaiserpaare oder Privatpersonen handelt.” (i. h. 110). Az idézett konklúzió jelzi, hogy a térbeli és időbeli előfordulási gyakoriság megállapításán túl az

ábrázolások meghatározásában és a darabok használatában sok a tisztázatlan kérdés.

Haevernick tanulmánya óta a magyarországi múzeumokban őrzött darabok száma a figurális ábrázolású üvegkameók esetében a háromszorosára növekedett, ami indokoltta teszi ismételt áttekintésüket és értékelésüket. A legtöbb új darab Pécsen került elő (12 db), kilenc azonos ábrázolású egy 3–4. sz. folyamán használt temető kettős gyereksírából (Kat. 1–9; 1–2. *ábra*). További kettő avar temetőből való (Kat. 26–27; 18., 20. *ábra*), egynek a közelebbi lelőhelye ismeretlen (Kat. 22; 15. *ábra*). A másik fontos lelőhely Intercisa, ahol 6 db került napvilágra szőrványteleként (Kat. 11–14, 16–17; 4–7., 9–10. *ábra*). További darabok származnak még Brigetióból (Kat. 25; 19. *ábra*), a keszthely-dobogói (Kat. 19–20, 30; 12–13., 24. *ábra*) és a Bátaszék-Kövesd pusztai későrómai temetőkből (Kat. 28; 22. *ábra*); Győr, Veszprém és Kaposvár környéki avar (Kat. 10, 15, 18; 3., 8., 11. *ábra*) és Szentek környéki szarmata sírokból (Kat. 23; 16. *ábra*), kettő pedig ismeretlen lelőhelyről (Kat. 21, 24; 14., 17. *ábra*).

A portréábrázolások egyik típusa az, melyen egy férfi és egy nő büszkje van szembeállítva egymással (Kat. 11–15; 4–8. *ábra*). Előkerülési helyük egy avarkorban újrafelhasznált darab kivételével Intercisa. A nőalak hajviselete – ha nem is könnyen felismerhetően – jellegzetes formát mutat: a homloktól a nyakszirtig hullámosan lefutó haj vékony fonat – legalábbis oldalnézetben – formájában a tarkón keresztül a fejtetőig van visszavezetve. Ez a frizura először Tranquillinának, III. Gordianus feleségének érmein jelent meg (238–247), majd Otacilia Severaén, Philippus Arabs feleségén (244–248), de leggyakrabban Saloninának, Gallienus feleségének (253–268) érmein találkozunk vele. A frizura divatja tovább élt a 3. sz. 2. felében és a 4. században is, de a tarkón visszavezetett fonat mind erőteljesebbé vált, és egészen a homlokig nyomult előre.

A nőalakkal szemben lévő férfiportréra a megnyújtott, erőteljes nyak, a kissé szögletes fejforma, a rövid haj és az arcon körbefutó rövid szakáll a jellemző. Ezek a vonások először Gallienus portréján jelentek meg, majd a 4. sz. elején a tetrarchia császárainál, de azok még vaskosabbak és merevebbek az üvegkameón látható férfiportrénál. Ezeknek a daraboknak

¹ W. Lipp, Die Gräberfelder von Keszthely. Budapest 1885, 52; *id.*, Das Gräberfeld von Fenék. Ung. Revue 9, Heft II 1889, 171.

² R. Noll, Das römerzeitliche Gräberfeld von Salurn. Innsbruck 1963, 68.

³ Th. E. Haevernick, Trilobitenperlen. Folia Arch. 25, 1974, 105–129.

⁴ J. Hampel, Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn. I. Braunschweig 1905, 68.

a készítését tehát Gallienus uralkodásának idejére tehetjük, azaz a 260 körüli évekre. Uralkodó pár voltukat kétségtelenné teszi, hogy a férfi tarkója mögött vékony szalag fedezhető fel, ami a fejét díszítő koszorúhoz tartozik. A koszorú az elmosódó hajábrázolásban legfeljebb sejthető, de határozottan nem ismerhető fel.

Nehezebb annak a portrének az időbeli elhelyezése, mely egy elegáns hölgyet ábrázol (Kat. 16–18; 9–11. ábra) kettős nyakláncsal, fülbevalóval és széles hajszalaggal. Ez utóbbi különösen a Kr. e. 5–4. sz.-i görög istenábrázolásokon volt kedvelt, pl. a Parthenon-frízen Artemis esetében, vagy Hygieia szobrán, az ún. Hope-típuson.⁵ Ez utóbbinak érett nőiessége is közel áll az üvegkameón látható nőalak megjelenéséhez.⁶ Így ha ez az ábrázolás a datálásban nem segít is, közelebb juthatunk segítségével a kameók tematikájának megállapításához. Megjegyzendő, hogy a Magyarországon kívül található kettős csatornájú üvegkameók ez a portré fordul elő leggyakrabban: az aquileiai múzeumban 10 db van belőlük (valamennyi publikálatlan). Igen közel áll ehhez a női portréhoz egy másik, melyen a hajat nem széles szalag, hanem feltűzött konty tartja össze (Kat. 19–20; 12–13. ábra).

A portrékészítés egészen más felfogása érvényesül két további darabon (Kat. 21–22; 14–15. ábra). A szemből ábrázolt női mellkép arca hosszúkás, vállai keskenyek és csapottak. Ezek a sajátosságok a 4. sz.-ra, a Constantinus- és Valentinianus-dinasztia korára mutatnak. A 4. sz. körüli évtizedekre vall a hajviselet is: a középen elválasztott és lefésült haj a nyakon szétomlik, majd összefonva kétoldalt vissza van vezetve úgy, hogy a fej körül diadémhoz hasonló formát alkot.⁷ A portrék mellett függőlegesen haladó, nehezen olvasható felirat is felfedezhető, melynek olvasata baloldalt alulról felfelé VIIE. Ezt még 1–2 betű követheti, mely talán *hygieia*-vá egészíti ki a szót. A portrétól jobbra csak az egyik darabon láthatóak az írásnyomok (Kat. 22; 15. ábra), amiből legfeljebb egy betű ismerhető fel, középen egy X.

A további darabok ábrázolásai – maszkok, Gorgó-fők – a pontosabb datáláshoz nem nyújtanak segítséget. Az ijesztő megjelenésű kopasz rabszolgamaszkok (Kat. 1–10; 1–3. ábra) a komédia megjelenése óta használatban voltak és kedvelt volt ábrázolásuk. Az üvegkameók Gorgó-fői változatosságok és sajátosak. Van közöttük pufók gyermekarc (Kat. 23–25; 16–17., 19. ábra), markáns férfiarc (Kat. 26; 20. ábra), oroszlánfejet idéző arc (Kat. 28; 21. ábra). Meghatározásukat

a fejből kinövő szárnyak és az áll alatt tekerődő kígyók teszik egyértelművé. Legtöbb rokonvonást a 3–4. sz.-i ládikaveretek Gorgó-főivel mutatnak.⁸

A datálásnál is nehezebb kérdést jelent ezeknek az üvegkameóknak a funkcióját meghatározni. A *communis opinio* szerint karkötő vagy nyaklánc részei lehettek.⁹ Kételyt támaszthat azonban ezzel a magyarázattal szemben az a tény, hogy az üvegkameók szabályos formájára készítői nem sok gondot fordítottak. Az üvegolvadék a pecsétlő benyomásakor akadálytalanul nyomódott szét, miáltal az egyes daraboknak mind a körvonala, mind a vastagsága szabálytalan lett. Ugyanakkor semmi nyoma, hogy utólagos csiszolással igyekeztek volna felületüket eldolgozni. Esetenként arra sem fordítottak gondot, hogy az olvadék mennyisége elegendő legyen ahhoz, hogy az ábrázolás elférjen rajta, vagy hogy a két csatorna között elegendő távolságot hagyjanak a válaszfalak biztosítására. Nem egészen világos a kettős csatorna szerepe sem. Az ásatásból előkerült darabok ugyanis többnyire egylyukú gyöngyökkel együtt voltak felfűzve.

Ezekre a kérdésekre egy korábbi tanulmányunkban¹⁰ már kerestük a megoldást. A két csatorna feltételezésünk szerint zsinór vagy fémzárl befűzésére szolgált, hogy valamilyen áruféleséget lekötözzenek, így az üvegbulla az áru hitelességét és sértetlenségét igazolta. Ez az áruféleség – a kameók ábrázolásai alapján – leginkább valamilyen gyógyszerkészítmény lehetett volna. Az okiratok vagy áruféleségek lezárására szolgáló agyag-, ill. ólompecsétekben lévő lyukak azonban mindig szabálytalanok, mert a megcsomózott vagy körbecsavart zsinogra nyomták rá azokat. Az üvegolvadékot így bizonyosan nem használhatták, legfeljebb előre elkészített lyukakkal, melyeken már az olvadék megszilárdulása után fűzték át a zsinogot.

Az említett tanulmány megjelenéséig a kettős csatornájú üveggyöngyök leletkörülményei eredeti használatuk egyik magyarázatát sem erősítették meg. A magányosan előkerült darabok eleve nem alkothattak karperecet vagy nyakláncot. Több darab – kilenc – együtt egyetlen esetben került elő (Kat. 19; 1–2. ábra). Feltárója ezeket karperec részeinek tartotta, ami azonban elhelyezésük alapján nem volt egyértelmű, mert nem a csontváz karjánál, hanem attól távolabb, a sír végében, egyéb mellékletekkel együtt kerültek elő. Egy újabban publikált sírlelet révén azonban a kérdés eldöntöttnek tekinthető. A Báticaszék-Kövesd pusztai

⁵ C. C. Vermeule, *Greek and Roman Sculpture in Amerika*. Berkeley-Los Angeles-London 1981, 78; H. Sobel, *Hygieia. Die Göttin der Gesundheit*. Darmstadt 1990, 24 skk., 87 skk.

⁶ Vö. E. Periben, *Igea*. EAA IV 98.

⁷ B. Overbeck, *Zur Datierung einiger spätantiken Glaspasten*. Jb. für Num. u. Geldgesch. 21, 1971, 134. sk.

⁸ D. Gáspár, *Römische Kästchen aus Pannonien I-II*. Antaeus, Com. ex Inst. Arch. Ac. Hung. 15, 1986, Nr. 402, 550, 588.

⁹ Hampel i. h.; Noll i. h.; M.-L. Vollenweider, *Cat. raisonné des sceaux, cylindres, intailles et camées II*. Mainz 1976, Nr. 355–360; M. R. Alföldi, *Schmucksachen*. In: Intercisa II. Budapest 1957, 441, 22. jegyzet.

¹⁰ T. Gesztelyi, *Spätromische Glasbullen*. ACD 27, 1991, 107–114.

késő római temető 101. sírjában 8 db kettős lyukú üveggyöngy került elő (Kat. 28; 22. *ábra*), melyek az ott eltemetett kislány bal csuklója körül helyezkedtek el. Közülük hétnek a domború oldalát bordázott minta borította, a nyolcadikét egy gorgószerű maszk. Aligha kétséges, hogy ennek funkciója csak karkötő lehetett. A sírban előkerült érmek Constantinus koriak voltak. R. Noll óvatos feltételezése a Rippenglasperlen lehetséges használati köréről tehát ezek után igazoltnak tekinthető.

A kettős csatornájú bordázott üveggyöngyök formai analógiája és előzménye a gagátgyöngyök között keresendő.¹¹ Bár ezek esetében is ritka az eredeti használatuknak megfelelő helyzetben előkerült darab, leletkörülményeikből mégis nyilvánvaló, hogy karkötő részei voltak.¹² Aligha kétséges, hogy a „Rippenglasperlen” vagy „Trilobitenperlen” a gagátgyöngyök utánzataiként jöttek létre.¹³ Ezzel magyarázható nemcsak formájuk, hanem fekete színük is.

Bár az előbbieket alapján a figurális díszítésű kettős csatornájú üvegcameók karkötőben való használata nyilvánvaló, sok jel arra mutat, hogy védő-gyógyító szerepet töltöttek be. A VTIE felirat nemcsak Hygieia istennő nevéként, hanem köznévként is értelmezhető, mintegy jó egészséget kívánva a kameó viselőjének. A szó ilyen értelmű használata jól ismert mágikus amuletteken.¹⁴ Ezt az értelmezést megerősíti egy további felirat, ami ugyancsak kettős csatornájú üvegcameón fordul elő, ez pedig a ZOHN (Kat. 30; 24. *ábra*). Ez a boldog, hosszú életre vonatkozó jókívánság a latin *vivas* megfelelője.¹⁵

Késő antik syriai feliratokon a YTIA és ZWH jókívánságok mellett előfordult még egy harmadik is, a XAPA (sok örömet!). Lehetséges, hogy a két VTIE(ja?) feliratú üvegcameón (Kat. 21–22; 14–15. *ábra*) a portrétól jobbra a ZWH és XAPA szavak következtek. Erre következtethetünk az egyik darabon a felirat középrészén még felismerhető X betűből (Kat. 22). Az említett kiegészítés egy Bécsben őrzött példány felirata esetében is elképzelhetőnek látszik.¹⁶ Ezen a portrétól balra Zwierlein-Diehl ATIC, jobbra WNY feliratot betűzött ki („kaum lesbare Inschrift”). A kezdő ‘A’ betűt a szerző bizonytalanul tartja (le-

vélbeni közlés), a ‘C’ lekerekített E is lehet. Ezt követően a szerző még két betűt feltételez. A jobb oldali olvasatban talán a ZWH 2–3. és a XAPA első betűjének elmosódott nyomait feltételezhetjük.

Bizonyára nem véletlen, hogy az üveggyöngyök a gagátot utánozták. Ennek a kőfajtának többféle védő és gyógyító erőt tulajdonítottak, amit az id. Plinius (36, 142) így írt le: *Fugat serpentes ita recreatque vulvae strangulationes. Deprendit santicum morbum et virginitatem suffitus. Idem ex vino decoctus dentibus medetur strumisque cerae permixtus. Hoc dicuntur uti Magi in ea quam vocant axinomantiam, et peruri negant, si eventurum sit quod aliquis optet.* (Elűzi a kígyókat és gyógyítja a méhgörcsöket. Füstölve elárulja a veszedelmes betegséget és a szüzességet. Borban főzve gyógyítja a fogakat, viasszal elegyítve pedig a strumát. Azt mondják, hogy a mágusok ezt használják az ún. fejszejóslásnál, és azt állítják, hogyha valakinek a kívánsága be fog következni, akkor nem éget el. Ford. Darab Ágnes)

Hagen utal a gagátok apotropaikus szerepére annak alapján, hogy főleg női és gyermeksírokból kerültek elő (i. m. 88). Ezek közül inkább az utóbbit tartjuk bizonyító erejűnek, hisz a nők esetében természetes az ékszerszervelet. A pécsi (Kat. 1–9; 1–2. *ábra*), a keszthely-dobogói (Kat. 19–20, 30; 12–13., 24. *ábra*) és a Bátaszék–Kövesd-pusztai (Kat. 28; 21–22. *ábra*) sírok leletei megerősítik Hagen megállapítását, mint-hogy ezekben a gagátot imitáló üveggyöngyök mindig gyereksírokból kerültek elő, és a gyermek nyakláncára vagy karkötőjére voltak felfűzve. Az egyik esetben a nyakláncra kis bronzbulla is volt, benne textilmaradványokkal és magvakkal, nyilvánvalóan bajelhárító, egészségvédő célzattal (Kat. 20; 25. *ábra*). A gagátutánzatoktól tehát ugyanazt a hatást várták, amit a valódi gagáttól.

A keszthely-dobogói sírmező egyik kettős csatornájú üvegcameójánál új szín használata jelenik meg, mégpedig a méz- vagy aransárgáé. Ez a késő antik üvegcameók egy másik csoportjának jellegzetes színe. Ezek formai jellemzője, hogy az üveg anyagából akasztó van formálva, tehát nyaklánc függőjeként viselték.¹⁷ Legtöbbjük sárga színű, ami lehet karneol imitáció, de utánozhatja az arany vagy a napfény színt is. Annál is inkább gondolhatunk ez utóbbira, mert ismerünk olyan karkötőt, melyben a kettős csatornájú üveggyöngyök vékony aranylemezzel vannak bevonva.¹⁸

¹¹ W. Hagen, Kaiserzeitliche Gagatarbeiten aus dem rheinischen Germanien. B. Jb. 142, 1937, 118 sk. Nr. 22–27; E. Riha, Der römische Schmuck aus Augst und Kaiseraugst. Augst 1990, 91.

¹² W. Hagen, i. m. 91 sk., 119 Nr. 30–46; Fülep F., Pécsi későrómai temető. Arch.Ért. 96, 1969, 20 skk., 31. sír, 42/5; 48/31. kép.

¹³ S. Loescheke, Trierer Heimatbuch 1925, 359; W. Hagen, i. m. 103.

¹⁴ P. Perdrizet, YTIA ΖΩΗ ΧΑΡΑ. REG 27, 1914, 267: „l’hygieia était un préservatif contre la maladie”; W. Hagen, i. m. 177.

¹⁵ P. Perdrizet, i. m. 268, 278.

¹⁶ Zwierlein-Diehl, Die antike Gemmen des Kunsthistorischen Museums in Wien. III. München 1991. Nr. 2502.

¹⁷ N. Cambi, Certains objets de verre de la basse antiquité avec représentation figuratives au Musée Archéologique de Split. Archeoloski Vestnik 25, 1974, 139 skk.

¹⁸ M. R. Alföldi-L. Barkóczi-J. Fitz-K. Sz. Póczy-A. Radnóti-Á. Salamon-K. Sági-J. Szilágyi-E. B. Vágó, Intercisa II. (Dunapentele). Geschichte der Stadt in der Römerzeit. Budapest 1957. Arch. Hung. 36.442.

A keszthely-dobogói sárga üvegekameó nemcsak színe, hanem ábrázolása és felirata miatt is figyelemre méltó (Kat. 30; 24. *ábra*). Rajta egy béka látható felülnézetből, két oldalán pedig a felirat: ZO – HN. A kettős csatornájú üvegekameókon egyedülálló ez az ábrázolás, az akasztós üvegekameókon viszont előfordul, így a keszthely-dobogói leletek között és a spliti múzeum gyűjteményében is.¹⁹ A felirat értelméről már szóltunk. Hasonlóképpen értelmezhető az üveg színe is, amennyiben az arany, ill. az arany szín az életet jelképezi. A béka az egyiptomi szimbolikában – ami az amulett-ábrázolások leggyakoribb forrása volt – a születés, az újjászületés és a termékenység jelképe volt.²⁰

Hasonló értelmet hordozott az akasztós üvegekameók leggyakoribb ábrázolása, a szoláris oroszlán is (fölötte több esetben csillag, ill. holdsarló látható), mely a nap újjászületésére és a Nílus áradására utalhat.²¹ Magyarországon három ilyen darab került eddig elő: a ságvári és a keszthely-dobogói késő római temetőből,²² ill. a Balácai-villa területéről (publikálása a Balácai Közleményekben várható). A temetőben feltárt két darab gyermeksírból való.

Az apotropaikus szerepet a Gorgoneionok (Kat. 23–27; 16–22. *ábra*) esetében aligha kell bizonygatni, és valószínű, hogy a maszkoknak (Kat. 1–10; 1–3. *ábra*) is hasonló értelmük volt. A Bátaszék–Kövesd pusztai sírból származó üvegekameó maszk típusa (Kat. 28; 21. *ábra*) eddig a pannoniai leletek között nem fordult elő. Meghatározásában bizonytalanság figyelhető meg: színházi maszk(?), oroszlánfej (Haevernich), női maszk (Vollenweider). Zwierlein-Diehl Medusára gondol, de hiányolja az attribútumait. Valójában, ha alig észrevehetően is, de ott vannak: a homlok fölött két kis szárny (vastagabb és íveltebb a hajtincseknél), az áll alatt pedig egy enyhén hullámozó vonal a kígyókat jelzi.

A portrék védő, oltalmazó szerepe, amennyiben az uralkodó párról van szó (Kat. 11–15; 4–8. *ábra*) kézenfekvőnek látszik. A profilból ábrázolt nőalak (Kat. 19–20; 12–13. *ábra*) a keszthely-dobogói temetőt feltáró régész szerint Helénát ábrázolja. Bár ezt hajviselete alapján nem tartjuk valószínűnek – sokkal inkább Salonina hajviseletével mutat rokonságot – az nagyon hihető, hogy császárnőről van szó, ahogy feltehetően

a szemből ábrázolt portrék (Kat. 21–22; 14–15. *ábra*) esetében is. A széles szalaggal átkötött hajú női mellkép feltételezésünk szerint Hygieiát ábrázolja (Kat. 16–18; 9–11. *ábra*). Az istennő jelenléte gyógyító, betegségelhárító szerepével magyarázható.

Haevernich feltételezése szerint a kettős csatornájú üvegekameók előállítási helye Pannoniában volt, tekintve, hogy itt fordulnak elő legnagyobb számban. A mellékelt katalógusban szereplőkön kívül a bécsi Kunsthistorisches Museum gyűjteményének 13 darabjából is 5 származik Magyarországról, mégpedig Intercisából.²³ További 3 került elő Carnuntumban, 4 Burgenlandban, 4 pedig Sisciában Haevernich nyilvántartása szerint.²⁴ Ez Pannonia, ill. a szomszédos Barbaricum területéről összesen 46 db, ami valóban kiemelkedő mennyiség a többi területek leleteihez képest. Bár Pannoniában több üvegöntő műhelyről tudunk,²⁵ semmi támpontunk nincs ahhoz, hogy valamelyikhez köthessük a szóban forgó darabok előállítását. Sajnos ebben a kérdésben a debreceni Atommagkutató Intézetben végzett anyagvizsgálatok sem vittek előbbre, mert a vizsgálati mintákban nem sikerült helyi műhelyre utaló jellegzetességeket megállapítani.²⁶

Nem hagyhatjuk azonban figyelmen kívül, hogy Haevernich nyilvántartása (i. m. 121) szerint az aquileiai múzeumban 19 db van ebből a típusból, továbbá a trieszti múzeumban is tudunk néhányról. Azt mondhatjuk tehát, hogy a szóban forgó daraboknak itt a legnagyobb a koncentrációja. Minthogy pedig tudvalevőleg Aquileia mind a gemmametszésnek, mind az üvegekészítésnek egyik központja volt, joggal feltételezhetjük e darabok készítése helyét akár itt, akár valamelyik dél-pannoniai központban.

Az előállítási módra vonatkozóan elsősorban a 9 azonos ábrázolású sopianaei üvegekameókon lehetett értékelhető megfigyeléseket tenni. A legtöbb darabnál az előlap egyik hosszú oldalán az üveg félkörívesen kidomborodik, míg a hátlap ezt nem követi. Ez arra enged következtetni, hogy a kameók függőleges vagy legalábbis ferde helyzetben készültek. Míg a hátoldalt valamilyen sima felület és a csatornákat kitöltő anyag megtartotta, az előlap üvegolvadéka a pecsétlő benyomása előtt és közben megfolyt. A csatornákat kitöltő anyag sima felületű volt, lenyomatában semmilyen

¹⁹ K. Sági, Das römische Gräberfeld von Keszthely-Dobogó. Budapest 1981, 28 sk., 56. sír; N. Cambi, i. m. 150, Nr. 11.

²⁰ H. Wrede, Ägyptische Lichtbräuche bei Geburten. Zur Deutung der Froschlampen. JACHr 11/12, 1968/69, 92 sk.; C. Bonner, Studies in Magical Amulets, Chiefly Graeco-Egyptian. Ann Arbor 1950, 243.

²¹ H. Philipp, Mira et magica. Mainz 1986, 43.

²² Acta ArchHung 18, 1966, 134 sk., 340/7. sír; K. Sági, i. m. 28 sk., 56. sír.

²³ E. Zwierlein-Diehl, i. m., Nr. 2508–2512.

²⁴ I. m. 120 sk., 125. Az Eisenstadt und Müllendorf alatt feltüntetett darabok K. Kaus szíves közlése szerint mind figurális ábrázolás nélküliek.

²⁵ L. Barkóczi, Pannonische Glasfunde in Ungarn. Budapest 1988. Stud Arch. IX. 27 skk.

²⁶ J. Borbély-Kiss, Zs. Fülöp, T. Gesztelyi, E. Koltay, Á. Z. Kiss, Gy. Szabó, The PIXE-PIGE method for the classification of late Roman glass. In: Nuclear Instruments and Methods in Physics Research B 85 (1994) 836–839.

minta nem fedezhető fel. Hasonlóképpen hiányzik bármiféle minta nyoma a hátoldalakról is. A bepecsételést valószínűleg fogóval (bulloteria) végezték, miként az ólompecséteknél.²⁷ Bizonyára ezzel függ össze, hogy a hátlap és előlap síkja nem párhuzamos egymással. A különbség a kameó két széle között eléri az 1–1,5 mm-t. A matricába vésett maszk tengelye egyezett a fogó szárának irányával.

Ezek a megfigyelések újabb megválaszolásra váró kérdéseket vetnek fel. Mi lehetett az oka, hogy az üveggkameókat nem vízszintes felületen készítették? Miért a plombálásnál használatos bullotériával állították elő ezeket, ami gyors munkára alkalmas, de szép-re nem? Ennek következtében ezeknek az üveggkameóknak teljesen amorf szélei vannak, ami ékszer esetében egyáltalán nem előnyös. Különösen feltűnő ez a maszkos daraboknál. Megjelenésük így sokkal inkább az agyag- és ólombullákra emlékeztet, mint a gyűrűk és a medálok szabályos üvegpasztáira.

Ezeknek az üveggkameóknak tehát volt valamiféle közük a hitelesítő szerepet betöltő bullákhoz, ha nem is funkciójukat, hanem előállítási technikájukat és előállítási helyüket illetően. Az üveggemmak korábbi előállítási módja az volt, hogy az üveggolvadékat formatégelybe öntötték, melynek alján az ábrázolás pozitív vagy negatív képe volt, attól függően, hogy intagliót vagy kameót kívántak készíteni.²⁸ Ennek a hagyományos eljárásnak a megváltoztatására nyilván olyan helyen került sor, ahol a bulloteria használata mindennapos volt. Így mindenek előtt kereskedelmi központokra gondolhatunk, amilyenek pl. Aquileia, Siscia, Sopianae voltak. Korántsem biztos, hogy egyetlen központban kell ezek előállítási helyét keresnünk. Az új előállítási technika alkalmazását az is lehetővé tette, hogy a 3. sz. tömegigényeket kielégítő ékszer- és amulettkészítésében erőteljesen háttérbe szorult az igényesség; a gondos kivitelezés helyére a dekorativitás és a gondolati tartalom lépett (varázserő, újjászületés).

KATALÓGUS

Kopasz rabszolgamaszk szemből

1. Pécs, Janus Pannonius Múzeum, 1. sz. R. 69.10.10.

Lelőhely: Pécs, István tér–Geisler E. u.-i temető, L/10. kettős gyermeksír.

Barnászöld üveg, benne két vízszintes csatorna, légbuborékos, emiatt a jobb szélén a szem és a száj mellett egy-egy kis üreg van. Hátoldala lapos.

Mérete: $2,3 \times 1,4 \times 0,7$; pecsétnyomó felülete: $1,7 \times 1,7$; csatorna átmérője: alsó 0,35, felső 0,3; maszk mérete: $1,15 \times 0,9$.

Publ. F. Füle, Sopianae. The History of Pécs during the Roman Era and the Problem of the Continuity of the Late Roman Population. Arch.Hung. 50. Budapest 1984, 90 sk., Fig. 35; 99, 10/8, Pl. LII 7. T. Gesztelyi, Spätrömische Glasbullen. ACD 27, 1991, 108 skk.

Vö. E. Zwierlein-Diehl, Die antiken Gemmen des Kunsthistorischen Museums in Wien. III. München 1991, Nr. 2517.

2. Ua.

Sötétzöld üveg, benne két függőleges csatorna, melyek pereme letöredezett, így a maszk homlokának fele és jobb szeme, alul pedig az álla hiányzik. Mindkét oldalon keretelő vonal. Hátoldala enyhén domború.

Mérete: $1,4 \times 2,2 \times 0,7$; csatornák átmérője: 0,3.

Publ. ua.

3. Ua.

Sötétzöld üveg, benne két vízszintes csatorna. A maszk orrán légbuborék, bal oldalt függőleges keretelő vonal. Hátoldala lapos és kisebb felületű az előlapnál.

Mérete: $2,2 \times 1,6 \times 0,6$; csatorna átmérője: 0,3; maszk mérete: $1,15 \times 0,9$.

4. Ua.

Barnászöld üveg, benne két függőleges csatorna. A kép tengelye a jobb oldali csatornával esik egybe. A maszk álla már nem fért a felületre. Mindkét oldalt függőleges keretelő vonal. Hátoldala enyhén domború.

Mérete: $1,2 \times 2,3 \times 0,7$; csatorna: 0,3.

Publ. ua.

5. Ua.

Barnászöld üveg, benne két függőleges csatorna, melyek egymásba folynak. A jobb oldali alsó és felső peremén kis darab lepattant. Mindkét oldalt függőleges keretelő vonal. A hátoldal enyhén domború és kisebb az előlap felületénél.

Mérete: $1,5 \times 2,3 \times 0,8$; csatorna: 0,3; maszk mérete: $1,15 \times 0,9$.

Publ. ua.

6. Ua.

Barnászöld üveg, benne két függőleges csatorna, melyek egymásba folynak. A bal szélén az üveggolvadék a pecsétnyomóhoz tapadt, és felhúzódott. Mindkét oldalon függőleges keretelő vonal. A hátoldal enyhén domború és kisebb az előlap felületénél.

Mérete: $1,7 \times 2,3 \times 0,7$; csatorna: 0,35; maszk mérete: $1,15 \times 0,9$.

Publ. ua.

²⁸ A. Krug, Antike Gemmen im Römisch-Germanischen Museum Köln. Bericht der Römisch-Germanischen Kommission 61, 1980, 158 Anm. 19.

²⁷ E. Zwierlein-Diehl, i. m. 227.

7. Ua.

Barnászöld üveg, benne két vízszintes csatorna, az alsó pereme mindkét végén lepattogzott. A hátoldal lapos.

Mérete: 1,4×2,1×0,6; csatorna: 0,25; maszk mérete: 1,15×0,9.

Publ. ua.

8. Ua.

Sötétzöld üveg, benne két vízszintes csatorna, melyek egymásba folynak. A hátoldal lapos és keskenyebb az előlapnál.

Mérete: 1,5×2,1×0,8; csatorna: 0,35; maszk mérete: 1,15×0,9.

Publ. ua.

9. Ua.

Barnászöld üveg, benne két vízszintes csatorna, a felső bal pereme lepattant. Mindkét oldalon függőleges keretelővonal. A hátoldal enyhén domború és kisebb az előlap felületénél.

Mérete: 8×2,4×0,6; csatorna: 0,28; pecsétnyomó felülete: 1,7×1,7; maszk mérete: 1,15×0,9.

Publ. ua.

10. Veszprém, Lackó Dezső Múzeum, 1. sz. 61.17.8. Le-
lőhely: várpalotai avar temető 20. sírja.

Sötétzöld üveg, benne két vízszintes csatorna, a maszk bal szélén légbuborék. Az előlap kissé kopott, a hátoldal enyhén domború.

Mérete: 1,3×2,1×0,6; csatorna: 0,3; maszk: 1,2×1.

Publ. I. Bóna, Acta Arch.Hung. 7, 1956, 190, Abb. 19 Taf. XXXVI/11; J. Werner, Die Langobarden in Pannonien. München 1962, 27.; Th. E. Haevernick, Trilobitenperlen. Folia Arch. 25, 1974, 118 (tévesen kettős portréként említve).

Egymással szembenéző női és férfi mellkép, az előbbin palla, az utóbbin chlamys. A nőalak haja hullámosan halad nyakközépig, onnan vékony fonatban van visszavezetve a fejtetőhöz, a férfialak rövid szakállt és rövid haját visel, tarkójánál vékony vonal, bizonyára koszorújának szalagja. Viseletük alapján Gallienus és Salonina.

11. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, 1. sz. R. 101.1896.2. Le-
lőhely: Dunapentele (Intercisa), vétel Krausz Jakabtól.

Sötétzöld üveg, benne két függőleges csatorna, felülete légbuborékos, hátoldala lapos.

Mérete: 1,6×2,2×0,5; csatorna: 0,3; pecsétnyomó: 1,2×14.

Publ. Haevernick, i. m. 106, 115 (a 1. sz. tévesen 147.1885.9.) Abb. 2.7; Gesztelyi, i. m. 108 skk. Abb. 3.

12. Dunaújváros, Intercisa Múzeum, 1. sz. 74.28.51.

Le-
lőhely: Dunapentele (Intercisa), szórvány.

Sötétzöld üveg, benne két függőleges csatorna, hátoldala lapos, rajta öntési vonalak.

Mérete: 1,6×2×0,5; csatorna: 0,2; pecsétnyomó: 1,2×1,4.
Publ. Gesztelyi, i. m. 108 skk.

13. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, 1. sz. 100. 1912. (Ezen számhoz több száz lelet tartozik, melyek jegyzékét nem sikerült fellelni.)

Le-
lőhely: Dunapentele (Intercisa), késő római temető (Hekler Antal ásatása, Jel. 1912, 206–225). Sötétzöld üveg, benne két függőleges csatorna, hátoldala lapos, rajta öntési vonalak.

Mérete: 1,75×2×0,55; csatorna: 0,25; pecsétnyomó: 1,2×1,4.

Publ. Intercisa II (Budapest 1957) 452, Kat. 107, Abb. 94/56.

14. Dunaújváros, Intercisa Múzeum, 1. sz. 90.1.1.

Le-
lőhely: Dunapentele (Intercisa), szórvány.

Sötétzöld üveg, benne két függőleges csatorna, hátoldala lapos, rajta öntési vonalak.

Mérete: 1,5×1,9×0,5; csatorna: 0,25; pecsétnyomó: 1,2×1,4.

Publ. Gesztelyi, i. m. 108 skk.

15. Győr, Xantus János Múzeum, 1. sz. 53.278.696.

Le-
lőhely: győri avar temető 648. sír.

Sötétzöld üveg, benne két függőleges csatorna, de a jobb oldali mentén a férfi fej hátsó fele levált és hiányzik. Felülete légbuborékos és erősen kopott, hátoldala lapos.

Mérete: 1,5×1,6×0,5; csatorna: 0,2.

Publ. Arch.Ért. 26, 1906, 305.

Érett női arc oldalról szép vonásokkal. Haja széles szalaggal át van kötve, fülbevaló és kettős nyaklánc díszíti, vállán stóla.

16. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, 1. sz. 105.1910.31.

Le-
lőhely: Dunapentele (Intercisa), vétel Tiszuczytól.

Sötétzöld üveg, benne két függőleges csatorna, felületén légbuborékok és elszíneződött üvegréteg, hátoldala lapos.

Mérete: 1,9×0,5; csatorna: 0,2; pecsétnyomó: 1,3.

Publ. Haevernick, i. m. 106, 116, Abb. 2. 9 (lenyomat), 10 (eredeti); Gesztelyi, i. m. 108 skk.

Vö. Aquileia, Museo Nazionale, 1. sz. 3687, 3689, 3690, 3691, 3692, 3693, 41917, 49635, 50533, 52132.

17. Dunaújváros, Intercisa Múzeum, 1. sz. 74.IV.17.

Le-
lőhely: Dunapentele (Intercisa), szórvány.

Sötétzöld üveg, benne két függőleges csatorna, hátoldala lapos.

Mérete: 1,75×1,9×0,5; csatorna: 0,2; pecsétnyomó: 1,3×1,35.

Publ. Gesztelyi, i. m. 108 skk. Abb. 5.

18. Kaposvár, Rippl-Rónai Múzeum

Le-
lőhely: Kaposmérő-Agyagbánya, 8–9. sz.-i temető, 225. sír.

Sötétzöld üveg, benne két függőleges csatorna, hátoldala enyhén domború, előlapja légbuborékos, rajta öntési vonalak.

Mérete: 1,6×1,65×0,5; csatorna: 0,2; pecsétnyomó: 1,3.
Publikálatlan.

Elegáns női portré oldalról, az orr és a száj elmosódott, a szemöldök és a szemgolyó erőteljes. A hullámosan lefutó haj hátul bizonyára kontyba van kötve és a fejhez van simítva. Az eltakart fülön kétrészes fülbevaló függ, a vállon stóla.

19. *Keszthely*, Balatoni Múzeum, 1. sz. 65.87.1.
Lelőhely: keszthely-dobogói késő római temető, 99. sír.
Sötétzöld üveg, benne két függőleges csatorna, hátoldala a két csatorna közti sáv enyhén domború.

Mérete: 1,55×1,6×0,5; csatorna: 0,2; pecsétnyomó: 1,3×1,4.

Publ. *K. Sági*, Das römische Gräberfeld von Keszthely-Dobogó. Budapest 1981, 63, Abb. 42/5; *Gesztelyi*, i. m. 108.

20. *Keszthely*, Balatoni Múzeum, elveszett.

Lelőhely: keszthely-dobogói késő római temető, 47. sír.
Sötétzöld üveg, benne két függőleges csatorna, formája az előzőnél kevésbé szabályos.

Publ. *Sági*, i. m. 23, Abb. 7/3 és 43 (tévesen a 99. sírhoz van kapcsolva); *K. Sági*, Acta Arch.Hung. 12, 1960, 216, 247, Abb. 64/4; *Gesztelyi*, i. m. 108.

Női mellkép szemből középen elválasztott hajjal, melyet egy végeinél visszahajló hajfonat vesz körül. A vállon palla.

21. *Budapest*, Magyar Nemzeti Múzeum, 1. sz. R. 55.24.122.

Lelőhely: ismeretlen.

Sötétzöld üveg, benne két vízszintes csatorna, a hátoldala enyhén domború.

A portrétól balra felfelé haladó felirat: VTIE...

Mérete: 1,4×1,2×0,25; csatorna: 0,15; pecsétnyomó: 1,1×0,95.

Publ. *Haevernick*, i. m. 106, 118, Abb. 1.15; *Gesztelyi*, i. m. 108 skk., Abb. 4.

Vö. azonos ábrázolással, de nem kettős csatornával, hanem akasztóval, és sárga, ill. barnászöld színben: Antike Gemmen in deutschen Sammlungen I/3, E. Brandt-W. Gerke-A. Krug-E. Schmidt, München 1972, Nr. 3540; *Zwierlein-Diehl*, i. m. Nr. 2502.

22. *Pécs*, Janus Pannonius Múzeum, 1. sz. 612.

Lelőhely: ismeretlen.

Sötétzöld üveg, benne két vízszintes csatorna, hátoldala enyhén domború.

A portrétól balra felfelé haladó felirat: VTIE..., jobbra lefelé haladó felirathból egy ...X... ismerhető fel.

Mérete: 1,3×1,3×0,4; csatorna: 0,15; pecsétnyomó: 1,1×0,95.

Publ. *Gesztelyi*, i. m. 108 skk.

Gorgó-fők

23. *Budapest*, Magyar Nemzeti Múzeum, 1. sz. R.13.1893.81.

Lelőhely: Szentes, szarmata sír.

Sötétzöld üveg, benne két vízszintes csatorna, a hátoldala lapos, szélei kopottak.

Mérete: 1,3×1,4×0,25; csatorna: 0,1.

Pufók gyermekarcával ábrázolt Gorgó-fő szemből, álla alatt egymást keresztező kígyók, feje fölött kiterjesztett szárnyak, jobb halántékánál felfelé meredő hajtincsek.

Publ. *Haevernick*, i. m. 118; *Gesztelyi*, i. m. 108 skk.

Vö. *M. Gramatopol*, Les pierres gravées du Cabinet Numismatique de l'Académie Roumaine. Coll Latomus 138, Bruxelles 1974, Nr. 700.

24. *Budapest*, Magyar Nemzeti Múzeum, 1. sz. R.55.24.126.

Lelőhely ismeretlen.

Sötétzöld üveg, benne két vízszintes csatorna, a hátoldala lapos.

Mérete: 1,2×1,5×0,25; csatorna: 0,1.

Ua.

Publ. *Haevernick*, i. m. 106, 118 Abb. 2/5; *Gesztelyi*, i. m. 108 skk.

25. *Budapest*, Magyar Nemzeti Múzeum, 1. sz. R.41.1880.18.

Lelőhely: Ószőny (Brigetio), Marossy János ajándéka.

Sötétzöld üveg, benne két vízszintes csatorna, a hátoldala domború, rajta öntési vonalak, a kinyomódott anyagból a jobb szélén egy darab lepattant.

Mérete: 1,4×1,6×0,5; csatorna: 0,2; nyolcszögű pecsétlő: 0,9.

Pufók gyermekarcával ábrázolt Gorgó-fej szemből, elmosódó vonásokkal. Az arc körül hullámzó haj, a fejtetőn felmeredő hajtincsek.

Publ. *Gesztelyi*, i. m. 108 skk.

26. *Pécs*, Janus Pannonius Múzeum, 1. sz. 54.104.3.

Lelőhely: cserkúti avar temető, 1. sír.

Sötétzöld üveg, benne két vízszintes csatorna, hátoldala lapos, rajta öntési vonalak. A csatornanyílások mindkét oldalon lepattogzottak.

Mérete: 1,6×1,3×0,5; csatorna: 0,5.

Hosszúkás, határozott vonásokkal ábrázolt Gorgó-fő, az arcot hullámzó haj veszi körül, a halántéknál elmosódottan szárnyak fedezhetők fel.

Publ. *A. Kiss*, Avar Cemeteries in County Baranya. Budapest 1977, 20, Pl. LIII; *Gesztelyi*, i. m. 108 skk. Abb. 2.

27. *Pécs*, Janus Pannonius Múzeum

Lelőhely: pécs-kertvárosi avar temető, 316/1. sír.

Sötétzöld üveg, benne két vízszintes csatorna, hátoldala enyhén domború, rajta öntési vonalak, felülete erősen kopott.

Mérete: 1,4×1×0,5; csatorna: 0,13.

Kerekarcú Gorgó-fő, az arcot hullámzó haj veszi körül, melyből kígyók nyúlnak ki, a halántékból szárnyak emelkednek ki. Az ábrázolás bal széle nem ért rá a rendelkezésre álló felületre.

Publikálatlan.

28. *Szekszárd*, Wosinsky Mór Múzeum, 1. sz. 91.65.6.1.

Lelőhely: bátaszék-kövesdi késő római temető, 101. sír.
Sötétzöld üveg, benne két vízszintes csatorna, hátoldala lapos. Az arcon légbuborékok, az orr hegye lepattogzott.

Mérete: 2,5×1,85×0,8.

Aszimmetrikus arcú Gorgó-fő, melyet a haj sörényszerűen vesz körül. Az alacsony homlok fölött két kis szárny, az áll alatt kígyóra utaló hullámvonal fedezhető fel.

Publ. *V. Péterfi Zs.*, A Bátaszék-Kövesd pusztai késő-római temető. Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve XVIII

(Szekszárd 1993), 67, 86, XIV. tábla 101/6, XXXVIII. tábla 4.

Vö. *Haevernicks*, i. m. 123, 129; *M.-L. Vollenweider*, *Cat. raisonné des sceaux, cylindres, intailles et camées II*. Mainz 1976. Nr. 356–357, 360; *Zwierlein-Diehl*, i. m. Nr. 2520.

Elvesztek

29. Győr; Xantus János Múzeum.

Lelőhely: győri avar temető 361. sírja.

„...fekete példány öntött anyagból, amelynek felső oldalapján csinos római női látható domború képen.”

Publ. Arch. Ért. 24, 1904, 31 (rajzzal); *Haevernicks*, i. m. 117.

30. Keszthely, Balatoni Múzeum.

Lelőhely: keszthely-dobogói késő római temető 110. sírja.

„...flache, fladenförmige Perle aus gelbem Glas mit dem Durchmesser von 1,6 cm. Auf der Vorderseite dieser Perle eine Zeichnung, die einen Frosch aus der Obersicht darstellt. Auf beiden Perlenseiten die Aufschrift ZO-HN.”

Publ. K. Sági, *Das römische Gräberfeld von Keszthely-Dobogó*. Budapest 1981, 74, Abb. 56/2.

Gesztelyi Tamás

GLASKAMEEN MIT ZWEI KANÄLEN

Zusammenfassung

In Pannonien kommt eine eigenartige Gruppe der spätrömischen Glasperlen vor. Sie sind schwarz, unregelmäßig oval, 1–2 cm breit, und sie haben zwei parallel laufende Kanäle. Der Großteil dieser Glasperlen sind auf einer Seite mit gerippter Verzierung, manchmal aber mit figürlichen Darstellungen versehen. Die letzteren sind eigentlich Glaskameen. Sie wurden im allgemeinen als Glieder von Armbändern oder Halsketten gedacht, aber es ergab sich auch eine andere Erklärungsmöglichkeit, daß sie als Glasbullen zum Versiegeln gedient haben. Eine neuere Grabfunde aus Bátorfő-Kövesd-pusztá hat für die erstere einen Beweis geliefert.

Die Farbe und Form der Rippenglasperlen sind ohne Zweifel Nachahmungen von den Gagatperlen. Dieser Steinart hat man mehrerlei Schutz- und Heilkräfte zugeschrieben, die wir auch bei den Glasnachahmungen voraussetzen dürfen. Die Beweise sind dafür die Inschriften VTIE und ZOHN auf einigen Glaskameen. Ihre apotropäische Funktion zeigen auch einige Darstellungen, ferner die Tatsache, daß sie immer aus Kindergräbern zum Vorschein

kommen. Die beliebtesten Themen der Darstellungen sind die Sklavenmasken, die gegenübergestellten Porträts einer Frau und eines Mannes (Salonina und Gallienus), Frauenporträts in Profil oder in Vorderansicht, verschiedene Gorgoneia; ausnahmsweise kommt der Frosch vor.

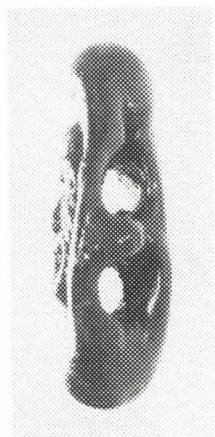
Aufgrund der Porträtdarstellungen sollen diese Glaskameen von der Mitte des 3. Jh. hergestellt werden, am beliebtesten waren aber im 4. Jh. Die meisten Stücke, die wir kennen, stammen aus Pannonien (besonders aus Sopiana, aus Intercisa und aus Siscia), so scheint die Voraussetzung begründet zu sein, daß ihr Herstellungsort in Südpannonien gesucht werden kann. Über die Art und Weise der Herstellung können wir feststellen, daß es mit einer Zange (bulloterion) wie bei Bleisiegeln durchgeführt wurde. Diese einfache und schnelle Herstellungstechnik wollte die Massenansprüche nach den Schmuck- und Amulettgegenständen befriedigen. An die Stelle der sorgfältigen Ausführung trat die dekorative und gedankliche Aussagefunktion.

T. Gesztelyi

1. ábra Kat. 1–9.

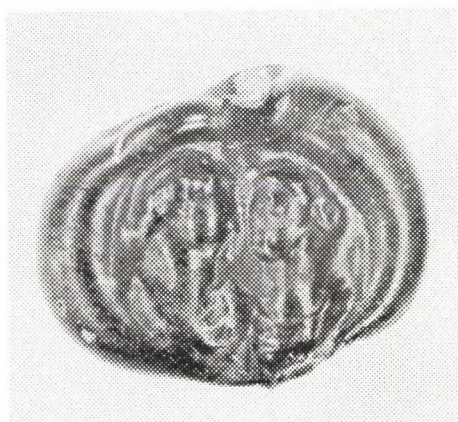
2. ábra Kat. 9.

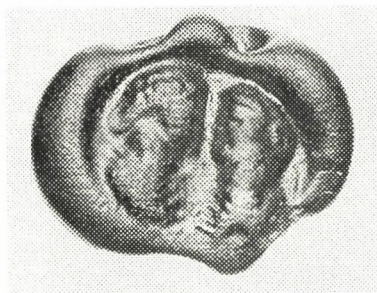
3. ábra Kat. 10.

4. ábra Kat. 11.

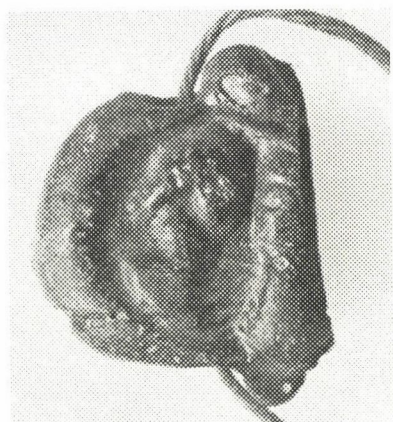
5. ábra Kat. 12.

6. ábra Kat. 13.

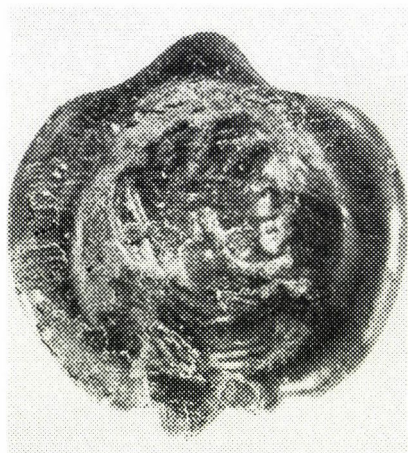

7. ábra Kat. 14.

8. ábra Kat. 15.

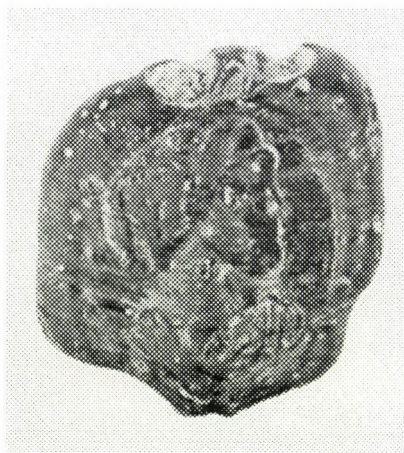

9. ábra Kat. 16.

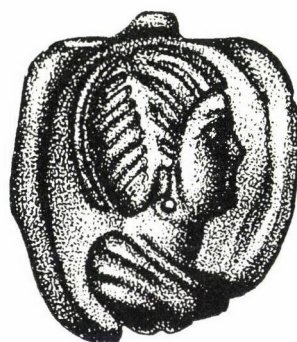
10. ábra Kat. 17.

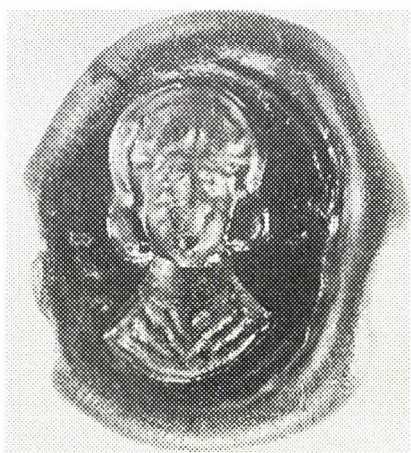
11. ábra Kat. 18.

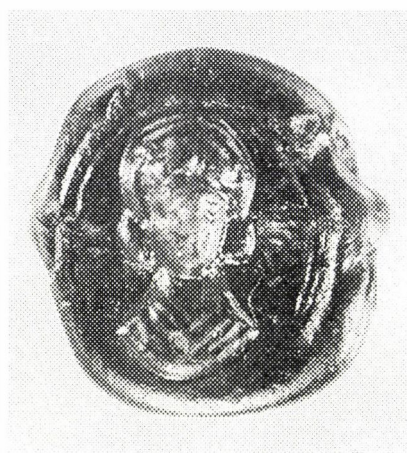
12. ábra Kat. 19.

13. ábra Kat. 20.

14. ábra Kat. 21.

15. ábra Kat. 22.

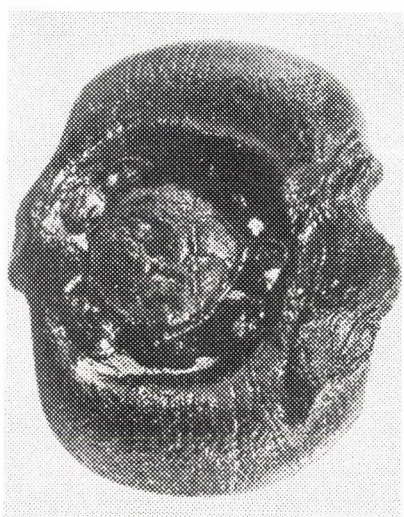
16. ábra Kat. 23.

17. ábra. Kat. 24.

18. ábra Kat. 27.

19. ábra Kat. 25.

20. ábra Kat. 26.

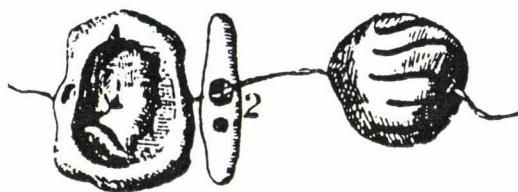

21. ábra Kat. 28.

22. ábra Kat. 28.

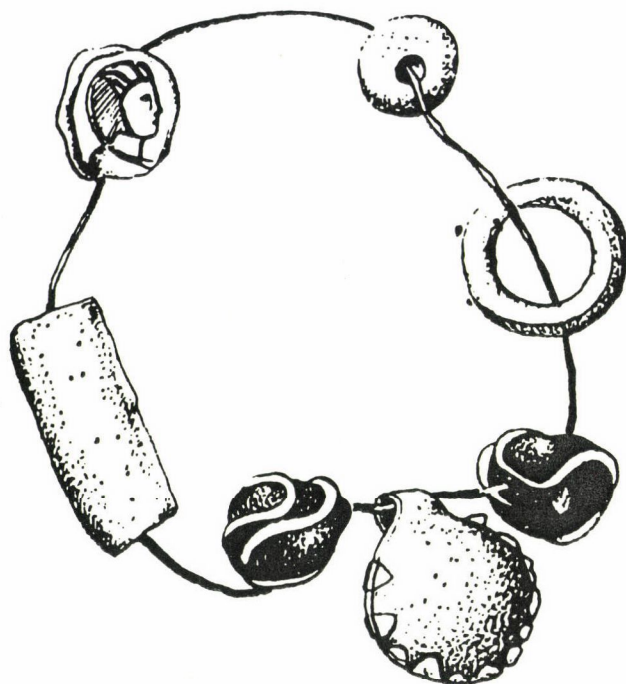

23. ábra Kat. 29.

24. ábra Kat. 30.

25. ábra Kat. 20.

AZ AVAR KORI TEGEZEK CSONTLEMEZEINEK KRONOLÓGIÁJÁHOZ

Az I. Lothartól (195–855) származó¹ bölcs mondás: *'tempora mutantur et nos mutamur in illis'* pontosan kifejezi a régészeti tipokronológia lényegét is. Munkahipotézisként ugyanis eleve feltételezhető, hogy ha az avar koron belül valamennyi tárgy a kezdetektől az avar kor végéig több formai változáson ment keresztül, akkor e változási folyamatból miért éppen a csonttegezlemezek díszítése maradt volna ki.

Madaras L. 1984–88-ban, ill. 1986-ban összeállította – ugyan irodalmi hivatkozások nélkül – az avar kori csontlemezekkel díszített tegezlek listáját,² de a kronológia vonatkozásában nem foglalkozott a kérdéssel. 1992-ben, a kölked–feketekapui A-temető,³ 1996-ban pedig a kölked–feketekapui B-temetők feldolgozásakor⁴ figyeltem fel arra, hogy a forráscsoport a kronológia szempontjából – annak ellenére, hogy kínálja a lehetőséget – nem nyert feldolgozást.⁵

A Madaras-féle összeállítások óta eltelt időben megjelentek a szeged–fehértói és a jászapáti temetők publikációi,⁶ így semmi akadály, hogy a Madaras-féle listákat kiegészítve – bár az összes avar kori csontlemezes tegez összegyűjtésére nem törekedhettem – több, mint hatvan tegezt tartalmazó sír alapján lehessen a csonttegezlemezek kronológiáját felvázolni. Itt kell felhívni a figyelmet arra, hogy részben az egyes sírok keltezési nehézségei (pl. a teljes sírlelet közöletlensége vagy megfelelő keltező leletek hiánya) miatt, részben a csontlemezek töredékessége miatt az összes tegezhez tartozó, díszített csontlemez nem volt maradéktalanul besorolható. Továbbá azzal a lehetőséggel is számolni kell, hogy az alább bemutatandó típusokon kívül további típusok létezhetnek, s a besorolhatatlan töredékek ezekhez tartozhatnak.⁷ Ha a

Madaras-féle listák, ill. kiegészítések alapján az ismert tegezeket két, tehát kora, ill. közép- és késő avar kori csoportra bontjuk (1. és 2. lista), akkor mind a tegezlek toroklemezei, mind a száj peremlemezek díszítésében kronológiai különbségek állapíthatók meg. E különbségek részben a tegezeken felhasznált csontlemezek számából is következik, ti. a kutatás jelenlegi állása szerint a kora avar korban sokkal több tegezen vannak szájperemlemezek, mint toroklemez, és így a kora avar kori toroklemezek száma jóval kisebb, mint a közép- és késő avar korban.

I. Kora avar kor

I.1. Toroklemez

A kora avarkori tegeztoroklemezeknek ez idáig négy típusa ismert:

a. *típus:* A toroklemezek e típusára az jellemző, hogy szimmetrikus kompozíció díszíti. Ez a kompozíció állhat egymással szembe fordított – stilizált – állat/madárfejekből (Jutas 130. sír, Kölked–Feketekapu A-107. sír (1. kép: I.a1.), Szeged–Fehértó B-5. sír) vagy egymásnak hátat fordító – stilizált – madárfejekből (Halimba 85. sír) (1. kép: I.a3.) vagy a madárfejek kompozíciójának megfelelő szimmetrikus elrendezésű 'hullámvonal alakú' kompozíció (Hajdúdorog 1. sír) (1. kép: I.a2.).

b. *típus:* Egy másik megoldást a keretelt, háromszávos toroklemez kínál, egy lényegében antik, 'futó kutyá'-motívummal (Mór, 21. sír) (1. kép: I.1b.).

¹ Révai nagy lexikona XVIII. 1925. 118.

² Madaras 1984–88 1. táblázat; Madaras 1986 4. ábra.

³ Kiss 1996.

⁴ Kiss 2000.

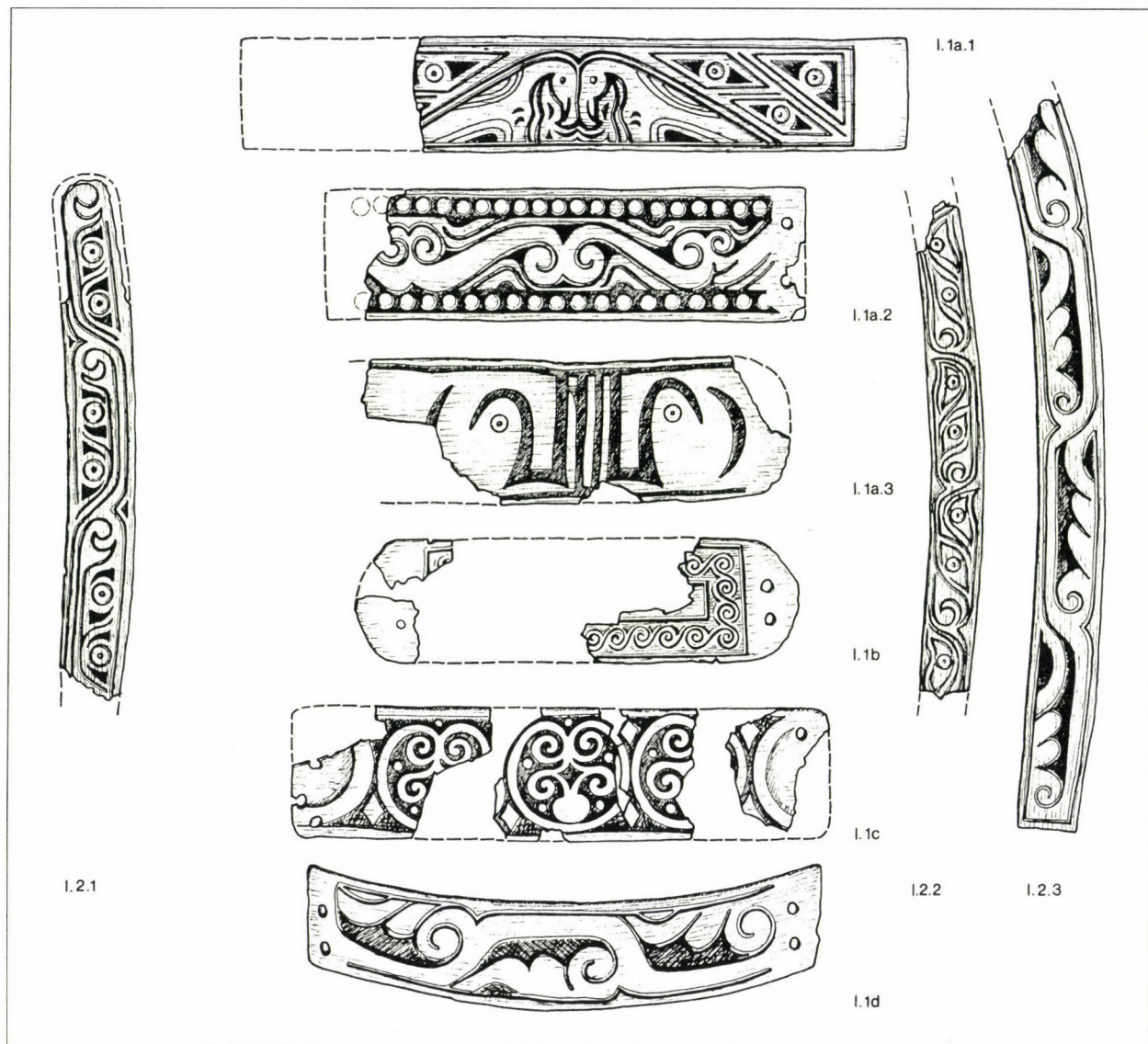
⁵ Munkám célja nem az avar kori tegezlek formai rekonstrukciója, így nem foglalkozom azok rekonstrukciós kérdéseivel. *Kürti* 1971, 1983, 1984, *Révész* 1985 45–46, *H. Hanny – Horváth* 1995 119, II. tábla.

⁶ Madaras 1994; Madaras 1995.

⁷ Kürti Béla lektori véleményében (1997. II. 17.) javasolta, hogy a kora avar kori mokri 8. sír téglalap alakú csontlemezeit (*Dimitrijević – Kovačević – Vinski* 1962 20, 20/1. kép; *Csallány* 1966–67 1. kép, I. tábla), valamint a Mali Idjoš/kishegyesi, tovább-

bá a Mokri 69. sír és az öcsödi 96/a. sír tegezvereteit vegyem fel egy-egy új típusnak. Ezeknek a leleteknek az esetében részben a csontlemezek tegezveret voltának bizonyítottsága híján (Mokri 8. sír), részben megfelelően történt közölteégük híján (Mali Idjoš/Kishegyes, Öcsöd 96/a), részben töredékességük miatt (Mokri 69. sír) el kellett tekintenem Kürti Béla véleményének megfogadásától. – A D. Mrkobrad által a 'második avar hullám idejére' keltezett Vukovar – Lijeva bara-i tegezveretek (*Mrkobrad* 1980 146, XVIII. t. 10–11) azért nem vehetők fel egy avar kori tegezkatalógusba, mert azok nem avar koriak. Ti. a Vukovar – Lijeva bara-i 232. sír X. századi, és a csontlemezek egy vaspántokkal is megerősített tegezről származnak (vö. *Vinski* 1959 104, Abb. 15–16; *Demo* 1996 74–75).

1. kép. Kora avar kori csont tegezlemezec. I.1a.1: Kölked-Feketekapu A-107. sír; I.1a.2: Hajdúdorog 1. sír; I.1a.3: Halimba 85. sír; I.1b: Mór 21. sír; I.1c: Martonvásár 6. sír; I.1d: Jászapáti 208. sír; I.2.1: Kölked-Feketekapu A-107. sír; I.2.2: Mór 21. sír; I.2.3: Jászapáti 208. sír

Abb. 1: Frühawarenzeitliche Köcherbeschläge aus Bein. I.1a.1: Kölked-Feketekapu A – Grab Nr. 107; I.1a.2: Hajdúdorog, Grab Nr. 1; I.1a.3: Halimba, Grab Nr. 85; I.1b: Mór, Grab Nr. 21; I.1c: Martonvásár, Grab Nr. 6; I.1d: Jászapáti, Grab Nr. 208; I.2.1: Kölked-Feketekapu A – Grab Nr. 107; I.2.2: Mór, Grab Nr. 21; I.2.3: Jászapáti, Grab Nr. 208

c. típus: A toroklemez felületét azonos méretű medaillonokban szimmetrikus növény minta helyezkedik el (Martonvásár, 6. sír) (1. kép: I.1c.).

d. típus: A negyedik megoldást az a hullámvonalba komponált indadíszítés nyújtja, mely a peremlemezen is megfigyelhető (Győr 106. sír, Jászapáti 208. sír) (1. kép: I.1d.).

I.2. Szájperemlemezek

A tegezszáj-peremlemezek szalagszerű felületén a kompozíciót a sáv keskenysége erősen meghatározza. A kora avar kori szájperemlemezek kompozíciójára az a meghatározó, hogy a növény minta elemeit elválasztó osztások a csontlemez széleire igen meredek szöveget zárnak be (Apatin, Bágyog – Gyűrhegy 2. sír, Bakonytamási – Hathalom pusztája, Győr 106. sír, Halimba 485. sír, Jászapáti 68, 208. sír (1. kép: I.2.3), 264. sír, Jutas 130. sír, Komárno – Schiffswerft 140. sír; Kölked–Feketekapu A-107. sír (1. kép: I.2.1), Martonvásár 6. sír, Mór 21. sír (1. kép: I.2.2.), Szarvas 68 324. sír, Szébeny II. 7,9. sír, Szeged – Fehértó B-5, 78. sír, Szentmártonkáta, Zsámbok 1. sír). A növényi minta megoldásai ezen belül természetesen már különbözők lehetnek.

II. Közép- és késő avar kor

II.1. Toroklemez

A toroklemezeknek ebben a korszakban is több jól elkülönülő díszítése van.

a. típus: Vastag, négyszer forduló főindán belül ki-pattanó bimbók (Csengőd 3. sír, Dunapentele 7. sír, Győr 71. sír, Kölked–Feketekapu B-541. sír, Kiskőrös–Pohibuj-mackó 60. sír, Leobersdorf 152. sír) (2. kép: II.1a.).

b. típus: Láncszerű rács minta (Budapest – Tihanyi tér 8. sír (2. kép: II.1b), Gombos/Bogojevo 22. sír, Mödling – Goldene Stiege 207. sír; Szeged–Fehértó B-12. sír, Szeged–Fehértó B-69. sír).

c. típus: Lánc minta. (Bóly 55. sír) (2. kép: II.1c.).

d. típus: Tojás vagy 8-as sorminta (Győr 705. sír (2. kép: II.1d.), Jászapáti 265. sír).

e. típus: 'barokkos'-minta (Csóka 47. sír (2. kép: II.1e.), Szeged–Fehértó B-44. sír, Váchartyán 6. sír).

f. típus: Valamiféle – töredékessége miatt közelebről meg nem határozható – egymásba akasz kodó inda minta (Komárno – Schiffswerft 119. sír, Iváncsa, Kölked – Feketekapu B-209. sír).

Töredékek. Talán éppen a leletek töredékessége miatt besorolhatatlan egyéni megoldások vagy megoldatlanságok (Bogojevo/Gombos 3. sír; Jászapáti 29, 84. sír, Káptalan-tóti 21. sír).

II.2. Szájperemlemezek

a. típus: Az a jellemző rá, hogy a hosszan elnyúló inda egy elnyújtott pápaszem alakra van komponálva, amelynek a közepéről elég gyakran egy felkiáltójel forma lóg (Bogojevo/Gombos 6. sír, Csengőd 3. sír, Dunapentele 7. sír (2. kép: II.2a.), Dunapentele 11. sír, Iváncsa, Kiskőrös–Pohibuj-mackó 60. sír, Komárno – Schiffswerft 119. sír, Kölked–Feketekapu Grab 541. sír, Szeged – Fehértó B-44, 88. sír). Sok esetben egyazon tegezen az a-típusú toroklemezszel együtt fordulnak elő (Csengőd 3. sír, Dunapentele 7,11. sír; Iváncsa, Kiskőrös–Pohibuj-mackó 60. sír, Kölked–Feketekapu B-541. sír; Szeged–Fehértó B-44. sír).

b. típus: Növényi indás (Csóka 47. sír (2. kép: II.2b); Jászapáti 84. sír).

c. típus: 'Futó kutya'-minta. (Csengőd 7. sír; Győr 705. sír (2. kép: II.2c.); Jászapáti 265. sír; Kölked–Feketekapu B-209. sír, Mödling–Goldene Stiege 35. sír, Kiskőrös–Városalatt 35. sír).

d. típus: Lánc minta (Szeged–Fehértó B-12. sír) (2. kép: II.2d.).

e. típus: Valamiféle – töredékessége miatt közelebről meg nem határozható – egymásba akasz kodó inda minta (Iváncsa, Komárno–Schiffswerft 119. sír, Kölked–Feketekapu B-209. sír).

1. FÜGGELÉK

A csókai 45–47. sír kronológiai helyzetéről

Az avar kori kutatásban egy emberöltő óta vita folyik arról, hogy az összetartozó csókai 45. (férfi-) sír + 47. (lő-) sír hová keltezendő.

A csókai temetőt közlő Kovrig I. és Korek J. a 47. sírt 1960-ban a VII. sz. közepére keltezte: „a VII. sz. közepénél valószínűleg nem került korábban a sírba.” – „que cette sépulture n'est pas antérieure au milieu du Vie siècle”⁸, „A 45. és 49. sír lovassait a VII. sz. közepe körül temették el.” – „Les cavaliers des sépultures 45 et 59 ont été inhumés vers le milieu du VIIe siècle.”⁹

A vita akkor indult meg, amikor Bóna I. 1970-ben a sírt a középvár korra keltezte,¹⁰ majd 1979-ben helyesbítette önmagát és a sírt mégis a kora avar korra helyezte át,¹¹ s ezt a véleményét 1982–83-ban újra megerősítette.¹² Bóna I. véleményével ellentétben Garam É. 1991-ben a sír keltezésével ismét visszatért az

⁸ Kovrig – Korek 1960a 53, 1960b 292.

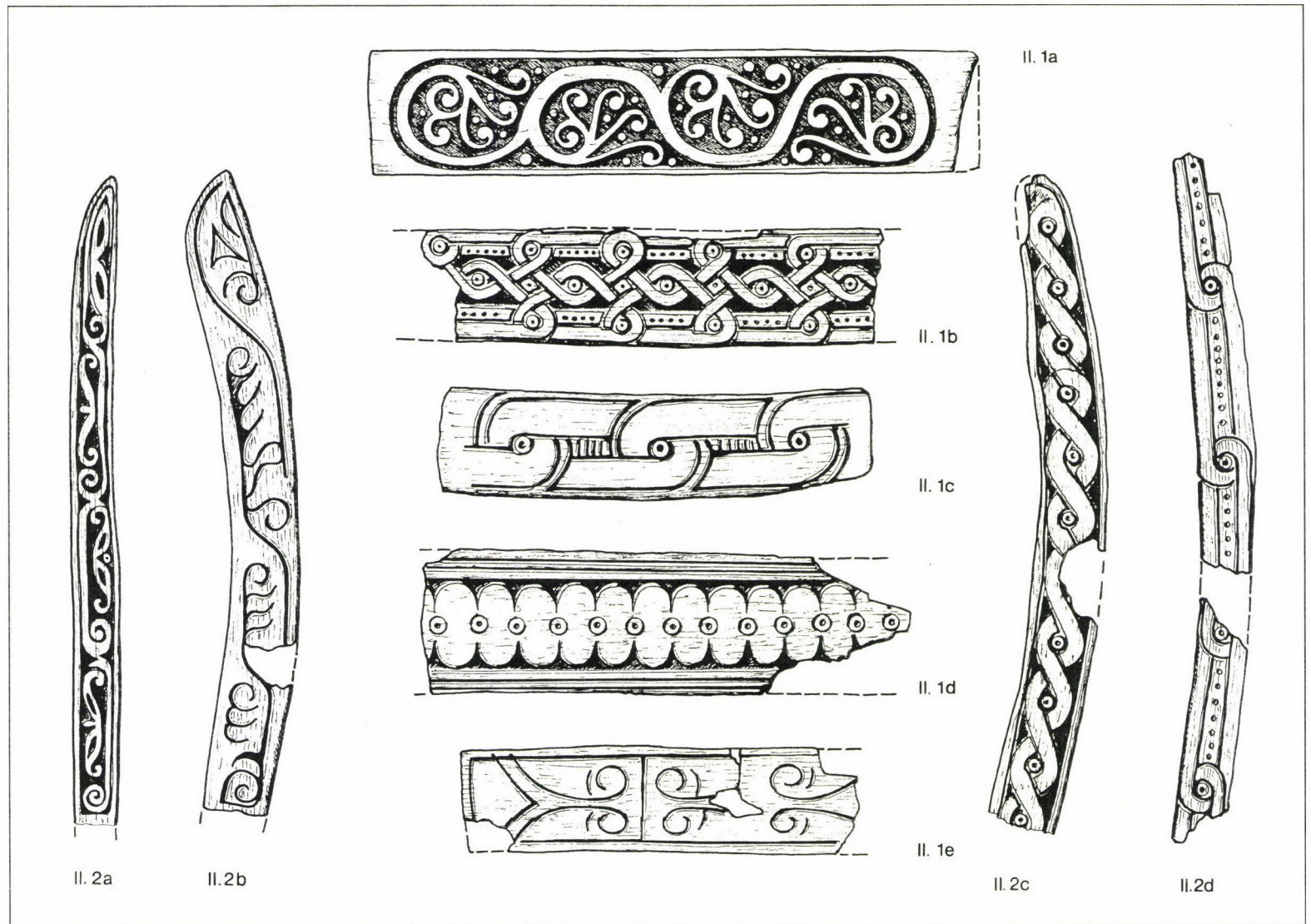
⁹ Kovrig – Korek 1960a 55, 1960b 294.

¹⁰ Bóna 1970 255–256.

¹¹ Bóna 1979 22, 161. jegyzet.

¹² Bóna 1982–83 18. jegyzet.

2. kép. Közép- és késő avar kori csont tegezlemezek II.1a: Leobersdorf 152. sír; II.1b: Budapest – Tihanyi tér 8. sír; II.1c: Bóly 55. sír; II.1d: Győr 705. sír; II.1e: Csóka 47. sír; II.2a: Dunapentele 7. sír; II.2b: Csóka 47. sír; II.2c: Győr 705. sír; II.2d: Szeged-Fehértó B-12. sír

Abb. 2: Mittel- und spätawarenzeitliche Köcherbeschläge aus Bein II.1a: Leobersdorf, Grab Nr. 152; II.1b: Budapest-Tihanyi Platz, Grab Nr. 8; II.1c: Bóly, Grab Nr. 55; II.1d: Győr, Grab Nr. 705; II.1e: Csóka, Grab Nr. 47; II.2a: Dunapentele, Grab Nr. 7, II.2b: Csóka, Grab Nr. 47; II. 2c: Győr, Grab Nr. 705; II.2d: Szeged-Fehértó B – Grab Nr. 12.

eredeti Kovrig–Korek-féle keltezéshez: „7. század közepe”.¹³ A kronológiai vita a kora vagy közép-avar kor között elsősorban a sír fémleletei alapján folyt, most a sírban talált csontlemezeket bevonva a vizsgálataba a következő kép rajzolódott ki:

a) A tegeztoroklemez¹⁴ párhuzamai jellegzetesen középvavar kori síregyüttesekből: a Szeged–Fehértó 44. sírből¹⁵ és a Váchartyán 6. sírből¹⁶ ismertek.

b) A tegezszáj-peremlemez¹⁷ bimbós levélmintázatának párhuzamait ugyancsak a középvavar korból: a Jászapáti 84. sírből¹⁸ és a Kiskőrös–Cebe-pusztá 7. sírből¹⁹ ismerjük.

c) A csont nyeregveret²⁰ ’futó-kutya’-motívuma középvavar kori síregyüttesekből ismert: a Csengőd 7. sír tegezszáj-peremlemezén,²¹ a győri 705. sír tegezszáj-peremlemezén,²² a Jászapáti 265. sír tegezszáj-peremlemezén,²³ a Kiskőrös–Városalatt 35. sír tegezszáj-peremlemezén,²⁴ továbbá Kölked–Feketekapu B-209. sír²⁵ és a (késő avar kori) Szeged–Fehértó B-69. sír²⁶ csontfaragványain, valamint a wien–liesingi IV. sír nyeregveretén²⁷ látjuk felbukkanni. A kép teljességéhez azonban hozzátartozik: a csókai 47. sír nyeregveretének igen közeli analógiái a tiszafüred–majorosi 186. sírből ismertek,²⁸ amely sírt Garam É. a VII. sz. közepére keltezte.²⁹

Vagyis a csókai 45–47. sír összes csontfaragványain levő ornamentikának analógiái a VII. sz. közepén, valamint a közép és késő avar kor emlékanyagában találhatók meg. Az is sokat mondó tény a két fent nevezett szerző közötti vitában, hogy egyetlen csontdíszítő elem sem kapcsolódik a kora avar korhoz. A csontlemezek alapján úgy látom, hogy a csóki 45–47. sír keltezése kérdésében bár a sírt *de facto* ugyan lehet a kora avar kor végére keltezni (ez a Kovrig–Korek-féle (1960), ill. a Garam-féle (1991) keltezés!), de ennek ellenére a sír összes „kapcsolata” a középvavar kor felé mutat. Így mindkét vitapartnernek igaza van, ha Bóna I. korábbi (1970) és Garam É. recens (1991) véleményét vesszük figyelembe.

2. FÜGGELÉK

Apró tegezalkatrészek

A csontlemezes díszű tegezeket, ill. íjcsontokat tartalmazó sírok leletei között több középvavar kori sírban hosszúra nyúlt, stilizált állatfej alak (Bogojevo/Gombos 3. sír,³⁰ Jászapáti 265. sír,³¹ Káptalantóti 21. sír,³² Szeged–Fehértó B 33. sír),³³ valamint egy hasonló alakú, de nem állatfej formára kidolgozott csonttárgy (Jászapáti 84. sír),³⁴ bukkan fel. Az állatfej alakú tárgyak „lecsapott” vége egy-egy szerves anyagból készült ékkel valamilyen szerves anyaghoz kapcsolódott (Jászapáti 265. sír, Káptalantóti 21. sír). A csúcsos csonttárgy (Jászapáti 84. sír) pedig egy ráhurkolásra szolgáló ovális lyukkal kapcsolódott az egykori szerves anyaghoz. Vagyis a fentebb felsorolt tárgyak valószínűleg egy-egy bőrszík vagy textilszalag végén annak könnyebb be- vagy átfűzését segítették elő.

Ugyanezen korszak csontlemez díszes tegezeket tartalmazó sírjaiban fonatos díszű, csont szíjvég alakú tárgyak figyelhetők meg (Bogojevo/Gombos 6. sír,³⁵ Dunapentele 7. sír,³⁶ Jászapáti 19. sír,³⁷ Szeged–Fehértó B-12. sír,³⁸ Szeged–Fehértó B 69. sír,³⁹ továbbá vannak olyan csontlapok (Győr 705. sír,⁴⁰ Kölked–Feketekapu B-209. sír,⁴¹ Váchartyán 6. sír⁴²), amelyek esetében ugyancsak felmerül a ’szíjvég’-funkció lehetősége.

A csont szíjvég alakú tárgy már a kora avar korban megjelenik (Jutas 130. sír,⁴³ Kölked–Feketekapu A-21. sír⁴⁴).

Valószínű, hogy az állatfej alakú tárgyak és a csont szíjvégek összességükben a tegezok zárásánál a bőrszík vagy textilszalag átfűzését segíthették elő.⁴⁵

Kiss Attila

¹³ Garam 1991 225, 10. jegyzet.

¹⁴ Kovrig – Korek 1960 263, XCVIII:13.

¹⁵ Madaras 1995 142, 10:11.

¹⁶ Ferenczy 1963 85, 4:44.

¹⁷ Kovrig – Korek 1960 263, XCVIII:15.

¹⁸ Madaras 1994 33–34, XII:11.

¹⁹ Török 1975a 307, 1:10.

²⁰ Kovrig – Korek 1960 263, XCVIII:11.

²¹ Kovrig 1946–48, 339, LXXIII:5.

²² Fettich 1943 37, XII.7–8, 10–12.

²³ Madaras 1994 71–72, XXXVIII:7–8.

²⁴ Horváth 1935 38, XXVII:24.

²⁵ Kiss 2000.

²⁶ Madaras 1995 144, 13–12.

²⁷ Moszler 1948 227, 64:9.

²⁸ Garam 1969 85, 4:1,3; Garam 1995 28–30, 174:13–14.

²⁹ Garam 1969 9, Garam 1995 424, 236. kép.

³⁰ Dimitrijević – Kovačević – Vinski 1962 38, 7. kép.

³¹ Madaras 1994 71–72, XXXVIII:9.

³² Bakay 1973 24, XXX:5–5a–5b.

³³ Madaras 1995 140, 8:2; jó fényképe – téves aláírással – László 1970 90. tábla.

³⁴ Madaras 1994, XII:12.

³⁵ Dimitrijević – Kovačević – Vinski 1962 38, 10. kép.

³⁶ Hekler 1909 5:4; Marosi – Fettich 1936 III:13.

³⁷ Madaras 1994 III:10.

³⁸ Madaras 1995 3:4.

³⁹ Madaras 1995 13:12.

⁴⁰ Fettich 1943. XII:12.

⁴¹ Kiss 2000.

⁴² Ferenczy 1963 4:16.

⁴³ Rhé – Fettich 1931 27, V:4.

⁴⁴ Kiss 1996 25–26, Taf. 21:12.

⁴⁵ Ezúton köszönöm meg Kürti Béla gondos lektorálását és Szabados Margit grafikai munkáját.

1. lista

Kora avar kori csont tegezlemezek

- Apatin-Szikes
Dimitrijević – Kovačević – Vinski 1962 34, 3. kép
 Bakonytamási – Hathalom puszta, szórvány
Mithay 1995 174, VII:6
 Bágyog – Gyűrhegy 2. sír
Lovas 1929 248–253, 122:16
 Győr – Téglavető dűlő 106. sír
Fettich 1943 18, IX:1–5
 Győr – Téglavető dűlő 160. sír
Fettich 1943 26, VIII:11–12
 Győr – Téglavető dűlő 757. sír
Fettich 1943 39, XIV:23
 Győr – Téglavető dűlő 802. sír
Fettich 1943 41, X:9–13
 Győr – Téglavető dűlő 817. sír
Fettich 1943 42, XI:15
 Hajdúdorog 1. sír
Kralovánszky 1989–90 122, 5:11, 2:1; *Garam* 1992 142–144, 42:1
 Halimba 85. sír
Török 1969 88, 5:8
 Halimba 485. sír
Török 1972 146, 31. tábla
 Jászapáti 68. sír
Madaras 1994 29–30, X:4–6
 Jászapáti 208. sír
Madaras 1994 60–61, XXXII:8–10
 Jászapáti 264. sír
Madaras 1994 71, XXXVII:15–16
 Jászapáti 402. sír
Madaras 1994 95, L:1
 Jutas 130. sír
Rhé – Fettich 1931 27–28, V:1–3
 Komárno/Komárom – Schiffwerft 140. sír
Trugly 1993 212, XLIII:1
 Kölked–Feketekapu A-21. sír
Kiss 1996 25–26, Taf. 21:9, 12, Taf. 108:4
 Kölked–Feketekapu A-107. sír
Kiss 1996 41–42, Taf. 116:11–12, Taf. 34:20,22
 Mandjeloš
Ercegović–Pavlović 1982 50, II:3, IV:4
 Martonvásár 6. sír
Rosner 1960 171–173, 4. kép
 Mokrin 69. sír
Dimitrijević – Kovačević – Vinski 1962 21–22, XVIII:2
 Mór–Akasztódomb 21. sír
Török 1954 54–56, IX: 2–4
 Öcsöd 96/a. sír
Sli avari 1995 115: egy csontlemezekkel díszített tegez egyik veretének apró részlete. A sír Kürti B. lektori jelentésében tett közlése szerint kora avar kori.
 Szarvas–68. 324. sír
Juhász 1995 423, 19:3
 Szebény II. 7. sír
Garam 1975 106, 24:20
 Szebény II. 9. sír
Garam 1975 106, 24:7

Szeged–Fehértó B, 5. sír

Madaras 1995 138, 1:1–2; a toroklemez jó fotója – téves képaláírással – *László* 1970 92. tábla

Szeged – Fehértó B, 78. sír

Madaras 1995 145, 15:3

Szentmártonkát

Kovrig 1946–48 341, 2:2

Tárnok

Garam 1991 222, 5:1

Zsámbok 1. sír

Garam 1983 144, 4:9

2. lista

Közép- és késő avar kori csont tegezlemez

- Abony 265. sír
Márton 1904 314
 Bogojevo/Gombos 3. sír
Dimitrijević – Kovačević – Vinski 1962 38, 7. kép
 Bogojevo/Gombos 4. sír
Dimitrijević – Kovačević – Vinski 1962 38, 8–9. kép
 Bogojevo/Gombos 6. sír
Dimitrijević – Kovačević – Vinski 1962 38, 10–11. kép
 Bogojevo/Gombos 22. sír
Korošec 1959 5–7, 19a-b. kép *Mrkobrad* 1980 LXXXV:10
 Bóly 55. sír
Papp 1962 178, XIV:2
 Budapest, XIV., Tihanyi tér 8. sír
László 1941 108, XI:1–9; *Nagy* 1988 378–379, Abb. 3:21; *Nagy* 1992 18, Abb. 3:19
 Csengőd 3. sír
Kovrig 1946–48 339, LXIX:7–11, LXXIV:1
 Csengőd 7. sír
Kovrig 1946–48 339, LXXIII: 4–6
 Csóka 45–47. sír
Kovrig–Korek 1960 263, XCVIII:13, 15
 Dunapentele, 7. sír
Hekler 1909 97–101; *Marosi – Fettich* 1936 10–13, III:2, 14; *Bóna* 1982–83 15. kép: 8–10
 Dunapentele, 11. sír
Hekler 1909 104–105; *Marosi – Fettich* 1936 14–16, VI:24
 Győr – Téglavető dűlő 71. sír
Fettich 1943 16, VIII:11–12
 Győr – Téglavető dűlő 705. sír
Fettich 1943 37, XII:7–12
 Győr – Téglavető dűlő 792. sír
Fettich 1943 40, XII:14
 Iváncsa
Bóna 1970 243–244, 9:7–9
 Jászapáti 19. sír
Madaras 1994 19–20, III:11
 Jászapáti 29. sír
Madaras 1994 21, V:1–2
 Jászapáti 84. sír
Madaras 1994 33–34, XII:10–11
 Jászapáti 265. sír
Madaras 1994 71–72, XXXVIII:6–7

- Káptalantóti 21. sír
Bakay 1973 24, XXX:1–4
- Kiskőrös – Cebe-pusztá 7. sír
Török 1975a 307, 1:10
- Kiskőrös – Pohibuj-Mackó dűlő 60. sír (= „A” sír)
Kovrig 1946–48 LXXIV:3 + 2:1; *Török* 1975b 295–296, 5:2, 5
- Kiskőrös – Városalatt 35. sír
Horváth 1935 38, XXVII:24
- Komárno/Komárom – Schiffwerft 119. sír
Trugly 1993 202, XXV: 6–7
- Kölked–Feketekapu B-209. sír
Kiss 2000
- Kölked–Feketekapu B-541. sír
Kiss 2000
- Leobersdorf 152. sír
Daim 1987 272, 146:5; 189:5
- Mali Idjoš/Kishegyes ? sír
Mrkobrad 1980 CIV:3,6–7,11
- Mödling – Goldene Stiege 35. sír
Schwammenhöfer 1977 35, középen
- Mödling – Goldene Stiege 207. sír
Schwammenhöfer 1977 35, jobbra
- Szeged – Fehértó B, 8. sír
Madaras 1995 138, 1:2
- Szeged – Fehértó B, 12. sír: „A” tegez
Kürti 1971, 1983, 1984 2:5–11, 3, 4:1; *Madaras* 1995 138, 3:1–6
- Szeged – Fehértó B, 12. sír: „B” tegez
Kürti 1971, 1983, 1984 2:1–4, 4:2; *Madaras* 1995 138, 3:1–6
- Szeged – Fehértó B, 44. sír
Madaras 1995 142, 10–11
- Szeged – Fehértó B, 69. sír
Madaras 1995 144, 13:10–11
- Szeged – Fehértó B, 81. sír
Madaras 1995 145, 17:1
- Szeged – Fehértó B, 88. sír
Madaras 1995 146, 17:2
- Váchartyán 6. sír
Ferenczy 1963 85, 4:14

Irodalom

- Bakay* 1973
Bakay K., Az avarkor időrendjéről. Újabb avar temetők a Balaton környékén. – Zur Chronologie der Awarenzeit. Neue awarenzeitliche Gräberfelder in der Umgebung des Plattensees. SMK 1. 1975. 5–86
- Bóna* 1970
Bóna I., Avar lovassír Iváncsáról. – Grave of an Avar Horseman at Iváncsa. ArchÉrt 97. 1970. 243–261, 261–263.
- Bóna* 1979
Bóna I., A szegvár-sárpoldali lovassír. Adatok a korai avar temetkezési szokásokhoz. Das Reitergrab von Szegvár. Beiträge zu den frühawarischen Bestattungssitten. ArchÉrt 106. 1979. 3–32.
- Bóna* 1982–83
Bóna I., A XIX. század nagy avar leletei. – Die großen Awarenfunde des 19. Jahrhunderts. SZMÉ 1982–83. 81–137, 138–144.
- Csallány* 1966–67
Csallány D., Sámánészköz volt-e az avarkori „ír-tartó csonttégely”? – War der Knochentiegel als Salbenbehälter ein Schamanengerät in der Awarenzeit? MFMÉ 1966–67 61–71, 72.
- Daim* 1987
Daim F., Das awarische Gräberfeld von Leobersdorf, NÖ. Studien zur Archäologie der Awaren 3. Wien 1987.
- Demo* 1996
Demo Z., Vukovar – Lijeva bara. Zagreb 1966.
- Dimitrijević – Kovačević – Vinski* 1962
Dimitrijević D. – *Kovačević J.* – *Vinski Z.*, Seoba naroda. Zemun 1962.
- Ercegović-Pavlović* 1982
Ercegović-Pavlović Sl., An Avarian Equestrian Grave from Mandjeloš. – Avarski konjanicki grob iz Mandjeloša. Sirmium 4. 1982. 49–54, 55–56.
- Ferenczy* 1963
Ferenczy L., A váchartyáni avarkori temető. – Le cimitero avar de Váchartyán. ArchÉrt 90. 1963. 84–107.
- Fettich* 1943
Fettich N., Győr története a népvándorlaskorban. Győr 1943.
- Garam* 1969
Garam É., Avar nyereg Tiszafüredről. – Ein awarischer Sattel von Tiszafüred. ArcÉrt 96. 1969. 83–90, 90.
- Garam* 1975
Garam É., The Szebény I–III Cemetery. In: *Garam É.* – *Kovrig I.* – *Szabó J. Gy.* – *Török Gy.*, Avar Finds in the Hungarian National Museum, Cemeteries of the Avar Period (567–829) in Hungary. 1. Budapest, 49–120
- Garam* 1983
Garam É., A zsámboki koraavar sírokról. – Über die frühawarischen Gräber von Zsámbok. FolArch 34. 1983. 139–156
- Garam* 1991
Garam É., Avar férfisir Tárnokról. – Ein awarisches Männergrab von Tárnok. Agria 25–26. 1991. 221–233, 234.
- Garam* 1992
Garam É., Die münzdatierten Gräber der Awarenzeit. In: Awarenforschungen. Hrg: F. Daim. Wien 1992. 135–250.
- Garam* 1995
Garam É., Das awarenzeitliche Gräberfeld von Tiszafüred. Cemeteries of the Avar Period (567–829) in Hungary. 3. Budapest 1995.
- Gli avari* 1995
Gli avari. Un popolo d'Europa. Pubblicazioni della deputazione di storia patria per il Friuli 22. Ed: G. C. Menis. Tavagnacco – Udine 1995.

H. Hanny – Horváth 1995

H. Hanny E. – Horváth M. A., Gondolatok a nomád íjászat eszközeiről. – Gedanken über die Instrumentarien des nomadischen Bogenschießens. *Altum Castrum* 4. 119–128, 128–130.

Hekler 1909

Hekler A., Avarkori sírok Dunapentelén. *ArchÉrt* N. 8. 29. 1909. 97–105.

Horváth 1935

Horváth T., Az üllői és kiskőrösi avar temető. – Die awarischen Gräberfelder von Üllő und Kiskőrös. *ArchHung* 19. Budapest 1935

Juhász 1995

Juhász I., Fülkesíros temetkezések Békés megyében. – Stollengräber im Komitat Békés. *MFMÉ – StudArch* 1. 1995. 417–431, 431–432.

Kiss 1996

Kiss A., Das frühawarenzeitlich gepidische Gräberfeld von Kölked–Feketekapu A. Mit Beiträgen von M. Martin. P. Stadler und I. Takács. *Monographien zur Frühgeschichte und Mittelalterarchäologie* 2. = Studien zur Archäologie der Awaren 5. Hrg: F. Daim. Innsbruck 1996.

Kiss 2000

Kiss A., Die awarenzeitlichen Gräberfelder von Kölked–Feketekapu B. (in statu nascendi)

Korošec 1950

Korošec, J., Kostane pločice u avarskim grobovima u Bogojevu. – Beinerne Platten in den awarischen Gräbern aus Bogojevo. *Rad vojvodjanskih muzeja* 8. 1959. 103–117, 117.

Kovrig 1946–48

Kovrig I., Avarkori sírleletek Csengődről. – Avar Finds from Csengőd. *ArchÉrt* 7–9. 1946–48. 339–345, 345–349.

Kovrig – Korek 1960a

Kovrig I. – Korek J., A csókai avarkori temető. Ms. MNM Központi Régészeti Könyvtár, Dk 60.

Kovrig – Korek 1960b

Kovrig I. – Korek J., Le cimetière de l'époque avar der Csóka. *Acta ArchHung* 12. 1960. 257–297

Kralovánszky 1989–1990

Kralovánszky A., A hajdúdorogi VII. századi avar temető (előzetes ismertetés). – A 7th century avar cemetery from Hajdúdorog (preliminary report). *DMÉ* 1989–90. 117–138, 139.

Kürti 1971

Kürti B., Egy avar tegez rekonstrukciója. In: *Acta Iuvenum* 3. 1971. 16–27.

Kürti 1983

Kürti B., Szeged vidéki régészeti adatok a Kárpát-medencei avarság eredetkérdéséhez. In: *Múzeumi kutatások Csongrád megyében* 1983. Szeged 1983. 17–26.

Kürti 1984

Kürti B., Ot aziatskom proishozhenii odnogo tipa avarskih kolčanov v Karpatskom bassejne. – About Asian origin of one type of Avarian quivers in the Carpathian basin. In: *Problemy arheologii stepej Evrazii. Sovetsko-vengerskij sbornik*. Ed: Martynov, A. I. – Erdeli, I., – Molodin, V. I. Kemerovo 1984. 112–121.

László 1941

László Gy., A tihanyi-téri avarkori temető. *Laureae Aquincenses. DissPann* II/11. 1941. 106–112.

László 1970

László Gy., Steppenvölker und Germanen. *Kunst der Völkerwanderungszeit*. Wien.

Lovas 1929

Lovas E., A bágyog-gyűrhegyi népvándorláskori temető. – Eine Grabstätte aus der Völkerwanderungszeit bei Bágyog. *ArchÉrt* N.S. 43. 1929. 248–258, 375–376.

Madaras 1984–88

Madaras L., Előzetes jelentés a Jászapáti – Nagyállás úti avar temető feltárásáról. (Az avar kori csontveretes tegez-
ek társadalomtörténeti jelentősége). – Vorhergehender Bericht über die Freilegung des awarenzeitlichen Gräberfeldes von Jászapáti – Nagyállás út. (Die gesellschaftshistorische Bedeutung der awarenzeitlichen Köcher mit Knochenbeschlag.) *SzMMÉ* 1984–88. 167–182, 183–184.

Madaras 1986

Madaras L., Az avarkori csontveretes tegez. In: *Régészeti tanulmányok Kelet-Magyarországról. Folklor és Et-nográfia* 24. Debrecen 1986. 81–98.

Madaras 1994

Madaras L., Das awarenzeitliche Gräberfeld von Jászapáti. Das awarische Corpus. *Avar Corpus Füzetek* II. Debrecen – Budapest 1994.

Madaras 1995

Madaras L., The Szeged–Fehértó „A” and „B” Cemeteries. Das awarische Corpus. *Avar Corpus Füzetek* III. Debrecen – Budapest 1995.

Marosi – Fettich 1936

Marosi A. – Fettich N., (A) Dunapentelei avar sírleletek. *Trouvailles avars de Dunapentele*. *ArchHung* 18. Budapest 1936.

Márton 1904

Márton L., Új leletek az abonyi régibb középkori sírmezőből. *ArchÉrt* N.S. 24. 1904. 303–318.

Mithay 1995

Mithay S., Bronz-, avar- és középkori leletek Bakonytamási – Hathalom-pusztáról. – Funde aus dem Bronze-, Awarenzeitalter und aus dem Mittelalter in Bakonytamási – Hathalom puszta. *Acta Musei Papensis – Pápai Múzeumi Értesítő* 5. 1995. 169–175, 175.

Moszler 1948

Moszler G., Ein frühgeschichtliches Gräberfeld in Wien – Liesing. *Jahreshfte des Österreichischen Archäologischen Instituts in Wien* 37. 1948. 217–238.

Mrkobrad 1980

Mrkobrad D., Arheološki nalazi seobe naroda u Jugoslaviji. Beograd 1980

Nagy 1988

Nagy M., Frühawarenzeitliche Grabfunde aus Budapest. *Bemerkungen zur awarenzeitlichen Tierornamentik. Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo*. 35. 1988. 373–411.

Nagy 1992

Nagy M., Kora avarkori sírleletek Budapestről. megjegyzések az avarkori állatornamentikához. – Early Avar Grave Finds from Budapest: Notes on the Avar Period Animal Style. *ArchÉrt* 119. 1992. 15–41, 41–42.

Papp 1962

Papp L., A bólyi avarkori temető – Der awarenzeitliche Friedhof von Bóly. JPMÉ 7. 1962. 163–193

Révész 1985

Révész L., Adatok a honfoglaláskori tegez szerkezetéhez. – Angaben zum Bau des Köchers aus der Zeit der ungarischen Landnahme. Acta Antiqua et Archaeologica. Supplementum 5. 1985. 35–46, 46–47.

Rhé – Fettich 1931

Rhé Gy. – Fettich N., Jutas und Öskü. Zwei Gräberfelder aus der Völkerwanderungszeit in Ungarn. Skythica 4. Prague 1931.

Rosner 1960

Rosner Gy., Jelentés a martonvásári avarkori temető 1958. évi ásatásáról. – Bericht über die Grabungskampagne 1958 im awarenzeitlichen Gräberfeld in Martonvásár. Alba Regia 1. 1960. 171–173, 174.

Schwammenhöfer 1977

Schwammenhöfer, H., Grabungsbericht. In: Katalog der Sonderausstellung im Museum der Stadt Mödling. Mödling 1977. 31–38.

Török 1954

Török Gy., Koraavar sírok Móron. ArchÉrt 81. 1954. 54–59.

Török 1969

Török Gy., Kétrétegű temetkezések a halimbai avar te-

metőben. – Sépultures a deux couches dans le lieu de sépulture avare de Halimba. FolArch 20. 1969. 79–97, 98.

Török 1972

Török Gy., Quelques réflexions sur certains groupes de sépultures avares. In: Conférence Internationale 1971 à Szeged. 143–149.

Török 1975a

Török Gy., The Kiskőrös Cebe-pusztá Cemetery. In: Garam É. – Kovrig I. – Szabó J. Gy. – Török Gy., Avar Finds in the Hungarian National Museum. Cemeteries of the Avar Period (567–829) in Hungary. 1. Budapest 1975, 305–312.

Török 1975b

Török Gy., The Kiskőrös-Pohibuj mackó dűlő Cemetery. In: Garam É. – Kovrig I. – Szabó J. Gy. – Török Gy., Avar Finds in the Hungarian National Museum. Cemeteries of the Avar Period (567–829) in Hungary. 1. Budapest 1975, 283–304.

Trugly 1993

Trugly A., Gräberfeld aus der Zeit des awarischen Reiches bei der Schiffswerft in Komárno. II. (1987–1989). SlovArch 41. 1993. 191–307.

Vinski 1959

Vinski Z., Ausgrabungen in Vukovar. ArchIug 3. 1959. 99–109.

ZUR CHRONOLOGIE DER BEINBESCHLÄGE DER AWARENZEITLICHEN KÖCHER

Zusammenfassung

Bei der Bearbeitung der Gräberfelder von Kölked-Feketekapu A und B wurde ich darauf aufmerksam, daß sich die Beinbeschläge der früh- bzw. mittel- und spätawarenzeitlichen Köcher voneinander in ihrer Verzierung abweichen. Mehr als 60 Köcher mit Beinbeschlägen miteingerechnet konnte ich feststellen, daß die Halsbeschläge der frühawarenzeitlichen (567–680(?)) Köcher (*Liste Nr. 1*) vorläufig in vier Typen zu teilen sind, während von den Randbeschlägen der frühawarenzeitlichen Köchermündungen nur ein Haupttyp bekannt ist (*Abb. 1*). Im Kreis der beinernen Halsbeschläge der mittel- und spätawarenzeitlichen Köcher (680(?)-Anfang des 9. Jhs.) (*Liste Nr. 2*) waren 5 Typen abzusondern, im Gegenteil zu den Randbeschlägen der Köchermündungen, wo 4 Typen festgestellt werden konnten (*Abb. 2*).

Ich habe in die chronologische Diskussion zwischen I. Bóna und É. Garam über die Datierung der zusammengehörenden Gräber Nr. 45 (Mann) und 47 (Pferd) von Csóka

im *Anhang 1* die beinernen Köcher und Sattelbeschläge der Gräber einbezogen, und bin zu jener Folgerung gekommen, daß ihre Analogien unter den Köchern bzw. Sattelbeschlägen des 7. Jhs. sowie der mittleren und späten Awarenzeit vorhanden sind. Aus diesem Grund meine ich, daß beide Autoren Recht haben, wenn man die frühere Meinung von Bóna (1970) und die gegenwärtige Auffassung von É. Garam (1971) in Betracht nimmt.

Die mit den beinernen Köcherbeschlägen zusammen zum Vorschein gekommenen winzigen riemenzungeförmigen Beingegegenstände – oft in stilisierter Tierkopfgestalt, oder mit Bandflechtverzierung versehen – im *Anhang 2* untersucht/analysiert kam ich zur Folgerung, daß sie wahrscheinlich zum Durchziehen der zum Schluß der Köcher benutzten Lederriemen oder Textilbänder gedient haben dürfen.

A. Kiss

AVAR KORI VARKOCSSZORÍTÓK

A „közép- és késő avar” korszak egyik jellegzetes tárgyát képviselik a varkocsszorítók. Mivel teljes, összefoglaló mű erről a leletsoportról még nem született, első és legfontosabb feladatommak a gyűjtőmunkát tekintettem. Munkám első felében igyekeztem a Kárpát-medencében előforduló varkocsszorítók közül minél többet összegyűjteni a közölt és a még közöletlen adatok felhasználásával. Foglalkozom ezen túl az egyes típusok, elterjedési terület, viselet, eredet és a kronológia kérdéseivel is.

Általános adatok

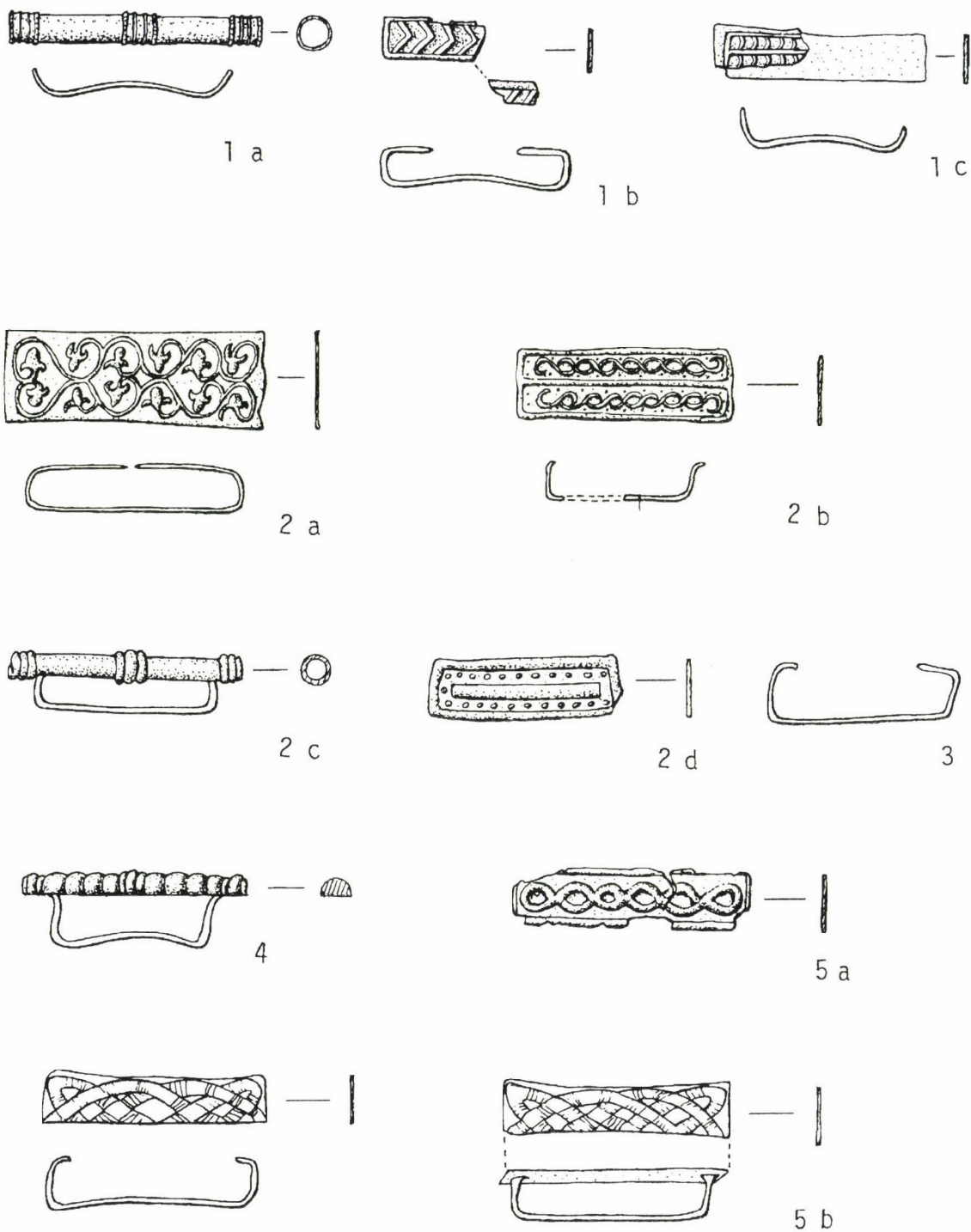
Avar kori varkocsszorítókat az alábbi, ABC-sorrendben közölt lelőhelyekről ismerünk. A 14. kép a lelőhelyek elterjedési térképét ábrázolja a temetők sorszámának felhasználásával. A képek (1–13.) minden pár varkocsszorítónak csak egyik darabját ábrázolják a hozzá tartozó felerősítő dróttal együtt. A párban előforduló darabokat a táblázatban a lelőhely neve mellett csillag jelzi.

A varkocsszorítók lelőhelyei:

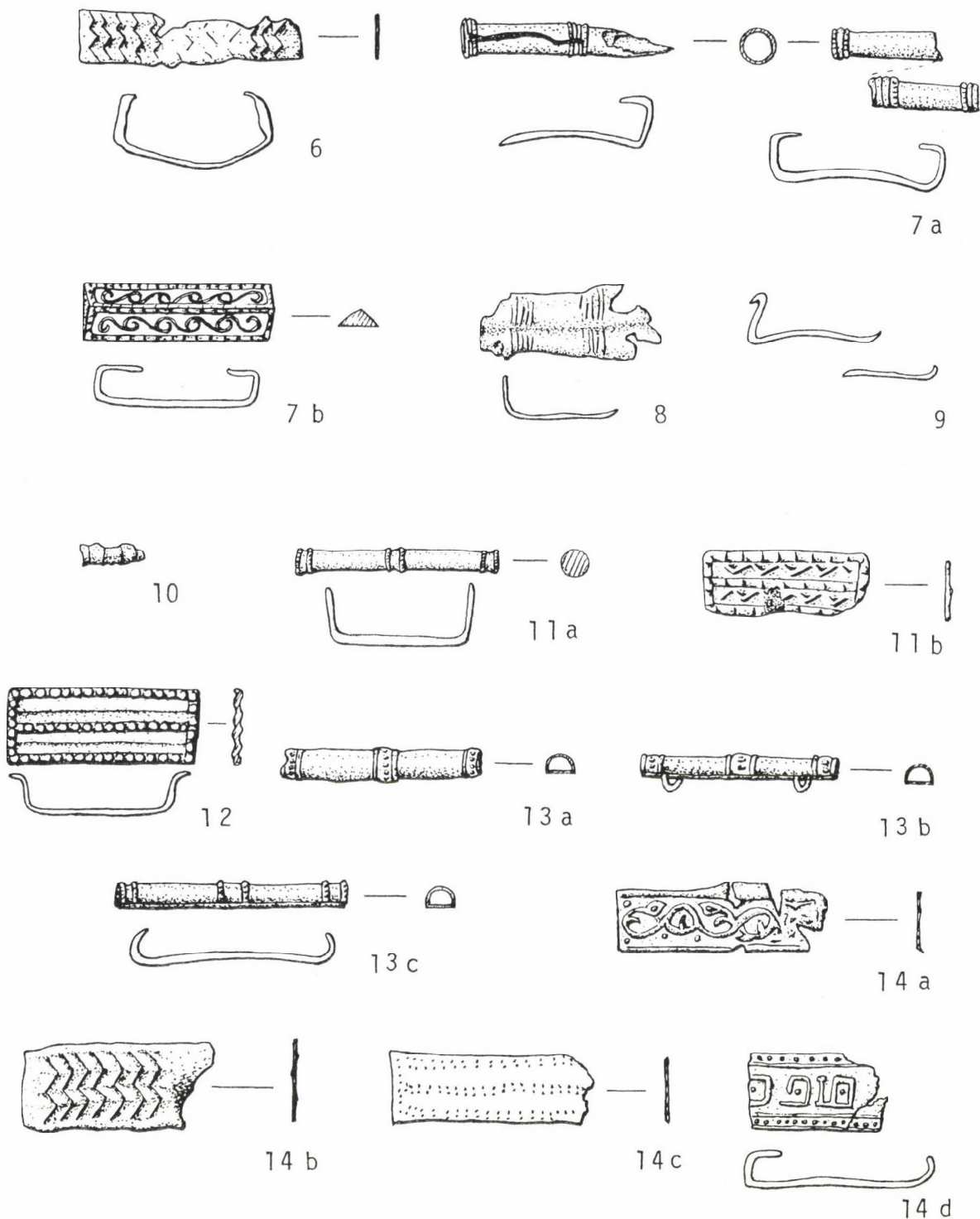
1. Abony 11, 16, 144. sír (1. kép 1 a–c)
2. Alattyán 284, 413, 446, 702. sír (1. kép 2 a–d)
3. Bačka Topola (Topolya)
4. Bogojevo (Gombos) 14. sír (1. kép 3)
5. Bóly 61. sír (1. kép 4)
6. Budapest – Népstadion 20, 31. sír (1. kép 5 a, b)
6. Csengele – l. 51
7. Csengőd 3. sír (2. kép 6)
8. Čunovo (Csúny) 62, 113. sír (2. kép 7 a, b)
9. Dabas (szórvány) (2. kép 8)
10. Dévaványa 155. sír (2. kép 9)
11. Dormánd – Hanyipusztá B 41. sír (2. kép 10)
12. Dunaújváros – Öreghegy (Dunapentele) 7, 11. sír (2. kép 11 a, b)
13. Dunaújváros – Pálhalma 9. sír (2. kép 12) Edelstal – l. 41
14. Gátér sírszám nélküli, 9, 43. sír (2. kép. 13 a–c)
15. Győr – Repülőtér 1. sír (2. kép 14 a)
16. Győr – Téglavető dűlő 163, 186, 278, 294, 652, 696, 752, 778, 796, 846, 860. sír (2. kép 14 b–d, 3. kép 14 e–l)

17. Halimba 108, 111, 153, 192, 240, 249, 261, 285, 327. sír (3. kép 15 a–i)
18. Hernádpusztá 1, 5. sír (4. kép 16 a, b)
19. Igar 3. (4. kép 17)
20. Iváncsa (4. kép 18)
21. Jánoshida 17, 115. sír (4. kép 19 a, b)
22. Jászapát – Nagyállás út 19, 28, 59, 63, 67, 76, 84, 110, 120, 183, 184. sír (4. kép 20 a–j, 5. kép 20 k)
23. Kecel – Határdűlő 33. sír (5. kép 21)
24. Kisköre 41, 94, 121. sír (5. kép 22 a–c)
25. Kiskőrös – Cebe-pusztá 7. sír (5. kép 23)
26. Kiskőrös – Pohibuj – Mackó-dűlő 23, 34, 53. sír (5. kép 24 a–c)
27. Kiskőrös – Vágóhid 11. sír (5. kép 25)
28. Kiskőrös – Város alatt 27, 54. sír (5. kép a, b)
29. Kiszombor 8. sír (5. kép 27)
30. Kunpeszér sírszám nélkül (5. kép 28)
31. Kunszállás sírszám nélkül (5. kép 29)
32. Leithaprodersdorf 8, 41, 99, 107, 114. sír (5. kép 30 a, b, 6. kép 30 c–e)
33. Leobersdorf 35, 46, 51, 134. sír (6. kép 31 a–d)
34. Mali Idoš (Kishegyes) 4, 22. sír (6. kép 32)
35. Margarethen am Moos (6. kép, 33)
36. Mártély 7. sír (6. kép 34)
37. Mosonszentjános 27, 54, 87, 206. sír (6. kép 35 a–c, 7. kép 35 d)
38. Mödling
39. Nadrljan (Adorján) 1. sír
40. Nagykőrös – Száraz dűlő 2, 8, 12. sír (7. kép 36 a–c)
41. (Nemesvölgy) Edelstal 78. sír (7. kép 37)
42. Nyékládháza 31, 32. sír (7. kép 38 a, b)
43. Odžaci (Hódság) 9. sír (7. kép 39)
44. Pákapusztá A (Kiskunfélegyháza) 1, 3, 5. sír (7. kép 40 a–c)
45. Pusztaberény 3. sír (7. kép 41)
46. Rákóczi falva 23, 40. sír (7. kép 42 a, b)
47. Ruzsa 5. sír (8. kép 43)
48. Sommerein 233, 241, 253, XVIII. sír (8. kép 44 a–d)
49. Szarvas – Horváth pusztá – Haltenyésztés Kutató Intézet 2. sír
50. Szebeny 268. sír (8. kép 45)
51. Szeged – Csengele, Feketehalom 30, 47, 73, 76, 81. sír (8. kép 46 a–e)
52. Szeged – Fehértó A 282, 292. sír (8. kép 47 a, b)

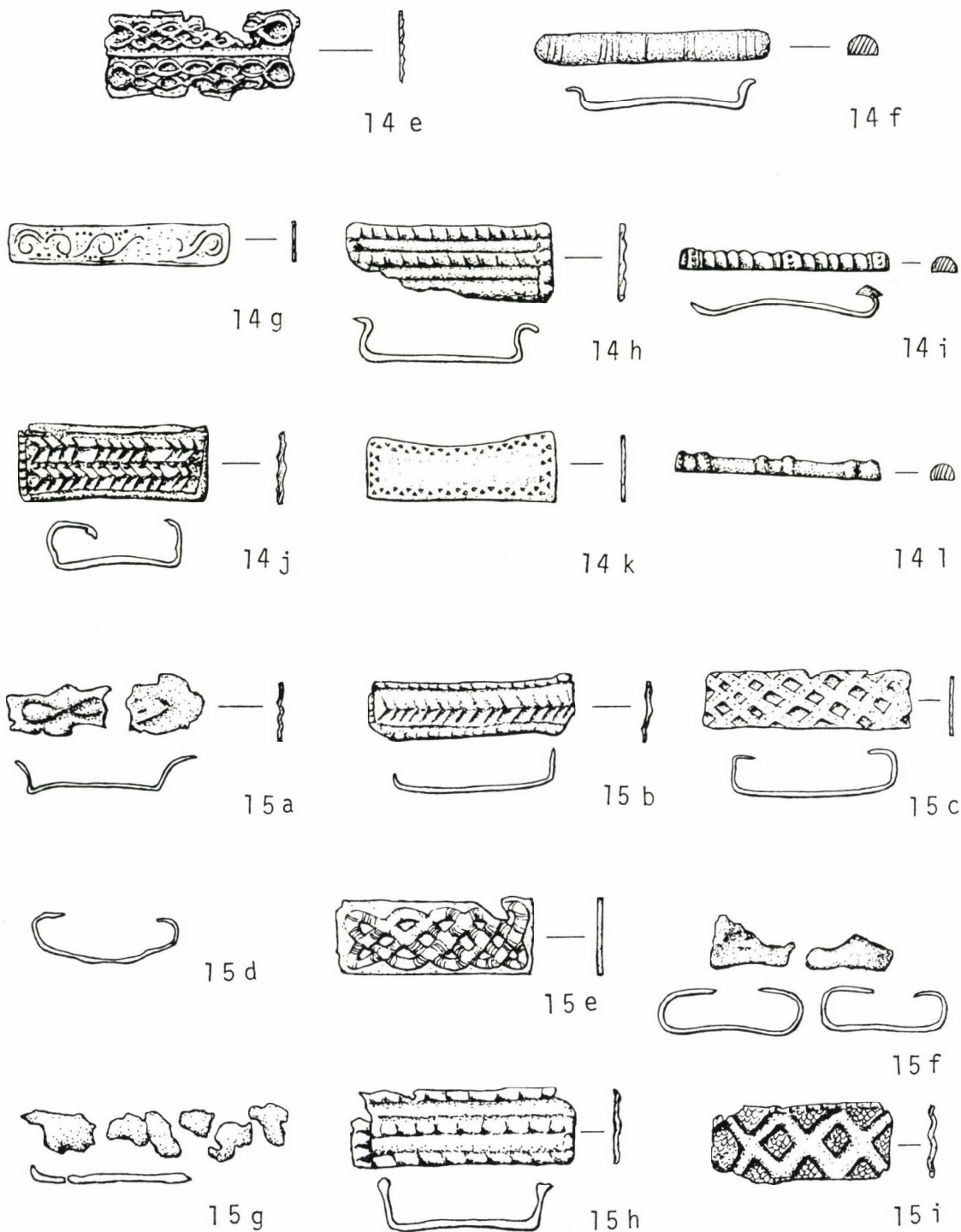
1. kép. 1a. Abony 11; 1b. Abony 16; 1c. Abony 144; 2a. Alattyán 284; 2b. Alattyán 413; 2c. Alattyán 702; 2d. Alattyán 446;
 3. Bogojevo (Gombos) 14; 4. Bóly 61; 5a. Bp. – Népstadion 20; 5b. Bp. – Népstadion 31. sír, M 2:3
 Abb. 1. 1a: Abony 11; 1b: Abony 16; 1c: Abony 144; 2a: Alattyán 284; 2b: Alattyán 413; 2c: Alattyán 702; 2d: Alattyán 446;
 3: Bogojevo (Gombos) 14; 4: Bóly 61; 5a: Bp. – Népstadion 20; 5b: Bp. – Népstadion Grab Nr. 31. M 2:3

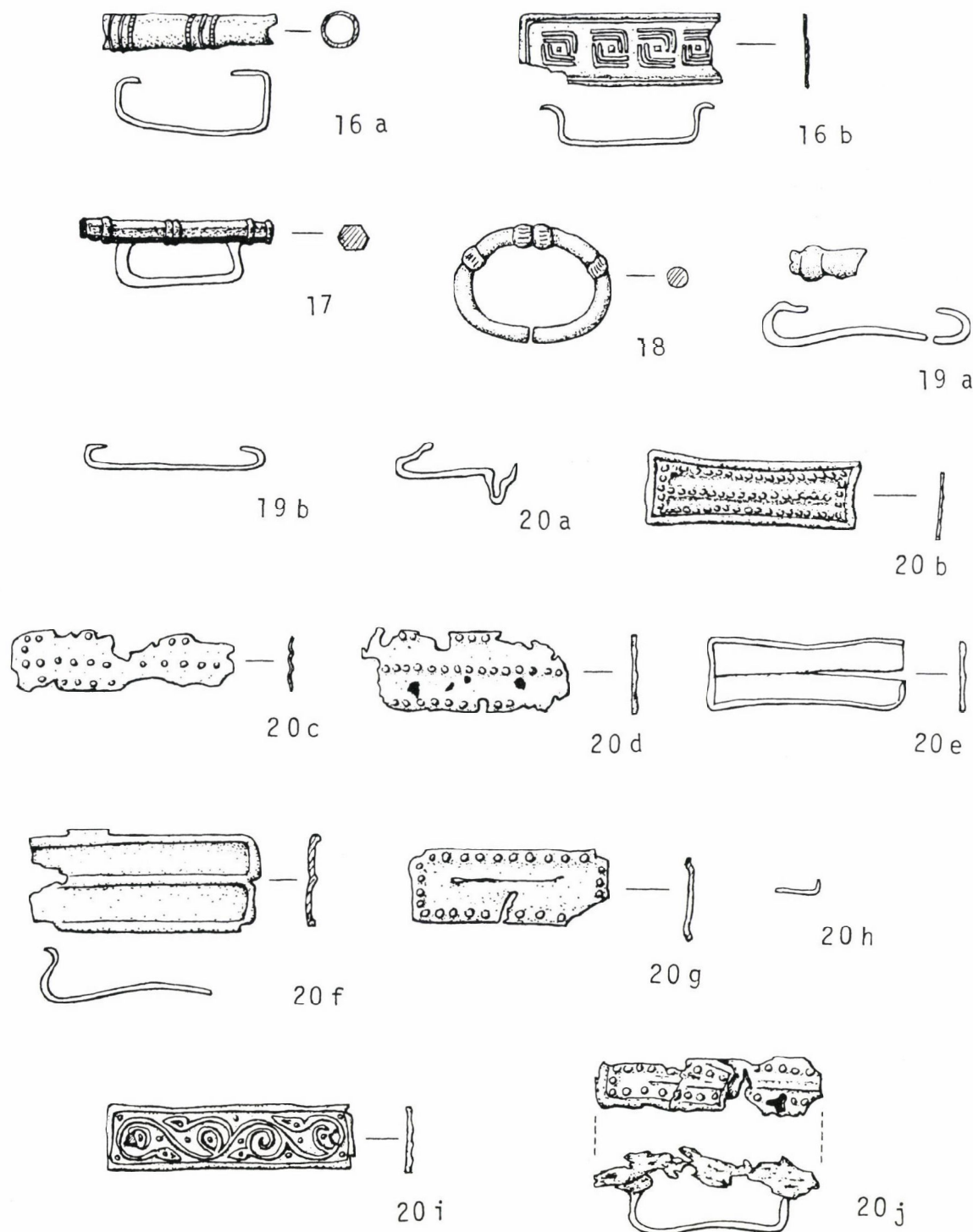
2. kép. 6. Csengőd 3; 7a. Čunovo (Csúny) 52; 7b. Čunovo 113; 8. Dabas szórvány; 9. Dévaványa 155; 10. Dormánd – Hanyipusztá 41; 11a. Dunaújváros – Öreghegy (Dunapentele) 7; 11b. Dunaújváros – Öreghegy 11; 12. Dunaújváros – Pálhalma 9. 13a. Gátér ?; 13b. Gátér 9; 13c. Gátér 43; 14a. Győr – Repülőtér 1; 14b Győr – Téglavető dűlő 163; 14c. Győr – Téglavető dűlő 186; 14d. Győr – Téglavető dűlő 278. sír, M 2:3

Abb. 2. 6: Csengőd 3; 7a: Cunovo 113; 8: Dabas, Streufund; 9: Dévaványa 155; 10: Dormánd – Hanyipusztá 41; 11a: Dunaújváros – Öreghegy (Dunapentele) 7; 11b: Dunaújváros – Öreghegy 11; 12: Dunaújváros – Pálhalma 9; 13a: Gátér ?; 13b: Gátér 9; 13c: Gátér 43; 14a: Győr – Flughafen 1; 14b: Győr – Téglavető Flur 186; 14d: Győr – Téglavető Flur Grab Nr. 278. M 2:3

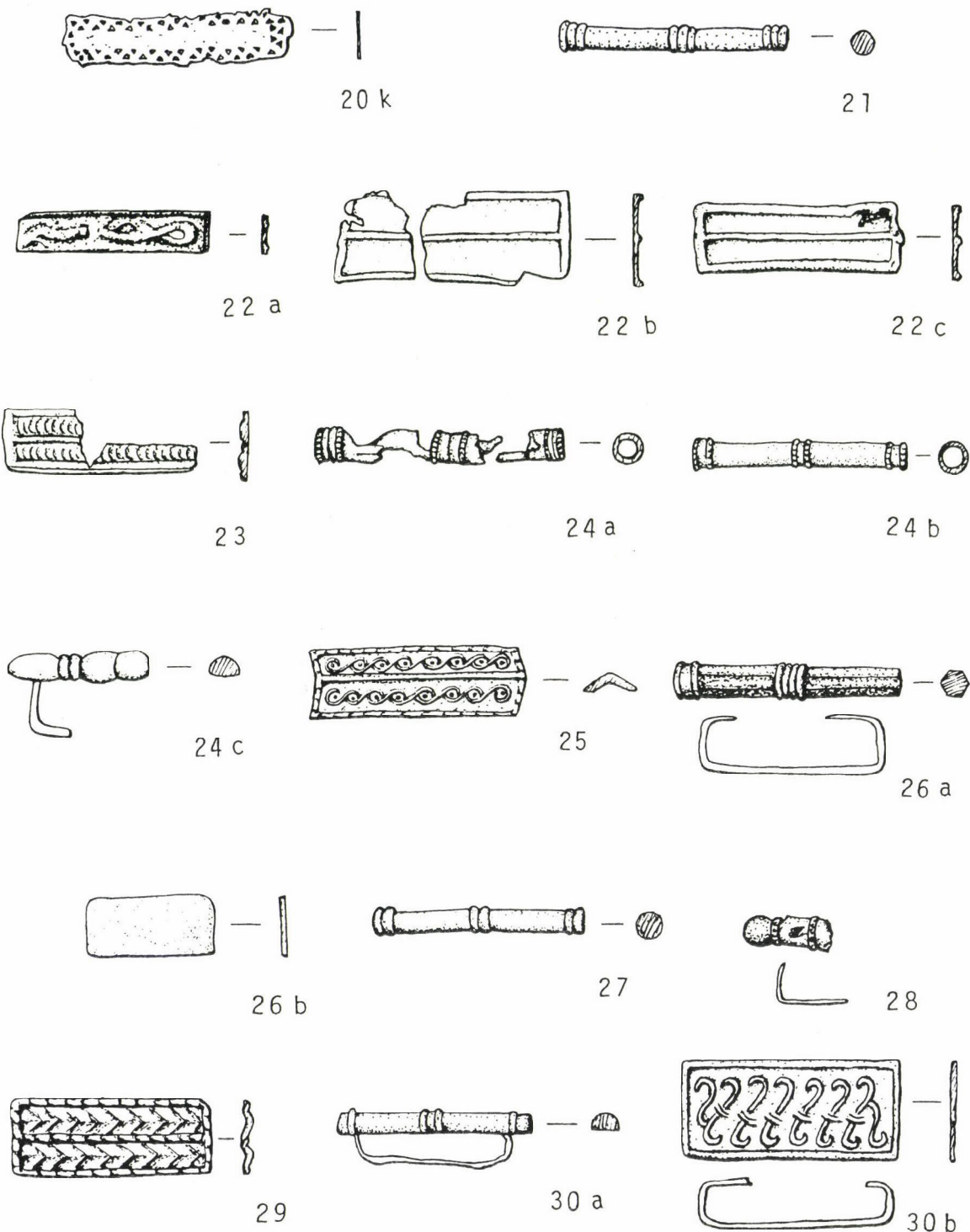
3. kép. 14e. Győr – Téglavető dűlő 294; 14f. Győr – Téglavető dűlő 652; 14g. Győr – Téglavető dűlő 696; 14h. Győr – Téglavető dűlő 752; 14i. Győr – Téglavető dűlő 778; 14j. Győr – Téglavető dűlő 796; 14k. Győr – Téglavető dűlő 846; 14l. Győr – Téglavető dűlő 860; 15a. Halimba 111; 15b. Halimba 108; 15c. Halimba 153; 15d. Halimba 192; 15e. Halimba 249; 15f. Halimba 240; 15g. Halimba 261; 15h. Halimba 285; 15i. Halimba 327. sír, M 2:3
 Abb. 3. 14e: Győr – Téglavető Flur 294; 14f: Győr – Téglavető Flur 652; 14g: Győr – Téglavető Flur 696; 14h: Győr – Téglavető Flur 752; 14i: Győr – Téglavető Flur 778; 14j: Győr – Téglavető Flur 796; 14k: Győr – Téglavető Flur 846; 14l: Győr – Téglavető Flur 860; 15a: Halimba 111; 15b: Halimba 108; 15c: Halimba 153; 15d: Halimba 192; 15e: Halimba 249; 15f: Halimba 240; 15g: Halimba 261; 15h: Halimba 285; 15i: Halimba Grab Nr. 327. M 2:3

4. kép. 16a. Hernádpusztza 1; 16b. Hernádpusztza 5; 17. Igar 3; 18. Iváncsa; 19a. Jánoshida 115; 19b. Jánoshida 17; 20a. Jászapáti – Nagyállás út 19; 20b. Jászapáti – Nagyállás út 28; 20c. Jászapáti – Nagyállás út 59; 20d. Jászapáti – Nagyállás út 63; 20e. Jászapáti – Nagyállás út 67; 20f. Jászapáti – Nagyállás út 76; 20g. Jászapáti – Nagyállás út 84; 20h. Jászapáti – Nagyállás út 110; 20i. Jászapáti – Nagyállás út 120; 20j. Jászapáti – Nagyállás út 183. sír, M 2:3

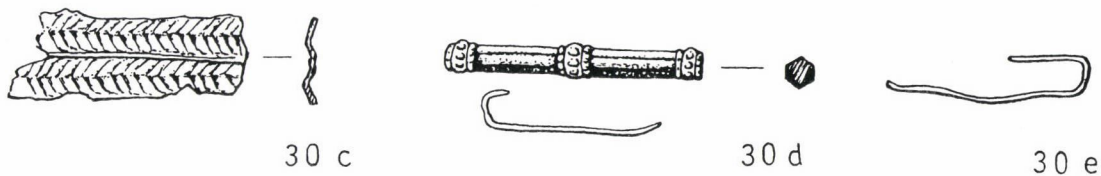
Abb. 4. 16a: Hernádpusztza 1; 16b: Hernádpusztza 5; 17: Igar 3; 18: Iváncsa; 19a: Jánoshida 115; 19b: Jánoshida 17; 20a: Jászapáti – Nagyállás út 19; 20b: Jászapáti – Nagyállás út 28; 20c: Jászapáti – Nagyállás út 59; 20d: Jászapáti – Nagyállás út 63; 20e: Jászapáti – Nagyállás út 67; 20f: Jászapáti – Nagyállás út 76; 20g: Jászapáti – Nagyállás út 84; 20h: Jászapáti – Nagyállás út 110; 20i: Jászapáti – Nagyállás út 120; 20j: Jászapáti – Nagyállás út 183. M 2:3

5. kép. 20k. Jászapáti – Nagyllás út 184; 21. Kecel – Határdűlő 33; 22a. Kisköre 41; 22b. Kisköre 94; 22c. Kisköre 121; 23. Kiskörös – Cebe-pusztá 7; 24a. Kiskörös – Pohibuj – Mackó-dűlő 23; 24b. Kiskörös – Pohibuj – Mackó-dűlő 34; 24c. Kiskörös – Mohibuj – Mackó-dűlő 53; 25. Kiskörös Vágóhid 11; 26a. Kiskörös – Város alatt 27; 26b. Kiskörös – Város alatt 54; 27. Kiszombor G. 8; 28. Kunpszér; 29. Kunszállás; 30a. Leithaprodersdorf 8; 30b. Leithaprodersdorf 41. sír, M 2:3

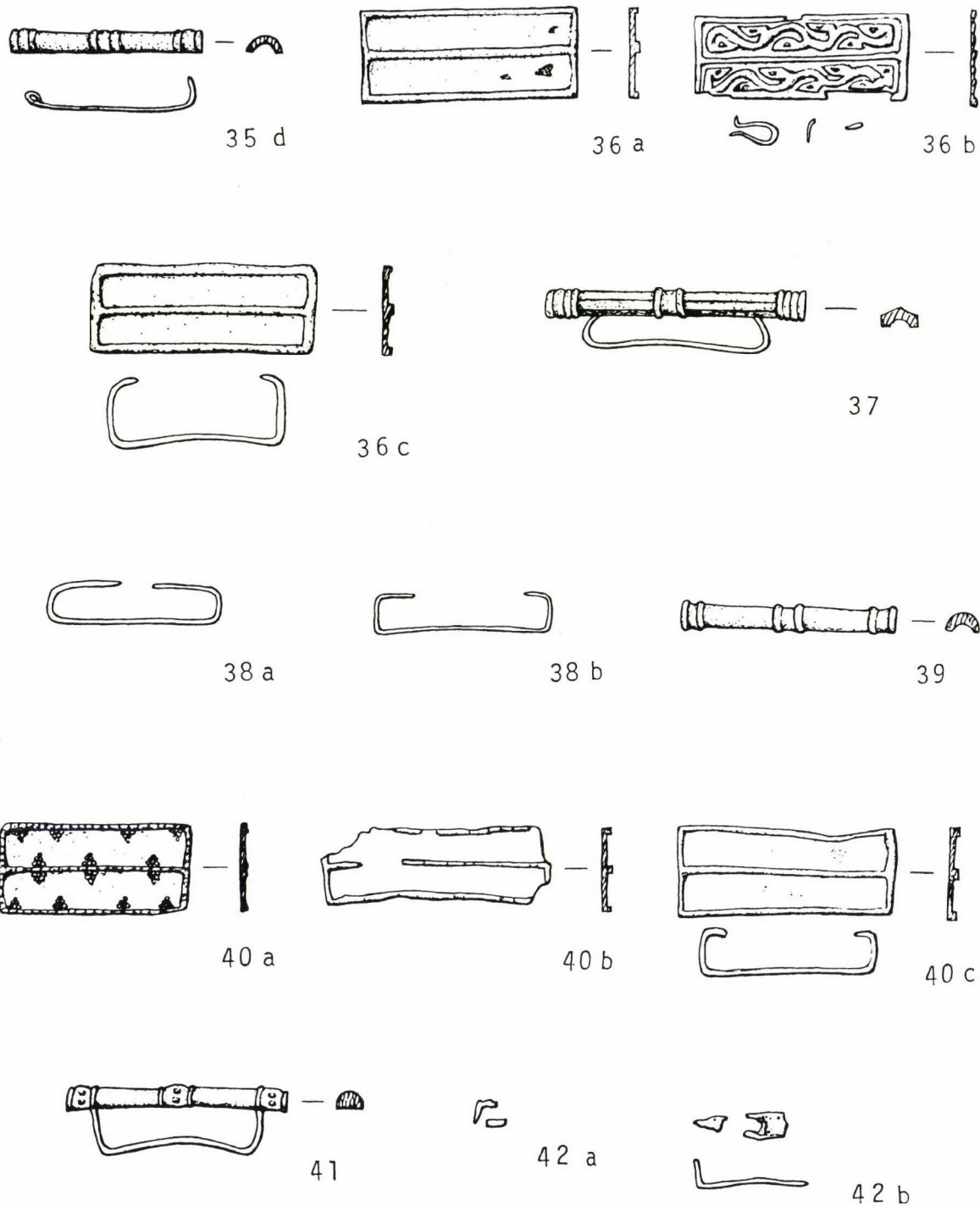
Abb. 5. 20k: Jászapáti – Nagyllás út 184; 21: Kecel – Határdűlő 33; 22a: Kisköre 41; 22b. Kisköre 94; 22c: Kisköre 121; 23: Kisköre – Cebe-pusztá 7; 24a: Kiskörös – Pohibuj – Mackó-dűlő 23; 24b: Kiskörös – Pohibuj – Mackó-dűlő 34; 24c: Kiskörös – Pohibuj – Mackó-dűlő 53; 25: Kiskörös – Vágóhid 11; 26a: Kiskörös Unter der Stadt 27; 26b: Kiskörös – Unter der Stadt 54; 27: Kiszombor G 8; 28: Kunpszér; 29: Kunszállás; 30a: Leithaprodersdorf 8; 30b: Leithaprodersdorf Grab Nr. 41. M 2:3

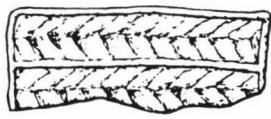
6. kép. 30c. Leithaprodersdorf 99; 30d. Leithaprodersdorf 107; 30e. Leithaprodersdorf 114; 31a. Leobersdorf 35; 31b. Leobersdorf 46; 31c. Leobersdorf 51; 31d. Leobersdorf 134; 32. Mali Idoš (Kishegyes) 22; 33. Margarethen an Moos; 34. Mártély 7; 35a. Mosonszentjános 27; 35b. Mosonszentjános 54; 35c. Mosonszentjános 87. sír, M 2:3

Abb. 6. 30c: Leithaprodersdorf 99; 30d: Leithaprodersdorf 107; 30e: Leithaprodersdorf 114; 31a: Leobersdorf 35; 31b: Leobersdorf 46; 31c: Leobersdorf 51; 31d: Leobersdorf 134; 32: Mali Idoš (Kishegyes) 22; 33: Margarethen am Moos; 34: Mártély 7; 35a: Mosonszentjános 27; 35b: Mosonszentjános 54; 35c: Mosonszentjános Grab Nr. 87. M 2:3

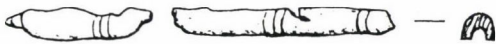
7. kép. 35d. Mosonszentjános 206; 36a. Nagykőrös – Száraz dűlő 2; 36b. Nagykőrös – Száraz dűlő 8; 36c. Nagykőrös – Száraz dűlő 12; 37. Edelstal (Nemesvölgy) 78; 38a. Nyékládháza 31; 38b. Nyékládháza 32; 39. Odzaci (Hódság) 9; 40a. Pákapusztá A 1; 40b. Pákapusztá A 3; 40c. Pákapusztá A 5; 41. Pusztaberény 3; 42a. Rákóczifalva 23; 42b. Rákóczifalva 4. sír, M 2:3
 Abb. 7. 35d. Mosonszentjános 206; 36a. Nagykőrös – Száraz Flur 2; 36b. Nagykőrös – Száraz Flur 8; 36c. Nagykőrös – Száraz Flur 12; 37. Edelstal (Nemesvölgy) 78; 38a. Nyékládháza 31; 38b. Nyékládháza 32; 39. Odzaci (Hódság) 9; 40a. Pákapusztá A 1; 40b. Pákapusztá A 3; 40c. Pákapusztá A 5; 41. Pusztaberény 3; 42a. Rákóczifalva 23; 42b. Rákóczifalva Grab Nr. 40. M 2:3

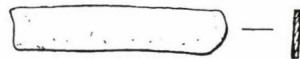
43

44 a

44 b

44 c

44 d

45

46 a

46 b

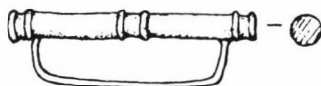
46 c

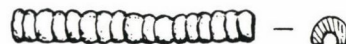
46 d

46 e

47 a

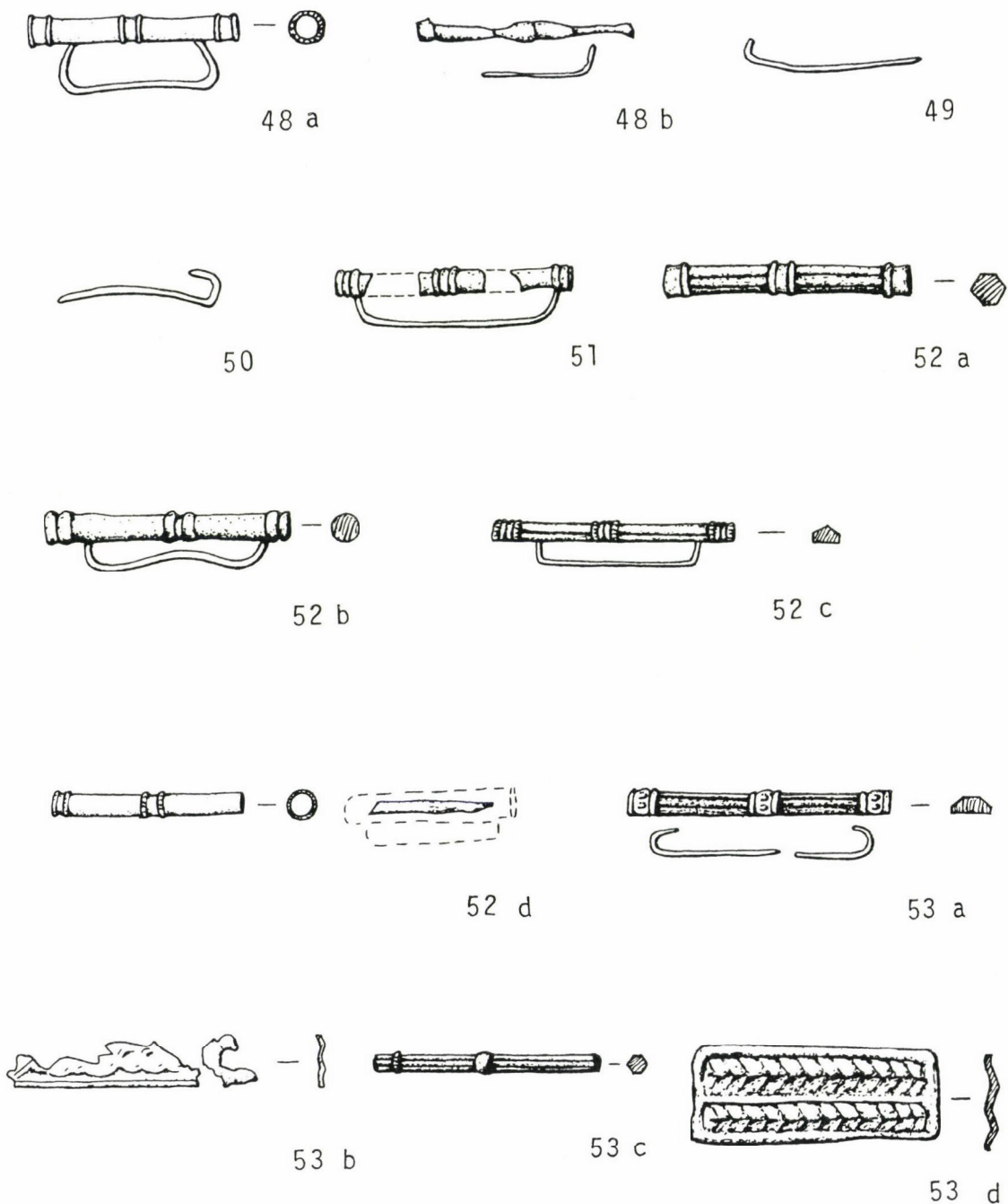

47 b

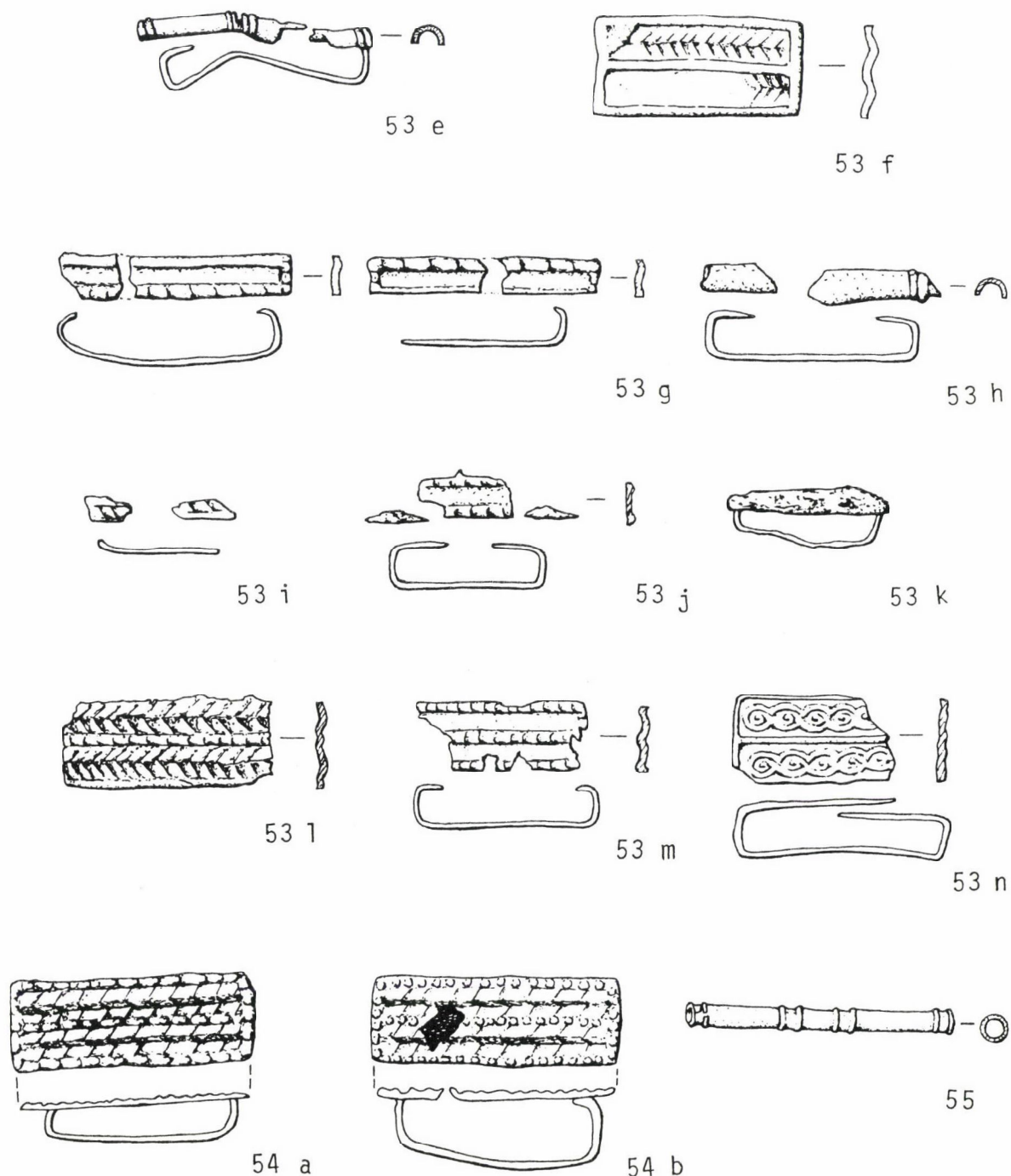
8. kép. 43. Ruzsa 5; 44a. Sommerein 233; 44b. Sommerein 241; 44c. Sommerein XVIII; 44d. Sommerein 253; 45. Szébény 268; 46a. Szeged – Csengele, Feketehalom 30; 46b. Szeged – Csengele, Feketehalom 47; 46c. Szeged – Csengele, Feketehalom 73; 46d. Szeged – Csengele, Feketehalom 76; 46e. Szeged – Csengele, Feketehalom 81; 47a. Szeged – Fehértó A 282; 47b. Szeged – Fehértó A 292. sír, M 2:3

Abb. 8. 43: Ruzsa 5; 44a: Sommerein 233; 44b: Sommerein 241; 44c: Sommerein XVIII; 44d: Sommerein 253; 45: Szébény 268; 46a: Szeged – Csengele, Feketehalom 30; 46b: Szeged – Csengele, Feketehalom 47; 46c: Szeged – Csengele, Feketehalom 73; 46d: Szeged – Csengele, Feketehalom 76; 46e: Szeged – Csengele, Feketehalom 81; 47a: Szeged – Fehértó A 282; 47b: Szeged – Fehértó A Grab Nr. 292. M 2:3

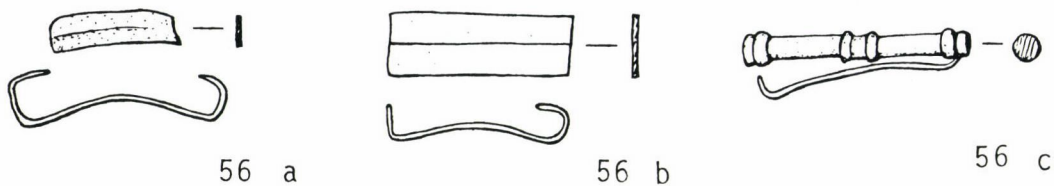
9. kép. 48a. Szeged – Fehértó B 81; 48b. Szeged – Fehértó B 95; 49. Szentes – Felsőcsordajárás 6;
 50. Szentes – Jaksor, Kettőshalom N; 51. Szeged – Makkoserdő 241; 52a. Szentes – Nagyhegy 3; 52b. Szentes – Nagyhegy 15;
 52c. Szentes – Nagyhegy 31; 52d. Szentes – Nagyhegy 34; 53a. Táp – Borbapuszta 15; 53b. Táp – Borbapuszta 50;
 53. Táp – Borbapuszta 89; 53d. Táp – Borbapuszta 45. sír, M 2:3
 Abb. 9. 48a: Szeged – Fehértó B 81; 48b: Szeged – Fehértó B 95; 49: Szentes – Felsőcsordajárás 6;
 50: Szentes – Jaksor, Kettőshalom N; 51: Szeged – Makkoserdő 241; 52a: Szentes – Nagyhegy 3; 52b: Szentes – Nagyhegy 15;
 52c: Szentes – Nagyhegy 31; 52d: Szentes – Nagyhegy 34; 53a: Táp – Borbapuszta 50; 53c: Táp – Borbapuszta 89;
 53d: Táp – Borbapuszta Grab Nr. 245. M 2:3

10. kép. 53e. Tápió – Borbapuszta 261; 53f. Tápió – Borbapuszta 265; 53g. Tápió – Borbapuszta 290; 53h. Tápió – Borbapuszta 295; 53i. Tápió – Borbapuszta 299; 53j. Tápió – Borbapuszta 318; 53k. Tápió – Borbapuszta 328; 53l. Tápió – Borbapuszta 354; 53m. Tápió – Borbapuszta 354; 53n. Tápió – Borbapuszta 370; 54a. Újkécske – Óbög A; 54b. Újkécske – Óbög I; 55. Újvenyim 2. sír, M 2:3

Abb. 10. 53e: Tápió – Borbapuszta 261; 53f: Tápió – Borbapuszta 265; 53g: Tápió – Borbapuszta 290; 53h: Tápió – Borbapuszta 295; 53i: Tápió – Borbapuszta 299; 53j: Tápió – Borbapuszta 318; 53k: Tápió – Borbapuszta 328; 53l: Tápió – Borbapuszta 350; 53m: Tápió – Borbapuszta 354; 53n: Tápió – Borbapuszta 370; 54a: Újkécske – Óbög A; 54b: Újkécske – Óbög I; 55: Újvenyim Grab Nr. 2. M 2:3

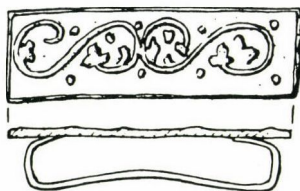

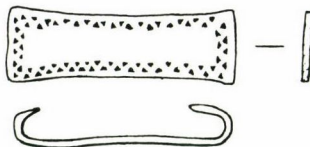
56 a

56 b

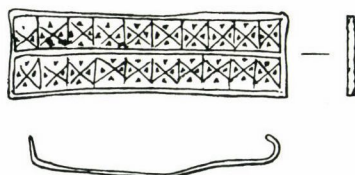
56 c

56 d

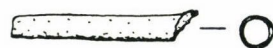
56 e

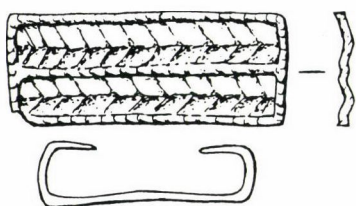
56 f

57 a

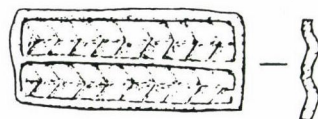
57 b

57 c

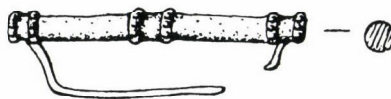
58

59 a

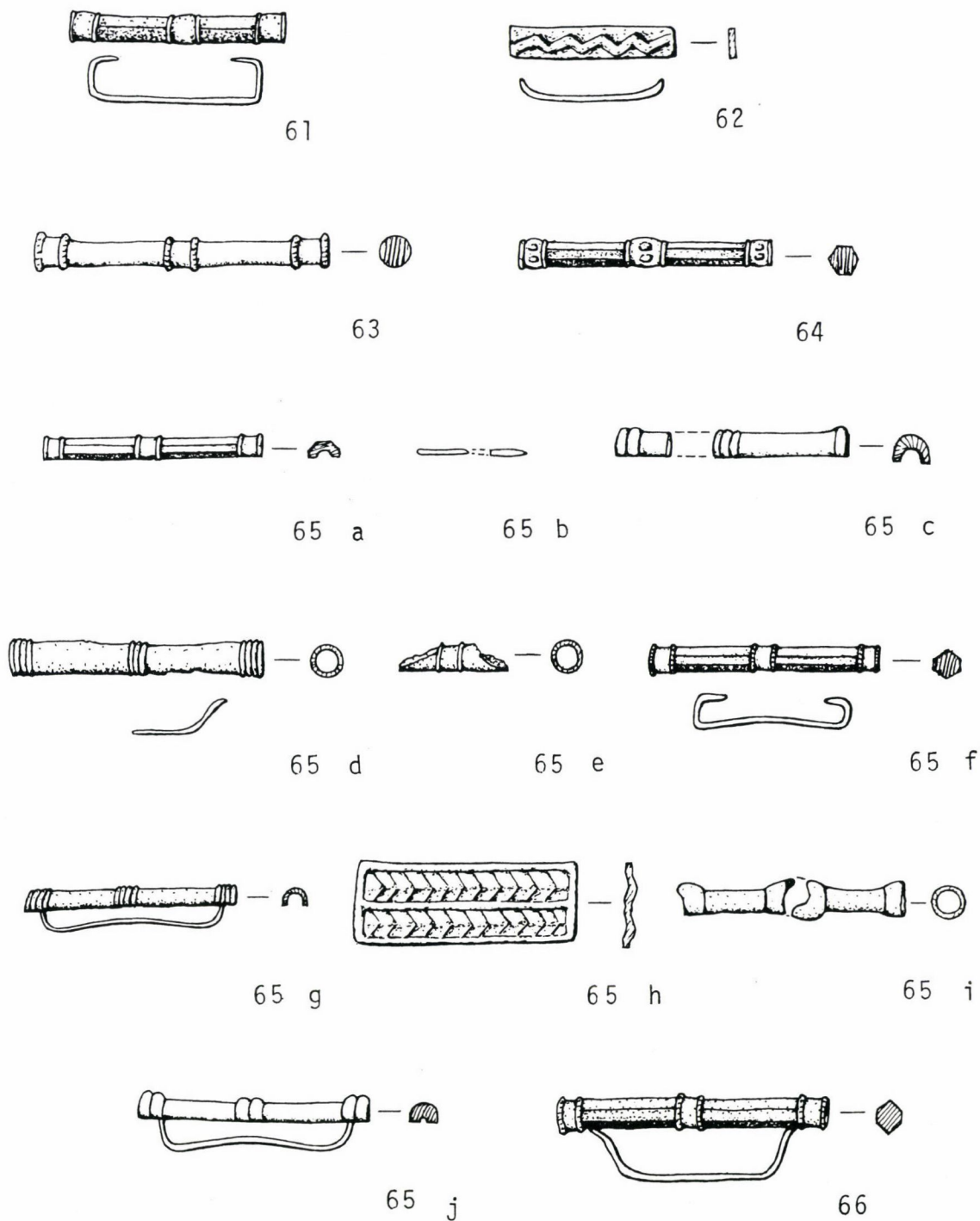

59 b

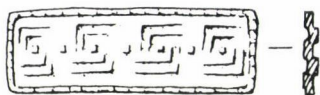
60

II. kép. 56a. Üllő A; 56b. Üllő 1; 56c. Üllő 168; 56d. Üllő 233; 56e. Üllő 235; 56f. Üllő 238; 57a. Üllő 77; 57b. II. Üllő 143; 57c. II. Üllő 131; 58. Vasasszonyfa; 59a. Váchartyán 3; 59b. Váchartyán 6; 60. Visznek 81. sír, M 2:3
Abb. II. 56a: Üllő A; 56b: Üllő 1; 56c: Üllő 168; 56d: Üllő 233; 56e: Üllő 235; 56f: Üllő 238; 57a: II. Üllő 77; 57b: II. Üllő 143; 57c: II. Üllő 131; 58: Vasasszonyfa; 59a: Váchartyán 3; 59b: Váchartyán 6; 60: Visznek Grab Nr. 81. M 2:3

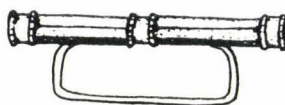

12. kép. 61. Wien – Liesing VI; 62. Zamárdi szórvány; 63. Záhorská Bystrica (Pozsonybeszterce) 215; 64. Zillington 179; 65a. Želovce (Zsély) 73; 65b. Želovce 78; 65c. Želovce 86; 65d. Želovce 98; 65e. Želovce 167; 65f. Želovce 170; 65g. Želovce 312; 65h. Želovce 335; 65i. Želovce 564; 65j. Želovce 82; 66. Žitavská Tůň (Zsitvatő) 26. sír, M 2:3
Abb. 12. 61: Wien – Liesing VI; 62: Zamárdi, Streufund; 63: Záhorská Bystrica (Pozsonybeszterce) 215; 64: Zillington 179; 65a: Želovce (Zsély) 73; 65b: Želovce 78; 65c: Želovce 86; 65d: Želovce 98; 65e: Želovce 167; 65f: Želovce 170; 65g: Želovce 312; 65h: Želovce 335; 65i: Želovce 564; 65j: Želovce 682; 66: Žitavská Tůň (Zsitvatő) Grab Nr. 26. M 2:3

67

68

69

70

71

13. kép. 67. Kecskeméti Katona József Múzeum, szórvány; 68. Komáromi Múzeum, szórvány;
69. Szegedi Móra Ferenc Múzeum, szórvány; 70. Szentesi Koszta József, Múzeum, szórvány;
71. Szegedi Móra Ferenc Múzeum, szórvány, M 2:3
Abb. 13. 67: Katona József Museum, Kecskemét, Streufund; 68: Museum von Komárom, Streufund;
69: Móra Ferenc Museum, Szeged, Streufund; 70: Koszta József Museum, Szentes, Streufund;
71: Móra Ferenc Museum, Szeged, Streufund. M 2:3

53. Szeged – Fehértó B 81, 95. sír (9. kép 48 a, b)
54. Szeged – Makkoserdő 241. sír (9. kép 51)
55. Szentes – Felsőcsordajárás 6. sír (9. kép 49)
56. Szentes – Jaksor, Kettőshalom N. sír (9. kép 50)
57. Szentes – Nagyhegy 3, 15, 31, 34. sír (9. kép 52 a–d)
58. Táp – Borbapuszta 15, 50, 89, 245, 261, 265, 290, 295, 299, 303, 314, 318, 321, 328, 350, 354, 370, 424. sír (9. kép 53 a–d, 10. kép 53. e–n)
59. Újkécske – Óbög (Tiszakécske) A, 1. sír (10. kép 54 a, b)
60. Újvenyim 2. sír (10. kép 55)
61. Üllő A, 1, 168, 233, 235, 238 sír (11. kép 56 a–f)
62. Üllő II 77, 131, 143 (11. kép 57 a–c)
63. Vasasszonyfa (szórvány) (11. kép 58)
64. Váchartyán 3, 6 sír (11. kép 59 a, b)
65. Visznek 81. sír (11. kép 60)
66. Vojka (nincs adat róla)
67. Wien – Liesing VI. sír (12. kép 61)
68. Zamárdi (szórvány) (12. kép 62)
69. Záhorská Bystrica (Pozsonybeszterce) 215. sír (12. kép 63)
70. Zillingtal 179. sír (12. kép 64)

71. Želovce (Zsély) 73, 78, 86, 98, 167, 170, 312, 335, 564, 682. sír (12. kép 65 a–j)
72. Žitavská Tůň (Zsitvatő) 26. sír (12. kép 66)

Ismeretlen lelőhelyű szórványok:

- Kecskeméti Katona József Múzeum szórványa (13. kép 67)
Komáromi Múzeum szórványa (13. kép 58)
Szegedi Móra Ferenc Múzeum szórvány darabjai (13. kép 69; 71)
Szentesi Koszta József Múzeum szórványa (13. kép 70)

A felsorolt varkocsszorítók jellemző adatait, lelőhelyeiket táblázatban mutatom be. Sajnos sok esetben nem állt minden adat rendelkezésemre. (A publikációk nagy része pl. nem közli a leletek méreteit, ilyen esetekben a közölt fénykép vagy ábra méreteit vettem alapul.)

Minden egyes darab, illetve minden pár varkocsszorító külön sorszámot kapott, aminek majd a típus-táblánál és a jegyzetknél lesz jelentősége.

Sor-szám	Lelőhely	Sír-szám	Alak	Anyag	Készítés módja	Díszítés	Méret (cm)	Sírbeli hely	A sír fontosabb leletei	Képszám
1.	Abony*	11	henger	bronz	préselt	ráforrasztott, rovátkolt sodrony		bal vállról mindkettő	griffes-índás öv bronztartozékai (szíjvég, csat, övdíszek, boglárók)	1. kép 1a
2.	Abony*	16	téglalap	bronz		halszáлка		bal vállnál	bronz-, ezüstlemez, szíjvégek, csat, indadíszes szíjvég, bronz fülbevaló, bronzgyűrű, üveggyöngyök, vaspenge	1. kép 1b
3.	Abony*	144	téglalap	bronz		domborított borda		koponya	szíjvégek inda- és állatküzdelen díszszel, trapéz alakú csat, négyszögletes alakú lemez griff ábrázolással, áttört bronzdísz, bronzlemez szalagfonat dísszel	1. kép 1c
4.	Alattyán*	284	téglalap	aranyozott bronz	préselt	inda	5,6×2	koponya mögött	ezüstlemez övdíszek, csat, íjmarkolatcsont, bronz fülkarika	1. kép 2a
5.	Alattyán*	413	téglalap	aranyozott bronz	préselt	fonat			íjmerevítő lemez, markolatcsont, csontszerszám, ezüst-, bronzlemez övdíszek, vaskés	1. kép 2b
6.	Alattyán*	702	henger	ezüst	préselt	bordák (középen, két végén)		jobb felső karnál mindkettő	bronzlemez, vaskarika, csat, övveretek	1. kép 2c
7.	Alattyán	446	téglalap	bronz	préselt			koponya alatt	vaskarika, csat, fenőkö, orsógomb	1. kép 2d
8.	Bačka Topola									
9.	Bogojevo* (Gombos)	14							övdíszek, négyszögletes, ovális övcsat	1. kép 3
10.	Bóly*	61	félhenger (tömör)	bronz	öntött	barázdált		jobb felső kar felső része mellett	bronz övtartozékok, lemez övveretek, índás veretek, vastőr	1. kép 4
11.	Bp. Népstadion*	20	téglalap	arany	préselt	fonat	5,2		nyílhegyek	1. kép 5a
12.	Bp. Népstadion*	31	téglalap	aranyozott	véselt	állatstíl fonat	5×1		nyílhegyek	1. kép 5b
13.	Csengőd*	3	téglalap	bronz	préselt	halszáлка			ezüst szíjvégek, íj csontlemezei, nyílcsúcsok, vascsatok, kés	2. kép 6
14.	Čunovo* (Csúny)	62	henger	ezüst (belseje fa)	préselt	bordák (középen, két végén) bevagdalt			nyílhegyek	2. kép 7a
15.	Čunovo* (Csúny)	113	háztető	aranyozott ezüst		inda			nyílhegy	2. kép 7b
16.	Dabas	szórvány	henger	ezüst	préselt	bordák (középen, két végén)			P füles kard, ezüst préselt övveretek, íjmerevítő csontok, 3 élő nyílcsúcsok	2. kép 8

Sor-szám	Leőhely	Sír-szám	Alak	Anyag	Készítés módja	Díszítés	Méret (cm)	Sírbeli hely	A sír fontosabb leletei	Kép-szám
17.	Dévaványa	155						koponya mellett	vaskés, sarló, csat, üveggyöngy	2. kép 9
18.	Dormánd – Hanyipusztá	41	henger vagy félhenger	aranyozott ezüst	préselt	bordás (középen, két végén)			íjmerevítő csontlemezek, ezüstlemez övdísz, fülkarika, vascsat, kés	2. kép 10
19.	Dunaújváros – Öreghegy	7	henger (tömör)	bronz, közepén, két végén aranyfoglalás	öntött	gyöngyözés (középen, két végén) a bordákon bevagdalt aranyfoglalás	4,8×0,5		bronz, ezüst, aranyozott ezüst szíjvégek, vaskengyel, nyílhegyek, zablá, kés, aranyozott bronzgombok, aranyozott kard keresztvas, arany fülbevaló, csontlemezek, bronzcsatok	2 kép 11a
20.	Dunaújváros – Öreghegy (Dunapentele)*	11	téglalap	ezüstlemez aranylemez borítással	préselt	cikk-cakk domborítások			arany fülbevaló, lemez övdíszek, ezüst szíjvég, vaskés, csontlemez, kengyel pár, csontpitykék	2. kép 11b
21.	Dunaújváros – Pálfalva	9	téglalap		préselt	gyöngysor			csatok, lemez övdíszek, kerámia	2. kép 12
22.	Gátér*		félhenger	ezüst	préselt	gyöngyözés, bordák közepén, két végén				2. kép 13a
23.	Gátér*	9	félhenger		préselt	gyöngyözés, bordák közepén, két végén	4,7		bronz szíjvég, karika, gomb, ezüstfüggő	2. kép 13b
24.	Gátér*	43	félhenger	aranyozott bronz		bordás (középen, két végén)	5		állatalakos ezüstlemez szíjvég, kis szíjvégek, gyöngysor	2 kép 13c
25.	Győr – Repülőtér	1	téglalap	bronz	préselt	inda	5,2×1,3	jobb csípőn	bronzlemezkek, két lemezből szíjvégharika, pityke, vaskés, nyíl, bortarsolyszerűség	2. kép 14a
26.	Győr – Téglavető dűlő*	12	téglalap	bronz, aranyozott	öntött	inda	5×1,4	bal vállon mindkettő	négyszögletes vascsat, vaskés	2. kép 14a
27.	Győr – Téglavető dűlő*	29		ezüst ólommal	préselt	geometrikus		„tetem mellett” a két db.		
28.	Győr – Téglavető dűlő	163	téglalap	bronz vagy ezüst	préselt	halszálla			préselt bronz övdíszek, csontlemez, nyílcsúcsok, vascsat	2. kép 14b
29.	Győr – Téglavető dűlő	186	téglalap		beütögetett	bélyegminták		vállon a kettő	vascsat, szíjbújtató	2. kép 14c
30.	Győr – Téglavető dűlő	278	téglalap	bronz	préselt	Meander			indadíszes övveret, bronz préselt lemezek, szíjvégek, nyílcsúcsok	2. kép 14d

Sor-szám	Lelőhely	Sír-szám	Alak	Anyag	Készítés módja	Díszítés	Méret (cm)	Sírbeli hely	A sír fontosabb leletei	Képszám
31.	Győr – Téglavető dűlő	294	téglalap	bronz	préselt	szalagfonat			vas-, bronzcsatok, nyilvégek	2. kép 14c
32.	Győr – Téglavető dűlő*	652	félhenger	bronz	öntött	bordák		vállaknál	öntött övdíszek, állatfejes, indás bronz szíjvégek, bronzcsat	3. kép 14f
33.	Győr – Téglavető dűlő*	696	téglalap	bronz	véselt, poncolt	inda, pontozás			öntött bronz öv-tartozékok, aranyozott bronzveret, övfogó csat, vaskés	3. kép 14g
34.	Győr – Téglavető dűlő*	752	téglalap	ezüstözött bronz	préselt	domborítások, bordázás		jobb vállon mindkettő	ij csontlemezei, ezüst szíjvég, övdísz, nyilvégek	3. kép 14h
35.	Győr – Téglavető dűlő	778	félhenger	bronz	öntött	barázdált	4,7	bolygatott	bronzlemezekék, öntött bronz szíjvég, nyilvégek, kés, öntött bronz övfogó	3. kép 14j
36.	Győr – Téglavető dűlő*	796	téglalap	ezüstözött bronz	préselt	halszáлка		bolygatott	csontlemezek, négyszögletes bronz övveretek, bronz fülbevaló, csat	3. kép 14j
37.	Győr – Téglavető dűlő	846	téglalap	bronz	beütögetett	háromszög minták			öntött bronz szíjvég, lyukvédő	3. kép 14k
38.	Győr – Téglavető dűlő	860	félhenger	bronz	öntött	bordák		váll tájáról	öntött bronz öv-tartozékok, ezüstkarika, nyílesűcsok	3. kép 14l
39.	Halimba	111	téglalap	bronz	préselt	szalagfonat	4,1		négyszögletes bronzveret, szíjvég, vascsat, kések, akasztóhorog, bronz fülbevaló-karika, nyílhegyek	3. kép 15a
40.	Halimba*	108	téglalap	bronz	préselt	halszáлка, gyöngysorszegély	5,3		négyszögletes bronzveretek, szíjvég, vascsat, kés	3. kép 15b
41.	Halimba*	153	téglalap	ezüstözött bronz	véselt, beütögetett	szalagfonat, ék alakú beütögetések	4,7×1,6	koponya mellett	bronz fülbevaló, ezüstözött szíjvégek, veretek, tegez vaspántjai, vaskés, csat, nyílesűcsok	3. kép 15c
42.	Halimba*	192							öntött övveretek, bronzcsat, nyílcsűcs, vaskés	3. kép 15d
43.	Halimba*	240		ólom					aranyozott bronzcsat, bronz szíjvég, vaskés, nyílesűcs, íjmerevítő csont	3. kép 15f
44.	Halimba	249	téglalap	bronz	véselt	állatstil fonat	4,5×2	gyöngyök	gömbcsüngős fülbevaló, gyöngyök, fülkarika, átfűrt római bronzok, orsógomb, vascsat	3. kép 15e

Sor-szám	Lelőhely	Sír-szám	Alak	Anyag	Készítés módja	Díszítés	Méret (cm)	Sírbeli hely	A sír fontosabb leletei	Kép-szám
45.	Halimba*	261		ólom					préselt bronz és ezüstözött övveretek, szíjvégek, csontbogozó, vaskés, csat, nyílcsúcs	3. kép 15g
46.	Halimba*	285	téglalap	bronz	préselt	domborítások, bordás	5,3×1,6		vascsat, kés	3. kép 15h
47.	Halimba	327	téglalap	bronz	préselt	textilszövést utánozó			vascsat, kés, nyílcsúcs	3. kép 15i
48.	Hernádpusztá*	1	henger	bronz	préselt	bordák gyöngysorral	4,6	bal vállnál	préselt bronzlemezek, vaskard, nyílcsúcsok	3. kép 16a
49.	Hernádpusztá*	5	téglalap	bronz	préselt	Meander-szerű	5,5×1,6	bal vállnál	trapéz alakú csat	4. kép 16b
50.	Igar 3*		hatszögletű hasáb	aranyozott bronz	öntött	bordák	4,4		ezüstlemezből pohár, ezüstlemezek aranyfoglalat-tal, aranylemez övgarnitúra, arany fülbevaló, karika, ezüst szíjvég, öntött bronzcsat, vasszablya, arany szablamarkolat	4. kép 17
51.	Iváncsa*		karika	ezüstlemezzel bevont bronz	öntött	4 arany rovátkolt mandzsetta-dísz	0,8		szablya, ezüst szíjvég, arany fülbevaló, lándzsa, íj, csatok, tegez, nyereg csontlemezei, vasszabla, kengyel, lószerszámdíszek	4. kép 18
52.	Jánoshida	115	henger	bronz + fabelső	préselt			bal könyök-nél	csont botvég, bronzkarika, vaskés	4. kép 19a
53.	Jánoshida	17						bolygattott	vas csat	4. kép 19b
54.	Jászapáti – Nagyszállás út	19							íj csontveretei, csont tarsolyzár, tegez csontveretei, nyílcsúcsok, vaskés, csat	4. kép 20a
55.	Jászapáti – Nagyszállás út*	28	téglalap	arany	préselt	gyöngysor	4,9×1,7	koponya alatt	íjcsontok, csont tarsolyzáró veret, bronzlemez, vascsat, kés	4. kép 20b
56.	Jászapáti – Nagyszállás út*	59	téglalap	bronz	préselt	gyöngysor	5,3	koponya és sírszél között	préselt övdíszek, gyűrű, vascsat, nyílcsúcs, bronzkarika	4. kép 20c
57.	Jászapáti – Nagyszállás út	63	téglalap	arany	préselt	gyöngysor			más nem volt	4. kép 20d
58.	Jászapáti – Nagyszállás út*	67	téglalap	bronz	préselt	középen, széleken borda	4,6×1,6	koponyától jobbra mindkettő	négyszögletes övveretek, lyukvédők, vasár, kés, csat	4. kép 20e

Sor-szám	Lelőhely	Sír-szám	Alak	Anyag	Készítés módja	Díszítés	Méret (cm)	Sírbeli hely	A sír fontosabb leletei	Képszám
59.	Jászapáti – Nagyszállás út*	76	téglalap	bronz	préselt	középen, széleken borda	5,3×2,8	dült	bronz szíjvég, övveret, vascsat, karika, nyílcsúcsok, kés	4. kép 20f
60.	Jászapáti – Nagyszállás út*	84	téglalap	bronz	préselt	gyöngysor	4,5×1,5	sír felső része és a koponya között	íj csontlemezei, préselt bronz övveretek, csonttárgy, vascsat, nyílcsúcs, kés	4. kép 20g
61.	Jászapáti – Nagyszállás út	110	elmállott	bronz					íj, tegez csontveretei, ezüst kisszíjvég, csont tarsolyzár, nagyszíjvég, vaskés, csat, nyílcsúcsok	4. kép 20h
62.	Jászapáti – Nagyszállás út*	120	téglalap	bronz	préselt	inda	5,6×1,4	koponya bal oldalán mindkettő	vascsat, kés	4. kép 20i
63.	Jászapáti – Nagyszállás út	183	téglalap	bronz	préselt	gyöngysor, borda		koponya felett mindkettő	íj csontlemezei, övdíszek, szíjvég, bronzcsat, vaskés, nyílcsúcs	4. kép 20j
64.	Jászapáti – Nagyszállás út*	184	téglalap	bronz	préselt	háromszög minta	5,5×1,2	koponya felett, a sír szélén a kettő	lemez övdíszek, csat, nyílcsúcsok	4. kép 20k
65.	Kecel – *Határdűlő	33	henger	ezüstözött bronz	öntött	bordák közepén, széleken		koponya	bronz szíjvég, pityke, vaskés	5. kép 21
66.	Kisköre*	41	téglalap	vékony arany-lemez	préselt	inda		koponya bal oldalán és alatta	arany fülkarika, lemez, aranyozott bújtató, bronzveret, csat, vaskés, nyílcsúcs	5. kép 22a
67.	Kisköre	94	téglalap	aranyozott bronz		középen, keretként borda		koponya alatt	csontlemez, öntött övdísz, vascsat, kés, nyílcsúcs, tegez	5. kép 22b
68.	Kisköre*	121	téglalap	vékony arany-lemez	préselt	középen, keretként borda	5×1,7	koponya alatt	aranylemez, aranylemez övveret, íj-merevítő csont, bronzcsat, vascsat, nyílcsúcs	5. kép 22c
69.	Kiskörös – Cebe-pusztá	7	téglalap	aranyozott ezüst	domborított borda (Repoussé)			dült	íjcsontok, tegez csontok, vaskard, csat, nyílcsúcs, tarsolyzáró	5. kép 23
70.	Kiskörös – Pohibuj–Mackó-dűlő*	23	henger	ezüst	préselt	bordákon rovátkolt			öntött griffes bronz övdíszek, vascsat, kés	5. kép 24a
71.	Kiskörös – Pohibuj–Mackó-dűlő*	34	henger	ezüst-, bronz-gyűrűkkel	préselt	bronz-gyűrűkön rovátkolt	5,3		fülkarika, szíjvég, vaskés, csat	5. kép 24b
72.	Kiskörös – Pohibuj–Mackó-dűlő*	53		bronz fehér anyaggal (ólom?) töltve	trébelt	domborított, bordás	4,6	medence-csont alatt	ezüst övdíszek, érmek, bronzcsat, gyűrű	5. kép 24c

Sor-szám	Lelőhely	Sír-szám	Alak	Anyag	Készítés módja	Díszítés	Méret (cm)	Sírbeli hely	A sír fontosabb leletei	Képszám
73.	Kiskőrös – Vágóhid	11	háztető	arany	préselt	fonat		bolygató	aranylemezek	5. kép 25
74.	Kiskőrös város alatt*	27	hatszögletű hasáb	ezüst, középen, végeken bronz	préselt	bordák bronzból középen végeken	5,7	bal sarokban		5. kép 26a
75.	Kiskőrös város alatt	54		ezüstözött bronz		felismerhetetlen	3×1,4	koponya felett	bronz fülbevaló, ezüstszegek, szíjvégek, ezüst fülbevaló, vascsat, kés	5. kép 26b
76.	Kiszombor	8	henger		öntött				indadíszes kis- és nagy szíjvégek, övcsat, övforgó, zabla, kengyel	5. kép 27
77.	Kunpeszér		henger vagy félhenger	ezüst		bordákon gyöngyözés				5. kép 28
78.	Kunszállás*		téglaalap	arany	préselt	halszáлка			kettős öv tartozéka, préselt övdíszek, boglárok, íj csontlemezei, tarsolyzáró, tör, nyílcsőcs	5. kép 29
79.	Leithaprodersdorf*	8	félhenger	aranyozott bronz	préselt (?)	bordák középen, végeken	4,8×0,6	a két vállnál	arany fülbevaló, aranyozott bronz szíjvég, üveggyöngyök, vaskés	5. kép 30a
80.	Leithaprodersdorf*	41	téglaalap	aranyozott bronz		2 alakok	5×2,3		nyílhegy	5. kép 30b
81.	Leithaprodersdorf*	99	téglaalap	bronz	préselt	halszáлка	5,5×1,8		ezüst-, bronzlemezek, vascsat	5. kép 30c
82.	Leithaprodersdorf*	107	hatszögletű hasáb	bronz	öntött	bordákon domborítás, gyöngysor	5,3	vállaknál	vascsat, kapocs	6. kép 30d
83.	Leithaprodersdorf*	114							nyílhegy	6. kép 30e
84.	Leobersdorf	35	téglaalap	bronz			5,2×2,2	koponya alatt	bronz övgarnitúra, kard, fülbevaló	6. kép 31a
85.	Leobersdorf	46	téglaalap	bronz	préselt	halszáлка	4×1,8	koponya mellett bal oldalon	bronzveret, vascsat, karika, nyílcsőcs, kés	6. kép 31b
86.	Leobersdorf	51	ötszögletű félhasáb	aranyozott bronz	öntött	bordák középen, végeken	5,6	váll fölött bal oldalon	bronz fülbevaló, griffes övgarnitúra, vaskés, nyílcsőcs	6. kép 31c
87.	Leobersdorf*	134	félhenger	aranyozott bronz	öntött	bordákon domborítás, gyöngysor	5	dült	nyílcsőcs, bronzcsat	6. kép 31d
88.	Mali Idoš (Kishegyes)*	4		bronz	öntött	granulált	4,9		szíjvégek, övdíszek, csat, kés	
89.	Mali Idoš (Kishegyes)*	22	háztető	bronz	öntött	pszeudogranulált	6,2		veretek, csat, kés	6. kép 32

Sor-szám	Lelethely	Sír-szám	Alak	Anyag	Készítés módja	Díszítés	Méret (cm)	Sírbeli hely	A sír fontosabb leletei	Képszám
90.	Margarethen am Moos		félhenger	bronz	öntött	bordák, gyöngyözés	5,7×0,7		griffes-indás öntött nagyszíjvég, négyszögletes veret, pikkelydíszes öntött kisszíjvég, öntött indadíszes szíjvég, lyukvédő, áttört állatdíszes kerek övdísz, vascsat, nyílhegy, edény	6. kép 33
91.	Mártély	7	henger	bronz	préselt	bordák			ezüst szíjvégek, aranyozott bronzcsat, ezüst fülbevaló, aranylemez-kék, vaskard	6. kép 34
92.	Mosonszent-jános*	27	félhenger	bronz	öntött	barázdált	5,4		ólom öntött szíjvég, vaspengce, karika, kés, szablya, csat, nyílcúcs, pajzs alakú bronzveretek	36. kép 35a
93.	Mosonszent-jános	54	háromszögletű félhasáb	aranyozott bronz	öntött	bordákon domborítások	5,4		indadíszes bronz szíjvégek, bronzveret, bronzpityke övforgó, csatkarika, vaskés, csat, nyílcúcs, gyöngy	6. kép 35b
94.	Mosonszent-jános	87	négyszögletű félhasáb	bronz	öntött	bordák, középső bordán domborítások	5,8		vaskés, nyílcúcs, csat	6. kép 35c
95.	Mosonszent-jános*	206	félhenger	aranyozott bronz	öntött	bordák	4,5		állatábrázolásos szíjvég, griffes szíjvég, félhold alakú bronzpityke, bronzveretek, bronzkorong indadísszel, vaskés, nyílcúcs	7. kép 35d
96.	Mödling	21 B		ezüst				koponyacsontok alatt	gyöngyök, karkötő, gyűrű	
97.	Nadrljan (Adorján)	1		bronz		díszítetlen	4,7		bronz fülbevaló, tűtartó, kés	
98.	Nagykőrös-Szárazdűlő	2	téglalap	aranyozott bronz		középen, keretként borda	5,1×2,2	bolygattott	préselt övveretek, ezüst szíjvégek, aranyozott ezüst tegezakasztó, préselt bronzveret, csont botvég, vaskarika, kés, nyílcúcs	7. kép 36a
99.	Nagykőrös-Szárazdűlő*	8	téglalap	aranyozott bronz	préselt	inda	4,8×1,8	bolygattott	aranyozott bronz szíjvég, lyukvédő, csontkorong, tokos kis szíjvég, csontlemezek, íj-, tegezvasalás	7. kép 36b

Sor-szám	Lelőhely	Sír-szám	Alak	Anyag	Készítés módja	Díszítés	Méret (cm)	Sírbeli hely	A sír fontosabb leletei	Képszám
100.	Nagykőrös – Szárazdűlő*	12	téglalap	arany-lemezzel bevont bronz-lemez	préselt	középen, keretként borda	5,2×2,2	bolygattott	préselt ezüst övveretek, bronz kishíjvégek, bronz szíjszorító, szőr-csipesz, csat, vaskés, karika, íjmerevítő csont	7. kép 36c
101.	Edelstal (Nemesvölgy)	78	szögletes félhasáb	aranyozott bronz	öntött					7. kép 37
102.	Nyék-ládháza*	31						bal szemüregen a kettő	bronz fülbevaló, bronz préselt lemezek, pitykék, ezüstözött bronz préselt nagyszíjvég, csontfüggesztő, vascsat, kés	7. kép 38a
103.	Nyék-ládháza	32	lapát volt a huzal mellett					koponya jobb oldalánál	bronz fülbevaló, öntött bronzcsat, ezüstlemez szíjvégek, veretek, rozetta övveret, ezüstlemez, piskóta alakú, vaskés	7. kép 38b
104.	Odžaci (Hódoltság)*	9	félhenger			bordák			bronzcsat, bújrató	7. kép 39
105.	Pákapuszt A (Kiskun-félegyháza)	1	téglalap	arany-lemezzel bevont bronz-lemez	granulációs	granulációs dísz	4,4×2,1		öntött bronz övgarnitúra, indadíszesek, ezüstlemez-kék, vas nyílcsúcs, csat, kés	7. kép 40a
106.	Pákapuszt A (Kiskun-félegyháza)*	3	téglalap	aranyozott bronz	applikált	keretként középen gyöngysor a bordákon	5×1,7		öntött bronz szíjvég griffdíszel, bronz övveretek, ezüst fülbevaló, bronzcsat, fülbevaló, vaskés	7. kép 40b
107.	Pákapuszt A (Kiskun-félegyháza)	5	téglalap	bronz	applikált	keretként, középen borda	5×2		ezüstkarika, lemezek, öntött, áttört bronzveretek, vaskés, csat, nyílcsúcs	7. kép 40c
108.	Pusztaberény	3	félhenger	bronz	öntött	bordák, gyöngyözés			lovassír, négyszögletes, préselt övveretek, préselt szíjvégek, lemezveretek, préselt lószerszámdíszek, kovakő, római érem	7. kép 41
109.	Rákóczi-falva	23		bronz				koponya-	ezüstkarika, ezüst szíjvég, lemezveretek, bronz szíjvég, vascsat, kés	7. kép 42a
110.	Rákóczi-falva*	40	henger	bronz	préselt				rozettás lószerszámmal, vaskés, csat, kengyel, zabla	7. kép 42b
111.	Ruzsa	5	téglalap	bronz-lemezre erősített lemez	préselt	halszálla	5×2		csat, tokos szíjvégek, tegez csontveretei, 3 élű nyílcsúcs	8. kép 43

Sor-szám	Lelőhely	Sír-szám	Alak	Anyag	Készítés módja	Diszítés	Méret (cm)	Sírbeli hely	A sír fontosabb leletei	Képszám
112.	Sommerein	233	félhenger	bronz	hengerelt			koponya	csat, nyílcsúcs, kés	8. kép 44a
113.	Sommerein*	241	félhenger	bronz	hengerelt	bordák		dúlt sír		8. kép 44b
114.	Sommerein*	XVIII	téglalap	bronz	öntött			koponya alatt	vastárgyak	8. kép 44c
115.	Sommerein	253	henger vagy félhenger	bronz ezüstborítással					bronz fülkarika, övgarnitúra, karperec, vascsat, kés, nyílhegy	8. kép 44d
116.	Szarvas-Horváth puszta	2	hatszögletű hasáb	aranyozott bronz	granulált			dúlt sír		
117.	Szebény*	268	téglalap	bronz	disztelen				vascsat	8. kép 45
118.	Szeged-Csengele, Feketehalom*	30	félhenger	bronz	öntött	barázdált			öntött bronzcsat, veret, csíholóvas, boglárok, vaskés	8. kép 46a
119.	Szeged – Csengele, Feketehalom*	47							griffes veretek, íj csontmerevítői, vaskés, nyílcsúcs	8. kép 46b
120.	Szeged-Csengele, Feketehalom*	73							vascsat, kés	8. kép 46c
121.	Szeged-Csengele, Feketehalom	76	henger vagy félhenger		öntött				vascsat, kés	8. kép 46d
122.	Szeged – Csengele, Feketehalom*	81	téglalap						apró gömbös fülbevaló, vascsat, nyílcsúcs	8. kép 46e
123.	Szeged – Fehértó A*	282	henger	bronz	öntött	bordák			fülbevaló, vascsatok, kés	8. kép 47a
124.	Szeged – Fehértó A*	292	félhenger	bronz	öntött	barázdált			övgarnitúra, fülbevaló, öntött szíjvégek	8. kép 47b
125.	Szeged – Fehértó B	81				bordák			tegez csontborítása, nyílcsúcs	9. kép 48a
126.	Szeged – Fehértó B*	95	henger vagy félhenger						tegez csontborításai, nyílcsúcs	9. kép 48b
127.	Szeged – Makkoserdő	241				bordák közepén, végeken			áttört testű csat, övveretek	9. kép 51
128.	Szentes – Felsőcsordajárás	6							öntött indás veretek, szíjvégek	9. kép 49
129.	Szentes – Jak-sor – Kettőshalom	N							préselt övveretek, fülbevaló, nyílcsúcs	9. kép 50
130.	Szentes – Nagyhegy*	3	hatszögletű hasáb	bronz (valószínűleg)	öntött	bordák közepén, végeken			indadíszes szíjvégek, csatrest, öntöttek	9. kép 52a
131.	Szentes – Nagyhegy*	15	henger		öntött	bordák közepén, végeken			lovassír	9. kép 52b
132.	Szentes – Nagyhegy*	31	négyszögletes félhasáb	bronz	öntött	bordákon rovátkolt	5		oldalpálcás zabla, kengyel, fülbevaló, csat, bújtató	9. kép 52c

Sor- szám	Lelőhely	Sír- szám	Alak	Anyag	Készítés módja	Díszítés	Méret (cm)	Sírbeli hely	A sír fontosabb leletei	Kép- szám
133.	Szentes – Nagyhegy*	34	henger		préselt	bordákon rovátkolt vagy granuláció			lemez szíjvég, vascsat	9. kép 52d
134.	Táp – Borbapuszta*	15	ötszögletű félhasáb	bronz, aranyozott	öntött	bordákon domborított	5,6	koponya és sírszél között	öntött nagyszíj- vég, veretek	9. kép 53a
135.	Táp – Borbapuszta	50	téglalap	bronz	préselt			bal vállnál	íjmerevítő csontok, indás öntött bronz szíjvég, griffes öntött veret, késő római pénz, bronz-, vascsat, koporsó- pánt, nyílcsúcs	9. kép 53b
136.	Táp – Borbapuszta	89	hatszög- letű hasáb	bronz	öntött	borda	5×0,4		rozetta, préselt lemezveret, préselt indás szíjvég	9. kép 53c
137.	Táp – Borbapuszta*	245	téglalap	bronz	préselt	halszáлка	5,3×2,1	koponyá- tól jobbra mind- kettő	aranyozott szíjvég, csont tarsolyzár, tegez-, íjmarkolat csontveretei, öv- veretek, nyílhegyek, vaskés	9. kép 53d
138.	Táp – Borbapuszta*	261	félhenger	bronz	préselt	bordák			ezüstveretek, hajkarika, tegez veretei, vaskés, nyílhegy	10. kép 53e
139.	Táp – Borbapuszta*	265	téglalap	bronz	préselt	halszáлка	4,7×2,3	bal váll alatt az egyik, kulcsont- tól balra a másik	préselt bronzveret, vasláncocskák, bronzgömböcske, vaskés, nyílhegyek, hajkarika	10. kép 53f
140.	Táp – Borbapuszta*	290	téglalap	bronz	préselt	bordák, bevagdalt a széleken	0,9	bal vállnál, másik a bal felkar külső oldalán	bronz szíjvégek, vascsat, kés, nyíl- hegy, bronzveret	10. kép 53g
141.	Táp – Borbapuszta*	295	félhenger	ezüst	préselt	borda		koporsó fej felőli végén	bronz lemez- veretek, szíjvégek, tegez csontverete, vascsat, nyílhegy	10. kép 53i
142.	Táp – Borbapuszta	299		bronz	préselt	halszáлка		bolygatott	íj csontveretei, vascsat, tör, nyílhegy	10. kép 53i
143.	Táp – Borbapuszta	303		ezüst				bal vállnál, másik bal oldalon a bordák mellett	íj, tegez csontdí- szei, préselt ezüst- veretek, vaskard, csat, nyílhegy, kés	10. kép 53i
144.	Táp – Borbapuszta	314			préselt			koponyá- tól jobbra mindkettő	bronzlemez, vascsat, kés	
145.	Táp – Borbapuszta*	318	téglalap	bronz	préselt	bordákon bevagdalt		koponyá- tól jobbra mindkettő	préselt lemezveret, íj, tegez csontle- mezei, vascsat, tör	10. kép 53j
146.	Táp – Borbapuszta	321						fejnél	bogozó, vas nyíl- hegy, kés	

Sor-szám	Lelőhely	Sír-szám	Alak	Anyag	Készítés módja	Díszítés	Méret (cm)	Sírbeli hely	A sír fontosabb leletei	Képszám
147.	Táp – Borbapuszta	328		ólom		felismerhetetlen		bolygatott	vascsat	10. kép 53k
148.	Táp – Borbapuszta**	350	téglalap	bronz	préselt	halszáлка		koponya helyének magasságában az egyik	tegezdisz, bronz veret, vaskés, nyílcsúcsok, csat	10. kép 53l
149.	Táp – Borbapuszta*	354	téglalap	bronz	préselt	bordákon bevagdalt		bolygatott	tarsoly, bronzlemez, hajkarika, vascsat, nyílhegy, tör	10. kép 53m
150.	Táp – Borbapuszta*	370	téglalap	bronz	préselt	fonatminta		huzal a bal könyöknél, farkcszorító a bal combcsont alatt	tegezszájdísz, íjmarkolatdísz, bronz lemezveretek, szíjvégek, tarsolyzár, vascsat, tör, nyílcsúcs, bronz hajkarika	10. kép 53n
151.	Táp – Borbapuszta	424		ezüst	préselt				ezüst préselt nagyszíjvég, tegezcsontdísz, vascsat, nyílhegy	
152.	Újkécske – Óbög (Tiszakécske)*	A	téglalap	vékony aranylemez bronzlemezen	préselt	cikk-cakk	5,7×2,1		szablya	10. kép 54a
153.	Újkécske – Óbög (Tiszakécske)*	1	téglalap	aranyozott bronz	préselt	cikk-cakk	5,7×2,1		szablya, aranyozott ezüstlemez övdísz, szíjvég, ezüst fülbevaló, félhold alakú övdísz, vaskés, csat, nyílcsúcs, bronzhüvely	10. kép 54b
154.	Újvenyim	2	henger							10. kép 55
155.	Üllő*	A	téglalap	bronz					ezüstlemez övveretek, szíjvégek, szablya, bronz fülbevaló, bronzcsat, öntött csüngő	11. kép 56a
156.	Üllő*	1	téglalap	aranyozott bronz	préselt				préselt szíjvég, íj csontlemezek, vascsat, nyílcsúcs, bronzkarika	11. kép 56b
157.	Üllő*	168	henger	aranyozott bronz	öntött	borda		dúlt	indadíszes szíjvégek, övtartozékok, vaskés	11. kép 56c
158.	Üllő*	233	téglalap		préselt	inda			íj csontlemezek, övveretek, szíjvég, nyílcsúcs	11. kép 56d
159.	Üllő*	235	téglalap		poncolt	háromszög-minta		fej fölött 5 cm-re	íj csontlemezei, fülbevaló, vaskés	11. kép 56e
160.	Üllő*	238	téglalap	aranyozott bronz	poncolt	háromszög-minta kereszttel	5,4×1,6	koponyától 10 cm-re együtt a kettő	íj csontlemezei, préselt indadíszes bronzlemezek, vaskés, nyílcsúcs	11. kép 56f

Sor- szám	Lelőhely	Sír- szám	Alak	Anyag	Készítés módja	Díszítés	Méret (cm)	Sírbeli hely	A sír fontosabb leletei	Kép- szám
161.	II. Üllő	77	henger	bronz	préselt			koponya bal arc- felénél, alatta	aranyozott bronz- karika, vaskard, kés	11. kép 57a
162.	II. Üllő	143	henger	bronz	préselt			koponya bal felén	bronzlemezek, aranyozott bronz fülbevaló-karika, övdíszek	11. kép 57b
163.	II. Üllő	131	téglalap	aranyozott bronz	préselt	halszáлка gyöngysor perem		1. gödör alján; 2. 2 cm az 1-től koponyától balra mindkettő	préselt bronz övdísz, bronz- karika, vascsat	11. kép 57c
164.	Vasasszonyfa*	szór- vány	téglalap	arany	préselt	halszáлка	4,9×1,9			11. kép 58
165.	Váchartyán*	3	téglalap	bronz	préselt	halszáлка		bolygatott	préselt bronz- lemez	11. kép 59a
166.	Váchartyán*	6	henger	aranyozott bronz	préselt	borda		fej jobb oldala mellől	íj, tegez csontleme- zei, négyszögletes, szalagfonatdíszes ezüstlemez, ezüst szíjvég, préselt bronz szíjvég, üveg- pohár, vasszablya, nyílhegy	11. kép 59b
167.	Visznek*	81	henger	bronz	öntött	középen, végeken borda		koponya és jobb váll között	griffes övdíszek, bronzlemezek, griffes szíjvég, vaskés	11. kép 60
168.	Vojka									
169.	Wien – Liesing*	VI.	szögletes hasáb	bronz + fa		bordák	5		öntött bronzcsat, bronz csengettyűk, lovassír	12. kép 61
170.	Zamárdi	szór- vány	téglalap	bronz		cikk-cakk				12. kép 62
171.	Záhorská Bystrica	215	henger	bronz		bordákon bevagdalt	6,6			12. kép 63
172.	Zillingtal	179	hatszögletű hasáb	bronz		bordák, gyöngyözés	6	koponyá- tól jobbra	vaskarika, csat, szög, tűzszerszám, nyílesűcs, IV. sz.-i római érem	12. kép 64
173.	Želovce (Zsély)*	73	félhasáb	aranyozott bronz	öntött	bordák	5	koponya fölött jobbra	bronz, vascsat, fülkarika, kés	12. kép 65a
174.	Želovce (Zsély)*	78						medence fölött	ezüst övdísz, íj, nyílesűcs, kard, csat	12. kép 65b
175.	Želovce (Zsély)*	86	félhenger	bronz	préselt		4,4	koponya mellett jobbra	bronz, vas övdísz, kés, hullámvonalas edény	12. kép 65c
176.	Želovce (Zsély)*	98	henger	ezüst	préselt	bordák középen, végeken	5,8	jobbra felkarnál	ezüst övcsat, szíj- végek, kés	12. kép 65d

Sor-szám	Lelőhely	Sír-szám	Alak	Anyag	Készítés módja	Díszítés	Méret (cm)	Sírbeli hely	A sír fontosabb leletei	Kép-szám
177.	Želovce (Zsély)*	167	henger	ezüst	préselt	bordák		koponya jobb oldalán	öntött bronz övdíszek, övcsat, íj, kard, nyilcsűcs	12. kép 65e
178.	Želovce (Zsély)*	170	hatszögletű hasáb	aranyozott bronz	öntött	bordákon rovátkolt	5,2	koponya bal oldalán	öntött övcsat, ezüst fülkarika, íj, kard, nyilcsűcs	12. kép 65f
179.	Želovce (Zsély)*	312	félhenger	ezüst	préselt	bordák		jobb karon	négyszögletes ezüst övdísz, szíjvég, csat, kard, nyilcsűcs	12. kép 65g
180.	Želovce (Zsély)*	335	téglalap	aranyozott	préselt	halszáлка	5×1,9	koponya felett jobb oldalon	öntött övdíszek, szíjvégek, lyukvédők, csat, íj, kard, bronz fülkarika, nyilcsűcs	12. kép 65h
181.	Želovce (Zsély)	564	henger	bronz	préselt			koponya mögött	faedény bronz pánttal, bronzcsat, kard, tőr	12. kép 65f
182.	Želovce (Zsély)*	682	félhenger	aranyozott bronz	öntött	bordák	5	koponya két oldalán	öntött övcsatok, övdíszek, gyöngy, fülkarika, kés, szíjvég	12. kép 65j
183.	Žitavská Tůň (Zsitvatő)*	26	hatszögletű hasáb	aranyozott		bordákon rovátkolt			övdíszek, két arany fülbevaló, övcsat, nyilcsűcs	12. kép 66
184.	Ismeretlen Katona J. Múzeum*		téglalap	arany	préselt	Meander-szerű				13. kép 67
185.	Ismeretlen Komáromi Múzeum*		szögletes hasáb	bronz		bordákon rovátkolt	5,4			13. kép 68
186.	Azonosítatlan Szegedi Móra F. Múzeum		henger (belül üreges)	ezüst	applikált	borda	4,5			13. kép 69
187.	Azonosítatlan Szentes Koszta J. Múzeum		hasáb							13. kép 70
188.	Azonosítatlan Szegedi Móra F. Múzeum*		hatszögletű hasáb	aranyozott	öntött	bordákon rovátkolt				13. kép 71

Elterjedési terület

Az elterjedési térképet (14. kép) vizsgálva kiderül, hogy az avar kori varkocsszorítók lelőhelyei leginkább a Duna jobb partja, a Duna-Tisza köze, a Tisza mindkét, de főleg jobb partja mentén és a Felső-Duna vidékén összpontosulnak. Ez a terület egybeesik a Tótipusztá – Igar – Dunapentele kör főbb szállásterületével, az új vezető réteg s kísérete temetkezéseivel. (Hiányoznak a varkocsszorítók azonban ezen kör egy-egy jellegzetes temetőjéből, lelőhelyéről; erre a kérdésre még később visszatérek.)

Típusok

A Kárpát-medencében előforduló avar kori varkocsszorítókat tipológiailag 6 fő csoportba oszthatjuk. A csoportosítás alapjául az alakbeli különbségeket vettem. Minden típus a készítési mód szerint még további csoportokra osztható.

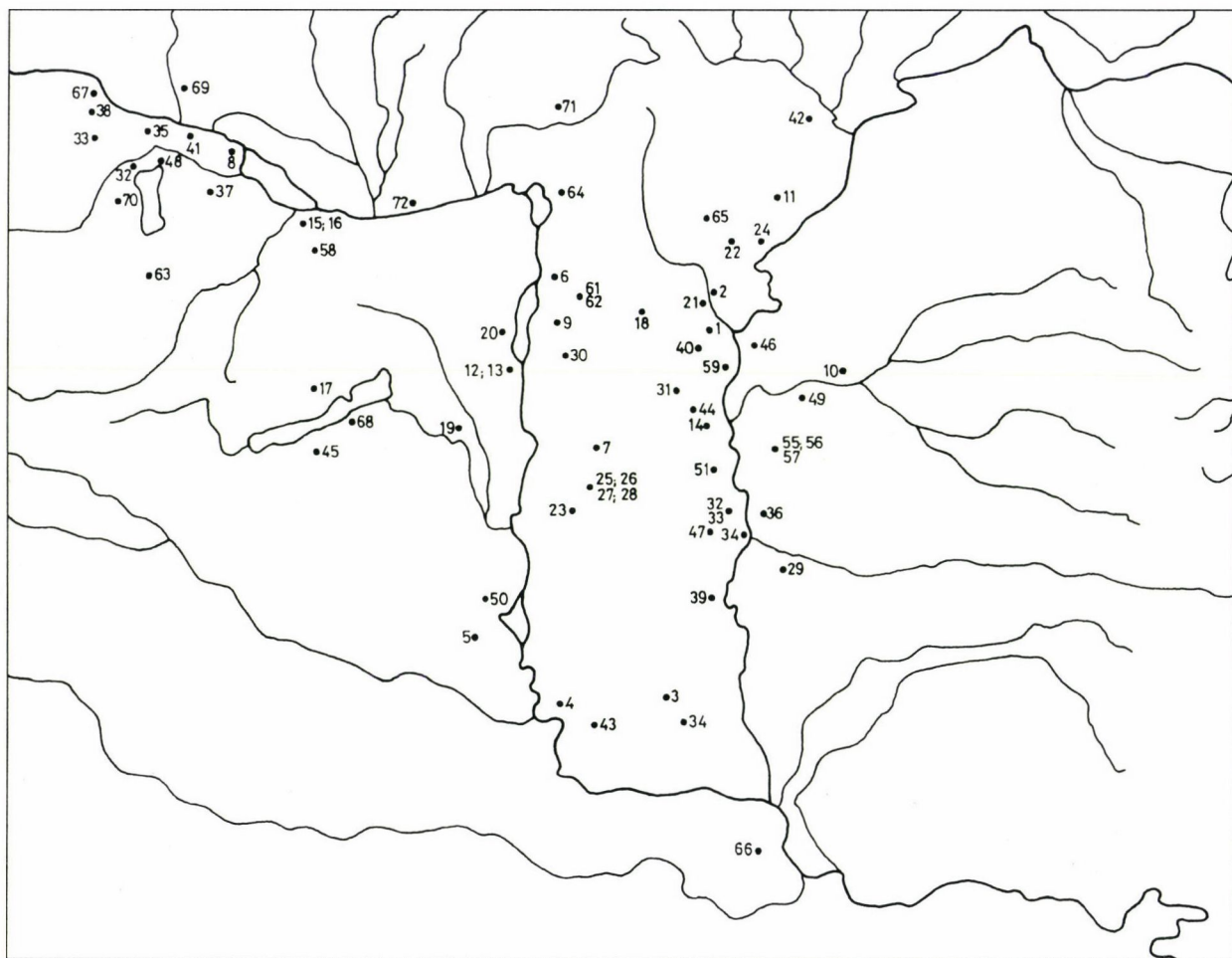
I. típus

Téglalap alakú varkocsszorítók (a szakirodalomban ezek sokszor lemezesként szerepelnek.)

A csoport: Préselt téglalap alakúak

B csoport: Öntött téglalap alakúak

14. kép. Avar kori varkocsszorítók lelőhelyei
Abb. 14. Fundorte von awarenzeitlichen Zopfspangen

C csoport: Nagyobb fémlapokból kivágott, véséssel, poncolással díszített téglalap alakúak

II. típus

Henger alakú varkocsszorítók

A csoport: Préselt henger alakúak

B csoport: Öntött henger alakúak

III. típus

Szögletes hasáb alakú varkocsszorítók (általában 6 vagy 8 szögletű hasábokról van szó)

A csoport: Préselt szögletes hasáb

B csoport: Öntött szögletes hasáb

IV. típus

Félhenger alakú varkocsszorítók

A csoport: Préselt félhenger alakúak

B csoport: Öntött félhenger alakúak

V. típus

Félhasáb alakú – öntött varkocsszorítók. Lehetnek 3, 4 és 5 szögletűek attól függően, hogy hol vágták félbe a hasáb alakúakat (III. típus).

VI. típus

Háztető alakú varkocsszorítók

Háztető alakú varkocsszorítóból mindössze három darabot találtam, de ezek olyannyira hasonlítanak egymásra, hogy képezhetnek egy önálló típust.

A varkocsszorítókat nemcsak készítésük módja, hanem anyaguk szerint is osztályozhatjuk; hét fő csoportba: bronzból, ezüsből, aranyból, ezüstözött bronzból, aranyozott bronzból, valamint aranyozott ezüsből készültek. Külön csoportba soroltam a bronz-, ill. ezüstlemezre erősített, velük együtt préselt vékony aranylemez-borítású darabokat. Figyelemre méltó, hogy a felerősítésre szolgáló drót minden esetben bronzból készült. Néhány préselt henger alakú varkocsszorító esetében (pl. Szentés – Nagyhegy 34. sír) megmaradt a merevítésre szolgáló fabetét is.

A 15. képen látható típustáblán minden említett típus és alcsoport szerepel. A táblázat az egyes darabokat sorszámuk szerint tünteti fel. A típustáblába csak azokat a darabokat vettem fel, melyekre minden szempontból (alak, anyag, készítési mód) egyértelmű adatokat sikerült találnom.

Alak + Készítési mód Anyag	I. TÉGLALAP			II. HENGER		III. SZÖGLETES HASÁB		IV. FÉLHENGER		V. SZÖGLETES HASÁB FELE	VI. HÁZTETŐ
	A Préselt 	B Öntött 	C Egyéb 	A Préselt 	B Öntött 	A Préselt 	B Öntött 	A Préselt 	B Öntött 		
BRONZ	2; 7; 13; 25; 30; 31; 39; 40; 46; 47; 49; 56; 58; 59; 60; 62; 63; 64; 81; 84; 85; 135; 137; 139; 140; 145; 148; 149; 150; 165	114	33; 37; 44; 107	1; 48; 52; 91; 110; 161; 162; 181	19 (Au fogla- lással) 123; 131; 167		130 (?) 136	138; 175	10; 32; 35; 38; 92; 108; 118	94; 132	89
EZÜST				6; 14; 16; 70; 71; 176; 177		74	82	22; 179; 141			
EZÜSTÖZÖTT BRONZ	34; 36		41		65						
ARANY	11; 55; 57; 78; 164; 184										73
ARANYOZOTT BRONZ	4; 5; 67; 99; 153; 156; 163; 180	26	12; 98; 106; 160	166	157		50; 178; 188	79	87; 95; 134; 182	86; 93; 101; 173	
ARANYOZOTT EZÜST			69								15
ARANYLEMEZ- BORÍTÁS BRONZ- ILL. EZÜST- LEMEZEN	20; 66; 68; 100; 111; 152		105								

15. kép. Típusábra
Abb. 15. Typentafel

A táblázat alapján megállapítható, hogy a téglalap alakú varkocsszorítók nagy része préselési technikával készült, a hasáb alakúak túlnyomó többsége viszont öntött. Préselt félhasáb formáját nem sikerült találnom. A henger típusúak körében a préselt, a félhenger esetében az öntött változat gyakoribb.

Több mint kétszer annyi a préselt varkocsszorítók száma, mint az öntötteké. Anyagukban legváltozatosabbaknak a téglalap alakúak bizonyulnak. Nem minden egyes darab osztható azonban be a fenti csoportosításba. Teljesen egyediek pl. az iváncsai darabok: anyaguk ezüstlemezrel bevont bronzkarika, melyet négy arany „mandzsettadísz” ékesít. Mind formájukban, mind anyagukban unikumoknak tekinthetők. Ehhez a fajtához nem sikerült párhuzamot találnom, érdekes azonban megfigyelni, hogy ha a karikát vízszintesen kihajlítanánk, a dunapentelei 7. sír varkocsszorítójához (2. kép 11a) megközelítőleg hasonló darabot kapnánk. Ez utóbbi egy tömör, rúd alakú készítmény, a közepén s a két végén aranyfogalásokkal. Itt lényeges megemlíteni továbbá azt a tényt, hogy aranyból sem henger vagy félhenger, sem hasáb vagy félhasáb alakú hajfonatdísz nem sikerült találnom.

A dunapentelei és az iváncsai lenne tehát az a két kivétel, melyek ha nem aranyból készültek is, de aranydíszítéssel látták el őket. Nem elhanyagolható – és talán az előzőekkel szorosan összefügg – az a momentum, hogy az iváncsai lovassírban eltemetett harcos (amint azt Bóna István megállapította)¹ a dunapentelei(!) sír tulajdonosához hasonlóan a tópusztai fejedelem kíséretéhez tartozhatott.

Az egyedi darabok közül ki kell emelni a sommereini temető 233. és 241. sírjában talált „U” alakú varkocsszorítókat, melyek a többitől eltérően, hengerelt eljárással készültek (8. kép 44 a, b).

Szokatlanul keskeny a tápi 89. sírban talált hajfonatdísz (9. kép 53 c).

Érdekes a Budapest – Népstadion 31. sír varkocsszorítója (1. kép 5 b): egy darab, fogazott állatstílussal díszített lemez-varkocsszorítót vágta ketté, aminek párhuzamát a halimbai 249. sírban találjuk (3. kép 15 e). Ugyanezt a jelenséget figyeltem meg a tápi 290. sír darabjai estében (10. kép 53 g), melyeket ha összeillesztenénk, a győri 752. vagy a halimbai 285. sír hajfonatszoritóihoz hasonlókat kapnánk (3. kép 14 h, 15 h).

Párhuzam nélküli az alattyáni 446. sír darabja is, melynek bronzlemezét apró lyukak „díszítik” (1. kép 2 d). Kovrig Ilona szerint² ezek a lyukak arra utalnak, hogy a lemezt ruhára felvarrva – tehát másodlagos felhasználással – díszként viselték. E feltevést az is alátámasztja, hogy a fenti sír valószínűleg nő sírja

volt, míg az összes többi általam ismert varkocsszorító férfisírból származik.

A következő térkép (16, 17. kép) a Kárpát-medence avar kori varkocsszorítóinak készítés és forma szerinti elterjedését mutatja. A számok az egyes darabok lelőhelyeinek sorsszámát jelentik (1. fent). Mindkét térkép jelzi továbbá, ha az adott típus aranyból készült darabjai is megtalálhatók az egyes temetőkben.

A térképről leolvasható, hogy a préselt és öntött darabok egyenletesen oszlanak el az adott területen. Sőt, előfordul, hogy egy temetőn belül (pl. Győr – Téglavető dűlő) egyszerre fordul elő a két típus. Nem fedezhető fel földrajzi elkülönülés a téglalap és a henger alakú darabok eloszlásában sem, említésre méltó azonban, hogy a hasáb és a félhasáb formák elsősorban a Felső-Duna, a Fertő-tó vidékén összpontosulnak. Egyértelmű magyarázatot erre a jelenségre igen nehéz lenne adni, nem beszélve arról, hogy ez a megállapítás csak az adott típus előfordulásának gyakoriságára, nem pedig kizárólagosságára vonatkozik. Elképzelhető, hogy egy-egy műhelykör kisugárzási területéről van szó, vagy talán egyszerűen szokásról, „divatról”. Megjegyzendő továbbá, hogy egyes temetők anyagában (Leithaprodersdorf, Sommerein, Táp) a különböző típusok együtt lelhetők fel, míg pl. a jászapáti temetőben csak téglalap, Mosonszentjánoson pedig csak henger, ill. hasáb alakúakkal találkozhatunk.

Az előbbi jelenségek magyarázata a fent említett okokon túl talán a temetők időrendi különbségeiben rejlik, a kronológiai kérdéseket azonban ajánlatos óvatosan kezelni (1. a Kronológia című rész).

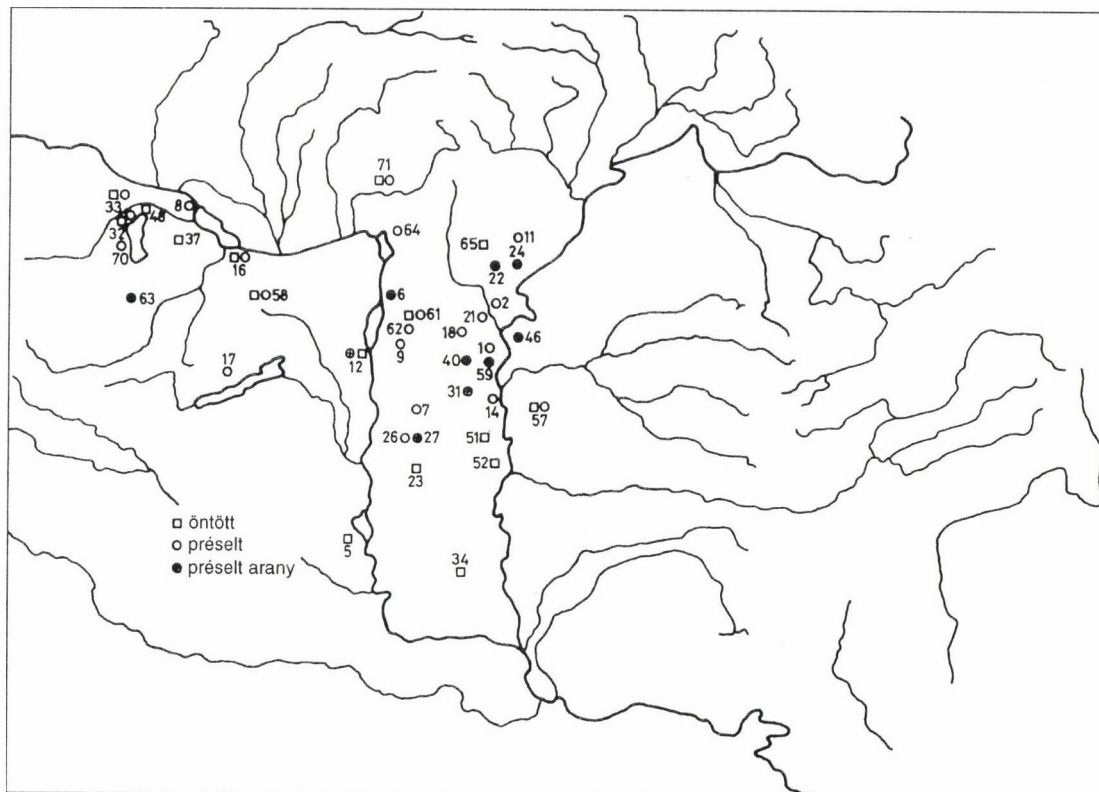
Díszítések

Elsősorban a téglalap alakú darabok azok, amelyek anyaga (1. típus tábla) és a díszítő mintakincs rendkívüli változatosságát mutatják. Páratlan szépségű pl. a pákapusztai 1. sír granulációs díszű példánya (8. kép 40 a), a jászapáti 28-as sír aranyból készült, gyöngysordíszes darabja (4. kép 20 b) vagy akár az üllői 238. sír vésett, poncolt varkocsszorítója (11. kép 56 f). De nem kerülhetik el figyelmünket – a keretünként és közepén keskeny bordával díszített – éppen „nemes egyszerűségükkel” megragadó pákapusztai, nagykőrösi, kiskörei stb. példányok sem. A sort még oldalakon át folytathatnám, nem feledkezve meg a meander- vagy indadíszes, a halszálkamintás vagy akár gyöngyözésses darabokról sem. Szinte minden egyes hajfonatdísz műretek, a maga nemében egyedi példány, valódi kis műalkotás.

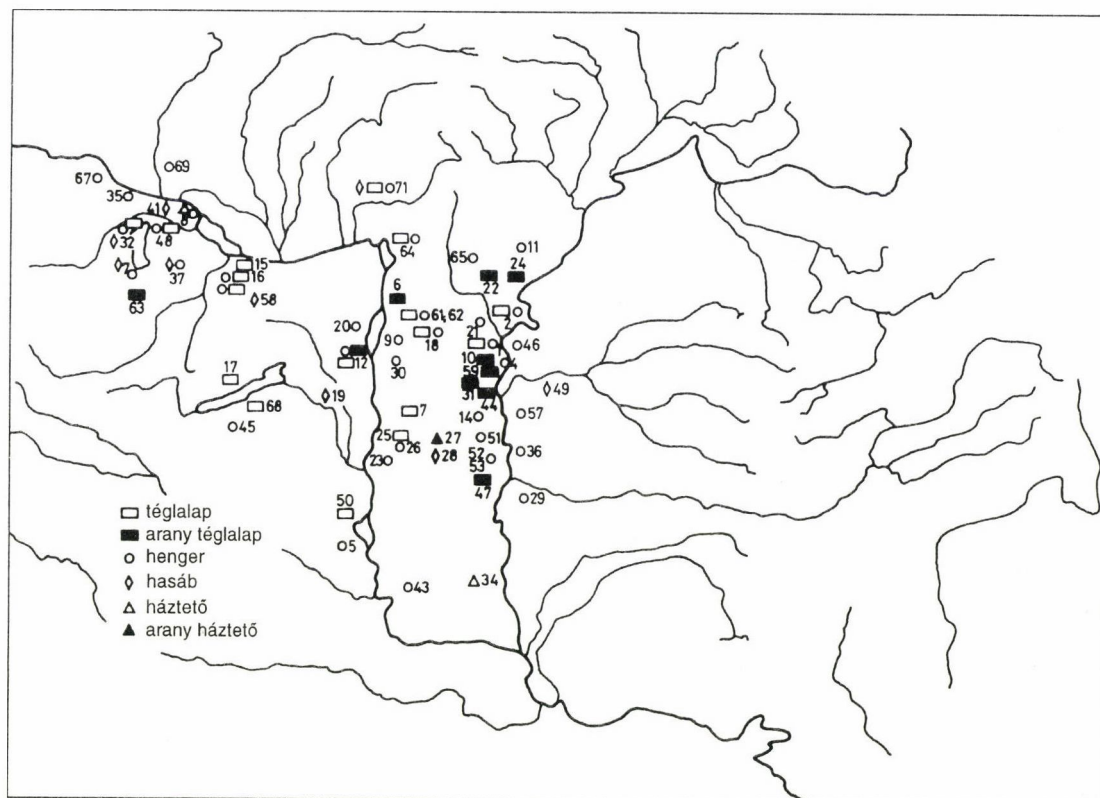
Vannak ugyan gyakran visszatérő motívumok, mint például a halszáлка, bordadísz, inda vagy fonatolt minta (a 18. kép ezeknek a legsűrűbben előforduló mintáknak az elterjedését mutatja), de az ötvös-

¹ Bóna I., Avar lovassír Iváncsáról. ArchÉrt 97 (1970) 244.

² Kovrig I., Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán. Archtung XL (1963) 140.

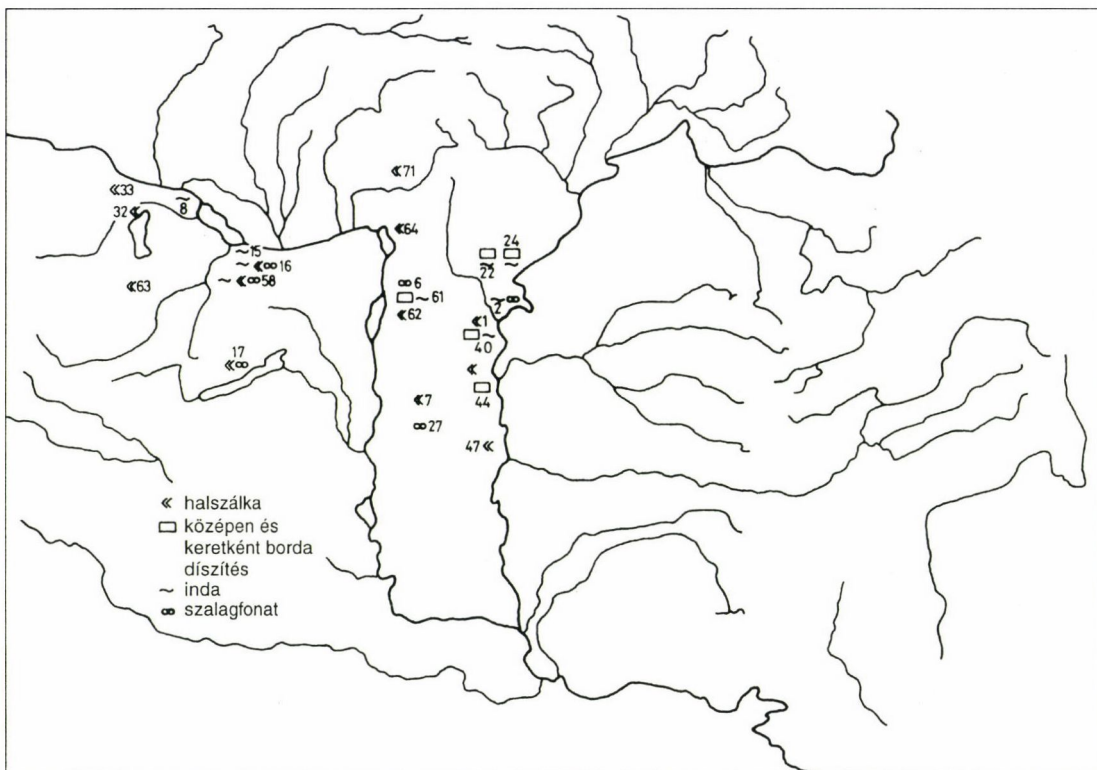

16. kép. Avar kori varkocsszorítók készítési mód szerinti eloszlása
 Abb. 16. Verteilung von awarenzeitlichen Zopfspangen nach der Herstellungsart

17. kép. Avar kori varkocsszorítók forma szerinti eloszlása
 Abb. 17. Verteilung von awarenzeitlichen Zopfspangen nach der Form

18. kép. Avar kori varkocsszorítók eloszlása a leggyakrabban előforduló díszítő motívumok alapján
Abb. 18. Verteilung von awarenzeitlichen Zopfspangen nach den häufigsten Verzierungsmotiven

mesterek keze munkáját dicséri, hogy még az egyazon temetőben fellelhető, azonos motívumú darabok között sem találunk két, halszálla egyforma példányt. Jó példa erre a tápi három halszállakadíszes darab, melyeket vagy a szállák iránya, vagy pedig a gyöngysordisz különböztet meg. Két szinte teljesen azonos varkocsszorítópár került elő Újkécskéről (ez az egyetlen ilyen eset), valószínűleg egyazon préselőmintával készítették őket, anyaguk azonban különböző.

Kevesebb variációs lehetőséget nyújtanak a henger, félhenger, hasáb, félhasáb alakú varkocsszorítók; két teljesen azonos, egymással megegyező méretű és díszítésű darab azonban ezek között sem található. Legfőbb díszük, a középen és a végeken vonuló bordák lehetnek gyöngyözöttek (pl. Zillingtal 179, Gátér 9. sír), rovátkoltak (Abony 11, Szentés – Nagyhegy 31. sír) vagy akár sima felületűek is (Mosonszentjános 27, Bóly 61. sír). Néhány esetben azonban a gyűrűk a rúd anyagától eltérő anyagból készültek: a Kiskőrös – Pohibuj – Mackó-dűlő 34. sírjában talált példány ezüstlemezét pl. bronzbordák díszítik, a dunapentelei darabot aranyfoglалások teszik ékeesebbé. A szegedi Móra Ferenc Múzeum ismeretlen lelőhelyű varkocsszorítója (13. kép 69) esetében a bordadisz utólag lett az ezüsthengerre erősítve.

A fenti kérdéskör elvezet minket a műhelyek problémájához.

Műhelyek

Mint arra már az előzőekben is utaltam, egyazon öntőformával készített darabokat nem sikerült találnom, s kizárólag csak az újkécskei példányok azok, melyeket valószínűleg azonos préselőmintával gyártottak. Az egyes műhelyek elhelyezkedése és kisugárzási területük elkülönítése tehát igen nehéz feladat, néhány érdekes jelenségre azonban felfigyeltem: szembeötlő néhány esetben egyes motívumok, típusok területenkénti sűrűsödése. Említettem már, hogy a rúd alakúak a Felső-Duna vidékén és a Fertő-tó környékén összpontosulnak, a bordák által keretezett és kettéosztott téglalapok típusa pedig a Duna–Tisza között található. Figyelemre méltó továbbá, hogy a gyöngyözéssel díszített lemezes darabok mindegyike egyazon temetőből, Jászapátiból került elő.

Kronológiai kérdések

Mivel az egyes varkocsszorító-típusok sokszor nem egymást felváltva, hanem egyidejűleg jelentkeznek, ezért egyértelmű kronológiai rendszer felállítása rendkívül nehéz feladat. A következő táblázatban (19. kép) azonban mégis megkísérlek egyfajta időrendi tájékoztatást nyújtani, elsősorban a sírokban előforduló egyéb mellékletek alapján. A vonalak sűrűsége az

Kor \ Típus	I. TÉGLALAP			II. HENGER		III. SZÖGLETES HASÁB		IV. FÉLHENGER		V. SZÖGLETES HASÁB FELE
	A Préselt	B Öntött	C Egyéb	A Préselt	B Öntött	A Préselt	B Öntött	A Préselt	B Öntött	
670 – 710 Tótipusztá- lgar- Dunapentele- kör	 68 85		 44 160	 166 48	 19	 74	 50 136	 138		
710 – 750 „Átmenet”	 135	 26	 106	 71	 157				 108	
750 – 800 Késeiek			 105 33		 167		 130		 95 35	 93

19. kép. Kronológiai tábla
Abb. 19. Chronologische Tabelle

egyes oszlopokban az adott varkocsszorító-típus előfordulásának relatív gyakoriságát jelzi.

Általánosan elfogadott, hogy varkocsszorítókkal az avar kori leletanyagban csak 670 után találkozhatunk, s az Avar Birodalom legkésőbbi időszakában már hiába keresnénk őket. A VII. század végi – tehát legkorábban tekinthető darabokra – a kísérő mellékletek jellegzetességeit is figyelembe véve, összefoglalóan, a szakirodalomban is elfogadott „Tótipusztá – Igar – Dunapentele kör” elnevezést alkalmaztam. Kései – tehát a varkocsszorítók között legkésőbbieknek számító – példányok körébe az öntött griffes, ill. indás övdíszekkel, övforgókkal, lyukvédőkkel stb. előforduló darabokat soroltam.

Az esetek többségében a préselt, téglalap alakú példányok koraiaknak tekinthetők, kivételt képez azonban a tápi 50. sír darabja, mely öntött griffes, indás övveretekkel együtt került elő. Érdekes jelenségre – egy-egy motívum későbbi megőrzésére – példa a kiskörei és pákapusztai darabok sora. A keretként és középső dísként alkalmazott borda már a korai, préselt varkocsszorítók körében kedvelt, gyakran előforduló sajtoság. A pákapusztai példányokon is megfigyelhető ugyanez a motívum, de már másfajta ötvöseljással (applikált bordadísz), s gyöngyözéssel vagy granulációval is kiegészítve.

Véselt poncolt darabok mind a korábbi, mind a későbbi anyagban egyaránt megtalálhatók. A díszítés is segítségünkre lehet ilyen esetekben a kronológiai kérdések megválaszolásában. A korai darabok közé soroltam pl. a Halimbán előkerült, fogazott állatstílusú fonatmintával ékesített varkocsszorítót.

A győri 12. számú sír öntött, indadíszes példánya későbbinek tekinthető.

Meglehetősen bonyolult a henger, félhenger, hasáb, félhasáb alakú hajfonatdíszek időrendi besorolása. A szakirodalom ezeket nagy többségében késeieknek tekinti. Idézem itt példaként Madaras László³ megállapítását:

„A préselt varkocsszorítókat Tótipusztá – Igar kör anyagában gyakorta megtaláljuk, míg az öntött rúd alakú változat a griffes-indásokra jellemző.”

Megállapítását épp a „vezérleletek”, az igari és a dunapentelei példányok nem támasztják alá. Az előbbi öntött, hatszögletű hasáb formájú, míg az utóbbi ugyanennek hengeres változata. Annyi igaz azonban, hogy hasonló öntött darabok nagyobb számban a későbbi leletanyagban fordulnak elő, s a préselt változatok inkább a „korai” (a varkocsszorítók körében korai) időszakra jellemzők. Talán egyfajta „átmeneti” periódus terméke lehet a Kiskőrös – Pohibuj – Mackó-dűlő 23. sírjának préselt, henger alakú var-

kocsszorító párja (öntött, griffes övdíszekkel együtt feküdt a sírban).

Megfigyelhető továbbá (1. típustábla), hogy a késői öntött darabok anyagukban mintegy „leegyszerűsödnek”, legtöbbjük bronzból vagy aranyozott bronzból készült.

Összegezve az előbbieket, az avar varkocsszorítók időrendjéről a következőket állapíthatjuk meg:

1. Varkocsszorítók a VII. század utolsó harmadától a VIII. század végéig tartó időszak temetőiben találhatók.
2. Az ún. Tótipusztá – Igar – Dunapentele kör leletanyagával a különböző típusok mindegyike kapcsolatba hozható, de:
3. a préselt téglalapúakat egyre inkább az egyéb technikával készült (véselt, poncolt, öntött) darabok váltják fel,
4. a préselt henger, félhenger, hasáb, félhasáb alakúak (aranyozott bronz, bronz) öntött változata válik később egyre gyakoribbá,
5. néhány öntött henger vagy hasáb formájú (Igar 3, Dunapentele 7, Tápi 89. sír) varkocsszorító azonban kimondottan „középar” környezetből származik, s a préselt, téglalap alakú darabok zömével egykorúnak tartható.

Határozott időrendet tehát a különféle típusok között szinte lehetetlen felállítani, bármiféle rendszert csak az egyes darabok előfordulási aránya, gyakorisága alapján alkothatunk.

Viselet

Felvetődik a kérdés, hogy hogyan hordhatták tulajdonosaik a varkocsszorítóikat. A probléma egyszerűbb megoldása lenne, ha sikerülne erre a viseleti tárgyra, szokásra párhuzamokat vagy konkrét adatokat, leírásokat, ábrázolásokat találni. Sajnos – átnézve a belső- és középszerűsiai, közel- és távol-keleti ábrázolásokat, rajzokat, freskókat stb. – nem sikerült még csak hasonló jellegű hajviseletre sem bukkannom. Ugyanilyen eredményt hozott a bizánci és délkelet-európai képzőművészeti anyag áttekintése is.

Az a kis számú írásos adat, amely az avarok hajviseletéről tudósít, csak igen távoli kép alkotására ad lehetőséget. Theophanes Chronographiaja⁴ például eképpen említi:

„Ez idő tájban különös néptörzs jött Bizáncba, az avarok, ahogy őket hívják, és az egész város összefutott őket nézni, mert még ilyen népet nem láttak. Ők ugyanis a hajukat hosszában lelógva viselik, pántliká-

³ Madaras L., Előzetes jelentés a Jászapáti – Nagyllás úti avar temető feltárásáról. Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve 7. (1984–88) 167–182.

⁴ Horváth T., Az üllői és kiskőrösi avar temetők. Archtung 19, (1935) 64; De Boor, 6–10, 232.

val befonva, az egyéb viseletük a többi hunokéval megegyező.”

Az avar hajviseletre próbál következtetni Csallány Dezső⁵ a fenti tudósítás alapján. A „pálca alakú” darabok közepe és két vége szerinte alkalmas lehetett pántlika felkötésére. A szentesnagyhegyi darabot (9. kép 52 b) vizsgálva megállapítja, hogy sem szíj, sem egy vastagabb hajfonat nem férne be a drót és a fém közé. Szerinte három hajtincsből két vékonyabbat a drót felett, egy vastagabbat pedig a drót alatt vezethettek át. Kovrig Ilona szerint⁶ azonban a győri, üllői, kiskőrösi, valamint a csengődi példányok esetében a drótpántok erre nem alkalmasak. Úgy véli, hogy ezek a pántok túl vékonyak ahhoz, hogy a behúzott tincsre minden egyes alkalomkor újból rányomják. Szerinte ezeknek a varkocsszorítóknak kizárólag csak díszítő szerepük lehetett, s még a befonás előtt húzhatták rá a tulajdonosaik a kétfelé osztott haj mindkét ágára. Így tehát a hajfonatokat egészen fent, a tövüknél ékesíthették.

Hasonlóképpen képzelte az avar hajviseletet László Gyula is.⁷

Az avar hajviseletre utaló adatok után kutatva Czeglédi Károly ezt írja:⁸

„...az európai avarok a bizánci Menandros és a szír Efezusi János szerint (...) a hátukra lelógó egy vagy két copfot viseltek, amelyet egy, esetleg két hajszorítóval fogtak össze.”

Az egyetlen olyan információ, mely talán támpontként szolgálhat az avarok hajviseletével kapcsolatban az Endze faluban talált kőszobronkon látható, igaz, igen homályos és távoli kapaszkodót nyújt. (Hasonló szobor került elő Oroszországból is.)⁹ Ezek, a „Kamennaya babák”-nak nevezett figurák arcukkal kelet felé forduló, köldökük előtt csészét tartó alakok, melyeket halottaik részére állítottak a készítőik. Fejükön süveget viselnek, s bár varkocsszorítójuk ugyan nincs, jól látható a hosszan lelógó, három ágba font hajviselet, mellyel kapcsolatban Fehér Géza a következőket említi:¹⁰

„Vata pogány hithez való visszapártolásának jeléül leborotváltatta fejét, három fürtöt azonban meghagyott. „Ebből az adatból azt kell hinnünk, hogy Vata hajviselete a hun hajviselet avar változatának felel meg.”

⁵ Csallány D., Az avarok varkocsfűsűje. Szegedi Városi Múzeum kiadványai (1943) 3–9.

⁶ Kovrig I., Avarkori leletek Csengődről (1946–48) 340.

⁷ László Gy., Études archéologiques sur l'histoire de la société des Avars. Archtung 34 (1955) 31. kép.

⁸ Czeglédi K., Nomád népek vándorlása Napkelettől Napnyugatig. Bp. 1969, 115–116. Az európai avarok heftalita eredete eleni érvként használja fel ezt a típusú hajviseletet.

⁹ Fehér G., A bolgár-török műveltség emlékei és magyar őstörténeti vonatkozásai. ArchHung VII (1931) 86–102, 97., 98. kép.

¹⁰ Uo., 98.

Fehér Géza úgy véli, hogy a haj az előkelőség jele lehetett, s míg a köznép teljesen leborotválta a fejét, addig a főemberek – éppen előkelőségük jeléül – három hajfonatot meghagytak. A fejedelmeknek tehát mint legelőkelőbbeknek volt eszerint a legtöbb hajuk.

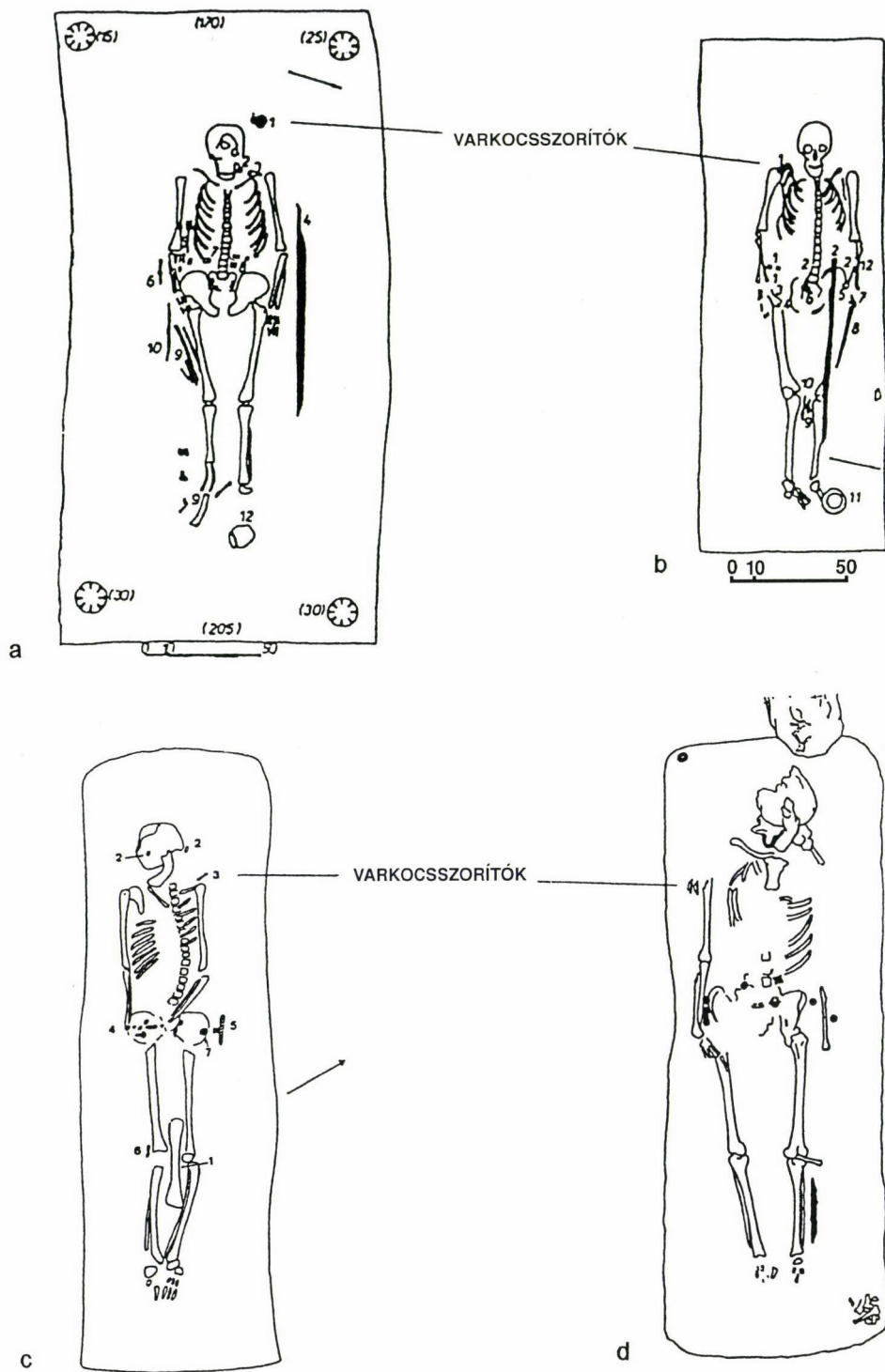
Fehér Géza megállapításának azonban ellentmond, hogy az esetek nagy többségében kettő darab varkocsszorító feküdt a sírban. Három vagy annál több példány előfordulására nem találtam példát. Azok a hajfonatdíszek, amelyekből csak egy darabot találtak, a leggyakrabban rendkívül rossz állapotúak, töredékek, sokszor bolygatott, rabolt sírokból kerültek elő. Csupán néhány darab képez kivételt (Leobsdorf 51, Mosonszentjános, 54, 87, Pákapusztá 1. sír példányai), amelyek igen jó állapotban maradtak meg. Letekörülményeik azonban ezeknek is lényegében tisztázatlanok. Nem tartom valószínűnek tehát, hogy némely esetben ténylegesen csak egy hajfonatdísz hordtak volna tulajdonosaik. Egyik látványos bizonyítéka ennek a tápi 290. sír varkocsszorítópárja, mely – mint azt már korábban említettem – egyetlen szélesebb lemez (a győri 752. sír vagy akár a halimbai 285. sír példányaihoz hasonló) félbevágásával készülhetett. Miért lett volna szükség ily módon két darabot gyártani, ha egy viselése ugyanúgy szokásos, elterjedt lett volna?

A viselet kérdésének megválaszolásához lényeges segítséget nyújthat, ha ismerjük az egyes darabok sírban elfoglalt helyét. A 20. képen néhány bolygatatlan sír rajza látható. A bennük talált varkocsszorítók elhelyezkedését külön megjelöltem.

Az egyes varkocsszorítók adatait végigtekintő táblázat, valamint a sírrajzok alapján úgy tűnik, hogy az esetek nagy többségében a két hajfonatdísz együtt, egymás mellett, a váll vagy a kulcsont tájékán, ill. a koponya és a sírszél között került elő. A koponya két oldalán ritkábban, a koponya alatt pedig csak néhány esetben volt található. Ezek alapján tehát elmondható, hogy valószínűleg nem a varkocsok tövénél (ahogy azt Kovrig Ilona és László Gyula fent említett cikke említi) hordták ezeket a tárgyakat, hanem copfjaik végét díszíthették (21. kép). Figyelembe véve továbbá azt a mozzanatot, melyről Theophanes tudósít,¹¹ miszerint az avarok (ha feltételezünk némi rokonságot Theophanes avarjai és a varkocsszorítókat viselő nép között) hajukat „hosszában lelógva; pántlikával befonva viselik”, elképzelhetőnek tartom, hogy a varkocsszorítónak kizárólag csak díszítő, és nem pedig funkcionális szerepe volt. Véleményem szerint a pántlikával vagy valami hasonlóval összekötött copf végébe egyszerűen belefűzték vagy fonták ezeket a díszeket. Ha nem is döntően, de bizonyos mértékig ezt az elképzelést támaszthatja alá az is, hogy a Nemzeti

¹¹ Horváth T., i. m. (1935) 64.

20. kép. Néhány bolygatatlan varkocsszorító sír rajza. a) Želovce 170; b) Želovce 312; c) Leobersdorf 51; d) Bóly 61. sír
 Abb. 20. Zeichnungen einiger ungestörter Gräber mit Zopfspangenbeigaben a: Želovce 170; b: Želovce 312; c: Leobersdorf 51;
 d: Bóly Grab Nr. 61

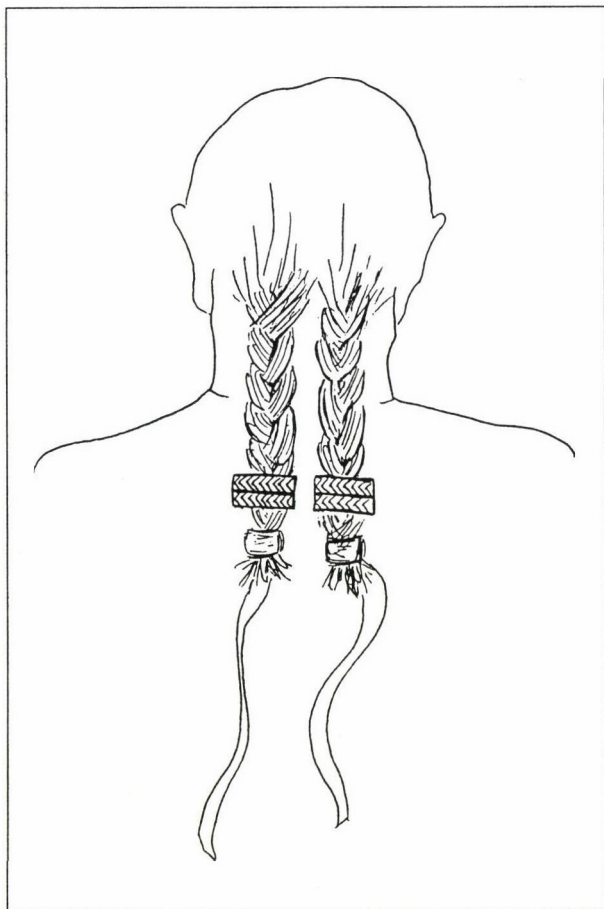
Múzeum régi leltárkönyve több helyen is „vállkapocs”-ként említi ezt a tárgytypust.

Az egyes varkocsszorító-típusok viseletbeli különbségeire sem a sírban elfoglalt helyük, sem pedig egyéb hasonló körülmény nem utal.

Amennyiben igaz az a feltevés, hogy a hajfonat-szorítóknak inkább díszítő, mint funkcionális szerepük volt, felvetődik az a kérdés, hogy a közép- és késő avar kor leletanyagához képest miért oly ritkán található meg ez a tárgytypus, miért nem viselte (vagy viselhette) mindenki, volt-e a díszítés mellett más szerepe is.

Kik viseltek tehát varkocsszorítókat? Mindenek előtt egy általános törvényszerűsége hívnam fel a figyelmet: varkocsszorítókat csakis férfi sírokban találhatunk.

A kronológiai kérdésekkel foglalkozó részben utaltam már rá, hogy ezen tárgytypussal kizárólag csak a 670-től keltezhető leletanyagban találkozhatunk. Az elterjedési térképet vizsgálva (14. kép) pedig szembe-tűnő, hogy lelőhelyeik egybeesnek a – szintén erre az időszakra datálható – Tótipusztá – Igar – Dunapentele körnek nevezett leletanyag elfordulási területeivel.

21. kép. Avar kori varkocsszorító viselete
Abb. 21. Trachtweise von awarenzeitlichen Zopfspangen

A varkocsszorító szokásának kárpát-medencei megjelenése tehát minden valószínűség szerint kapcsolatba hozható azzal az eseménnyel, amely a szakirodalomban legtöbbször középvár kori változásként szerepel.

Valószínűnek tartom, hogy a varkocsszorítók hirtelen megjelenése egy újfajta népelem beáramlásával hozható összefüggésbe, mely oly mértékben mégsem lehetett idegen, hogy évtizedek alatt ne lett volna képes a helyi lakosság közé beolvadni. Hogy a varkocsszorítókat viselő férfiak pontosan milyen etnikumúak lehettek, annak megválaszolására, párhuzamok és egyéb adatok hiányában nem vállalkozhatom.

A varkocsszorítókkal együtt fellelhető egyéb leletek azonban bővebb tájékoztatást nyújthatnak viselőikről. Feltűnő, hogy igen gyakran találunk fegyvereket ezekben a sírokban: háromélű nyílhegyeket, tegez csontborításait, íjmarkolatcsontokat, merevítőket, vaskéseket. Szembeötlő továbbá, hogy általában a gazdagabb, több leletet, övgarnitúrát tartalmazó sírokban fordul elő varkocsszorító is. Az igari, iváncsai, dunapentelei sírokról tudjuk ugyanakkor, hogy rangban a tótipusztai fejedelem alatt állhattak, annak fegyveres kíséretét alkották. Megjegyzendő továbbá, hogy mindhárom előbb említett sír varkocsszorítója vagy aranyozott, vagy aranydíszítéssel ellátott tömör, rúd alakú készítmény. Kirajzolódik tehát egy olyan kép, mely szerint varkocsszorítót viselt egy rangban a fejedelem alatt álló, de vagyonos fegyveres réteg, amely a fejedelem katonai kíséretét képezhette. Igaznak tűnik itt tehát Fehér Géza elmélete¹² annyiban, miszerint a fejedelem s az előkelők egymástól eltérő hajviseletet hordtak. Ha figyelembe vesszük továbbá Bóna István megállapítását,¹³ miszerint a 670-től kezdődő, átmeneti fellendülést hozó korszak – Duna–Tisza közí, Fejér megyei központokkal – egy emberöltőn át tartott, magyarázatot kapunk a préselt aranydarabok és a fent említett, arannyal díszített példányok éppen e területen feltűnő gyakoriságára. Ezeknek a díszesebb, ékeesebb daraboknak a viselői a többieket (már-mint a több varkocsszorítót viselő férfit) talán rangban, gazdagságban is megelőzték, bár a sírok egyéb mellékletei ezt sokszor nem bizonyítják. Tudjuk viszont, hogy a kagán ekkor már nem számított egyedüli úrnak, a varkocsszorítók viseletét tehát joggal köthetjük össze a társadalmi változásokkal, egy újfajta elit réteg fokozatos kialakulásával, ill. a velük kapcsolatban levő fegyveres réteg, kíséret – talán vezető – elemeivel. Ezt a feltevést támasztja alá továbbá az a tény is, hogy a Tótipusztá – Igar – Dunapentele kör elterjedési területén a varkocsszorítókat tartalmazó temetők, sírok földrajzilag nem elkülönülten jelentkeznek.

¹² Fehér G., i. m. (1931) 98.

¹³ Bóna I., i. m. (1970) 261.

Rangjelzőnek tartja a varkocsszorítók használatát Cs. Soós Ágnes.¹⁴ Garam Éva¹⁵ az obulusos sírokról megállapítja, hogy ezek általában a középvár kor leggazdagabb temetőiben vagy közelében találhatók, többségük leletanyagát varkocsszorító és bő fegyvermelléklet is jellemzi.

Segítségét nyújthatnak a probléma megoldáshoz a temetőtérképek is, de sajnálatos módon – a győrin kívül – éppen a nagyszámú varkocsszorítót tartalmazó temetők (Jászapáti, Halimba, Táp) térképe nem áll rendelkezésemre. Ami ezekről a térképekről leolvasható, az lényegében feltevésemet támasztja alá. Nem különülnek el ugyanis egy temetőn belül a varkocsszorítós sírok, hanem éppen egyenletes vagy esetleges eloszlásról beszélhetünk. Nem tartom tehát valószínűnek, hogy egy családhoz, nagycsaládhoz vagy szorosabb közösséghez lennének köthetők: egy-egy csoport egy-két tagja viselhette őket.

Az egyes típusok közötti különbséget nem sikerült „rangbeli” különbségekhez kötnöm.

Fontosnak tartom még a fentiekén túl annak hangsúlyozását, hogy egyes, a középvár korszakhoz köthető temetőkben, sírokban a varkocsszorítókat hiába keresnénk. Hiányoznak a gyenesdiási sírból,¹⁶ a gyenesi temetőből¹⁷ s a korszak még számos nagyobb temetőjéből is. Sem a 230 síros zwölfaxingi,¹⁸ sem a közel 890 síros Devínska Nová Ves-i (Dévény-újfalú),¹⁹ sem a 280 sírt tartalmazó štúrovi (Párkány),²⁰ sem az 524 síros Nové Zámky-i (Érsekújvár),²¹ sem pedig a közel 790 sírt tartalmazó holiarei (Alsógellér)²² temetőben nem volt egyetlen varkocsszorító sem. Fehér foltot jelent néhány megye területe (Vas,²³ Szabolcs-Szatmár,²⁴ Tolna,²⁵ Baranya,²⁶ Békés²⁷), valamint Miskolc²⁸ és Hódmezővásárhely²⁹ környéke is. A varkocsszorítók ezen feltűnő hiányára nem sikerült meggyőző magyarázatot találnom, ha csak a szokás vagy akár a divatbeli különbözőségek nem számíthatók elfogadhatónak.

Andrási Júlia

AWARENZEITLICHE ZOPFSPANGEN

Zusammenfassung

Über die awarenzeitlichen Zopfspangen können wir folgendes feststellen:

1. Sie sind hauptsächlich am rechten Donauufer, im Donau-Theiß-Mittelgebiet, an beiden Ufern, aber eher am rechten Ufer der Theiß sowie auf dem Gebiet der oberen Donau und des Neusiedler Sees (s. Verbreitungskarte) verbreitet.

2. Ihr Gebrauch kann in dem Zeitraum zwischen 670 und dem Ende des 8. Jhs. bestimmt werden. Sowohl territorial als auch zeitlich und anhand der sonstigen Grabfunde ist annehmbar, daß das Auftauchen und die Verbreitung der Zopfspangentracht mit den um 670 im Awarischen Reich eintreffenden Änderungen in Verbindung gebracht werden kann. Wir können kein bestimmtes chronologisches System aufstellen, so viel steht aber fest, daß dieser Gegenstandstyp

sowohl zeitlich als auch territorial an den sog. Tótipusztá-Igar–Dunapentele-Kreis zu binden ist. Über die chronologische Lage der einzelnen Typen läßt sich in großen Zügen so viel feststellen, daß die Mehrheit der gepreßten rechteckigen Zopfspangen für älter und die geschnittenen, punzierten Varianten für jünger gehalten werden können. Die zylindrischen, halbzyklindrischen, prismatischen, halbprismatischen Formen kamen früher als gepreßte, später als gegossene Exemplare vor, obwohl es viele Ausnahmen gibt (z.B. Igar Grab Nr. 3, Dunapentele Grab Nr. 7) (s. chronologische Tabelle).

3. Nach ihrer Form sind sie in 6 Hauptgruppen zu reihen, die nach der Herstellungsart gegossen oder gepreßt) oder nach ihrem Material in weitere Gruppen zu gliedern sind

¹⁴ Cs. Soós Á., Le deuxième cinquième avar d'Üllő ActaArch 6 (1955) 214.

¹⁵ Garam É., A közép-avarkor sírobulussal keltezhető leletköre. ArchÉrt 103 (1978) 206–216.

¹⁶ Müller R., Vorbericht über die Freilegung des Grabes eines hohen Militärs aus der Mittelawarenzeit in Gyenesdiás. ComArchHung (1989) 141–165.

¹⁷ Müller R. levele alapján.

¹⁸ Lippert A., Das awarenzeitliche Gräberfeld von Zwölfaxing in Niederösterreich. Wien 1969.

¹⁹ Eisner J., Devínska Nová Ves. Bratislava 1952.

²⁰ Točík A., Slawisch-awarisches Gräberfeld in Štúrovo. Arch.Slov.Cat. (1968 II.)

²¹ Čilinská, Z., Slawisch-awarisches Gräberfeld in Nové Zámky. Arch.Slov.Fontes VII (1966).

²² Točík A., Slawisch-awarisches Gräberfeld in Holiare. Arch.Slov.Cat. (1968 I.)

²³ Kiss G. (Savaria Múzeum, Szombathely) levele alapján a vasasszonyfai darabon kívül nem volt varkocsszorító a múzeumban, ma már ez sincs meg.

²⁴ Csallány D., Szabolcs-Szatmár megye avar leletei. JAMÉ 1 (1958) 31–85.

²⁵ Kiss G. – Somogyi P., Tolna megyei avar temetők. DissPann III–2 (1984) 1–307.

²⁶ Kiss A., Avar cemeteries in county Baranya. Bp. 1977, 1–174.

²⁷ Juhász Irén (Tessedik Sámuel Múzeum, Szarvas) levele: „Sajnos az általam feltárt több avar temetőben nem találtam varkocsszorítót.”

²⁸ K. Végh K., Avar kori leletek a Miskolci Múzeumban. HOMÉ 7 (1968) 47–90.

²⁹ B. Nagy Katalin (Tornyai János Múzeum, Hódmezővásárhely) levele alapján sem a múzeum Régészeti Gyűjteményéből, sem a Hódmezővásárhelyi Múzeum gyűjtőterületéről, sem a saját ásatásaiából nem került elő egyetlen varkocsszorító sem.

(s. Typentabelle). Ihre Bearbeitung ist sehr mannigfaltig, es sind keine gleichen Stücke oder Paare zu finden. Man kann nur über die Wiederholung einiger Verzierungs motive (Fischgräten, Ranken usw.) sprechen (s. die betreffende Karte). Werkstätten können nur schwer identifiziert werden, nur die häufigeren Verbreitungsgebiete je eines Typs oder eines Verzeirungsmotivs zeichnen sich aus (s. die Karten über die Form und Verzierung).

4. Es ist wahrscheinlich, daß diese Gegenstände paarweise ins Ende je eines Zopfes eingezogen eher eine verzierende, würdenzeichnende als eine tatsächliche funktionelle – die Haare zusammenhaltende – Rolle erfüllt hätten (s. *Abb. 21*).

5. Man kann mit Sicherheit behaupten, daß diese Gegenstände nur von Männern getragen wurden, auch darunter nur von den wohlhabenderen, jedoch nicht den vornehmsten. Anhand der sonstigen Grabbeigaben kann angenommen werden, daß die Zopfspangen eine reichere, bewaffnete Schicht, vielleicht das bewaffnete Gefolge des Fürsten („der Fürsten“) oder ihre Führer getragen haben.

6. Die Zopfspangen fehlen aber in zahlreichen größeren Gräberfeldern der behandelten Epoche.

Ich möchte meinen Dank an Dr. Éva Garam und Dr. István Bóna für ihre Hilfe und für ihre wertvolle Ratschläge, an Dr. Margit Nagy (Historisches Museum von Budapest), Frau Katalin Bokor Nagy (Tornyai János Museum, Hódmezővásárhely), Dr. Irén Juhász (Tessedik Sámuel Museum, Szarvas), Elvira Tóth (Katona József Museum, Kecskemét), Dr. Gábor Kiss (Savaria Museum, Szombathely), Dr. Béla Kürti (Móra Ferenc Museum, Szeged), Dr. László Madaras (Damjanich Museum, Szolnok), Pál Medgyesi (Munkácsy Mihály, Békéscsaba), Dr. Róbert Müller (Balaton-Museum, Keszthely), László Simon (Arany János Museum, Nagykőrös) sowie Dr. Péter Tomka (Xantus János Museum, Győr) für die Möglichkeit, unpublizierte Materialien kennenlernen zu können, aussprechen.

Das British Museum bot die Möglichkeit, meine Arbeit durchführen zu können, für die Unterstützung bin ich Neil Phillips (New York), Neil Stratford, Dafydd Kidd und James Farrant (British Museum, London) zu Dank verpflichtet.

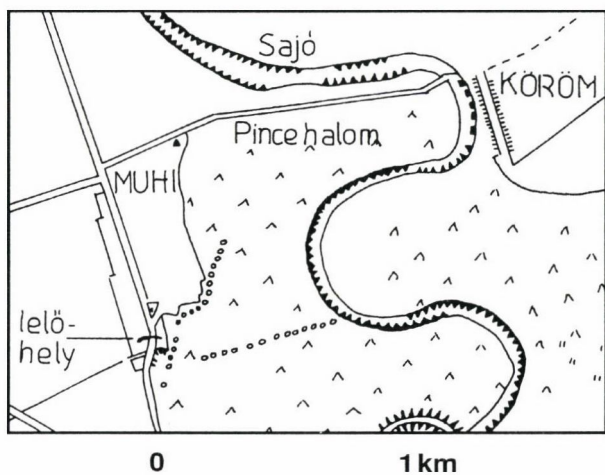
J. Andrási

MUHI-KOCSMADOMB, SZKÍTA-KELTA TEMETŐ

Muhi község neve ismert a régészeti szakirodalomban. A lelőhely a falu keleti szélén emelkedő dombon van, mely a Sajó ártere fölé magasodik (1. kép). Itt már az 1890-es évek előtt is kerültek elő leletek, Szendrei János tíz évig ásott a területen.¹

1. kép. Muhi község a lelőhellyel
Abb. 1. Das Gemeinde Muhi mit dem Fundort

1929–30-ban Husz Sándor tanító gyűjtötte a régiségeket, melyek homokkitermeléskor kerültek elő. Ásatást 1930-ban végzett Leszih Andor a Kozák-kert és az út között, s huszonkét sírt tárt fel.² Legjellegzetesebb edénye a 9. sír kettőskónikus, beböködött svasztikás³ díszítésű urnája, melyet a kutatás a Kr. u.

¹ Szendrei J., Régészeti ásatás a Muhi pusztán. „Miskolc” 1879. 63., Miskolc város östörténelme. Miskolc, 1886. 346, 351. Őskori csésze a Muhi pusztáról. ArchÉrt X/1890. 140, 191–192. Muhi község 1928 előtt Poga volt.

² Herman Ottó Múzeum adattára 255–68., Leszih A., Borsod megyei szkíta leletek. FolArch I–II/1939. 1–20. Az állatfogójú bögrét lásd Szabó M., Les Celtes de l’est. Paris 1992. 180. Fibulákhoz, korhatározáshoz: Szabó M.–Guillaumet J. P.–Kriveczy B., Sajópetri–Hosszú dűlő. 81–86, 84. In: Utak a múltba. Paths into the past. Az M3-as autópálya régészeti leletmentései. Szerk. Raczy P.–Kovács T.–Anders Alexandra. 1997.

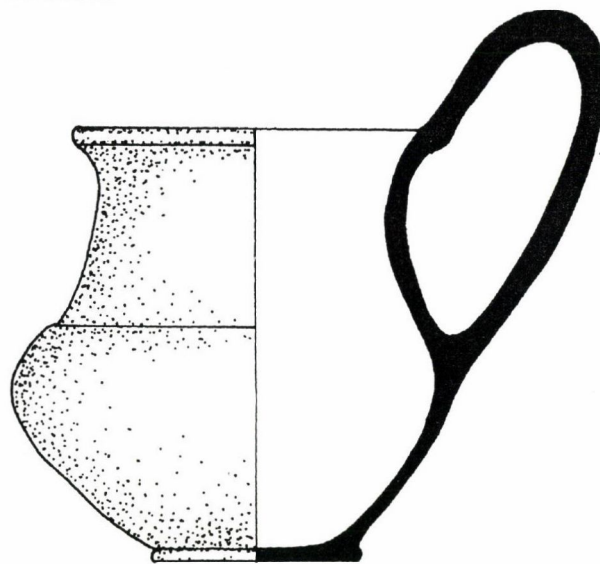
³ Kemenczei T., Skythenzeitliches Gefäß mit Reiterdarstellung. Szkíta kori edény lovasábrázolással. FolArch 1983. 51–71, 68. A muhi lelőhely történetéhez lásd még „Mit ránk hagytak a századok”... 1994 vezető a Herman Ottó Múzeum régészeti kiállításához: B. Hellebrandt M.–Révész L., Kutatástörténeti áttekintés. 10, B. Hellebrandt M., Késővaskor, Szkíta kor 38–39.

III. század vandál emlékének sorol. 1931–32-ben a Kocsmadomb közepe táján került elő a bronz tükör. 1932-ben és 1934-ben tárt fel Leszih Andor az I–VI. sírokat, 1937-ben az utépítéssel párhuzamosan végzett ásatáskor az I–VII, azaz A–G. sírok kerültek elő. Kimondottan kelta leletek az országút nyugati oldalán, Üveges Béla földjén voltak.⁴

1933-ban utépítéskor bukkantak egy füles bögrére (2. kép), mely a gyöngyösi múzeum anyagával került az egri Dobó István Múzeumba.⁵ Világosszürke, szilagfüle a perem fölé magasodik. F. átm.: 4,8 cm, Sz. átm.: 8,2×9,4 cm, M: 10 cm.

1934-ben Kovács Lajos földjén találtak egy nyitott babos, tömör bronz karperecet. Herman Ottó Múzeum (továbbiakban HOM) Ltsz: 53.949.1.

1937-ben Kiss Imre földjén a Kocsmadombon előkerült egy virágcserep alakú edény.⁶ HOM Ltsz: 53.862.1.

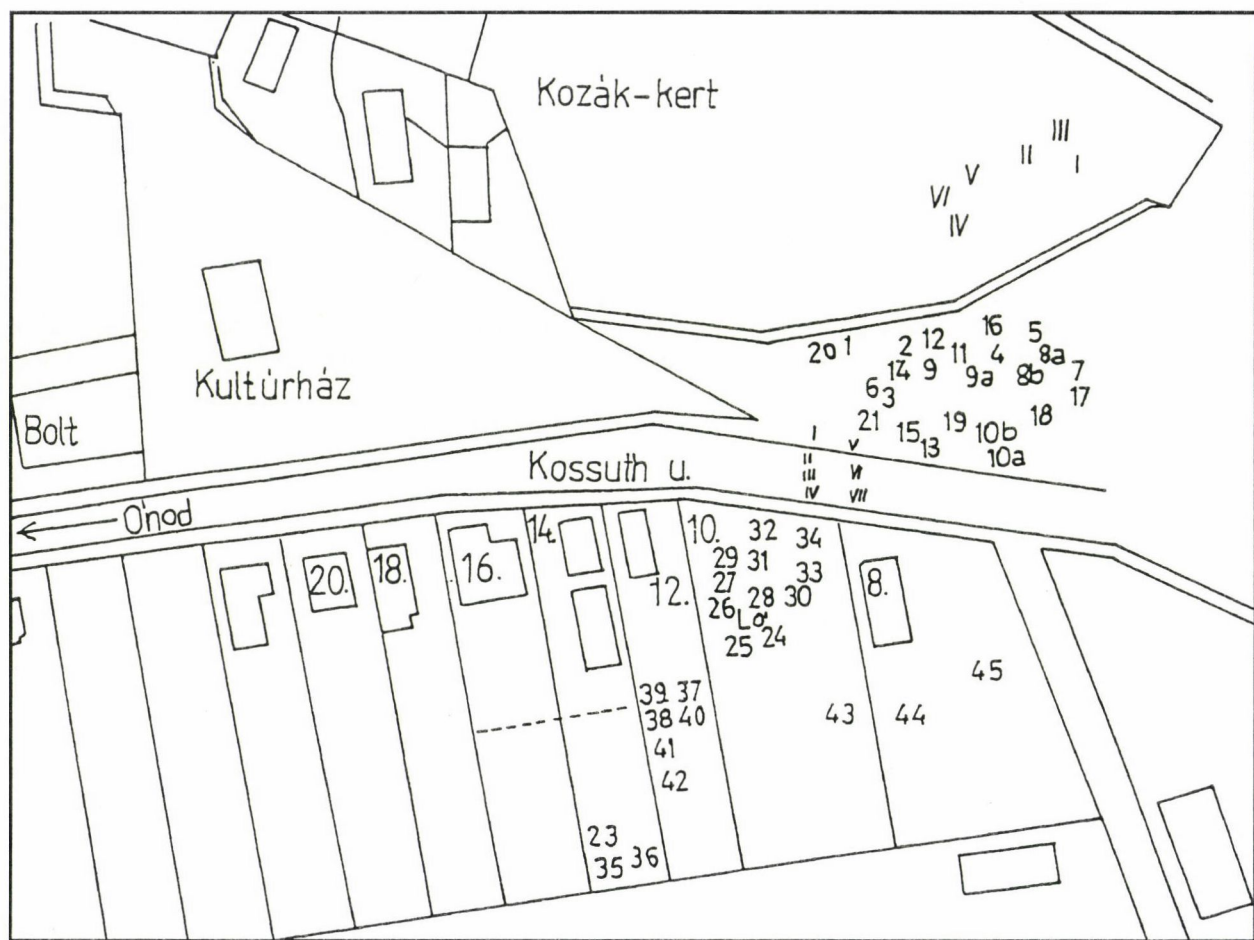
2. kép. Füles bögre 1933-ból
Abb. 2. Ein Henkelbecher aus dem Jahr 1933

⁴ Hunyadi I., Kelták a Kárpát-medencében. RégFüz 2/1957. 177.

⁵ Dobó István Vármúzeum Ltsz: 71.3.1. Nigrinyi Antalné tanítónő (Gyöngyös, Bartók Béla u. 18.) kapta a múzeumi ásatások idején.

⁶ Karperec: Hunyadi I., Kelták a Kárpát-medencében. Leletanyag RégFüz 2/1957. 177. K. Végh K., kelta leletek a miskolci múzeumban. HOMÉ VIII/1969. 70–114, 74, VII. t. 2., edény: K. Végh K., 1969. 74, XXII. t. 6.

X

0 50 100 m

3. kép. Összesített temetőterkép
Abb. 3. Gesamtplan des Gräberfeldes

1949-ben a partoldalban iskolás gyerekek csontvázat találtak a homokban. Ugyanebben az évben Csendes Béla a Kocsmadombon egy egész csontvázat talált, melynek karcsontján karperec, ujjpercén gyűrű volt, és még apró gyöngyökből álló nyaklánc mellélete is volt. A találót a tárgyakat eladta.⁷ Ugyanabban az évben Tóth Ignác a Kocsmadombról vas karkötőt gyűjtött, mely homokkitermeléskor került elő.⁸

Gulyás Albert (lakik: Muhi, Kossuth u. 14.) 1968-ban *kardot* talált, amikor kertjében ásóhosszabbítóval ásott. Ezt 1971 őszén Svoboda György megvásárolta,

majd a lelőhelyen kibontott még egy dárdahegyet, vas kést és cserepeket, s a leleteket behozta a Herman Ottó Múzeumba. A kardhüvely delfines, azaz sárkány-pár díszítésű. A bejelentést követően november 2-án kimentünk a lelőhelyre. Ezt a területet megástuk, de több lelet nem került elő. 1972–74-ben (32. kép) és 1977-ben végeztünk ásatást a területen.⁹ Az összesítő temetőterképet még el tudtuk készíteni (3. kép), mert Leszih Andor által említett élősvérvonalában volt a kerítés. 1987-ben a területet már felparcellázták, és beépítették. Az 1977-es ásatásra azért került sor, mert

⁷ Herman Ottó Múzeum adattára 255–68. Csendes Béla földje lett Kertész Lászlóé, azaz Kossuth utca 12., az 1970-es ásatások idején. Később átszámolták az utcát, és ma ez a 60-as szám.

⁸ Magyar Nemzeti Múzeum adattára 136, M. III.

⁹ Herman Ottó Múzeum adattára 902–73, 903–73, 1224–75, 1350–78.

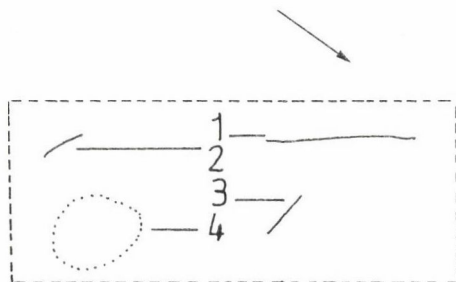
a Kossuth u. 8. számú ingatlan tulajdonosai emésztőgödör ásásakor leletekre bukkantak, ez lett a 43. sír. Leszih Andor sírszámozását folytattuk, így a delfines, illetve sárkánypárdíszes kardos sír a 23. számot kapta (4. kép). Valószínűleg hamvasztásos volt. Mélysége körülbelül 25 cm. Mellékletek:

1. *Kard és tokja* (21. kép, 23. kép 1–2.). Vas, hüvely sárkánypár díszítésű, hiányos. H: 71,2 cm.

2. *Kés* (23. kép 4.). Vas, gombos végű, ívelt hátú. H: 35,2 cm.

3. *Dárdahegy* (23. kép 3.). Vas, H: 12,4 cm.

4. *Cserepek*. Világosbarna, két edény töredékei, az egyik darab nyakán borda van.

4. kép. A 23. sír vázlata

Abb. 4. Skizze über das Grab Nr. 23

24. sír (30. kép 1.). Részben bolygatott.¹⁰ Koponyatöredékei vannak meg, a lábfejek és a jobb kézfej hiányzik. Csontvázas, sírfolt nem látszott. Tájolása Ny–K. Mélysége 46 cm. Melléklet:

1. *Vas kés*. Erősen korrodált. H: 6,2 cm.

25. sír (5. kép, 30. kép 2.). Bolygatatlan, csontvázas. Tájolása D–É. Nő. Sírfoltja hosszú, keskeny, lekerekített sarkú. Északi végében a sírfolt bizonytalanul látszott. A sírfolt H: 240 cm, Sz: 50 cm. Mélysége 128 cm. Mellékletek:

1. *Torques* (23. kép 9.). Bronz, pecsétlős végű, de végei nem érnek össze. Átm: 14 cm.

2. *Fibula* (23. kép 5.). Bronz, duxi típusú, egy kis vasdarab volt mellette. Felsőhúros, a tű és a rugó külön darab. Visszahajló lába madárfejszerű. Háta közepén plasztikus borda díszíti. H: 3,8 cm. Bronz lánc volt mellette (23. kép 8.). H: 1 cm.

3. *Fibula* (23. kép 6.). Bronz, duxi típusú, felsőhúros, visszahajló lába madárfejszerű. Háta közepén plasztikus borda díszíti. H: 4,1 cm. Bronz lánc volt mellette (23. kép 7.). H: 1,1 cm.

4. *Láncdarab* (23. kép 7.). Bronz, a láncszemek aprók, oválisak. Átm: 0,3 cm. A 3. számú fibula mellett volt.

5. *Karperec* (23. kép 13.). Vas, 4 darab töredéke van meg, de nem ad teljes körívet. Valószínű átm: 4,9 cm.

¹⁰ A sírrajzoknál a határozott vonal a szelvénytűszél, a szaggatott vonal a sírrajzok közötti választó.

5. kép. 25. sír

Abb. 5. Grab Nr. 25

6. *Karperec* (23. kép 11.). Bronz, ovális alakú, karmantyús záródású. Átm: 5,6 6,1 cm.

7. *Karperec* (23. kép 14.). Vas, öt darab töredék van meg, az egyik szövetnyom látható. Átm: 5,4 cm.

8. *Karperec* (23. kép 10.). Bronz, karmantyús záródású. Kör alakú lehetett, most deformált. Átm: 5,5×6 cm.

9. *Fibula* (23. kép 12.). Vas, erősen korrodált. H: 6,6 cm.

10. *Lábperec* (24. kép 3.). Bronz, végei összeérnek, de széthúzható, rugalmas. Egyik végén két koncentrikus kör van, melyből „V” alakban két-két vonal ágazik, s ahol összeérnek, ott három koncentrikus kör van. A perec másik végén is van koncentrikus kör díszítés. Átm: 7 cm.

11. *Lábperec* (24. kép 2.). Bronz, díszítése olyan mint a 10. mellékleté. Átm: 7,3 cm.

12. *Tál* (24. kép 1.). Világosbarna, kézzel formált, szemcsés anyagú. F. átm: 4,5 cm, Sz. átm: 9 cm, M: 5,2 cm.

13. *Fazék* (24. kép 4.). Szürke, Omph. átm: 3,6 cm, Sz. átm: 17 cm, M: 11,7 cm.

14.a. Édesvízi csiga tekertvonalú váza (23. kép 15.). Átm: 1,5 cm.

14.b. Kauri-kagyló. H: 2 cm (23. kép 16.).

26. sír (30. kép 4.). Bolygatatlan, csontvázas, a váz nyújtott helyzetű. Tájolása DNy-ÉK. Sírmélység 44 cm. Sírfolt nem látszott, a csontok rossz megtartásúak. Mellékletek:

1. *Vastöredék*. Három darab lapos töredék. H: 1,2–2,6 cm.

2. *Vastöredék*. Négy nagyobb és három igen apró vastöredék. Lehetnek fibula részei. H: 0,8–2,1 cm.

3. *Vastöredék*. Hosszúak alakú. H: 1 cm.

4. *Fibula*. Vas, rugó- és lábtöredék. H: 1,2 cm, 1,5 cm.

5. *Vastöredék*. Korrodált darabka. H: 3,7 cm.

6. *Fibulatöredék*. Lapos, ívelt vas, ovális átmetszetű, valószínű fibula háta. H: 0,7 cm.

7. *Vastöredék*. Lapos, ívelt, hártavékony korrodált lemez, valószínű kés volt. H: 6 cm.

8. *Fazék* (24. kép 5.). Sötétbarna, omphalos kilukasztott (22. kép). F. átm: 9 cm, Sz. átm: 21 cm, M: 13,5 cm.

A sírtól DK-re 20 cm-re juh bal oldalsó humerus és radius csontok voltak. A 26. és 28. sírok között egy teljes *ló csontváz* került elő. A gödör feltja szabálytalan. H: 140 cm, Sz: 50–75 cm. Tájolása Ny–K. Mélysége 25–51 cm. A koponya sírban mért hossza 35 cm. Melléklete nem volt.

27. sír. Csak egy sértetlen koponya volt a szelvényben. Mélysége 75 cm.

28. sír (30. kép 3.). Erősen bolygatott csontvázas sír. Néhány darab rossz megtartású hosszúcsont van meg. Mélysége 32 cm. Sírfolt nem látszott. Mellékletek:

1. *Gyöngy* (24. kép 12.). Anyaga üvegpaszta, színe kék. Egyik fele sima, a másik eldolgozatlan. Átm: 1 cm.

2. *Gyöngy* (24. kép 13.). Üvegpaszta, kék színű, deformált. Átm: 0,9 cm.

3. *Gyöngy* (24. kép 14.). Üvegpaszta, kék színű, deformált. Átm: 1 cm.

4. *Agyaggyöngy* (24. kép 15.). Barna színű, kerek. Széles részén körbe mélyített cakkozás látható rajta. Átm: 1,1 cm.

5. *Gyöngy* (24. kép 16.). Üvegpaszta, kékszerű. Átm: 0,8 cm.

6. *Bögre* (24. kép 7.). Fekete, eredetileg kívül fényes volt, de ez a polírozás csak kissé látszik, durva vörös színű agyag van alatta. Füle hiányzik, a peremből indult ki, a fülle szembeni oldal magasabb. F. átm: 6 cm, Sz. átm: 9×10 cm, M: 9,7–10,3 cm.

7. *Kés* (24. kép 6.). Vas, hiányos. H: 10,9 cm.

8. *Gyöngy* (24. kép 8.). Üvegpaszta, kék színű, lapos. Átm: 0,9 cm.

9. *Gyöngy* (24. kép 9.). Üvegpaszta, kék színű. Átm: 0,6 cm.

10. *Gyöngy* (24. kép 10.). Kék színű üvegpaszta. Átm: 1 cm.

11. *Gyöngy* (24. kép 11.). Üvegpaszta, kék színű. Átm: 1 cm.

29. sír (30. kép 5.). Bolygatott, csontvázas. Koponya hiányzik. Tájolása D–É. Mélysége 61 cm. Sírfolt nem látszott. Mellékletek:

1. *Vastöredék*. Nyolc darab alaktalan, korrodált lapos vas. H: 0,5–3,6 cm.

2. *Vastöredék*. Hat darab ívelő korrodált vas. Lehe-tett karperec. H: 1,8–4,5 cm.

3. *Edénytöredék*. Világosbarna, kézzel formált, durva, vastagfalú edény alja. Törésfelülete szürke, kívül-belül simított. Átm: 12,5 cm.

30. sír (30. kép 6.). Bolygatatlan, csontvázas. A váz enyhén zsugorított, a csontok rossz megtartásúak. Tájolása D–É. Mélysége 64 cm. Sírfolt nem látszott. Mellékletek:

1. *Tál* (24. kép 17.). Világosszürke, pereme ferde síkú. F. átm: 9 cm, Sz. átm: 29 cm, M: 9–11 cm.

2. *Bögre* (24. kép 18.). Világosbarna, belül erős korongnyomok láthatók. F. átm: 5,2 cm, Sz. átm: 8×10 cm, M: 10,5 cm.

31. sír (30. kép 7.). A sírfolt lekerekített sarkú trapéz alak. H: 176 cm, Sz: 70–116 cm. Mélysége 15–95 cm, azaz a szaggatott vonallal elválasztott részen 3 cm mélységben kalcinált csontok voltak bolygatott helyzetben, ezek láthatóak az ovális keretben a rajzon, az edénymelléklet mélysége 29 cm. A sírgödört 95 cm mélységig ásták ki, de ezen felül más mellékletet nem tartalmazott. A sír tehát bolygatott, hamvasztásos. Melléklet:

1. *Tál* (24. kép 19.). Barnásszürke, kézzel formált. F. átm: 9 cm, Sz. átm: 28,5 cm, M: 8,5 cm.

32. sír (30. kép 8.). Bolygatatlan, csontvázas. Tájolása Ny–K. A sír mélysége 83 cm. A csontváz zsugorított, igen rossz megtartásúak a csontok. A bordák helyén kis koponya volt, valószínű gyermeké. Sírfolt nem látszott. A sír földjében jellegtelen sárgásbarna, kézzel formált cserepek voltak. A sír melléklet nélküli. A 32. és 34. sírok között a szelvényben elszórtan voltak hamvak, s egy csomóban több kerámiatöredék. A 32. sírtól É-ra, két méterre *vasakat és bronz láncot* találtunk (29. kép 13.). A *vas karika* egyik vége elkeskenyedő, átmérője 3,6×4,4 cm. Az elkeskenyedő végű *lapos vasak* legnagyobb Sz: 1,1 cm, H: 3,4–7,7 cm. A *bronz lánc* hét darab kerek szemből áll. Átm: 0,3 cm, H: 3,2 cm.

33. sír (30. kép 9.). Bolygatatlan, hamvasztásos. Mélysége 47 cm, sírfolt nem látszott. Mellékletek:

1. *Füles bögre* (25. kép 1.). Világosszürke. F. átm: 4 cm, Sz. átm: 7,5 cm, M: 8–8,8 cm.

2. *Tál* (25. kép 4.). Világos szürkésbarna. F. átm: 5,7 cm, Sz. átm: 19,5 cm, M: 6,9 cm.

3. *Tál* (25. kép 5.). Szürke. F. átm: 5,7 cm, Sz. átm: 17,6 cm, M: 6–6,5 cm.

4. *Korsó* (25. kép 2.). Világosbarna, deformált. F. átm: 3,7 cm, Sz. átm: 3,7 cm, M: 8–8,5 cm.

5. *Fazék* (25. kép 3.). Barna, kézzel formált. Külső felületén fent négy ívelő ujjbenyomásos lécs helyezkedik el. A lécek hossza átlag 7,5 cm. F. átm: 13 cm, Sz. átm: 17 cm, M: 24,7 cm.

34. *sír* (6. kép). Bolygatott, hamvasztásos. Sírfolt H: 250 cm, Sz: 210 cm. A sírfolt lekerekített sarkú trapéz alak. A folt csak 80 cm után jelentkezett a szelvényben, rábontottunk. Hamvak voltak benne szétszórta, más nem. A partoldal itt meredek, lehetséges, hogy az út építésekor bontották meg a dombot, és alakították ki a rézsút, s így bolygatták meg a sírt. A szelvényben 185–190 cm-ig mentünk le, de lelet nem volt.

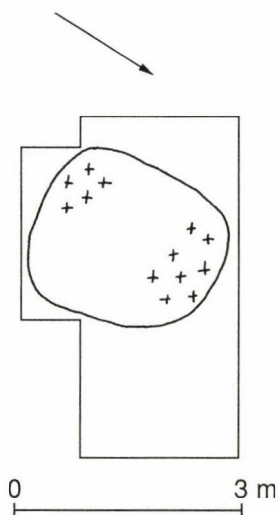
35. *sír* (31. kép 1.). A legújabb korban részben megbolygatták, a jelenlegi tulajdonos itt gödröt ásott. A sír hamvasztásos, sírfolt nem látszott. Mélysége 43 cm. Mellékletek:

1–7. Nyereg alakúan hajlított bronz *karperec* részei (25. kép 7–9.). Öntött, néhol megvastagodik, bordázott. Átm: 4 cm. Égett.

8. *Fazék* (25. kép 6.). Barna, omphalosos, körgyűrűs. F. átm: 10,5 cm, Sz. átm: 19,5 cm, M: 18,7 cm.

9–18. *Cseréptöredékek*. Tíz darab világosbarna és szürke, korongolt és korongolatlan perem- és faltöredékek.

19. *Urna*. Sötétszürke, törésfelülete vörösesbarna. Alja omphalosos, körgyűrűs. A sírban mért adatai: F. átm: 11,4 cm, Sz. átm: 11 cm, has átmérője 21 cm.

6. kép. 34. sír rajza
Abb. 6. Zeichnung über dem Grab Nr. 34

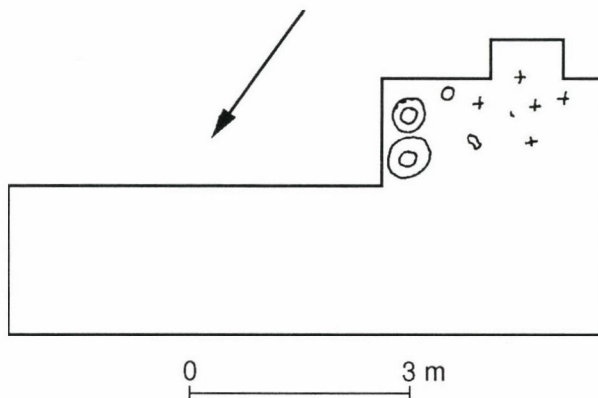
36. *sír* (31. kép 2.). Sírfolt nem látszott, enyhén zsugorított a csontváz, a halottat a jobb oldalára fektették. A csontok rossz megtartásúak. A sír mélysége 60 cm, illetve az alkarcsont mélysége 70 cm. Tájolása Ny–K. Melléklet nélküli.

37. *sír* (7. kép). Bolygatatlan, hamvasztásos, sírfolt nem látszott. Mélysége 60–75 cm. A hamvak szétszórta voltak, némelyik kalcinált csont felismerhető, így például a koponyadarabok. Mellékletek:

1. *Urna* (25. kép 10.). Barna. F. átm: 16 cm, Sz. átm: 24 cm, M: 38,7 cm.

2. *Urna* (25. kép 11.). Barna. F. átm: 17 cm, Sz. átm: 37,2 cm, M: 42,2 cm.

3. *Vastöredék*. Igen vékony kis töredék.

7. kép. 37. sír rajza
Abb. 7. Zeichnung des Grabes Nr. 37

38. *sír* (31. kép 4.). A drótkerítés építésekor bolygatták meg. Hamvasztásos, sírfolt nem látszott. Mélysége 40 cm. Mellékletek:

1. *Kard* (26. kép 1a–b. 2a–b.). Vas, kettőbe hajlított, kétélű, hiányos. H: 59,5 cm. Kardhüvely mindkét oldali felső vége és a koptató élbe futó vége maradt meg.

2. *Tál* (25. kép 12.). Világosbarna, omphalosos. F. átm: 10,2 cm, Sz. átm: 26,7 cm, M: 10,2 cm.

3. *Fibula* (25. kép 15.). Vas, felsőhúros, kissé hiányos. H: 5,7 cm.

4. *Szeletelt tárgy* (26. kép 3a–b.). Hús darab szeletből áll. Következtesen egy nagyobb szeletet egy vagy két kisebb követ. Kis ék alakú darabok is tartoznak hozzá. Mindkét végén lekerekített. Anyaga csont? fa? kő? H: 12,6 cm.

5. *Vas kés töredéke* (25. kép 14.). Domború hátú, mindkét vége hiányos. H: 16,2 cm.

6. *Háromszög alakú vastöredékek*. Valószínű, hogy az 5. melléklet darabjai. H: 5,8 cm, 10,8 cm.

7. *Dárdahegy* (26. kép 5.). Vas, kissé hiányos. H: 16,5 cm.

8. *Kés* (25. kép 13.). Vas, 27,2 cm.

9. *Henger* (26. kép 4.). Fehér színű, nincs átfúrva, egy helyen hiányos. H: 1,2 cm.

10. *Cserepek*. Szürke, korongolt, perem-, fenék- és válltöredékek. Két edény darabjai lehettek. Összesen harmincnolc töredék.

8. kép. 41. sír
Abb. 8. Grab Nr. 41

9. kép. 41. sír 1. melléklet, fazék
Abb. 9. Beigabe Nr. 1 des Grabes Nr. 41: Topf

10. kép. 41. sír 2. melléklet, urna
Abb. 10. Beigabe Nr. 2 des Grabes Nr. 41: Urne

39. *sír* (31. kép 5.). Bolygatott, hamvasztásos. Sírfolt nem látszott. A sír körül húzott vonal a sírbontás széle. Mélysége 29 cm. A sír alja 39 cm mélységben volt. Mellékletek:

1. *Orsó* (26. kép 6.). Világosbarna. Átm: 2,5 cm.

2. *Cserepek*. Világosbarna, korongolatlan, vastagfalú, durva edény fenék- és oldaltöredékei.

3. *Bronz*. Tulajdonképpen a sír földjében volt. Ívelt kis töredék.

40. *sír* (31. kép 3.). Bolygatott, csontvázas. Tájolása valószínű K-Ny. Sírfolt nem látszott. Mélysége 28–43 cm között változott. Melléklet nélküli. A csontok felszedése után azok alatt kis darabka kalcinált csontot találtunk.

41. *sír* (8. kép, 31. kép 6.). Ültetett fa által bolygatott a 2. számú melléklet. A sír hamvasztásos, mélysége 38 cm. Sírfolt nem látszott, a fa korhadt nyomát és foltját megtaláltuk. Mellékletek:

1. *Fazék* (9. kép, 26. kép 9.). Szürke. Ennek az edénynek a peremén volt a 4. melléklet, a kés. Omph. átm: 3,2 cm Sz. átm: 16,1 cm, M: 12,6 cm.

2. *Urna* (10. kép, 26. kép 7.). Szürke. F. átm: 11,3 cm, Sz. átm: 23 cm, M: 29,3 cm.

3. *Tál* (11. kép, 26. kép 8.). Szürkésbarna. Alja omphalosos, de közepén benyomott, majd árktolt. Omph. átm: 4,5 cm, Sz. átm: 25,9 cm, M: 8,4 cm.

4. *Kés és vas tárgyak*

4.a. *Kés* (26. kép 11.). Vas, hegye hiányzik. H: 15,3 cm.

4.b. *Vas tárgy két darabban* (12. kép). Valószínű bőr öv zárótagja. H: 10,2 cm, karika átm: 5,4×6,4 cm.

5. *Dárdahegy* (26. kép 10.). Kettéhajtott vas. H: 38 cm.

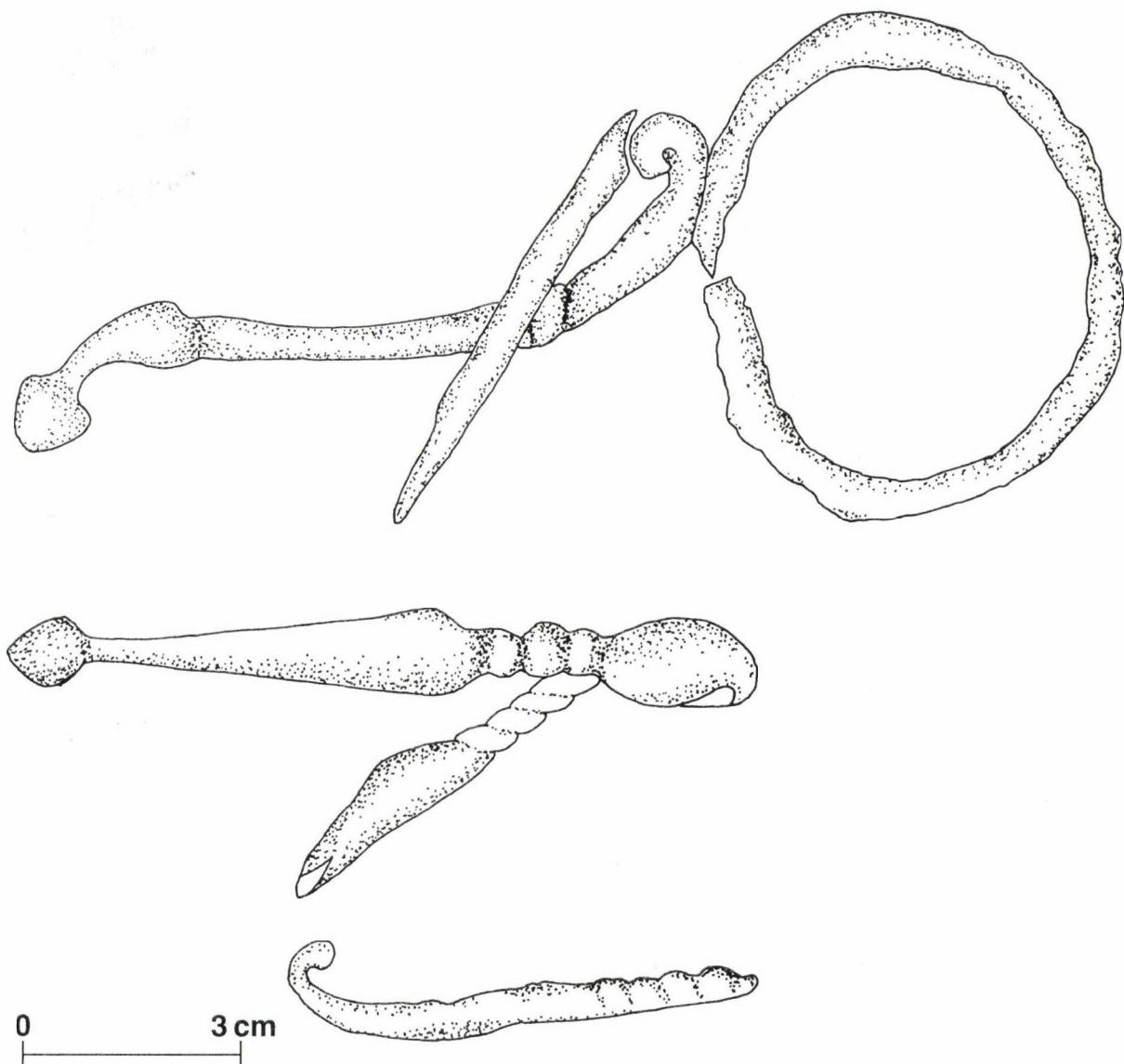
A 41. sír feletti földből került elő a 2. számú edény felett 16 cm-rel egy *kés* (29. kép 12.). Vas. Markolata külön szegeccsel kapcsolódik a pengéhez, s a bal oldalán levő négyzetes alátét lemezhez is. Markolata töredék. H. 10,2 cm.

A 41. sírtól ÉK-re 4,5 cm távolságra, tulajdonképpen a 41. és 38. sírok között a szelvényben 42–66 cm

11. kép. 41. sír 3. melléklet, urna
Abb. 11. Beigabe Nr. 3 des Grabes Nr. 41: Schüssel

12. kép. 41. sír 4b melléklet, vas öv zárótagja
Abb. 12. Beigabe Nr. 4b des Grabes Nr. 41: Schlußglied eines Eisengürtels

mélységben kerültek elő a 41.a. sírszámmal jelzett tárgyak:

1. *Karika* (29. kép 9.). Bronz, kívül elektronlemez-zel borított. Az egyik végén széles korong van, a másik vége törött. Átmetszete kör, átm: 1,7×2,3 cm. Jellegzetes szkíta kori ékszer.

2. *Karika* (29. kép 16.). Lapos vas, alakja ívelő. Átm: 1,6 cm.

3. *Fémдарabok*. Lapos, megolvadt. H: 1,6 cm, 2,2 cm.

4. *Gyöngy* (29. kép 15.). Anyaga üvegpaszta, kék színű, alakja lapos, kerek. Átm: 0,8 cm.

5. *Gyöngy* (29. kép 17.). Aranylemez-ből készült, kettős kónikus, de lapos kör alakú. Átm: 0,7 cm.

6. *Gyöngy* (29. kép 14.). Üvegpaszta, kék színű, két-

szere-sen csavart kör alakban. Töredék. Átm: 0,9 cm.

7. *Cserepek*. Világosbarna, kis méretű, vékonyfalú edény hét darab töredéke. A 41. sírtól ÉK-re 1–1,5 m-re 37–40 cm mélységben több lelet volt, s hamvak is elszórtan. Lehetséges, hogy különálló sír volt, a 41. sírtól 4,5 méterre levő leletekkel együtt, azaz a 41. sírhoz tartozhattak. Mellékletek:

1. *Bronz karperec-töredék* (29. kép 23.). Bordás, öntött, hiányos. Átm: 4,6 cm.

2. *Gyöngytöredék* (29. kép 10.). Agyag, grafitos, hiányos. Átm: 1,7 cm.

3. *Orsó-gomb* (29. kép 11.). Kör alakú, kettős kónikus, agyag. Sugara 1,2 cm. A szelvényben újkori szemé-tgödör volt, bizonyára akkor dobták szét a sírt, mely hamvasztásos volt.

13. kép. 42. sír
Abb. 13. Grab Nr. 42

14. kép. 42. sír 1. melléklet, urna
Abb. 14. Beigabe Nr. 1 des Grabes Nr. 42: Urne

15. kép. 42. sír 1. melléklet, urna
Abb. 15. Beigabe Nr. 1 des Grabes Nr. 42: Urne

42. sír (13. kép, 31. kép 7.). Bolygatatlan, hamvasztásos. Sírfolt nem látszott. Mélysége 129 cm. Mellékletek:

1. Urna (14. kép, 27. kép 1.). Barnásszürke. F. átm: 12,6 cm, Sz. átm: 20,2 cm, M: 41,1 cm.

2. Tál (15. kép, 27. kép 2.). Szürke. F. átm: 7,2 cm, Sz. átm: 15,8 cm, M: 6,2 cm.

3. Urna (16. kép, 27. kép 6.). Barnásszürke. F. átm: 9,6 cm, Sz. átm: 12,3 cm, M: 22,1 cm. Alatta sertés koponyatöredékek, jobb és bal állkapcsa volt.

4. Tál (17. kép, 27. kép 7.). Sötétszürke. F. átm: 10,2 cm, Sz. átm: 24,1 cm, M: 10,3 cm.

5. Korsó (27. kép 4.). Szürke. F. átm: 6,3 cm, Sz. átm: 7,6 cm, M: 12,5 cm.

6–8. Cserépdarab a sír földjében. Világosbarna, kézzel formált, szemcsés anyagú rézkori töredékek, nem a sírhoz tartoztak.

9. Vasak. a. Fibula. Rugó- és lábtöredékek, és egy ívelő vasdarab. A rugó átm: 1,6 cm.

b. Karperec (27. kép 3.). Korrodált vas, hiányos. Átm: 5,8×6,7 cm.

c. Övkapocs (27. kép 5.). Kissé hiányos vas. H: 9,4 cm.

10. Fibula (26. kép 12–13.). Bronz, alsóhúros, tüje hiányzik. A láb közepe táján kiszélesedik, ovális alakú lesz és hálómintás, ezután a láb rovátkolt, vége szélesre kalapált, s ezzel kapcsolódik a háthoz. H: 3,9 cm. LT C konstrukció.

11. Fibula (26. kép 14.). Vas, töredékek. Valószínű H: 9,3 cm. LT C konstrukció.

12. Fibula (26. kép 15.). Töredékes vas. H: 9,4 cm.

13. Kés (26. kép 16.). Vas, hiányos. H: 6,3 cm.

16. kép. 42. sír 3. melléklet, urna
Abb. 16. Beigabe Nr. 3 des Grabes Nr. 42: Urne

14. *Nyárs* (26. kép 17.). Vas, egyik vége kör alakú, nyéllyukas, lejjebb már tömör, s fokozatosan keskenyedik. H: 12,2 cm.

1974 októberében az *egykori Kozák-kertben* (az ásatás idején Kiss-Tóth István tanácssttkár kertje) jelöltük ki az átlag 2×8 méteres hat szelvényt. Az első szelvény szélessége vonalban volt a Kossuth u. 8–10. számú ingatlan közötti kerítéssel. Ettől a vonaltól ÉK felé a kerítés mellett (itt volt Leszih idején az 1930-as években az élősövény) 48 métert haladtunk, de csak egy szegfejet találtunk. A szelvények üresek, ide már nem temetkeztek. *Szeg* (29. kép 18.). Bronzból készült, feje kerek, melynek átm: 1,4 cm.

Kiss-Tóth István tanácssttkár a múzeumnak ajándékozott egy hamvakkal teli *urnát* (29. kép 21.), lelőhelye valószínűleg a kocsmadomb. Világosbarna, néhol szürke színű, kézzel formált. Kívül középtáján öt darab, középen kettéosztott bütyök helyezkedik el. F. átm: 12,5 cm, Sz. átm: 21 cm, M: 22,2–24,4 cm.

43. *sír* (31. kép 10.). Bolygatott, amennyiben emésztőgödör ásásakor találták. Hamvasztásos, mélysége 114 cm. Sírfortot a leletmentéskor nem találtunk. Mellékletek:

1. *Fazék* (28. kép 1.). Világosbarna, omphalosos, körgyűrűs, mely utóbbi kissé ferde. F. átm: 9,5 cm, Sz. átm: 12,5 cm, M: 12,7 cm.

2. *Fazék* (28. kép 2.). Szürke, kézzel formált. A perem alatt eredetileg négy bütyök helyezkedett el, most egy hiányzik. A 3. sz. edényben volt. F. átm: 8,7 cm, Sz. átm: 13,8 cm, M: 7,7 cm.

3. *Tál* (27. kép 9.). Barnásszürke, kézzel formált, durva, lapos kis tál. Ebben volt a 2. számú melléklet. F. átm: 10,5 cm, Sz. átm: 16,2 cm, M: 7 cm.

4. *Fazék* (27. kép 10.). Szürke, omphalosos. A körgyűrűje kissé ferde. F. átm: 12,2 cm, Sz. átm: 20,5 cm, M: 24,1 cm.

5. *Urna* (27. kép 8.). Szürke, kézzel formált. A nyakon négy helyen két-két bütyök van, ezek alatt a hason körbe összesen négy lapos bütyök helyezkedik el, a bütyökfogó tetején egy ujjbenyomás van. Az edény felülete kopott grafitos, oldalfala egyenetlen, szinte a simítás kéznyomát lehet érezni rajta. F. átm: 15 cm, Sz. átm: 27,6 cm, M: 51 cm.

6. *Pajzsdudor* (28. kép 11.). Vas, téglalap alakú, középen hosszában domború. Eredetileg a négy sarkán volt szeg, jelenleg három laposfejű szeg maradt meg. Széltében középen domború, s ezen három-három vonalból álló cikk-cakk díszítés látható. Korrodált, hiányos. H: 8,3 cm. Sz. átm: 5,3 cm.

7. *Vascso* (28. kép 13/8.). Hosszúakás alakú, belül üres, töredék. H: 4 cm.

8. *Vas csövek* (28. kép 14/1–3.). Hosszúakás alakúak, négy darab töredék. H: 3,5 cm, 1,6 cm, 2 cm, 2,9 cm.

9. *Vas csövek* (28. kép 13/9–10.). Hosszúakás alakúak. H: 3,9 cm, 4,2 cm.

17. kép. 42. sír 4. melléklet, tál
Abb. 17. Beigabe Nr. 4 des Grabes Nr. 42: Schüssel

10. *Vas gyöngy* (28. kép 7.). Kettőskúpos, legszelebb részén borda fut körbe. Felülete néhol hiányos. Átm: 1,6 cm.

11. *Pajzsdudor* (28. kép 12.). Vas, olyan mint a 6. melléklet, de hiányos és a közepén levő bordát díszítő cakkok három vonalból állnak. H: 8 cm.

12. *Vas csövek* (28. kép 13/1–7.). Olyan mint a 7. melléklet, de az egyik (28. kép 13/2.) díszített párhuzamos és ék alakban futó vonalakkal, s ezek tükröképként ismétlődnek. A 28. kép 13/3., 7. darabokon szintén hasonló díszítés nyomai látszanak. H: 1,2–4,2 cm.

13. *Szijelosztó* (28. kép 6.). Vékony kovácsolt vas, mindkét végén lapos gomb van. H: 1,8 cm.

14. *Vas csövek*. Olyan mint a 7. melléklet. H: 2,4–7,2 cm.

15. *Karika* (28. kép 3.). Vas, kissé hiányos. Átm: 2,3 cm.

16. *Vas csövek* (28. kép 10.). Olyanok mint a 7. melléklet. 14 darab kisebb-nagyobb töredék. A képen látható hossza 5,6 cm, 7,2 cm, 7,5 cm.

17. *Fibula* (28. kép 17.). Vas, felsőhúros. H: 7 cm.

18. *Fibula* (28. kép 16.). Vas, valószínű felsőhúros volt. Hiányos. H: 6,7 cm.

19. *Lándzsahegy* (28. kép 18.). Vas. H: 35,4 cm.

20. *Kard* (28. kép 15/a–e.). Vas, kettéhajtott. Markolatának végén íveltén hajló vas helyezkedik el. Merévtőt találtunk a kardnál, melyen párhuzamos vonalakkal és fekvő „V” alakokkal ellátott díszítés van, valamint sima rész következik, s ez után három vonal, majd tükrökép szerűen ismétlődik az előző minta. Az összehajtogatott kard hossza 36 cm, kiterített H: 81 cm. A vas csövek összeadott hossza 128 cm, ez a sírban talált összes vas cső összeadott hossza, plusz a kardnál talált daraboké.

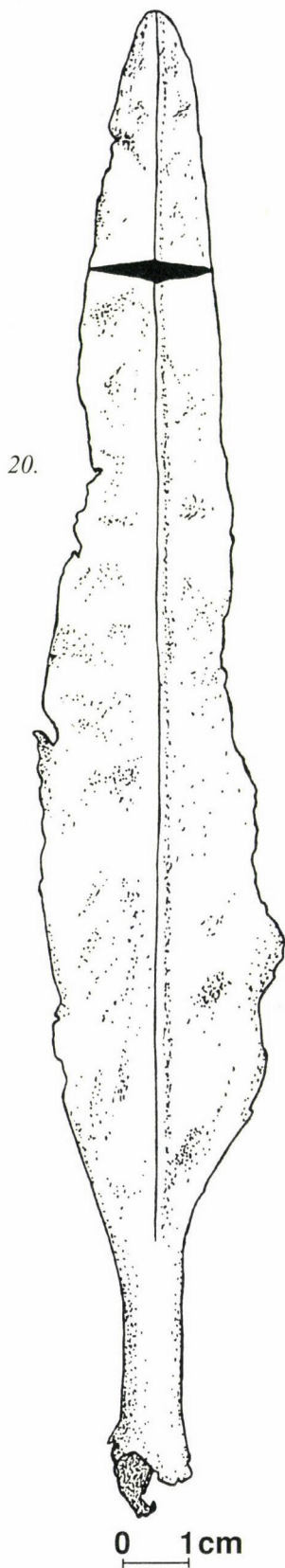
21. *Kés* (28. kép 8.). Vas. H: 29,2 cm.

22. *Tál* (28. kép 5.). Barna. Omph. átm: 4,2 cm, Sz. átm: 30,7 cm, M: 8 cm.

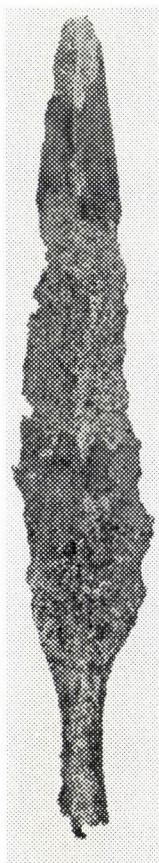
23. *Szögfej* (28. kép 4.). Vas, kerekre kalapált, korrodált maradvány, a hamvak között volt. H: 1,2 cm, fej átm: 1,2 cm.

24. *Rugódarab és vas csövek* (28. kép 9.). Átm: 0,8 cm, a vas csövek olyanok mint a 7. melléklet. H: 2–5,2 cm. A hamvak között voltak.

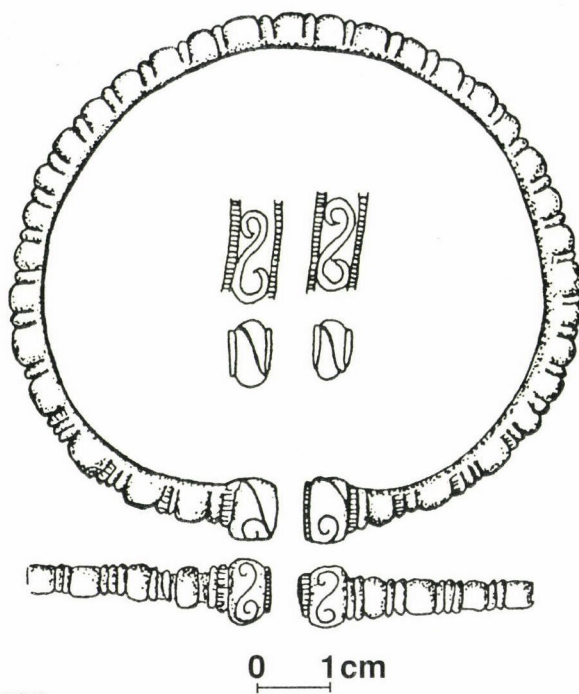

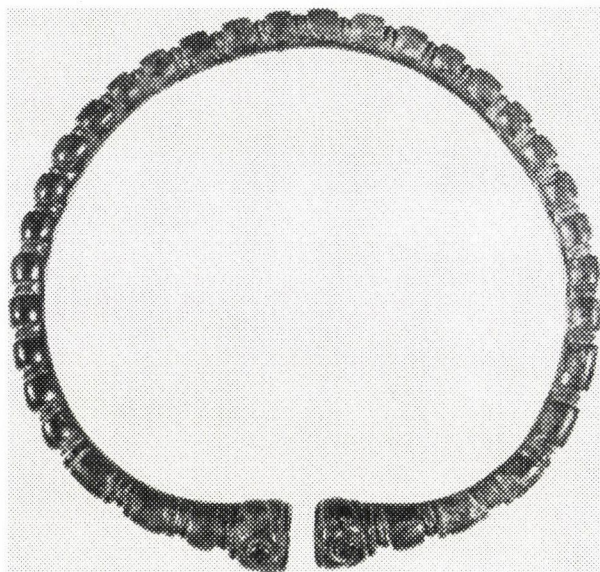
18.

20.

19.

18. kép. Szórvány vas lándzsa. Fotó: Kulcsár Géza. Abb. 18. Eisenlanze als Streufund. Photo: Géza Kulcsár
 19. kép. Szórvány bronz karperec. Fotó: Kulcsár Géza. Abb. 19. Bronzearmring als Streufund. Photo: Géza Kulcsár
 20. kép. A szórvány vas lándzsa és bronz karperec rajza
 Abb. 20. Zeichnungen der sporadisch vorgekommenen Eisenlanze und des Armringes

44. sír (31. kép 11.). A földművelés által bolygatott, hamvasztásos. Igen kevés égett csont maradt meg. Mélysége 29 cm, sírfolt nem látszott. Mellékletek:

1. *Urna* (29. kép 3.). Barna. F. átm: 11,5 cm, Sz. átm: 20,6 cm, M: 36,5 cm.

2. *Vas tárgy* (29. kép 1.). Vas, mindkét vége elkalapált, esetleg szíjelosztó lehetett. H: 2,3 cm.

3. *Vas tárgy* (29. kép 2.). Valószínű fibula része, korrodált töredék. H: 4,7 cm.

45. sír (31. kép 9.). A sír felső része bolygatott. Hamvasztásos. Mélysége 36 cm. Sírfolt nem látszott. Mellékletek:

1. *Urna* (29. kép 8.). Fekete, kézzel formált. Pere-me hiányzik, a has alatt négy lefelé álló bütyök van. F. átm: 12 cm, Sz. átm: 18,2 cm, M: 30,8 cm. Az urnában volt egy cserép, mely világosbarna, kézzel formált edény fenék- és faltöredéke, rézkori, valószínű a földdel együtt került bele, nem a sírhoz tartozik.

2. *Orsógomb* (29. kép 7.). Világosbarna, kettősküpos, agyag. Felülete sima. Átm: 2,6 cm.

3. *Vas tárgy*. Kerek átmetszetű vasból készült, alakja hosszúkas. H: 2,1 cm.

4. *Karperec* (29. kép 5.). Vas, kerek átmetszetű, korrodált, hiányos. Átm: 6,5 cm.

5. *Karperec* (29. kép 4.). Vas, kerek átmetszetű vasból készült. Korrodált, hiányos. Átm: 6,5 cm. Mindkét karperec és a 6. melléklet az urnában volt.

6. *Orsógomb* (29. kép 6.). Világosbarna, agyag. Átm: 2,4 cm. A 25. sír irányában, a 36. sír fölött, DNy-ra árok húzódott, mely átlag 90 cm széles volt. 18 m hosszan lehetett követni, kelet-nyugati irányú (31. kép 12.). A K–Ny-i árok metszete a 30. sírtól nyugatra volt. Az árok mélysége 92–100 cm. Ugyancsak árok volt, K–Ny-i irányú a 42. sírtől délre 9 méterre, a 37. sírtől DNy-ra 15 m távolságra, ezt 3,6 m hosszan tudtuk követni, nyugatra nem találtuk folytatását, keletre már nem ástunk, de a Kossuth u. 10. számú telken ennek folytatását abban a vonalban nem láttuk. Metszete a 31. kép 13. Az árokban „0”-val jelzett helyen kis obszidián és cserép volt. A Kossuth u. 10. számú telken, az utca felőli keleti végénél rézkori településnyomokat találtunk. Az ásatás leletanyaga 71.41.1–4; 73.40.1–50; 75.1.1–53; 77.40.1–5; 78.34.1–28. leltári számon található a Herman Ottó Múzeumban, Miskolcon. 1992 őszén egy bronz karperec és egy vas lándzsahegy került elő a Kossuth u. 20. (ma 70-es házszám) ingatlan fölött a dombon, az az tőle DNy-ra levő szántásból (18., 19. kép, 20. kép 1–2., 3. kép, „X” jelzéssel). A lándzsahegy vas, korrodált, hiányos. H: 22,8 cm. A karperec bronz, babos, pecsétlős végein „S” motívummal díszített. Ltsz: 93.126.8.9.

A leletanyag alapján keltának tartjuk a 23., 25., 26., 34., 35., 37., 38., 41., 42. és 43. sírokat, ezeket a 32. képen közölt temetőterképen bekarikázva láthatjuk. A

többi sír szkíta korú, így a 24., 27., 28., 29., 30., 31., 32., 33., 36., 39., 40., 41a., 44. és 45. sír. Figyelembe kell vennünk, hogy a kelta sírokban előfordulnak szkíta jellegű tárgyak, így a 25. sírban a csigák (23. kép 15–16.) és a kézzel formált kis tál (24. kép 1.), a 38. sír (25. kép 14.), a 42. sír 13. (26. kép 16.), vas kések, a 43. kelta sírban a magas, kézzel formált urna (27. kép 8.), és a kis tálak (27. kép 9., 28. kép 2.). A temető régészeti anyagát külön tárgyaljuk, aszerint, hogy kelta vagy szkíta jellegűnek tartjuk.

Kelta leletanyag

Fibulák. A 25. sír 2., 3. (23. kép 5–6.) bronz éksze-rei a madárfejes fibulák továbbfejlődött változatai,¹¹ úgynevezett duxi típusok. Pittioni nézetét idézte Hunyady, miszerint azok a darabok, melyeknél a madárfej ráfekszik a hátra, a LT C-be tartoznak. Sírbontáskor megfigyelhettük, hogy a fibulák kis vas darabbal és rövid bronz láncsal kapcsolódtak a torqueshez. Hasonlóan rövid bronz láncsal ellátott darabokat közölt Márton Lajos is.¹² Darnay két fibulát publikált, melyeket bronz lánc kötött össze.¹³ Újabban Szabó Miklós foglalta össze az úgynevezett láncos fibulákat, melyek korai típusúak, s Szabó Miklós azonos lelet-horizontba sorolta a karikás állatfejes fibulákkal, s a duxi típusú fibulákkal, azaz a Kr. e. IV. századba, a Reinecke szerinti LT B-be datálta.¹⁴ Finom kidolgozású bronz fibula volt a 42. sír 10. (26. kép 12–13.) melléklete is, münsingeni típusú. A *vas fibulák* szinte a felismerhetetlenségig korrodáltak. Rövid testűek a 25. sír 9. (23. kép 12.), 26. sír 1–6., 38. sír 3. (25. kép 15.), 43. sír 17–18. (28. kép 17–16.) fibulák. Hosszabb testűek a 42. sír 11., 12. (26. kép 14–15.) fibulák, s a 42. sír 9. ívelő töredéke. Az egyetlen ép vas fibula a 43. sír 17. (28. kép 17.), duxi típusú. A 44. sír 3. (29. kép 2.) vas, lehetséges, hogy fibula része.

Torques (23. kép 9.). A 25. sír 1. melléklete bronz, pecsétlős vége körülbelül a vállnál volt, legközelebbi párhuzam Egyházásfaluról ismert,¹⁵ de a muhi darabnak kisebb a pecsétlője, s így korábbi.¹⁶ Nyugaton hasonló Meimsheim-ben volt például.¹⁷ Schaaff közölt egy hasonlót, bár díszesebb változatot.¹⁸ Szkíta kori

¹¹ Hunyady I., Kelták a Kárpátmedencében. DissPann II.18. 1942. táblakötet, 1944. szövegkötet, 1944. 71.

¹² Márton L., A korai La Tène sírok leletanyaga. Dolg, Szeged, IX–X/1934. 93–165, XLIV. tábla 1a. b.

¹³ Darnay K., Kelta lovassírról. ArchÉrt XXVI/1906. 82–67, 62.

¹⁴ Szabó M., Contribution à l'étude de l'art et de la chronologie de la Tène ancienne en Hongrie. FolArch XXV/1974. 71–86, 82, 84.

¹⁵ Hunyady I., 1942. II. t. 3.

¹⁶ Hunyady I., 1944. 88–89.

¹⁷ Bittel, K., Die Kelten in Württemberg, Leipzig, 1934. 14. t. 3.

¹⁸ Schaaff, U., Ein keltisches Fürstengrab von Worms. 1973. 7, kép 1.

temetőben, így Szentes–Vekerzugon a 78. csontvázas sírban volt bronz torques.¹⁹ A nyitott végű nyakperek használata a késő rézkor – kora bronzkortól ismert megszakítás nélkül,²⁰ de formája, kidolgozása és anyaga a kor és divat szerint nagyot változott. Bizonyosra vehetjük, hogy mindig a vagyonosabbak viseletéhez tartozott.

Bronz karperecek a 25. sírban voltak. Sima, lekerekített sarkú, háromszög átmetszetű huzalból készültek, ezek a 6. és 8. mellékletek (23. kép 11., 10.). Hasonló a Győr–Újszálláson talált karperec²¹ és a ménfőcsanak.²² A 25. sírban az alkaron mindegyik karperec alatt *vas karperec* is volt, ezek az 5. és 7. mellékletek (23. kép 13–14.). Ugyancsak két *vas karperec* volt a 45. sírban, de ezek hiányosak, s a sír hamvasztásos volt. *Vas karperec* Vácott a következő sírok mellékletei voltak: 2. sír 14., 6. sír 4., 11. sír 7., 30. sír 14.²³ Magyarszerdahelyen például a 17. sírban és a 35. sírban volt.²⁴ A váci sírok esetében a 11. sírt kivéve férfi sírokban voltak a *vas karperecek*. Muhin ez nem áll, hiszen a 25. és 45. sírba is minden jel szerint nőt temettek. Székita sírokban is előfordul *vas karperec*, így találtak például Muhin a II. urnasírban²⁵ és a III. urnasírban.²⁶ Hevesen öt darab volt,²⁷ Szabó János feltételezése szerint a kor embere számára a *vas karpereceknek* varázssereje lehetett. Női és férfi (B. 17. sír) sírban egyaránt volt, de csak egy. Csanyteleken a 16. sírba eltemetett kislány mindkét csuklóján találtak *vas karperecet*,²⁸ Szentes–Vekerzugon a jobb kéz táján,²⁹ Orosházán is voltak *vas karperecek*, de igen rossz állapotban.³⁰ *Bronz karperecek* a székita sírokban gyakoriak.³¹ Muhin a 35. sírban talált *bronz karperec* bordás, négy helyen megvastagodik, és a megvastagított rész oldalt rovátkolt, a *karperec* nyereg alakúan

hajlított (25. kép 7., 8., 9.). Hasonló a Kistokajban talált.³² A szórvány anyagban is van bordás *karperec*-törördék 29. kép 23.).

Bronz lábperec volt a 25. sír 11. (24. kép 2.) és a 25. sír 10. (24. kép 3.). Végeik nem érnek össze, díszítettek. Hasonló motívumot ismerünk Csehországból³³ és Dürrenbergből például.³⁴ Részben ilyen díszítést közölt Bujna–Romsauer Bučanyból.³⁵ Darmsheim lelőhelyéről ismerjük az 5. csontvázas sírt, melyben *nyakperecen* van ilyen jellegű vésés, korai LT B anyag.³⁶ *Vas lábperecek* használatára ismerünk párhuzamokat, így Párducz Tápiószelén a 361. zsugorított csontváz láb-szárcsontján talált *vas lábperecet*. Ilinszkajára hivatkozott, mikor megemlítette, hogy a Szula vidéken D–É irányítású (a muhi 25. sír is ilyen tájolású!) nyújtott csontvázas temetkezéseivel találkoznak masszív *bronz lábperecek* használatával.³⁷

A muhi 43. sír 10. *vas gyöngyhöz* hasonlót ismerünk a váci 29. sírből, mely szintén kettőskúpos, de nem ilyen lapos, és szintén a kardhoz tartozó öv része.³⁸

Övkapocs két darab volt Muhin, a 41. sír 4b. (12. kép) és a 42. sír 9c. (27. kép 5.). Ez utóbbi analógiája Radostyánban található³⁹ és Ciometi (Csomaköz) lelőhelyen például.⁴⁰

Fegyverek. Kard mindössze három darab került elő. A legérdekesebb a 23. sír 1. mellékletű, sarkánypár díszítésű kardhüvely (21. kép, 23. kép 1–2.). Erről a díszítésről Navarro összefoglaló tanulmányt írt,⁴¹ elterjedési térképet is közölt.⁴² Lev Zachar tulajdonkép-

¹⁹ Párducz, M., La cimiterie hallstattien de Szentes–Vekerzug II. ActaArchHung IV/1954. 25–91, 39.

²⁰ Mozsolics, A., Bronzefunde aus Ungarn. Depotfundhorizonte von Aranyos, Kurd und Gyermely 1985. 142.

²¹ Hunyady I., 1944. XXVII. t. 3.

²² Uzsoki A., Ménfőcsanak. In: Corpus of Celtic Finds in Hungary. Vol. 1. Szerk. T. Kovács–É. F. Petres–M. Szabó. 1987. 49. VIII. t. 3–5.

²³ Hellebrandt M., Kelta leletek Vácra. A Vác-kavicsbányai kelta temető. Váci könyvek 7/1994. 7–84, 11–12, 17, 8. t. 10, 9. t. 10, 10. t. 11, 18. t. 1.

²⁴ Horváth L., A magyarszerdahelyi kelta és római temető. ZGy. 14/1979. 5–186, XIV. t. 2. és XXV. t.

²⁵ Leszih A., 1939. 7. IV. t. 12

²⁶ Uo. 7.

²⁷ Szabó J. Gy., A hevesi szkítakori temető. EMÉ VII/1969. 55–128.

²⁸ Galántha M., Előzetes jelentés a Csanytelek–Újhalastói szkítakori temető ásátásáról. ComArchHung 1981. 43–58, 50.

²⁹ Párducz, M., 1954. 39.

³⁰ Juhász I., Az orosháza–gyopárosi szkítakori temető. ArchÉrt 199/1972. 214–223, 219.

³¹ Chochorowski, J., Die Vekerzug Kultur. Charakteristik der Funde. Warsawa-Kraków 1985. 57.

³² Hellebrandt M., Kelta leletek Kistokaj–Kütelkek területéről. HOMÉ XXXII/1994. 55–94, 12, és 30. kép 2., 14. sír 7.

³³ Schwappach, F., Zur Chronologie der östlichen Frühlatène-Keramik. Alba Regia XIV/1975. 109–136, 123., IX. t. 18. Hradiste (Plzen jih) és Tübingia 212.22.

³⁴ Uo. Dürrenberg 135, 3–4.

³⁵ Bujna, J.–Romsauer, P., Späthallstatt- und frühlatènezeitliches Gräberfeld in Bučany. SIA XXXI/1983. 277–324, VIII. t. 1a.4.

³⁶ Fischer, F., Alte und neue Funde der Latène-Periode aus Württemberg. Gräberfeld bei Darmsheim (kr. Böblingen), Grabfund von Geislingen. FBSchw 18/1. 1967. 67–106, 2. kép 8. Hasonló még a díszítés Mühlacker-ben talált ékszeren, lásd Raftery B., Hollow two-piece Metal Rings in La Tène Europe. Marburger Studien zur Vor- und Frühgeschichte. Marburg/Lahn 11/1988. 12. kép 1.

³⁷ Párducz, M., The Scythian Age Cemetery at Tápiószele. ActaArchHung XVIII/1966. 35–91, 83.

³⁸ Hellebrandt M., 1994. Vác, 29. sír 15. Gyöngy V. 16. t. 7. és Raftery B. 1988. 77. t. 11–12, 80. t. 5a–c, 82. t. 15–16. például.

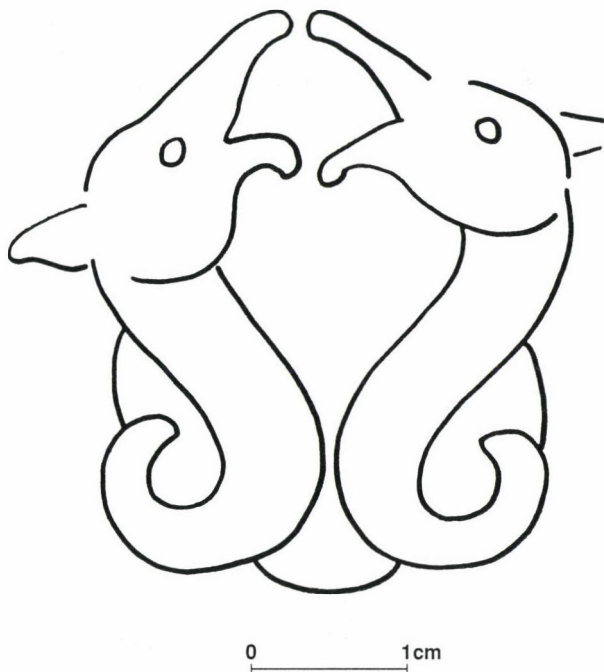
³⁹ Hellebrandt, M., Corpus of Celtic Finds in Hungary. II. Celtic Finds in Northern-Hungary. 1990. Nyomdában. LXXXVII.13. Valamint: Bölcsészdoktori disszertáció, Budapest, 1987. 176–186. Mellékletkötet: 457–484.

⁴⁰ Crișan, I. H., În legătură cu datarea necropolei celtice de Ciomești. Marmatia II/1971. 55–92, XI. t. 3.

⁴¹ Navarro, J. M., Zu einigen Schwertscheiden aus La Tène. BRGK 40/1959. 79–119.

⁴² Uo. 6. kép.

21. kép. 23. sír kardhüvelyének sárkánypár díszítése
Abb. 21. Detail über die Verzierung mit Drachenpaar der
Schwertscheide vom Grab Nr. 23

pen ezt a térképet bővítette az újabb leletek alapján.⁴³ Legutóbb Szabó Miklós foglalkozott a sárkány lírával díszített kardokkal,⁴⁴ megállapítása szerint ez a keleti-es motívum nem kárpát-medencei eredetű, hanem Itáliából származik.⁴⁵ A sárkánypár díszítményt ikonográfiailag rokonnak tartja Szabó a karikás-állatfejes fibulák zoomorf elemével.⁴⁶ Állatpárok palmettával együtt jelennek meg a Marne-vidéken. A muhi kardhüvelyhez közelálló csabrendeki darabon⁴⁷ a kardhüvelyen kivehető a palmetta, mely a későbbiekben eltűnik, és a mi kardunknál sincs meg. A nyugati és keleti területek közötti kapcsolat bizonyítékai a sárkánypár-díszes kardok éppúgy, mint a bélyeges kardok.⁴⁸ A muhi kard Navarro II. típusának felel

⁴³ Zachar, L., Datovanie posiev keltskych mecov z Drne a Kosc. ZbSNM LXVIII/1974. 55–80, 2. kép.

⁴⁴ Szabó, M., Contribution à l'étude de l'art et de la chronologie de la Tène ancienne en Hongrie. Adatok a magyarországi korai La Tène-kor művészetéhez és kronológiájához. FolArch 25/1974. 71–86, A „magyar kardstílus” kialakulása. Alba Regia XV/1976. 25–37; Szabó, M.–Petres, É., Decorated Weapons of the la Tène Iron Age in the Carpathian Basin. Inventaria Praehistorica Hungariae V. Magyar N ologique European du Mont Beuvray Editions Errance. Paris 1992. 126. A III/5. a muhi sárkánypár-díszes kard.

⁴⁵ Szabó, M., Sur la question du filigrane dans l'art des celtes orientaux. Alba Regia XIV/1975. 147–166, 161.

⁴⁶ Szabó, M., Contribution 1974. 80.

⁴⁷ Márton, L., A korai La Tène kultúra Magyarországon. ArchHung XI/1933. 11. kép; Szabó, M., 1992. 10. kép 1.

⁴⁸ Petres, É., Zur Problem der gestempelten La Tène-zeitlichen Schwerter. Alba Regia VIII–IX/1967–68. 35–42, 42.

meg,⁴⁹ három darabot sorolt ide, Csabrendek, Taliándörögd és Vojvodina (Jugoszlávia) lelőhelyekről származókat. A muhi 23. sír 1. kard szerepelt a székesfehérvári kelta kiállításon 1974-ben.⁵⁰

A másik kard a 38. sír 1. (26. kép 1–2.) nagyon töredékes. Kardfüggesztője Hunyady 3. típusának felel meg.⁵¹ A koptató valószínű Hunyady 3. típusához tartozik,⁵² kissé hegyesedő. A harmadik kard a 43. sír 20. (28. kép 15.) melléklet. Markolata Hunyady III. típusának képviselője.⁵³ Hasonlók Szobon,⁵⁴ Tapolca–Avardombon,⁵⁵ és Jeniőv–Újezd⁵⁶ és Mokronog–Nassenfuss⁵⁷ lelőhelyen is voltak. A kard függesztője és koptatója megegyezik a 28. sír kardjával. A három kard közül a sárkánypár-díszes feltehetőleg egyenes volt, a találók ezt állították, a másik kettőt azonban összehajtogatták a kelták.

Lándzsahegyek. Négy darab került elő, a 23. sír 3. (23. kép 3.), 38. sír 7. (26. kép 5.) és a 41. sír 5. (26. kép 10.), valamint a 43. sír 19. (28. kép 18.) melléklet. Rövid testű a 23. sír 3. és a 43. sír 19., bár az utóbbinak szélesebb levele van. Hasonló a felsőmérái leletben volt.⁵⁸ Viszonylag keskenyebb a levele és nagyobb a 26. kép 5-nek, de a felsőmérái leletben erre is van párhuzam.⁵⁹ Az eddigieknél kétszer hosszabb a 26. kép 10. lándzsahegy, de a korai időszakban is találunk hosszútűstű darabokat a régebbi anyagban, például Sopron–Bécsidombon,⁶⁰ ahol szintén került elő LT B-be sorolható rövid köpűjű lándzsahegy is, úgy mint Muhin az 1992-es szórvány (18. kép). A muhi temető 41. sír 5. melléklete (26. kép 10.) kettéhajtott. Az alsótelekesi szkíta anyagban figyelt meg hasonló Patay Pál,⁶¹ ott öt lándzsahegy közül három be volt hajlítva.

⁴⁹ Navarro, J. M., 1959. 98.

⁵⁰ Petres, É., A keleti kelta művészet. Székesfehérvár, 1974. Katalógus. Szerk. Petres, É. 89.49.70. Lásd még párhuzamokkal Petres, É., Notes on Scabbards decorated with Dragons and Bird-Pairs. École Pratique des Hautes Etudes IVe Section, Sciences historiques et philologiques. III/13. Paris, 1982. 161–174, 162. 1/a csoportjába sorolta. 4. kép.

⁵¹ Hunyady I., 1944. 13. kép B 3.

⁵² Uo. 12. kép C 3.

⁵³ Uo. 10. kép 8/III.

⁵⁴ Hunyady I., 1942. XLII. t. 5.

⁵⁵ Hunyady I., 1944. XLIII. t. 7., és Szántód határából Kuzsinszky B., A Balaton környékének archeológiája, 1920. 12. 13. kép 1. Csabrendeken két kard markolata ilyen például, lásd Márton, L., 1933–34. XXV. t. 1a., XXVI. t. 1.

⁵⁶ Filip, J., Keltové ve střední Evropě. Praha, MonArch 1956. XXVI. t. 10.

⁵⁷ Uo. 96. kép 3.

⁵⁸ Hunyady I., 1944. 7. kép 6., Rapin, A., Boucliers et Lances. 1987. 132. III. típusának változata.

⁵⁹ Hunyady I., 1944. 7. kép 9.

⁶⁰ Hunyady I., 1942. L. tábla 1. Sajnos, méretet nem közölt a szerző.

⁶¹ Patay P., Az alsótelekesi vaskori temető. FolArch XIII/1961. 27–50, 45, III. t. 3–5.

A 43. sír 6. és 11. (28. kép 11–12.) melléklet *pajzsdudor*. LT B₂ korú, kétrészes típus, hasonló a rozvágyi leletek között volt.⁶² Vác–Ismeretlen lelőhely anyagában is volt,⁶³ s Chotinban (Hetény) is talált az ásató,⁶⁴ de ezek díszítetlenek. A muhi daraboknál díszítést is megfigyelhetünk, a két darabnál hasonló a motívum, de nem azonos. Egyszerű, díszítetlen kivitelű a scordiscus leletek között is található.⁶⁵ További analógiákat lásd Vác–Ismeretlen lelőhely tárgyalásánál.⁶⁶ Díszítettek még néhol a pajzsmerevítők. Magyarszerdahelyen, mint Muhi 43. sírban találtaknál, vésett vonal és félköríves vésés látható egyes daraboknál.⁶⁷ A Muhi 43. sírban (7–9., 12., 14., 16. mellékletek, 28. kép 10–14.) talált merevítő teljes hossza 128 cm. Magyarszerdahelyen Horváth László szintén lemérte a pajzsmerevítőket, teljes hossza 160 cm volt.⁶⁸ Horváth számítása szerint kisméretű pajzshoz elegendő, 60×45 cm ovális alakúhoz. Bizonyára a pajzsok is különböző méretűek voltak. Uzsoki András által feltárt 14. számú ménfőcsanaki sír tartalmazott egy pajzsot, melynek hossza 113 cm volt, szélessége 61 cm, s a keret 250 cm hosszúságot ért el.⁶⁹ Felmerül a gondolat, hogy a kardhüvely szélét is erősíthették a muhi darabok (lásd 28. kép 15e.).

A *vas karikák* többsége a kardokhoz tartozott, vagy a lőszerszámbhoz, mint Vác–Kavicsbányánál.⁷⁰ Szintén a kardhoz tartozhat a 43. sír 13. (28. kép 6.) *vas tárgy*, bár az is lehet, hogy pajzsfogó gomb, mint azt Horváth László írta.⁷¹ Ilyen még a kistokaji 14. sírban is volt,⁷² ott azonban nem volt pajzs, csak kard. Hasonlót találtunk Radostyánban is.⁷³ Elképzelhető, hogy szíjelosztó, illetve gombféle volt, például övön.

Kés a kelta leletanyaghoz sorolhatóan hét darab került elő: 23. sír 2. (23. kép 4.), 26. sír 7., 38. sír 5. (25. kép 14.), 38. sír 8. (25. kép 13.), 41. sír 4. (26. kép 11.), 42. sír 13. (26. kép 16.), 43. sír 21. (28. kép 8.). A 23. kép 4. egyedülálló, plasztikus gombban végződik. Ívelt hátú, nyele lefelé görbül és lapos kör alakúra kalapált a 25. kép 13. Hasonló, de gomb nélküli a

26. kép 11. hiányos darab, ilyen jellegű még a 28. kép 8., mindhárom nagyméretű, szinte fegyver. A nyelét illetően részben hasonló Kistokaj 21. sír 9. melléklete⁷⁴ és a Silivaşból⁷⁵ (Oláhszilvás) és Radostyánból⁷⁶ származók.

Nyárs a 42. sír 14. (26. kép 17.) melléklet, alakja megszokott, lásd bővebben Vác–Ismeretlen lelőhely és Vác–Kavicsbánya leírásánál.⁷⁷ A 38. sír 4. (26. kép 3a–b.) ismeretlen rendeltetésű tárgy, valószínű, puha kőből készült.

Kerámia

Urnák. A 37. sír 1. (25. kép 10.) párhuzama a kistokaji 24. sír 4., a 37. sír 2. (25. kép 11.) nagyméretű urnához hasonló formájú, bár keskenyebb a kistokaji 21. sír 1. edény. Különösen hosszú nyakú a 41. sír 2. (10. kép, 26. kép 7.) korongolt urna. Magas, talpas edény a 42. sír 1. (14. kép, 27. kép 1.), hasonló a 42. sír 3. (16. kép, 27. kép 6.), de lágyabb profilú. A 42. sír 5. (27. kép 4.) edény megjelenésében emlékeztet a kistokaji 20. sír 1. edényére.⁷⁸ A 35. sír 19. korongolt urna restaurálhatatlan. Megállapíthatjuk, hogy a kelta urnák közül csak egy korongolatlan.

Tálak. Mind korongoltak. Kelta a 38. sír 2. (25. kép 12.) és a 41. sír 3. (11. kép, 26. kép 8.), hasonló formák. Korai típusok, analógiájukat ismerjük például Tokodról⁷⁹ és szlovák területeiről.⁸⁰ A 43. sír 22. (28. kép 5.) tál párhuzama a kistokaji 26. sír 4. és a 27. sír 6. tálak.⁸¹

Fazekak. Mind korongoltak, hat darabot tártunk fel. A 25. sír 13. (24. kép 4.) párhuzama a kistokaji 23. sír 8. fazék.⁸² A 26. sír 8. (24. kép 5.) nagy széles szájú kelta edény. A 35. sír 8. (25. kép 6.) analógiája a kistokaji temetőből ismert, a 9. sír 1. melléklete ilyen,⁸³ magasnyakú. Hasonló jellegű a muhi 43. sír 1. (28. kép 1.) fazék is. Széles a 41. sír 1. (9. kép, 26. kép 9.) fazék, s emlékeztet a kistokaji temető 23. sírjának fazékára,⁸⁴ de ennek vállán dupla lécs van. Különlegesen széles a 43. sír 4. (27. kép 10.) talpas fazék.

⁶² Hunyady I., 1942. IV. t. 12., Hunyady I., 1944. 121.

⁶³ Hellebrandt M., 1994. Vác, 8–9.

⁶⁴ Dušek, M., Thrakisches Gräberfeld der Hallstattzeit in Chotin. Archaeologica Slovaca Fontes. VI/1966. 85. L. t. 1.

⁶⁵ Todorović, J., Skordisci (Istorija i kultura). Novi Sad-Beograd, 1974. 35. kép. Vinski-Gasparini, K., Keltski ratnički grob iz Batine. ARR 1959. 281–298. I. t. 1–11.

⁶⁶ Hellebrandt M., 1994. Vác, 9. pajzsdudorok.

⁶⁷ Horváth L., 1979. 24.

⁶⁸ Uo. 24.

⁶⁹ Uzsoki A., A ménfőcsanaki kelta pajzs rekonstrukciós kísérlete. ArchÉrt 97/1970. 97–107, 99. Magyar és szlovákiai párhuzamokkal.

⁷⁰ Hellebrandt M., 1994. Vác, 26.

⁷¹ Horváth L., 1979. 21, 15/2, 24/1.

⁷² Hellebrandt M., 1994. Kistokaj. 30. kép 7. és 11. kép 1.

⁷³ Hellebrandt M., 1990. Corpus II. Radostyán 11. sír 11b melléklet.

⁷⁴ Hellebrandt M., 1994. Kistokaj. 64. 32. kép 2.

⁷⁵ Hunyady I., 1942. LII. t. 4.

⁷⁶ Uo. LII. t. 3.

⁷⁷ Hellebrandt M., 1994. Vác, 26.

⁷⁸ Hellebrandt M., 1994. Kistokaj. 31. kép 14.

⁷⁹ Horváth L.–Kelemen M.–Torma I., Esztergom és a dorogi járás. MRT 1979. 23. t. 7. 22/11. lelőhely.

⁸⁰ Schwappach, F., 1975. II. t. 1., Bujna J.–Romsauer P., 1983. I. t. 10. Megtaláljuk párhuzamát Sopron-Krautacker anyagában. Lásd Jerem, E., Bemerkungen zur Siedlungsgeschichte der Späthallstatt- und Frühlatènezeit im Ostalpenraum. Hallstatt Kolloquium, Veszprém 1984. MittArchInst. Beiheft 3. Budapest, 1986.

⁸¹ Hellebrandt M., 1994. Kistokaj 33. t. 6.11.

⁸² Uo. 32. kép 8.

⁸³ Uo. 7. kép, 29. kép 28.

⁸⁴ Uo. 32. kép 8.

A cserepek közül korongoltak a 23. sír 4., 38. sír 10., 41a. sír töredékei. Korongolt és kézzel formált egyaránt előfordult a 35. sír 9–18. töredékek között, korongolatlan a 29. sír 3.

Szkíta kori leletanyaghoz sorolhatjuk az alábbiakat: Csiga, a 25. sír 14. melléklete. A 23. kép 15. édesvízi, éti csiga. Szentés–Vekerzugon a 112. gyermek sír került elő ilyen üveggyöngyök társaságában,⁸⁵ Tápiószelén a 338. sírban volt.⁸⁶ Kesznyétenben a 27. sírban találtunk például.⁸⁷ A 23. kép 16. kauri kagyló, gyakori a szkíta kori régészeti leletek között. Mezőtúron például ötven darab átfűrt kauri kagylóból készült nyakláncot tártak fel.⁸⁸

A spirál függőt hajkarikának is nevezik. Muhin volt a 40a. (29. kép 9.) sírban. Szkíta kori temetőben általános,⁸⁹ így Tápiószelén szintén előfordult.⁹⁰ Párducz idézte Reinecke véleményét a tárgyról,⁹¹ aki dél-oroszországi vagy görögöldi utánpótlásra gondolt. Párducz felhívta a figyelmet arra, hogy már preszkíta környezetben is előkerült, Kiskőszegen.⁹² Chotinban (Hetény) a temetőben szintén sok előkerült,⁹³ s Kesznyétenben is találtunk az 1., 5., 12., 13. sírokban párosával.⁹⁴

Gyöngyök használata általánosan elterjedt a szkítakelta időszakban.⁹⁵ Muhin a 28. sírban nyolc darab lapos, kék üvegpaszta gyöngy volt (24. kép 8–14., 16.), a 41a. szétdúlt sírban a 4. és 6. melléklet (29. kép 15., 14.) volt ilyen. Hasonlót láthattunk Vácott a 29. sírban és az 50-ben, Mezőnyáradon is volt és a régi Muhi anyagban.⁹⁶ A 28. sír 4. (24. kép 15.) agyag gyöngy cikk-cakk díszítésű. Analógiája Heves szkíta kori temetőjének A/3. sírjában volt,⁹⁷ s Chotinban (Hetény) is sokat találtak.⁹⁸ Figyelemre méltó a 41a. sír 5. melléklete, a kis lapos arany gyöngyszem (29. kép 17.)

Szkíta kori⁹⁹ vas kést találtunk Muhin a 28. sír 7. (24. kép 16.) és 41. sír feletti földben (29. kép 12.).

Nyelénél elkeskenyedek a 26. kép 16. Párhuzamát Chotinban (Hetény) több darabon megláthatjuk.¹⁰⁰

Szkíta kori urna a 44. sír 1. (29. kép 3.), analógiája Tápiószelén¹⁰¹ és Sanislău (Szaniszló) lelőhelyen került elő.¹⁰² Kézzel formált a 43. sír 5. (27. kép 8.), párhuzamát Bučany¹⁰³ és jellegében Kistokaj¹⁰⁴ és Sanislău¹⁰⁵ anyagában találjuk meg. Ugyancsak kézzel készült a 45. sír 1. (29. kép 8.) szkíta urna.

Tálak mind korongoltak. A 33. sír 2. (25. kép 4.) és 3. (25. kép 5.) tál ismert típus, az utóbbi párhuzamát Căuș (Ércsávás) lelőhelyről hozhatjuk például.¹⁰⁶ A 42. sír 2. (15. kép, 27. kép 2.) és 4. (17. kép, 27. kép 7.) azonos típusok kis eltéréssel.

Behúzott peremű tál négy darab került elő, mindegyik helyi, szkíta kori forma, közülük csak egy korongolt. A 25. sír 12. (24. kép 1.) kis méretű, kézzel készült tálka. A 30. sír 1. (24. kép 17.) szkíta sírban volt, korongolt, és egészen ferde. Hasonló Vámosmikola–Istvánmajorban¹⁰⁷ is előkerült. Szerepel ez a forma Németi típusatlábatán.¹⁰⁸ Szabályos alakú a 31. sír 1. (24. kép 19.) tál, mely Németi típusatlábatán szintén megtalálható,¹⁰⁹ megszokott szkíta kori forma. A 43. sír 3. (27. kép 9.) különleges a mi anyagunkban, de Németi táblázatán fellelhető.¹¹⁰

Virágcserep alakú edény három darab van, mindegyik kézzel formált, helyi, szkítakori hagyományokat tükröz megjelenése. A 33. sír 5. (25. kép 3.) szkíta sírból való, egészen behúzott peremű, bebökődött lécs díszíti. A gazdag 43. sír 2. (28. kép 2.) melléklete erdélyi edényekre emlékeztet.¹¹¹ Szórványként kaptuk a 29. kép 21. hiányos edényt. Hasonló indítású, és osztott bütyökfogót Chotin (Hetény) leletei között fedezhetünk fel.¹¹²

Korsó a 33. sír 4. (25. kép 2.) melléklete, korongolt, fületlen, ferde kis edény.

Füles bögre négy darab került elő, mindegyik korongolt. A 28. sír 6. (24. kép 7.) és a szórvány (29. kép

⁸⁵ Párducz, M., La cimitière hallstattien de Szentés–Vekerzug III. ActaArchHung VI/1955. 1–22, 3. II. t. 34.

⁸⁶ Párducz M., 1966. 3–5.

⁸⁷ Hellebrandt M., Szkíta-kori temető Kesznyéten–Szérüs-kerten. HOMÉ 1988. 107–126, 118.

⁸⁸ Kisfaludi J., Szkítakori sír Mezőtúrról. ArchÉrt 109/1983. 69–73, 69, 1. kép 5.

⁸⁹ Chochorowski, J., 1985. 61–66, összefoglalóan.

⁹⁰ Párducz M., 1966. 87.

⁹¹ Reinecke P., Magyarországi szkíta régiségek. ArchÉrt XVII/1897. 1–27.

⁹² Gallus S.–Horváth T., A legrégebbi lovasnép Magyarországon. DissPann 1939. II. 9. XXXIV. t. 6–7.

⁹³ Dušek, M., 1966. VII. t. 36, XXI. t. 8–9, XXVI. t. 12–13.

⁹⁴ Hellebrandt M., 1988. 116.

⁹⁵ Chochorowski, J., 1985. 51–56.

⁹⁶ Leszih A., 1939. 10. sír. III. t. 11., III. sír, Hellebrandt M., 1994. Vác. 25, 28, 29. sír 15–16. t. 13–21.

⁹⁷ Szabó J. Gy., 1969. 56–57.

⁹⁸ Dušek, M., 1966. XXI. t. 10, XVI. t. 10, XXIV. t. 22. például.

⁹⁹ Uo. XLIII. t. 17, XLV. t. 17.

¹⁰⁰ Uo. XLIII. t. 10, 17, XLVIII. t. 21.

¹⁰¹ Párducz M., 1966. CXVI. t. 15.

¹⁰² Németi, J., Das späthallstattzeitliche Gräberfeld von Sanislău. Dacia XXVI/1982. 115–144. H/1. edénytípus változata.

¹⁰³ Bujna J.–Romsauer P., 1983. V. t. 20.

¹⁰⁴ Hellebrandt M., 1994. Kistokaj. 29. kép 32, 33. kép 15.

¹⁰⁵ Németi J., 1982. 3. kép típusatlázat.

¹⁰⁶ Uo. 19. kép 12.

¹⁰⁷ Laczus, G.–Párducz, M., The Scythian Age Cemetery at Vámosmikola. ActaArchHung 21/1969. 217–226.

¹⁰⁸ Németi J., 1982. 3. kép G/2

¹⁰⁹ Uo.

¹¹⁰ Uo. 3. kép E/3.

¹¹¹ Popescu, E.–Vulpe, A., Nouvelles découvertes du type Ferigile. Dacia XXVI/1982. 77–114, 94, 15. kép 2. Lelőhely Tigveni–„Babe”.

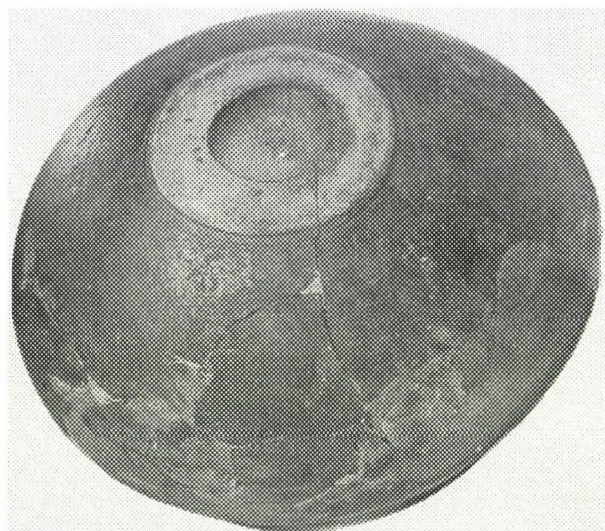
¹¹² Dušek, M., 1966, például LVIII. t. 2.

22.) hasonló, emlékeztetnek egy tápiószeleire.¹¹³ A 33. sír 1. (25. kép 1.) is szkíta kori, ilyen jellegű Sanislău (Szaniszló) anyagában van például.¹¹⁴ A 30. sír 2. (24. kép 18.) melléklete lágy, ívelt hasú bögre. A muhi füles bögrék reprezentatív darabja az állatfogójú, melyet Szendrei János talált.¹¹⁵ Ennél valóban gondolhatunk arra, hogy hasonló edények készülhettek nagyobb mennyiségben fából, de fémből is.¹¹⁶

Orsógombok csak szkíta kori sírokban voltak, négy darab került elő, a 39. sír 1. (26. kép 6.), a 45. sír 6. (29. kép 6.), 45. sír 2. (29. kép 7.), illetve szinte szórványként a 41a. (29. kép 11.) sírban is volt. Ez utóbbi grafitos anyagú, átmérője 1,7 cm. A 39. sír szkíta korú, az orsógomb párhuzam többek között Szentes–Vekerzug,¹¹⁷ Sanislău (Szaniszló)¹¹⁸ és Chotin (Hetény) anyagában megtalálható.¹¹⁹ A 45. sír 6. melléklete, az orsógomb kissé körte alakú. Hasonló került elő Radostyánban,¹²⁰ és eléggé általános.¹²¹ A 45. sír 2. (29. kép 7.) párhuzama a kistokaji,¹²² de máshol is előfordul.¹²³

A muhi szkíta-kelta temető temetkezési szokásai között meg kell említeni a hiányos tárgyak sírba tételét a szkíta sírokban, így például a 7. sírban¹²⁴ agyagtál fele része volt, egy bronz karika fél darabja és egy emberi ujjperc. A 13. sírban¹²⁵ fenékkő töredéke volt, hasonlóan a váci 2. sír 8. és 4. sír 7. fenékkőtöredékekhez. A 28. sír 6. (24. kép 7.) bögrének hiányzott a füle,ilyent Kesznyéten 3. sírjánál is tapasztaltunk.¹²⁶ Mesterségesen kilukasztott a 26. sír 8. (22. kép) mellékletű fazekának az alja.¹²⁷ A 24. sír (30. kép 1.) csonka, hiányzik a váz jobb felkarja, kézfeje, az alsó lábszára és a koponya töredékei. Bolygatott? A 40. (31. kép 3.) bolygatott csontvázas sír felszedése után

22. kép. 26. sír 8. melléklet. Mesterségesen kilyukasztott edény
Abb. 22. Beigabe Nr. 8 des Grabes Nr. 26. Künstlich durchbohrtes Gefäß

a csontok alatt kis darab kalcinált csontot találtunk. A 40. sír melléklet hiányában bizonytalan etnikumú. Figyelemre méltó, hogy Kesznyétenben az 5. és 10., 11. sírok esetében figyelhattunk meg olyan esetet, hogy a csontvázas sír mellett közvetlenül egy hamvasztásos volt.¹²⁸ Muhin a 29. csontváznál (30. kép 5.) nem volt koponya, viszont fölötté DNy-i irányban volt a 27. sír, mely csak egy koponyából állt. A 32. sírban bizonyára anya és gyermeke feküdt. (30. kép 8.). A tájolás a 25. (5. kép, 30. kép 2.) és 26. (30. kép 4.) keltának meghatározott sírok esetében D–É, illetve DNy–ÉK, de a 29. sír (30. kép 5.) és a 30. szkíta sír (30. kép 6.) tájolása is D–É. A 24. sír (30. kép 1.), a 32. sír (30. kép 8.), a 36. sír (31. sír 2.) és a 40. sír (31. kép 3.) csontvázas, mellékleteik alapján bizonytalan korúak, tájolásuk K–Ny, illetve Ny–K. Biztosan keltának meghatározott sírok a 25.-et kivéve hamvasztásosak, a szkíta korú sírok kéttritusúak.¹²⁹ Zsugorított csontvázas a 30. (30. kép 6.), 32. (30. kép 8.) és a 36. (31. kép 2.) sírok, lényegében jobb oldalra fektetettek. Nyújtott csontvázas a 24. (30. kép 1.), 25. (30. kép 2.) és a 26. (30. kép 4.). A 40. sírnál nem lehetett megállapítani a fektetés módját. A 25. sírban volt a legmélyebben a váz, a csontok elhelyezkedése a sírba helyezéskor alakulhatott ki, akkor csúszhatott el a lábszár. A feltárt szkíta kori sírokban állatcsont nem volt. A 26. kelta

¹¹³ Párducz M., 1966. XXI. t. 13.

¹¹⁴ Némethi J., 1982. 10. kép 5.

¹¹⁵ Szendrei J., 1890. 140, Leszih A., 1939. 3. l., Chochorowski, J., 1985. 6. ábra 8.

¹¹⁶ Párducz, M., Probleme der Skythenzeit im Karpatenbecken. ActaArchHung XXV/1973. 27–63, 51.

¹¹⁷ Párducz, M., 1954. XIV. t. 3, 1955. La cimiterie hallstattien de Szentes–Vekerzug III. ActaArchHung VI/1955. 1–22. X. t. 17. 143. női sír arckoponyája előtt volt.

¹¹⁸ Némethi J., 1982. 12. kép 9. 37. sír.

¹¹⁹ Dušek, M., 1966. XXVI. t. 8. XXXI. t. 9. XXXV. t. 7. XXXVI. t. 17.

¹²⁰ Hellebrandt M., Corpus II. 1990. Radostyán.

¹²¹ Teodor, S., Săpăturile de la Cucorăni (jud. Botoșani). Amold VIII/1975. 121–201, 163, 24. kép 4., 171, 32. kép 8., Bittel K., 1934. 22. t. 4.

¹²² Hellebrandt M., 1994. Kistokaj. 31. kép 13.

¹²³ Teodor, S., Săpăturile de la Cucorăni (jud. Botoșani). Archeologia Moldovei, Iași. 1975. 171, 32. kép 7.10.

¹²⁴ Leszih A., 1939.3.

¹²⁵ Uo. 6., Váci analógia: Hellebrandt M., 1954. 29.

¹²⁶ Hellebrandt M., 1988. 118.

¹²⁷ Hellebrandt M., 1994. Vác, 28.

¹²⁸ Hellebrandt M., 1994. Vác, 30, Kesznyéten, 107.

¹²⁹ Párducz csak hamvasztásos sírokat ismert Muhiról, lásd Párducz M., 1954. 60, 14. jegyzet. Leszih A., 1939. 7. oldalon írta le az 1934. év III. sírját, melyet az edénymelléklet miatt urnásnak vett, bár az az edény csontváz mellett volt.

sírban a váz jobb karcsontjaival párhuzamosan, azoktól keletre juh bal oldalsó fel- (humerus) és alkar (radius) csontjai voltak. Juh csontot talált szkíta temetőben többi között Juhász Irén Orosháza–Gyopároson,¹³⁰ Tápiószelén húsz sírban volt juh combcsont melléklet.¹³¹ A Mátra-vidéki anyagban birka- és bárány-áldozatról írt Szabó János Győző, mint a preszkíta kultúra örökségéről.¹³² Bizonyosra vehetjük, hogy azonos hiedelmen alapszik a juh részének sírba helyezése és a kosfejesnek nevezett díszítéssel ellátott edények készítése és használata.¹³³ Vörös István a sertés és a juh részének sírba tételét „kettős funkciójának” tartja, tehát étel is, és áldozat is. Muhin a 28. szkíta kori és a 26. kelta sír között feltártunk egy lovat (31. kép 8., 32. kép). Tájolása Ny–K. Lovat csak kevés esetben tettek embersír mellékleteként.¹³⁴ Az a véleménye alakult ki Párducz Mihálynak Szentés–Vekerzugon,¹³⁵ hogy az egész temető szélén kell keresni a lósírokat, és szerinte hamvasztott embersírhoz tartozhattak. Ezek a megállapítások lehetségesek a muhi temetőnél is. Lósír került elő Szentés–Vekerzugon, mégpedig tizen négy esetben, s köztük három páros lótemetkezés, tehát tizenhét lovat tártak fel, Tápiószelén a 162. sírban két lókoponya melléklet.¹³⁶ Chotinban (Hetény) is találtak lovat.¹³⁷ Csanyteleken a 71. sír volt lósír,¹³⁸ vese alakú gödörben találták. A 111. lósírt a szarmaták megbolygatták, de az volt az ásató benyomása, hogy feldarabolva tették a sírba. Figyelemre méltó, hogy Szentés–Vekerzugon a 19. lósírban a ló medencéje felett 15 cm-rel LT jellegű urna perem- és nyakrészét találták.¹³⁹ Jelentősnek tartotta Párducz, hogy az Aiud-i (Nagyenyed–Órhegyi) lósír LT környezetben került elő, mint írta, nem lenne meglepő, ha a lótemetkezés szokása az LT kort is megérte volna.¹⁴⁰ Ugyanezt tapasztalta Párducz Szentés–Vekerzugon is.¹⁴¹ Szobon a kelta temetőben 1935-ben Horváth A. János kiásott a Kőúzótelepen az Ipoly partján egy lócsontvázat,¹⁴²

mely melléklet nélküli volt, de tőle 10 lépésre már nem volt embersír. Orosháza–Gyopároson eddig nem került elő ló.¹⁴³

A Muhi temető elemzése után az a véleményünk, hogy a feltárt kelta tárgyak LT B₂ leletanyag gazdái, használói a Kr. e. IV. század közepén értek ide, meghódították a helyi szkíta kori lakosságot, mely maga is összetett volt, s letelepedett, békés életmódot folytatott. Erre utalnak a szkíta kori sírokban talált tárgyak, így a 12 darab orsógomb (Leszih anyagával együtt (33–34. kép)), és az a körülmény, hogy a szkíta kori sírokban nem volt fegyver, legfeljebb kés. Leszih által feltárt 22 sírban (+ az 1934. I–VI. és 1937. A–G. 33. kép) vas kés volt a 2., 5., 6., 10a., 12., 13. (két darab) és 22. (több darab) sírokban. Vas fokos az A. és D. (azaz IV. sír az úton 34. kép) sírban volt, nyílcsúcs a 10. sírban, mégpedig két darab volt. Az újabb ásatásoknál a 28. (35. kép) szkíta kori és a 24. bizonytalan korú sírban volt kés, mely alkalommal közelharcnál használható lehetett, még akkor is, ha nem számít fegyvernek. A tíz keltának vehető sír közül, mint említettük, három sírban eltemetett személyt gazdagon elláttak fegyverekkel. Három kard, egy pajzs, négy lándzsa, egy nyárs és négy kés került elő, összesen, gyakorlatilag öt fegyveres harcosról beszélhetünk, vagyis a kelták fele. Tipikus kelta női ékszert csak a 25. sírban találtunk. A kelták a szkíta kori temető közvetlen szomszédságába temetkeztek, illetve átfedések is vannak, például a 34., 41a. és 39. sír esetében (32. kép), tehát egy temetőt használtak. *Szkíta–kelta sírok egy temetőben* már sok helyen kerültek elő. Példaként tekintsünk át néhány publikációt. Csanytelek–Újhalastó területén feltárt temető kezdete a Kr. e. VII. század vége, VI. század eleje, a temető vége időrendileg kérdéses. A 93. kelta sír melléklete alapján arra gondolt a szerző, hogy megérte a szkíta kori lakosság a kelta hódítást, azaz a IV. század második felét.¹⁴⁴ Hasonló lehetett a helyzet Aiudnál (Nagyenyed–Órhegy),¹⁴⁵ Egreskátán (Nagykátán)¹⁴⁶ és Budapest–Rákospalotán, ahol a LT korba átnyúló temető egy urnasírja került elő, mely szkíta leleteket tartalmazott, de a hernyószerűen tagolt üreges karperec alapján nem kérdéses, hogy a szkíták kapcsolatba kerültek a keltákkal.¹⁴⁷ Mogyoródon, Pencen, Vámosmikolán, Tápiószelén is volt szkíta temető, bár a kelta temető-

¹³⁰ T. Juhász I., 1972. 214.

¹³¹ Párducz M., 1966. 36–81.

¹³² Szabó J. Gy., 1969. 75.

¹³³ Hellebrandt, M., Der Keltische Kantharos in Csobaj und sein historischer Hintergrund. Acta ArchHung 1989. 33–51, 47. Vörös I., Étél- és állatáldozat-maradványok Vác kelta temetőjében. Váci könyvek 7/1994. 85–133, 87.

¹³⁴ Párducz, M., 1973. Probleme der Skythenzeit im Karpatenbecken. ActaArchHung XXV/1973. 27–63, 41.

¹³⁵ Párducz M., 1954. 51.

¹³⁶ Párducz M., 1966. 84.

¹³⁷ Dušek, M., Skýtske biritualne pohrabište v Chotine na Slovensku. AR 1953. 153–157.

¹³⁸ Galántha M., 1981. 50, 10. kép.

¹³⁹ Párducz M., 1954. 26, 104.

¹⁴⁰ Párducz M., 1954. 62.

¹⁴¹ Párducz M., 1955. 14, a temető a III. század közepéig használatban volt.

¹⁴² Horváth A. J., A szobi kelta temető. FolArch V/1945. 60–65, 61.

¹⁴³ T. Juhász I., 1972. 214.

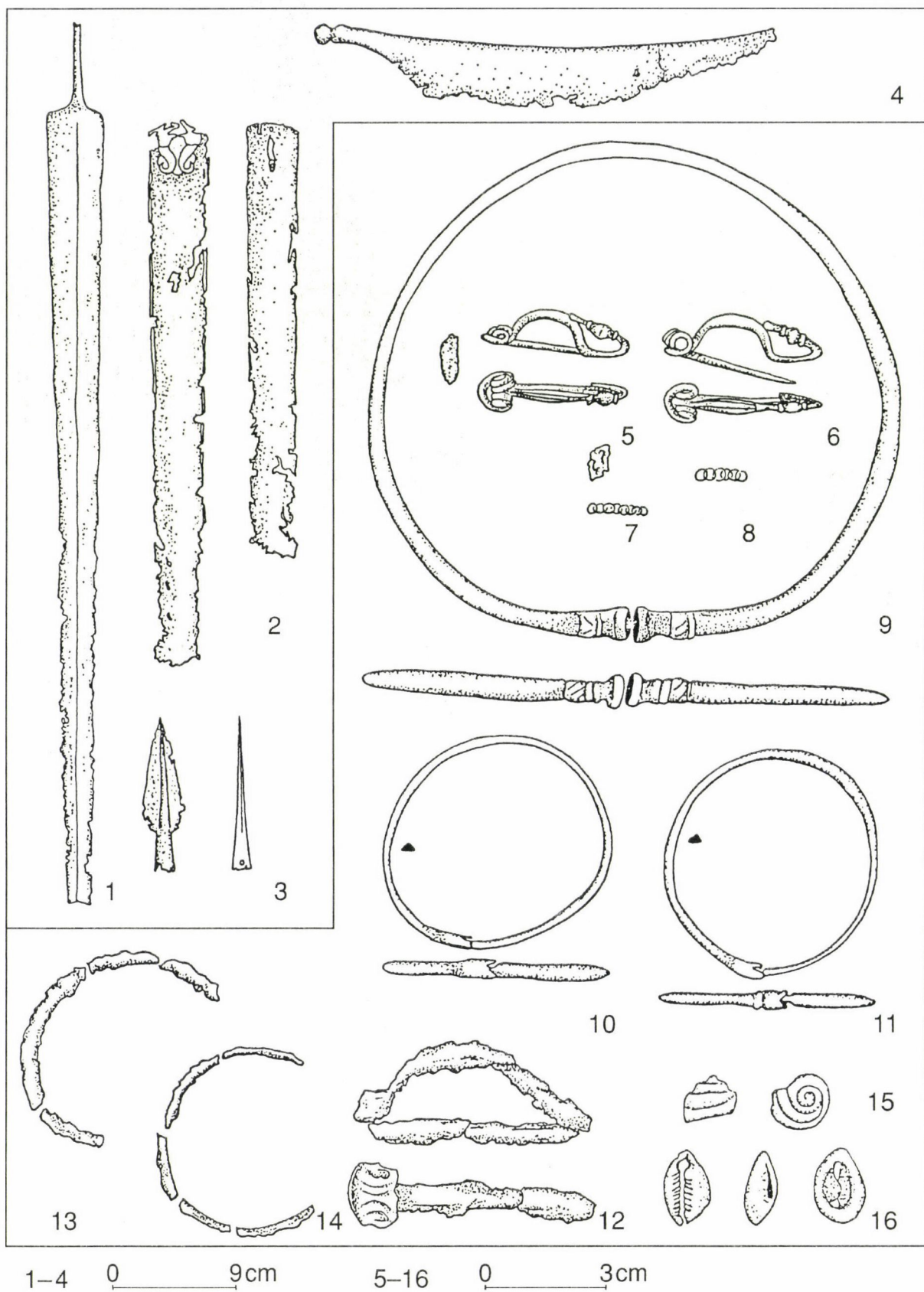
¹⁴⁴ Maráz B., Délkelet-Magyarország La-Tène-korának kronológiai kérdései. ArchÉrt 104/1977. 47–62, 55.

¹⁴⁵ Roska, M., Thesaurus Antiquitatum Transilvaricarum I. Kolozsvár, 1942. 190.

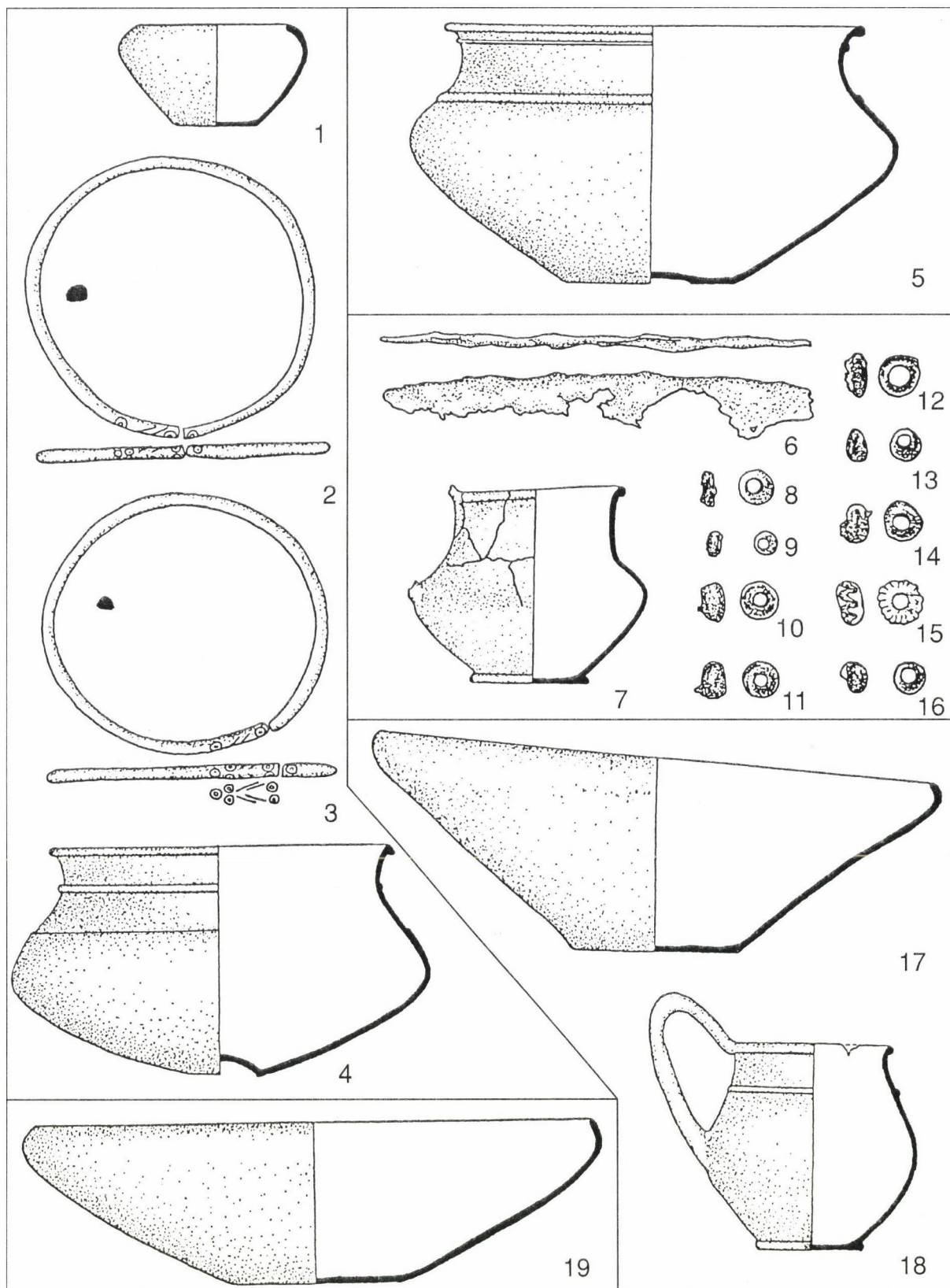
¹⁴⁶ Párducz M., 1954. 56.

¹⁴⁷ Nagy, T., Ein La-Tène-zeitlicher Grabfund von skythischem Charakter aus Budapest–Rákospalota. ActaArchHung IX/1959. 335–352, 16.

23. kép. 1-4.: 23. sír 1-3., 5-16.: 25. sír 1-14
 Abb. 23. 1-4: Grab Nr. 23, 1-3; 5-16: Grab Nr. 25, 1-14

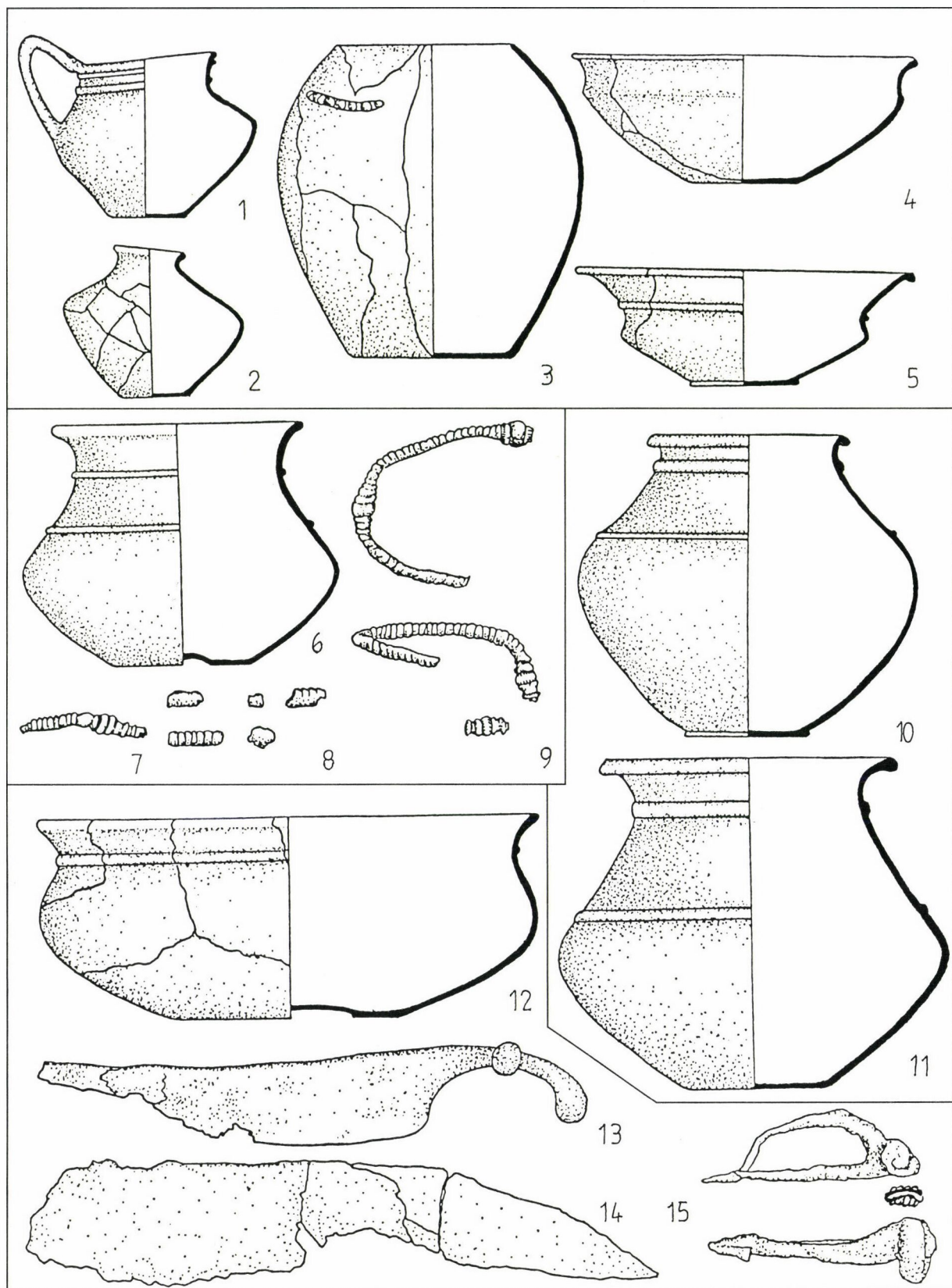

1. 4-5. 7. 17-19. 0 6 2-3. 6. 8.-16. 0 3

24. kép. 1-4.: 25. sír 10-13.; 5.: 26. sír 8., 6-16.: 28. sír 1-11., 17-18.: 30. sír 1-2., 19.: 31. sír 1

Abb. 24. 1-4: Grab Nr. 25, 10-13; 5: Grab Nr. 26, 8; 6-16: Grab Nr. 28, 1-11; 17-18: Grab Nr. 30, 1-2; 19: Grab Nr. 31, 1

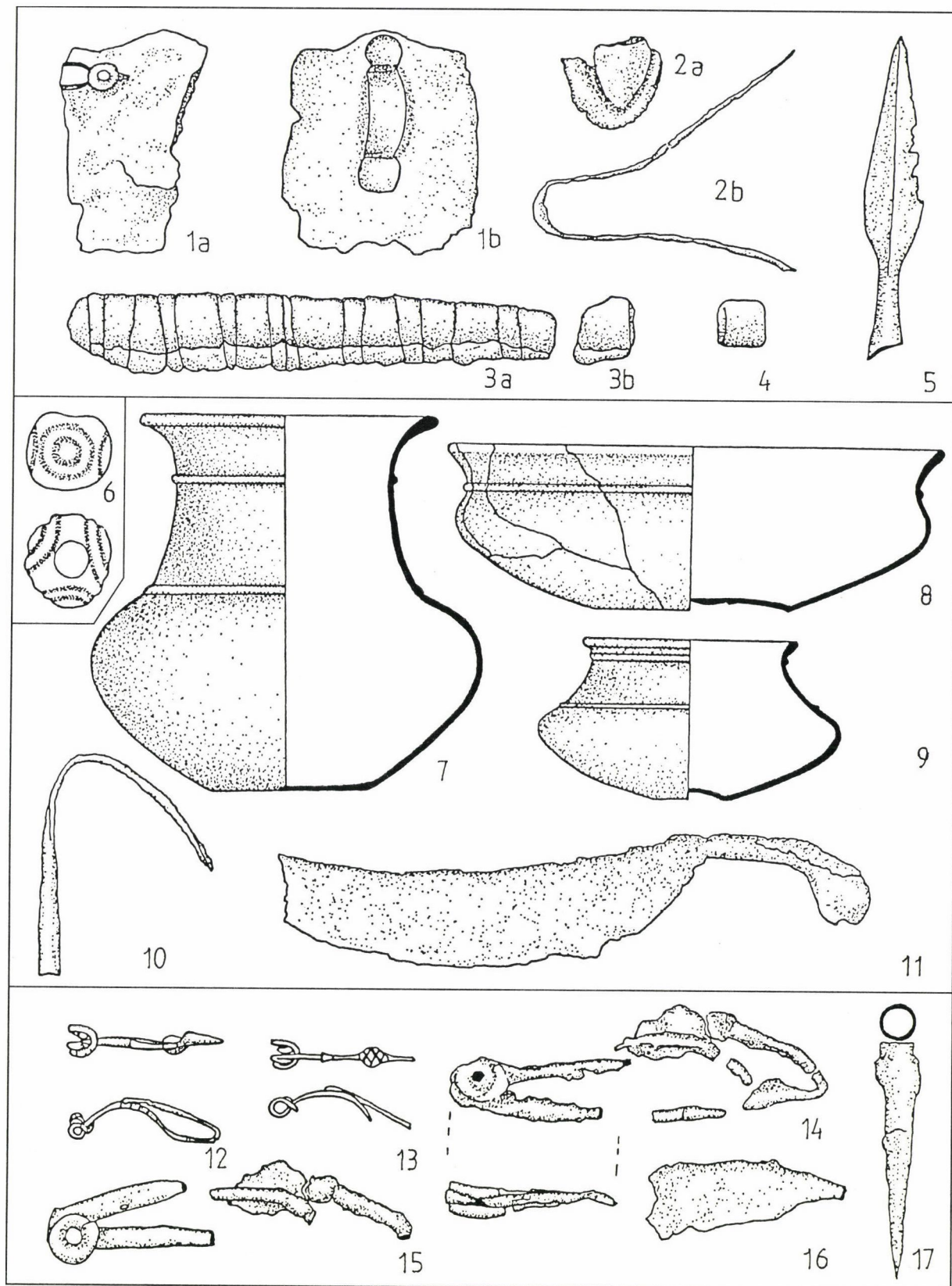

1.2.4.5.12.13. 0 6cm 3.6. 0 9cm 10.11. 0 15 7-9.14.15. 0 3cm

25. kép. 1-5.: 33. sír 1-5., 6-9.: 35. sír 1-8., 10-11.: 37. sír 1-2., 12-15.: 38. sír 2-3.5.8.

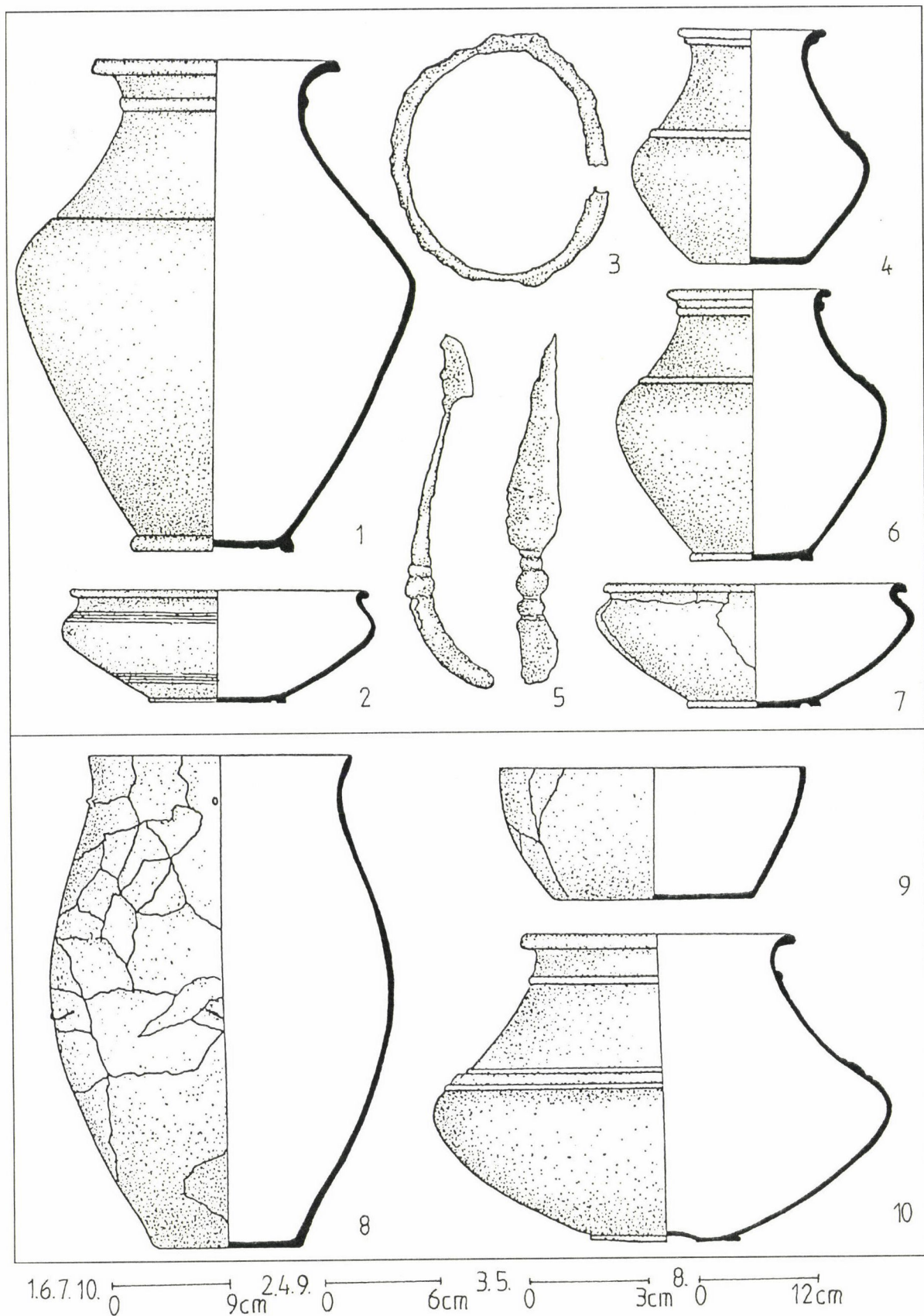
Abb. 25. 1-5: Grab Nr. 33, 1-5; 6-9: Grab Nr. 35, 1-8; 10-11: Grab Nr. 37, 1-2; 12-15: Grab Nr. 38, 2-3, 5,8

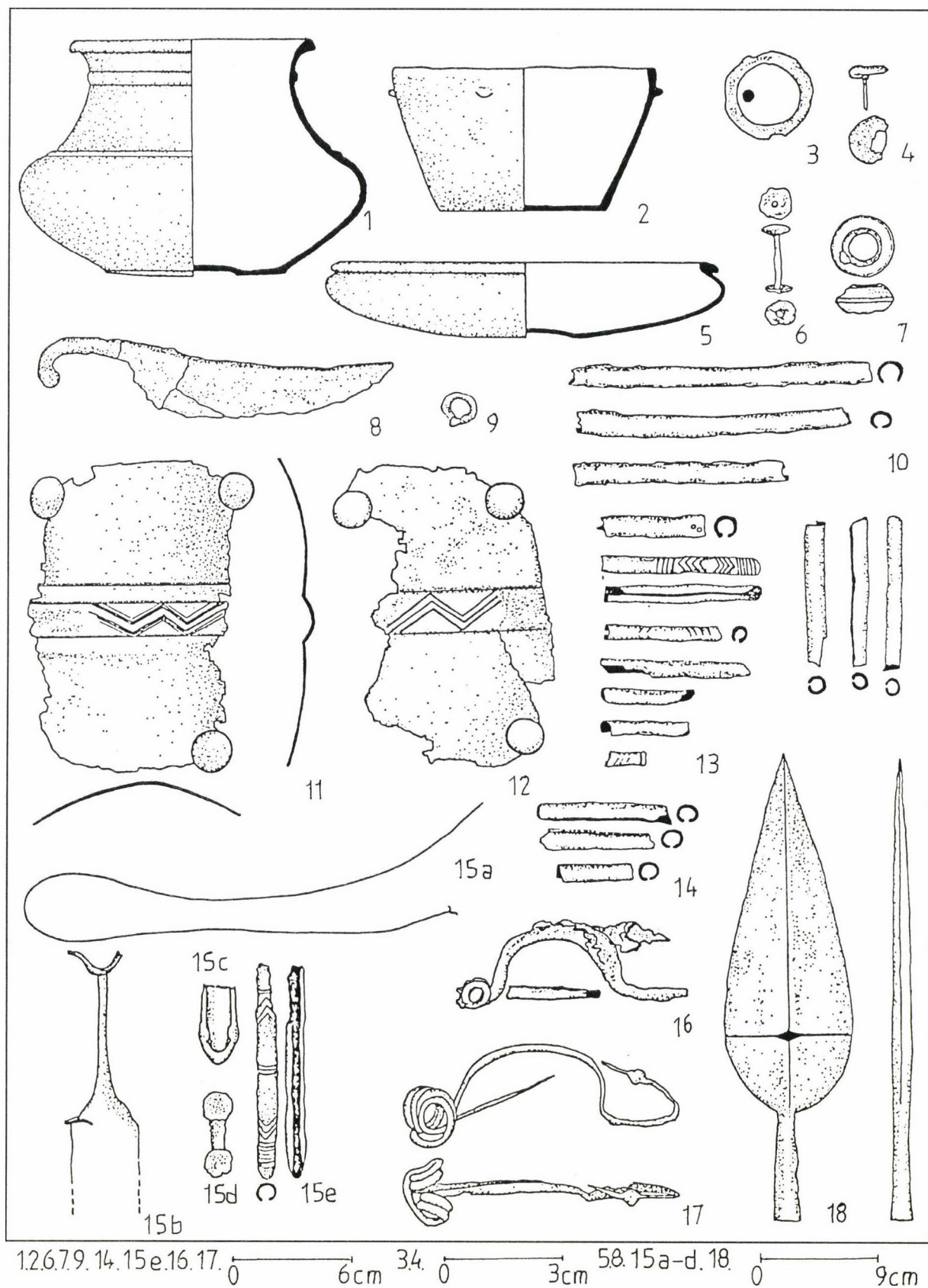
1.2a.3.4.6.11-16. 0 3cm 2b. 0 12cm 5.8.17. 0 6cm 7.9.10. 0 9cm

26. kép. 1-5.: 38. sír 1.4.7.9.; 6.: 39. sír 1.; 7-11.: 41. sír 1-5., 12-17.: 42. sír 10-14
 Abb. 26. 1-5: Grab Nr. 38, 1,4,7,9; 6: Grab Nr. 39, 1; 7-11: Grab Nr. 41, 1-5; 12- 17: Grab Nr. 42, 10-14

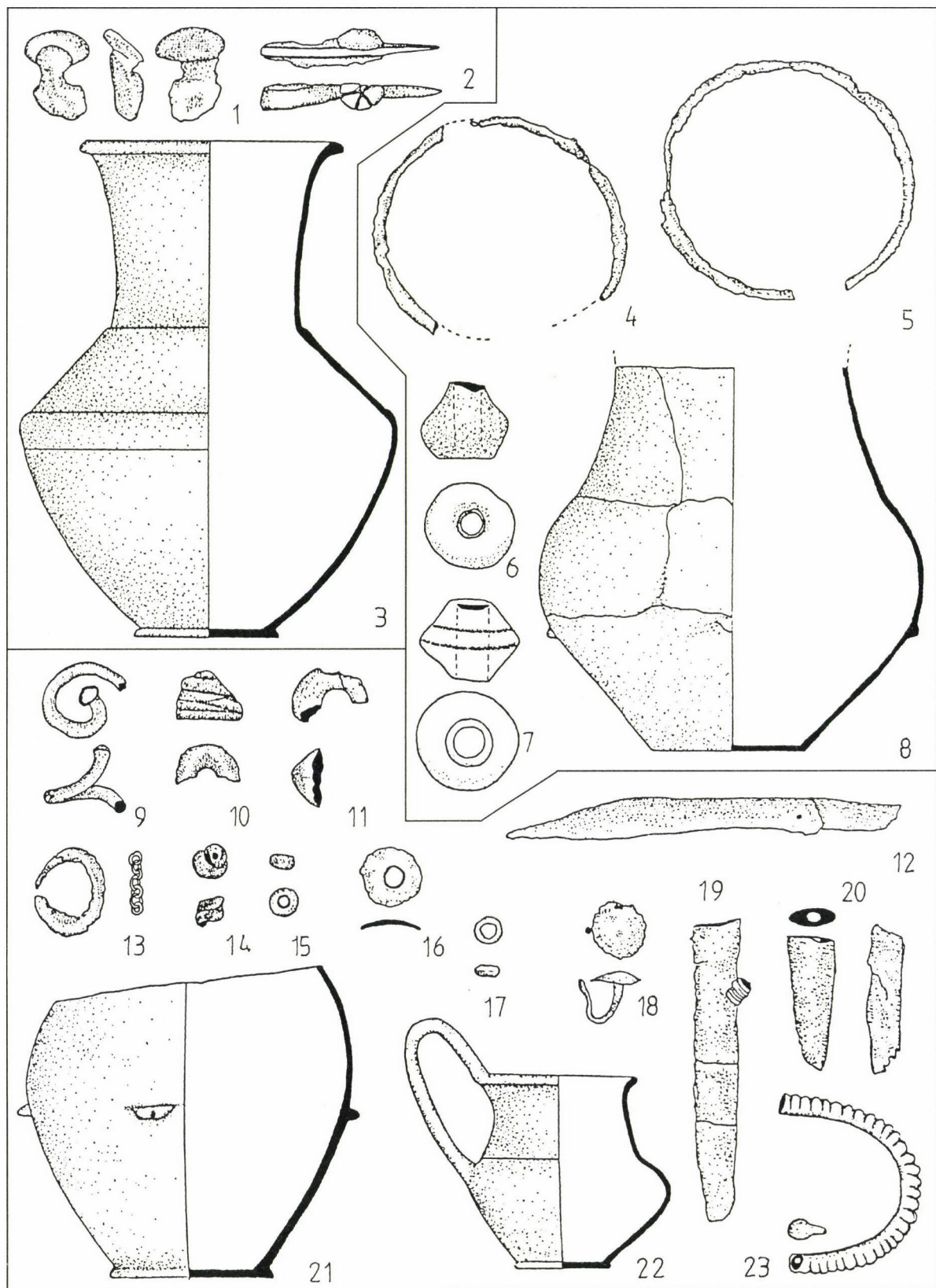

27. kép. 1-7.: 42. sír 1-5.9., 8-10.: 43. sír 3-5.
 Abb. 27. 1-7: Grab Nr. 42, 1-5, 9; 8-10: Grab Nr. 43, 3-5

28. kép. 1-18.: 43. sír 1-2., 6-13., 15-24.
Abb. 28. 1-18: Grab Nr. 43, 1-2, 6-13, 15-24

12. 4-7. 9-11. 12. 14-20. 23.

0 3cm

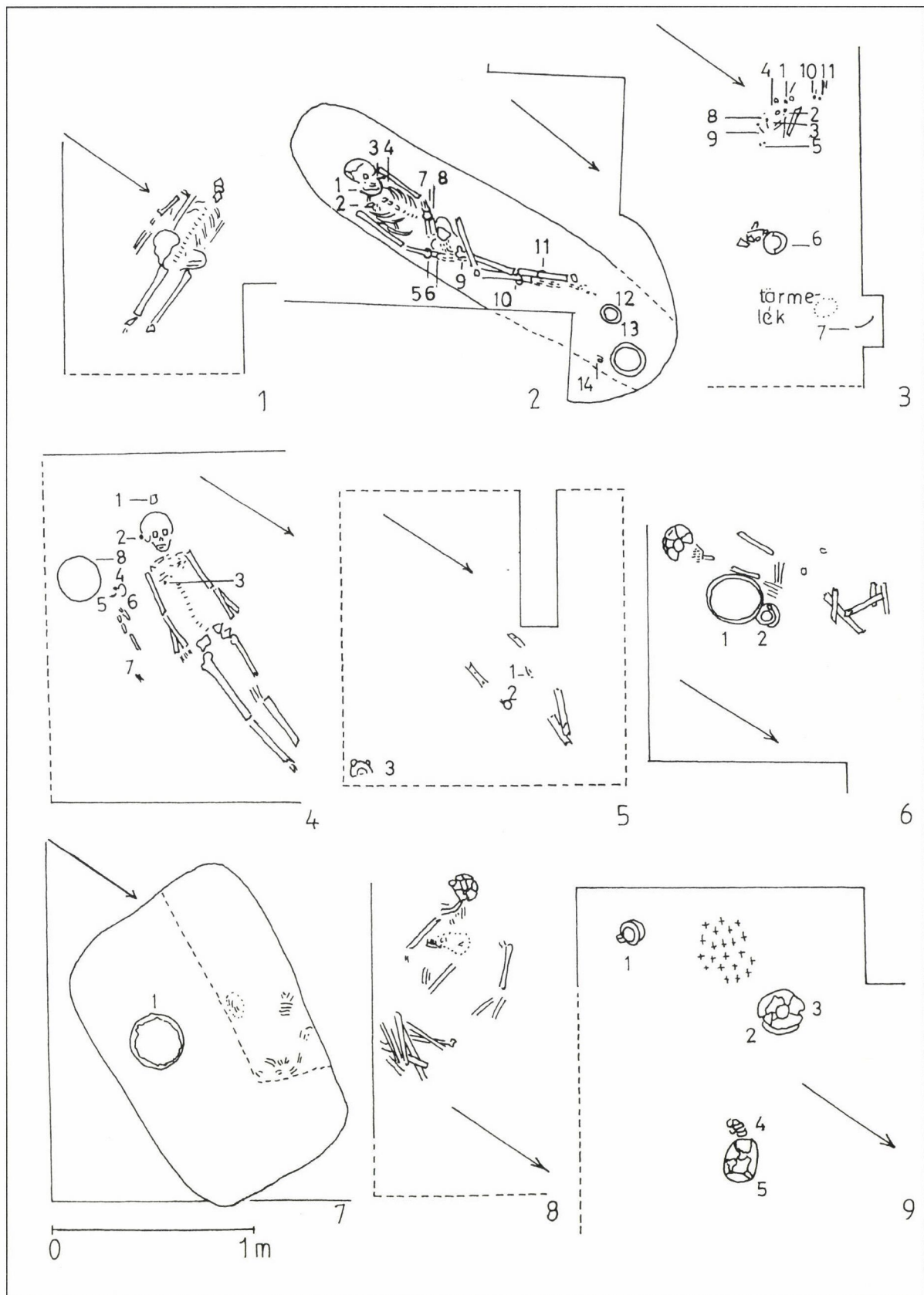
38. 21.

0 9cm

13. 22.

0 6cm

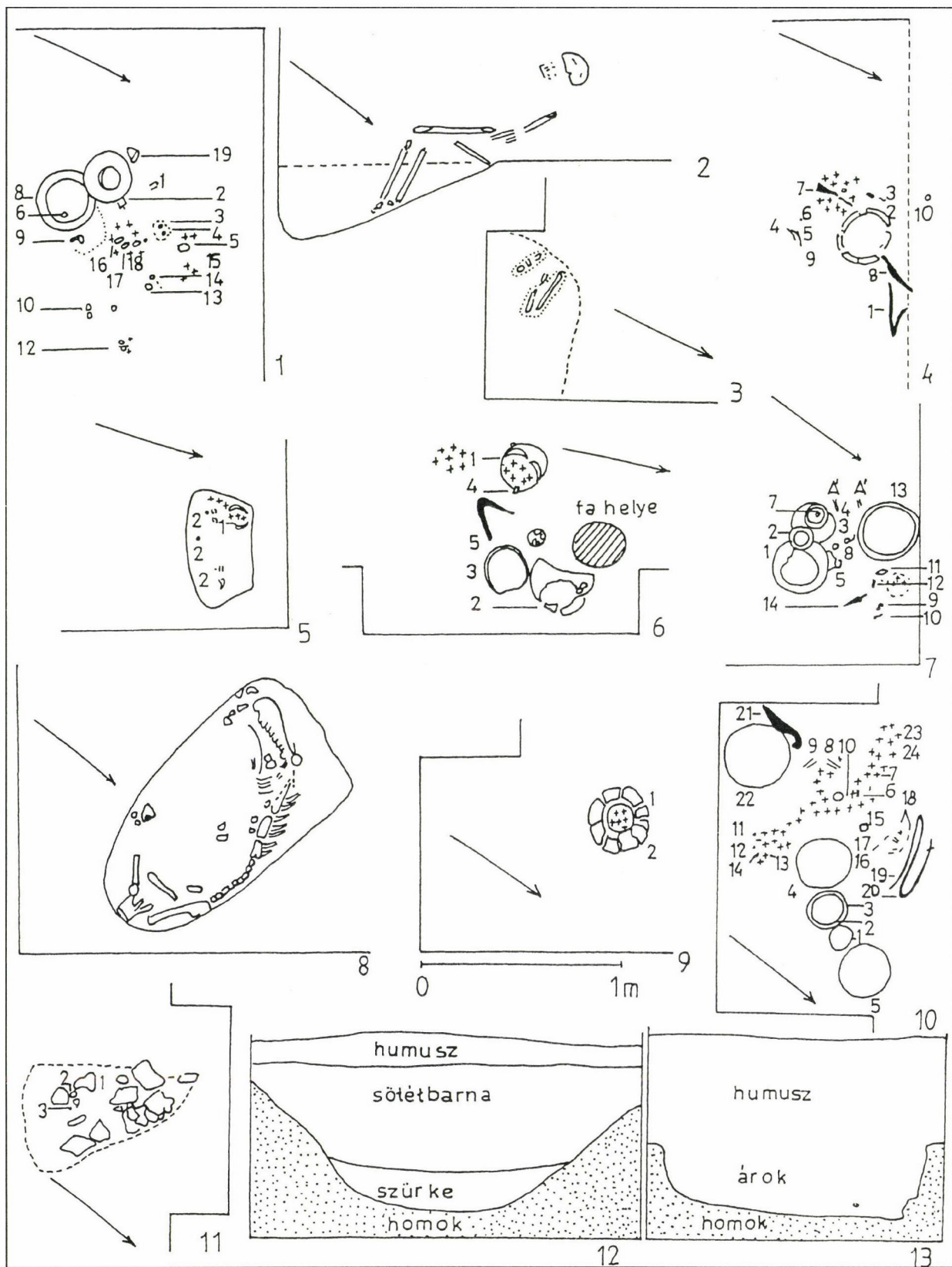
29. kép. 1-3.: 44. sír 1-3., 4-8.: 45. sír 1-2., 4-6., 9-23.: Szórvány
Abb. 29. 1-3: Gab Nr. 44, 1-3; 4-8: Grab Nr. 45, 1-2, 4-6; 9-23: Streufund

30. kép. 1.: 24. sír; 2.: 25. sír; 3.: 28. sír; 4.: 26. sír; 5.: 29. sír; 6.: 30. sír; 7.: 31. sír; 8.: 32. sír; 9.: 33. sír

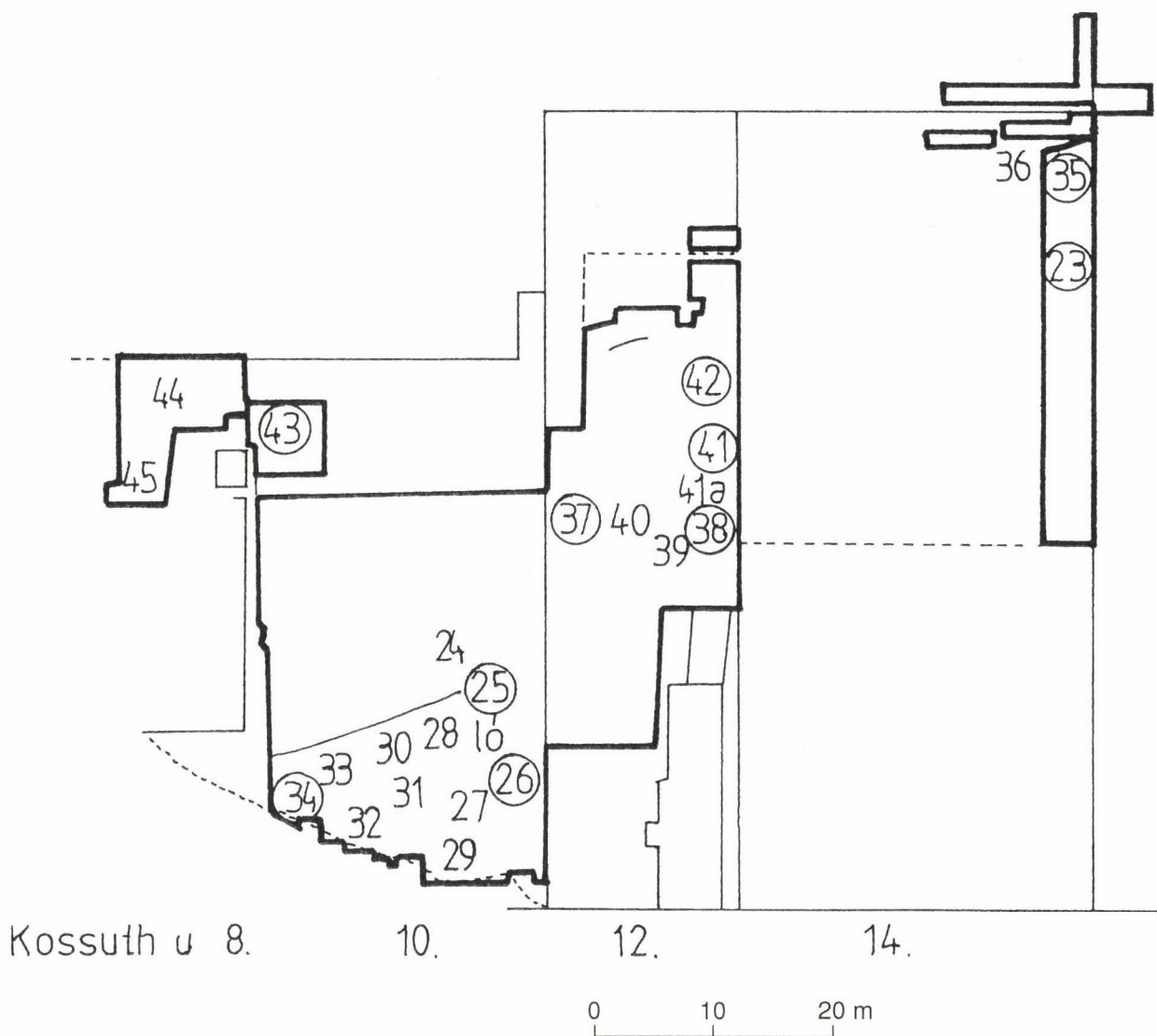
Abb. 30. 1: Grab Nr. 24, 2: Grab Nr. 25; 3: Grab Nr. 28; 4: Grab Nr. 26; 5: Grab Nr. 29; 6: Grab Nr. 30; 7: Grab Nr. 31; 8: Grab Nr. 32; 9: Grab Nr. 33

31. kép. 1.: 35. sír; 2.: 36. sír; 3.: 40. sír; 4.: 38. sír; 5.: 39. sír; 6.: 41. sír; 7.: 42. sír; 8.: ló; 9.: 45. sír; 10.: 43. sír; 11.: 44. sír; 12.: Árokmetszet, Kossuth u. 10.; 13.: Árokmetszet, Kossuth u. 12.

Abb. 31. 1: Grab Nr. 35; 2: Grab Nr. 36; 3: Grab Nr. 40; 4: Grab Nr. 38; 5: Grab Nr. 39; 11: Grab Nr. 44;
12: Querschnitt des Grabens, Kossuth Str. 10; 13: Grabensquerschnitt, Kossuth Str. 12

32. kép. 1972–74., 1977. évi ásatások temetőterképe. Ásató: Hellebrandt Magdolna
 Abb. 32. Gräberfeldsplan der Ausgrabungen 1972–1974, 1977. Ausgräber: Magdolna Hellebrandt

	1	2	3	4	5	6	7	8a	8b	9	9a	10	10a	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22
Hamvasztásos	⊗	⊗			⊗	⊗	ujjperc			⊗		X		X		X			X	⊗					
Mélység	50 cm																								
Kerámiaszám		2	2	2	2	2	1	2	1	1	1	1	2	2		2				2			1		
Kerámiatöredék						1						1			1		1	3	3				sok	1	
Orsógomb			1	1						3		2			1										1
Bronz karperec												1													
Vas karperec																									
Gyöngy												7									1				
Spirálfüggő																									
Kés		1	1		1	1							2		1	2				1				1	több
Vas töredék		3																							
Fokos																									
Fenőkő													2		1	1							1		
Kova		1	1																						
Nyílhegy												2												11	
Kőlap			1	1		1				1														11	1
Szíjelosztó	1																								
Obszidián penge				1		1																			5
Kőbalta																						1			
Ár						1																			
Vaskarika												1													
Bronz karika							1					1													1
Pityke												1													
Tű																1									
Szarvasagancs																									1

Jelmagyarázat: bolygatott ○ urnás ⊗

33. kép. Leszih Andor 1930. évi ásatási leleteinek összesítő táblázata, 1–22. sírok anyaga
Abb. 33. Zusammenfassende Tabelle über die Funde der Ausgrabung von Andor Leszih aus dem Jahre 1930. Fundmaterial der Gräber Nr. 1–22

1934

1937

	I	II	III	IV	V	VI		A	B	C	D	E	F	G
Sírok	⊗	⊗	⊕	⊗	○					nyomok			nyomok	
Mélység	1	1	1	2		1		1				1		
Kerámia	2		1		3			1	urna töred.					
Kerámiatöredék		1												
Orsógomb									1					
Bronz karperec		1	1											
Vas karperec			39											
Gyöngy														
Spirálfüggő														
Vas kés														
Fokos								1			1			
Fenőkő												1		
Kova					1									
Nyílhegy														
Kőlap														
Szíjelosztó														
Obszidián penge														
Kőbalta														
Ár														
Vas karika														
Bronz karika														
Pityke														
Tű														
Szarvasagancs														

Jelmagyarázat: bolygatott ○

34. kép. Leszih Andor 1934. és 1937. évi ásatási leleteinek összesítő táblázata. I–VI. és I–VII., azaz A–G-ig jelzett sírok

Abb. 34. Zusammenfassende Tabelle über die Ausgrabungsfunde von Andor Leszih aus den Jahren 1934 und 1937. Gräber I–VI und I–VII, also A–G

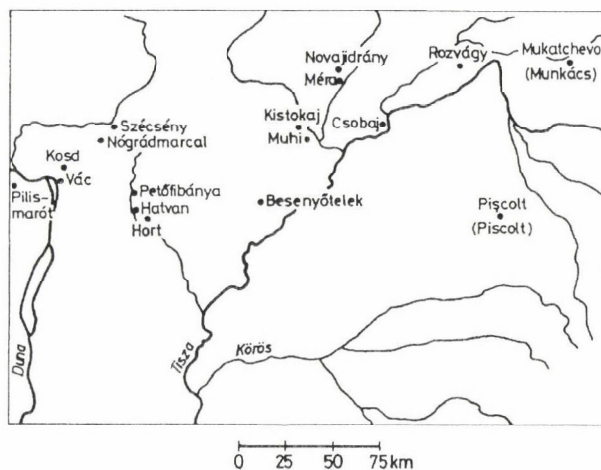
É ↑	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45
Csontvázazás sír		⊖	☼	☼	⊕	⊕	☼	☼		☼				☼				I					
Hamvasztásos sír	⊗								⊗		X	⊗	⊗		X	⊗	⊗		⊗	X	⊗	⊗	⊗
Tájolás		K-Ny	D-É	DNy- ÉK			D-É	D-É		Ny-K				Ny-K				K-Ny					
Sírmélység cm	25	46	128		75	32	61	64	15-96	83	47	80	43	60	60-75	40	29		38	129	114	29	36
Mellékletszám	4	1	14	8		11	3	2	1		5			19	3	10	3		5	14	24	3	6
Kerámia	1		2	1		1	1	2	1		5			2	2	1			3	5	6	1	1
Kerámiatöredék														10		38	3						
Korongolatlan																							
Füles bögre																							
Kard	1															1					1		
Lándzsahegy	1															1			1		1		
Kés	1	1				1										2				1	1		
Nyárs																				1			
Pajzsdudor																					1		
Pajzsmerevítők																					46		
Csat																			1				
Vastöredékek				5			2									2				3	1	2	1
Bronztöredékek														7	1		1						
Bronzfibula			2																	1			
Vasfibula				2												1				2	2		
Vas karperec			2																	1			2
Bronz karperec			2																				
Lábperec			2																				
Torques			1																				
Gyöngy						9															1		
Csiga			2																				
Orsógomb																	1						2

Jelmagyarázat: bolygatott ○

35. kép. Hellebrandt Magdolna 1972–74., 1977. évi ásatásainak lelet táblázata. 23–45. sír
 Abb. 35. Fundtabelle der Ausgrabungen von Magdolna Hellebrandt aus den Jahren 1972–1974 und 1977. Gräber Nr. 23–45

höz viszonyítható helyzetük térben, de legfőképpen időben többnyire nem tisztázott. Kerültek elő szkíta sírok Szobon a Gregersen kastély udvarán 1954–55-ben, ezeket Laczus Géza tárta fel. 1956-ban Kutzián Ida kibontotta a 4. sírt. 1953-ban homokkitermeléskor még négy sírt találtak.¹⁴⁸ Besenyőtelek–Szórhát lelőhelyen Szabó János Győző gyűjtött korabeli leleteket.¹⁴⁹ Sajószentpéteren szintén volt szkíta kori temető,¹⁵⁰ és Hatvan város területén a kelta temető mellett szkíta leletek is kerültek elő.¹⁵¹ Tarcalon 1960-ban szkíta és kelta cserepek kerültek felszínre szőlő alá forgatáskor.¹⁵² Hejőkeresztúron a mezőcsáti út mellett homokbányászással pusztítottak el egy szkíta temetőt 1957-ben. A leletek zöme urnasír volt, és találtak egy LT urnát is, dudoros, azaz hólyagos karperectöredékekkel.¹⁵³ Mátraszelén a kelta temető ismert,¹⁵⁴ de a szkíta temető is.¹⁵⁵ Nógrádkövesden és Pilinyben a szkíta temetőben kelta sírok is voltak,¹⁵⁶ így Patay a szkíták itt tartózkodásának határát a Kr. e. III. század elejében állapította meg. Maráz Borbála Délkelet-Magyarországról több szkíta kori temetőt idézett, melyben kelta leletek kerültek elő.¹⁵⁷ Meg kell említenünk, hogy Kesznyétenben a 11. sírban előkerült korszaknak ugyancsak kelta mintaképe volt, ha szkíta kori fazekas készítette is.¹⁵⁸ Radostyánban¹⁵⁹ a 14. sírban kelta edények, sárkánypárdíszes kardhüvely, kelta fibula mellett kettőskónikus, kézzel formált urnát találtunk. Mindent összevetve látnunk kell, hogy jelentős azoknak a szkítákori temetőknek a száma, melyekben több-kevesebb kelta sír, tárgy van, illetve hatás érződik kimutathatóan, annak ellenére,

hogy ezen temetők egyike sem teljesen feltárt. A kelták sem irtották ki az őslakosságot, bizonyos, hogy egymás mellett éléssel kell számolnunk, a beolvadás időt vett igénybe, valószínű, hogy ez az idő nagy helyi eltéréseket mutatott.

36. kép. Kr.e. IV–III. század fordulójára tehető lelőhelyek térképe a Dunától keletre

Abb. 36. Karte über die auf die Wende des 4–3. Jhs. datierbaren Fundstellen östlich der Donau

¹⁴⁸ Magyar Nemzeti Múzeum Adattára IV. 1960/183. Ilon G., Szob–Gregersen-kerti szkíta kori temetőrészlet. StComit 17/1985. 75–96.

¹⁴⁹ Hellebrandt M., Corpus II. Megjelenés alatt.

¹⁵⁰ K. Végh K., 1969. 75.

¹⁵¹ Hatvany Lajos Múzeum, Hatvan. Ltsz.: 70.1.1. tábl.

¹⁵² Magyar Nemzeti Múzeum Adattára X. 960/396.

¹⁵³ K. Végh K., 1969. 72.

¹⁵⁴ Patay, P., Celtic finds in the mountainous region of northern Hungary. ActaArchHung 24/1972. 353–358.

¹⁵⁵ Patay P., Újabb szkíta sírok Mátraszele mellett. ArchÉrt 1962. 72–76.

¹⁵⁶ Patay P., Szkíta leletek a nógrádi dombvidéken. FolArch VII/1955. 61–74, 74.

¹⁵⁷ Maráz B., A szkítákori őslakosság La Tène-kori továbbélése Kelet-Magyarországon. JPMÉ XXVI/1981. 97–119.

¹⁵⁸ Hellebrandt M., 1988. 6. kép 5. Szabolcs megye területéről egyelőre nem tudunk vegyes temetőkről, lásd Bóna I., A kisvárdai vár története. Kisvárdai, 1961. 85–88. Ispánovics Eszter terepmunkái alapján azonban van szóbeli közlés. Bóna I., A honfoglalás előtti kultúrák és népek. Szabolcs-Szatmár-Bereg megye monográfiája, I. Történelem és kultúra. Nyíregyháza, 1993. 63–137. Véleménye szerint ugyanaz lehetett a folyamat, mint Borsod megyében. Idézi Bottyán Árpádra hivatkozva a tiszaezlári kelta női sírt, melyben szkíta títusú edény volt.

¹⁵⁹ Hellebrandt M., Corpus II. Radostyán. Nyomdában, előkészületben van.

A muhi szkíta-kelta temető sem teljesen feltárt. A Kossuth u. 14. számú háznál a kertben szőlő volt, így nem kutathattunk. A Kossuth u. 16. számú ház kertje sokkal lejjebb van, a domb nyugatra itt lejt, nem valószínű, hogy a temető erre folytatódna. Mindezt alátámasztja az a tény, hogy 1992-ben a Kossuth u. 20. (a mai számozás szerint 70.) számú ingatlan déli folytatásában került elő (3. kép) a bronz karperec és a vas lándzsa. Az összesítő térképen látható, hogy a muhi temető K–Ny irányú, hasonló a váci temető is,¹⁶⁰ és sírcsoportokat állapíthatunk meg, a nagycsaládi életnek megfelelően. A muhi temetőnél is lehetséges, hogy a 23., 38., 43. kados, fegyveres sírok köré temetkeztek csoportba.

A muhi szkíta kori temető a Párducz-féle alföldi szkíta kori kultúrához sorolható,¹⁶¹ mint a kesznyéteni is, Chochorowski Vekerzug kultúrájának tartja, és területileg jelöl ki csoportokat,¹⁶² mely vitatható.¹⁶³ Azt eldönteni, hogy a muhi szkíta kori lakosság etnikailag tulajdonképpen hova tartozik, még a kutatás feladata.

¹⁶⁰ Hellebrandt M., 1994. Vác 29. tábla

¹⁶¹ Párducz, M., Western relation of the Scythian age culture of the Great Hungarian Plain. ActaArchHung 13/1965. 273–301, 273; Párducz M., 1973. 40.

¹⁶² Chochorowski, J., 1985. 152–153.

¹⁶³ Bóna I., 1993. 94. Nem ért egyet Chochorowskival.

Harmatta János¹⁶⁴ és Párducz Mihály¹⁶⁵ foglalkozott az etnikai hovatartozás kérdésével.

A muhi kelta temető gyarapítja azon lelőhelyek sorát, melyek a kelták nyugatról keletre vándorlását jelzik Észak-Magyarországon, földrajzilag a hegyek és a sík, alföldi területek találkozásánál. Jelentős korai leletanyag ismert Pilismarótról,¹⁶⁶ majd a Dunán átkelve Kosdrol,¹⁶⁷ Vácról,¹⁶⁸ továbbá Szécsény,¹⁶⁹ Nógrádmargit,¹⁷⁰ Petőfibánya,¹⁷¹ Hatvan,¹⁷² Hort,¹⁷³

Besenyőtelek,¹⁷⁴ Kistokaj,¹⁷⁵ Muhi, Méra,¹⁷⁶ Novajdrány,¹⁷⁷ Csobaj¹⁷⁸ és Rozvány¹⁷⁹ lelőhelyekről, s a Tisza mentén Mukatchevoig (Munkács),¹⁸⁰ valamint a Tisza mellékfolyói irányában dél-keletre Pikoltig (Piskolt)¹⁸¹ követhetjük nyomon. (36. kép) az általunk LT B₂ időszakba sorolható tárgyakkal temetkező keltákat.

B. Hellebrandt Magdolna

MUHI-KOCSMADOMB, SKYTHISCH-KELTISCHES GRÄBERFELD

Zusammenfassung

In Muhi-Kocsmadomb (Abb. 1) kamen archäologische Funde schon vor den 1890-er Jahren vor, hier führten Ausgrabungen János Szendrei¹ dann Andor Leszihi²⁻³ durch. Ein Bronzespiegel, ein Henkelnapf (Abb. 2) sind zum Vorschein gekommen.⁵ 1971 wurde beim Graben ein Schwert und eine Lanzen spitze aus dem Boden ans Tageslicht gebracht. Freilegungen wurden 1972–74 und 1977 durchgeführt. Wir konnten den Plan der Gräberfeldes mit sämtlichen Gräbern zusammenstellen (A. 3). Die arabische Zifferung von Andor Leszihi wurde fortgesetzt und die Gräbern Nr. 23–45 wurden freigelegt. Im Herbst des Jahres 1992 kamen ein bronzener Armband (Abb. 18–19, 20) und eine eiserne Lanzen spitze im Ackerfeld SW des Hauses Kossuth Str. Nr. 70 (zur Zeit der Ausgrabung Nr. 20) (Abb. 3, mit der Bezeichnung „X“). In der Richtung des Grabes Nr. 25, über dem Grab Nr. 30 zog sich in SW-Richtung ein Graben hin, der eine Breite von durchschnittlich 90 cm hatte und 18 lang gefolgt werden konnte. Südlich des Grabes Nr. 42 gab es ebenfalls einen Graben, der 3,6 m lang zu folgen war (Abb. 31, 12–13). Aufgrund des Fundmaterials können die Bestattungen Nr. 23, 25, 26, 34, 35, 37, 38, 41, 42 und 43 für *keltisch* gehalten werden, die auf dem Gräberfeldplan eingekreist sind. Die anderen Bestattungen stammen aus der Skythenzeit, so die Gräber Nr. 24, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 36, 39, 40, 41a, 44 und 45. Man soll in Betracht ziehen, daß Gegenstände von skythi-

ischem Gepräge auch in keltischen Gräbern vorkommen, so sind z.B. Schnecken (Abb. 23, 15–16) und eine kleine handgeformte Schüssel (Abb. 24, 1) im Grab Nr. 25, Eisenmesser in den Gräbern Nr. 38 (Abb. 25, 14) und Nr. 42 (Abb. 26, 16), im Grab Nr. 43 eine hohe, handgeformte Urne (Abb. 27, 8) und kleine Schalen (Abb. 27, 9, Abb. 28, 2).

Keltisches Fundmaterial

Die bronzenen Schmuckstücke (2 und 3) des Grabes Nr. 25 sind entwickeltere Varianten der Fibeln mit Vogelkopf.¹¹ Sie schlossen sich mit einem Kettenstückchen und mit einem kleinem Eisen an das Torques mit stempelformverziertem Ende (Abb. 23, 9) an. Ähnliche Stücke wurden auch von Lajos Márton publiziert.^{12–14} Die Analogien des Torques findet man im Karpatenbecken,¹⁵ solches gab es aber auch in Memsheim.¹⁷ In einem skythenzeitlichen Gräberfeld wurde ein Torques im Grab Nr. 78 geborgen.¹⁹ In Muhi waren auf dem Skelett des Grabes Nr. 25 bronzene Armbänder auf den Armen und auf den Beinen, letztere waren verziert (Abb. 23, 11, 10). Ähnliche Verzierung ist z.B. aus Böhmen³³ aus Dürrenberg³⁴ bekannt. Eiserne Armbänder waren z.B. in den Gräbern Nr. 25 und 45 vorhanden, sowie in den Urnenbestattungen II und III.²⁶ In Heves gab es 5 Stücke,²⁷ anhand der Annahme von János Szabó mögen

¹⁶⁴ Harmatta J., Kimberek és szkíták. AT XIII/1966. 107–116.

¹⁶⁵ Párducz M., Szkítakorunk etnikumának és kronológiai helyzetének kérdéseiről. AT XV/1968. 135–148. Szkíta uralom, illetve hatás kérdéséhez lásd még Bakay, K., Scythian Rattles in the Carpathian Basin and their eastern Connections. 1971. 330. jegyzet. 120–121.

¹⁶⁶ Bognár-Kutzián, I., Some new early La Tène Finds in the Northern Danube Basin. Alba Regia XIV/1975. 35–46.

¹⁶⁷ Szabó M.-Petres É., 1992. 91–93.

¹⁶⁸ Hellebrandt M., 1994. Vác, 7–84.

¹⁶⁹ Hellebrandt M., Nógrád megye kelta-kori leletei. NMMÉ XVII/1991. 137–159, 17. kép. 147, 16. kép 1–2.

¹⁷⁰ Uo. 139–140, 12. kép 6., 12., 13. kép 1–3.

¹⁷¹ Hellebrandt M., Heves megye kelta kori régészeti leletei. EMÉ XXVII – XXVIII/1992. 85–134, 99–100, 131, 33. kép.

¹⁷² Uo. 95–97, 3–15. kép.

¹⁷³ Uo. 98, 16. kép.

¹⁷⁴ Uo. 86–92, 20–25. kép.

¹⁷⁵ Hellebrandt M., 1994. Kistokaj 55–94.

¹⁷⁶ Hunyady I., 1944. 7. kép.

¹⁷⁷ Hellebrandt M., Kelta hódítás és megtelepedés Észak-Magyarországon. Keszthely, 1994., konferenciakötet, kézirat. Herman Ottó Múzeum adattára 2279–93.

¹⁷⁸ Hellebrandt, M., Der Keltische Kantharos..., 1989. 33–51, HOMÉ XXVII/1989. 439–461.

¹⁷⁹ Bóna I., 1993. 95.

¹⁸⁰ Hunyady I., 1944. 121.

¹⁸¹ Némethi, J., Necropola la tène de la Picolt, jud. Satu Mare. I. Thraco-Dacica IX/1988/. 49–73.

die Eisenarmbände für den damaligen Mensch über Zauberkraft verfügt haben. Als Analogie der eisernen Perle von Muhi kann das im Gräberfeld von Vác³⁸ zum Vorschein gekommene Exemplar erwähnt werden. Gürtelschnallen waren in den Gräbern Nr. 41 (Abb. 12) und 42 (Abb. 27, 5) von Muhi, Parallelstücke der letzteren sind aus Radostyán³⁹ und aus Ciumesti (Csomaköz)⁴⁰ bekannt.

Unter den Waffen kamen drei Schwerter vor. Das Schwert Nr. 1 des Grabes Nr. 23 (Abb. 21, Abb. 23, 1–2) war in einer mit Drachenpaar verzierten Scheide. Mit dieser Verzierung und mit deren Herkunft beschäftigten sich mehrere Forscher, u.a. Miklós Szabó.^{41–46} Eine sehr nahe Analogie zur Scheide von Muhi stellt das Exemplar aus Csabrendek dar.⁴⁷ Das Schwert von Muhi entspricht dem Typ II von Navarro.^{49–50} Vier Lanzenspitzen sind zum Vorschein gekommen, die Beigaben Nr. 3 des Grabs Nr. 23 (Abb. 23, 3), Nr. 7 vom Grab Nr. 38 (Abb. 26, 5), Nr. 5 vom Grab Nr. 41 (Abb. 26, 10) und Nr. 19 vom Grab Nr. 43 (Abb. 28, 18). Analogien dazu sind im Befund von Felsőméra vorhanden⁵⁸. Die im Jahr 1992 ans Tageslicht gekommene Lanzenspitze verfügt über eine kurze Tülle und vertritt ebenfalls den Typ LT B, wie das in Sopron-Bécsidomb gefundene Exemplar⁶⁰. Im Grab Nr. 41 von Muhi gefundene in zwei Teilen zusammengefaltene Lanzenspitze (Abb. 26, 10), wie diejenige von Alsótelekes.⁶¹ Der Schildbuckel Nr. 6 des Grabes Nr. 43 (Abb. 28, 11–12) vom Typ LT B₂ besteht aus zwei Teilen, ähnliche Stücke wurden unter den Rozványer Funden⁶² sowie in Vác⁶³ und im Gräberfeld von Chotin (Hetény)⁶⁴ geborgen. Ähnliche Verzierung wie die der Stücke von Muhi sind unter den Funden der Scordisci zu entdecken.⁶⁵ Ähnlicherweise sind noch auch die Schildsteifungen verziert.^{67–69} Die Mehrheit der eisernen Ringe gehörte zu Schwertern, ebenfalls wie in Vác.⁷⁰ Sieben Stück solche Messer sind ans Tageslicht gekommen, die zum keltischen Fundmaterial zu reihen sind. Das einzigartige Exemplar auf Abb. 23, 4 endet in einem plastischen Knopf. Ähnliches, aber unvollkommenes Exemplar ist das auf der (Abb. 26, 11) dargestellte Stück ohne Knopf, und von solchem Gepräge ist auch das Messer auf (Abb. 28, 8), alle drei sind groß, fast wie eine Waffe. Partielle Analogien können aus Kistokaj,⁷⁴ Silivas⁷⁵ und Radostyán⁷⁶ erwähnt werden. Der Speiß Nr. 14 des Grabes Nr. 42 zeigt die gewöhnliche Form, s. ausführlicher beim Material von Vác.⁷⁷

Keramik

Urnen gab es in den Gräbern Nr. 37 (Nr. 1, Abb. 25, 10) und Nr. 41 (Nr. 2, Abb. 10, Abb. 26, 7). Die Analogien beider Exemplaren sind unter den Gefäßen der Gräber Nr. 24 und 37 des Gräberfeldes von Kistokaj zu erkennen. Das Gefäß Nr. 5 aus dem Grab Nr. 42 (Abb. 27, 4) erinnert in seiner Erscheinung an das Gefäß Nr. 1 des Grabes Nr. 20 von Kistokaj.⁷⁸ Die Schüssel wurden alle auf Drehscheibe hergestellt. Die Exemplare Nr. 2 des Grabes Nr. 38 (Abb. 25, 12) und Nr. 3 des Grabes Nr. 41 (Abb. 11, Abb. 26, 8) die in ihrer Form ähnlich sind, vertreten frühe Typen, Analogien dafür sind aus Tokod⁷⁹ und aus slowakischem Gebiet zu nennen.⁸⁰ Parallele Stücke der Schüssel Nr. 22 des Grabes Nr. 43 (Abb. 28, 5) sind diejenige von Nr. 4 des Grabes Nr. 26 und von Nr. 6 des Grabes Nr. 27 von

Kistokaj.⁸¹ Die Töpfe sind alle scheibengedreht, insgesamt sind 6 davon zum Vorschein gekommen. Parallel zum Stück auf Abb. 24, 4 ist der Topf Nr. 8 des Grabes Nr. 23 von Kistokaj.⁸² Die nächsten Analogien der Töpfe Nr. 8 vom Grab Nr. 26, Nr. 8 vom Grab Nr. 35, Nr. 1 vom Grab Nr. 43 und Nr. 1 des Grabes Nr. 41 vertreten die Exemplare Nr. 1 vom Grab Nr. 9,⁸³ und im Material des Grabes Nr. 23.⁸⁴

Zum skythenzeitlichen Fundmaterial können die folgenden Funde gereiht werden: Schnecken kamen als Beigaben des Grabes Nr. 25 (Abb. 23, 15–16) ans Tageslicht. Eine der beiden war limnisch, wie z.B. diejenigen von Szentes-Vekerzug,⁸⁵ Tápiószele⁸⁶ und Kesznyéten.⁸⁷ Das andere Stück ist eine Kaurischnecke, die ein häufiger Fund ist, in Mezótúr gab es 50 Stücke durchgelocht, als Halskette.⁸⁸ Spiralförmige Anhänger, die auch als Haarringe genannt werden, waren in Muhi im Grab Nr. 40a (Abb. 29, 9) vorhanden. Nach der von M. Párducz angeführten Meinung von P. Reinecke wären diese Gegenstände südrussische oder griechenländische Nachahmungen.⁹¹ Párducz machte darauf aufmerksam, daß solche Funde auch schon in präskythischer Umgebung in Kiskőszeg⁹² zum Vorschein kamen. Viele wurden auch in Chotin (Hetény)⁹³ und in Kesznyéten⁹⁴ gefunden.

Die Benutzung von flachen blauen Glaspasteperlen war im sythisch-keltenzeitlichen Material allgemein verbreitet.⁹⁵ Mit Zickzackverzierung versehene Tonperle als Beigabe war im Grab Nr. 28 in Muhi (Beigabe Nr. 4, Abb. 24, 15). Als Analogien können jene des Grabes Nr. A/3 von Heves⁹⁷ und von Chotin angeführt werden. Beachtenswert ist die Beigabe Nr. 5 des Grabes Nr. 41a, eine kleine flache goldene Perle (Abb. 29, 17).

Skythenzeitliche Eisenmesser war in Muhi im Grab Nr. 38 (Beigabe Nr. 5, Abb. 25, 14) und im Boden über dem Grab Nr. 41 (Abb. 29, 12). Bei dem Griff verschmälert sich das Exemplar auf der Abb. 26, 16, wozu in Chotin mehrere Parallelstücke gibt.¹⁰⁰ Die Analogien der skythenzeitlichen Urne Nr. 1 des Grabes Nr. 44 (Abb. 29, 3) kamen in den Fundstellen von Tápiószele¹⁰¹ und in Sanislau (Szaniszló)¹⁰² vor. Ein handgeformtes Exemplar ist das Gefäß Nr. 5 des Grabes Nr. 43 (Abb. 27, 8), ähnliches findet man in Bucany,¹⁰³ nach dem Gepräge im Fundmaterial von Kistokaj¹⁰⁴ und von Sanislau.¹⁰⁵ Die Schüsseln sind alle scheibengedreht. Analogien zu den Stücken Nr. 2 (Abb. 25, 4) und Nr. 3 (Abb. 25, 5) des Grabes Nr. 33 können wir im Fundort Cauas (Érkávás) nennen.¹⁰⁶ Im Gräberfeld kamen 4 Schüsseln mit eingezogenem Rand ans Tageslicht, alle verteten lokale skythenzeitliche Formen, darunter ist nur eine scheibengedreht. Ähnliches Stück wie die schräge Schale Nr. 1 des Grabes Nr. 30 (Abb. 24, 17) kam in Vámosmikola-Istvánmajor¹⁰⁷ zum Vorschein, die auch auf der Typentabelle von Némethi dargestellt ist.¹⁰⁸ Die Stücke Nr. 1 des Grabes Nr. 31 (Abb. 24, 19) und Nr. 3 des Grabes Nr. 43 (Abb. 27, 9) sind auf Némethi's Tabelle ebenfalls zu entdecken.^{109–110} Blumentopfförmige Gefäße sind in drei Exemplaren vorgekommen, alle waren handgeformt, die lokale, skythenzeitliche Traditionen widerspiegeln. Die Beigabe Nr. 2 des Grabes Nr. 43 erinnert an die siebenbürgischen Gefäße.¹¹¹ Der geteilte Buckelgriff des bruckhaften Gefäßes Nr. 21 aus dem Grab Nr. 29 taucht auch unter den Funden von Chotin (Hetény) auf.¹¹²

Wir haben vier mit Henkel versehenen scheibengedrehten Nöpfe ausgegraben, von denen die Exemplare auf Abb. 24, 7 und Abb. 29, 22 einander ähnlich waren. Sie sind verwandte Typen eines Gefäßes von Tápiószele.¹¹³ Analogie zu Abb. 25, 1 gibt es z.B. im Fundmaterial von Sanislau.¹¹⁴ Ein repräsentatives Stück der Becher von Muhi war jenes mit Tiergestalt verziertem Griff,¹¹⁵ wobei man auch daran denken kann, daß ähnliche in größerer Menge auch aus Holz und aus Metall hergestellt werden konnten.¹¹⁶ Spinnwirtel gab es in vier Exemplaren, die Beilagen Nr. 1 des Grabes Nr. 39 (Abb. 26, 6), 6.2 des Grabes Nr. 45 (Abb. 29, 6, 7), bzw. die im sporadisch vorgekommenen Grab Nr. 41a (Abb. 29, 11) gefundenen Stücke, letzteres aus graphithaltigem Ton. Ihre Analogien kamen u.a. unter den Funden von Szentes-Vekerzug,¹¹⁷ Sanislau (Szaniszló)¹¹⁸ und Chotin (Hetény)¹¹⁹ und von Radostyán¹²⁰ vor.

Unter den *Bestattungssitten* soll man die Sitte der Beilegung von unvollständigen Gegenständen erwähnen, z.B. im Grab Nr. 7¹²⁴ befanden sich die Hälfte einer Tonschüssel und eines Bronzeringes sowie ein menschliches Fingerglied. Der Becher Nr. 6 des Grabes Nr. 28 war ohne seinen Henkel beigegeben, wie es auch in Kesznyéten, im Grab Nr. 3 zu beobachten war.¹²⁶ Im Grab Nr. 32 lag wohl eine Mutter mit ihrem Kind (Abb. 30, 8). Künstlich durchgebohrt ist der Boden des Topfes Nr. 8 vom Grab Nr. 26 (Abb. 22)¹²⁷ Nach der Aufnahme des gestörten Skelettgrabes Nr. 40 (Abb. 31, 3) fanden wir unter den Knochen ein kleines kalziniertes Knochenstück. In Kesznyéten konnten wir bei den Gräbern Nr. 5, 10 und 11 bemerken, daß sich unmittelbar neben den Skelettgräbern je eine Brandbestattung befand.¹²⁸ In Muhi fehlte dem Skelettgrab Nr. 29 der Schädel, das darüber in SW-Richtung liegende Grab Nr. 27 bestand hingegen nur aus einem Schädel. Die *Orientierung* im Fall der für keltisch bestimmten Gräber Nr. 26 und 27 ist S–N bzw. SW–NO, die skythenzeitlichen Gräber Nr. 29 und 30 sind nach S–N gerichtet. Skelettgräber sind diejenigen von Nr. 24, 32, 36 und 40, sie liegen nach O–W, W–O. Die meisten bestimmt keltischen Bestattungen sind mit der Ausnahme des Grabes Nr. 25 Brandgräber, während die skythenzeitlichen Gräber birituale Bestattungen sind.¹²⁹ Die Skelette der Gräber Nr. 30, 32 und 36 wurden in Hockerlage bzw. in Schlafposition auf die rechte Seite gelegt bestattet. Skelette in gestreckter Lage waren in den Gräbern Nr. 24, 25, 26. Das Skelett lag im Grab Nr. 25 am tiefsten. Im keltischen Grab Nr. 26 waren die Knochen (Humerus und Radius) eines Schafes. Schafknochen hat man auch schon in skythenzeitlichen Gräberfeldern beobachtet, so z.B. in Orosháza–Gyopáros,¹³⁰ und in Tápiószele, wo in 20 Gräbern Schenkelbeine von Schafen als Beigaben waren.¹³¹ J. Gy. Szabó, der Schafknochen im Mátra-Gebiet fand, hielt diese Sitte für das Erbe der preskythischen Kultur.¹³² Es kann als bestimmt angenommen werden, daß die partielle Beisetzung eines Schafes ins Grab sowie die Herstellung und Benutzung der mit Rammkopf verzierten Gefäße sich auf dem gleichen Glauben gründet.¹³³ I. Vörös ist der Meinung, daß die beigegebenen Schwein- und Schafteile eine „doppelte Funktion“ erfüllen, sie sind sowohl Speisen als auch Opfer. In Muhi wurde zwischen dem skythenzeitlichen Grab Nr. 28 und dem keltischen Grab Nr. 26 ein Pferd bestattet (Abb. 31, 8, Abb. 32), das ebenfalls nach W–O orientiert ist.

Pferde wurden nur sehr selten neben Menschengräbern bestattet.¹³⁴ M. Párducz vertrat die Meinung, daß Pferdegräber nur am Gräberfeldrand gesucht werden sollen, das in Szentes–Vekerzug freigelegte Gräberfeld ließ mindestens darauf folgern.^{135–136} In Chotin¹³⁷ und in Csanytelek¹³⁸ waren Pferdebestattungen ebenfalls vorhanden. M. Párducz hielt es für bedeutend, daß das Pferdegrab von Aiud (Nagyenyed–Örhegy) in LT-zeitlicher Umgebung zum Vorschein kam, nach ihm wäre es nicht überraschend, wenn die Sitte der Pferdebestattungen auch die LT-Zeit erlebt hätte.¹⁴⁰ Das gleiche hat er auch in Szentes–Vekerzug beobachtet.¹⁴¹

Nach der Analyse des Gräberfeldes von Muhi sind wir der Meinung, daß die Besitzer und Benutzer der freigelegten keltischen Gegenstände zu Mitte des 4. Jhs. v. Chr. hierher gelangten. Sie eroberten die lokale sythische Bevölkerung, die selbst mannigfaltig war, und ein angesehenes friedliches Leben führte, wie darauf die Funde aus den skythenzeitlichen Gräbern hinweisen, so z.B. 12 Spinnwirtel (Abb. 33–34) und der Umstand, daß in den skythenzeitlichen Bestattungen keine Waffen, höchstens Messer beigegeben waren. Eiserne Äxte gab es in den Gräbern A und D (Abb. 34). Die neueren Freilegungen brachten auch aus den Gräbern Nr. 24 und 28 Eisenmesser ans Tageslicht. Sie waren zwar keine Waffen, konnten aber im Nahkampf doch benutzt werden. Drei von den zehn für keltisch zu haltenden Gräbern waren, wie schon erwähnt, reich mit Waffen versehen. Drei Schwerter, ein Schild, vier Lanzen, ein Speiß und vier Messer sind zum Vorschein gekommen. Insgesamt kann man praktisch über fünf mit Waffen ausgestattete Kämpfer sprechen, also über die Hälfte der keltischen Skelette. Typisches keltisches Schmuckstück einer Frau war nur im Grab Nr. 25 vorhanden. Die Kelten bestatteten sich in der Nähe des skythenzeitlichen Gräberfeldes, es gibt sogar Überdeckungen, wie im Fall der Gräber Nr. 34, 41a und 39 (Abb. 32), sie haben also das gleiche Gräberfeld benutzt. *Skythisch-keltische* Gräber in den gleichen Gräberfeldern sind schon an vielen Orten vorgekommen. Mehrere Beispiele können erwähnt werden:

Der Beginn des in Csanytelek–Újhalastó freigelegten Gräberfeldes kann auf das Ende des 7. Jhs. – auf den Anfang des 6. Jhs. gesetzt werden, das Ausgehen ist aber von chronologischem Gesichtspunkt aus noch fraglich. Der Autor war anhand der Beigaben des Grabes Nr. 93 der Meinung, daß die skythenzeitliche Bevölkerung die keltische Eroberung, also die zweite Hälfte des 4. Jhs. erlebt hatte.¹⁴⁴ Ähnlich war vermutlich die Lage in Aiud (Nagyenyed–Örhegy),¹⁴⁵ in Egreskáta (Nagykáta)¹⁴⁶ und in Budapest–Rákospalota, wo eine Urnenbestattung aus dem auch noch während der LT-Zeit benutzten Gräberfeld zum Vorschein kam, mit skythenzeitlichen Funden, anhand des gegliederten Hohlarmbandes steht außer Frage, daß die Skythen mit den Kelten in Verbindung kamen.¹⁴⁷ Skythenzeitliche Gräberfelder gab es auch in Mogyoród, in Penc, in Vámosmikola und in Tápiószele, ihre Position im Verhältnis zu den keltischen Gräberfeldern ist aber meistens weder räumlich vor allem noch zeitlich geklärt. Skythenzeitliche Gräber sind in Szob im Hof des Schlosses Gregersen 1954 und 1955 ans Tageslicht gekommen, sie wurden von G. Laczus erschlossen. 1956 legte I. Kutzián

das Grab Nr. 4 frei. 1963 wurden noch vier Bestattungen gefunden.¹⁴⁸ Im Fundort Besenyőtelek–Szórhát hat J. Gy. Szabó zeitgenössische Funde gesammelt.¹⁴⁹ In Sajószentpéter befand sich ebenfalls ein skythenzeitliches Gräberfeld,¹⁵⁰ in der Stadt Hatvan wurden neben dem keltischen Gräberfeld auch noch skythische Funde geborgen.¹⁵¹ In Tarcal kamen beim Weinbau skythische und keltische Scherben auf die Oberfläche.¹⁵² In Hejőkeresztúr wurde 1957 an der nach Mezőcsát führenden Landstraße ein skythenzeitliches Gräberfeld durch Sandförderung vernichtet, die meisten Gräber waren Urnenbestattungen, zum Vorschein kam noch eine LT-zeitliche Urne, mit den Fragmenten von buckeligen, also blasenförmigen Armbändern.¹⁵³ In Mátraszele ist sowohl das keltische¹⁵⁴ als auch das skythische¹⁵⁵ Gräberfeld bekannt. In Pilis und in Nógrádkövesd waren in den keltischen Gräberfeldern auch skythenzeitliche Gräber,¹⁵⁶ anhand deren P. Patay die Grenze des hiesigen Aufenthalts der Skyten beim Anfang des 3. Jhs. v. Chr. gezogen hat. Von B. Maráz wurden aus SO-Ungarn mehrere skythenzeitliche Gräberfelder erwähnt, die auch keltische Funde enthielten.¹⁵⁷ Wir sollen bemerken, daß der in Kesznyéten, im Grab Nr. 11 vorgekommene Krug auch über keltische Vorbilder verfügt, wenn auch von einem skythenzeitlichen Töpfer hergestellt worden war.¹⁵⁸ In Radostyán¹⁵⁹ fanden wir im Grab Nr. 14 neben keltischen Gefäßen, einer mit Drachenpaar verzierten Schwertscheide und einer keltischen Fibel eine doppelkonische, handgeformte Urne. All dies in Betracht nehmend soll man sehen, daß die Zahl jener skythenzeitlichen Gräberfelder bedeutend ist, in denen sich mehr oder weniger keltische Gräber und Gegenstände befanden bzw. eine solche Wirkung auszuweisen ist, trotzdem, daß keine dieser Gräberfelder vollkommen freigelegt wurde. Die autochthone Bevölkerung wurde von den Kelten nicht vernichtet, sie lebten wohl nebeneinander, und durch die längere Zeit der Verschmelzung entstanden wahrscheinlich große lokale Abweichungen.

Auch das skythenzeitlich-keltische Gräberfeld von Muhi wurde nicht vollkommen freigelegt. Wegen des Weingartens des Hauses Kossuth Str. Nr. 14 konnten wir dort

keine Forschungen durchführen, der Garten vom Haus Kossuth Str. Nr. 16 lag viel tiefer, der Hügel fällt nach Westen, es ist also nicht wahrscheinlich, daß sich das Gräberfeld in dieser Richtung hinziehe. Unsere Vermutung wird auch von der Tatsache unterstützt, daß 1992 in der südlichen Fortsetzung des Grundstückes Kossuth Str. 20 (nach der heutigen Numerierung Nr. 70, auf Abb. 3, mit „X“ bezeichnet), ein Bronzearmband und eine Eisenlanze ans Tageslicht kamen. Wie es auf dem Gesamtplan ersichtlich ist, zieht sich das Gräberfeld von Muhi ähnlich dem Gräberfeld von Vác¹⁶⁰ nach O–W hin, hier konnten wir Grabgruppen feststellen, die den Großfamilien entsprechen. Auch im Fall des Gräberfeldes von Muhi ist vorstellbar, daß sich die Bestattungen um die Gräber Nr. 23, 38 und 43 gelegt wurden.

Das skythenzeitliche Gräberfeld von Muhi kann in die von Párducz beschriebene skythenzeitliche Kultur der Tiefebene gereiht werden,¹⁶¹ ebenso wie jenes von Kesznyéten. Von Chochorowski wird sie für Vekerzug-Kultur genannt, und in sonst bestreitbaren territorialen Gruppen¹⁶² gegliedert.¹⁶³ Die ethnische Zugehörigkeit der skythenzeitlichen Bevölkerung zu entscheiden ist eine weitere Aufgabe der Forschung. Mit dieser Frage haben sich J. Harmatta¹⁶⁴ und M. Párducz¹⁶⁵ beschäftigt.

Das keltische Gräberfeld von Muhi vermehrt die Zahl jener Fundorte, die in N-Ungarn die Wanderung der Kelten nach W–O bezeichnen, geographisch gesehen beim Treffen der Berge und der flachen Gebiete der Tiefebene. Ein bedeutendes frühes Fundmaterial ist von den Fundorten Pilismarót,¹⁶⁶ dann über der Donau Kosd,¹⁶⁷ Vác,¹⁶⁸ weiterhin Szécsény,¹⁶⁹ Nógrádmárcal,¹⁷⁰ Petőfibánya,¹⁷¹ Hatvan,¹⁷² Hort,¹⁷³ Besenyőtelek,¹⁷⁴ Kistokaj,¹⁷⁵ Muhi, Méra,¹⁷⁶ Novajdrány,¹⁷⁷ Csobaj¹⁷⁸ und Rozvány.¹⁷⁹ Entlang der Theiß können die Spuren der sich mit den auch von uns in die Periode LT B₂ gereihten Gegenständen bestatteten Kelten bis Mukatchevo (Munkács),¹⁸⁰ sowie in der Richtung auf die Nebenflüsse der Theiß nach SO bis Piskolt¹⁸¹ gefolgt werden.

M. B. Hellebrandt

JELVÉNY (*SIGNUM*) ALBERTFALVÁRÓL

A pannoniai limes budapesti szakaszán, Aquincum és Campona között, 1994-ben Albertfalván, az auxiliaris tábortól nyugatra 160–250 méterre a vicus újabb 2000 m²-es felületét tártuk fel.¹

A hasta formájú, vasból készült lelet a vicus 1994-ben előkerült egyik szabálytalan alakú, 5,10×4 m alapterületű, cölöpszerkezetű Flavius kori ház betöltéséből került elő. (1. kép)

Az új lelet hossza: 19 cm, legnagyobb szélessége: 4,3 cm. A lándzsahegy felületén a gerinc – teljes hosszban – jól látható. A hasta formájú tárgy babérlevél alakú két szélét keskeny bronztokkal, élvédővel látták el, mely csaknem teljes épségben megmaradt. E keskeny bronztok a kard és törhüvelyek két hosszabb szélén is megjelenik, de az albertfalvi emléknél ez a bronztok nem ezt a funkciót töltötte be. Itt az új leletet élvédővel látták el, mely csaknem teljes épségben megmaradt. Ez a keskeny, kétágú bronz élvédő – eredetileg – csuklótaggal működhetett. A tárgyon viszont a csuklótag nem látható, mert itt ezen a helyen a tárgy díszítéseit helyezték el. A lándzsahegy felső, elkeskenyedő részén – közel a lándzsacsúcshoz – vaslemezből készült, vékony, háromszorosan csavart karikadisz van. A lelet tetejét egy vasból készült gombdíz alkotja, melyre még egy bronzkarikát is erősítettek. Tehát a díszítések miatt a csuklótag ezen a darabon hiányzik.

A lelet köpűje vaslemezből készült. A tárgy két darabra tört munka közben. A törésfelületnél is megfigyeltük, hogy a köpű – nem látható – felső része fokozatosan keskenyül. A köpű alsó része hosszabb és enyhén kiszélesedik. A köpű belsejében kevés fanyom volt. A köpűre és a lándzsahegy felületére vasolvadék rakódott, melyben apró láncszemek ismerhetők fel. Ezek a részben megolvadt láncszemek nem egy hüvely áttört díszű részéhez tartoznak, hanem ezek a tárgyhöz tartozó függesztő-(biztosító)lánc maradványait képviselik.

A kisebb lándzsahegy felületéről ezt a vasolvadékot leszedettük, csak egy kis részt hagytunk meg ebből az

egyik oldalon – a további elemzések céljára. A köpű alsó részén, oldalt egy kis méretű, ívelt szélű vaslemezen pici szeghely látható. Alatta, kis távolságra ugyancsak egy pici méretű, ívelt szélű vaslemezen pici szeghely mutatkozott. A köpű másik oldalán és a köpű kiszélesedő részén ismét vasolvadék jelentkezett. A vaslemez a kis szegekkel a rögzítés funkciójához tartozott. (2–7. kép)

*

Az új albertfalvi kis hasta mérete és típusa jelvényre utal. Az albertfalvi kis lándzsahegy nem a lapos lemezből készült jelvények közé sorolható, melyeket veretként vagy függőként applikáltak a balteusra.² Az albertfalvi új leletet minden oldalról tökéletesen elkészítették és díszítésekkel látták el.

A beneficiarius feliratokkal, jelvényekkel, ábrázolásokkal és ezek értelmezéseivel már sok kutató foglalkozott. A kis jelvényeket a II–III. században, az eredeti, valóságnak megfelelő méretű, meghatározott típusú jelvények után készítették. Ezért maradhatott meg az élvédő az albertfalvi leleten is. E jelvényeket a helytartói hivatalok beosztottjai használták.³

Az albertfalvi éltartóval ellátott, babérlevél alakú kis lándzsahegy közelebbi párhuzamát a III. század I. felére keltezett Lucius Valerius Augustalis speculator salonai sírkövén találtuk meg.⁴ (8. kép) Az éltartó itt is megjelenik, mint az albertfalvi jelvéynél. A salonai jelvény formája eltér az albertfalvi kis lelet babérlevél formájától. A lándzsahegy gerincét mindkét emléken jelölték. A beneficiarius jelvényekről ismert, ún. szemek az albertfalvi leletnél nem láthatók,

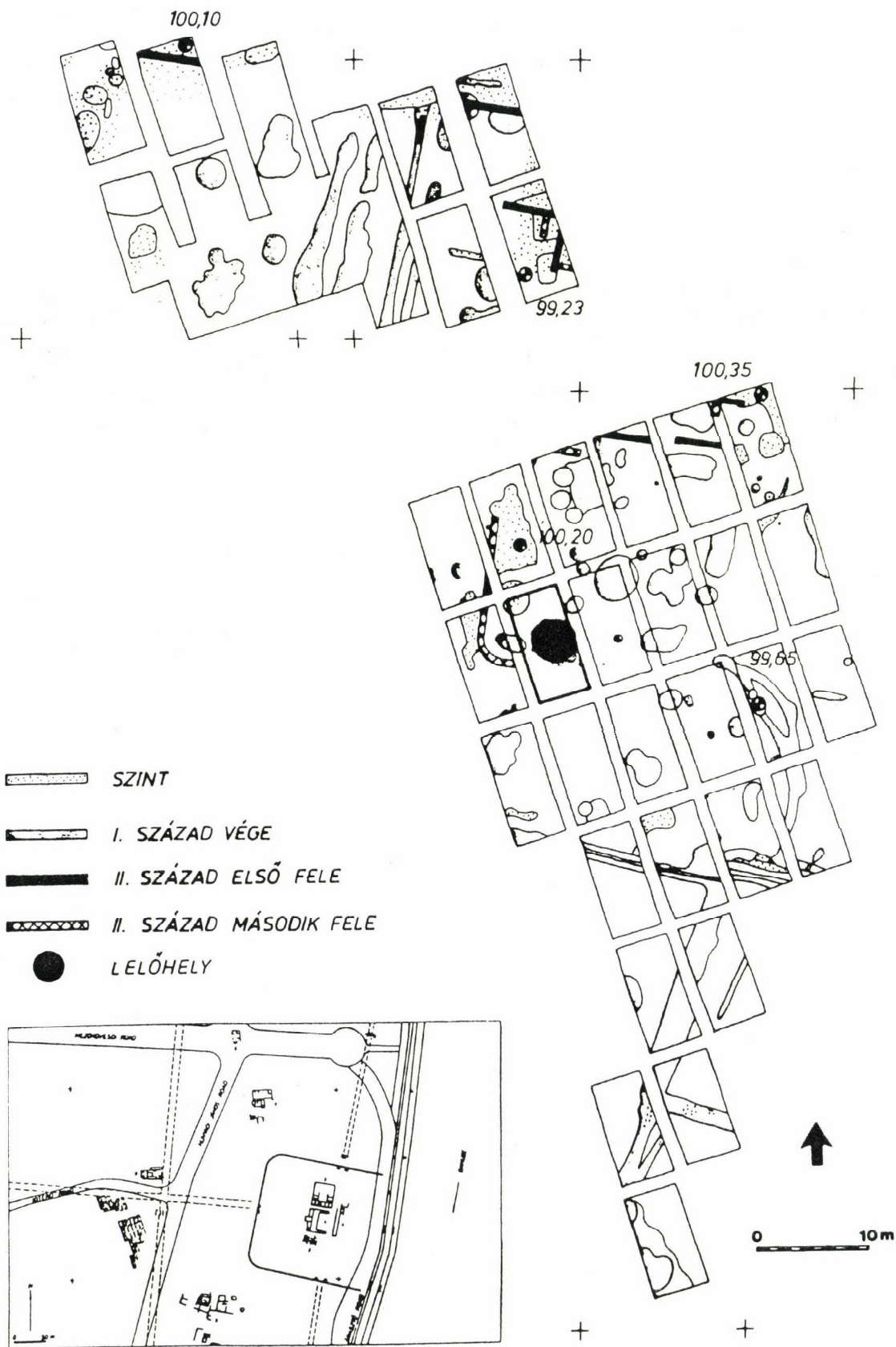
² L. Petculescu, Miniature spearhead fittings of military equipment in Roman Dacia. Dacia XXXVII. 1993, 181–196.; K. Eibl, Gibt es eine spezifische Ausrüstung der Beneficiarii? Der römische Weihebezirk von Osterburken. II. Stuttgart 1994, 273–298.; M. Buora, Beneficiarii in Aquileia. Aquileia Nostra 1994, 68–78.

³ Kovács P., A beneficiariusok tárgyi és feliratos emlékei Pannoniában. Diplomamunka. Kézirat. Bp. 1993, 5–31. – Itt köszönöm meg Kovács Péternek, hogy kéziratot munkáját rendelkezésemre bocsátotta.

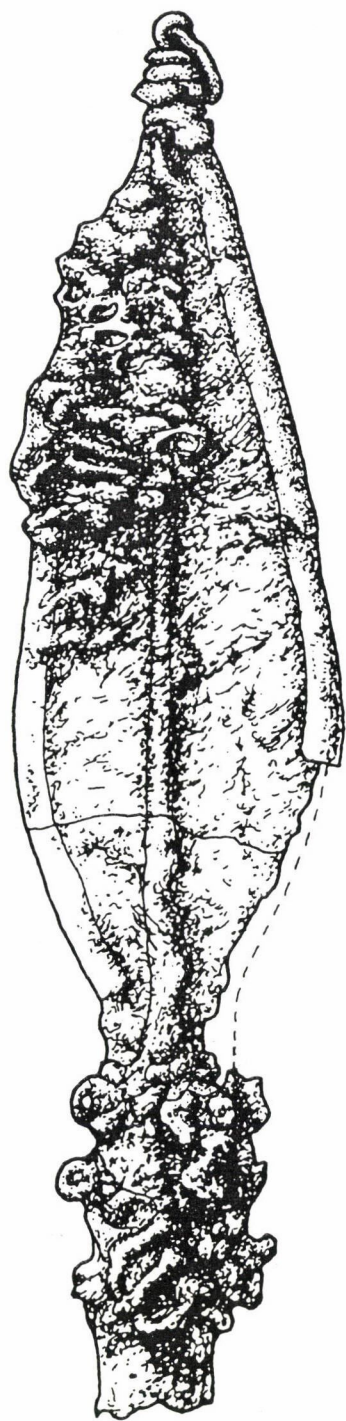
⁴ G. Behrens, Mars-Weiungen in Mainzer Gebiet. Mainzer Zeitschr. XXXVI. 1941, 8–21.

¹ K. Szirmai, Excavation in the military vicus of Budapest/Albertfalva 1994. in: Roman Frontier Studies 1995. (Oxbow Monograph 91/1997) 527–529. A tárgy lelt. száma: 95.1.950. (BTM, Aquincumi Múzeum.)

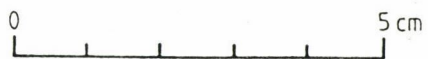
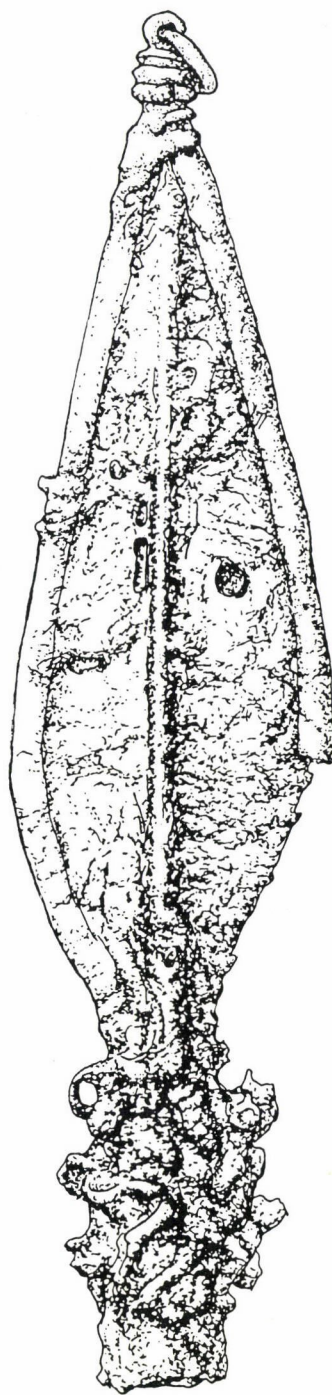

1. kép. A lelet lelőhelye. (Málik É. rajza)
Abb. 1. Fundort des Signums. (Zeichnung von É. Málik)

2. kép. Jelvény Albertfalváról (restaurálás előtt).
(Csernus E. rajza)

Abb. 2. Signum aus Albertfalva (vor der Restaurierung).
(Zeichnung von E. Csernus)

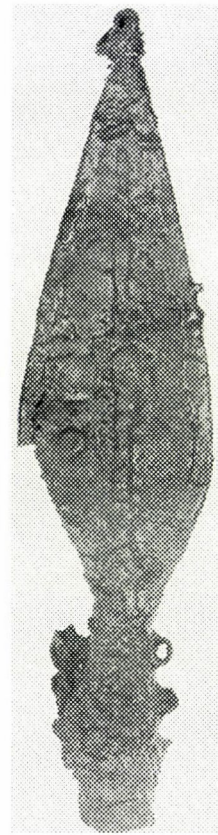
3. kép. Az albertfalvi jelvény (restaurálás után).
(Csernus E. rajza)

Abb. 3. Signum von Albertfalva (nach der Restaurierung).
(Zeichnung von E. Csernus)

4. kép. Jelvény Albertfalváról. Előlnézet.
(Komjáthy P. felvétele)
Abb. 4. Signum aus Albertfalva. Vorderansicht.
(Aufnahme von P. Komjáthy)

5. kép. Jelvény Albertfalváról. Hátnézet.
(Komjáthy P. felvétele)
Abb. 5. Signum aus Albertfalva. Rückansicht.
(Aufnahme von P. Komjáthy)

a salonai ábrázoláson ezt is kifaragták. Az ún. keresztvasat a salonai domborművön jelezték, az albertfalvi kis jelvénynek nincs keresztvasa. Az albertfalvi jelvény lándzsacsúcsán karika és gombdíszek vannak, a salonai sírkő jelvényének lándzsacsúcsa díszítetlen. A köpű enyhén szélesedik az albertfalvi kis jelvényen és a salonai ábrázoláson is. Még egy hasonló III. századi sírkőábrázolást megemlítnék Perinthusból, ahol a lándzsahegy élvédőjét szintén ábrázolták.⁵ (8. kép) A lándzsahegy formája az albertfalvi példányon babérlevél, a sírkőábrázoláson ez szív alakú. Az albertfalvi leleten a lándzsahegy csúcsán lévő gomb tetejére még egy karikát erősítettek, a perinthusi ábrázoláson a lándzsahegy tetejét gomb alkotta. A lándzsahegy bordája mindkét példányon megjelent. A perinthusi síremlék jelvényén az ún. szemeket kifaragták, az albertfalvi példányon nincsenek ún. szemek. A perinthusi reliefen a jelvény köpű ábrázolását a jelvényt tartó figura keze eltakarja.

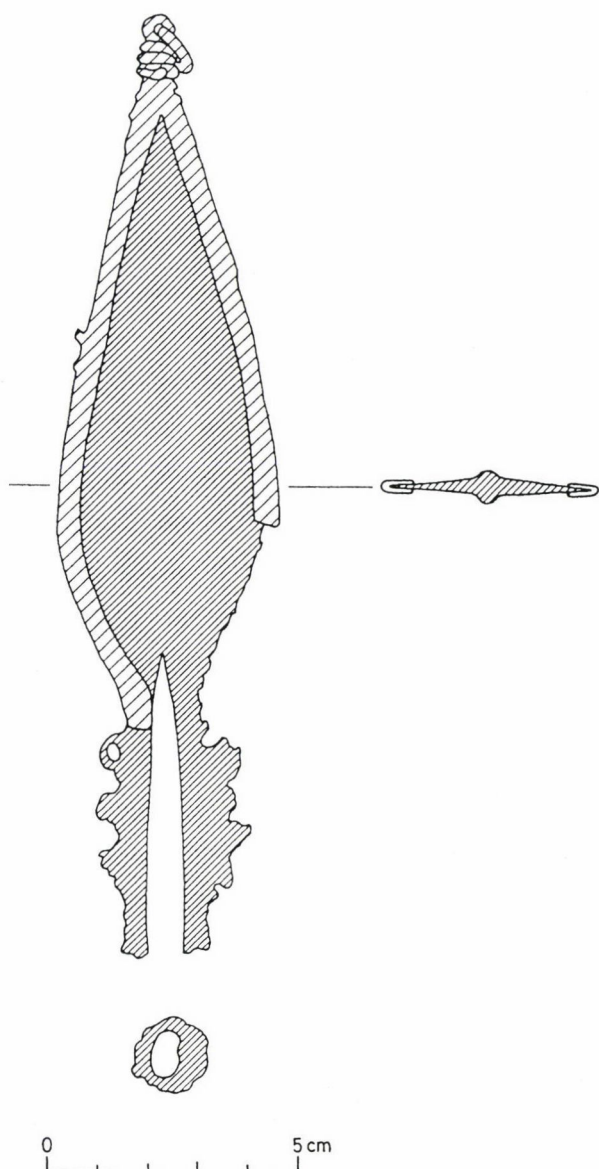
Az említett ábrázolásokon kívül az albertfalvi jelvénnel kapcsolatban a pfünzi, eredeti méretű jelvényt szükséges bemutatni.⁶ (8. kép) Az albertfalvi kis lelet babérlevél alakú, mint az eredeti pfünzi példány. Az albertfalvi új jelvényen karika és gombdíszek vannak, a pfünzi lándzsahegyen ez nincs. A lándzsahegy bordáját mind az albertfalvi, mind a pfünzi leleten kidolgozták. Az ún. szemeket csak az eredeti méretű, pfünzi példányon jelölték. Az albertfalvi kis jelvény köpűtípusa megegyezik a pfünzi lándzsahegy köpűjének típusával.

Itt említjük meg az új albertfalvi lelet legközelebbi párhuzamát, a Regensburg-Kumpfmühl castellumból származó vasjelvényt.⁷ (8. kép) Hasta formájú, babérlevél alakú, mint az albertfalvi példány. A gerincet mindkét tárgyon kidolgozták. A lándzsahegyet élvédővel látták el, mint az albertfalvi példányt. Az ún. szemek hiányoznak mindkét darabon. A jelvény tetején a díszek csaknem ugyanazok, mint az albert-

⁵ E. Ritterling, Ein Amtsabzeichen der beneficiarii consularis im Museum zu Wiesbaden. Bonn Jb 125 (1919) 9–37.

⁶ E. Ritterling, i. m., 34.

⁷ K. Dietz-V. Osterhaus–S. Ricckhof-Pauli and K. Spindler, Regensburg zur Römerzeit. Regensburg 1979, 301.

6. kép. Az albertfalvi jelvény metszete.
(Csernus E. rajza)

Abb. 6. Schnitt des Signums von Albertfalva.
(Zeichnung von E. Csernus)

falvi leleten, csak a regensburgi-kumpfmühli darabon az utolsó karika hiányzik. A köpű formája azonos az albertfalvi és a Regensburg-kumpfmühli leleten. Az albertfalvi példány közel 7 cm-rel nagyobb, mint a Regensburg-Kumpfmühlből származó darab. Itt említjük meg, hogy az albertfalvi lelettel csaknem teljesen azonos tárgyat ismerünk, mint egy pugio hüvelyveretét Gilau cohors-táborból.⁸

⁸ D. Isac, Die Kohorten und Alenkastelle von Gilau. Führer zu archäologischen Denkmälern in Dacia Porolissensis. 6 Zalau. 1997, 107. Taf. XXVI/11.

7. kép. Röntgenfelvétel az albertfalvi jelvényről.
(Hutay G. felvétele)

Abb. 7. Röntgenaufnahme über das Signum von Albertfalva.
(Aufnahme von G. Hutay)

Az élvédő alkalmazásának jelölését már egy köztársaságkori dénárbrázoláson is megtaláljuk.⁹ (8. kép) A lándzsahegy szív alakú, nem babérlevél alakú, mint az albertfalvi jelvénynél. A bordák jelölése és a köpű formája megegyezik az albertfalvi és az említett éremképen látható jelvénynél. Az említett adatok alapján ez a köztársaságkori dénár hasta ábrázolása képviselte az albertfalvi jelvény előképét.

Tehát az albertfalvi II. századi, babérlevél alakú, élvédővel ellátott, bordás új lelet előképét a köztársaságkori dénárbrázolások között találjuk meg. A pfünzi castellumban előkerült eredeti méretű és a Regensburg-kumpfmühli kis jelvény változatait képviselik a későbbi salonai és perinthusi jelvényábrázolások. (8. kép)

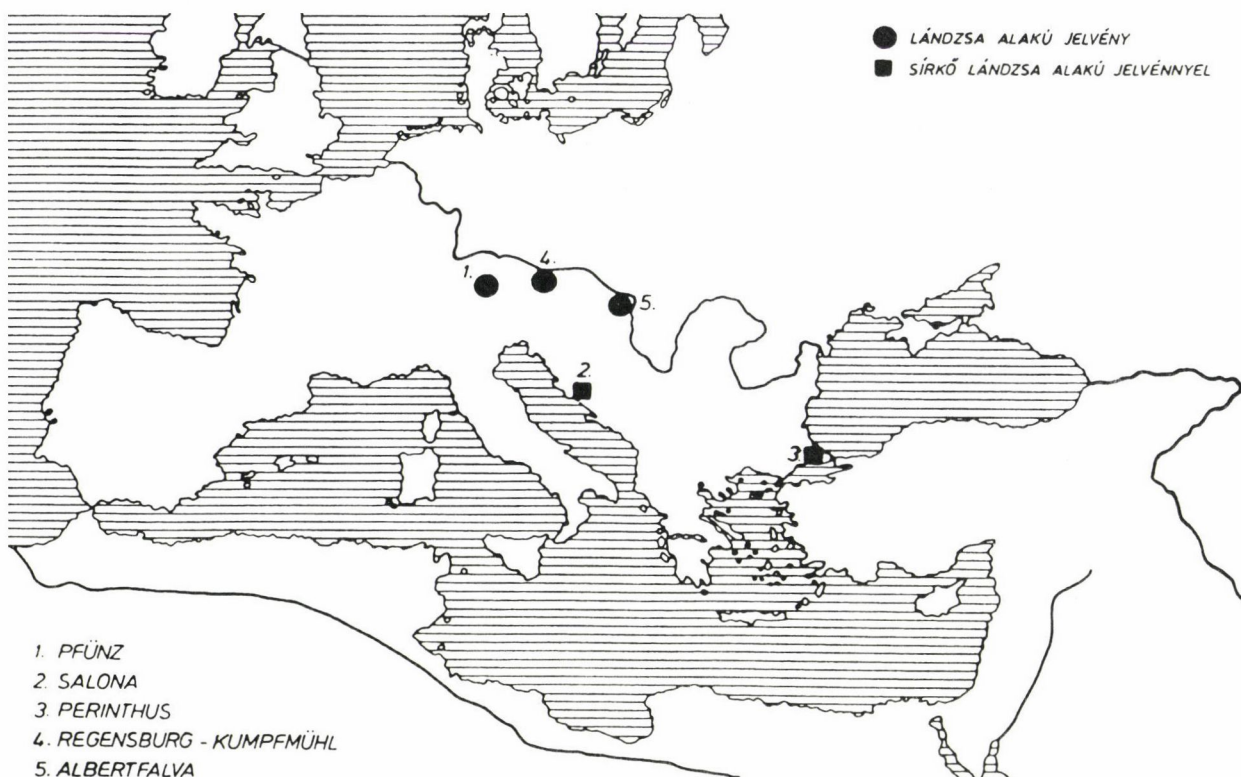
A lándzsahegy mint jelvény Raetiában, ábrázoláson Raetiában, Dalmatiában, Thrakiában tűnik fel. Ez

⁹ A. Alföldi, Hasta Summa Imperii. American Journal of Archeology 63/1959/25.

LÁNDZSA ALAKÚ JELVÉNYEK					
ÉREM	LELET	SÍRKÖVEK ÁBRÁZOLÁSAI		LELETEK	
	PFÜNZ	SALONA	PERINTHUS	REGENSBURG-KUMPFÜHL	AQUINCUM
					

8. kép. Az albertfalvi jelvénynek és párhuzamainak típusai. (Típustáblázat) – (Málik É. rajza)
 Abb. 8. Typen des Signums von Albertfalva und seiner Analogien. (Typentafel) – (Zeichnung von É. Málik)

9. kép. Az albertfalvi jelvény párhuzamai a Római Birodalomban. (Málik Éva rajza)
 Abb. 9. Analogien des Signums von Albertfalva im Römischen Reich. (Zeichnung von É. Málik)

a kis lándzsahegy élvédővel – az első lelet – mint jelvény (signum) Pannonia Inferiorból, Albertfalváról! (9. kép)

Az albertfalvi jelvény (signum) is gazdagítja az eddig ismert hastatípusokat.

Az albertfalvi jelvény (signum) tulajdonosa egy lovas katona lehetett, a helytartói hivatalok egyikéből –

a II. században – Albertfalván. Az albertfalvi új lelet a korabeli, helyi fémműves műhelyek egyikében is készülhetett. A lelet jelentőségéhez tartozik az is, hogy ez az új lelet, az albertfalvi tábort körülövező vicus egyik Flavius kori házának betöltéséből származik.¹⁰

Szirmai Krisztina

ZEICHEN (SIGNUM) AUS ALBERTFALVA

Zusammenfassung

Das Vorbild des aus Albertfalva aus dem 2. Jh. stammenden, lorbeerblattförmigen, mit scheideschützer versehenen gerippten neuen Fundes (Abb. 1–7) findet man im Kreis der Denardarstellungen aus der Zeit der römischen Respublica. Varianten der aus dem Castellum von Pfülz vorgekommenen Zeichen in origineller Größe und jedes aus Regensburg-Kumpfmühl vertreten die späteren Signumdarstellungen aus Salona und Perinthus. (Abb. 8)

Die Lanzenspitze als Signum taucht auf Darstellungen in Raetien, Dalmatien, Thrakien auf. Diese kleine Lanzenspitze mit scheideschützer aus Alberfalva ist als Signum in Pannonia Inferior der erste Fund! (Abb. 9)

Das Signum von Alberfalva bereichert die bisher bekannten Hastatypen.

Der Besitzer des Signums von Albertfalva mag ein Reitersoldat von einem der Statthalterämten – im 2. Jh. – in Albertfalva gewesen sein. Der neue Fund aus Albertfalva konnte auch in einer der zeitgemäßen, lokalen Werkstätten hergestellt werden. Zur Bedeutung dieses Fundes gehört auch das, daß dieser neue Fund aus der Einfüllung aus der Flavianuszeit ist, das aus dem Häuser der Militärlager von Albertfalva umgebenden Vicus stammt.^{1–9}

K. Szirmai

¹⁰ E munka rövidített formáját a Roman Frontier Studies XVII (Zalau, 1997) actája részére leadtuk. A jelvénnel kapcsolatos baráti, szakmai tanácsokért, közlésekért Kocsis Lászlónak, Kovács Péternek és Nagy Mihálynak tartozom köszönettel. A lelet restau-

rálási, fotózási, rajzi munkáit Bakayné Perjés Judit, Komjáthy Péter, Csernus Erzsébet, Málik Éva (BTM) végezte el. A röntgenfelvételt Hutay Gábor (MNM) készítette. Munkájukat itt köszönöm.

RÓMAI KORI ÜVEGGYÖNGYÖK BRIGETIÓBÓL

Komáromban, Szőny – Vásártér lelőhelyen Brigetio polgárvárosának területén 1994-ben, az ELTE BTK Ókori Régészeti Tanszékének (1995 óta Régészettudományi Intézet) tanásatásán, 224 darab üveg- és 22 darab korallgyöngyszem, valamint 1 darab üvegkarika került elő.¹ (Lelt. sz. 994.D16.252.1–213) A gyöngyszemek egy lakóház (amelynek pontos szerkezete még nem ismert) egyik belső helyiségének sarkában, kemény, letaposott vagy ledöngölt agyagszinten – vélhetően járószinten vagy terrazzo alapozáson – voltak szétszóródva. Minthogy viszonylag kis helyen, vékony rétegben voltak találhatók, arra lehet gondolni, hogy elszóródott nyaklánc(ok) gyöngyei kerültek a földre. (D/16-os szelvény, SE 252-es szint.) Mellettük apró állatcsontok² (lelt. sz. 994.D16.252.218), egy barna mázas, vékony falú kerámia³ (lelt. sz. 994.D16.252.214), valamint három korrodált, amorf fémdarab voltak (lelt. sz. 994.D16.252.215–7. – a gyöngyök restaurálását Pintér Erzsébet [ELTE BTK Régészeti Tanszékcsoport] végezte). Néhány gyöngyszem erősen korrodált állapotban került elő, a vegyszeres tisztítás során 34 darab megsemmisült, és a restaurálást követően összesen 212 darab gyöngy maradt meg, amelyek közül 140 darabot lehetett felfűzni. Az elpusztult daraboknak mintegy harmada az alább ismertetett botgyöngyök közé, a többi pedig a 16–17-es számú formához tartozott. A feltárt gyöngyök valószínűleg csak egy részét képezik az agyagszinten szétszóródott gyöngysornak, minthogy a D/16-os szelvény az épület helyiségének csak egy részét foglalta magába, ezért az ásatások későbbi folytatásával a szomszédos szelvényekből (D/15, E/15, E/16 és a szelvényfalak) még nagyszámú gyöngyszem előkerülése várható. Az eddig előkerült gyöngyszemek feltehetőleg több nyaklánc részei voltak, amint az a gyöngyszemek méret- és formabeli eltérései alapján feltételezhető. A formai sa-
jára

tosságok alapján 19 típust lehet elkülöníteni, ezen belül három csüngőformát. (1. kép)

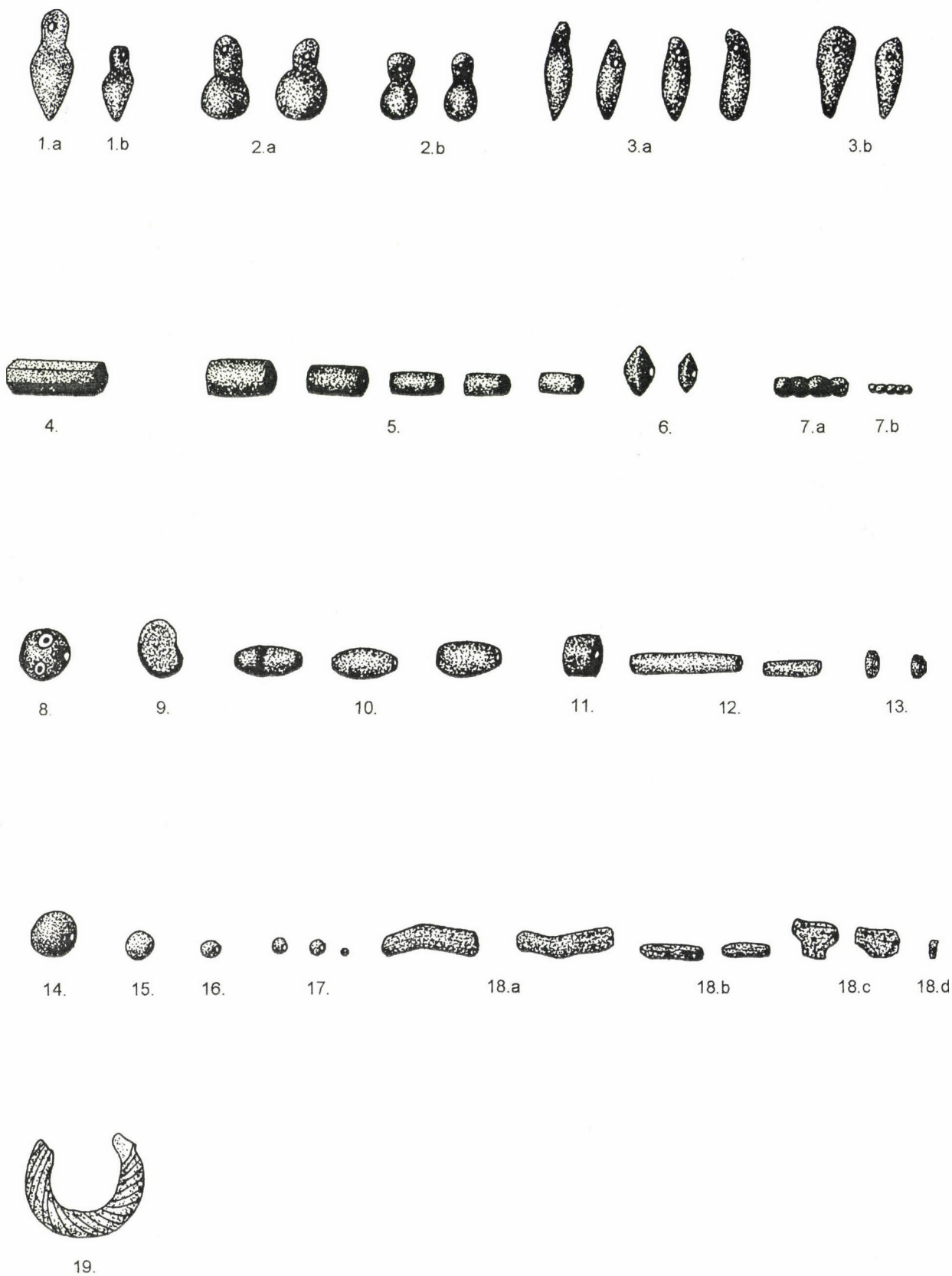
- 1.a fordított kúp alakú csüngő (továbbiakban kúp-csüngő), sötétkék üvegből, 1 db,
- 1.b az előző formánál kisebb kúpcsüngő, sötétkék üvegből, 1 db,
- 2.a gömb alakú csüngő (gömbcsüngő), akasztórész-szel, 1 db sötétkék üvegből és 1 db szintelen üvegből,
- 2.b gömbcsüngő, fele akkora, mint az előző, 2 db sötétkék üvegből,
- 3.a elnyújtott ellipszis alakú csüngő, a vékonyabb végén átfúrva, 1 db szintelen, 1 db fehér és 3 db sárgás üvegből,
- 3.b az előzőkhöz hasonló csüngő, azzal a különbséggel, hogy mindig a vastagabb vége van átfúrva, 4 db zöldes-fehéres üvegből,
4. hatszög alapú, hasáb alakú gyöngy (hatoldalú gyöngy), zöld üvegből, 1 db,
5. henger alakú gyöngy (hengergyöngy), különféle méretekben, 35 db sötétkék és 1 db fehér üvegből,
6. lencse alakú gyöngy (lencsegyöngy), 9 db sötétkék, 2 db világoskék és 1 db zöld üvegből,
- 7.a több tagból álló, hosszú, hengeres, ún. botgyöngy, 19 db barnás üvegből,
- 7.b botgyöngy, de az előzőnél jóval vékonyabb, 6 db barnás üvegből,
8. ún. szemesgyöngy, 3 db sárgásbarna üvegből, három-három fehér üvegberakással,
9. lapos, korong alakú gyöngy, hosszában átfúrva (lemezgyöngy), 1 db zöld és 1 db sárgás üvegből,
10. a hengergyöngyhez hasonló, hordó alakú gyöngy (hordógyöngy), 1 db kék, 1 db zöld és 1 db sárgás üvegből,
11. rövid, henger alakú gyöngy (dobgyöngy), 1 db fehéres üvegből,
12. hosszú, vékony, hengeres gyöngy (pálca-gyöngy), 3 db csontfehér színű üvegből,
13. apró, korong alakú gyöngy, 22 db kékeszöld üvegből,
14. gömb alakú gyöngy, 16 db világoskék és fehér üvegből,

¹ Köszönettel tartozom Dr. Borhy László és Számadó Emese ásatásvezetőknek, hogy a leletet feldolgozásra és publikálásra átengedték.

² Vörös István meghatározása szerint madár, malac és ragadozó hal csontjai. Segítségét ezúton is köszönöm.

³ Mivel mérete csak kb. 1 cm, az edénytípus pontosan nem határozható meg.

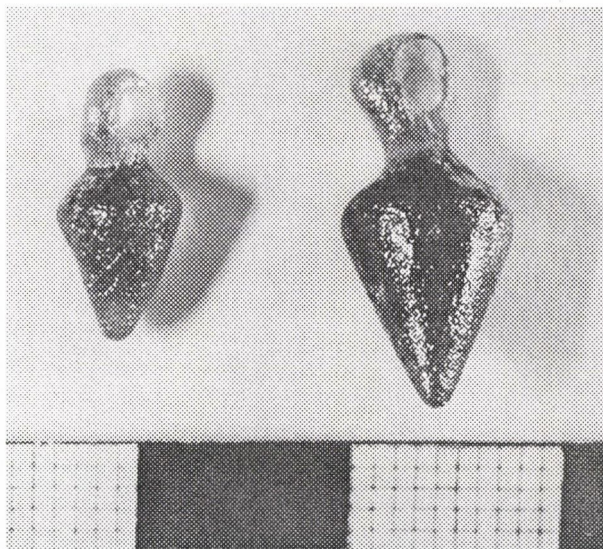

1. kép. Az üvegyöngyök típusai, valamint az üvegarika
 Abb. 1. Typen von Glasperlen, sowie der Glasring

15. szabályos gömb alakú gyöngy, 1 db sötétkék üvegből,
16. kis, gömb alakú gyöngy, 10 db fehér üvegből,
17. különféle apró szabályos és szabálytalan gömb alakú gyöngyök, 40 db erősen korrodált barnás üvegből,
- 18.a hosszú, vastag, hosszában átfúrt korallszem, 2 db,
- 18.b az előzőnél vékonyabb és rövidebb korallszemek, 17 db,
- 18.c rövid, vastag korallszem, 2 db,
- 18.d kis, korong alakú korallszem, 1 db,
19. törött, szintelen üvegkarika, kilenc spirálisan és párhuzamosan rátekert vékony, sárga (fém?) szállal.

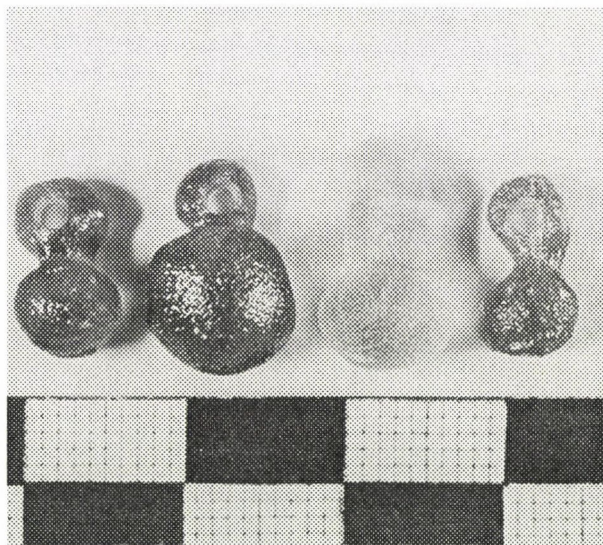
A felsorolt típusokat két fő csoportra lehet osztani: csüngőkre és egyéb gyöngytípusokra. A csüngők között három forma különböztethető meg: a kúpcsüngő (2. kép), a gömbcsüngő (3. kép) és egy elnyújtott ellipszis alakú forma. Míg a korábbi szakirodalomban a kúpcsüngőre vonatkozóan nem található analógia, gömbcsüngő néhány esetben felbukkan. Legalább négy darab ismert a 6. századi keszthely-fenékpusztai temető sírjaiból,⁴ amelyek üvegből készültek, valamint egy hasonló darab a ságvári későrómai temetőből,⁵ szintén üvegből. Ismerünk továbbá két, ismeretlen pannoniai lelőhelyről származó gömbcsüngőt, amelyek bronzból készültek.⁶ Hasonló, de ellapított formájú csüngő található a jutasi avar temető 116. női sírjában is, sötétkék üvegből, a 7. század első negyedére datálhatóan.⁷ Az a jelenség, hogy ugyanazt a formát üvegből és fémből is elkészítették, a csüngőtípus amulett-jellegére utalhat. A 3.a és 3.b típusú csüngők egymáshoz hasonló formát mutatnak. Az eltérés abban mutatkozik meg, hogy a 3.a forma ovális vagy az egyik végén vékonyabb, és a furat a vékonyabb végén van, míg a 3.b forma mindig vastagabb az egyik végén, és a furat is a vastagabb végén van. A 3.a forma talán azoknak a makk alakú csüngőknek az üvegből készített egyszerűsített másai, amelyek pontosan kidolgozva aranyláncokon gyakran előfordulnak.⁸

A hatoldalú, a henger- és a lencsegyöngyök, amelyek Pannoniában a legelterjedtebb gyöngyformákhoz

2. kép. Kúpcsüngők
Abb. 2. Kegelförmige Anhänger

tartoznak, ugyanígy az alföldi szarmata gyöngyleletekben is nagy számban találhatók, egyaránt előfordulnak kék és zöld színben is. Eredetük Egyiptomra vezethető vissza,⁹ ahol a gyártóműhelyük működése Alexandriában feltételezhető. Az üveggyöngyökkel a drágaköveket kívánták másolni: a kék színűvel a nehezen beszerezhető és drága lapis lazulit, a zöld színűvel a berillt és a smaragdot. Megfigyelhető, hogy a berill természetes módon, hatszög alapú hasáb alakban kristályosodik,¹⁰ ez tehát a hatoldalú gyöngy esetében

3. kép. Gömbcsüngők
Abb. 3. Kugelförmige Anhänger

⁴ Barkóczi, L., A 6th Century Cemetery from Keszthely-Fenékpusztai, Acta ArchHung 20 (1968) 304 és LVIII. t. 7.

⁵ Sz. Burger, A., The late Roman Cemetery at Ságvár, Acta ArchHung 18 (1966) 112., 197., 209.

⁶ Vásárlásból származó darabok, magántulajdonban.

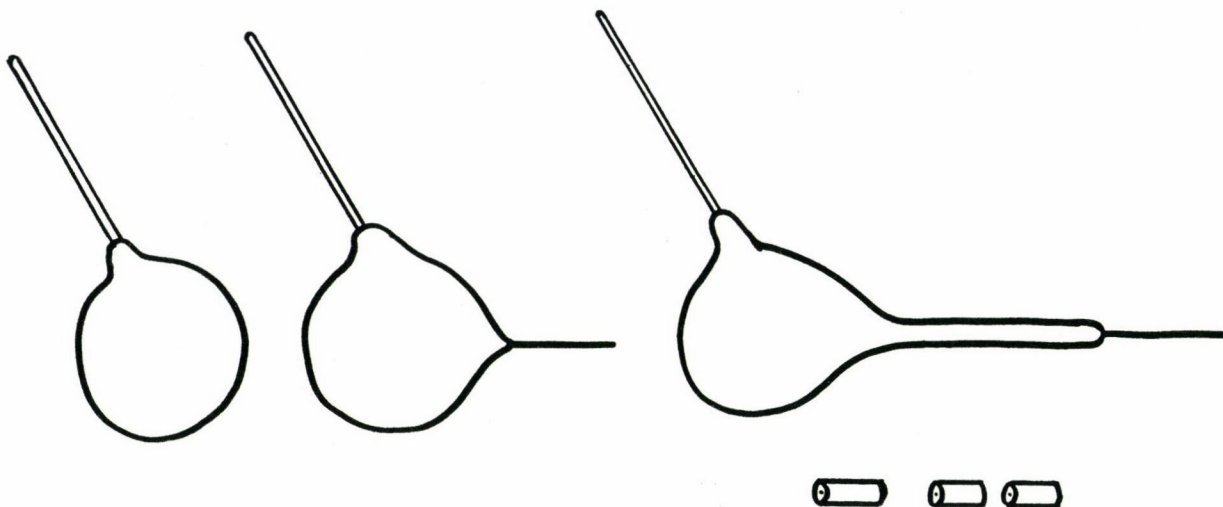
⁷ Pásztor A., A kora és középkori avar kori gyöngyök és a bizánci éremleletes sírok kronológiai kapcsolata, Somogyi múzeumok Közleményei 11 (1995) 71., II. t. 34.

⁸ Marshall, F. H., Catalogue of the Jewellery Greek, Etruscan, and Roman in the Departments of Antiquities British Museum, London 1911, 1947., 1950., 1952., 2190. képek.

⁹ Oroszlán Z. – Dobrovits A., Az egyiptomi gyűjtemény. Vezető. Budapest 1939, 117–118.

¹⁰ Bognár L., Ásványhatározó. Budapest 1987, 31. sz.

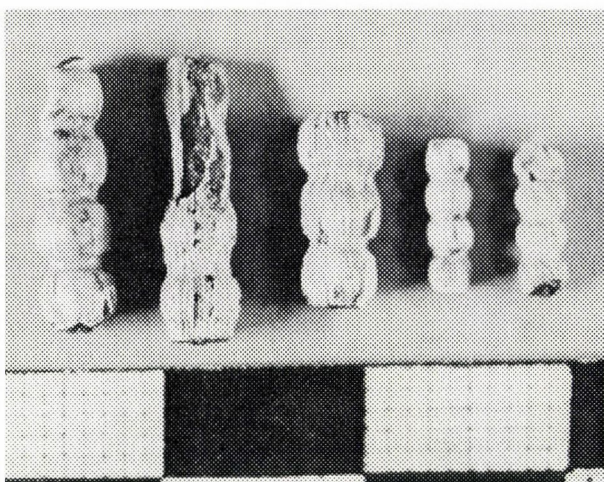

4. kép. A hengergyöngy-készítés rekonstrukciója
Abb. 4. Rekonstruktion der Herstellung von zylindrischen Perlen

előre meghatározta a későbbi gyöngyformát és színt. A hengergyöngyök készítése a mai, anatóliai üvegyöngy-készítési hagyományok alapján rekonstruálható.¹¹ Eszerint készítésüket a következőképpen képzelhetjük: az üvegfúvócsőre egy adag üveget vettek, amelyből gömböt fújtak. Ehhez a még képlékeny üveggömbhöz érintették egy vaspálca végét, aminek segítségével az üveggömböt hosszú csővé húzták. A nyújtást addig végezték, amíg el nem érték a kívánt vastagságot, majd az így kapott üvegcsövet a megfelelő hosszúságú darabokra vágták (4. kép). Ezt a módszert alátámasztja a vásártéri leletben levő hengergyöngyök méretbeli változatossága, ami annak a függvénye, hogy milyen vastagságúra húzták készítés-

sükkor az üvegcsövet. Sz. Póczy K. véleménye szerint „a késő császárkorban a kék üvegyöngyöknek bajelhárító szerepet tulajdonítottak, ezért alkalmazták előszeretettel a sírszimbolikában ez igénytelen ékszereket”.¹²

Az ún. botgyöngy¹³ (5. kép) a 2. században jelent meg Pannoniában, és egészen a 10. századot követő időszakig fennmaradt.¹⁴ A legnagyobb számban szarmata területeken található, ahol általában ruhadíszként alkalmazták. Ennek ellenére nem fordul elő gyakran, valószínűleg azért nem, mert ez a legerősebben korrodálódó gyöngyforma. „Egyes gyöngyszekem anyaga a földben való fekvés alatt ért hatásokra olyan mértékben változott el, hogy külső megjelenésük alapján üvegjellegüket nem is lehetett felismerni.”¹⁵ Ugyanez jellemzi a brigetói darabokat is. A vásártéri leletben a botgyöngy két altípusa különíthető el: a 3–3,5 mm vastag 7.a és az 1,5–2 mm vastag 7.b. A korábbi, erre vonatkozó szakirodalom alapján csak a 7.a gyöngyformára vannak analógiák,¹⁶ a jóval vékonyabb 7.b altípusra nincs utalás. Készítésmódjukra vonatkozóan Theophilus ad leírást, aki a fém-

5. kép. Az ún. botgyöngyök
Abb. 5. Die sog. Stabperlen

¹¹ Küçükerman, Ö., Glass Beads, Anatolian Glass Bead Making, Istanbul 1988, 33.

¹² Sz. Póczy K., Újabb aquincumi múmiasír, ArchÉrt 91 (1964) 178.

¹³ Duma Gy. – Sauter F., Korrodeált üvegek vizsgálata, Építőanyag 22 (1970) 348–354. Párducz M. nyomán a botgyöngy elnevezést használják cikkükben.

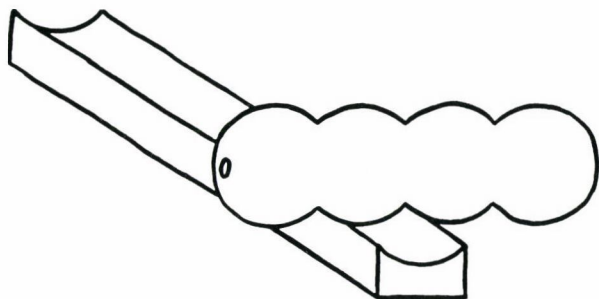
¹⁴ Szilágyi, K., Perlentypen aus dem X–XII. Jahrhundert in Ungarn und ihre archäologische Bedeutung. Pomátky Archeologické 85 (1994) 2.

¹⁵ Duma Gy. – Sauter F., i. m. 348.

¹⁶ Lányi, V., Die Spätantiken Gräberfelder von Pannonien, ActaArchHung 24 (1972) 169., Duma Gy. – Sauter F., i. m., Szilágyi K., i. m. 2., H. Vaday A. – Szőke B. M., Szarmata temető és gepida sír Endrőd-Szujókeresztén, CommArchHung 1983, 84., 88., 93., 125. sírok.

gyöngysor készítéséről írja: „Készíthetünk olyan vékony vasakat, mint a szalmaszál, amelyeknek hossza egyujjnyi, négyszögletesek, de az egyik végük szélesebb. Az a végük, ahová a nyél kerül, legyen felfelé hajlítva. Az alsó oldalukon hosszában egy hornyot kell vágni és kerekre reszelni, mint egy barázdát, amelynek két oldalán élesre reszelt bordák futnak. Ezzel a vassal reszeljük a vastag vagy vékony arany- és ezüstdrótokat, ha azt akarjuk, hogy szemcsék jelenjenek meg rajtuk.”¹⁷ Ebben a vonatkozásban érdemes idézni a fordító megjegyzését: „Mivel Theophilus arról nem beszél, hogy miképpen vágta barázdákat a reszelők vájataiba és oldalán, lehetséges, hogy nem is reszelőkről van szó, hanem egy olyan görgethető formázószerszámról, amely a drótot gyöngy alakúra sajtolja.”¹⁸ A gyöngyforma alapján sejthető tehát, hogy a botgyöngyök jellegzetes formázószerszámmal készültek. (6. kép) Minden bizonnyal botgyöngyökről írta Márton L. a következő megállapítást: „...eddig ismeretlen készítménynek látszanak aranyos színhatású fehéres, illetőleg átlátszó gömbölyded gyöngyök, melyekből néha 3–5 szem egy-egy tagot alkot, ezek, úgy látszik, akként készültek, hogy a gyöngyöket aranyos

6. kép. A botgyöngy-készítés rekonstrukciója
Abb. 6. Rekonstruktion der Herstellung von Stabperlen

festőanyaggal vagy bámulatos vékonyságú aranyréteggel burkolták, s azután arra még egy üvegréteget olvasztottak, amint némely töredék a készítése módját elárulja.¹⁹ H. Vaday A. és Szőke B. M. az ún. botgyöngyöket az aranyozott, illetve aranyfóliás gyöngyök közé sorolta.²⁰ A brigetiói gyöngyök esetében az aranyozás a szín alapján feltételezhető, de erős korrodáltságuk miatt nem igazolható.

A vásártéri leletben három szemesgyöngy is található. Ez a gyöngyforma már a föníciaiaknál megjelent. Pannonia területén egészen az avar korig készültek, és megfigyelhető, hogy a 4–5. századtól sok fajtája létezett. Pásztor A. említi a brigetióihoz hasonló darabot, azzal a megjegyzéssel, hogy ez a típus már a késő római, 4. század végi leletanyagban is megjelent.²¹ Hasonlóan, Salamon Á. folyamatos helyi műhelyhagyományt tételez fel a késő római időktől az avar korig az ún. színesgyöngyökre vonatkozóan.²² Készítmódjukkal kapcsolatban Salamon Á. összefoglalása említhető, amelyben az üvegyöngykészítés összetett és jó szervezést igénylő munkafolyamatait írja le: „1. a nyersanyag beszerzése (üvegtörmelék), 2. olvadákkészítés, 3. a gyöngy magjának elkészítése, 4. a díszítés anyagának elkészítése, 5. a díszítés felrakása és behengerlése.”²³

A 9-es számmal jelölt lemezgyöngy ritka Pannoniában, de például a majsi római kori temetőben több darab is található.²⁴ A gyöngyszemek lekerekedő szélei a készítmódot illetően arra utalnak, hogy a gyöngyszemeket nem sima üveglapból vágta ki, hanem még képlékeny állapotú üveggolyóból préselték két sík felület között. Ezt a megfigyelést alátámasztja egy rekonstrukció, szintén mai anatóliai példa alapján.²⁵ Eszerint a készítés a következőképpen történik: két kis üveggolyót képlékeny állapotban laposra préselnek, majd egymásra helyeznek úgy, hogy közéjük egy vékony vaspálcát tesznek. Ezután a két darabot ismét összepréselik, és a pálcát kihúzzák, ami által a felfűzésre szolgáló lyuk keletkezik. (7. kép)

A 10-es számú hordógyöngyöz, a 11-es számú dobgyöngyöz és a 12-es számú pálcagyöngyöz nem található pannoniai analógia az általam átnézett szakirodalomban, ami a hordó- és dobgyöngyök esetében a gyöngyleírás nem kielégítő módszerével magyarázható, a pálcagyöngyök pedig, akárcsak a botgyöngyök, nagyon rossz állapotban maradtak meg. Pálcagyöngy Egyiptomban található nagy számban, ahol – különösen a Későkorban, illetve a Ptolemaida- és a római uralom alatt – ún. múmiahálót készítettek belőle.²⁶ A 13–14–15–16–17-es számmal jelölt gyöngyök erősen korrodáltak és vastag lerakódás képződött rajtuk, sajnos ezért érdemlegeset nem lehet róluk mondani, kivéve a korong alakú 13-as típust, amelynek készítmódja megegyezhet a hengergyöngyökével.²⁷

¹⁷ Theophilus presbiter, A különféle művességekről (ford. Takács, V.) Budapest 1986, III. 10.

¹⁸ Uo. 156, 11. jegyzet.

¹⁹ Márton L., Magyarország Vármegyéi és Városai. Pest-Pilis-Solt-Kiskun Vármegye I. Budapest 1910 (szerk. Borovszky S., reprint: Budapest 1990) A vármegye őskora, 166–199., 191. Sajnos sem rajzot, sem fotót nem közölnek, de a leírás alapján csak botgyöngyökről lehet szó.

²⁰ H. Vaday A. – Szőke B. M., i. m. 112.

²¹ Pásztor A., i. m. 73., I. t. 8.5.

²² Salamon Á. – Duma Gy. – Ravasz Cs., Adatok a későantik színesgyöngyök készítéséhez, ArchÉrt 104 (1977) 241.

²³ Salamon Á. – Duma Gy. – Ravasz Cs., i. m. 235.

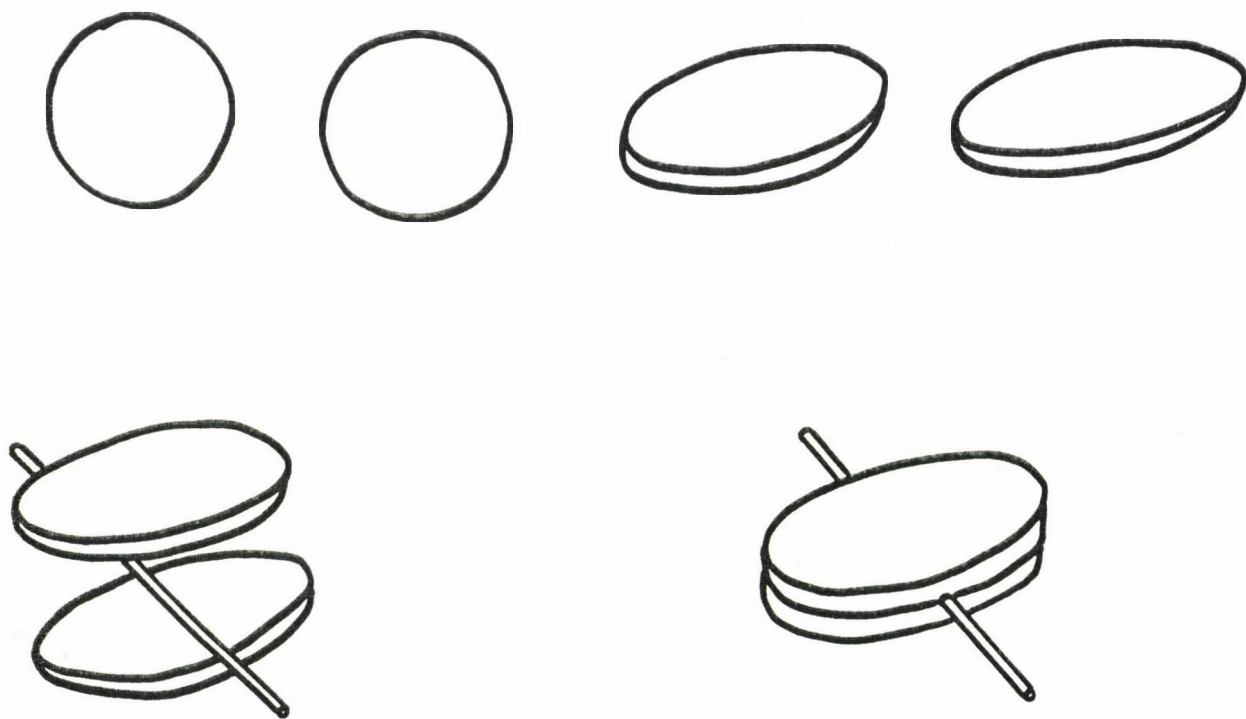
²⁴ Sz. Burger A., Római kori temető Majson. ArchÉrt 99 (1972) 64–100.

²⁵ Küçükerman, Ö., i. m. 28.

²⁶ Sternberg, H., Mumie, Mumienhülle, -binden, -netz. Lexikon der Ägyptologie IV (1982) 213–216.

²⁷ Lásd a 11. jegyzetet.

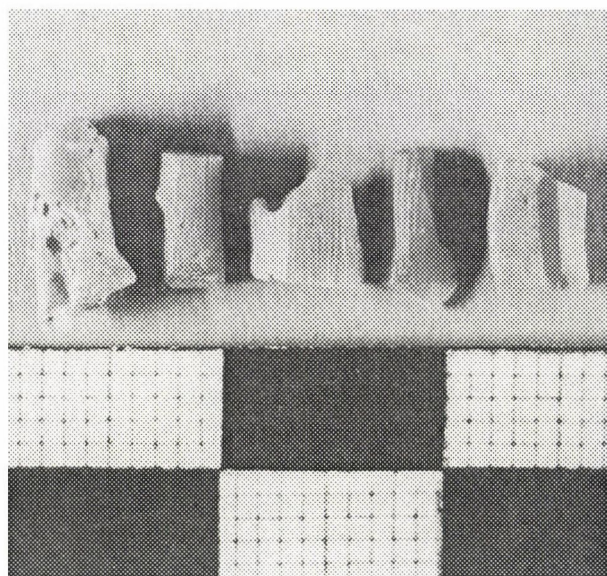

7. kép. A lemezgyöngy-készítés rekonstrukciója
Abb. 7. Rekonstruktion der Herstellung von Blechperlen

A korall a pannoniai leletek között ritkán fordul elő.²⁸ Az ókorban hathatós talizmánnak gondolták igézet és szemmel verés ellen, illetve a gonosz szellem távoltartására.²⁹ A korall megtalálható a Földközi-tengerben Szicília és Szardínia közelében, a dél-itáliai partokon és Algéria mellett, valamint korallt termeltek ki Arábiában és Indiában is.³⁰ A Brigetióban talált élénkpiros színű, kőkemény korall, a szarukorallok rendjébe (Gorgonaria) és a vázas szarukorallok alrendjébe (Scleraxonia) tartozó nemeskorall (*Coralium rubrum*), amelyet előszeretettel alkalmaztak az ókori ékszerművességben.³¹ A vásártéri leletben levő korallszemeket négy jellegzetes formára lehet elkülöníteni. A 18.a két darab vastag, hosszú, hosszában átfúrt korallszem, egyikükben a furat megtörik. A 18.b az előzőeknél rövidebb és vékonyabb, de szintén hosszukás és hosszukban átfúrt korallszemek. A 18.c két darab zömök korallszem, amelyeket a korallág Y alakú elágazásából készítettek. Végül a 18.d egy da-

rab 1,5 mm vastag, keresztben átfúrt korong. A korallszemek furatainak átmérője közel 1 mm. (8. kép) Az átfúrás technikáját Theophilus igazgyöngyök kapcsán írja le, amely esetleg a korallra is alkalmazható: „Finom, acélozott, fanyélbe illesztett vassal fúrják át, amelyen egy kis ólomkorong és egy másik fa van, amelyben forog. Erre szíjat helyeznek, azzal for-

8. kép. Korallszemek
Abb. 8. Korallperlen

²⁸ Pl. Sz. Burger, A., Das Spätromische Graberfeld von Somogysszil, Fontes Arch. Hung. Budapest 1979. A 148 sír közül 7-ben volt korallszem, illetve H. Vaday A. – Szőke B. M., i. m. 84., 88., 125., 157. sírok.

²⁹ Marshall F. H., i. m., lix. f.

³⁰ Gossen, H. – Steiner, A., Koralle. RE 11 (1922) 1373–1377.

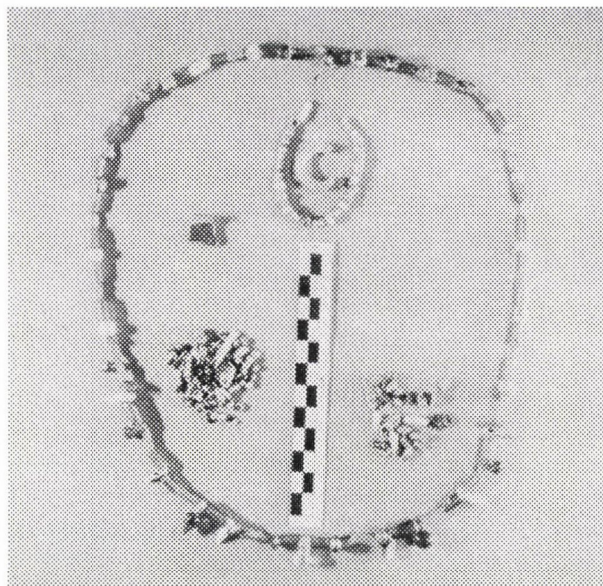
³¹ Farkas H., (ford.), Urania Állatvilág. Alsóbbrendű állatok. Budapest 1977, 111. és 14–15. kép. Köszönöm Dulai Alfréd segítségét a meghatározásért.

gatják.”³² Theophilus leírását két további megfigyeléssel lehet kiegészíteni. Több korallszemen megfigyelhető, hogy az egyik végén a furat a keresztmetszeten közepén van, míg a másik végén a szélén. Nyilvánvaló, hogy ahol a furat közepén van, az a fúró bemeneti nyílása, amikor a furatot készítő látta, hova helyezi a fúrót, a másik a kimeneti nyílás, mivel nehéz úgy tartani a korallszemet, hogy a kimeneti nyílás is pontosan közepre kerüljön. A másik megfigyelés az, hogy az egyik szemén a furat nem egyenes, hanem megtörik. Itt nyilvánvalóan két irányból fúrták át a megtört szemet, ami lehetővé tette, hogy pontosabban helyezzék el a furatot.

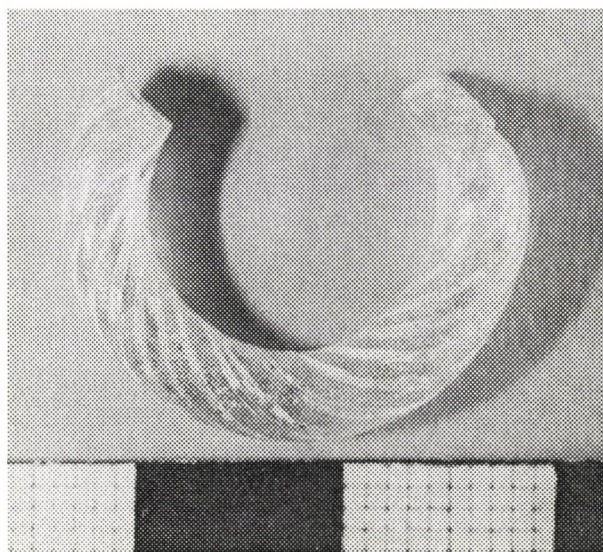
A korallszemek a sírletekből mindig nyakláncok részeként kerültek elő, még a szarmata leletek esetében is, ahol az üveggyöngyök ruhadíszként való alkalmazása általános.³³ Ez alapján joggal feltételezhető, hogy a brigetiói gyöngyök esetében is nyakláncról lehet szó. A korallszemek esetében megfigyelt több forma a nyaklánc megszerkesztettségét jelentheti. Ez az egyetlen jel, amely valamiféle rendszerre utal a szemek felfűzésében, ugyanis a feltárás során semmilyen sorrendet nem lehetett megállapítani. A felfűzési sorrend lehetőségeinél figyelembe lehet venni a kiegészítő színpárokat, úgymint kék-piros, zöld-sárga színeket, valamint a méretbeli különbségeket. A méret alapján külön lehet választani a 3 mm átmérőnél kisebb, szabálytalan alakú gyöngyöket, és az ennél nagyobb átmérőjű vagy vastagságú gyöngyöket és a csüngőket, amelyek külön gyöngysort alkothattak, mégpedig úgy, hogy a csüngők és a nagyobb gyöngyök középtű voltak, a kisebb méretűek pedig a nyak felé. (9. kép, fiktív rekonstrukció.)

A gyöngyökkel együtt előkerült továbbá egy 21 mm külső átmérőjű, 4 mm vastag üvegkarika is (lelt. sz. 994.D16.252.213). Anyaga átlátszó színtelen üveg, amelyet kilenc, spirálisan rátekert, párhuzamosan futó hajszálvékony sárga színű szál díszített (10. kép). A díszítést a feltáráskor még meg lehetett figyelni, de az üveg gyors oxidálódása és a vegyszeres tisztítás következtében most csak a nyoma látható. A törött állapotban előkerült karika egyik vége egyértelműen lapossá válik és kiszélesedik. Feltételezhető, hogy fülbevaló lehetett: hasonló üvegből készült, spirális dísz fülbevalók Egyiptomból ismertek.³⁴ A párhuzamként idézett egyiptomi darabok nincsenek végtelenítve, – azaz nem képeznek folyamatos kört – és ez a brigetiói darab esetében is feltételezhető. Az a tény, hogy a brigetiói darab éppen az ellaposodó, kiszélesedő részen töredékes, ugyanerre a formai sajátosságra utalhat. Ez ellen szól viszont, hogy az egyip-

9. kép. Az üveggyöngy nyakék rekonstrukciója, illetve a fel nem fűzhető gyöngyök

Abb. 9. Rekonstruktion des Halsschmuckes aus Glasperlen, bzw. die nicht aufreihbaren Perlen

10. kép. Üvegkarika spirális díszítéssel

Abb. 10. Glasring mit Spiralverzierung

tomi fülbevalók esetében a karika két végén a felerősítést szolgáló fülek vannak, amelyeknek a brigetiói üvegkarikán nincs nyoma. Feltételezhető, hogy esetleg nyaklánc része volt, ahogyan egy rekonstrukción látható,³⁵ amelyen spirális díszű darabokat is találunk. A rekonstrukción azonban a karikák keresztmetszete

³² Theophilus i. m., III. 95.

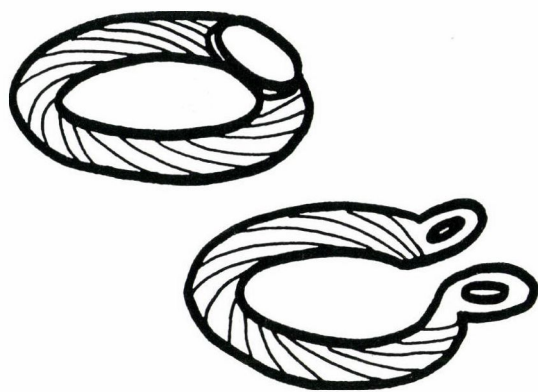
³³ Lásd 28. jegyzetet.

³⁴ Aldred, C., *Jewels of the Pharaohs*, London 1978, 58. kép.

³⁵ Haevernick, T. E., *Die Glassarmringe und Ringperlen der Mittel- und Spätlatenezeit auf dem europäischen Festland*, Bern 1960, 15–16. t.

minden ponton azonos, míg a brigetiói esetében egyértelműen megfigyelhető az ellaposodás az egyik végén. Közelebb vihet a megoldáshoz egy a British Museum gyűjteményében őrzött szintelen üvegből készült, spirálisan rátekert sárga szálakkal díszített gyűrű, amelynek ellaposodó felső részére gemmát illesztettek.³⁶ A British Museum gyűrűje esetében sűrűbb a spirális díszítés, és ott megvan a gyűrűfejre illesztett gemma is. A díszítést aranyszálnak gondolhatnánk, de a brigetiói darab restaurálójá szerint semmiképpen sem az, ugyanis a British Museum darabjának leírásában sem határozták meg az anyagát. Az analógia ismeretében a brigetióiról esetleg elképzelhető, hogy a kitört rész helyén ugyancsak gemma lehetett, amire az ellaposodó felső rész is utal (11. kép). Theophilus üveggyűrűk készítését is leírja, és megadja a készítésükhöz szükséges szerszám leírását is. „Ezután, mikor az üveg megolvadt, vedd kezébe a farudat a koronggal és a vassal, amit nyársnak neveznek, mártsd a hegyét az üveget tartalmazó edénybe, egy keveset, ami rajta maradt kivéve, erőteljesen szúrd a fába, hogy az üveg átfúródjon. Azonnal hevítsd fel lángban, ütögesd kétszer a vasat a fához, hogy az üveg kiterjedjen, majd gyorsan forgasd a kezében a vasat, hogy a gyűrű kikerekedjen. Majd így forgatva hagyd a korongra leszállni, ahol kiegyenesedik.”³⁷ Jóllehet a Theophilus által leírt módszerrel valószínűleg félkör keresztmetszetű gyűrűk készíthetők, a brigetiói darab keresztmetszete teljes kör, de hasonló módon készülhetett. A gyűrűk díszítését is leírja Theophilus: „Ha a gyűrűt más színekkel akarod díszíteni, akkor, mikor az üveget kivetted és vékony vassal átszúrtad, végy egy másik edényből másféle színű üveget hozzá, fonal alakjában tekerve az üveggyűrű köré.”³⁸

11. kép. Az üvegkarika két lehetséges kiegészítése
Abb. 11. Zwei Ergänzungsmöglichkeiten des Glasrings

³⁶ Marshall, F. H., Catalogue of the Finger Rings Greek, Etruscan, and Roman in the Departments of Antiquities British Museum, London 1907, 1578 sz.

³⁷ Theophilus, i. m., II. 31.

³⁸ Lásd 37. jegyzetet.

A fentiekben megfigyelhető, hogy több olyan jellegzetesség van, amely a gyöngyök egy részének egyiptomi eredetére utal, amellet, hogy néhány típusnál – például a szemesgyöngyök esetében – helyi gyártással lehet számolni. Ilyenek a pálcagyöngyök, amelyekből Egyiptomban az ún. múmiahálókát készítették és a kék üveg, amelynek szintén Egyiptomban vannak hagyományai. A korall nyilvánvalóan délről vagy keletről érkezett Pannoniába, és ez feltételezhető a berillt másoló hatoldalú gyöngyről is, ugyanis Pannoniában nem található berill. A fentiek alapján a vásártéren előkerült üveggyöngyök jelentős részének a származási helye a legnagyobb valószínűséggel Egyiptom lehet. A gyöngyök pannoniai elterjedésében jelentős szerepe lehetett a származók felé irányuló kereskedelemnek,³⁹ azonban figyelembe kell venni Dobrovits A. véleményét is, aki szerint az 1–3. században az egyiptomi műhelyek a dél-oroszországi területekre irányuló export kielégítésére dolgoztak, és Pannoniába a dél-oroszországi származókön keresztül is kerülhettek egyiptomi tárgyak.⁴⁰

A különböző gyöngyformák vagy a temetők gyöngyanyagának feldolgozásából egyes kutatók elképzelhetőnek tartják új kronológiai adatok levezetését.⁴¹ Ez talán az 5. századi vagy a népvándorlás kori gyöngyök esetében eredményre vezethet, viszont az egyetlen pannoniai késő római gyöngyökről szóló összefoglaló készítője, Lányi V. szerint a gyöngyöket tekintve területi és időbeli szempontból egységes kép alakul ki, ezért csak tág időhatárok között lehet időrendet felállítani.⁴² Ez a vásártéri gyöngyök esetében évszázados időbeosztást jelent. Pannoniában a kora római temetők leletanyagából szinte teljesen hiányoznak a gyöngyök, elterjedésük a 2. századtól figyelhető meg. A 2. század végi és a 3. századi temetők gyöngyanyagának jelentős részét a Brigetióban előkerült gyöngyök között is a legnagyobb számban meglevő hatoldalú, henger és lencsegyöngy formák teszik ki. A 3. századi temetők női sírjaiban általában van gyöngy.⁴³ A 4. század végétől, de főleg az 5. században az ún. színesgyöngyök terjedtek el. A brigetiói gyöngyök közül csak a három darab szemesgyöngy tartozik ide. A színesgyöngyök virágkora a 6. század, de ekkor már helyi gyártással kell számolnunk. A fentieket figyelembe véve a brigetiói gyöngyök jelenleg a legpontosabban a 3. századra, esetleg a 3. század második felére keltezhetők.

Miklósity Szőke Mihály

³⁹ Kőhegyi M., Borostyángyöngyök származása sírokból. Savaria 7–8 (1973–74) 121.

⁴⁰ Harmatta J., (szerk.), Dobrovits Aladár válogatott tanulmányai I, Apollo Könyvtár 7, Budapest 1979, 128–129.

⁴¹ Salamon Á. – Duma Gy. – Ravasz Cs., i. m. 235.

⁴² Lányi, V., i. m. 120.

⁴³ Pl. Sz. Burger A., idézett művek.

RÖMERZEITLICHE HALSKETTE AUS GLAS- UND KORALLPERLEN AUS BRIGETIO (KOMÁROM/SZÓNY – VÁSÁRTÉR, UNGARN)

Während der Lehrgrabung des Instituts für Archäologiewissenschaften der Eötvös-Loránd-Universität, Budapest kamen 1994 in einem vollkommen zerstörten Raum eines seit 1992 erforschten römischen Wohnhauses (Schnitt D16, Schicht 252) insgesamt 224 Glas- bzw. 22 Korallperlen ans Tageslicht (Inv.: 994.D16.252.1–13). Aufgrund ihrer Form lassen sich die aus farbigem Glas und rotem Korall hergestellten Perlen typologisch in 19 Typen einordnen.

- 1a – dunkelblauer konischer Anhänger
- 1b – ähnlich, in kleinerem Format
- 2a – kugelige Anhänger aus dunkelblauem und weissem Glas
- 2b – ähnlich, in kleinerem Format (dunkelblau)
- 3a – elliptischer Anhänger (am schmalen Ende durchgebohrt), weiß und gelb
- 3b – ähnlich (am breiteren Ende durchgebohrt), mit weißem-grünen Tonus
- 4 – hexagonische Perle, grün
- 5 – zylindrische Perlen in unterschiedlichen Größen (35 blaue, 1 weiße)
- 6 – linsenförmige Perlen (9 dunkelblaue, 2 hellblaue, 1 grüne)
  - 7a – sog. "zylindrische Stabperlen" (braun)
  - 7b – ähnlich, dünner
- 8 – Augenperlen (gelb-braun, mit weißer Einlage)
- 9 – Scheibenperlen (blau, grün, gelb)
- 10 – faßförmige Perlen (blau, grün, gelb)
- 11 – kurze, zylindrische Perle (weiß)
- 12 – lange, schmale, zylindrische Stabperlen (weiß)
- 13 – kleine Scheibenperlen (blau-grün)
- 14 – kugelige Perlen (blau-weiß)

- 15 – regelmäßige Kugelperle (dunkelblau)
- 16 – kleine, kugelige Perlen (weiß)
- 17 – korrodierte Perlen unbestimmbarer Form
- 18 – Korallperlen
- 19 – Glasring mit Spiralverzierung

Mit der Bestimmung und Beschreibung der einzelnen Formen wurde nicht nur typologisch sondern auch terminologisch eine präzise Zusammenstellung der ans Tageslicht gebrachte Perlen erarbeitet, deren Parallelen hauptsächlich aus Pannonien, teilweise aber auch aus anderen Provinzen des Römischen Reiches (z.B. Aegyptus) zitiert werden. Der Verfasser, der auch die technischen Details der Herstellung aufgrund anatolische und mittelalterliche Parallels analysierte, weist in einigen Fällen auf die Vorlagen in Edelstein hin, die in billigem Farbglass imitiert wurden hin (z.B. Beryll als teurer Chrystall kommt in Ägypten in ähnlicher Form und Farbe wie seine hexagonalische, grüne Nachahmung aus Glas vor). Auch die Korallperlen (*Gorgonaria* und *Corallium rubrum*) auf andere Gebiete im Mittelmeerraum als Herstellungsort hin. Obwohl es noch zu vermuten ist, daß weitere Perlen in der Erde liegen können, hat der Verfasser aufgrund der bisher freigelegten Fragmente eine Rekonstruktion der Halskette vorgeschlagen, wobei die Form und Größe der einzelnen Perlentypen, weiterhin ihre Farbe ausschlaggebend waren. Die in einer Abfallgrube zusammen mit Tierknochen gefundene Halskette kann aufgrund der bisher bekannten Parallelen aus Gräbern in die zweite Hälfte des 3. Jhs n. Chr. datiert werden.

M. Miklósi Szőke

S Z E M L E

ALFRED HALIKOV

(1929–1994)

1994. július 24-én, hosszan tartó, súlyos betegség után elhunyt Alfred Haszanovics Halikov, a történettudományok doktora, a Tatár Tudományos Akadémia levelező tagja, a nagy múltú Kazanyi Egyetem tanára.

1929. május 30-án született a tatáröldi Kurmanajevo faluban, ahol szülei tanítóskodtak. Iskoláit Kazányban végezte, 1947-ben lett a helyi egyetem történettudományi karának hallgatója, amelyet 1952-ben végzett el kitűnő eredménnyel. A régészet iránti érdeklődése is itt bontakozott ki: állandó résztvevője volt a kazanyi neves történész és régész, N. F. Kalinyin terepbejárásainak és ásatainak. A tehetséges fiatalemberre hamar felfigyelt tanára, s már 1951-től alkalmazták a helyi akadémiai kutatóintézet régészeti osztályán. Főállásban ebben az intézetben dolgozott élete végéig, végigjárta a tudományos ranglétra minden lépcsőfokát, a szerződéses gyakornoktól az igazgatóhelyettesig.

Lankadatlan szorgalmú terepmunkás volt, az új lelőhelyek százait fedezte fel, ásataival mindegyiket igyekezett megmenteni az enyészetből. 1950 és 1955 között a kujbisevi víztározó építésével kapcsolatos régészeti feltárásokat végző munkaközösség tagja, majd 1956-tól 1960-ig a csere-miszöldi régészeti expedíció vezetője. Volgai nyelvrokónaink hazájában ezt megelőzően alig néhány lelőhelyet ismert a szaktudomány. Halikov és munkatársai 1960-ban már 390 lelőhely adatait közölték (*Arhipov, G. A. – Halikov, A. H.: Materialy k arheologiceszkoy karte Marijszkoy ASzSzR. Joskar-Ola 1960*), a jelentős ásatások eredményeit pedig három kötetben tették közzé. (*Trudy Marijszkoy arheologiceszkoy ékspedicii, I–III. Joskar-Ola 1960, 1962, 1966.*)

Mivel hosszú ideig lényegében egyedüli régészként dolgozott Kazányban, bármely korú lelőhelyet többnyire neki kellett feltárnia s feldolgoznia is. Ennek köszönhetően már fiatal korában igen széles látókörű kutatóvá vált, érdeklődése is minden régészeti korszakra kiterjedt. Igaz, az első időszakban főként a Középső Volga-vidék őskorával foglalkozott, később azonban e régió minden nagyobb korszakában maradandót alkotott.

A magyar őstörténet-kutatást is számottevően gazdagították A. Halikov feltárásai és néptörténeti vonatkozású dolgozatai. Az 1969-ben megjelent akadémiai doktori értekezése (*Drevnjaja isztorija Szrednyego Povolzsja*) nálunk is méltán nagy visszhangot keltett. E monográfiában Halikov átfogó képet adott a kelet-európai finnugorság kialakulásáról és szétválásáról, gazdálkodása és ősi társadalma fejlődésének legfontosabb mozzanatairól. A felsorakoztatott régészeti forrásanyagot zömmel ő tárta fel.

Alfred Halikov mindig öntudatosan vállalta tatár nemzetiségét, s különös buzgalommal kutatta népének ősi történelmét. Megadott neki, hogy ő lelhesse fel Tatáröldön az

igazolhatóan török nyelvű népek legkorábbi tárgyi hagyatékát. 1957-ben és 1960-ban V. F. Geninggel közösen tárták fel a VIII–IX. századi volgai bolgát bolsije tarhani temető 358 sírját. (A nagy kiterjedésű nyugvóhelynek körülbelül a felét.) E máig alapvető fontosságú temető elemzésével sikerült kimutatniuk, hogy a délről észak felé húzódó onogur-bolgárok a VIII. század közepe körüli időben telepedtek meg a Volga és a Káma egybeszakadásának vidékén. (*Gening, V. F. – Halikov, A. H.: Rannyije bolgary na Volge. Moszkva 1964.*) E temetőnek igen sok magyar vonatkozása is van, hiszen a temetkezési szokásokban és az emlékanyagban itt jóval több hasonlóságot találtunk honfoglalóink temetőivel, mint korábban bárhol Kelet-Európában. Itt sikerült először egyértelmű régészeti bizonyítékokkal gazdagítani bolgár-török jövevényszavaink történeti hátterét. E képet tovább gazdagították a későbbben – úgyszintén Halikov részvételével – feltárt nagy sírszámú tankejevukai és tetyusi temetők, amelyek sok szempontból megvilágították a volgai bolgár állam létrejöttének folyamatát is.

A hetvenes évektől kutatásainak fő színtere a mongol-tatár hódításkor (1236) elpusztított egykori volgai bolgár város, a Cseremsan folyó partján fekvő Biljár lett. Hatalmas méretű feltárásai igazolták, hogy e város jóval nagyobb és városiasabb település volt, mint Bulgár, s valószínűleg itt lehetett a tatárdúlás előtt a Volgai Bolgárország fővárosa.

Halikov azon kis számú szovjetföldi régészekhez tartozott, akik a keleti régészeti emlékanyag néptörténeti vizsgálata során az ősmagyarságot sem hagyták számításán kívül. Feleségével, Jelená Halikovával 1974 és 1978 között a Biljártól nem messze lévő Bolsije Tigani falu határában egy nagyobb temető 55 sírját tárták fel, s ezek elemzéséből joggal vonták le azt a következtetést, hogy az egykori Magna Hungariában élt VIII–IX. századi magyarság egyik nyugvóhelyét lelték fel. (Az előzetes jelentés J. Halikova tollából folyóiratunk 1976-os évfolyamában látott napvilágot, a részletes közlemény pedig – kettejük közös munkájaként – a Régészeti Füzetek II/21. köteteként jelent meg német nyelven.) Felesége halála után Halikov 1979 és 1985 között – megszakításokkal – tovább folytatta az itteni ásatásokat, s összességében újabb 89 sírt tárt fel. Ebben a temetőrészben már arab dirhemekkel keltezett X. századi temetkezések is előkerültek, így beigazolódott, hogy a keleten maradt magyarság emlékanyagához sorolhatjuk e nyugvóhelyet. (A feltárók korábban úgy vélekedtek, hogy a tigani közösség a IX. század végén a Kárpát-medencébe költözött.) Aligha kétséges, hogy jelenleg a tigani és a hozzá hasonló tatár- és baskírföldi temetők állnak a legközelebb – főként a temetkezési szokások tekintetében – honfoglalóink hagyatékához, s e fontos tény felismerése a Halikov házaspár érdeme.

Halikov gazdag és rendkívül szerteágazó tudományos életművének elemzése még rövidre fogva is messze túlnőne e megemlékezés keretein. Mintegy félezer dolgozata és 30 könyve jelent meg életében, jó néhány munkája maradt befejezetlenül, kéziratban. (Többek között a tigani temető feldolgozása, a Volga-vidéki török nyelvű népek és a magyarok őstörténetéről írott összegzés. Igen szomorú, hogy kéziratosa hagyatéka halála után jórészt szétszóródott, nagyon hiányosan maradt meg a tigani temető ásatási dokumentációja is.) Őstörténetünk szempontjából különösen fontosak néptörténeti fogantatású munkái. Az említetteken kívül nézeteit összefoglalóan tükrözi az Urál-Volgavidéki finnugorság őstörténetéről és a tatár nép származásáról írott könyve. (Osznovy étnogeneza narodov Szrednyego Povolzsja i Priuralja. Kazány 1991.; Proiszhozsgyenyije tatar Povolzsja i Priuralja. Kazány 1978.) Néptörténeti vizsgálataiba a régészeti emléktanyag mellett bevonta a társtudományok (forráskritika, nyelvtudomány, néprajz, ember-tan) vizsgálati eredményeit is. Széleskörű ismereteire alapozott rekonstrukciói néhányszor bizonyára téves feltevésekre is vezették (például az ósbaltiak közép-volgai jelenlétéről, a török nyelvű népek itteni korai megjelenéséről), elgondolásai azonban még ezekben az esetekben is termékeny vitákra sarkallták a szakembereket.

Kiemelkedő fontosságú Halikov oktatói tevékenysége is. Évtizedeken át tanított a Kazányi Egyetemen, az intézetben pedig egyengette a fiatal kutatók tudományos életpályáját.

Az orosz régészettudományban ma már jelentős szerepet játszó régészeti iskolát hozott létre Kazányban, s legjobb tanítványai (mindenekelőtt J. P. Kazakov és P. N. Sztárosztin) ma már nemzetközileg elismert szakemberek. Oktatói tevékenysége nagyban hozzájárult ahhoz, hogy enyhüljön a moszkvai és szentpétervári szakmai központok mindenható túlsúlya s újból életre keljenek a 30-as években drasztikusan szétvert vidéki kutatóhelyek.

A hetvenes évektől sok helyütt megfordult külföldön is, állandó résztvevője volt a nemzetközi finnugor és turkológiai kongresszusoknak, több külföldi egyetemen tartott előadás-sorozatokat Finnországtól Olaszországig és Japánig. Többször járt nálunk is, tartott előadásokat a fővárosban, Szegeden és Debrecenben. Tiszteletbeli tagjává választotta a helsinki Finnugor Társaság és a mi Társulatunk is. Megnyerő ember, segítőkész kolléga és vendégszerető házigazda volt. Ez utóbbi tulajdonságát számos magyar szakember tapasztalhatta, aki megfordult Kazányban. Többünknek ennél több is volt: igaz barátja. Néki köszönhetjük, hogy a nehezen hozzáférhető kazányi kiadványokkal jól ellátottak könyvtáraink, s a keleti régészet iránt érdeklődő magyar szakemberek is. Idő előtti halálával a magyar őstörténet-kutatást is fájdalmas veszteség érte. Alapvető munkáit sokáig forgatjuk majd kézikönyvként, s azzal is nagy szolgálatot tett a magyar régészetnek, hogy tanítványaiba beolvasztotta a magyar régészet és őstörténet iránti érdeklődést.

Fodor István

SELYE IBOLYA ILONA

(1913–1995)

„*Nihil enim semper floret, aetas succedit aetatis*” – írja Cicero. A történelmi korok valóban váltják egymást, de maga az ember élete is történelmi kor, sőt sokszor maga az ember tanúja, viselője, szenvedője történelmi korok múlásának és alakulásának. De mindenképpen részese azon tudomány történetének, amelyhez maga is tartozik. Ma nekünk, maiaknak e nevek, mint Pauler Ákos, Császár Elemér, Domanovszky Sándor, Szentpétery Imre, Hekler Antal, Hóman Bálint, Gerevich Tibor, Cholnoky Jenő, Alföldi András az egykori NAGYOKAT jelenti és azt a hőskort, amikor a régészet, a történelem, a művészettörténet valóban

a hőskorát élte e nagyok irányításával. E nagyok az iskola-teremtő nagyok, akiknek tanítványai a történelem mozgalmas éveiben is állták a sarat. Ezzel nemcsak a MESTER dicséretét zengték, hanem megmutatták a szakma iránti elkötelezettségüket és önmaguk szilárdságát is, tanúságot téve a *Pietasról*, a *Virtusról* és a *Fidesről*.

A felsoroltak kivétel nélkül tanáriai voltak Selye Ilónának. És ez önmagában rang, hiszen ki ne húzná magát ki, ha tanárai a kor nagyjai közé számíthatók. Alföldi András iskolájához tartozott, akik a *Dissertationes Pannonicae* sorozat ma is nélkülözhetetlen kötetét írták, mint például Iványi Dóra a mécsesekről, Nagy Tibor Pannonia kereszténységéről, Randóti Aladár a bronzedényekről, Selye maga az email munkánkról, akit nemcsak a mester fogadott tanítványának, hanem ő maga is örömmel és büszkeséggel vallotta magát az Alföldi iskola tagjának. Ehhez az iskolához tartozni, Magyarországon rangot jelentett és jelent a mai napig. Tagjai – bár idősebbek – mégis büszkén emlegetik a MESTERT, akinek – módszereinek, tanácsainak – a mai napig önként és szívesen engedelmeskednek. A MESTER ugyan már nem él, ha csupán a szívünk működés biológiai valóságát nézzük, de él abban a vonatkozásban, amint Horatius írta: *exegi monumentum aere perennius* (Carm. III, 30.) És ebben a vonatkozásban tanítványai is élni fognak.

A kortárs nagyok közt kell megemlíteni Dobrovits Aladárt, de még a ma is aktív és a régészetet művelő Barkóczy Lászlót vagy akár Fitz Jenőt is.

Ezek után illő, hogy a tanítványról essék szó. Doktorátusát *Archaeologia terrae Hungaricae, Historia aevi antiqui, Archaeologia Christiana* témákból szerezte meg summa cum laude minősítéssel. Disszertációját édesapja fordította franciára, és így jelent meg: *Les bronzes émaillés de la Pannonie Romaine* címmel. Aquincumban Nagy Lajosnál gyakornokoskodott. A tanítvány elindult a szakmai úton, amelyet csak a halálos ágyán fejezett be. Úgy halt meg, hogy előadása, amellyel Celjébe készült, előtte feküdt és az utolsó simításokat végezte, a térképre rajzolta az analógiák lelőhelyeit. Így mi elmondhatjuk, melyet talán utolsó perceiben ő is elmondhatott, hogy a MESTER útmutatásainak megfelelően fáradhatatlanul művelte a szakmát. Levelezett és utazott. Nem az önző szándék és a karriervágy hajtotta, hanem a szakma szeretete. Alfölditől azt tanulta, hogy a világ szakmai véráramában benn kell lenni, hogy naprakész értesültséggel és tudással végezhesse az ember itthon munkáját. A munka munka, az élet élet, egyaránt tartogat nehézséget és jót, barátokat és szembeszegülőket. Amit az élet tartogat, nem jó vagy rossz, hanem épülésünket szolgáló esemény, épp ezért nem engedhetjük, hogy lelki egyensúlyunkból kimozdítson. A vidám, baráti hangulat és hangvétel kötelező. – Sellye Ilona ezt vallotta a mester útmutatásának. Ha valóban ez volt az útmutatás, akkor tökéletesen megvalósította. Mindig vidám, kiegyensúlyozott, kedves baráti gesztussal fogadta az embert, ha találkozunk vele, vagy ha meglátogattuk őt. Szívesen és önzetlenül látott vendégül kül- és belföldi szakmabelit és barátot. Ilyen volt családjával, gyermekeivel, unokáját például elvitte külföld különböző múzeumaiba, és a gyermek boldogan szívta magába nagyanyja magyarázó szavait egy hónapon át. Hivatalos tárlatvezetésein is ilyen volt bárkivel. Régész munkájának jelentős részét tették ki a tárlatvezetések, természetesen nemcsak magyarul, de főleg német, angol és francia nyelven is. Dolgozott 68 éves koráig. Akkor nyugdíjba ment, de régész munkáját nem hagyta abba. Dolgozott az MTA Régészeti Intézetében, a Budapesti Történeti Múzeumban. Egy hónapot meghívásra – a liège-i egyetemen töltött. Ásatásokat végzett Dömösön, Nagymaroson, Óbudán, Albertfalván stb. Utazott. Belföldi útjai szinte megszámlálhatatlanok. Külföldi útjai közül a jelentősebbek Bécs, Németországban a limes tanulmányozása, Hollandia, Svájc, Olaszország, Bulgária, Görögország, Erdély, Lengyelország, Szlovákia, Franciaország, Spanyolország. Sok konferencián vett részt, ahol előadást is tartott. Állandóan tartotta a kapcsolatot Alföldi András családjával, különösen feleségével Elisabeth Alföldi-Rosenbaum professzorasszonnyal, aki szintűg szívesen találkozott és beszélgetett Sellye Ilonával.

1987-ben az Eötvös Loránd Tudományegyetem Tanácsa aranyoklevéllel tüntette ki. Ötven év munkája jubileum, amelyet még több évi munka és kutatás követett a római email tárgyak területén. Mindennek a legnagyobb alapos-sággal járt utána. Szerette az interdiszciplináris kutatás eredményeit felhasználni. Lelkesedését az is mutatja, hogy anyagi áldozattól sem riadt vissza, ha a munka ezt kívánta. Több cikk és recenzió volt még tervei között, ahogy ezt a kéziratokból sejteni lehet. Leginkább a főművét sajnálhatjuk. Az 1939-ben megjelent disszertációjának tervezte átdolgozott, kibővített kiadását, amelyben nemcsak az új leletek kerültek volna katalogizálásra, hanem a fellelhető analógiák segítségével értékelte volna a római iparművés-

zet email munkáit. A ránk maradt hatalmas kézirat és anyaggyűjtés csak sejtetni engedi e munka nagyságát. Hogy szükséges lett volna, az vitán felül áll, hiszen az 1939. már jelzi azt a közel 60 évnyi intervallumot, amelyet az email munkák feldolgozása terén nálunk, Pannoniában a hallgatás jellemez. Nem beszélve az egyéb szakmai megoldatlan problémákról, mint a műhely kérdése, vagy a keltezés mikéntje, stb. A szakmai és tudományos hiány e téren szükségessé tenné e munka postumus közlését. A halál – ebből a szempontból kegyetlen volt. Megfosztott minket e munka teljes befejezésétől. De egyébként mint barát, mint kutató, mint régész, úgy érezzük, itt van közöttünk, hiszen a halál olyan mint az álom, ahogy Platón írja, ezért csak egyet kívánhatunk szívből és kollégialisan: *Bonae Memoriae*.

Gáspár Dorottya

Sellye Ibolya Ilona irodalmi munkássága

1. Les bronzes émaillés de la Pannonie Romaine. DissPann. Ser II. 8. Budapest 1939.
  2. A pannoniai áttört fémmunkák áttekintése I. ArchÉrt 1940. 236–240.
  3. A pannoniai áttört bronzok áttekintése II. ArchÉrt 1941. 62–97.
  4. Ásatási jelentés Óbudáról. BudRég XXI 1964. 298–301.
  5. Recueil des bronzes ajourés de Pannonie faits par les maîtres celtiques à l'époque de l'Empire Romain. Latomus. Revue d'Études Latines. Bruxelles 1969. Vol 103.
  6. Adatok az arrabonai fémművességhez. Arrabona 12 (1970) 69–82.
  7. Az aquincumi áttört díszítésű kard- és törhüvelyborítások. BudRég XXIII. 1973. 129–146.
  8. Ásatás Dömös, bronzkori telep, római kori burgus. Nagymaros középkori ossuarium. ArchÉrt 116 (1989) 123.
  9. Ringfibeln mit Ansatz aus Pannonie. Savaria 19/1 (1990) 17–102. A cikkhez kémiai analízis tartozik, amely Költő László és Kis Varga Miklós munkája: Analyse römischer Ringfibeln. 103–106.
  10. (Társszerző B. Bónis Éva) Rómaikori emailmunkák. MNM Évezredek Évszázadok kincsei sorozat. V. Budapest 1988.
  11. (Társszerző B. Bónis Éva) Römerzeitliche emaillierter Pferdegeschirrbeschlagn aus Visegrád. FolArch 155–170.
  12. Rec. M. E. Marien: L'emprcent de Rome. Belgica Antiqua. ArchÉrt 113 (1986) 297–299.
- Kéziratok megjelenés alatt:
13. Über die Wechselwirkung zwischen Provinz und Barbaricum im Spiegel einer Trachtengruppe. 3. Internationales Kolloquium über Probleme des provinzialrömischen Kunstschaffens. Rheinisches Landesmuseum Bonn. 24. 4. 1993.
  14. Rec. Rome face aux barbares – 1000 ans pour un Empire. Abbaye de Daculas 19 juin – 26 septembre 1993. Paris 1993. ActaArchHung 49 (1997) és CommArchHung 1966. – magyarul.

Fájdalmasan rövid életet mért ki rá a sors, hiszen csupán 66 évig volt közöttünk! 1929. augusztus 15-én született Nyíregyházán és 1995. október 29-én halt meg Budapesten. Egykor vaskereskedő édesapja, Dienes Ö. István, életének utolsó évtizedeiben fia munkáinak beleérező lélekkel rajzoló grafikusa volt, édesanyja az óvónői hivatásnak szentelte magát.

Dienes István a szülővárosában kereskedelmi középiskolát végzett, de érettségijére már amerikai hadifogságot is túlélt levontként készülhetett. 1948-ban a budapesti Közgazdaságtudományi Egyetemre nyert felvételt, majd egy év múltán átjelentkezett a Pázmány Péter Tudományegyetem régész–múzeológusi szakára. Legkedvesebb tanára László Gyula volt, hozzá írta a honfoglalás kori tiszasz-lár – bashalmi I. temető (Szabolcs-Szatmár-Bereg megye) leletanyagát bemutató szakdolgozatát, s 1964-ben nála doktorált. Az egyetemről keltezett barátsága Bóna Istvánnal, Makkay Jánossal, Szabó János Győzővel és Trogmayer Ottóval élete során mindvégig fennmaradt.

Tudományos pályája két kitérővel a Magyar Nemzeti Múzeum Középkori Osztályához kötődött. Az ottani gyakornoki idejét követően 1954–1957 között a szegedi Móra Ferenc Múzeum régésze, 1973 eleje és 1974 nyara között pedig a nyíregyházi Jósza András Múzeum igazgatója volt. Másodjára osztályvezető helyettesként távozott, s visszatérte után tudományos főmunkatársként tevékenykedett még 1994. január 1-jével történt nyugdíjaztatásáig.

Aggodalmas lelkiismeretű ember volt, aggályos gondnal tevékenykedett. Ő végezte el a MNM Középkori Osztálya honfoglalás- és kora Árpád-kori gyűjteményének revízióját, s a leltárkönyvi bejegyzések tömege tanúsítja, hogy nem elsősorban a köteleesség kényszeréből, hanem lelkiismerete szavára hallgatva és a tökéletességre törekedve dolgozott. Soha többé nem volt a gyűjtemény olyan állapotban, mint amikor három évfolyamtárs gyakornoka – Bálint Csanád, Pálóczi Horváth András és e sorok írója – közreműködésével 1965–66-ban a revízió véget ért.

Nem volt „terepember”, mégis sokat ásatott. Egyrészt országos kitekintéssel lelemtett, ha az MNM Adattára honfoglalás kori lelőhely megbolygatásáról kapott hírt, másrészt tudatosan igyekezett régebbi lelőhelyeket a hely-

színen azonosítani, hitelesíteni. Felsorolni sem volna kevés azon helyek sokaságát, ahol megfordult, de ilyen lista ismertetése alól felment Bóna István baráti megemlékezése, amelyben értékelő ismertetésüket is közreadta.¹ Csupán mint eredményes munkássága két pólusát említem meg a tiszasz-lár (SzSzB) – bashalmi és a rakamaz (SzSzB) – strázsadombi, valamint a Magyarhomorog–kónyadombi (Hajdú-Bihar megye) ásatásait,² ahol a honfoglaló magyarok vezető- és középrétegének, valamint köznépének mértékadó jelentőségű temetőit tárta fel. Ekkor még ereje teljében volt és az ásatásai leletanyagát rendszeresen közölni kezdte: szinte menetrendszerűen követték egymást nagy műgonddal megírt közleményei, amelyekben a gondos feltárás eredményeihez a felkészült, s egyben csak László Gyula stílusához mérhető íráskészségű kutató csatolta higgadt, s mindig előremutató kommentárjait. Megfigyelései, amelyekhez hortobágyi adatgyűjtése járult, régészeti-néprajzi rekonstrukciók sokaságát eredményezték: az ő szellemi erőfeszítése nyomán született részben-egészében újjá a honfoglalás kori férfi és női viselet, a veretes fegyveröv, a fakengyel, a zablapecsek, a férfiak és nők veretes lószerszáma, a szemfedő, továbbá nyert értelmezést a veretes tarsolyoktól a tarsolylemezekig vezető folyamatosság emléktanyaga, valamint a kengyelek és zablák ránk maradt formagazdagsága. E maradandó értékű tanulmányait gondosan összegépelve, elő- és utószóval ellátva 1985-re kandidátusi értekezésnek készítette el, de sohasem nyújtotta be, mert mérhetetlenül és feleslegesen sok időt pocéskolt el a megkövetelt német, s még inkább az orosz állami nyelvvizsga bizonyítvány megszerzésével. Bár méltó volt, méltó lett volna rá, végül is tudományos fokozat nélkül maradt, munkássága csupán a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat Kuzsinszky-érmével (1974), a Finn Régészeti Társulat „külföldi tagjává” választásával (1981), valamint a megkészt és át sem vett Magyar Köztársasági Érdemrend kiskeresztjével (1994) nyert hivatalos elismerést.

Kutatásainak másik nagy területe a honfoglaló magyarok művészetének vizsgálata volt. Saját ásatási leleteinek bemutatásakor is rákényszerült erre, s egyben múzeumi kiállításrendezői köteleességévé is vált, hogy az ősök hagyatékát, s abban elsősorban a művészi értékű tárgyakat méltó formában tegye publikussá. Szép és gondolatgazdag módon kiállított leletanyagot mutatott be a MNM állandó kiállításán, de rendezett Győrben és Sopronban is. Különlegesen nagy sikert aratott, s Európa minden jelentős városában

¹ Bóna I., Dienes István a honfoglalás kor régésze. Szabolcs-Szatmári Szemle 31/2 (1996. május) 267–286; újraközlése: Tanulmányok, közlemények a honfoglalás emlékére 896–1996. Szerk.: Németh Péter. Nyíregyháza – Szabolcs 1996, 267–286. Időközben megjelent: I. Bóna, István Dienes (1929–1995). ActaArchHung 49 (1997) 327–343 (az ásatási beszámolókat nem tartalmazó teljes bibliográfiával).

² Lásd L. Kovács, István Dienes' grösste Ausgrabung in Magyarhomorog–Kónyadomb. ActaArchHung 49 (1997) 363–364.

megfordult a magyarság művészetét bemutató kiállítás, s benne az általa összeállított, reveláció jelentőségű 10. századi kollekció. Összeállításának háttér munkáiból született meg *A honfoglalás kora*. Bp. 1970. című kötetkéje, majd a hetvenes évek egyik hazai régészeti sikerkönyve, a három magyar kiadásban is megjelent *A honfoglaló magyarok*. Bp. 1972 (1974, 1978), amely angol, francia és német nyelven is napvilágot látott. E könyveiben a régészeti ismeretterjesztést felsőfokon valósította meg, mert képes volt összeegyeztetni a mondanivaló tartalmasságát a szöveg közérthetően szép, gondos megformálásával. Ezt az erényét csillogtatta a Szombathy Viktor szerkesztette kötetekbe írott *A magyar honfoglalás kora* (In: *A magyar régészet regénye*). Bp. 1968 (1970, 1976); *A honfoglaló magyarok lélekhiedelmei*. (In: *Régészeti barangolások Magyarországon*). Bp. 1978 (1983). című tanulmányaiban, s a Hajdú Péter vezetésével készült gyűjteményes műben megjelent „*A honfoglaló magyarok és ősi hiedelmeik*” (In: *Uráli népek*. Bp. 1975.) című hosszabb írásában is.

A hatvanas évekre a mesterének tekintett László Gyula mellett a magyar honfoglaláskor régészeti kutatásának vezéregyéniségévé vált. Átfogó tanulmányt írt a *Honfoglalás kori kutatásunk újabb eredményeiről és feladatairól* címmel a Jászkunság 10. (1964) és 11. (1965) kötetében, közreadta az Orosháza környékén feltárt honfoglaló magyar leletek monografikus feldolgozását: *A honfoglaló magyarok*. (In: *Orosháza története és néprajza*. Szerk.: Nagy Gy., I. Orosháza 1965) cím alatt, s a vezérszólamot vitte az ArchÉrt 93. (1966) és 96. (1969) számában megjelent ún. „Fettich-vitában”. Belevágott a korszak közöletlen leletanyagát feldolgozó korpusz munkálataiba is, de nem volt ereje a reprezentatív északkelet-magyarországi kötet elkészítéséhez és nem kapta meg munkatársai kellő támogatását sem. Szükséges maximalizmusának bizonyítéka a nagyrészt elkészült száznál több rajzos tábla, valamint a lelőhelyek gondos azonosítását szolgáló, 1971 tavaszán és őszén végzett terepjárás jegyzőkönyve, amelyet sajnos csupán a halála után adott közre munkatársa, Németh Péter, e közös munkára való megemlékezésül.³

Alkotói tevékenységének zenitjén, 1973. január 1-től elhagyta budapesti munka- és lakhelyét, valamint addigi nyugalmasabb életformáját a nyíregyházi Jósza András Múzeum igazgatói székéért. A szülőföldjére való visszatérés azonban nem sikerült, nem szeretett reprezentálni, ülésezni és utasítani, s nem akadt elegendő ideje kutatásai folytatására sem. Még legnagyobb és – visszatekintve –, egyik legjelentősebb ásatása, a Magyarhomorog-kőnya-

dombi temető feltárása is félbeszakadt. S bár még megadta neki a sors a Rakamaz–strázsadombi leletmentés (1974) sikerét, ásatási tevékenysége ezzel időnek előtte le is zárult.

Nyíregyházi terveit feladva visszatért, mert visszatérhetett a Magyar Nemzeti Múzeumba, de nem tudta újra felvenni munkája korábbi ritmusát. Témát is váltott: felhagyott a leletanyag rendszeres közzétételével és a honfoglaló magyarok természetfeletti képzeleinek vizsgálatára nyergelt át. E tárgyú munkái a régészek körébe új szemléletmódot közvetítettek, rendszert alkottak. Értékelésük immár a néprajz szakértőire vár.

Az ország belső helyzetének változása politikai aktivitást váltott ki benne, s ez a régészet hétköznapijai iránti érdeklődését fokozatosan a háttérbe szorította. Érzékenységet azonban nem veszített el, ennek bizonyítéka a Homokméggy–halomi (Bács-Kiskun megye) tegezfedél bravúros leletazonosítása, aminek eredményeképpen a honfoglaló magyarok írásbelisége első hiteles bizonyítékának közreadója lehetett.

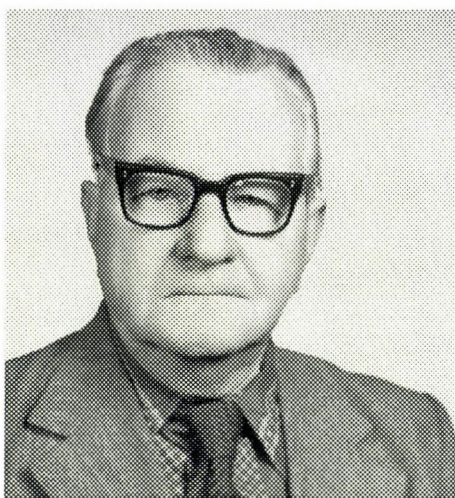
E sorok íróját nemcsak ő maga, hanem a kívülállók is a tanítványának tartották, és a tanítvány őszintén hálás lehet a barátságát is felajánlott mesterének, aki egy bő évtizedig első munkáinak is szeretetteljesen segítőkész lektora volt. Pályakezdő szemmel őt tekintette a „régésznek”, s módjában volt tőle tanulni a szakmát a terepen és a múzeumban egyaránt. Nem véletlenül dolgozott 1962-től munkatársként csaknem minden ásatásán, s kérte magát a gyakornokának is, sőt Dienes István közbenjárására nyert tudományos kisegítői szerződést tanulmányai befejeztével a Nemzeti Múzeumban. S amikor – nem éppen sikertelen kezdeti évek után – főigazgatója mégis felmondottnak tekintette a munkaszerződését, a boldog emlékeztű B. Bónis Éva, Patek Erzsébet és Dienes István munkálkodott sikerrel az MTA Régészeti Intézetébe kerülésén, s ezzel a pályán maradásán is. Van tehát oka elérékenyűlten gondolni mesterére.

Dienes István neve fenn fog maradni a jövőben megírandó régészeti tanulmányokban, mert viselője örökre belépett halhatatlan elődei, pályatársai sorába. Sok jeles írását hagyta ránk: Bóna István fent említett megemlékezéséhez mellékelte bibliográfiája szerint 117 megjelent munkája volt. Mi azonban, akik ismertük és szerettük, ne csupán a munkáival együtt idézendő nevével, hanem személye teljességében őrizzük meg emlékeztünkben őt, aki már békességben nyugszik a nyíregyházi Morgó temetőben **A Boldog Feltámadás Reménye Alatt!**

Kovács László

³ Németh P., A Szabolcs megyei honfoglalás és kora Árpád-kori temetők terepbejárásai naplója. SzSzSzle 31/2 (1996. május) 287–372; újraközlése: Tanulmányok... 1996, 287–372.

Szerettem volna, és a bronzkorral foglalkozó kollégák támogatották tervemet, hogy vele együtt ünnepeljük 80. életévé betöltését. Még akkor is, ha tudtuk – nem kedveli az ünnepelést, a személyi kultuszt. Ezért az évfordulóra szervezett konferenciát titokban tartottuk, és csak a nem várt tragikus esemény előtt néhány héttel közöltem vele a konferencia tényét. Felcsillant a szeme, eljött volna... Most már a bronzkorosok konferenciakötetét (Pápai Múzeumi Értesítő 6, 1996) sem lapozgathatja.

A halál azonban Mithay Sándort – a szakmában, és most a muzeológus társadalom egészére gondolok, sokan Sanyi bácsiként tisztelték – 1995. december 24-én elragadta. A hazai régészet nagy generációjának egyik utolsó tagja volt, egyike a vidéki régész polihisztoroknak, olyan, aki minden korszak mentésére és az objektív feltételek által behatárolva ugyan, de a publikálásra is nyitott volt.

Még mindig nagyon nehéz most Róla e sorokat papírra vetnem, hiszen igen közeli barátságba, lelki atya-fiú kapcsolatba kerültem Vele. Továbbá 70. életévé betöltése alkalmából e folyóiratban (ArchÉrt 113, 1986) már méltattam munkásságát, amit másutt (PáMÉ 3–4, 1992) egy válogatott bibliográfiával egészítettem ki. Utóbbinak középkorra és Győr környékére vonatkozó hiányosságait pótolta Takács Miklós (PáMÉ 6, 1996). Mindezek ellenére feltétlenül érdemesnek tartom emberi és szakmai pályáivének újabb felelevenítését.

1916. április 3-án született Nagyszébenben. 1919-től haláláig győri lakos. A régészetet vele Lovas Elemér győri bencés tanár kedveltette meg, akiről mindig nagy szeretettel emlékezett meg. Elsősorban a római kor archeológiájának alapjait ismertette meg az érdeklődő ifjúval. 1934-től a budapesti egyetem bölcsész hallgatója. Hajdani tanárainak neve (Hillebrandt Jenő, Tompa Ferenc, Alföldi András és Fettich Nándor) ma is jól cseng szakmai, és nem csak hazai szakmai körökben. Füzesabonyban Tompa feltárásán a bronzkor kutatásával jegyezte el magát örökre, Radnóti Aladár a ságvári római temető ásatásával bízta meg, Fettichjánoshidai avar temetőásatása pedig a népvándorlás korának irányába tette nyitottá.

Már egyetemistaként ásatott Győr felkérésére a város területén, közben még hallgatóként járt a Nagy László vezette farkasgyepűi híres halom feltárásán is. Győr környéki munkák révén került kapcsolatba Bottyán Árpáddal és Gallus Sándorral. Ebből a kapcsolatból vezethető le vaskor iránti nyitottsága. Disszertációját 1941-ben Győr városa adatta ki, ami máig az egyetlen, külhonban is közismert, a Kisalföld bronzkorát feldolgozó monográfia.

Négy és fél év katonáskodás után – részben Pápán – lakóhelyének múzeumában helyezkedett el. 1947–1956 között a győri múzeum igazgatója, az első években a már betegeskedő Szőke Bélát helyettesítve. Ő leletmentette azt a koroncói sírt, amelynek alapján László Gyula először rekonstruálhatta a honfoglalók nyergét. Topográfiai tevékenysége, amelyet győri évei alatt fejtett ki – nem mindennapi. Ma sajnos már kevesen ismerik 1956-ban nyomtatásban is megjelent, igen értékes ilyen adatokat tartalmazó kis füzetecskéjét. Több, a régészetet népszerűsítő, közérthető brosúrát, cikket írt ezekben az években, mert tudta, az emberek felvilágosultságától függ a múzeum gyarapodása. 1956 őszétől koholt vádakkal 8 hónapig vizsgálati fogságban tartották. Ebből azonban soha nem kovácsolt erényt. A koholt vádak derékba törték szakmai karrierjét, hiszen 1963-ig nem dolgozhatott múzeumban. Ezekről az évekről nemegyszer mondta: „Én voltam a Dunai Kavicskotró Vállalat egyetlen doktorált gépkezelője.” Közben mindig mosolygott, és derűt sugárzott az arca. Erre a legmellőzöttebb pillanatokban is képes volt.

A megváltást, a visszatérést a hivatáshoz 1963. december 15. hozta el számára. Ekkor a névlegesen már létező pápai múzeum élére került, az akkori Veszprém megyei múzeumigazgató, Éri István kérésére, budapesti kollégái hathatós támogatásával. Kb. 30 leltározott tárgyat talált a múzeumban, hiányoztak a parketták, lambériák, ablaktokok. Az állandó kiállítás kiépítésén túl kb. 30 időszakos kiállítást rendezett, hozatott Pápára. Amikor 1980 végén nyugdíjazták, a kastély gyönyörűen rendezett termeiben évente látogatók ezrei álmélkodhattak a kiállításokon, továbbá 16 560 tárgy, közel 10 000 dokumentum és 7 000 beletárolt fotó fogadta az utódokat és a kutatókat.

A topográfiai tevékenységhez is hű maradt, hiszen a Magyarország régészeti topográfiája 4. kötetének munkálataiban nagy lelkesedéssel vett részt. Irigylésre méltóan úgy ismerte a múzeum gyűjtőterületét, mint más a tenyerét.

Amit Pápán és környékén végzett, emberfeletti munka volt. És legalább mi, itt és ezen a fórumon ne feledkezzünk el a muzeológusi munka fontosságáról, még akkor sem, ha ezt nagyon gyakran az intézményvezetők és a kultúrpolitikusok meg is teszik! A gyűjteményeket példaadó módon rendben tartotta. S mindezt 17 éven át szakember segítő társ nélkül, alapvető segédeszközök hiányában, Győrből ingázva! A „helytörténeti”-nek nevezett, a hajdani pápai járás területén működő múzeum neki köszönhetően országosan ismert intézménnyé vált.

Nem publikált sokat! – mondhatná valaki. Az előtte tornyosuló és megoldott problémák után életműve, a fent már

említett könyv, a 30 történettudományi, régészeti, művészettörténeti tanulmány, s számtalan napilapban közölt népszerűsítő írás azonban nem kevés. Ezek közül kiemelésre érdemesek a Győr-pápai vámi neolitikus, a bakonyjákói és ugodi késő bronzkori, a lovászpatonai és vaszari kora vaskori, a vinári germán, valamint az Ugodon és Pápán végzett középkori várasatásokat feldolgozó munkái. Nem felejtendő el közel két évtizedes, az Esterházy családra és pápai kastélyukra vonatkozó szívós kutató tevékenysége, ehhez társuló tanulmányai.

Mindazt, amit tett, nagyon csendesen, szerényen, visszahúzódva tette, és soha nem alkudott meg. Jó kedélyű, igaz barát volt. Olyan ember, aki annak ellenére tette a dolgát,

hogy soha, semmilyen hivatalos fórumtól nem kapott érdemi elismerést. Győr városa éppúgy nem értékelte önfeláldozó munkáját, ahogy Pápa városa sem adományozott neki még díszpolgári címet sem. 1987 nyaráig még hetente több napon jött, kutatott, igyekezett pótolni az igazgatósága éve alatt elmaradt publikációkat. Egy szerencsétlen autóbaleset akadályozta meg további tevékenységét és vezetett halálához. Élete és szakmaisága minden muzeológus számára követendő példa lehet. Szomorúan kell tudomásul vennünk, hogy már csak gondolatainkban lehet velünk.

Ilon Gábor

NAGY SÁNDOR (1912–1995)

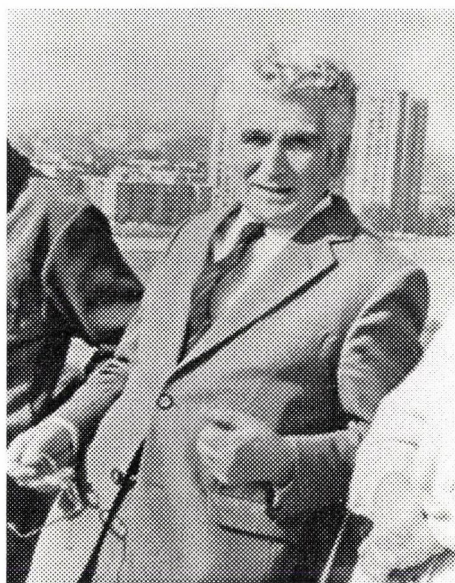
Vártam a telefonhívását. Úgy volt, hogy néhány napra vendégem lesz Budapesten, ahol kisebb műtétnek is alá szándékozta vetni magát, hogy aztán innen pihenni Kréta szigetére utazzon. Vártam az érkezését jelző telefonhívást Újvidékről.

Október 5-én megszólalt a telefonom. Szegedről kaptam a szomorú hírt, hogy Sándor aznap reggel elutazott, immár pihenni, örökre. Távozásával magam egy nyíltszívű, igazi jó barátot, a régész szakma pedig egy gondos, lelkiismeretes, pontos terepkutatót veszített el.

Törökbecsén született, 1912. február 1-jén, vagyis még Magyarországon. De szülőföldjét az I. világháború végeztével a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságba (későbbi nevén Jugoszláviába) kebelezték be. A szegény sorsú földmunkás édesapja a frontot megjárva az új hazájából a bizonytalan megélhetési lehetőségek miatt rövidebb időre átjött a trianoni Magyarországra és a frontbeli parancsnokához szegődött gazdasági cselédnek. Sándort azonban szülei szűkös anyagi helyzete ellenére a szorgalma mégis gimnáziumba vitte, majd tehetsége révén felvételt nyert a belgrádi Képzőművészeti Akadémiára. Hogy fenntarthassa magát, Belgrádban egy Bagi nevű magyar vendéglősnél vállalt fel-
szolgáló pincérséget.

Az Akadémiát elvégezve tanárnak hívták a nagybecskereki magyar gimnáziumba, ahol 1946-ig működött; többek között történelmet is tanított. Ekkor – a történelem iránti érdeklődése folytán – kinevezték a nagybecskereki múzeum igazgatójának. Itt kezdte el az ásató tevékenységét és jegyezte el magát a régészettel. 1953-ban állást kínáltak fel neki az akkor szervezés alatt álló újvidéki Vajdasági Múzeumnál. Minthogy közben Becskereken politikai ürüggyel meghurcolták – rövid időre ugyan, és a vádak utólag hivatalosan is alaptalannak nyilvánítottak –, az ajánlatot elfogadta, és oda szeptember 1-jével mint régész kinevezést is nyert. Itt működött az 1979. július 1-jével bekövetkezett nyugdíjba vonulásáig, mint a múzeum középkoros régésze, aki azonban 1959-ig az őskori részleget is vezette.

Mint terep-régész, Nagy Sándor munkássága igen széles területen mozgott; az emberiség történetének szinte minden időszakára kiterjedt. Több ízben ásatta Törökbecse (Novi Bečej) határában a Matejski Brodon az újkőkori tiszai kultúra telepét. Leletmentő ásatásként megindította a Száva

menti Herkócán (Hrtkovci) az őskorkutatók előtt azóta híressé vált, gazdag neolitikus, késő rézkori és késő vaskori leleteket szolgáltató Gomolava kutatását. Későbronzkori raktárlelet helyszínelését és a teljes leletanyagának ásatás útján való begyűjtését végezte el az ugyancsak Törökbecséhez tartozó Simugyszka Sztrana dűlőben. Bejárta a Bácskában és a Bánátban lévő rejtélyes hosszanti sáncok nagy részét: azoknak nemcsak újabb szakaszait fedezte fel, hanem igen gondos munkával átkutatta a Kis római sáncnak a doroszlói (Doroslovo) Pusztaszentegyház nevű erdőben lévő őrtornyokkal védett kapuját. Szép sikerrel tárt fel avar temetőket Aradin (Aradac) a Mečkan, Verbászon (Vrbaš) a Polet téglagyárnál. Közreműködött egy ásatáson Vajszkán (Vajska), ahol a mellékleteik révén a VII. századra datált, római tegulákkal kiépített sírok kerültek napvilágra. Munkája révén S végű hajkarikákkal keltezett sírok váltak ismertté Tiszatarróson (Taraš), valamint egy íjjal, 7 nyílveszszőt tartalmazó tegezszel, késsel, lovának bőrével, kantárjával és nyergével eltemetett honfoglalás kori magyar férfi sírja is a már említett Matejski Brodon.

Mindezek mellett azonban legjelentősebbek a középkori ásatásai voltak: az amcsi (Arač) monostor, a bácsi (Bač) vár, de mindezek előtt is Dombó, az idővel várrá kialakított középkori monostor a szerémségi Rakovac község szélén, amely ontotta a román stílusú építészet remek faragványait. Ez volt szívének igazi szerelme, az ottani leletekért, építészeti objektumokért rajongott, azokat féltette, azok sorsáért aggódott, és fájlalta, hogy – bizonyára részben anyagi okoknál fogva – nem tudta feltárásukat úgy befejezni, konzerválásukat úgy biztosítani, ahogy azt a szakszerűség megkívánta volna. De életének legnagyobb sikerelménye közé tartozhatott az, hogy az újvidéki Forum kiadó révén 1977-ben magyar, majd 1985-ben szerb-horvát és német nyelvű kiadványban bő illusztrációkkal ismertethette a Dombón kifejtett munkásságának eredményeit.

Mert Nagy Sándor felismerte – ellentétben korunk nem egy régészével – hogy a terepen folytatott munkának csak akkor van igazán értelme, ha a kutatások eredményeit nem zárja gondosan őrzött raktárakba, az azokból levont tapasztalatait nem rejtí az íróasztal fiókjába, hanem közreadja, hogy mind az egykorú, mind az elkövetkező régész-nemzedékek hasznosíthassák azokat, a tanulni vágyó emberek pedig okulhassanak belőlük. Igyekezett is feltárásait, azok eredményeit előzetes jelentések, részletes publikációk alakjában, sőt nemzetközi fórumokon élőszóban is ismertetni. Így beszámolt a mečkai avar temető feltárásáról egy nyitrai szimpóziumon, a hosszanti sáncok kutatásairól pedig előbb Szegeden, majd 1966-ban Prágában, a VII. Nemzetközi Régészeti Kongresszuson.

Magam a hosszanti sáncok kutatása során kerültem vele közelebbi kapcsolatba. Bemutatta nekem az ún. Nagy- és Kis római sáncot a Bácskában, az ugyancsak Római sáncnak nevezett tiszántúli külső vonalat az Alibunári mocsár és a Duna között. Meghívott a Boroszlói Püsztaszentegyházi erdőben végzett ásatásra. Viszonzásul én is megismerttettem vele az alföldi sáncok több szakaszát és vendégem volt a Duna–Tisza közti felső vonal átvágásánál Kál és Kápolna határán.

Nagy Sándor immár ott pihen az újvidéki tranzsamenti régi temetőben, de munkásságának eredményei a régészek és művészettörténészek számára mindenkori el nem múló forrásul fognak szolgálni. Különösen azok számára, akik a X–XII. századi Magyarország kultúrtörténetét kutatják.

Patay Pál

Nagy Sándor irodalmi munkássága

*Bikár Fedora (Vajdasági Múzeum) összeállításában
kiegészítésekkel*

1. Zaštitna arheološka istraživanja na Matejskom Brodu kod Vološinova. Naučni Zbornik Matice Srpske. 1950. 231–237. (Rašajski, Rastko – Nagy, Sándor).
2. Probno arheološko ispitivanje Selišta kod Taraša. – Triable archeologic Excavations near Taraš in Banate. RVM 1. 1952. 159–161.
3. Arača. Beitrag zur Erforschung von Arača. RVM 2. 1953. 85–92.
4. Naselje iz mladeg kamenog doba na Matejskom Brodu kod Novog Bečeja. – Ausgrabungen auf Matejski-Brod (Vorbericht der Arbeiten im Jahre 1952). RVM 2. 1953. 107–117.
5. Bronzana ostava iz Novog Bečeja. – Der Bronze-Hortfund aus Novi Bečej. RVM 4. 1955. 43–61.
6. Slovenske posude iz Čortanovaca. – Slavische Gefässe aus Čortanovci (Syrmen). RVM 5. 1956. 163–170.
7. Nekropola kod Aradca iz ranog srednjeg veka. – Die Nekropole bei Aradac aus dem frühen Mittelalter. RVM. 8. 1959. 45–102.
8. Avaroslovenska nekropola u Vrbasu. Arheološki Pregled. 1. 1959. 189–192.
9. Zaštitno iskopavanje na Gomolavi kod Hrtkovaca. Prethodni izveštaj za 1955–1956. godinu. RVM 9. 1960. 112–129.
10. Avaroslovenska nekropola u Vrbasu. Arheološki Pregled. 2. 1960. 140–141.
11. Tvrdjava Bač. Rezultati arheoloških istraživanja 1958. i 1959. godine. – Die mittelalterliche Burg Bač. Resultate der archäologischen Grabungen in den Jahren 1958 und 1959. RVM 10. 1961. 89–115.
12. Mečka, Aradac. Arheološki Pregled. 3. 1961. 120–121.
13. Gradina Rakovac. Arheološki Pregled. 5. 1963. 136–137.
14. Srednjevekovni nalazi na Gomolavi 1965. godine. RVM 14. 1965. 247–250.
15. Vajska ul. Radiceva br. 1. Nekropola iz doba Seobe naroda. Arheološki Pregled. 8. 1966. 156–157. (Bukner, Olga – Nagy, Sándor).
16. Izveštaj o rezultatima istraživanja uzdužnih šančeva na području Vojvodine. – Bericht über die Ergebnisse der an den Wallanlagen in der Woiwodina durchgeführten Untersuchungen. RVM 15–17. 1966–1968. 103–108.
17. Mečka – ein frühmittelalterliches Gräberfeld beim Dorfe Aradac. StZ 16. 1968. 165–173.
18. Über die Untersuchung der Langwälle in Jugoslawien. MFMÉ 1969/2. 135–137.
19. Die neuesten Forschungsergebnisse über die Erdwälle im Gebiet der Woiwodina in Jugoslawien. Actes du VIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques. Prague 1966. (1971). 1012–1015.
20. Dombó. Rezultati istraživanja na Gradini u Rakovacu (1963–1966). RVM 20. 1971. 161–185.
21. Nekropola iz ranog srednjeg veka a ciglani „Polet” u Vrbasu. – Das frühmittelalterliche Gräberfeld auf dem Gelände der Ziegelei „Polet” bei Vrbas. RVM 20. 1971. 187–268.
22. Le cimetière de Vrbas de l’époque avare et ses rapports avec le trésor de Nagyszentmiklós et la tasse en argent d’Ada. Les questions... Budapest. 1972. 111–114.
23. La nécropole de Mečka. Inventaria archaeologica. Jugoslavia. Fasc. 17. Beograd, 1973.
24. Dombó. Újvidék, 1974. 22 + 5 p., 65 t.
25. Dombó srednjovekovna opatija i tvrdjava. – Dombó, Mittelalter die Ortschaft mit Klöstern. Novi Sad, 1985. 65 p. 41 t. és 3 alprajz.

NAGY TIBOR
(1910–1995)

A *Budapest Régiségei* Nagy Tibort a XXVII., 1991-ben megjelent kötetében köszöntötte 80. születésnapja alkalmából. Gabler Dénes tekintette át a sokoldalú tudós pályája jelentős állomásait. Kitért egyetemi oktatói tevékenységére, s a nemzetközi hírű szakember külföldön megjelent tanulmányaira.

Többet ma sem lehet hozzátenni ehhez a néhány éve összeállított értékeléshez. Illetve Gabler gondolatait egészíti ki most egy másik alapos munka, Szirmai Krisztina – ugyancsak értékelő – bibliográfiája Nagy Tibor több mint fél évszázadot felölelő szakirodalmi tevékenységéről. Ez a tanulmány jelen kötetben olvasható.

A két kolléga méltó megemlékezése bizonyára felment a szokványos búcsúztatók hangvételétől. Ehelyett hadd idézzük fel a tudós személyét, aki hosszú ideig tartó munkabírásanak köszönhetően három generáció régészével dolgozott együtt. Aktív „közalkalmazott”-ként egyetlen munkahelyen, a Budapesti Történeti Múzeumban töltött el 35 évet 1938–1973 között. Mindvégig a Károlyi palotában volt és maradt a munkahelye, csupán az intézmény neve változott többször is a kapu melletti kő- vagy réztáblán. Időnként cserélődött a Fővárosi Múzeum főhatósága is (a központosítások idején az 50-es években pl. közvetlenül a minisztériumhoz tartozott), s az intézményen belül módosultak időről-időre Nagy Tibor státuszai, „kulcsszámái”, beosztásai. De távolról sem a szokványos módon, vagyis nem a korral járó előléptetések formájában.

1938-ban került a Károlyi palotában működő Fővárosi Múzeumba, 1947-ben, Nagy Lajos igazgató halálakor átvette a Fővárosi Régészeti és Ásatási Intézet vezetését, s Szilágyi János nyerte el ugyanakkor az Aquincumi Múzeum igazgatói posztját.

1952–53-ban létrehozták a két intézmény egyesítésével a Budapesti Történeti Múzeum Régészeti Osztályát, aminek Nagy Tibor beosztott munkatársa lett, az Ős- és Népvándorlaskori Csoport vezetőjeként. 1956 októberében megválasztották a Budapesti Történeti Múzeum Főigazgatóságán alakult Forradalmi Bizottság elnökévé, a háromtagú vezetőség irányítójává. A következő évben ebbéli tevékenységéért csupán „dorgálás”-t kapott a minisztériumi Igazoló Bizottságtól. Sőt, már 1961-ben – Szilágyi János nyugdíjaztatásakor – az Ős- és Népvándorlaskori Csoport helyett a Budapesti Történeti Múzeum Római Csoportjának lett a vezetője (ami akkor a régi, illetve a jelenlegi Aquincumi Múzeum igazgatói címnek felelt meg). Egy évig töltötte be ezt a funkciót, ezután az osztály tudományos főmunkatársaként dolgozott. 1970-től a BTM és az MTA megbízásából az akkor nagy lendületet vett óbudai római kori ásatásokat vezette. 1973-ban került nyugdíjba, s megvált a múzeumtól.

Nagy Tibor életét – hétköznapijait és ünnepeit – a régészettel kapcsolatos érdeklődése töltötte ki. Munkatársa voltam tíz éven át az albertfalvai római auxiliáris tábor és vicus feltárásánál, s a következő évtizedben őskori és népvándorlaskori leletmentéseinél. E munkák folyamán ismertem meg olyan ritka képességeit is, amelyek – talán – másoknak nem tűntek fel, s amelyek a régész pályára annyira alkalmassá tették.

Az egyik ilyen képessége az írott szöveggel kapcsolatos. Mindarra, amit valaha is elolvasott, emlékezett, olyasmire is, ami voltaképpen közelebből nem érdekelt – sportra, irodalomra, politikára, számára közömbös emberekkel kapcsolatos személyi hírekre. Évtizedekre, fél évszázadra visszamenőleg rögzítette a memóriája nemcsak a tartalmat, hanem a kiadvány címét, az oldalszámot, s azt, hogy a szóban forgó részlet az oldal melyik részén szerepelt. Nem emlékszem rá, hogy ebben bármikor tévedett volna... Olyan képesség ez, mint a fejszámolóművésze. Adomány, amit remekül kamatoztatott, amivel jól gazdálkodott, tudatosan fejlesztett, s hosszú élete legutolsó évéig mindig rendben tartott.

Memóriájának köszönhette nyelvtudását is, legalább *tucatsny* nyelven olvasott könnyedén, folyékonyan – szótár nélkül – szakirodalmat, bár ezek közül „csak” négy nyelvet beszélt folyékonyan társalgási szinten.

Másfajta, vagy legalábbis látszólag más irányú érdeklődéssel fordult a régészeti tárgyak iránt. Szokatlanul vonzódott a „leletekhez” bármely korból származtak is. A kívülről számára érthetetlenül, sőt értelmetlenül sok időt fordított aprólékos leírásukra, amikor ezek az apró, tucatszámba menő jelentéktelen töredékek valóban semmi újat nem hoztak, mert nem hozhattak a tudomány előbbre vitele érdekében. Ragaszkodott e tárgyakhoz, sokáig őrizte őket a fiókjaiban, újra és újra foglalkozott velük. Ugyanakkor, amikor lényegesen fontosabb történeti, jogi, közigazgatási témák publikálásával volt elfoglalva. Olyan szakmai kérdésekkel, amelyekhez rajta kívül Magyarországon valóban legfeljebb egy-két szakember értett.

Mindenekelőtt szövegbeli jártassága és a tárgyak iránti vonzalma miatt időben nem korlátozta kutatásait. Így, érdeklődése a paleolitikumtól a magyar honfoglalásig terjedt! Gabler Dénes meg is jegyzi: „nem csoda, hogy Nagy Tibort a régészet polyhistoraként tartják számon. Ma az egyes diszciplínák egyre inkább szerteágazó és szinte követhetetlenül gazdagodó szakirodalmá, eltérő metodikája inkább a specialistáknak kedvez, s úgy tűnik, hogy az általa követett

út tovább már nem járható. Nagy Tibortól mégis át kell vennünk szélesebb horizontú történeti szemléletét, amely a történeti folyamatokat egységben tekintve kutatja.” (Gabler 1991. 4.)

Római korra vonatkozó publikációi több csoportra válnak szét, kellően illusztrálva szerzőjük hihetetlenül szerteágazó érdeklődését és tudását:

1. *Hadtörténet*: legios-tábor; Aquincum, auxiliaris táborok; Albertfalva, Szentendre-Ulcisia Castra. Katonai diplomák, alakulatok sorrendje a limesen, a hadsereg reformja stb.

2. *Településtörténet*: vicus, municipium, colonia Aquincumban (eraviszkusz oppidum, katonaváros, polgárváros)

3. *Közigazgatás*: a települések jogállása, illetve alakulásuk a császárok folyamán; pannoniai helytartók és tevékenységük, a lakosság jogállása, illetve ennek alakulása a császárok évszázadai folyamán

4. *Művészeti kérdések*: falfestészet (festőlakás, kőfaragás, kőfaragó műhelyek Aquincumban)

5. *Vallástörténet*: I.O.M. Teutanus, Nutrix-kultusz, Mithras Aquincumban és általában Pannoniában; kereszténység térhódítása Pannoniában

Ezek a publikációi új ásatások eredményeire építkeztek. Fenti témakörökből ugyanakkor a mások által megpendített, vagy kidolgozott megállapításokat mindenkor kritikai érzékével bírálta, helyesbítette, rendszerint hosszabb terjedelmű vitacikkekben revideálta, s így önálló tanulmányként is felfoghatók.

Sokirányú érdeklődésének következménye, hogy annyi megkezdett, de befejezetlen témát hagyott hátra. Sok ezer feljegyzése, kéziratföredéke, megfogalmazott, de félbehagyott mondatok, papírra vetett gondolat-foszlányok még egykori munkatársai számára is talányok maradnak. A „szakma” ezeket soha többé nem értékesítheti; súlyos veszteség ez ilyen nagy tudású régész-történész esetében...

Megmenthető szerencsére ebből a hatalmas kéziratok anyagból – gondos összeválogatás után – a CSIR aquincumi kötetéhez gyűjtött dokumentációja. Közel három évtizeden át készült fotók, tárgymeghatározások, leírások, jegyzetek, irodalmi adatok összességéről van szó. Végül e kötetek kiadásával állíthat majd *méltó emléket* a Magyar Tudományos Akadémia és a Budapesti Történeti Múzeum egykori munkatársának, Nagy Tibornak.

Póczy Klára

NAGY TIBOR TUDOMÁNYOS MUNKÁSSÁGÁNAK BIBLIOGRÁFIÁJA BIBLIOGRAPHIE DER WISSENSCHAFTLICHEN TÄTIGKEIT VON TIBOR NAGY

Monográfiák – Monographien

1. I. Constantinus császár egyház- és valláspolitikája. Pécs. 1932.
2. A pannoniai kereszténység története a római védőrendszer összeomlásáig. (Die Geschichte des Christentums In Pannonien bis zu dem Zusammenbruch des römischen Grenzschutzes.) DissPann II. 12. Bp. 1939.
3. Buda régészeti emlékei. (mit Zusammenfassung) In Budapest Műemlékei. II. köt. Bp. 1962. 13–116.

4. Budapest története az őskortól a honfoglalásig. (History of Budapest from the Prehistoric age to the Hungarian Conquest.) In Budapest Története. I. Bp. 1973. 39–216.

Cikkek – Aufsätze

5. Az eusabianus reakció és a pannoniai arianizmus kezdetei. (Die Reaktion der Eusabianer und der Anfang des Arianismus In Pannonien.) Regnum 1 (1936) 32–60.
6. Orthodoxia és eretnokség a pannoniai őskereszténységben. Történetírás. I. 1937. 113–142.
7. A legio I. adiutrix feliratos kőemlékei Pécsről. (Die mit Inschrift versehenen Steindenkmäler der Legio I. Adiutrix.) PMÉ 1939–1940. 11–19.
8. A cohors I. Noricorum equitata újabb feliratos emléke. (Eine neue Inschrift der cohors I. Noricorum Equitata.) ArchÉrt (III/1) 1940. 48–55.
9. A pannoniai őskeresztény egyházközségi bazilikák. (Die Basilika der urchristlichen Kirchengemeinden in Pannonien. Le Basiliche Paleocristiane delle comunità Diocesane in Pannonia.) Szépművészet 2 (1940–1) 144–148, 160.
10. Il secondo anfiteatro romano di Aquincum. Corvina. 1941. 829–849.
11. Az óbuda amfiteátrum helyzete a környék római kori településében. (Die Lage des Amphitheatrums zu Óbuda In der Römersiedlung.) Magyar Építőművészet. 1941. 352–355.
12. Kutatások Ulcisia Castra területén. (Indagni sul territorio di Ulcisia Castra.) ArchÉrt (III/1–2. 1942.) 261–285.
13. CIL III 14 351 számú síremlék új olvasása. (Neue Lesung des Grabsteins CIL III 14 351) – BudRég 13 (1943) 471, 573.
14. Vallási élet Aquincumban. Bud. Tört. II. Bp. 1942. 386–463.
15. Zum Problem der Kontinuität in Pannonien. Vom Geist der ungarischen Kunst. Berlin. 1942. 3–6.
16. Zum Problem der Kontinuität in Pannonien. Das Bildwerk. 1942. 2–4.
17. A Fővárosi Régészeti és Ásatási Intézet jelentése az 1938–1942. évek közötti végzett kutatásairól. (Bericht des Archaeologischen Institutes von Budapest über die Forschungen der Jahre 1938–42.) BudRég 13 (1943) 359–399, 537–558.
18. A Castricius stéle kora. (Das Alter der Castricius stele.) BudRég 13 (1943) 463–470, 569–572.
19. La stèle di Castricio. Como. 1943. 35.
20. Az aquincumi kereszténység egy eddig félreismert emléke. Tanulmányok Pannonia kereszténységének történetéhez. II. (Un monument inconnu du christianisme d’Aquincum. Etudes sur le christianisme de Pannonie. II.) ArchÉrt (V–VI.) 1944–1945. 266–282.
21. Translatio Quirini. Regnum. 1944/45. 244–257.
22. Avar kori temető és honfoglalás kori sírok Rákosról. (An avar cemetery and graves belonging to the period of the conquest of Hungary from Rákos.) BudRég 14 (1945) 493–507.
23. A gellérthegy bronzkorsó. (La cruche en bronze du mont St. Gerard.) BudRég 14 (1945) 525–533.

24. Die Lehre des Photeinos in den theologischen Streitigkeiten des V. Jahrhunderts. (Tanulmányok Pannonia kereszténységének történetéhez. I.) Oriens Antiquus I (1945) 74–93.
25. A Quirinus reliquiák translatiójának időpontja Pannonia prima későrómai sorsának tükrében. (Tanulmányok a pannoniai egyháztörténethez. IV.) Regnum 6 (1944–1946) 244–257.
26. Studia Avarica I. Sur l'itinéraire de la conquête avar. ArchÉrt VII–IX. (1946–8) 202–207.
27. Studia Avarica I.: Az avar honfoglalás útvonalának kérdése. AntHung 1 (1947) 56–63.
28. Aurus „Brutes”. AntHung II. (1948) 91.
29. Adalékok a poetovioi Nutrices kultuszhoz. AntHung II. (1948) 215–217.
30. Studia Avarica. II. Az avar–bizánci kapcsolatok 2. szakaszának (567–82) időrendjéhez. AntHung II. (1948) 131–149.
31. Az albertfalvai római telep. AntHung II. (1948) 92–114.
32. Sur l'itinéraire de la conquête avar. ArchÉrt (1948) 202–207.
33. Az „albertfalvai” típusú lakóházak egy újabb példánya Rhaetiából. (The latest example of the „Alberfalva” type of houses from Rhaetia) AntHung III. (1949) 135–137.
34. Az albertfalvai romanizált eraviszkusz telep emlékeanyaga. (Les monuments d'un établissement Éravisque romanisé à Albertfalva) AntHung III. (1949) 49–67.
35. Ókeresztény gyűrű Magyarereggyről. (Tanulmányok Pannonia kereszténységéhez. III. Une bague paleochrétienne de Magyarereggy. Etudes sur le christianisme de la Pannonie. III.) ArchÉrt 76 (1949) 80–84.
36. Római köemlékek Transaquincum területéről. (Roman Stone Monuments from Transaquincum. BudRég 15 (1950) 359–388.
37. A sárkeszi Mithraeum és az aquincumi Mithra emlékek. (Le Mithraeum de Sárkeszi et les monuments Mithriaques d'Aquincum). BudRég 15 (1950) 47–120.
38. Az albertfalvai katonai diploma. I–II. ArchÉrt 81 (1954) 10–32.
39. A belsőpannoniai megerősített telepek kérdéséhez. MTA II. O. Közl. 1954. 510–513.
40. The military diploma of Albertfalva. (Военный диплом из Альбертфальва.) ActaArchHung VII. (1956) 17–71.
41. Héraklész bronzszobrocskája Óbudáról. (Une statuette de bronze d'Héraclès découverte à Óbuda.) BudRég 17 (1956) 9–44.
42. Les campagnes d'Attila aux Balkans et la valeur du témoignage de Jordanés concernant les Germains. Acta Antiqua 4 (1956) 251–260.
43. Das pannonischen Christentum und die barbarischen Völkerschaften im IV. Jahrhundert. In Bericht über den V. Internationalen Kongress für Vor und Frühgeschichte. Hamburg. 1958. Berlin. 1961. 591–596.
44. Das Mithras Relief von Paks. (Пакшийский рельеф Митры.) Acta Antiqua 6 (1958) 417–431.
45. Ein La Tène-zeitlicher Grabfund von Skythischem charackter aus Budapest–Rákospalota. ActaArchHung 9 (1958) 335–352.
46. A paksi Mithras dombormű. ArchÉrt 85 (1958) 7–17.
47. Az aquincumi ún. festőlakás. (Так наз квартира хивописца в Аквинкуме.) BudRég. 18 (1958) 149–189.
48. La Tène-kori szkíta jellegű sírlelet Rákospalotáról. (Могила скифского характера эпохи Латенской культуры в Ракошпалоте.) BudRég. 19 (1959) 123–138.
49. L. Attius Macro pannoniai helytartósága. (The Pannonian governorship of L. Attius Macro.) BudRég 19 (1959) 27–33.
50. Die Militärbezirke der Valeria nach der Notitia Dignitatum. Bp. 1959. Acta Antiqua 7 (1959) 183–194.
51. Das pannonische Christentum und die barbarischen Völkerschaften im Jahrhundert = Bericht Hamburg. 1958 (1961) 591–596.
52. Nuove scoperte dell'antica cultura in Pannonia. Atti del VII. Congresso Internazionale di Archeologia Classica III. Roma. 1961. 135–142.
53. Az Albertfalva Hunyady János úti római település = In Budapest Műemlékei. II. Bp. 1962. 519–523.
54. Alsó Pannonia Septimius–Severus kori helytartóinak kérdéséhez. (Beitrag zur Frage der Statthalter Unterpannoniens zur Zeit des Septimius Severus) BudRég 20 (1963) 23–45.
55. Zu den Militär und Verwaltungsreformen Diokletians im pannonischen Raum. Akte des Internat. Kongresses für griechische und lateinische Epigraphik. 1962 (1964) 274–280.
56. Perióduskutatások az aquincumi polgárváros területén. (Erforschung der Perioden Zentral-Gebiete der Zivilstadt von Aquincum.) BudRég 21 (1964) 9–54.
57. Egy budai Hercules-oltár feliratának revíziója. (The revision of the inscription on an altar of Hercules from Buda.) ArchÉrt 91 (1964) 224–228.
58. Révision de l'inscription d'un autel d'Hercule de Buda. Acta Antiqua 12 (1964) 207–215.
59. Quelques aspects de la romanisation dans la Pannonie orientale. In Le Rayonnement des civilisations grecque et romaine sur les cultures périphériques. Congrès international d'archéologie classique. Paris. 1965. 375–381. pl. 86–88.
60. Commanders of the legionis in the age of Gallienus. ActaArchHung 17 (1965) 289–307.
61. Die Inschrift des Legionspräfekten P. Ael. Aelianus aus Ulcisia castra. Klio 46 (1965) 339–350.
62. Les bas-reliefs d'Epona au Musée des Beaux-Arts. (A Szépművészeti Múzeum Epona domborműve.) Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts. 26 (1965) 7–34, 95–116.
63. Reoccupation of Pannonia from the Huns in 427 (Did Jordanes use the Chronicon of Marcellinus comes at the writing of the Getica?) Acta Antiqua 15 (1967) 159–186.
64. Anecdota aquincensia. ArchÉrt 94 (1967) 62–69.
65. Die Auszeichnungen des P. Besius Betuinianus und das Problem der dong militaria zu Trajans Zeitalter. Acta Antiqua 16 (1968) 289–295.

66. Les „dona militaria” de M. Macrinus Avitus Catonius Vindex = Hommages à M. Renard II. Bruxelles. Coll. Latomus. 102 (1969) 536–556.
67. Der Aufstand der pannonisch-dalmatisch Völker und die Frage der Zweiteilung Illyricums: Miscellanea Giorgio Novak dicata Zagreb. Amsterdam. 1970. 459–466.
68. Pannonia utolsó évszázada egy új monográfia megítélésében. *AntTan* 18 (1971) 69–93.
69. Der Vicus und das Municipium von Aquincum. *ActaArchHung* 23 (1971) 59–81.
70. Some notes on the careers of M. Val. Maximianus and P. Helvius Pertinax = Acta of the Fifth Epigraphic Congress. 1967. Oxford. 1971. 417–423.
71. Kőfaragás és szobrászat Aquincumban. (Taille de pierre et sculpture à Aquincum. *BudRég* 22 (1971) 103–160.
72. The frontier of Pannonia as reflected by recent research. *Roman Frontier Studies*. 1967. Tel-Aviv. 1971. 145–150.
73. Zwei historische Probleme der Awarenzeit. *Actes du VIIe CISPP*. Prague. 1966. II. 1971. 1086.
74. Aspekte der Urbanisierung In Pannonien = Akten d. VI. Internat. Kongr. f. Griech. u. Lat. Epigraphik. München. 1972 (1973) 93–96.
75. *Ulcisia Castra*. (Problems of the history of garrisons In the 2nd–3rd centuries) *BudRég* 23 (1973) 39–57.
76. Drei Jahre Limesforschungen In Ungarn. *Actes du IXe Congr. Internat. d’Études sur les Frontières Romaines*. Mamaia. 1972. București–Köln. 1974. 27–37.
77. Römische Prunkwaffen aus Pannonien anlässlich der Rezension eines neuen Buches. *ActaArchHung* 27 (1975) 205–213.
78. Aquincum. Stadt und Lager im 4 Jh. *Acta Ant.* 24 (1976) 369–382.
79. *Salarius legionis – salarius coloniae*. *ActaArchHung* 28 (1976) 79–91.
80. Die politischen Beziehungen der Weströmer mit donauländischen Völkern in den ersten Jahrzehnten des 5 Jhs. = IXe CISPP Nice 1976 Resumes 610.
81. Fitz J.–Barkóczy L.–Biró E.–Fülep F.–Gabler D.–Mócsy A.–Póczy K.–Pusztai R.–Visy Zs., *Der römische Limes in Ungarn*. Székesfehérvár. 1976. 90–91.
82. Das zweite Lager der legio II. adiutrix In Aquincum (Óbuda) = In Studien zu den Militärgrenzen Roms II. Vorträge des 10. Internationalen Limeskongresses in der Germania Inferior. Xanten. 1974. Bonner Jahrbücher Beiheft 38. Köln–Bonn. 1977. 359–366.
83. Die verkannten Ehrennamen der syrischen Kohorte von *Ulcisia Castra* = *Academie Litterarum Bulgarica*. *Studia in Honorem Veselini Beševliev*. Sofia. 1978. 208–216.
84. Bisherige CSIR-Arbeiten in Pannonien mit Hinweisen auf Anatolien. = *Proceedings of the Xth International Congress of Classical Archeology*. Ankara 1978. 259–266.
85. Domitianus dákok, germánok és nasamónok feletti győzelmei. *AT* 26 (1979) 228–246.
86. Mikor volt Prastina Messal(i)inus Pannonia Superior helytartója? (Wann war Prastina Messal(i)inus Statthalter von Pannonia Superior?) *ArchÉrt* 109 (1982) 51–54.
87. Die Gens Marcomannorum In Pannonia prima. *Mitth. Arch. Inst.* 12–13 (1982–1983 [1984]) 113–121.
88. Die zwei Neratii Prisci und Neratius Priscus der Jurist. *Acta Antiqua* 28 (1983) 411–436.
89. Nem Ignotus, hanem Vepronius Candidus. (Nicht Ignotus sondern L. Vespronius Candidus) *ArchÉrt* 110 (1983) 195–200.
90. Die Regierungsjahre des C. Caesar mit besonderer Rücksicht auf Illyrisum. *Acta Antiqua* 29 (1984) 337–362.
91. Traian Statthalter in Obermoesien? *AAH* 37 (1985) 159–160.
92. Ein Sonderfall bei der Magisterwahl der Arvalbrüder. *Historia* 34 (1985) 505–508.
93. Pannonier in den Richterdekurien = Römische Geschichte Altertumskunde und Epigraphik. *Festschrift für Amur Betz zur Vollendung seines 80 Lebensjahres*. Wien. 1985. 417–444.
94. Traian und Pannonien. Ein Beitrag zur Geschichte Pannoniens in Studien zu den Militärgrenzen Roms. III. 13. Internationalen Limeskongresses Vorträge des Aalen 1983. Stuttgart 1986. 377–383.
95. Az óbudai „hatházi” felirat. (Die Inschrift von Óbuda „Hatháza”). *ArchÉrt* 114–115 (1987–1988) 16–21.
96. Vettia Fortunata szarkofágja és mellékletei. (Der Sarkophag von Vettia Fortunata und seine Beigaben.) *ArchÉrt* 114–115 (1987–1988) 236–242.
97. Die Nordpolitik des Tiberius an der Mitteldonau. Die zweite Mission der Drusus Caesar und die Errichtung des Regnum Vannianum. *ActaArchHung* 41 (1989) 61–71.
98. Typen der munizipalen Laufbahnen in Aquincum. *ΠΡΑΚΤ II*. (1990?), Athen.
99. Transfer of Power in the last century of the Western Roman Empire. *Antaeus* 19–20 (1990–1991) 85–102.
100. Die Okkupation Pannoniens durch die Römer in der Zeit des Augustus. *ActaArchHung* 43 (1991) 57–85.
101. Quadilla Comonis Liberta sírköve. (Grabstein der Quadilla Comonis liberta) *BudRég* 28 (1991) 217–222.
102. A legio II. Adiutrix pia fidelis jelenleg nyilvántartható italikus lovagrendű tribunusai. (Die derzeit registrierbaren italische ritterliche Offiziere der Legion II. Adiutrix Pia Fidelis). *BudRég* 27 (1991) 23–43.

Könyvismertetések – Besprechungen

103. Tamás Lajos, *Rómaiak, románok és oláhok Dácia Traianában*. – *Századok* 70 (1936) 304–307.
104. *Dissertationes Pannonicae*. – *Századok* 73 (1939) 196–207.
105. Alföldi András, *A kereszténység nyomai Pannoniában a népvándorlás korában*. (Tracce del Cristianesimo nella Pannonia durante l’epoca delle grandi migrazioni.) Szent István Emlékkönyv I. Budapest 1938. 149–170. – *FolArch* I–II. (1939) 226–231.
106. Graf Andreas, *A Pannonia ókori földrajzára vonatkozó kutatások áttekintő összefoglalása*. Übersicht der

- antiken Geographie von Pannonien. DissPann 36. Ser. I. – Századok 73 (1939) 201–202.
107. Gronovszky Iván, Nomina hominum pannonica certis gentibus adsignata. (Meghatározott nemzetiségű pannoniai személynevek). DissPann I. 2. Bp. 1933. – Századok 73 (1939) 198–199.
  108. Lambrechts, Pierre, La composition du senat romain de Septime-Sevère à Dioclétien. (193–284) DissPann I. 8. – Századok 73 (1939) 206–207.
  109. Dobó Á., Pannoniai vonatkozású külföldi feliratok (Inscriptiones ad res Pannonicas pertinentes extra provinciae fines repertae). DissPann I. 1. Bp. 1932. – Századok 73 (1939) 198.
  110. Korbuly Gy., Aquincum orvosi emlékei. (Die Ärztlichen Denkmäler von Aquincum) DissPann I. 3. Bp. 1934 – Századok 73 (1939) 199–201.
  111. Nagy L., Aquincumi múmiatemetkezések (Mumien-gräbnisse aus Aquincum). DissPann I. 4. Bp. 1935. – Századok 73 (1939) 201.
  112. Brelich A., A halálszemlélet formái a római birodalom sírfeliratain. (Gli aspetti della morte nelle iscrizioni sepolchrali dell'Imperio Romano.) DissPann I. 7. Bp. 1937. – Századok 73 (1939) 205–206.
  113. Nagy Lajos, Pannonia Sacra. In Szent István Emlékkönyv. Bp. 1938. 31–48. – Századok 74 (1940) 105–107.
  114. Sieber, W., Das frühgermanische Christentum Leipzig. é. n. – Dolgozatok 16 (1940) 208–211.
  115. Alföldi Andrew, Isis-szertartások Rómában a negyedik század keresztény császárai alatt. (A festival of Isis in Rome under the Christian Emperors of the IVth century.) Bp. 1937. DissPann II. 17. 7–95. – NumKözl 40 (1941) 91–92.
  116. Alföldi A., Az utolsó nagy pannon császár. Bp. 1946. – Századok 79–80. (1945–6) 263–264.
  117. Magyar Múzeum. I–II. kötet – Századok (1945–6) 295–299.
  118. Nagy Lajos, Az Eskü téri római erőd, Pest város őse. Bp. 1946. – Századok 81 (1947) 276–279.
  119. Klima, Leopold – Vetters, Hermann, Das Lager-amphitheater von Carnuntum. Wien. 1953. – ArchÉrt 82 (1955) 120–122.
  120. Barkóczi L. – Dobrovits A. – Fehér-Hahn I. – Kádár Z. – Sági K. – E. Swoboda – Szilágyi J. – Radnóti A., Pannoniai városok élete a korai feudalizmusban. In MTAK II (1954) 509–530.
  121. Intercisa I. Dunapentele-Sztálinváros története a római korban. I. ArchHung 33. Bp. 1954. – ArchÉrt 82 (1955) 230–244.
  122. Intercisa II. (Dunapentele) Geschichte der Stadt in der Römerzeit. ArchHung 36 (1957) – Bibliotheca Classica Orientalis 1957. 78–79.
  123. CIL Vol. XVI. Suppl. Ed. Nesselhauf Herbert, Diplomatum militarium ex constitutionibus imperatorum de civitate et conubio militum veteranorumque expressorum. Supplementum. Berlin. 1955. 213–249. – AT 3. (1956) 314–315.
  124. Neumann, A., Die römischen Ruinen unter dem Hohen Markt. Wien. 1950. – TBM. 11 (1956) 445–448.
  125. Studii Aquileiesi offerti il 7 ottobre 1953 a G. Brusin nel suo 70 compleanno. – ArchÉrt 83 (1956) 106–110.
  126. Magnen, R., Epona, déesse gauloise des chevaux, protectrice des cavaliers. Bordeaux 1953. – ArchÉrt 83 (1956) 222–224.
  127. Magnen, R., Epona, déesse gauloise des chevaux, protectrice des cavaliers. Bordeaux 1953. Bibliotheca Classica Orientalis 5 (1960) 51–52.
  128. Vermaseren, J., Corpus inscriptionum et monumentorum religionis Mithriacae I. Hagae. 1956 – ArchÉrt 85 (1958) 110–111.
  129. Vermaseren, J., Corpus inscriptionum et monumentorum religionis Mithriacae. II. Hagae. 1960 – ArchÉrt 89 (1962) 281–283.
  130. Mócsy, A., Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannkriegen. Bp. 1959. – AntiqClass 30 (1961) 339.
  131. Mócsy, A., Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannkriegen. Bp. 1959. – AT 10 (1963) 295–299.
  132. Šašel, A. – Šašel, J., Inscriptiones latinae quae in Jugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt. Ljubljana. 1963. – ArchÉrt 91 (1964) 276–277.
  133. R. Noll, Eugippius. Das Leben des heiligen Severin. Berlin. 1963. – ArchÉrt 93 (1966) 311–313.
  134. Á. Dobó, Die Verwaltung der römischen Provinz Pannonien von Augustus bis Diocletianus. Die provinzielle Verwaltung. Bp. 1968. – ActaArchHung 21 (1969) 395–409.
  135. Az új Annee Epigraphique. – ArchÉrt 96 (1969) 107–108.
  136. Corpus Signorum Imperii Romani. – AT. 16 (1969) 257–264.
  137. Tudor Dumitru, Corpus Monumentorum Religionis Equitum Danuviorum (CMRED) I. The monuments. Leiden. 1969 – ActaArchHung 22 (1970) 445–447.
  138. É. Bónis, Die spätkeltische Siedlung Gellért-hegy-Tabán in Budapest. Bp. 1969. – ArchÉrt 98 (1971) 287–290.
  139. É. Bónis, Die spätkeltische Siedlung Gellért-hegy-Tabán in Budapest. Bp. 1969. – Bonn. Jb. 171 (1971) 702–704.
  140. The last century of Pannonia in the judgement of a new monograph. – Acta Antiqua 19 (1971) 299–345.
  141. A. Salamon – I. Erdélyi, Das völkerwanderungszeitliche Gräberfeld von Környe. Bp. 1971. (Studia Archaeologica V.) ActaArchHung 24 (1972) 422–427.
  142. Das Letzte Jahrhundert Pannoniens (376–476) – Byzantinische Zeitschrift 66 (1973) 333–336.
  143. J. Fitz, Les Syriens à Intercisa. Bruxelles. 1972. – ArchÉrt 101 (1974) 334–336., Gymnasium 81 (1974) 549–551.
  144. L'Anne Epigraphique. Année 1971., Paris 1974. – ArchÉrt 103 (1976) 143–144.
  145. Clauss, M., Untersuchungen zu den principales des röm. Heeres. Diss. Bochum. 1973. – Gymnasium 83 (1976) 274–276.
  146. MacKendrick, Paul, The Dacian stones speak. – Gymnasium 83 (1976) 378–379.
  147. Matthews., Western Aristocracies and Imperial Court A. D. 364–424. Oxford. 1975. – Gymnasium 84 (1977) 96–98.

148. J. Fitz, La Pannonie sous Gallien. Bruxelles. 1976. (Coll. Latomus 148) – Gymnasium 85 (1978) 561–563.
  149. Tudor, D., Corpus Monumentorum Religionis Equitum Danuviorum (CMRED) II. The analysis and interpretation of the monuments. Leiden. 1976. – ActaArchHung 30 (1978) 290–292.
  150. G. Alföldy, Konsulat und Senatorstand unter den Antoninen. Bonn. 1977. – ArchÉrt 106 (1979) 300–301., Gymnasium 87 (1980) 121–123.
  151. A. Cermanović–Kuzmanović, Corpus Cultus Equitis Thracii. 5. Monumenta intra fines Iugoslaviae reperta. – EPRO. 77. Leiden. 1982. – ActaArchHung 35 (1983) 462–463.
  152. Das Jahrhundert der Pannonier. Budapest 1982, – Gymnasium 90 (1983) 560–561.
  153. Fitz, J., L'administration des provinces danubiennes sous le Bas-Empire romain Bruxelles. 1983. – Gymnasium 91 (1984) 438–439.
  154. Corpus Cultus Equitis Thracii (CCET) 1. Zl. Gočeva – M. Oppermann, Monumenta orae Ponti Euxini Bulgariae. Leiden. 1979. – ActaArchHung 36 (1984–1985) 317–319.
  155. Monumenta inter Danuvium et Haemum reperta. Leiden. 1981 – ActaArchHung 36 (1984–1985) 317–319.
  156. Egy új városmonográfia margójára. Fülep F. Sopianae. Bp. 1984. – AT. 33 (1987–1988) 218–245.
  157. Bossert, M., Die Rundsculpturen von Aventicum. Acta Bernensia. IX. 1983 – ComArchHung 1985. 204–205.
  158. Darmon, J. P., Nymphorum domus. Les pavements de la maison des nymphes à Neapolis. (Nabeul, Tunisie) et leur lecture. – ActaArchHung 37 (1985) 280–282.
  159. Várady, L., Epochenwechsel um 476. Budapest–Bonn. 1984. ActaArchHung 37 (1985) 237–239.
  160. Hamparturian, N., Moesia Inferior and Dacia Leiden. 1979. – AAH 39 (1987) 130–132.
  161. Koppel, E. M., Die Römischen Skulpturen von Tarraco. Berlin 1985 – ActaArchHung 40 (1988) 343–345.
  162. Brewer, R. J., Corpus Signorum Imperii Romani. Corpus of sculpture of the Roman world. Great Britain. I. 5. Wales – ActaArchHung 42 (1990) 375–377.
  163. Noll, R., Die griechischen und lateinischen Inschriften der Wiener Antikensammlung. 2. ed. ActaArchHung 42 (1990) 372–375.
  164. Kandler, M. – Vetters, M., Das römische Limes in Österreich. Wien 1986. AAH 41 (1990) 379.
- Népszerűsítő munkák, múzeumi kiállításvezetők –
Populärwissenschaftliche Arbeiten, Museumskataloge*
165. A római villakultusz Aquincumban és környékén. Magyar Főváros. 1941.
  166. The Roman Period. = A Companion to Hungarian Studies. Bp. 1943. 48–62.
  167. Sopianae. Une cité antique de la Pannonie. Societe de la Nouvelle Revue de Hongrie. Bp. 1943. 495–503.
  168. Egy aquincumi festő lakása. Budapest. 1946. 3–5.
  169. Testimonianze romane nel territorio ungherese. Arte e cultura in Ungheria. Milano. 1945. 7–53.
  170. Fasti Archaeologici I. (1946) n8 2396, 2397, 2416–1418, 2457.
  171. Hírek a Corona Archeologica köréből AntHung 1(1947) 105–108., II. (1948) 219–220.
  172. Az aquincumi vendégfogadó. Új Építészet. 1948. 121–122.
  173. Ungheria (Archeologia) = Enciclopedia Italiana. 1950. 1061–1063.
  174. A szentendrei Ferenczy Károly Múzeum időszaki kiállítása. Múzeumi Híradó. IV. (1952) 23–26.
  175. A pesti római tábor. 1952.
  176. Einige wichtigere Ergebnisse der Ausgrabung der Eraviskersiedlung von Albertfalva. Programme et Discours des chercheurs hongrois à la Conference Archéologique de l'Académie Hongr. des Sciences. Bp. 1955. 195–244.
  177. Póczy K., Vezető az aquincumi táborváros és a pesti római tábor kiállításaihoz. Bp. 1956.
  178. Einige wichtige Ergebnisse der Ausgrabung der Eraviskersiedlung von Albertfalva. Bibliotheca Classica Orientalis 2 (1957) 165–166.
  179. Vezető a budapesti Földalatti Múzeum kiállításához. A Március 15. téri római tábor. – Contra Aquincum maradványainak kiállítása. é. n.
  180. Hol és hogyan élt az őskori ember Budapest területén? = Természettudományi Közlöny 89 (1958) 517–518.
  181. En Hongrie. L'Information Archéologique. (Paris) 1959. X. 2.
  182. Budapest az őskortól a honfoglalásig (Le territoire de Budapest de l'époque préhistorique jusqu'à X. siècle. Das Gebiet von Budapest von den Prähistorischen zeiten bis zu dem X. Jht.) Bp. 1960.
  183. Kréta–Mükéné művészete. Bp. 1962.
  184. Csepel őstörténete. Bp. 1962.
  185. Ürögdi György, Aquincum. Vezető az aquincumi rommezőn és múzeumban. (Zusammenfassung, Resume.) Bp. 1963.
  186. Az Ős- és Ókortörténeti Osztály története. Az Ásatási és Régészeti Intézet. A BTM 75 éve = TBM 16 (1964) 19–21.
  187. Materiali provenienti dall'Ungheria. (Nr. Kat. 653–663) In Arte e civiltà romana nell'Italia settentrionale dalla repubblica alla tetrarchia. II. Bologna. 1964. 453–457.
  188. Az albertfalvai római tábor feltárásáról. = BTM tevékenysége a felszabadulástól napjainkig. Bp. 1965. 47–53.
  189. Krétai (minósi) kultúra. In Művészeti Lexikon II. Bp. 1966. 719–722.
  190. Mykeni kultúra. Művészeti Lexikon III. (1967) 414–416.
  191. Contra Aquincum. Vezető a kiállítás és a tábor romjainak megtekintéséhez. Bp. 1970.
  192. Aquincum polgárvárosa. Vezető a kiállítás megtekintéséhez. Bp. 1971.

Szemle – Rundschau

193. Nagy Lajos nekrológja. Antiq. Hung. I. (1947) 105–6.
194. Fülep F., Javaslat a muzeológus szakoktatás megújítására. AntiqHung III. (1949) 126–127.

195. Az 1962. évi IV. bécsi nemzetközi görög–latin epigrafiai kongresszus. ArchÉrt 90 (1963) 291–292.
 196. A VI. nemzetközi görög–latin epigrafiai kongresszus. ArchÉrt 110 (1973) 106–107.
 197. A VIII. nemzetközi görög–latin epigrafiai kongresszus. ArchÉrt 110 (1983) 286.
 198. Kádár Zoltán köszöntése. ArchÉrt 112 (1985) 118.

*Nagy Tibor ásatásai –
 Grabungsherichten von Tibor Nagy*

199. Szentendrei út. ArchÉrt 92 (1965) 234, 94 (1967) 221., BudRég 22 (1971) 386, 23 (1973) 268.
 200. Zápor u. ArchÉrt 96 (1969) 255–256, BudRég 23 (1973) 270, 309.

201. Kiscelli u. – Vörösvári út. ArchÉrt 97 (1970) 445–447, 98 (1971) 269–271.
 202. Március 15. tér. ArchÉrt 88 (1961) 290.
 203. Albertfalva. ArchÉrt 88 (1961) 290; 89 (1962) 266; 90 (1963) 300; 91 (1964) 254–255; 93 (1966) 294; 94 (1967) 221; 95 (1968) 130; 99 (1972) 256; BudRég 21 (1964) 303–304; 22 (1971) 388–389; 23 (1973) 271; 24 (1976) 426.
 204. Budaörsi út. ArchÉrt 88 (1961) 283–284.
 205. Zugló. ArchÉrt 89 (1962) 265.
 206. Leányka út. BudRég 23 (1973) 271.

Továbbá megjelenés előtt álló és a hagyatékban megmaradt kéziratanyag, amelynek feldolgozása később várható.

Összeállította: Szirmai Krisztina

ORMÁNDY JÁNOS (1966–1995)

Egy fiatal élet elmúlásakor a legnehezebb pillanatok közé tartoznak azok a másodpercek, amikor értesülünk a váratlan tragédia bekövetkeztéről. Ezek a pillanatok legalább oly erősen beégnek az ember tudatába, mint az elhunytól szóló számtalan emlék. Ilyenkor már csak az a reményünk marad, hogy biztosan nem igaz a hír, vagy mégsem róla van szó, valami tévedés történt. De a temetés napján a múzeumnál gyülekező fekete ruhás egykori barátok, kortársak, évfolyamtársak és kollegák látványa már ezt a sovány reményt is szertefosztatja. Ezen pillanatok szomorúságához csak az hasonlítható, mely az emlékező kortársat lepi el a nekrológ írásakor. A Föld legnagyobb igazságtalansága a halál, ennél csak a fiatal halál lehet súlyosabb.

Ormándy János a szegedi József Attila Tudományegyetemen szerzett diplomát, történelem–régészet szakon. Az egyetem utolsó éveiben, mint generációnk oly sok tagjának, neki is az akkor induló autópálya-programok jelentették az egyetlen lehetőséget az elhelyezkedésre. Mindketten szerencsésnek mondhatjuk magunkat, hogy ezt a lehetőséget nekünk ajánlották fel Szegeden, és így 1992 nyarán, illetve őszén frissen végzett régészként a szegedi Móra Ferenc Múzeumban kezdtük meg pályánkat. Egy Szegeden végzett hallgató számára mindig is nagy megtiszteltetésnek számított, ha ott tud maradni a múzeumban.

János már előző évben, még mint egyetemi hallgató ásatást vezetett. A szegedi alsóvárosi Ferences kolostor épületeinek helyreállításával és a falkutatásával párhuzamosan a kolostor udvarának feltárását kezdte meg Trogmayer Ottó irányításával, majd önállóan folytatta azt 1992-ben. Az ott folytatott feltárásokról a Trogmayer Ottó 60. születésnapjára kiadott tanulmánykötetben számolt be előzetes közlemény keretében. A hazai pályakezdő régészek többségéhez hasonlóan János is hamar abszolválta a neki kirótt autópálya-leletmentést. Az ottani, talán kevésbé látványos eredmények mellett két igen szerencsés, és kiváló ásatással írta be a nevét Csongrád megye régészetiébe. Először Felgyőn leletmentett egy szarmata sírt, melyet a Népvándorlásokor Fiatal Kutatóinak velemi találkozáján szeretett volna bemutatni, azonban ebben a váratlan halála megakadályozta.

A legnagyobb szabású munkája a nagylaki határátkelőhely bővítésével kapcsolatos régészeti feltárások elvégzése volt. Két idényben, mintegy 10 hónap megfeszített munkája nyomán sikerült feltárnia a középkori Csiga falu egy részletét és a község temetőjét. Az ásatásának jelentősége nemcsak abban áll, hogy egy jól ismert középkori település maradványait és temetőjének nagy részét sikerült feltárnia, hanem abban is, hogy méreteivel a megyénk legjobban feltárt lelőhelyei közé tartozik. Azok számára, akik vezettek valaha nagyberuházáshoz kapcsolódó feltárást, ahol a markolók kanalai alól és elől kellett – szó szerint – megmenteni a leleteket és a régészeti jelenségeket, nem szükséges bemutatni egy ilyen, több hónapig tartó munka nehézségeit. János mások közül is kitűnt kitartásával és áldozatkészségével, hiszen ezen az ásatáson sem a hideg, sem a hétvégék és ünnepek, de még közben előforduló betegségei sem jelentettek akadályt a munka elvégzésekor. Minden hallgatógenerációnak megvan az az ásatása, ahol a szakmai alapfogásokat elsajátíthatja, ahol először találkozhat azokkal a jelenségekkel, amelyekről oly sok éjszakán át tanult. A szegedi régészhallgatók közül néhány évfolyam biztosan elmondhatja magáról, hogy ő Nagylakon tanulta meg a mesterségünk alapfogásait. János megfeszített és kitartó munkájának eredményeit már nem ismertethette a szakmai közvéleménnyel, pedig minden bizonnyal komoly sikereket érhetett volna el ásatásának feldolgozásával. Helyette most egykori kollégái és néhány régészhallgató dolgozza fel az ásatást. Noha a munka jelenleg még kezdeti stádiumában tart, reméljük, hogy hamarosan méltó művel tiszteleghetünk emléke előtt.

János szakmai érdeklődéséről elmondható, hogy eléggé szerteágazó volt. A középkoros ásatásai miatt – melyeket nagy lelkesedéssel és odafigyeléssel végzett – elsősorban ezen korszak iránt érdeklődött. Emellett az avar kor egy kevésbé kutatott területével is foglalkozott egy nagyobb tanulmányban, amelyben a korai avar kor granulációs díszítésű fülbevalóit vette vizsgálat alá. Ehhez kapcsolódóan a JATE kutatóival megkezdett egy anyagvizsgálati sorozatot, amelynek tárgya az egykori bizánci solidusok és a korai avar kor

ékszereinek aranyvizsgálata volt, ezzel keresve az összefüggést a korszak nagyszámú aranyleletei és az ismert bizánci aranyadók között. Leginkább azonban a korai népvándorláskor kérdései foglalkoztatták. A sors azonban úgy hozta, hogy erre maradt a legkevesebb ideje és energiája. Mégis szerencsésnek mondhatja magát, hiszen rövid pályafutása alatt sikerült ezen korszak leleteit is feltárnia.

Szigorúan vett múzeumi munkája mellett volt még egy álma: az Ópusztaszeri Történeti Emlékpark közvetlen szomszédságában, saját földterületén, saját kezdeményezéséből szeretett volna felépíteni egy régészeti skanzen, ahol a látogatók megismerhették volna, hogyan éltek a történelem előtti időkben az emberek. Két éves előmunkálattal megszervezett egy stábot, amely elkészítette a skanzen terveit, létrehozott egy alapítványt, amely a tábor működését lett volna hivatott bonyolítani. Álmai szerint nemcsak a nagyközönség számára lett volna érdekes a tervezett tábor, de a kísérleti régészet is sok új információval is gyarapodhatott volna. Hiszen egy szerszám készítéséről tudományos cikket lehet úgy is írni, hogy a szerző legfeljebb ha látott néhány olyan tárgyat, de sokkal hitelesebb lehet az olyan megállapítás, mely közvetlen tapasztalatokon is alapul. Úgy tervezte, hogy több régész kollegának is munkát és állást adott volna a skanzen. Az álmai sajnos csak részben valósulhat-

tak meg: két nyáron szervezett diákok számára kézműves tábor, ahol a résztvevők kipróbálhatták a régi korok kézműves technikáját, és felépítettek egy Árpád-kori külső kemencét, illetve egy lakóházat is. Noha szomorú halála nem engedte meg neki, hogy megvalósítsa terveit, úgy tűnik, hogy van folytatója a kezdeményezésének. Sajnos, ha egyszer eredeti formájában teljesen valóra is válhatnak álmai, ő már nem láthatja azt. Azon a szomorú júliusi napon, miután ügyeletesként bezárta a szegedi múzeumot, autóba ült, hogy az azévi nyári tábor ügyeit elintézzé. Már csak néhány kilométerre volt a tervezett skanzen helyszínétől, amikor eljött az a végzetes pillanat. Élete egy már megvalósult álom, a múzeum és egy még csak részben megvalósult álom között ért véget.

János nagyon sokat és kitartóan dolgozott. Ha egyszerre csak egy munkája volt, nem is érezte jól magát. Az élet számára nagy kihívás, igazi verseny volt. Otthonában családfőként is helyt állt. Felesége Éva, két fia, Kristóf és Martin, barátai és kollegái számára már csak emléke, és a sírjára állított kopjafa marad. Egy értelmetlen műszaki hibából eredő baleset vetett véget életének. Hiánya fájdalmas, emléke örökké velünk marad.

Szalontai Csaba

GALLUS SÁNDOR (1907–1996)

A Múzeumkertben találkoztam vele utoljára 1944 nyarán. Mint szolgálatra behívott tartalékos huszárfőhadnagy, akit a nyelvismerete révén az angol hadifogolytábor parancsnokságához osztottak be, szolgálton kívüli idejében civil munkahelyét, a Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Osztályát jött meglátogatni. Híreket a háború után is hallottam hébe-hóba felőle; tudtam, hogy az új otthonában is hű maradt a régészethez, egy-két levelet is váltottunk, sőt néhány újabb tanulmányának különlenyomatát is megküldte nekem. Nemrégiben viszont arról értesültem, hogy 1996. decemberében eltávozott az élők sorából. Mint egykori – bár fiatalabb – kollégája, elbúcsúzom tehát Gallus Sándortól.

Sopronban született 1907. november 16-án. Az ottani reálgimnáziumban tanult, majd az érettségi után jogot hallgatott, és a szegedi Ferenc József Tudományegyetemen doktorált. Közben 1929–30-ban két féléven át a bécsi Hochschule für Welthandel vendéghallgatója volt. A jogi képzéssel elérhető pályák azonban nem vonzották, az érdeklődése a régészet felé irányult. Ezért beiratkozott a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészeti Karára. Minthogy doktori diplomával már rendelkezett, az akkori egyetemi szabályok szerint – még ha más karon szerezte is azt meg – már négy félév lehallgatása után jelentkezhetett szigorlatra. „A soproni Burgstall alakos urnái” című, Alföldi András professzornak benyújtott disszertációja az akkor virágkorát élő Archaeologia Hungarica sorozatban jelent meg, így a szülővárosában feltárt, de külföldi múzeumban őrzött hallstattkori leletek magyar szerző munkájaként a magyar szakirodalomban nyertek 1934-ben a jelentőségüknek megfelelő feldolgozást.

A régészdiploma birtokában 1934. július 1-jével a Magyar Nemzeti Múzeumhoz múzeumi segédörnek nevezték ki, ahol a Régészeti Osztályon Tompa Ferenc mellé osztották be. Tompának egyetemi tanárrá történt kinevezésével, 1938-ban átvette tőle az őskori gyűjtemény kezelését. Ezt a feladatát 1944-ig, katonai szolgálatra történt behívásáig látta el.

A harmincas években még a Nemzeti Múzeum régésze sem engedhette meg magának, hogy egy szűkebb szakterületre korlátozza a kutatásait. Így az ő, zömében leletmentésekből álló terepmunkássága is kiterjedt az őskor egész területére. Ságváron előbb Gaál István munkatársaként részt vett a paleolitikus, keleti gravetti telep ásásán, majd a pleistocén kronológia megszállottjának, Bacsák Istvánnak közreműködésével vezette is azt. Nagytétényben megmentette a neolitikus kultúrák összefüggései szempontjából kulcsfontosságú sírt. Próbaásatást végzett Tállyán, a bükki kultúrának egy lelőhelyén. A jászladányi rézkori temető 40 sírjának feltárásával a bodrogheresztúri kultúra réz- és aranyművességének ismeretéhez gyűjtött perdöntő adatokat. A mezőlaki Szélmezőmajor melletti tőzegen bronzkori települést ásott. Feltárást végzett Jászdózsán a Kápolnahalom nevű bronzkori tellen. A füzesabonyi kultúra három sírját hozta napfényre Golopon. Kutatott hallstattkori tumulusokat a pomázi Kőhegyen. Három késő vaskori sír feltárása volt a rozvágyi ásásának eredménye.

Leletmentései azonban fiatalabb korszakokat is érintettek. Így Bagon egy császárkori edényégető kemence képezte annak tárgyát. Koroncón egy őskori telep ásása során elsőnek figyelte meg egy honfoglalás kori magyar nő sírjában a veretei révén a halott lábballijét és pontos dokumentá-

ció tette lehetővé a nyereg rekonstrukcióját is. Rádon és Pencen X–XI. századi magyar temetőben végzett feltárást, míg Fonyód-Bélatelepen egy kora Árpád-kori mocsári településen dolgozott.

Terepmunkáinak zöméről kisebb-nagyobb cikkekben be is számolt. De az irodalmi munkássága előszeretettel terjedt ki elméleti és módszertani kérdésekre is. A maga idején igen jelentős volt az a tanulmánya, amelyben felismerte egy lovasnépnek a szkítákat megelőzően a Kárpát-medencébe történt bevándorlását, helyesbítve többek között a füzesabonyi tellen talált hamvasztásos síroknak Tompa által megadott datálását. Mégis mindezek mellett – talán a nagynevű földijének, Hillebrand Jenőnek hatására – igen erősen vonzódott a paleolit kutatása felé; lelkes tagja volt a Hillebrand Jenő és Gaál István által létrehozott DAT-nak (Diluvialis Asztal Társaság), amelyben minden hónap első szerdájának délutánján a Mátyás pincében egy pohár vagy korsó sör mellett vitattuk meg a komplex pleistocén-kutatás időszériú kérdéseit.

Magam is dolgoztam vele; 1935 nyarán együtt kerestük fel a vitatott paleolit lelőhelyet Korláton, a Ravaszlyuk-tetőn. Nagy hálával is tartozom neki a jászladányi temető publikálásának átengedéséért, ami jelentős állomása volt a rézkort érintő kezdeti munkásságomnak.

Mint katonát, még 1944 végén a bécsi Vöröskereszthez vezényelték tolmácsnak. A fegyverszünet Salzburg mellett érte. 1945 októberében Grazba került, ahol idővel az angol megszálló adminisztrációnál működött, ugyancsak mint tolmács, majd az ottani egyetem magyar nyelvtanfolyamának lett a vezetője. De régészeti érdeklődése és tevékenysége még itt sem szünetelt. Az ebben az időben készült tanulmányai az argentinai Mendozában láttak napvilágot.

1949 májusában a családjával együtt Ausztráliába vándorolt ki. Diplomáját azonban itt nem ismerték el; csak miután 1955-ben elnyerte az ausztrál állampolgárságot, juthatott középiskolai tanárként rendszeres álláshoz. Ettől kezdve ismét adózhatott a régész szenvedélyének, amely végigkísérte az egész életén át. Hiszen Ausztráliát is azért választotta új otthonául, mivel meg akart ismerkedni az őskori viszonyok között élő bennszülöttek kultúrájával.

Kihasználva a hosszú nyári szünidőket, lelkes diákokból már 1956-ban önkéntes csapatot szervezett és maga is önkéntesen megindította a Koonalda barlang ásatását, amelyet 1968-ig folytatott. Erről a televízió is beszámolt nagy sikert aratott adásban. Ásatott a Melbourne melletti Keilor barlangban is. Az ásatásainak radiokarbon adatokon alapuló időrendi megállapításait azonban az ausztráliai hivatásos és hivatalos régészek nem fogadták el, de hosszú vita után, újabb leletek napfényre jutásával végül is el kellett is-

merniük azokat. Vagyis azt, hogy a bennszülöttek már 20–30 000 éve lakják az ötödik földrészt. Ezt a tankönyvekben is kinyilvánított rehabilitációt sajnos az előrehaladott betegsége miatt már nem realizálhatta.

Gallus Sándor, a „Civitas fidelissima”, a leghűségesebb város szülötte az új otthonában is szívvel-lélekkel hű magyar maradt. Sok időt áldozott a Melbourne-i magyar kolónia megszervezésére. Ennek eredménye egy önerőből épített, most is működő Magyar Központ, öregek otthonával, összejeöveteli termekkel, amelynek ökumenikus templomában magyar lelkész celebrált érte gyászmisét.

Patay Pál

A háború utáni életrajzi és működési adatait özvegye, egykori egyetemista társam, Harsányi Hilda, unokahúgának, múzeumi munkatársamnak, Garam Évának közvetítésével bocsátotta rendelkezésemre. Fogadják hálás köszönetem érte.

Gallus Sándor irodalmi tevékenysége 1945 után

1. Ueber die Grundlagen der urgeschichtlichen Methodik. In *Anales de arqueologia y etnologia*. Mendoza, 1947
2. Los fundamentos de la Europa Historica. Mendoza, 1950
3. The geological age of the earliest human stone tools uncovered during the excavations of the Archaeological Society at Keilor near Melbourne. In *The Artefact*. 1967. november 1–7.
4. Results of the 1968 Koonalda caves (S. A.) expedition of the Archaeological Society of Victoria. In *The Artefact*. 1968. május 1–4.
5. Excavation at Koonalda Cave, South Australia. In *Courant Anthropology*. 9. 1968 október
6. Results of the exploration of Koonalda Cave, 1956–68. In *Archaeology of the Gallus Site Koonalda Cave*. Australian aboriginal Studies. No. 26. 1971.
7. Schematisation and Symbolic Form in indigenous art. In *Schematisation in the art of aboriginal Australia and prehistoric Europe*. (Ed. by Peter i. Ucko) Prehistory and Material Culture Series. No. 13. Australian Institute of Aboriginal Studies. 1977
8. Organisation of the Future Towards Cultural Pluralism. In *Studies for a New Central Europa*. (Szerk. Alexander Gallus) Ser. 4. No. 1–2. 1977
9. Excavation at Keilor, Victoria. Report No. 3. Excavation in the „D” Clay. In *The Artefact*. 1983 június

LÁNYI VERA (1939–1997)

1997. október 16-án a magyar numizmatika egyik legkiemelkedőbb egyénisége távozott el közülünk. Hirtelen és váratlan halála fájdalmasan megrázó volt mindazok számára, akik szerették és becsülték a tudóst és embert. Tudtuk ugyan, hogy beteg, hiszen öt éve komoly szívmitétten esett át, de meglepően gyors felépülése után olyan hihetetlen

energiával vetette bele magát a munkába, annyi terve, elképzelése volt, hogy az ember el is felejtette, hogy ő azért súlyos beteg. Élete legfőbb célja és értelme a munka volt, és ez tartotta lendületben haláláig.

Sok barátja volt, és sokan szerették, köztük én is, aki hajdan tanítványa, majd hosszú éveken át munkatársa, az utol-

só években pedig egyik legközelebbi jó barátja voltam. Nagyon ellentmondásos egyéniség volt, mert látszólag könnyed, vidám, csevegő természete ellenére alapvetően zárkózott ember volt, aki – sokszor úgy éreztem – tudatosan tartotta távol magát minden mélyebb érzelemtől, barátságtól. Akik viszont a barátainak tarthatták magukat, érezhették szeretetét és megbecsülését. Ez a szeretet viszont nem csak simogató szép szavakban, jóindulatú elnézésben nyilvánult meg, hanem bizony kemény kritikában is, amit sosem burlolt selyempapírba. Vera kőkemény kritikus volt, a tudományban éppúgy, mint az emberek megítélésében. Véleményét sosem rejtette véka alá. Viszont éppen ezért az elismerése is őszinte volt és sokat ért. Nem volt könnyű együtt dolgozni vele, mert nagyon sokat várt el a munkatársaitól is, akárcsak saját magától. Legszívesebben egyedül dolgozott. Ő volt a tudomány magányos farkasa, ahogy egy kollégám jellemezte. Ennek ellenére mégis ő volt az, aki az utóbbi évtizedek egyik legeredményesebb team-munkáját, a magyarországi Fundmünzen programot megszervezte, melyen haláláig aktívan dolgozott. Munkájának folytatása a mi örökségünk.

1939. április 22-én született. Nem volt könnyű gyermekora, hiszen tanárnő édesanyja egyedül nevelte, és a világháború viharaiban eltűnt édesapjával csak majd húsz év múlva találkozott, aki akkor már Izraelben élt és számára lényegében idegen volt. Gyermekkori szívbetegsége gyakorlatilag évekre ágyhoz kötötte, de ezen idő alatt vetette meg hihetetlenül sokoldalú műveltségének alapjait, mert a könyvek, az olvasás volt az egyetlen szórakozás, amit engedélyeztek számára az orvosok. Mégis régész lett – noha ez a pálya igencsak komoly fizikai megterhelést is jelentő munka –, mert jobban vonzották a tárgyak, a tárgyakból rekonstruálható valóság, mint a papírizú elméletek. Régész-ként mindig is az volt a hitvallása, hogy az anyagból kell kiindulni, azt kell összegyűjteni, feldolgozni, elemezni, és csak utána olvasni el azt, milyen következtetésre jutottak mások. Az egyetemen, amit 1963-ban fejezett be, latin–régészet szakos volt. Szakdolgozatát Oroszlán professzor úrhoz írta „A pannoniai IV. századi temetők néhány problémája” címmel. Későbbi munkásságának is egyik fő területe lett ez a téma, amelyből 1972-ben megvédte kandidátusi disszertációját. Munkásságának másik fő területe a római numizmatika volt, ami nagyon jól illett precíz, rendszerező és tárgyilagos, a kalandos teóriáktól mentes egyéniségéhez. Doktori disszertációját is e témából írta, I. Valentinianus sisciai éremveréséről. 1975-ben Bíróné Sey Katalinnal együtt kezdték el a Fundmünzenbericht sorozatot, amely az Acta Archaeologica köteteiben folyamatosan jelent meg 1993-ig. A munka célja az adott évek ásatásain előkerült római érmek közzététele volt és később ebből nőtt ki a teljes pannoniai római éremanyag közzétételét megcélzó Fundmünzen program. A munka a 80-as évek második felében kezdődött, méghozzá már számítógép alkalmazásával és közel 10 év alatt egy csaknem százazres nagyságrendű adatbázis jött össze. A munkából két kötet (Fejér, valamint Győr-Moson-Sopron megye) meg is jelent, a harmadik (Komárom-Esztergom megye) pedig elkészült. Halálakor a IV., az aquincumi kötet anyagán dolgozott, de befejezni sajnos már nem tudta. A Fundmünzen munkák melléktermékeként született meg az ugyancsak elkészült és nyomdába adott kézikönyv, a „Gyakorlati numizmatika”, amely egy

éremhatározási segédkönyv mindazok számára, akiknek nem állnak rendelkezésére az alapvető római éremkatalógusok. Lányi Vera tulajdonképpen nagyon keveset írt, éppen a fentebb már említett tudományos hitvallásából kifolyólag, mely szerint előbb az anyagot kell feldolgozni, és utána jöhetnek az elméletek. Kevés elméleti munkáinak egyikét – Pannónia pénzforgalma az I. században – is szeretve tisztelt professzora, Mócsy András felkérésére írta a Pannónia foglaltása körüli viták kapcsán.

Lányi Vera nem csak tudós volt, hanem gyakorló régész és muzeológus is. Pályájának egy hosszú szakasza kötődik az esztergomi Balassa Bálint Múzeumhoz. Éveken át dolgozott Nagy Emesével az esztergomi vár ásatásain, valamint számos kollégával egyetemben a tokodi késő római tábor feltárásán. Részt vett a Fitz Jenő vezette gorsiumi ásatásokon és éveken át dolgozott Zalalövön is.

1975-ben került az ELTE Régészeti tanszékére Mócsy András meghívására, és ettől kezdve 1995-ös nyugdíjba vonulásáig régész generációk oktatásában vett részt. A numizmatika és a temetők mellett ő oktatta a római mezőgazdaságot és a városokat is. Tanárnak is szigorú volt és sokat követelt, de ugyanakkor segítőkész is, akivel minden problémát meg lehetett vitatni. Ötleket, tanácsokat adott az ember munkájához és ugyancsak megkritizált minden felületet, elszórt következtetést. Alaposságra, pontosságra, módszerességre nevelt és odafigyelt arra, annak a munkájára, akiről úgy látta, hogy érdeklődő, és érdemes is vele foglalkozni. Én még első hallgatói közé tartoztam, oktatói pályájának valószínűleg leglelkesebb, lendületesebb korszakához. Gyakorlati, módszertani jellegű órái igencsak újszerűek és izgalmasak voltak a túlnyomóan elméleti jellegű előadások és szemináriumok között. Az órák pedig folytatódhattak a terepen is, a zalalövői ásatásokon, ahol Mócsy Árással és Redő Ferencsel egyetemben megtanították a gyakorlati régészet csinját-bínját. Itt kerülhattunk közel az emberhez is, aki velünk együtt mulatozott, énekelt esténként a „Csillag bár”-ban, azaz a szép csillagos ég alatt egy italokat árusító, falu széli pavilon mellett, és jött velünk hétvégeken kirándulni Zala lankás dombjai közé, miközben rengeteget viccelődtünk és nevtünk. Felejthetetlenek voltak ezek a zalalövői nyarak, amelyek emlékét az eltelt évtizedek sem halványították el. Tanítványai – csoporttársaim és barátaink – évek hosszú távlatában is rendszeresen meglátogatták, leveleztek vele, bármily messze is vetette őket a sors, olykor még a szakmától is távolra.

Lányi Vera személyiségének emléke bennünk, akik ismerhettük őt, mindig élni fog; munkái, amelyekkel maradandót alkotott a magyar régészetben, örökre megőrzik nevét. Egy korrekt, megbízható és tisztességes tudóst.

Torbágyi Melinda

Lányi Vera tudományos munkásságának bibliográfiája

Régészeti tárgyú munkák

1. Die spätantiken Gräberfelder von Pannonien. ActaArchHung 24 (1972) 53–13.
2. Szempontok a régészeti analógiák felhasználásának módszeréhez. ArchÉrt 99 (1972) 53–63.

3. Die graue spätrömische Keramik von Tokod. In: Die spätrömische Festung und das Gräberfeld von Tokod. Budapest, 1981. 73–120.
4. Das spätrömische Gräberfeld. In.: Die spätrömische Festung und das Gräberfeld von Tokod. Budapest, 1981. 169–221.
5. Városok, villák és vidéki kőépületek. In Pannonia régészeti kézikönyve. Budapest, 1990. 215–234.
6. Temetkezés. In Pannonia régészeti kézikönyve. Budapest, 1990. 243–250.

Numizmatikai tárgyú munkák

7. The coinage of Valentinian I in Siscia. ActaArchHung 21 (1969) 33–46.
8. Zum spätantiken Geldverkehr innerhalb und außerhalb der Langwälle in Donauländischen Barbaricum. ActaArchHung 26 (1974) 261–267.
9. Pannonia pénzforgalma az I. században. ArchÉrt 106 (1979) 187–198.
10. Pénz. In Pannonia régészeti kézikönyve. Budapest, 1990. 210–214.
11. Die Fundmünzen der römischen Zeit in Ungarn. Bd. 1. (Komitat Fejér) Budapest–Bonn, 1990. (Bakos M., Bíró Sey K., Fitz J., Torbágyi M. közösen)

12. Die Fundmünzen der römischen Zeit in Ungarn. Bd. 2. (Komitat Győr-Moson-Sopron) Budapest–Bonn, 1993. (Bakos M., Torbágyi M. közösen)
13. Römische Münzen in der Museumsammlung Podunajské Muzeum Komarno. Komarno, 1994. (Bakos M., Torbágyi M. közösen)
14. Forschungen in Gorsium im Jahre 1980–1986 – Münzen. Alba Regia 20 (1983) 206–211, 22 (1985) 115–119, 149–154, 23 (1987) 189–198, 218–223, 24 (1990) 98–100, 108–115.
15. Fundmünzenbericht 1975–1988 (Bíró Sey Katalinnal közösen). ActaArchHung 31 (1979) 163–188, 391–401, 32 (1980) 455–466, 33 (1981) 347–361, 34 (1982) 363–386, 35 (1983) 345–371, 37 (1985) 161–176, 38 (1986) 299–312, 39 (1987) 69–92, 41 (1989) 509–526, 43 (1991) 377–397, 45 (1993) 75–89.

Elkészült, de még meg nem jelent munkák

16. Die Fundmünzen der römischen Zeit in Ungarn. Bd. 3. (Komitat Komárom-Esztergom) – nyomdában.
17. Gyakorlati numizmatika. Segédkönyv a római pénzek meghatározásához – nyomdában.

100 ÉVE SZÜLETETT NAGY LAJOS

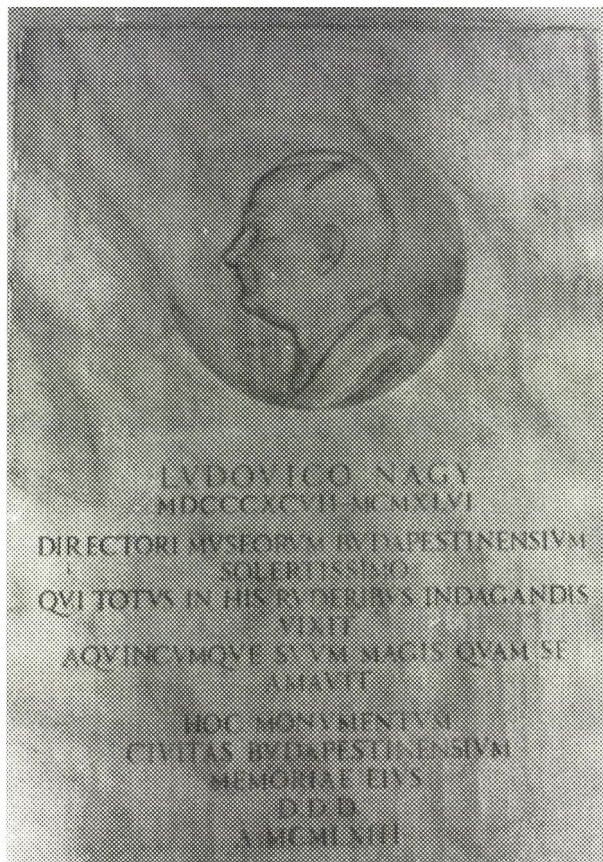
Az Aquincumi Múzeum homlokzatán emléktáblák őrzik mindazon kutatók, tudósok arcvonásait, akik tevékenységükkel maradandóan hozzájárultak Aquincum kutatásához, és ezen keresztül Magyarország ókori régészetéhez. A kőből vagy bronzból megformált, tisztes korú fők sorából kiválik egy fiatal arc, Nagy Lajosé. Élete, melyet a tudomány iránti elkötelezettség és kitaró, fáradhatatlan munka jellemzett, alig fél évszázadot foglalt magában. Halálakor – több más megbízatás mellett – a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem c. nyilvános rendes tanára, a Magyar Tudományos Akadémia tagja, Budapest Székesfőváros Múzeumainak központi igazgatója volt. Töretlen tudományos és hivatali karriert mondhatott magáénak, amelyet megalapozott szakmai tekintélyének köszönhetett. Múzeumirányító és tudományszervező tevékenysége mellett azonban sohasem feledkezett meg magáról a tudomány műveléséről.

Nagyváradon született, iskoláit is itt járta, majd a pesti bölcsészkar hallgatója lett latin és történelem szakon. Az első világháború viharait követően a művészi tehetséggel is megáldott fiatalember végleg az archaeológia tudománya mellett kötelezte el magát. Kétséget kizáróan része volt ebben professzorának, Kuzsinszky Bálintnak, aki tehetséges tanítványát maga mellé vette. Az aquincumi ásatásokba 1922-ben bekapcsolódó Nagy Lajos mind a feltáró, mind a tudományos, mind pedig a népszerűsítő munkából egyaránt kivette részét. A főváros teljes területére kiterjesztette a korábban főleg az aquincumi polgárvárosra irányuló feltárásokat, beleértve a pesti oldalt is. A tudatosan kialakított kutatási program keretében előkerült új leletek – többek között az eraviszkusz helyi lakosság Gellérthegy-tabáni te-

lepe, az aquincumi tábor és a katonaváros számos részlete, valamint a municipium territoriumán több római kori létesítmény – nyomán elsőként vázolta a több topográfiai egységből álló római város szerkezetének körvonalát. Irányításával és részben közreműködésével 1923 és 1945 között több mint 200 ásatásról, illetve leletmentésről tudósítanak a *Budapest Régiségei* kötetei. A kortársak közül

sokan a szerencsének tulajdonították azt, hogy olyan gazdag és lényeges leletek kerültek elő ásatásai során. Fortuna azonban többnyire nem pazarolja kegyeit érdemtelenekre. Nagy Lajos az új adatokat új módon, új szemléletben dolgozta fel, melyet a *Budapest Régiségeiben*, az általa megindított ásatási jelentéssorozatban meg is határozott. Ez egyúttal – ma is aktuális – kutatási programnak tekinthető: „Főcélunk volt Aquincum topographiájának és történetének tüzetesebb megismerése. A régi rendszeres ásatások és a véletlenül felszínre került épületeknek s maradványoknak egy nagy térképen vaki lerögzítése után már körülbelül adva is volt az a keret, melyet egyrészt kitölteni, másrészt minden irányban bővíteni kellett az újabb kutatásoknak. Így fokozatosan elérkezünk a város határainak pontos megállapításáig, útjainak kijelöléséig s a temetői helyrajzi fekvésének tudatáig. A katonai és polgári város területén belül az egyes épületek feltárása, a keresztező utcák kijelölése a városképet magát fogják adni. De ezen belül fontos az is, hogy a település korát s a különböző korszakok emlékeit is megállapítsuk s egymástól szétválasszuk, mert csak így jutunk el a város fejlődéstörténetének megismeréséhez.” (BudRég 12 [1937] 261–262.) Ebben a szellemben, a feltárások eredményeit tágabb összefüggésbe helyezve indította meg a várostörténeti kutatásokat, melynek része volt – a korabeli városrendezéssel is összekapcsolódó – műemlékvédelmi munkássága is. Ez utóbbit dicséri a Flórián téri katonai fürdő bővítése, valamint az ókeresztény cella trichora, az Eskü téri erőd és a katonai amfiteátrum első műemléki bemutatása.

Érdeklődése azonban nem korlátozódott a főváros római kori elődjének kutatására. Bár figyelmének középpontjában elsősorban Aquincum és a római kor régészete állt, több őś- és népvándorlás kori, valamint középkori emlék feltárása is fűződik nevéhez. Kutatásai térben is átnyúltak Budapest határán. Az Aquincum környéki limes kiépítésének kutatásához kapcsolódva tucatnyi ásatást végzett Szentendre és a főváros között a Duna mindkét partján.

1941-ben megkapta Budapest Székesfőváros Múzeumainak központi igazgatói állását, s ettől kezdve több figyelmet szentelt múzeumvezetői, tudományszervezői munkájára. Jelentős érdeme volt abban, hogy a második világháború idején a múzeum értékeinek jelentős része megmenekült a pusztulástól. Egyik utolsó, kézzel írott feljegyzéstörödeke is ezzel a tevékenységével áll összefüggésben. A tíz évre előirányzott programtervezet a múzeum ostrom utáni rongálásainak felszámolását és legfontosabb szakmai feladatait sorolja fel. A tervezet a Kiscelli kastély és a Károlyi palotában elhelyezett Fővárosi Képtár helyreállítási munkáin kívül tartalmazta a középkori és a római kori emlékek új kiállítási lehetőségeit is. Ennek kapcsán ismét tervbe került az Aquincumi Múzeum kibővítése, valamint körbe-kerítése. Az ásatások zömét végző Fővárosi Régészeti Intézet tervei között már szerepelt az Aquincumi Múzeum területén „egységes konzerváló műhely és fotólaboratórium felállítása, több szoba berendezése kutató munkák részére...”. Korai, 1946-ban bekövetkezett halála is közrejátszott abban, hogy a program nem valósult meg, pontjai azonban útmutatóul szolgálhatnak az utódok számára.

Éppen ilyen meghatározó, máig ható tudományos hagyatéka is. A „Budapest története” című kötet számára írt tanulmányait, monografikus jellegű összefoglalásait ma is szinte Bibliának tekintjük. Ebben nemcsak a feltárt leleteket értelmezte, hanem azok alapján a még föld alatt rejtőzőkre is körültekintően következtetett. Ezzel kijelölte a további kutatás irányát, programot adott az utána következő generációk számára. S az utána következők szorgalmasan igazolták feltételezéseit... Csupán az aquincumi topográfia területén, ahol új eredményekkel szolgáltak az utóbbi évtizedek ásatásai, több ponton váltak adatokká sejtései. Az aquincumi legiótábor helyére, a katonaváros építéstörténetére vonatkozó következtetéseit, feltételezéseit több ponton igazolták az újabb kutatások. A polgárváros északi kapuját a Krempl malom helyére feltételezte, s 1980-ban ott elő is került. A feltételezett déli kaput Hilarus intercisai kapumodelljéhez hasonította, s a 70-es évek végén a kapu egyik kőalaprögző tornyának alapfalát – mely a modellhez hasonló felépítményre utal – eredményezte egy feltárás. A polgárváros helyének kiválasztását annak földrajzi helyzetével magyarázta, felismerve előnyös stratégiai fekvését. A 70-es, 80-as évek kutatásai a polgárváros kőből épült városfala alatti rétegben egy olyan fa-föld konstrukciós védműrendszer elemeire bukkantak, amelyek egyértelművé teszik, hogy a területen lévő első objektum telepítésénél éppen a stratégiai szempontok játszhatták a főszerepet. Sorolhatnánk még a példákat, melyek száma a kutatás előrehaladtával egyre gyarapodik.

Nagy Lajos emelte ókori régészetünket a nemzetközi kutatásba, munkásságával felhívta a határokon túli szakmai körök figyelmét a magyar provinciális római régészeti kutatásokra. S ezt nemcsak annak köszönhetette, hogy nevéhez

fűződik a páratlan zenei emlék, az egyedülálló hangszer-lelet, az aquincumi orgona felfedezése. A korán nemzetközi hírű tudóssá vált Nagy Lajosnak több publikációja, cikke jelent meg külföldi folyóiratokban, levelezett Európa számos országának több neves kutatójával, rendszeresen érkeztek hozzá felkérések külföldi konferenciákra tartandó előadásokra. A *Budapest Régiségei* című folyóirat is az ő főszerkesztősége idején került a nemzetközi figyelem körébe.

A halálakor megjelent nekrológok beszámoltak Nagy Lajos életútjáról, a kortársak vele kapcsolatos emlékeiről. Hagyatékait lapozva a BTM Adattárában, számos dokumentum hozza közelebb hozzánk, akik nem ismerhettük őt személyesen. Lapozhatjuk pontos feljegyzéseit, sokszor művészi igényű rajzait Európa nagy múzeumaiból származó műtárgyakról, melyeket elmélyültség, pontos adatfelvétel jellemez. A tudós mellett az emberről is tanúskodnak ezek a dokumentumok. Őrizzük néhány kortársáról összejövetelek alkalmával készült ceruzarajzát. Szívesen

tett eleget a felkéréseknek, legyen az előadás az ókereszténységről a Római Magyar Akadémián, vagy akár egy szívélyes felkérés a III. kerületi Társaskör borgazdai tisztére.

Fél évszázada Oroszlán Zoltán így búcsúzott a korán elhunyt tudóstól: „Nagy Lajosról nem fog elfeledkezni sohasem a magyar tudomány. Ez a generáció, mely látta őt életében, mely vele együtt dolgozhatott, barátai közé számíthatta magát, megőrzi őt emlékezetében...”. A tapasztalat bizonyosságával állíthatom, hogy Nagy Lajos emléke ma is elevenen él közöttünk. Közöttünk, akik személyesen nem ismerhettük őt. Nincs nap, hogy nevét ne említenénk az Aquincumi Múzeum falai között, ma is példaképként tiszteljük és csodáljuk, munkánk során számtalanszor fordulunk hozzá. Nagy Lajosnak munkásságával sikerült elérnie azt, amelyre oly sokan vágnak, az öröklétet. Ma is közöttünk van, és nem is akárhogyan... alkotó módon.

Zsidi Paula

NOPCSA FERENC ÉS ALBÁNIA RÉGÉSZETE

Nopcsa Ferenc halálának 60. és Albániába érkezésének 90. évfordulója tiszteletére a Magyar Állami Földtani Intézet és az Albán Földtani Kutatóintézet nemzetközi konferenciát szervezett 1993. október 13–14-én. A konferencia célja kettős volt:

- méltatni a kutató tudományos érdemeit, dolgozatokat erre az alkalomra állítottam össze,
- számba venni azokat az új kutatási eredményeket, amelyeket a Nopcsa által elkezdett munka folytatásával értek el.

Nopcsa Ferenc 1877-ben született a hátszegi Szacsalon, bárói családban, s 1933-ban halt meg. Igen korán és sikeresen elkezdett tudományos pályája jól megfért a több évtizeden át aktívan folytatott – s mai megítélésünk szerint kissé kalandor – politizálással. Volt egy időszak például, amikor komolyan fontolóra vette, hogy albán király lesz, amire egyébként erős szálú albán kapcsolatai jó esélyt adtak. Kalandot és veszélyt kedvelő természetét volt kitől örökölni: az irodalomtörténészek kimutatták, hogy Jókai Mór Fatia Negra alakját egy Nopcsa-rokonról mintázta. Talán a kalandvágy vitte Albániába, ahová eljutni a földrajzi közelség ellenére komoly expedíció volt, ott dolgozni és utazni pedig permanens életveszély. 1903-ban kezdődő, s mintegy húsz évig tartó munkájával megalapozta az albániai geológiát, őslénytant, gyűjteményeinek feldolgozása még ma is tart.

Báró Nopcsa Ferenc a természettudományok különböző ágain kívül a humán tudományok művelői számára is figyelemre méltót alkotott. Tudományos-térképészeti expedíciói során univerzális érdeklődéssel, az őslénytanon pallérozott érzékeny megfigyelőképességgel számba vett tárgyat, jelenséget, humán viszonyokat. Így egy sor olyan tudomány is hasznos információkhoz jut publikációiból, amelyik az ember és ember, illetve az ember és környezete viszonyának valamelyik szeletét tanulmányozza. Nem marad érintetlenül az ember és idő viszonya sem. A továbbbélő antik vagy más régészeti korból származó tárgy, jelenség, mo-

tívum sorsát számos művében kíséri nyomon, s kutatja megjelenési formáit a korabeli albán életben.

Kifejezetten régészeti tanulmányt keveset írt, más célú publikációiban további adatok gyűjthetők. Nopcsa saját publikációin túl használtam a bécsi Anthropologischen Gesellschaft 1910 április havi összejelenteléről szóló jelentést, ahol értékeli Nopcsa előadását e témáról.

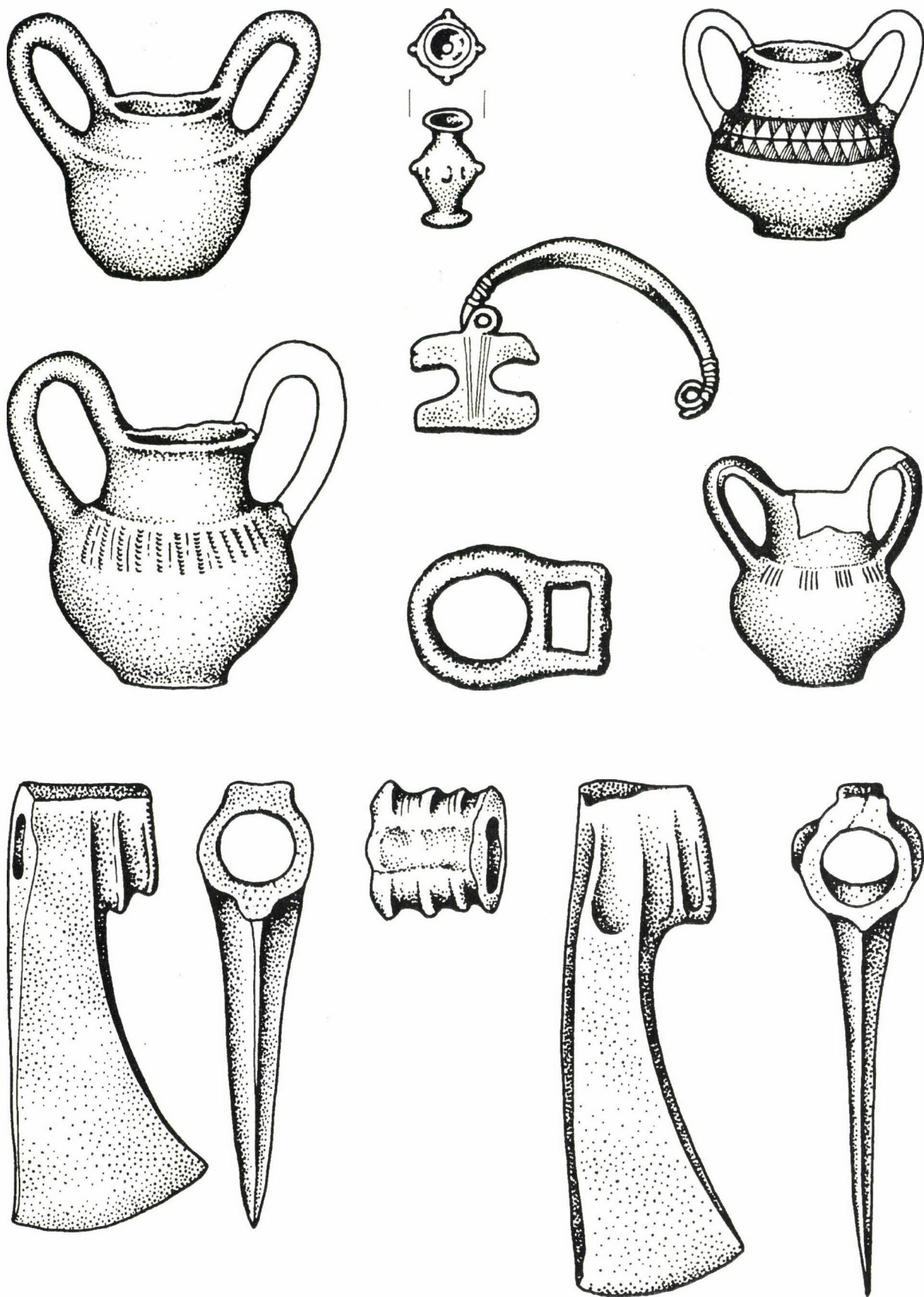
Nopcsa régészeti módszerei meglepően modernnek. Következtetései néha meglepőek, talán mert szakirányú előképzettség híján nem kötötték előítéletek. Hagyományok. Múzeumokban, magánygyűjteményekben megkeresi az analógiákat, a helyszínen utána jár az előkerülési körülményeknek, tisztázza a tárgyak eredetét, kapcsolatait. Típusleírásai szabatosak, a megfigyelések, leírások objektivitását fokozza a rajzi vázlat, méretmeghatározás. Meglepően jártas a korabeli régészeti szakirodalomban, dolgozatai imponáló irodalmi hivatkozással jelentek meg.

Nem áll módomban, de szándékom sem a mai albán régészeti eredményekkel összevetni Nopcsa adatait. Erre az albán kutatók az illetékesek. A történeti folyamatokra való nagyon rövid s általános utalásokat csak az tette szükségessé, hogy elsősorban a magam, de a régészetben kevésbé jártas kollégáim számára nagyon vázlatos kronológiai és topográfiai áttekintést adjak.

Nehézségeim voltak a Nopcsa-féle s a mai összefoglalókban szereplő helységnevek azonosításával. Nagy örömmre szolgálna, ha ennek a munkának az elvégzése után maradna néhány olyan adat Nopcsa publikációiból, amelyek még nem kutatott lelőhelyekre hívják fel a figyelmet.

Nopcsa régészeti munkásságán túl röviden ismertetem Buday Árpád 1917 évi Koszovo-metohijai tanulmányútjáról kiadott jelentést. Azon túl, hogy figyelemre méltó a kortársak érdeklődésének megnövekedése Albánia iránt, az eredeti publikáció ma már hozzáférhetetlen, s több vonatkozásában is szorosan kapcsolódik Nopcsa munkásságához.

1. kép. Óskori és greko-illír tárgyak Nopcsa Ferenc gyűjtéséből

Most sorra veszem azokat az adatokat, amelyeket a számomra hozzáférhető eredeti publikációkból sikerült összegyűjtenem.

Őskor

Őskori vagy neolitik leletekről szóló híradást nem találtam.

Az i. e. 3. évezred végétől, cca. 2100-tól, a bronz felhasználásának elterjedésétől azonban egy olyan korszak veszi kezdetét Albánia történetében, amelyet a legáltalánosabban elfogadott nézetek szerint napi kontinuitás jellemez. Az ún. „Früh-Illyr” népcsoportok bronzkori megjelenésétől a mai albánokig lényeges népességcsere nem történt ezen a területen (*Korkuti*, 1988, 16).

A görög történetírók munkáiból megismert illyrek kultúrájának bronzkorig visszavezethető előzményei imponálóan korai bizonyítékai ennek a kontinuitásnak. A közép-európai őskori terminológia szakkifejezéseinek alkalmazása (pl. bronzkor, Hallstatt) csak a mai Albániával északról szomszédos kultúrák, az általános európai analógiák miatt szükségesek.

Nopcsa két bronzbaltáról tesz említést (bár a beszámolójáról szóló összefoglaló ezeket rézbaltának minősíti).

Mgula (Drin) hossza: 14,9 cm.

Curaj eper: méretei 16×6×4,3 cm, nyéllyuk 2,4 cm. Nyelén nagy kanellura. Nopcsa szerint ezek a balták egész Dalmáciában s Albániában elterjedtek, legközelebbi analógiái éppen egy diplomata, Ippen konzul magángyűjteményében vannak. Ezek a balták a kutatás újabb eredményei alapján az ún. Skodra-típusú balták (aszimmetrikus fej, nyélen több párhuzamos borda, a későbronzkorba tartoznak, i. e. 1400–1100 körül, s az illyr balták előképei (*Prendi*, 1988, 194).

A korai vaskor (Ur-illyr)-tól a folyamatosság még sokkal nyilvánvalóbb, s a temetkezési szokások, leletek bizonyossága szerint a fejlődés egyenes vonalban vezet.

Greko-illír időszak

I. e. 6. század második fele, 5. századtól a közép-illyr időszak, a glasinaci halomsíros temető nyomán Glasinac–Mat kultúra időszaka (már Nopcsa felfigyelt a glasinaci analógiákra). A kontinuitás a Balkán középső területein végig kimutatható, ugyanúgy, mint Albániában (*Prendi*, 1988, 228). A terület nagy felvirágzásának megindulása, amely a klasszikus időkben, az „aranykor”-ban csúcsonyul ki (*Ceka*, 1988, 46). Nopcsa a 19. század hetvenes éveiben publikált tumuluskatalógusa (Bué munkája) állításával szemben Ippen konzul térképeire is hivatkozva, sok halomsírt talál Skutari környékén.

Trabojna környékén Mali Rencit, *Hani Hotit* környékén Kozan, *Marsenj* mellett Proni That, valamint *Fusa Stojt*. A trabojnai, Hani Hotit-i földborítás nélküli, törött kővekből emelt tumulusok a kincskeresők állandó kutatásainak voltak kitéve. Helyszíni érdeklődésére megtudta, hogy a kőrákások alatt kőládákat találtak, már többnyire teljesen kirabolva. A kőládákat 80×50×14 cm méretű kemény mészkőlapokból állították össze, súlyuk 500 kg lehetett. Ez a kőládás temetkezés egész Boszniában, Montenegróban s a

dalmát szigeteken elterjedt. A késői halomsírokból a generális Glasinac–Mat típusok mellett megjelennek a görög importtárgyak is. *Kuša*: A Skodra-tó északkeleti partján, valószínűleg tumulusból kerültek elő Nopcsa ott járta előtt néhány évvel azok a tárgyak (mintegy 50 db), amelyeknek a töredéke múzeumba került. Ezek közül elsősorban a Glasinac–fibuláknak van nagy kronológiai értéke (*Nopcsa*, 1912, 5; *Prendi*, 1988, 228).

Krúzezből kerültek elő azok a vastárgyak (lándzsahegy és kés), amelyeket a skutarii jezsuita múzeum őriz. Erről a lelőhelyről pun érmék kerültek elő, s Nopcsa a leleteket összetartozónak véli (*Nopcsa*, 1912, 13). A legjelentősebb lelőhely *Maladži*.

Nopcsa hírül vette, hogy valaki Dusmaniból a földben kétfülű korszót talált. Utánajár a hírnek, s nemcsak a leleteket és a tulajdonost találja meg, még egy rövid hitelesítő ásatásra is alkalma nyílik. Az ásatáson három bolygatatlan sírt tár fel, kétfülű agyagedényeket, lándzsákat, emberi csontokat talál. Ha az irodalomban megjelent illusztrációkat jól értékelem, akkor a kutatók ma ezeket a tárgytípusokat egy kissé korábbra datálják. Nopcsa szerint ez a temető greko-illyr, *Prendi* alapján (*Prendi*, 1982, 205) ezek a leletek inkább a középső bronzkor Maliq, illetve a késői bronzkor Devoll kultúrájába tartoznak (*Korkuti*, 1938, 17). Őskori, illyr eredetüket Nopcsa hibátlanul felismerte. A leletek analógiáit a Balkán más kőládás-halomsíros temetőinek leletei között találta meg (*Nopcsa*, 1912, 7–10). *Ungrej* (vagy *Umgrej*)-ből három tárgyat említ Nopcsa, amelyet egy helybeli lakos szántás közben talált. Ha a tárgyak valóban együtt kerültek elő (síról?), akkor késői vaskor – greko-illyr időszakba tartoznak. Ezek a tárgyak: egy görög bronz sisak, egy 21,5 cm hosszú vas lándzsahegy s egy agyagedény (ez utóbbi az illusztráció alapján esetleg nem tartozhat s görög sisakhoz) (*Nopcsa*, 1909, 83–85).

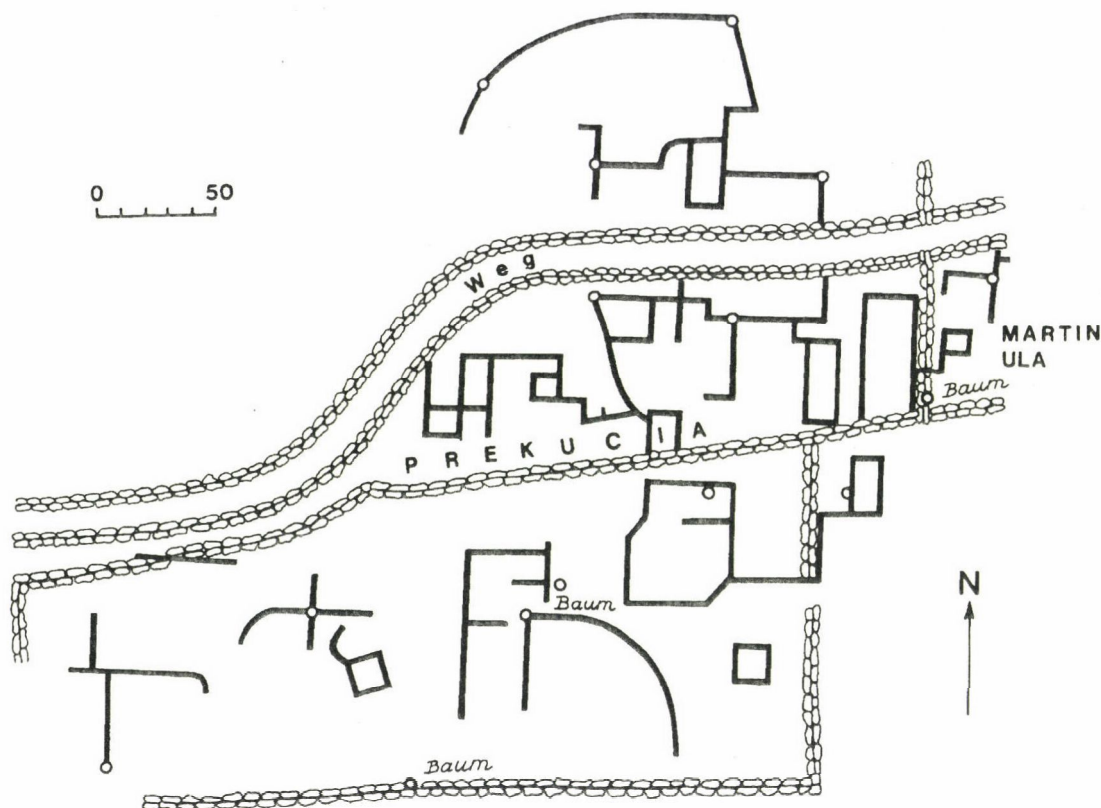
Nopcsa említ egy edényt, feltáratlan sírból származik(?) Dusmani környékéről, *Djotriből* (*Nopcsa*, 1912, 11).

Külön kell szólni *Dusmaniról*. Nopcsa publikációja szerint Dusmani mellett több helyen láda-sírokról tettek említést, amelyek közül egyet a ferences barátok felnyitottak. Mint Nopcsa bírálóan megjegyzi, a „művészeti tárgyak iránt igen”, az edények iránt viszont nem mutattak semmi figyelmet. Fibulák, tűk, üveggyöngyök és hallstatt edények kerültek elő a sírokból (*Nopcsa*, 112, 10). Fontos korhatározó az a kettős tű-töredék, melynek pontos mása a tiranai régészeti múzeumban van, s a Glasinac–Mat kultúra biztos szintjelző lelete (Kukes variánte der Mat-kultur, i. e. 6–2. század, *Prendi*, 1988, 226).

A mainzi albán kiállítás reprezentatív katalógusában Dushman a késő népvándorláskori Koman kultúra lelőhelye, temetője. A Hallstatt-tól a késő népvándorláskorig folyamatos kőládás temetkezési szokást éppen a népi továbbélés bizonyítékaként fogadják el a kutatók.

Az ellentmondás feloldása csak az lehet (mivel ugyan a kőládás temetkezés nem kronológiai értékű, de a Nopcsa által említett leletek igen), hogy Dushman környékén Nopcsa ismert egy greko-illyr temetőt, függetlenül a ma ismert népvándorlás kori temetőtől, ahol a temetkezési szokások azonosak, de az egyikben a Glasinac–Mat kultúra leletei kerültek elő (Nopcsa-féle lelőhely), a másik a népvándorlás kori Koman temetője (*Koch*, 1988, Abb. 80).

2. kép. Római kori romok Vuksanlekaj (Briziminium?) mellett

Mivel Nopcsa értesülései annak idején a kőláda-sírt felnyitó ferences baráttól származtak, az információ megbízhatónak látszik (mármint hogy Glasinac kettős tűt találtak).

Nopcsát foglalkoztatta a Skodrától északra, a tó keskeny öblének keleti peremén talált épületmaradványok eredete. Megemlíti Kalaj Hoti-t de az elliptikus, 92 lépés hosszú kis erődítmény korát Nopcsa is kérdésesnek minősíti, szerinte lehet, hogy középkori (szerintem bizonyosan).

Samoborit a Skodra-tóból kiemelkedő dombon épült. Számos pénzlelet ismert a lelőhelyről, i. e. 3–2. századból (Apollonia, Durazzo- és Skodra pénzek), s az egész várhegy cseréppel van borítva. Ezek közül csak egy amfora fülének a töredéke volt jellegzetes. Az erődítményhez 1,5 méter széles út vezet fel. A falazásból, az építőanyag méretéből és minőségéből legalább két építési periódust lehet elkülöníteni (Nopcsa, 1912, 11–12). Nopcsa szerint bizonyosan a rómaiak előtt épült.

Mint ahogyan *Kozan*, ahonnan a parasztoktól földben rejtőző falmaradványokról kapott hírt. Ő maga nagyméretű, sötétvörösré égetett, mintegy négyujjnyi vastag téglatöredéket talált. Erről a lelőhelyről egy ion érme (Apollo-fej év Pegazus) került elő (Nopcsa, 1912, 13).

F. Prendi térképén (Prendi, 1982, 229) ezeknek a lelőhelyeknek csak egy részét sikerült megtalálni, illetve azonosítani.

Római időszak

Az i. e. 3. századi háborúskodás végeztével a római köztársaság seregei igen magas kultúrájú, illyr gyökerű hellén

városi kultúrát találtak Albánia területén. A protektorátus, majd a provincia megszervezése két részre osztotta ezt a területet. Az északi rész Illyricum még a dunai provinciákhoz tartozott, míg a déli már Makedóniához. Az Epidamnos–Dyrrachium–Durrës, illetve a Genusu folyó völgye mint határvonaltól északra eső területen Nopcsa szerint viszonylag kevés a római lelőhely. Különösen ha tekintetbe vesszük a római birodalomhoz való tartozás időtartamát és Illyricum szerepét a császárkor bizonyos szakaszaiban.

A római lelőhelyeket a római útra, pontosabban a Tabula Peutingerianára fűzi fel. A feltüntetett adatok és a leletek segítségével több római települést próbál meg azonosítani kortárs albán városokkal. (Nopcsa, 1910, 31–32; Nopcsa, 1910, 14; Nopcsa, 1912, 14–24).

A római utakkal és a Tabula Peutingeriana útvonalainak azonosításával könyvtárnyi irodalom foglalkozik, albániai szakaszának értelmezésére kitér részletesen G. Robel is, Nopcsa modern biográfusa. (Robel, 1966, 140–143).

Nopcsa az antik forrásokból idézi: Caesar seregei közelítően 20–30 km-es napi menettel haladtak. Így magyarázható a fontos kelet-balkáni erődített római települések egymástól való közel azonos távolsága. Ezek közül pl. *Puka* kifejezetten a kelet–nyugati út egyik fontos települése. Ez az első pillanatban ártatlannak tűnő megjegyzés egyben állásfoglalás is: Nopcsa azon a véleményen volt, hogy a transzverzális út a Drin bal partján ment, s ezzel nem mindenki értett egyet. Gussinje, Plava pl. a gazdagon termő környékének és kedvező földrajzi fekvésének köszönheti felvirágzását (Nopcsa, 1929, 216). Ez utóbbi két település az Albán Alpoktól északra, ma Crna Gorában van.

A vitás kérdésekben nem tudok állást foglalni, csak Nopcsa adatait ismertetem.

Kopliku = Cinna, gazdag leletek, fibulák, fogadalmi táblapénzek (Apollonia-tól Nagy Konstantinusig), eszerint az i. e. 1. századtól a bizánci időszakig jelentős település (Nopcsa, 1912, 14–15).

Marsenjt: oszlopfe, sírfelirat publikálva innen, Nopcsa a lelőhely dombján téglatörmelék, habarcsot talált (Nopcsa, 1912, 15).

Kusa: személyesen keresi fel a lelőhelyet, ahonnan „templomromokat” jelentenek neki. A helyszínen díszített építészeti elemek töredékeit találja, véleménye szerint egy fontos útkereszteződésben felállított postaállomás lehetett (Nopcsa, 1912, 15–17).

Vuksanlekaj = Briziminiun = Berzumo.

Régóta ismert lelőhely, sok publikált adattal. Feliratos kövek, épületelemek, faragott kövek nagy mennyiségben kerültek itt elő, épületek kirajzolódó alapjaival. Igen gazdag terület (Nopcsa, 1912, 17–18).

Vuksanlekaj felszínén látható alaprajzát éppen az elkövetkező régészeti feltárások megsegítése céljából közli később (Nopcsa, 1929, 215).

Hajmeli: A település római eredetére csak közvetett bizonyítékok vannak: itt vásárolt római pénzek és leletek. Régi falmaradványokat itt nem talált (Nopcsa, 1912, 18–19).

Az észak–dél irányú főútból Nopcsa szerint Hajmelinél keletre ágazó, a Kastr völgyében Djakovó irányába vezető római út első állomása.

Kastr: Stratégiai fontosságú helyen, szabályos római castrum alaprajzát ismerteti innen Nopcsa (Nopcsa, 1909, 83).

Puka: Erődítmények építésére kiválóan alkalmas terasz-szerű fennsíkon erőd, amely fontos stratégiai helyekre felügyel. Nopcsa véleménye szerint a Puka-fennsíkon, a korabeli épülettől keletre régi, négyszögletes épület falmaradványai, ami nagy valószínűséggel római castrum lehetett (Nopcsa, 1912, 19, s ezzel egyúttal igazolva a transzverzális útvonal nyomvonalát a Drintől délre),

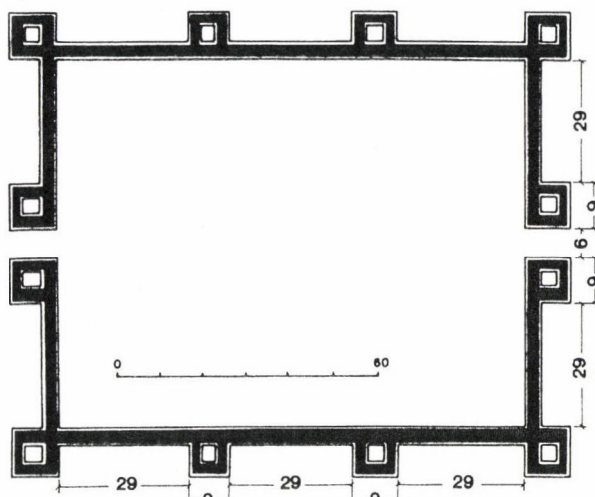
Ibalja = Iminacium. Az árokkal körülvett, négyszögletes, sarkain bástyákkal megerősített épületet alaprajza alapján Nopcsa római erődnek határozta meg, jóllehet leletekről nem tud (Nopcsa, 1912, 20).

Gralisti: A Djakovó felé vezető transzverzális út nyomvonalában Gralisit mellett rossz állapotú, kő alapozású útról Nopcsa feltételezi, hogy éppen ennek az útnak egy szakasza. Feltevéseit római téglatöredékek erősítik meg, amit a lelőhelyen talált (Nopcsa, 1912, 20–21).

Toplana: lelőhelyen római téglatöredéket találtak, bár a települési nyomokból, az égett földből (patics?) arra a következtetésre jut, hogy egy római kori őslakos, a kőépületek építésében kevésbé jártas illyr települést rejt a föld.

A *Laci* = *Bassania* azonosítással Nopcsa a Dyrrachium–Lissos közötti legnagyobb fontosságú útszakasz egyik kulcstelepülésévé teszi Laci-t. Az azonosítást már a 19. század végén elvégezte Kiepert, az újonnan előkerült szép és gazdag leletanyag, a Tabula Peutingeriana adatainak összevetése alapján Nopcsa is megerősíti ezt a nézetet (Nopcsa, 1912, 21–22).

Gömsice-ben egy téglasírt tártak fel, ami római kori.

3. kép. Kastr. Római castrum

A számba vett római lelőhelyek, leletek alapján régészeti publikációjában Nopcsa megrajzolja a legfontosabb római utakat a provinciában.

A Dyrrachium–Bassania–Lissos nagy dél–északi út, átkelve a Drin-en, Skodrától keletre, a tó keleti partján halad tovább észak felé. A keletre leágazó út egészen a Drin felső folyásáig megmarad a bal parton. A Kastr-i castrumig a folyóvölgyben marad, majd északkeleti irányt vesz fel Djakovó felé (Nopcsa, 1912, 86).

A népvándorlaskor

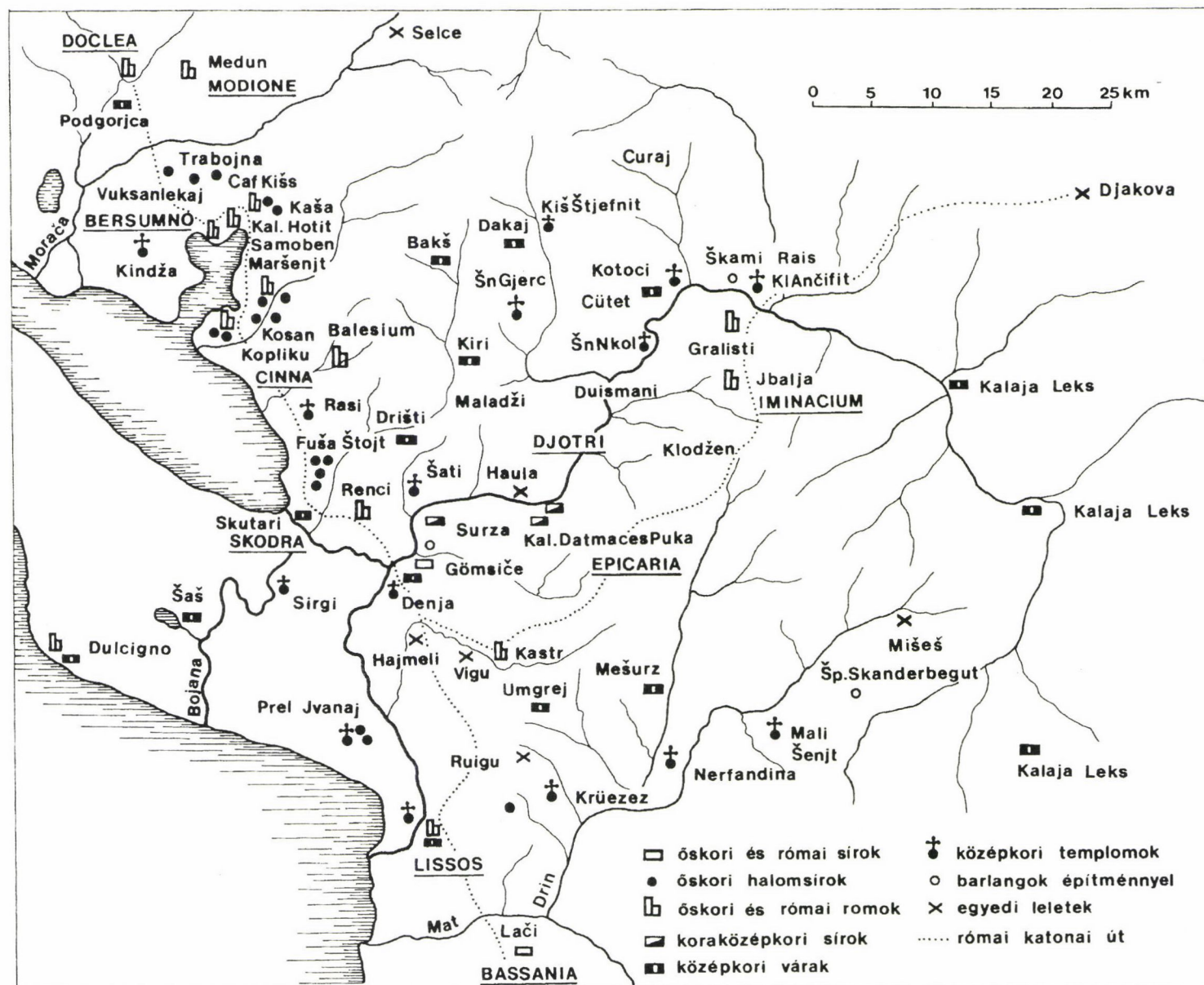
Észak-albániai adatait Nopcsa az eddigiektől eltérően veszi számba. Tekintettel az egységes leletanyagra, a lelőhelyek felsorolása után tárgytípusokat ismertet (Nopcsa, 1912, 24–32). A lelőhelyek: *Mazarek*, *Vigu*, *Muzli* feltételezsen *Fandi*, a Koman kultúra klasszikus lelőhelye *Kalaja Dalmaces*, *Surdha* és *Kroja*. *Kalaja Dalmaces* egyike a sokat idézett, jól ismert lelőhelyeknek. A mainzi kiállítás katalógusában Krujáról és Surdharól származó tárgyakat találtam (Anamali, 1988, 452–459). Anamali összefoglalójában Dalmaca mellett Kruját említi a jelentős lelőhelyek között (Anamali, 1988, 151) = Kroja. Nopcsa a Skutari-i Múzeum és Stephan Gjecov atya magángyűjteményét dolgozta fel.

Az ismertetett tárgytípusok: fibulák, csatok, gyűrűk, fülbevalók, függők, szíjvégek, egyéb használati tárgyak és fegyverek. A leletek az észak-albániai Koman-ról elnevezett késő népvándorlás kori Koman kultúra leletei. Ezeket S. Anamali a korai illyr időkben gyökerező (pl. kőládás temetkezés), de már kora albán kultúrának határoz meg (Anamali, 1988, 151).

Meglepő, hogy Nopcsa milyen sokat hivatkozik a magyarországi késő népvándorlás kori leletekre (Keszthelyi temető és köre, Hampel J. munkássága).

Ennek a magyarázata, ami a két leletegyüttesben közös, az a bizánci, vagy bizánci előképek után helyben készített tárgyak nagy száma. Ez a bizánci hatás, mely kimutatható a Kárpát-medence középső területein, a jóval kisebb távolság miatt a Koman-időszakban sokkal intenzívebb volt.

4. kép. Nopcsa Ferenc régészeti lelőhelyei Albániában

Ennyi adatot tudtam összeszedni Nopcsa régészeti tárgyú dolgozataiból, ami tekintettel egyéb területen publikált, elképesztően széles érdeklődési körre valló adataira, egyáltalán nem kevés.

Összefoglalásunkban elsősorban a régészet klasszikus korszakait (ős- és ókor), adatait vettük számba. A középkorra vonatkozó megfigyelései részben történeti-művészettörténeti, részben néprajzi jelentőségük miatt már nem tartoznak a szorosan vett régészet tárgykörébe.

Míg dolgozatom eddigi, nagyobbik részében a nem régész kollegákat igyekeztem tájékoztatni Nopcsa régészeti munkásságáról, addig most röviden ismertetem azt a tanulmányutat, amely szorosan kapcsolódik témánkhoz.

Az utazás időpontja (1917 nyara), a jelentés publikálásának helye egyaránt indokolja, ha ez a dolgozat kevésbé közismert lehet az albániai kollegák körében.

Buday Árpád a kolozsvári egyetem régész professzora 1917 nyarán egy két hónapos tanulmányutat tett a Balkán-félsziget középső területein. Az útról készült jelentését az erdélyi Nemzeti Múzeum Dolgozatok című kiadványában adta ki 1918-ban, magyarul és franciául.

A cím megtévesztő (Régészeti kutatás Albániában), mert a tanulmányút célja a katonailag megszállt Szerbia Metohija nevű, albánok lakta déli részének bejárása volt.

A tanulmányút alatt azonban mód nyílt a mai Albánia északi területire is eljutni, így a jelentés egy része szorosan csatlakozik Nopcsa munkásságához. (Nem találtam nyomát, hogy a két kutató tudott volna egymásról).

A Hasi területet járta be (Albánia északi-keleti sarka). Jelentésében a következő adatokat találtam.

Pec – Ipek ferences kolostorában Clement páter egy átfúrt, csiszolt kőbaltát mutatott neki, ami a páter szerint Skodra vidékről származott (Buday, 1918, 6).

Kruma előtt, a Golaj felé vezető út mellett, „...egy sík felületű réten... mintegy 10 kerek dombocská van, ezek szélein kis árkocskák is vannak...”, amelyek mesterségesek, s vagy tumulusok, vagy a nyirkos réten a szénaboglyák zárítására emelt halmocskák.

A legnagyobb halmot (20 méter átmérőjű, 0,5 méterre kiemelkedő, tetején telefonpózna) Babócsay György főhadnaggal megásatja. Kő – föld – kő – föld rétegződést, korsóféle edénydarabokat s elrozsdásodott vasakat talál (Buday, 1918, 42–44). Így bebizonyosodott, hogy a halom tumulus. Krume lelőhelye Prendi térképén (Prendi, 1982, 229) mint szórványlelőhely (Einzelfunde) van feltüntetve.

Kjar és Golan között mintegy 2 km hosszan követhető egy sánc, aminek kora ismeretlen. Akár őskori eredetű, s a későbbi korokban folyamatosan meg-megújított védmű is lehet (Buday, 1918, 44).

Ami fontosabb, nagy szakaszon bejárta és azonosítani próbálta a római hadiutat. Római koros szakember lévén, dolgozatában hosszan foglalkozik ezzel a problémával, s az albániai szakasznak a több provincián áthaladó főbb tranzitútvonalakhoz való csatlakozásával. Irodalmi adatok s a helyszíni tapasztalatok alapján sorra veszi az útvonal lehetséges variációit. Úgy véli, hogy (elsősorban Evans kutatásai alapján) a római út a Fszaj környéki Drin híd után nagyjából a Kruma völgyében halad a torkolatig, a mai út nyom-

vonalában. Ott nyugat felé fordul, s a *Drin jobb partján vezet Lissosba*. Szemben azzal a nézettel, amit Nopcsa is magáénak vall, hogy ti. a Djakovóból délnyugatra tartó út Pukánál kapcsolódott be az észak–déli fő közlekedési útvonalba. Buday bevallja, hogy bár a jobb parti, északi utat tartja valószínűnek, „...olyan nyomot, mely kétségtelenül római útra vallana, egyelőre nem találtunk...” (Buday, 1918, 42).

A két, egymással ellentétes nézet, az útvonal vezetésének problémája az azóta eltelt több mint 70 évben nyilván tisztázódott.

Ismertetésemet azzal a reménnyel fejezem be, hogy báró Nopcsa Ferenc (és részben Buday Árpád) a század elején publikált régészeti adatainak felfrissítése a kutatókra való emlékezés és a szakma kutatástörténete szempontjából is eredményes volt.

T. Dobosi Viola

Irodalom

1. *Anamali, 1988* Anamali, S. Die Illyrer und Rom. Albanien. Schätze aus dem Land der Skipetaren. Mainz, 1988. 95–117.
2. *Buday, 1918* Buday, Á. Régészeti kutatás Albániában. (Recherches archéologiques en Albanie) Dolgozatok. Kolozsvár 1913. 1–108.
3. *Ceka, 1988* Ceka, N. Die Illyrer und die antike Welt. Albanien. Schätze aus dem Land der Skipetaren. Mainz 1988, 33–84.
4. *Koch, 1988* Koch, G. Frühchristliche und frühbizantinische Zeit. Albanien. Schätze aus dem Land der Skipetaren. Mainz, 1988. 118–137.
5. *Korkuti, 1988* Korkuti, M. Illyrien in der Vorgeschichte. Albanien. Schätze aus dem Land der Skipetaren. Mainz, 1988. 7–32.
6. *Nopcsa, 1909* Nopcsa, F. Archäologisches aus Nordalbanien. Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und Herzegowina 9. 1909. 82–90.
7. *Nopcsa, 1909–10* Nopcsa, F. Archäologischen Funde in Nordalbanien. Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien, 1909–1910. Wien, 31–32.
8. *Nopcsa, 1910* Nopcsa, F. Aus Sala und Klementi. Sarajevo, 1910.
9. *Nopcsa, 1912* Nopcsa, F. Beiträge zur Vorgeschichte und Ethnologie Nordalbanien. Wien, 1912. Separat aus Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und Herzegowina 12. 1912.
10. *Nopcsa, 1929* Nopcsa, F. Geographie und Geologie Nordalbanien. Geologica Hungarica 3. Budapest, 1929.
11. *Prendi, 1982* Prendi, F. Die Bronzezeit und der Eisenzeit in Albanien. In: Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr. Berlin, 1982.
12. *Prendi, 1988* Prendi, F. Katalog. Albanien Schätze aus dem Land der Skipetaren. Mainz, 1988.
13. *Robel, 1966* Robel, G. Franz Baron Nopcsa und Albanien. Wiesbaden, 1966. Albanische Forschungen, Band 5.

EMLÉKÜLÉS ALFÖLDI ANDRÁS SZÜLETÉSÉNEK 100. ÉVFORDULÓJÁN

ICH WAR EINE STUDENTIN VON ANDRÁS ALFÖLDI

An der Budapester Wissenschaftlichen Universität „Pázmány Péter“ mußten die zukünftigen Lehrer für Geschichte Ende der 30-er Jahre in Geschichte eine sog. Grundprüfung bestehen. Von den Kollegen der oberen Jahrgänge wurde uns empfohlen, an den Seminaren, die von Professor András Alföldi geführt wurden, teilzunehmen. Bald bekamen wir von ihm die auszuarbeitenden Themen und damit haben wir uns der Geschichte und Archäologie von Pannonien verschrieben.

Das Seminarium wurde zuerst auf einer bulgarischen Studienreise, deren Zielsetzung Materialsammeln war, zur Probe gestellt. Danach folgten auch individuelle Reisen.

Diesen materialsammelnden Reisen ging ein ausführliches Korrespondieren voraus und damit betraten wir den magischen Kreis, der uns zu den Sammlungen des pan-nonischen archäologischen Materials führte. Dank den Briefen von András Alföldi, haben wir zu unserer Sammelarbeit alle Hilfe erhalten. Einer der Teilnehmer des Alföldi-Seminariums nahm einen alten Voigtländer-Fotoapparat mit dem dazugehörigen Holzgestell mit. Diese recht auffallende Ausrüstung versetzte die Grenz-beamten in große Aufregung. Es war nämlich Krieg und sie dachten nicht einmal daran, daß man mit einer Ausrüstung solchen Ausmaßes nicht zu spionieren pflegt. Bei der ungarisch-jugoslawischen Grenze wollte man meine Keramikaufnahmen, die ich in fünf Wochen gemacht hatte, vernichten. Ich erklärte natürlich, daß es ein Studienstoff sei und weinte so bitterlich, daß man mich weitergehen ließ. In eine gefährlichere Situation geriet eine meiner Seminar-gefährtinnen, Ilona Hunyadi auf der Strecke zwischen Belgrad–Sarajevo. Der Zug raste ohne anzuhalten zwischen Partisanenstellungen und der vordere und hintere Teil des Zuges brannte und in der Mitte saß Hunyadi mit der oben-geannten Fotoausrüstung.

Zum Materialsammeln gehörte außer der Beschreibung, vor allem das Fertigen von Zeichnungen und Fotos. Zuerst mußte man noch vor dem Einreichen des Manuskripts die Fototafeln machen. Als das Klischee der Abbildungen fertig war, konnte man den Tafelband „einsetzen“. Die „Dissertationes Pannonicae“ hat sich, so zu sagen, selbst finanziert, immer wieder gab es einen neuen Band, der dann publiziert wurde und das trug zugleich auch zur Verbesserung der materiellen Lage der meistens armen Studenten bei.

Bei der Publikationen eines des wertvollsten Bände halfen autoritäre Persönlichkeiten mit. In der Einleitung des Bandes finden wir die Namen der Persönlichkeiten, bekannter Staatssekretäre, Minister und Mitglieder des Verbandes „Freunde der Pázmány Péter-Universität“ und

anderer zahlreichen hohen Persönlichkeiten, die das Erscheinen der einzelnen Bände ermöglichten.

Für die Ausgabe war das Institut für Numismatik und Archäologie verantwortlich, dessen Leiter Dr. András Alföldi war.

Soviel über die geistige Basis der Werke, die im Rahmen des Seminariums entstanden sind. Wenn man die Dissertationen betrachtet, so kann man feststellen, daß Alföldi vor allem mit den Kollegen in Verbindung stand, die noch unpublizierte keltische Münzen aus dem Karpatbecken, einen reichen bulgarischen unpublizierter Stoff hatten, so zum Beispiel die Münzen aus „Komini“, dessen ausführliche Zeichnungen er selbst fertigte.

András Alföldi hat auch die Serie III. von „Archeologiai Értésítő“ ausgegeben, mit der Zielsetzung, daß nicht nur der provinzielle, römische Stoff bekannt wird, sondern auch der bedeutende Stoff anderer Zeitabschnitten, der noch nicht publiziert wurde. Die schöpferische und anspornende Tätigkeit von András Alföldi wirkte auf die archäologische Tätigkeit der Forscher in Europa und Amerika.

B. Bónis Éva

DREI GRABBAURELIEFS MIT DIONYSISCHEN DARSTELLUNGEN AUS MURSA

Im Rahmen der Bearbeitung der antiken Sarkophage der römischen Provinzen Noricum und Pannonien für das vom Deutschen Archäologischen Institut herausgegebene Sarkophagcorpus konnten im Muzej Slavonije von Osijek auch drei Reliefböcke aufgenommen werden, die hier kurz bekanntgemacht werden (eine ausführliche Veröffentlichung befindet sich in den ÖJh bzw. im OsjZbor im Druck). Die drei Grabbaureliefs sind bei Abbrucharbeiten an den Pfeilern der römischen Draubücke von Mursa gefunden worden und gehören wohl zu einer späten Wiederherstellung bzw. Befestigung der Brücke im 4. Jh. n. Chr. Ursprünglich stammen sie wegen der gemeinsamen dionysischen Thematik wohl von einer einzigen Grabaedicula; allerdings ist das Material zweier Grabbaublöcke eher als weißer, poröser Kalkstein zu bezeichnen, während einer aus einem dichten, marmorähnlichen Kalkstein besteht.

Das erste, am wenigsten gut erhaltene Grabbaurelief zeigt eine im Profil nach links bewegte, nackte männliche Figur. Erhalten hat sich nur der linke Oberschenkel oberhalb des Knies, während das rechte Bein hinter dem linken stehend gedacht ist; der Oberkörper der Figur ist weit nach rechts hinten gebeugt; mit dem rechten, im Ellbogen abgewinkelten Arm greift der Mann nach hinten, um einen

parallel zum Oberarm geführten Stab zu halten. Wegen des Stabes und eines Ansatzes für einen Schwanz, sowie aufgrund typologischer Vergleiche ist in der männlichen Figur ein Satyr zu erkennen. Das beste Vergleichsbeispiel findet sich auf der linken Nebenseite eines stadtrömischen dionysischen Sarkophages in Baltimore (Walters Art Gallery): der Satyr auf dem Grabbaurelief aus Mursa ist dem gleichen Typus zuzuordnen, der von F. Matz als Satyr TH 13 klassifiziert worden ist. Trotz der längeren Geschichte dieses Typus bleibt von entscheidender Bedeutung für seine Verwendung auf einem Relief einer pannonischen Grabaedicula die Übernahme des Typus in die römische Sepulkralkunst im Rahmen der dionysischen Sarkophage. Die frühesten Sarkophage mit dem Typus TH 13 treten in der späthadrianischen Zeit auf, weshalb der Reliefblock aus Mursa frühestens um die Mitte des 2. Jh. n. Chr. entstanden sein kann.

Auf dem zweiten Grabbaurelief ist innerhalb eines profilierten Rahmens eine in einer Dreiviertelansicht gesehene, stark gedrehte weibliche Figur zu erkennen, die sich nach rechts bewegt; bis auf einen schleierartigen Mantel zwischen den Beinen ist sie nackt; den Kopf hat die Frauenfigur in den Nacken geworfen; mit dem rechten Arm greift sie quer vor dem Körper nach rechts; das gleiche Motiv ist für den linken Arm aus den in den beiden Händen gehaltenen Kymbala zu erschließen. Wegen der Kymbala, aber auch wegen der starken Drehbewegung und des Entschleierungsmotives muß es sich bei der dargestellten Figur um eine Mänade handeln. Die besten Vergleichsbeispiele finden sich auch für diese Figur auf den kaiserzeitlichen dionysischen Sarkophagen: besonders die Tympanistria A TH 21 nach der Typeneinteilung von F. Matz läßt sich vom Bewegungs- und Bekleidungsmotiv her vergleichen. Die beiden bereits von M. Pochmarski–Nagele im Zusammenhang mit den dionysischen Reliefs in Noricum herangezogenen stadtrömischen Sarkophage in Sclafani (Dom) und in Rom (MNR) gehören frühestens in die späthadrianische–frühantoninische Zeit. Aufgrund der Überlegung, daß die massierte Übernahme von Darstellungen dionysischer Thematik in die römische Sepulkralkunst sich erst durch die dionysischen Sarkophage nachweisen läßt, liefern die genannten Sarkophage für die Datierung des pannonischen Reliefs einen Terminus post quem, d.h. eine Datierung frühestens ab der Mitte des 2. Jh. n. Chr.

Das dritte Grabbaurelief aus dem gleichen Fundkomplex zeigt innerhalb eines architektonischen Rahmens eine Zweifigurengruppe aus Mann und Frau. Die linke, weibliche Figur steht im Profil nach rechts, wobei sie leicht in die Knie gegangen ist und das rechte Bein vorsetzt; mit dem linken Arm greift die Mädchenfigur nach unten, um ein Gewandstück festzuhalten, das ihr von dem männlichen Gegenüber fast zur Gänze weggezogen worden ist; mit dem rechten Arm versucht sie, die rechte Schulter des Mannes zurückzuschieben. Die männliche Figur hat das linke Bein in einem lebhaften Ausfallschritt nach links vor-, das rechte Bein im Kreuzschritt zurückgesetzt, den linken Arm erhoben und den rechten Arm nach dem Gewand des weiblichen Gruppenpartners ausgestreckt.

Die Gruppe läßt sich aufgrund einer Reihe von Parallelendarstellungen unschwer als Satyr-Mänade-Gruppe deuten.

Die Geschichte dieses Gruppenbildes wurde von F. Matz und in seinem Gefolge von M. Pochmarski–Nagele untersucht. Dabei lassen sich nach F. Matz zwei Versionen des Gruppenbildes unterscheiden, wobei der ursprüngliche „Typus A“ die Mänade in Rückansicht und den Satyr in Vorderansicht zeige, während der „Typus B“ eine nachträgliche Inversion dieses Gruppenbildes darstelle. Das Gruppenbild läßt sich in typologisch entsprechender Form bis in die frühe Kaiserzeit zurückverfolgen, in der es sich auf Tonlampen findet. Diese stellten nach F. Matz den Terminus ante quem für die Entstehung des Vorbildes dar, das er in der neuattischen Kunst vermutet, wobei die Gruppenerfindung spätklassische und hellenistische Vorstufen habe. Über F. Matz hinaus wurden als mögliche Vorstufen bzw. Parallelen zu den provinzialrömischen Reliefs in Noricum von M. Pochmarski–Nagele zwei Reliefs in Aquileia (Museo Archeologico Nazionale) bzw. Ostia (Museo) erkannt. Für Noricum konnte sie insgesamt fünf Reliefdarstellungen der Satyr-Mänade-Gruppe bzw. wenigstens von Teilen davon feststellen, wobei besonders die drei Gruppen aus Sempeter Beachtung verdienen. Diese Vorbilder für diese Satyr-Mänade-Reliefs sind wohl wieder in der dionysischen Sarkophagkunst zu suchen, obwohl die aus diesem Bereich erhaltenen Vergleichsbeispiele aus den attischen (Sarkophag Ianina) bzw. den stadtrömischen Sarkophagwerkstätten (Sarkophag, Rom MNR) keine zwingenden Parallelen und vor allem qualitativ schwache Darstellungen zeigen. Aufgrund der deutlichen Parallele zu den Satyr-Mänade-Reliefs von zwei Grabbauten in Sempeter (Grabbau der Spectatii bzw. der Ennii), das auch verkehrsgeographisch auf dem Flußweg über Savinja (Sann) und Drau nicht so weit von Mursa abliegt, ergibt sich wegen der von P. Kranz für den Grabbau der Spectatii ermittelten Datierung frühestens in das ausgehende 2. Jh. n. Chr. ein guter Datierungsansatz auch für die in Mursa gefundenen Reliefs, die demnach auch nicht vor der severischen Zeit entstanden sein dürften.

Erwin Pochmarski

SPÄTRÖMISCHE TÖPFEROFEN IM SÜDLICHEN STADTEIL VON SAVARIA

Zwischen September 1991 und Dezember 1992 haben wir mit meiner Kollegin Magdolna Medgyes eine Rettungsgrabung am Hauptplatz von Szombathely durchgeführt. Den Fundort haben wir auf den südlichen Teil, genauer auf die beiden letzten südlichen Insulareihen des rechteckigen Straßensystems der, mit Mauer umgebenen Innenstadt von Savaria lokalisiert.

Das späteste Objekt des von uns freigelegten Bereiches war der, im Titel genannte, spätrömische Töpferofen. Der Ofen wurde auf dem einstigen Gehsteig, besser gesagt in den Gehsteig getieft verfertigt. Die Wand des runden Ofens, mit einem Durchmesser von 150 cm, wurde aus sekundär verwendeten Steinen und Ziegelfragmenten gebaut. Daraus blieb leider nicht mehr, als eine Reihe Stein und Ziegel erhalten, die übrigen wurden von neuzeitlichen Störungen völlig vernichtet. Auch den Rost des Ofens haben wir nicht mehr gefunden, aber dank den geringen Überresten konnten

wir darauf schließen, daß er von vier Ziegelfeilern unterstützt war.

Der Ofen gehört zum Typ der provinzial-römischen Öfen, die aus im voraus verfertigten Teilen gebaut wurden.

Was das Material angeht, gehören die meisten Funde zur Hauskeramik. Der Anteil der einglätverzierten und glätverzierten Keramik ist 23%. Am wenigsten kamen glasierte Waren (nur 5%) zum Vorschein.

Das Material der Hauskeramik ist hartgebrannt, meistens mit kleinen Steinchen gemischt. Der Form nach gehören die meisten Fragmente zu den Typen der Töpfchen und der Töpfe, (die Deckelfalztöpfe und die Töpfe mit ausladendem Rand und eingezogenem Hals). Die Schüssel sind sehr wenig (zwei Teller mit eingezogenem Rand und zwei bikonische Schüssel). Die Krüge sind nur durch einige Henkel und Wandfragmente repräsentiert.

Unter den Hauskeramikstücken gehören alle Fragmente zu den gewöhnlichen römischen Typen, bis auf zwei bikonischen Schüsseln. Alle Formen lebten im ganzen 5. Jh., und bis auf die Schüssel mit eingezogenem Rand erlebten sie sogar das 6. Jh.

Glasierte Keramik gibt es sehr wenig im Material des Ofens. Die Farbe der Fabrikaten des Ofens ist dunkelgrau, manchmal rötlich-grau. Die Qualität der Glasur ist ausgezeichnet, glänzend und dunkel grünlich-braun. Die gleiche Glasur wurde auch auf den Ziegelfragmenten des Ofens, sowie auf dem größten Teil der Gefäße mit Glasurspuren gefunden.

Was die Form angeht, wurden im Ofen Schüssel mit eingezogenem Rand, Reibschüsseln und verschiedene Krüge gefunden. Ein Krugrand und seine Wandfragmente mit Glasurspuren im Inneren wurden im nahen Brunnen gefunden.

Diese Gefäße stellen die charakteristischen Zierkeramik der zweiten Hälfte des 4. und der ersten Jahrzehnten des 5. Jhs. dar. Nach der Mitte des 5. Jhs. kennen wir keine glasierte Keramik aus Pannonien.

Innerhalb des Materials des Ofens bilden die Fragmente mit Glasurspuren eine eigene Gruppe. Ein Teil stammt aus dem Ofen selbst, ein anderer Teil zerstreut aus verschiedenen Objekten (bikonischen Schüsseln und Krügen mit Krugrand).

Die glätverzierte und eingeglätete Keramik repräsentiert 23% des Materials des Ofens. Ihr Material ist glimmerig, manchmal hartgebrannt und immer gut geschlänmt. Ihre Farbe ist entweder dunkel oder hellgrau. Die Einglätung ist glänzend, in 90% der Fälle der gleichen Farbe, wie das Material der Gefäße.

Der Motivenschatz besteht fast ausschließlich aus Gittermuster. Außer dem Gittermuster gibt es noch ein, mit Tannenzweigmuster verziertes, schwarz geglättes Fragment und zwei, mit senkrechter Streifen verzierte Fragmente.

Zwei Drittel der Fragmente gehören zu einem bikonischen Schüssel. Dieses Gefäß ist ein tieferer Schüsseltyp mit dickem Rand. Das obere Teil ist mit Gittermuster, das untere mit waagerechter Glätverzierung bedeckt. Der Typ ist charakteristisch für den Ofen, obwohl Fragmente mit ähnlichem Rand und Verzierungen kamen auch aus anderen Objekten des Hauptplatzes zum Vorschein.

Der bikonische Schüssel ist ein charakteristischer Gefäßtyp der Mittel-Donau-Region im 5. Jh. Seine Ver-

breitung beschränkt sich auf gewisse Gebiete, wie Niederösterreich, Süd-Mähren, Südwest-Slowakei, der Donauknie und einige Teile West-Ungarns.

Unseren Gefäßen sind die Exemplare aus Leányfalu die ähnlichsten, die mit Gittermuster verziert waren. Dieser Werkstatt war bis zu den 30. Jahren des 5. Jhs. tätig.

Dieser ist der Leittyp der Keramik des ausgehenden 5. frühen 6. Jhs. Er wird sogar im Ternitzer Werkstatt hergestellt und ist in Niederösterreich sehr verbreitet.

Wir haben also gesehen, daß der bikonische Schüsseltyp mit eingegläteter Verzierungen vom ausgehenden 4. bis zur Mitte des 6. Jhs. im Gebrauch gewesen ist. Innerhalb dieser Periode haben ihn unterschiedliche Bevölkerungsgruppen benutzt: fortlebende römische Bevölkerung, sowie Quaden, Sweben, Ostro-Gothen, unter langobardischer Herrschaft lebende lokale Bevölkerung. Auf dem Gebiet der einstigen römischen Provinzen wurde der Typ immer von weiterproduzierenden römischen Werkstätten hergestellt. (Leányfalu, Pilismarót-Malompaták, Tokod, Szombathely, Ternitz).

Ein weiterer Typ unseres Ofens ist das sog. birnenförmige Gefäß mit ausladendem Rand. Die Verzierungen sind gleichfalls Gittermuster. Die gittermusterverzierten Randfragmente und die gegläteten Henkel des Ofens gehören vielleicht zu einem größeren Krug mit engem Hals und einem Henkel. Sie waren vom Ende des 4. Jhs. ein Jahrhundert lang im Gebrauch.

Es ist interessant das Fundmaterial des Ofens mit einglätverzierten Gefäßen aus anderen Objekten des Hauptplatzes zu vergleichen.

Aus dieser Untersuchung geht es auch hervor, daß das Fundmaterial des Ofens am Fundort das späteste ist. Die hier gefundenen eingegläteten Fragmente gehören zum Ende des Gebrauches dieses Keramiktyps in Pannonien. Zwar sind sie nicht so spät wie die Fabrikate des Ternitzer Werkstatts, denn dort gibt es keine glasierte Keramik. Aber aufgrund des ziemlich einheitlich benutzten Gittermuster und des Übergewichtes der bikonischen Gefäßform können wir unser Material mindestens auf die Mitte des 5. Jhs. datieren.

Die Periodisation der einglätverzierten Keramik innerhalb des jahrhundertelangen Gebrauches wird dank dem Szombathelyer Befund weiter modifiziert. Die glänzende schwarzgeglätete Murga-Keramik, die für der spätere Gruppe charakteristisch gehalten wurde, ist nicht ausschließlich charakteristisch in der Keramik der Mitte des 5. Jhs. Anscheinend ist also die graue Keramik guter Qualität der fortlebenden römischen Werkstätten von der groberen, schwarzen Ware der barbarischen Meistern ab den 430-er Jahren gut unterscheidbar.

Schließlich sehen wir, wie unser Ofen aufgrund des Keramikmaterials und der stratigrafischen Angaben zu datieren sei.

Das Szombathelyer Werkstatt füllt den Hyatus zwischen den, in den 430-er Jahren aufhörenden und den am Ende des 5. Jhs. beginnenden Werkstätten. In diesem Werkstatt wurde glasierte Keramik auch noch hergestellt, die eingegläteten Gefäße und die Verzierungen sind aber für die folgende Periode charakteristisch.

Die gemeinsame Produktion der glasierten und der eingegläteten Keramik erlaubt kaum eine spätere Datierung, als die Mitte des 5. Jhs.

Die stratigrafischen Angaben unterstützen auch die Datierung auf die Mitte des 5. Jhs. Unser Ofen wurde in einen, bis zur valentinianischen Zeit zweckmäßig benutzten Gehsteig eingetieft. Die Steingebäuden wurden hier irgendwann um die Wende der 4. und 5. Jh. aufgelassen, und über den Gehsteig wurde ein neues, wesentlich bescheidenes Haus gebaut. Später wurde das Wohnareal überhaupt aufgelassen, und an der Stelle entwickelte sich ein Industrieviertel. Dessen Beweis ist unser Ofen, ein Schmelzofen, und zwei gleichaltrige Münzen (Valentinianus III., Arcadius).

Diese Funde beweisen, daß ein gut funktionierendes Industrieviertel hier noch um die Mitte des 5. Jhs. existierte, wo auch die Keramik lokal hergestellt wurde.

Katalin Ottományi – Ottó Sosztarics

DAS KASTELL FAVIANIS-MAUTERN IN DER SPÄTANTIKE UND IM FRÜHMITTELALTER

Der wichtigste Ort am spätantiken norischen Limes, das in der Vita Severini¹ häufig genannte Favianis, wurde nach dem 2. Weltkrieg vor allem durch die Grabungen von Herma Stiglitz bekannt.² Eine besondere Schwierigkeit dieses Grabungsplatzes liegt darin, daß zwar Teile der römischen Befestigungen noch erhalten sind, sich ihre Datierung aber schwierig gestaltet. Vieles von dem Fundmaterial der alten Grabungen blieb zunächst unbearbeitet und ist heute nicht mehr zuweisbar, auch die Grabungsdokumentation läßt Fragen offen. Die folgenden Ausführungen zur Baugeschichte des Kastells stellen einen ersten Versuch der Formulierung der Bauphasen des Kastells dar. (Abb. 1.)

Es bedurfte der Arbeit mehrerer Jahrzehnte, die Ausdehnung und Lage des vermutlich im 2. Jh. in Stein erbauten Kastells festzustellen. An der Südfront wurde zuerst eine nördlichere³ und eine südlichere Befestigungslinie⁴ festgestellt. Zur Verstärkung des südlichen Zuges diente im Westen ein aufrecht stehender Fächerturm,⁵ und ein weiteres Befestigungsbauwerk, die heutige Margaretenkapelle.⁶ Aufgrund des guten Erhaltungszustandes muß die südlichere Befestigungslinie die jüngere sein.⁷

Der ebenfalls aufrecht stehende Fächerturm an der NW-Ecke des jüngeren Kastells wurde von Herma Stiglitz als römisch erkannt.⁸ Die aufgrund dieses Eckturms zu erwartende jüngere Nordmauer konnte nicht nachgewiesen

werden, bis Heinz Zabehlicky bei den Grabungen der Jahre 1988/89 im Nikolaihof eine Grabenrundung beobachtete,⁹ die die Existenz einer Kastlecke und damit auch der Nordmauer beweist. Weiter stellte er ein gebogenes Mauerstück fest, das in Analogie zu den beiden anderen Fächertürmen als Teil eines dritten Fächerturmes zu deuten war.¹⁰

Im Keller des Nikolaihofs hat sich außerdem ein Hufeisenturm erhalten, der dem mutmaßlichen Osttor des kaiserzeitlichen Kastells zugerechnet wurde.¹¹ Bei den neueren Untersuchungen zeigte sich, daß das Mauerwerk dieses vermeintlich älteren Turmes bis in den ersten Stock erhalten war, während von dem neu entdeckten Fächerturm nur geringe Reste verblieben waren.¹² Der Hufeisenturm im Nikolaihof muß also jünger sein als der Fächerturm. Mit dem Hufeisenturm stand der obere Teil der östlicheren Kastellmauer im Verband, die auf einem älteren Fundament neu errichtet worden war.¹³ Die Ostfront wurde also offensichtlich zweimal vollkommen zerstört und verschoben, einmal nach innen zur eingezogenen Linie mit dem Fächerturm, dann wieder nach außen auf die ursprüngliche Position mit zusätzlicher Befestigung durch den Hufeisenturm.

In der Nähe des neu entdeckten Fächerturms an der NO-Ecke des Kastells wurden bereits 1979 und 1983 starke Mauerzüge ergraben, die die Ausgräber Stiglitz und Schedivy zu einem rechteckigen Befestigungsbauwerk ergänzten.¹⁴ Zunächst wurde die Anlage als spätantik bezeichnet, später erwog man die Existenz einer karolingischen Befestigung an dieser Stelle. Diese Annahme kann man heute ausschließen, da innerhalb des Bauwerks wie auch in der ganzen näheren Umgebung karolingische Gräber gefunden wurden. Der Rechteckbau stellt vermutlich ein spätantikes Restkastell der 2. Bauphase dar.

Bei der jüngsten Grabung im Nikolaihof 1992¹⁵ wurden zwei Spitzgräben erfaßt, der fundlere Randbereich eines älteren, den vermutlich auch Zabehlicky beobachtete, und ein jüngerer Graben mit zwei Benützungsphasen, dessen erste Verfüllung vor 380 n. Chr. zu datieren ist. Die Ostfront des Kastells mit den Fächertürmen müßte demnach bis zur Mitte des 4. Jhs. zerstört worden sein, wenn etwa zu diesem Zeitpunkt mit der Anlage des jüngeren Grabens zu rechnen ist. Dieser bestand während der dritten Bauphase des Kastells bis zur Aufgabe der römischen Siedlung im Jahr 488.¹⁶

Über den zugeschütteten Gräben breitete sich ein Friedhof aus. Es wurden acht Individuen aus drei übereinanderliegenden Horizonten geborgen und insgesamt rund 50

¹ Eugippius: Vita Sancti Severini.

² Jüngste zusammenfassende Darstellung: Genser, K.: Der österreichische Donaulimes in der Römerzeit. RLÖ 33. 1986. 272–303.

³ Kainz, F.: Unpublizierter Bericht an das Österreichische Archäologische Institut vom 27.1.1954 (Spitzgraben)

⁴ Melzer, G.: FÖ 24/25. 1985/86. 293. (Spitzgraben)

⁵ Stiglitz 1991. 12. Bisher nicht archäologisch untersucht.

⁶ Stiglitz 1961–63. 166.

⁷ Stiglitz 1991. 12.

⁸ Stiglitz, H.: Spätantike Umbauten am Lager von Favianis (Mautern). Studien zu den Militärgrenzen Roms II. Köln–Bonn, 1977. 247–250.

⁹ Zabehlicky 1990. 242.

¹⁰ Zabehlicky 1990. 243.

¹¹ Kainz, F.: Jahresbericht des Bundes-Gymnasiums und Realgymnasiums in Krems. 1958/59. Römische Fundstelle Nr. 147. Stiglitz 1961–63. 164. Stiglitz 1991. 10.

¹² Zabehlicky 1990. 243.

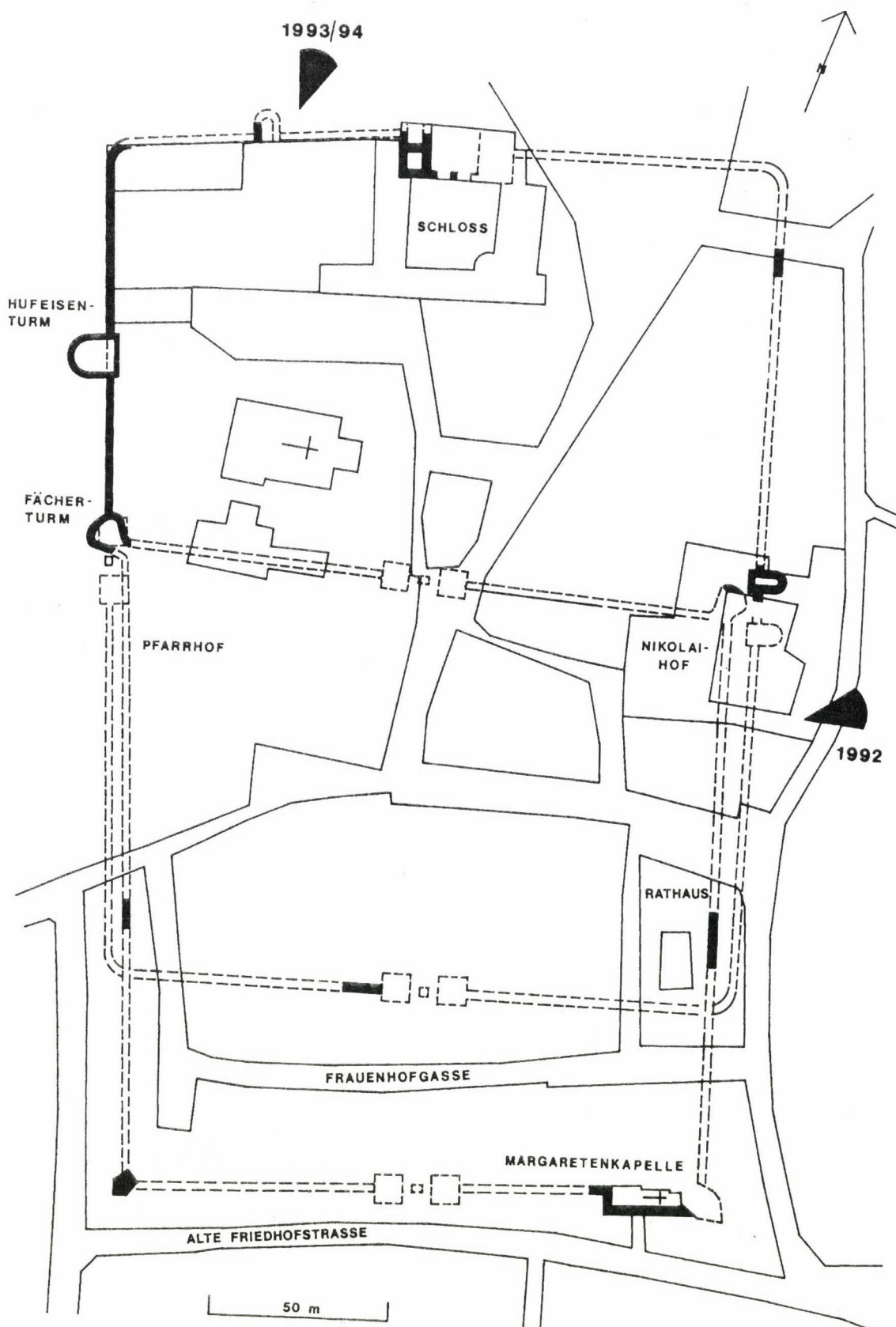
¹³ Zabehlicky, H.: Mündliche Mitteilung.

¹⁴ Unpubliziert.

¹⁵ Ertel, Ch., Gassner, V., Cech, B., Schweder, B., Winkler, E.: Archäologie und Denkmalpflege in Mautern. Grabung im Nikolaihof 1992. Carnuntum-Jahrbuch 1992. 1993. 93–130.

¹⁶ Umsiedelung der Romanen durch Odoaker.

MAUTERN KASTELL LAGEPLAN

1. Abb.

Skelette der slawischen Volksgruppe von mehreren Fundstellen anthropologisch untersucht. Der Friedhof scheint auf eine christliche Kirche, vermutlich einer älteren Agapitkapelle im Nikolaihof Bezug zu nehmen. Die Gräber wurden nach wenigen Beigaben von Herwig Friesinger in die Mitte des 9. Jhs. datiert.¹⁷ Die beträchtliche Ausdehnung des Friedhofs läßt auf eine größere Ansiedlung schließen, die – wie aus den historischen Quellen des 9. und 10. Jhs. hervorgeht – große Bedeutung erlangte.¹⁸

Nicht weniger kompliziert sind die Befunde an der Nordfront und im Schloßkeller, wo in den Jahren 1993/94 neue Grabungen durchgeführt wurden.¹⁹ Im Schloßkeller war der größte Teil der antiken Schichten den barocken Baumaßnahmen zum Opfer gefallen. Es kamen jedoch Mauerreste zum Vorschein, die von einem in das Schloß integrierten römischen Torturm stammen dürften. Die Form der gesamten Toranlage kann derzeit noch nicht rekonstruiert werden, dürfte aber Lage und Form des Schlosses maßgeblich bestimmt haben.²⁰

Schon im Jahr 1952²¹ vermutete man in einem älteren Mauervorsprung in der Stadtmauer einen Turmrest. Ein vollständiger Grundriß konnte auch jetzt wegen zahlreicher moderner Störungen und dem mittelalterlich (15. Jh.) verfüllten (ursprünglich römischen?) Spitzgraben nicht gewonnen werden. Auf diesem lag vermutlich bei einem Erdbeben im Spätmittelalter oder in der Neuzeit verstürztes Gußmauerwerk, wohl ein Teil der noch aufrecht stehenden spätrömischen Befestigung. Der Bereich zwischen Spitzgraben und Stadtmauer war von slawischen Abfallgruben gestört.²² Erst in großer Tiefe konnte der Fundamentrest der Kastellmauer freigelegt werden, der parallel zur heutigen Stadtmauer verläuft. Die Mauer war nach dem Fundmaterial in der Ausrißgrube im 5. Jh. abgetragen worden.²³ Über die Ausrißgrube zog sich ein verbrannter Bodenrest, auch das Fundament des Turmstumpfes übersetzte die abgetragene Kastellmauer. Das neue Bauwerk – ein Turm? – dürfte zu Beginn des 5. Jhs. errichtet worden sein, wofür auch der ältere durch Ziegelstempel belegte Terminus post

quem der valentinianischen²⁴ und vergleichbare nachvalentinianische Baumaßnahmen am Donaulimes²⁵ sprechen.

In der dritten Bauphase des Steinkastells wurde offensichtlich die Nordhälfte des Kastells der ersten Bauphase wieder besetzt, was vielleicht mit der in der Spätantike wachsenden Bedeutung des Flußverkehrs zu erklären ist und Parallelen zu Anlagen an anderen Flußgrenzen hat.²⁶ Auch der aufrecht stehende Hufeisenturm der Westfront, der ebenfalls einen abgetragenen älteren Teil der Kastellmauer übersetzt, wurde wohl zum gleichen Zeitpunkt errichtet. An dem noch aufrecht stehenden Fächerturm der zweiten Phase setzte der neue Mauerzug ohne Verband an.

Bauphasen des Steinkastells (Zusammenfassung)

1. Kastell des 2. Jhs. mit der älteren Südfront. Nordfront an der Donau und östlichem Zug der Ostfront und westlichem Zug der Westfront. Vollkommen zerstört.

2. Neubau des Kastells im 3. Jh., nach Süden gerückt, mit eingezogener Ost-, West- und Nordfront. In den ersten Jahrzehnten des 4. Jhs. mit Fächertürmen befestigt. Mitte des 4. Jhs. Zerstörung der Ostfront, Süd- und Westfront bestanden weiter.

3. Mitte bis 2. Hälfte 4. Jh. (valentinianische?) Neubefestigung der Nordhälfte des kaiserzeitlichen Kastells. Einzelne Baumaßnahmen noch im 5. Jh. (Turm?)

Abkürzungen:

FÖ: Fundberichte aus Österreich

ÖJH: Österreichische Jahresshifte

RLÖ: Der Römische Limes in Österreich

STIGLITZ 1953: Die Befestigungsanlage von Mautern a. d. D. ÖJH 40. 1953. Beiblatt 191–204.

STIGLITZ 1961–63: Römische Lager und frühmittelalterliche Siedlungen am norischen Limes. ÖJH 46. 1961–63. Beiblatt 143–172. STIGLITZ 1991: Führer durch das römische Mautern – Favianis. 1991. 5–20.

ZABEHLICKY 1990: FÖ 29. 1990. 242–243.

Christine Ertel

¹⁷ Friesinger, H.: Studien zur Archäologie der Slawen in Niederösterreich. Mitteilungen der Prähistorischen Kommission Wien 1971–74. 50–51. 110–116.

¹⁸ 899 Fuldaer Annalen „CIVITAS MUTARENSIS“; 903–906 Raffelstetter Zollordnung „AD MUTAREN“, 985 Synode des Bischofs Pilgrim von Passau in der Agapitkirche.

¹⁹ Ertel, Ch.: Projekt Mautern. Grabungen des Jahres 1993 an der Nordfront und im Schloßkeller. Carnuntum-Jahrbuch 1993/94. 1995. 327–330. Ertel, Ch., Schmidt-Dick, F., Verginis, S.: Projekt Mautern. Carnuntum-Jahrbuch 1995 (im Druck).

²⁰ Stiglitz 1961–63. 163. 167. Stiglitz 1991. 9–10.

²¹ Stiglitz 1953. 198–202.

²² Cech, B.: Frühmittelalterliche Funde aus dem Stadtgebiet von Mautern an der Donau, p. B. Krems, Niederösterreich. Archaeologia Austriaca 77. 1993. 147–163. Mit einem Beitrag von Ertel, Ch. 150–153.

²³ Bearbeitung des Fundmaterials: V. Gassner.

²⁴ Stiglitz 1953. 202. Stiglitz 1961–63. 163. Stiglitz 1991. 14.

²⁵ Soproni, S.: Nachvalentinianische Festungen am Donauknie. Studien zu den Militärgrenzen Roms III. Aalen 1986. 409–415. Soproni, S.: Die letzten Jahrzehnte des pannonischen Limes. Münchener Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 38. München 1985.

²⁶ Schleiermacher, W.: Befestigte Schiffsländen Valentinians. Germania 26. 1942. 192–195. Soproni, S.: Der spätrömische Limes zwischen Esztergom und Szentendre. Budapest 1978. 55. – Höckmann, O.: Römische Schiffsverbände auf dem Ober- und Mittelrhein und die Verteidigung der Rheingrenze in der Spätantike. Jahrbuch Römisch-Germanisches Zentralmuseum Mainz 33. 1986. 369–416.

„NON CASTRA SED HORREA...“ – BESTIMMUNG
EINER DER FUNKTIONEN SPÄTRÖMISCHER
BINNENFESTUNGEN

Unter spätrömischen Binnenfestungen werden in der ungarischen provinzialrömischen Fachliteratur diejenigen befestigten Komplexe verstanden, die im Hinterland des Limes, im Inneren der Provinz in der späteren Kaiserzeit errichtet wurden, und im Hinblick auf ihre Bauweise – Befestigungswerke, Bauphasen, innere Bebauung, Chronologie – auffallende Ähnlichkeiten aufweisen. Die mit diesen Militärbauten verbundenen Fragen stellen eines der am meisten diskutierten Probleme der provinzialrömischen Archäologie in Ungarn dar. Alle vier in Pannonien bisher eindeutig als Binnenfestungen definierten Komplexe (Alsóhetény, Fenékpusztá, Könyye, Ságvár) verfügen über stark befestigte Wehrmauern mit einer Länge von ca. 4–500 m um eine mehr oder weniger quadratische Fläche herum, weiterhin zeigen sie starke Wehranlagen von ähnlichem Charakter und größtenteils gleichen Bauphasen. Die gleiche Ähnlichkeit fällt ins Auge hinsichtlich der inneren Bebauung. Der Charakter der in den Komplexen freigelegten Gebäude ist ebenfalls einheitlich: es dominieren vor allem Bauwerke von wirtschaftlichem und handwerklichem Charakter, aber es kommen auch Wohngebäude (wie *villae*, Kasernenbauten) und Bäder vor.

Die in all diesen Komplexen zu beobachtenden Ähnlichkeiten, die gemeinsamen Elemente im Aufbau und in der Ausstattung weisen auf ähnliche Funktion hin. In der bisherigen Forschung wurde diese Frage unterschiedlich betrachtet (M. Bíró, J. Fitz, A. Mócsy, A. Radnóti, D. Simonyi, S. Soproni, E. Tóth). Die Definition von E. Tóth, die die sog. Binnenfestungen aus stark wirtschaftlichem Aspekt in eindeutig militärischem Bereich betrachtet, scheint am plausibelsten zu sein, und kann als Ausgangspunkt für unsere weiteren Überlegungen zu diesem Problemkreis verwendet werden.

Dabei muß man zwei Fragen stellen. Erstens: Gab es in den antiken Quellen irgendeine Bezeichnung, die zumindest dieser oben geschilderten und aufgrund archäologischer Grabungen präzisierten Funktion der Komplexe angibt oder diesen Festungstypus vom Namen nennt? Zweitens: Waren Binnenfestungen nur für Pannonien charakteristisch oder gab es ähnliche, derart einheitliche Festungen auch in anderen Provinzen des Imperium Romanum?

Im Geschichtswerk des Ammianus Marcellinus sind uns aufgrund der Beschreibung der Funktion einiger befestigter Anlagen solche Bauwerke, die zur Aufbewahrung des Versorgungsmittels des römischen Militärs bestimmt wurden, mehrfach bekannt (14.2.13; 18.2.3–4), wobei es sich um eine ähnliche Funktion und einen ähnlichen Baukomplex in der Provinz Isauria handeln kann, der uns auch aus Pannonien bekannt ist.

Es stellt sich die Frage, ob man derartige befestigten „Getreidemagazine“ archäologisch erfassen kann. In der Provinz Raetia II kennen wir zumindest drei Festungen, nämlich Innsbruck-Wilten (*Veldidena*), Irgenhausen und Schaan (*Magia?*), die Ähnlichkeiten im Hinblick auf den Grundriß, die Planung, Wehranlagen, Eck-, Seiten- bzw. Tortürme aufweisen. Im Aufbau der Festungen wird die

wichtigste Funktion des Kastells betont: sie können nur als Getreidemagazin (*horreum*) im Dienste des Militärs im Hinterland des Limes funktioniert haben. Aufgrund der Ähnlichkeiten der 3 Festungen im Hinblick auf ihre Struktur und Lage stellen sie auch eine Art von Binnenfestungen in Raetia dar. Im Falle der rätischen Binnenfestungen – im Unterschied zu den pannonischen – weist die Form der Bauten eindeutig auf die Funktion der Festungen hin, und daher kann diese Bestimmung auf die pannonischen Binnenfestungen – deren Funktion allein durch archäologische Ausgrabungen von E. Tóth detailliert analysiert wurde – übertragen werden. Genauso sind *horrea* als wichtige Bestandteile von Militäranlagen z.B. in Goldberg bei Türkheim (*Rostro Nemagiae*) und von refugiumartigen Befestigungen z.B. auf dem Lorenzberg bei Epfach (*Abodiacum*) zu erkennen.

Sog. Binnenfestungen sind aber auch in anderen Provinzen, nämlich in den Nachbarprovinzen Belgica I und Germania II zu finden. Es handelt sich um die Festungen von Bitburg (*Beda vicus*), Jünkerath (*Icorigium* oder *Egorigio vicus*) und Neumagen (*Novios magos*, *Noviomagus Treverorum*), die alle im Hinterland des rheinischen Limes liegen und wiederum Ähnlichkeiten im Aufbau, in den Wehranlagen und in der inneren Bebauung aufweisen. Aufgrund dieser Ähnlichkeiten kann man – genauso, wie im Falle der pannonischen sog. Binnenfestungen – eine gleichzeitige Planung und gemeinsame Funktion vermuten. Die Festung von Neumagen stellt eine konstantinische Gründung dar (Ausonius Mos. 10–11). In einem anderen Zusammenhang erwähnt Ausonius, daß diese „im gesicherten Belgien“ für bedrohliche Zeiten errichteten Befestigungsanlagen nicht mehr Festungen, sondern Scheunen, Getreidemagazine, d.h. *horrea* sind: „*addam praesidiis dubiarum condita rerum, / sed modo securis non castra, sed horrea Belgis*“ (Ausonius Mos. 457–458).

Zwar kann man nicht eindeutig nachweisen, wie die Binnenfestungen als Befestigungstypus in der Spätantike hießen, aber mit Hilfe von Ausonius können wir jedoch zumindest den Charakter dieser Binnenfestungen weiter verfeinern, der diese Anlagen nicht einfach *castra*, sondern *horrea* nennt, und damit auf den Charakter als Nachschubbasis der inländischen Befestigungen hindeutet. Dies bedeutet jedoch noch längst nicht, daß diese ins poetische Umfeld gesetzte Bezeichnung der präzise militärische *terminus technicus* gewesen wäre; sie dürfte ausschließlich als Hinweis auf eine der vielen Funktionen des Benutzungsspektrums spätrömischer Binnenfestungen herangezogen werden. Ausonius nennt bloß vom Namen, was Ammian detailliert umschreibt, nämlich die Rolle, die sie in der Versorgung des die Grenzen verteidigenden Militärs spielten. Und da im Falle der pannonischen Binnenfestungen der wirtschaftliche Charakter durch Ausgrabungen erfaßt und nachgewiesen wurde, denselben Charakter kann man am Grundriß und an der Funktion der Binnenfestungen von Raetien, die die Form der *horrea* zeigen, eindeutig feststellen. Damit es schließlich bei den belgischen Festungen ausdrücklich gesagt wird, könnte diese Bezeichnung – nicht als Benennung dieses Festungstypus, sondern – als Bestimmung einer, vielleicht sogar der wichtigsten Funktion der Befestigungen im Inneren der Provinzen, auf diesen Befestigungstypus übertragen werden. Es ist jedoch nicht

ausgeschlossen, daß beim römischen Militär ein präziser Ausdruck dafür existierte, den Ammian als Historiker absichtlich verschwie, der Dichter Ausonius uns aber – in poetischer Form – verrät.

Ausgewählte Literatur

Im allgemeinen:

Johnson, St., Late Roman Fortification. London 1983.

Lander, J. L., Roman Stone Fortification: Variation and Change from the First Century A.D. to the Fourth. Los Angeles 1984.

Rickman G., Roman Granaries and Store Buildings. Cambridge 1971.

Pannonia:

Bíró, M., Roman Villas in Pannonia, ActaArchHung 26, 1974, 23–57.

Fitz, J., Die Innenbefestigungen der Provinz Valeria, AR 18, 1980.

Mócsy, A., Pannonia. PWRE Suppl. IX, 1962, 700.

Radnóti, A., A pannóniai városok élete a korai feudalizmusban, MTAK (II) 5, 1954, 489–508.

Simonyi, D., Fenékvár ókori neve, AntTan 9, 1962, 21.

Tóth, E., Az alsóhetényi 4. századi erőd és temető kutatása, 1981–1986. Eredmények és vitás kérdések, ArchÉrt 114, 1987–1988, 33ff., s. bes. Anm. 28–44.

Soproni, S., Der spätrömische Limes zwischen Esztergom und Szentendre. Budapest 1978, 138.

ders., Die letzten Jahrzehnten des pannonischen Limes. Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte, Bd. 38. München 1985, 21–24.

Raetia:

Beck, D., Das Kastell Schaan, JbHistVLiecht 57, 1957, 229–272.

ders., Das spätrömische Kastell von Schaan. in: Limes-Studien. Vorträge des 3. Internationalen Limes-Kongresses in Rheinfelden/Basel (1957). Schriften des Instituts für Ur- und Frühgeschichte der Schweiz 14. Basel 1959, 31–33.

ders., Das spätrömische Kastell und die Sankt Peterskirche in Schaan, JbSchwUrgesch 49, 1962, 29–38.

ders., Der prähistorische und spätrömische Siedlungsplatz „Auf Krüppel“ ob Schaan, JbHistVLiecht 64, 1965, 5–51.

ders.-Kellner, H.-J., Die spätrömische Höhengsiedlung „Auf Krüppel“ ob Schaan. in: Studien zu den Militärgrenzen Roms. Vorträge des 6. Internationalen Limeskongresses in Süddeutschland 1964. Beihefte der Bonner Jahrbücher, Bd. 19. Köln–Graz 1967, 104–112.

Ettlinger, E., Die Kleinfunde aus dem spätrömischen Kastell Schaan, JbHistVLiecht 59, 1959, 225–299.

Kellner H.-J., Die Kleinfunde aus der spätrömischen Höhengsiedlung „Auf Krüppel“ ob Schaan, JbHistVLiecht 64, 1965, 53–123.

Laur-Belart, R., The Late Roman limes from Basel to the Lake of Constance. In The Congress of Roman Frontier Studies 1949 (hrsg. von E. Birley). Durham 1952, 55–67.

Walke, N., Grabung außerhalb der spätrömischen Befestigungen auf dem Goldberg bei Türkheim – Vorbericht 1958–1961, BVbl 26, 1961, 60–67.

ders., Neue Ausgrabungen im spätrömischen Türkheim, Ldkr. Mindelheim, Germania 41, 1963, 128–131.

Werner, J., Vorbericht über die Ausgrabungen auf dem Lorenzberg bei Epfach (Oberbayern), Germania 35, 1957, 327–337.

ders. (Hg.), Studien zu Abodiacum-Epfach. Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte (hrsg. v. J. Werner), Bd. 7–8. Veröffentlichungen der Kommission zur archäologischen Erforschung des spätrömischen Raetien. Bd. 1–2. München 1964–1969.

Wotschitzky, A., s. v. Veldidena. PWRE VIIIA, 1955, 613–617.

ders., Veldidena. Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen 1953, ÖJh 41, 1954, Beibl. 1–42.

ders., Spätkaiserzeitliches Kastell in Veldidena, PAR 4, 1954, 5–6.

ders., Grabungen in Veldidena 1955. I. Abschnitt Ost: Kastellgebiet, PAR 6, 1956, 3–5.

ders., Veldidena. Zweiter Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen 1954–1957, ÖJh 44, 1959, Beibl. 5–70.

Belgica I und Germania II:

Binsfeld, W., Bitburg. in: Südwestliche Eifel: Bitburg, Prüm, Daun, Wittlich. Führer zu Vor- und Frühgeschichtlichen Denkmälern. Hrsg. v. Römisch-Germanischem Zentralmuseum, Mainz, Bd. 33. Mainz 1977, 119–124.

ders., Funde des 5. Jahrhunderts aus Bitburg in der Eifel, AKorr 9, 1979, 431–434.

Gilles, K.-J., Spätantike Befestigungsanlagen. in: Die Römer an Mosel und Saar. Zeugnisse der Römerzeit in Lothringen, in Luxemburg, im Raum Trier und im Saarland. Mainz 1983, 331–339.

Gilles, K.-J., Ein neuer Grundriß zum Kastell Neumagen, TZ 48, 1985, 195–199.

Jahresberichte des Landesmuseums und des Landesdienstes für Vor- und Frühgeschichte im Regierungsbezirk Trier und im Kreis Birkenfeld. 1945–1958. Neumagen, TZ 24/26, 2., 1956–1958, 502–506.

Jahresberichte des Landesmuseums und des Landesdienstes für Vor- und Frühgeschichte im Regierungsbezirk Trier und im Kreis Birkenfeld. 1945–1958. Bitburg, TZ 24/26, 2., 1956–1958, 530–539.

Koethe, H., Der spätrömische Mauerring von Bitburg, TZ 10, 1935, 1–11.

Koethe, H., Straßendorf und Kastell bei Jünkerath, TZ 11, 1936, Beiheft 50–106.

Mertens, J., Urban wall-circuits in Gallia Belgica in the Roman period. in: Roman urban defences in the West. A review of current research on urban defences in the Roman Empire with special reference to the northern provinces, based on papers presented to the conference on Roman Urban Defences held at the Museum of London on 21–23 March 1980. Hrsg. von J. Maloney-B. Hobley. BAR 51, London 1983, 42–57.

László Borhy

Abkürzungen

ActaArchHung	Acta Archaeologica Hungariae
AKorr	Archäologisches Korrespondenzblatt
AntTan	Antik Tanulmányok
AR	Alba Regia
ArchÉrt	Archaeológiai Értesítő
BAR	British Archaeological Reports
BVbl	Bayerische Vorgeschichtsblätter
JbHistVLiecht	Jahrbuch des historischen Vereins für das Fürstentum Liechtenstein
JbSchwUrgesch	Jahrbuch der Schweizerischen Gesellschaft für Ur- und Frühgeschichte
MTAK (II)	A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok (II.) Osztályának Közleményei
ÖJh	Österreichische Jahreshefte
PAR	Pro Austria Romana
PWRE	Pauly-Wissowa, Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft
TZ	Trierer Zeitschrift

NEUFUNDE AUS DEM SALZKAMMERGUT UND DACHSTEINGEBIET. ZU VERKEHR UND ALMWIRTSCHAFT IM INNEREN NORICUMS

Die folgende Zusammenfassung möchte einen Überblick über neuere archäologische Entdeckungen in der Obersteiermark geben, die zwar in keinem direkten Zusammenhang mit den Forschungen von András Alföldi stehen, aber doch von ihm behandelte Themen, wie die Erschließung von Provinzen und die Zeit des 3. Jahrhunderts, berühren.

Die nordwestliche Obersteiermark, ein bis auf das Ennstal und die Becken des Ausseerlandes bergiges Gebiet, ist archäologisch wenig erforscht. Neben einer bislang nur in einzelnen Funden und Steindenkmälern greifbaren römischen Besiedlung¹ ist der Westen des Bezirks Liezen eher durch frühmittelalterliche Gräberfelder² und prähistorische Funde³ bekannt; letztere scheinen eine wichtige Verkehrsverbindung zu bezeugen, die vom nahe gelegenen Hallstatt aus die Alpen nach Süden/Südosten durchquerte.⁴

Gerade die Lage des Ausseerlandes im Bereich eines der wenigen Alpendurchgänge ließ eine ähnliche Rolle auch in der Römerzeit vermuten, obwohl bislang diesbezügliche

Funde oder gar Straßennachweise völlig fehlten. Lediglich weiter im Osten, bei Liezen (Stiriate) quert die „noricische Hauptstraße“ Virunum–Ovilava das Ennstal. Zu dem Territorium letzterer Stadt gehörten auch das Ausseerland und ein großer Teil des Ennstals; ganz im Westen dürfte noch Iuvavum Anteil gehabt haben.⁵

Seit 1993 ist nun eine Wegtrasse bekannt, die aus der Richtung des Hallstättersees (im heutigen Oberösterreich) nach Altaussee (in der Steiermark) führt. Nach ersten Zufallsfunden wurde die systematische Prospektion (mit Metallsuchgeräten) und genaue Einmessung von freiwilligen Helfern unter der Leitung des Bundesdenkmalamtes fortgesetzt. Die an einer Gebirgsflanke verlaufende Trasse ist über mehrere Kilometer verfolgbar und teilweise im Gelände gut sichtbar. Von dieser Trasse stammen annähernd 20 Fibeln, 170 Münzen und über 100 Hipposandalen.⁶ Letztere weisen auf die starke Benutzung des Weges hin, wobei wegen der geringen Breite der sichtbaren Trasse eher mit Saum- als mit Zugtieren zu rechnen sein wird.

Zur Untersuchung der Wegkonstruktion wurde 1994 ein Schnitt an einer morastigen Stelle (Fischerwiese, Katastralgemeinde Lupitsch, Ortsgemeinde Altaussee) angelegt. Es konnte eine mehrphasige Befestigung mit Zweigen und Knüppeln nachgewiesen werden. Neben dem C-14 Datum dieser Hölzer (zwischen 140 und 320 n. Chr.⁷) gibt auch eine in die Knüppellage eingetretene Hippo-sandale eine deutliche Datierung dieser Anlage.⁸

Noch nicht durch eine Grabung untersucht ist bislang eine an der Scheitelstelle dieser Trasse gelegene Station (Michlhallberg, Katastralgemeinde Lupitsch, Ortsgemeinde Altaussee), die nach einzelnen Funden vom späteren 2. bis in das 4. (und 5.?) Jh. bestanden hat. Diesen Zeitrahmen gehören auch die übrigen Funde von der Trasse: So folgt auf eine einzige Münze des Hadrian und zwei des Antoninus Pius eine starke Zunahme in der Severerzeit, das Übergewicht liegt im 3. Jh., auch das 4. ist noch reich vertreten (Schlußmünzen Constantius II.).

Eine zweite Trasse wurde anschließend prospektiert; sie führt ebenfalls von Bad Aussee in den Bereich Hallstatt, allerdings durch ein schluchtiges, auch heute noch unbesiedeltes und unwegsames Tal (Koppental, Katastralgemeinde Straßen, Stadtgemeinde Bad Aussee). Diese Trasse ist nicht so deutlich verfolgbar wie die oben geschilderte und weist bislang mehr prähistorische als römische Funde auf. Allerdings konnte 1995 an einer durch mehrere römische Fibeln aufgefallenen Stelle (Katastralgemeinde Straßen, Stadtgemeinde Bad Aussee) die Ecke eines Trockenmauerfundamentes angeschnitten

¹ Zuletzt Hebert, B.: Neue und ältere Funde zur Römerzeit im Ausseerland, Da schau her 1/1995, 9 ff.

² Wie Krungl und Hohenberg, vgl. zuletzt Kramer, D.: Bayern und Slawen in der Steiermark I, Da schau her 3/1988, 2 ff.; II, Da schau her 2/1989, 3 ff.; ders., Karolingisch-ottonische Reihengräber 2/1980, 6 ff.

³ Kramer, D.: Vom Neolithikum bis zur römischen Kaiserzeit, Diss. Salzburg 1981, 233 ff.; ders., Aus der Urgeschichte des Bezirkes Liezen, Da schau her 1/1980, 4 ff.

⁴ Kramer, D.: Zur Deutung urgeschichtlicher Bronzefunde aus dem Bezirk Liezen, Da schau her 4/1985, 11.

⁵ Weber, E.: Die römischen Inschriften der Steiermark, 1969, 290.

⁶ Erste Zusammenfassung Hebert, B. a. a. O.; eine detaillierte Publikation ist in Vorbereitung.

⁷ VRI-1587; Pak, E. Wien.

⁸ Vgl. Hebert, B. a. a. O.; weiters Vorbericht in den Fundberichten aus Österreich 1994 im Druck.

werden. Die spärlichen Funde aus dieser im Aufgehenden aus Holz zu denkenden und vielleicht ebenfalls als Raststation zu deutenden Baulichkeit scheinen vom späten 1. bis in das 3. Jh. (Fibeln) bzw. vom 2./3. Jh. bis in die ausgehende Antike (wenige Keramikfragmente) zu streuen.⁹

Sind mit diesen Forschungsansätzen im Ausseerland erstmals römerzeitliche Trassen mit zugehörigen Gebäuden gut dokumentiert, besteht seit längerem eine Diskussion über die römerzeitliche Nutzung von Almen am östlichen Dachsteinplateau, einer reich gegliederten Hochfläche am Rande des höchsten Gebirgsmassivs der Steiermark. Mehrere Funde von hochgelegenen Almen schienen sowohl für die Urgeschichte als auch für die Römerzeit zumindest auf eine Begehung schließen zu lassen, neue C-14 Daten aus Kulturschichten und auf Viehhaltung hindeutende Objekte, wie bronzene Viehlocken, lassen jetzt eine regelrechte saisonale Almwirtschaft auch in der Römerzeit als gesichert erscheinen.¹⁰

Ein besonders interessanter Fall ist eine erst 1995 entdeckte Fundstelle auf einer Alm (Rotböden, Katastralgemeinde und Ortsgemeinde Gröbming) in ca. 1650 m Seehöhe. Dort ist am Rand eines kleinen, natürlich baumfreien Almbodens ein aus größeren Steinen gelegtes Fundament auf einer Verebnung undeutlich auszunehmen. Von einer Sondage aus diesem Fundament stammen kleine, aber sicher römerzeitliche Keramikfragmente und ein Antoninian des Probus.¹¹ Aller Wahrscheinlichkeit nach haben wir damit die – bei der geringen Humusbildung im Gebirge kaum überlagerten – Überreste einer kleinen (ca. 6×4 m) römerzeitlichen Almhütte vor uns. 1995 wurde das gesamte Gelände topographiert, im kommenden Jahr soll eine Grabung weitere Aufschlüsse geben.

Sowohl die Befunde von den Wegtrassen als auch die Ansätze in der Almregion zeigen, was an unerforschten römerzeitlichen Bodendenkmälern im alpinen Bereich im Inneren der Provinz Noricum zu erwarten ist. Bislang weisen die Datierungen schwerpunktmäßig eher in das 3./4. Jahrhundert oder sogar in die Spätantike als in die frühe Kaiserzeit; sollten sich diese Zeitansätze bei weiteren Objekten bestätigen, wäre ein historischer Zusammenhang mit einer intensiveren Nutzung und Erschließung des (alpinen) Provinzinneren ab der Severerzeit zu überlegen.

Bernhard Hebert

GRABUNGEN IM GRÄBERFELD FRAUENBERG/LEIBNITZ

Auf dem Frauenberg bei Leibnitz (ca. 3,5 km Luftlinie westlich des municipium Flavia Solva) wurden seit dem Jahr 1991 vom Bundesdenkmalamt in fünf Notgrabungskampagnen Teile eines spätantiken Gräberfeldes freigelegt.¹ Auf einer südlich des Ortes Frauenberg gelegenen Terrasse wurden mittlerweile 327 Bestattungen geborgen.² Es handelt sich mit Ausnahme zweier Brandbestattungen um Körpergräber. Die Orientierung der Gräber ist uneinheitlich.

Die Gräber, Erdgräber mit und ohne Steinumstellung, ein Ziegelplattengrab, Steinplattengräber, drei Steinkistengräber, zwei Sarkophage liegen mehrheitlich knapp unter der heutigen Ackerschicht. Wegen der Zerstörung durch Pflug und Erosion kann man die Belegung auf der ca. 9000 m² großen Fläche des Gräberfeldes stellenweise bis zu drei-/vierfach übereinander nur annehmen. Die größte Belegungsdichte findet sich im ebenen Teil der an beiden Längsseiten leicht abfallenden Terrasse und nimmt mit Entfernung von der gleichzeitigen Siedlung – überbaut vom heutigen Ort Frauenberg – ab.

Das Fundspektrum ähnelt dem anderer gleichzeitiger Gräberfelder im pannonischen und norischen Gebiet:³ Beigaben von kleinen Bechern, Henkeltöpfchen, glasierten kleinen Krügen, glasierten Näpfen, Glasbechern und -krügen, Spinnwirteln, Messern, Feuersteinen. Dazu kommen sogenannte Trachtbestandteile, wie Gürtelreste (Propellerbeschläge, Gürtelschnallen aus Bronze und Eisen, Riemenzungen), Schmuck aus Bronze (Armreifen mit zoomorphen Kopfenden aller Art, gegossen und getrieben, Fibeln, Schleifen Ohringe mit oder ohne Gehänge) und Eisen (tordierte Drahtarmreifen, Fibeln, darunter Omega-fibeln), Glasperlketten.

Ein eher reiches Frauengrab (F 251) enthielt drei Bronze-armreifen, zwei Beinarmreifen, eine Glasperlkette mit bronzem Kettenverschluß, dazu zwei Anhänger aus Bronze, ein Töpfchen, eine späte Münze und Reste eines (noch fraglichen) Münzbehälters.

Einem Kind (F 245) waren ein Nadelbehälter aus Bronze, ein silberner Anhänger, eine ebenfalls späte (noch unbestimmte) Münze und ein Topf beigegeben.

Die bronzenen Kleinfunde befinden sich meist in gutem Erhaltungszustand. So werden bei der Restaurierung beinahe nur sorgsame Reinigungen vorgenommen. Dabei bleiben die Originaloberflächen erhalten, so gut, daß sich Stoffreste und Negativabdrücke menschlicher Haut, besonders an Armreifen, abzeichnen können (sichtbar gemacht durch ein Binokular). Die Verwertung solcher Erkenntnisse ist noch nicht weiter gediehen.

¹ Steinklauber, U.: Grabungen auf dem Frauenberg bei Leibnitz in der Steiermark 1991–1993, FÖ 32, 1993, 553–560.

² Die Zahl enthält zwölf von Modrijan, W., Fuchs, G., und Kramer, D. schon früher geborgene Gräber. Modrijan, W.: Die Ausgrabungen auf den „Stadläckern“ auf dem Frauenberg bei Leibnitz, Schild von Steier 5, 1955, 30 ff. Fuchs, G., Kramer, D. FÖ 24/25, 1985/86, 312 f.

³ Es gibt Berührungspunkte zu den Gräberfeldern von Intercisa, Somogyvár, Csákvár, Pécs, Mautern, Tulln, Hemmaberg, etc.

⁹ Vorberichte in den Fundberichten aus Österreich 1995 und in der Zeitschrift „Da schau her“ im Druck.

¹⁰ Mandl, F.: Über 3000 Jahre alte Weidewirtschaft am Dachsteinplateau, Archäologie Österreichs 6/1, 1995, 44.

¹¹ RIC 213; Bestimmung Schachinger, U. Graz.

Eisenfunde, deren starke Korrosion die ursprüngliche Form allzu sehr verändert, werden einer Computer-Tomographie oder einem Röntgen unterzogen. Dadurch werden unnötige Restaurierungsvorgänge ausgeschieden, notwendige vorgenommen. Mitunter wird dem Zeichner die Arbeit erleichtert.

Der Stand der Grabung 1994 mit 23 Münzen des 4. Jh., von denen neun aus Gräbern stammen, ist mit dem des heurigen Jahres überholt. Die Bestimmung unlesbarer Münzen beginnt erst nach der Restaurierung.⁴

Aus einem Grab (F 218) stammen sieben Münzen von Valentinian I., Prägung 364–367, bis Theodosius, Prägung 388–394, ein Bestand, der mindestens 21, höchstens 30 Jahre umfaßt. Zwei eindeutig spätantike Brandbestattungen (F 225 und F 228) wurden als Ausnahme von der Regel angetroffen. Die eine (F225, die Zahl der Individuen ist noch unbekannt) wurde in einer Kammer aus Trockenmauerwerk, innen fein verputzt, freigelegt. Darin befanden sich zwei zerschlagene Großgefäße, wovon wohl nur eines die Urne darstellt, und der Rest eines großen krugartigen Gefäßes.

Den zweiten Leichenbrand barg ein Großgefäß, ohne erkennbaren Zusammenhang anscheinend lose mit einem zweiten Gefäß in der Erde deponiert (F 228).

Die bisher erfolgten anthropologischen Untersuchungen⁵ von 107 Skeletten ergaben 35 Männer, davon 17 fraglich, 48 Frauen, davon fünf fragliche und 34 Kinder, von Neonatus bis Infans II. Es sind große (bis 1,90 m), grobknochige Menschen, die nicht sehr romanisiert wirken.

Einen pathologischen Befund erbrachte die Untersuchung eines wahrscheinlich männlichen Individuums, spätadult (F 73). Deformierte untere Extremitäten und

Knochenkrebs machten am rechten Oberschenkel eine Stütze nötig; so hielten drei Eisenklammern mit Endösen Schienen aus organischem Material an dem angegriffenen Glied.

Eine ähnliche, genetisch bedingte Knochendeformation wurde an einem zweiten männlichen Individuum, spätadult/frühmatur, festgestellt (F 175). Eine Verwandtschaft beider ist wahrscheinlich. Sie lagen weit voneinander bestattet.

Zwei Individuen, ein Mann, früh-/spät matur und ein Kind (Infans II) weisen künstliche Schädeldeformationen auf (F 125 und F 131).

C14-Untersuchungen an drei Gräbern ergaben kalibrierte Daten von: 210–340, 240–410, 400–550.

Die Belegung des Gräberfeldes setzt im späten 4. Jh. ein. Die Kleinfunde lassen, trotz gewisser Tendenz zu Spätdatierungen meinerseits, keinen wesentlich späteren zeitlichen Ansatz als die Mitte des 5. Jh. für das Ende der Belegung zu.⁶

Rudimente der spätantiken Siedlung wurden bei vereinzelt Notgrabungen aufgedeckt.⁷

1993 erbrachten zwei Schnitte an der West-Seite des Frauenberges (eine Kanalkünette und ein gleichzeitiger Notgrabungsschnitt) am spätantiken Siedlungsrand fünf Bronzeschmelzöfen. Die in unmittelbarem Zusammenhang mit den Öfen stehenden elf Münzen gehören in die Zeit von Constantius II. (Prägung 351–355) bis Valentinian II. (Prägung 375–78).

Die Grabungen in dem Frauenberger Gräberfeld werden im Frühjahr 1996 fortgesetzt.

Ulla Steinklauber

⁴ Die numismatischen Bestimmungen werden von Schachinger, U. vorgenommen.

⁵ Die anthropologischen Untersuchungen wurden von Meinrad-Winkler, E. begonnen und von Schweder B. fortgesetzt.

⁶ Es sei in diesem Zusammenhang darauf hingewiesen, daß man von der Bemühung, Münzen zur Datierung eines solchen Fundmaterials, außer als terminus post quem, heranzuziehen, abgehen sollte.

⁷ Fuchs, G. FÖ 24/25, 1985/86, 313 f.

ARCHÄOLOGISCHE FORSCHUNGEN IM JAHRE 1993–1994

(Gesamte Zusammenfassung der wichtigeren Ausgrabungen der Jahre 1993–1994.
Das vollständige Material s. 1993: RF. Ser. I. No. 47; 1994: RF. Ser. I. No. 48)

URGESCHICHTE (Auf der Karte: Nr. 1–37)

1. *Albertirsa – M5-Verkehrsstraße Nr. 4, Fundort Nr. 40* (Kom. Pest) (VI). Im Jahre 1994 führten wir zwischen der Autobahn M5 und der Hauptlandstraße Nr. 4 eine Fundrettung durch.

Im Laufe der Geländebegehungen stießen wir NO der Landstraße Nr. 40 auf prähistorische und arpadenzeitliche Gefäßbruchstücke, SW der Straße verfügten wir hingegen über keine Geländebegehungsangaben. Während der Freilegung stellte sich heraus, daß das Zentrum des Fundortes sich eben in diesem Teil befindet. Auf den Grabungsflächen A und B der von der gegenwärtigen Straße zweigeteilten Fundstelle kamen beinahe 250 Objekte, 8 Gräben bzw. Grabendetails und mindestens 2 Häuser zum Vorschein, die durch ihr Fundmaterial auf die *frühe und späte Eisenzeit*, auf die *Sarmatenzeit* und auf die *Arpadenzeit* datiert werden können. Wir legten 4 sarmatische Gräber sowie in einem *prähistorischen* Objekt eine Bestattung in Hockerlage frei. In mehreren prähistorischen Objekten waren Metallschlackstücke, sogar in einem der Objekte auch ein Gefäßiegel vorhanden.

László Simon

2. *Balatonboglár – Berekre-Flur* (Kom. Somogy) (XIV). Auf der geplanten Spurlinie der Autobahn M7 haben wir auf einer Fläche von ung. 2000 m² 100 Objekte freigelegt. 1994 haben wir über die Fundstelle auch Luftaufnahmen gemacht.

Die Hochkupferzeit vertreten einige Gruben aus der *Balaton-Lasinja-Kultur* sowie ein kleiner Krug mit Furchenstichverzierung als Streufund, aus der *frühen und mittleren Bronzezeit* kamen nur einige vereinzelte Gefäßfragmente vor.

Das Fundmaterial der spätbronzezeitlichen *Urnenfelder-kultur* (HA) fanden wir in bienenkorbformigen Gruben und in einigen flachen Bauten mit gestampftem Boden (Häuser?). Bedingungsweise können auch die Überreste von zwei zerstörten Urnengräbern in diese Epoche gereiht werden.

Unter den Vorratsgruben der *Hallstattkultur* kamen große viereckige, 50–80 cm tiefe Bauten mit abgerundeten Ecken und gestampften Lehm Boden, große runde, tiefe Gruben mit senkrechten Wänden von 2–2,5 m Durchmesser sowie bienenkorbformige Gruben gleicherweise vor. Der überwiegende Teil des Fundmaterials gehört zur späten Phase (HD) der Kultur, in großer Zahl kamen verzierte bzw. bearbeitete Knochengерäte aus Tageslicht. Details von auf die Oberfläche gebauten oder in kleine Tiefe gegrabenen

Bauten (Häusern) andeutenden gestampften Böden haben wir in zwei Fällen beobachtet. Einige verstreute keltische Scherben kamen ebenfalls vor.

László Költő–Szilvia Honti

Balatonfüzfő-Straßenabzweigung Delta S. Nr. 38

3. *Börcs-Paphomlok-Flur* (Kom. Győr-Moson-Sopron) (XI). 1994 haben wir auf einer Fläche von 5,3 Ha 3552 archäologische Objekte erschlossen. Das freigelegte Gebiet mißt insgesamt 9,8 Ha, die Zahl der Objekte beträgt 5275. Die überwiegende Mehrheit der Objekte vertreten Pfahlbauten und sich daran geschlossene Gruben sowie Umfriedungsgräben aus der Periode *RBC-HA*. Bisher konnten wir insgesamt 150 eindeutig abzusondernde Bauten beobachten.

Aus der zur *III. Phase der Lengyel-Kultur* gehörenden Siedlung legten wir die Überreste von 5 weiteren Bauten mit Grundgräben frei, einer von denen war ein apsidenförmig abgeschlossenes Gebäude von 9×18 m. Das Fundmaterial der Kultur war in unbeträchtlicher Menge vorhanden.

Während der Ausgrabung kamen ein beigabenloses Skelettgrab in Hockerlage, ein *awarenzeitliches* Kindergrab und die Reste eines *mittelalterlichen* Pferches zum Vorschein.

András Figler

Budapest III., Ladik Str. 1, S. Nr. 40/2

4. *Budapest XI., Gellérthegey* (III). 1993 setzten wir die Freilegung auf der S-Seite des *spätkeltischen* Oppidums auf dem Gellérthegey fort. Unsere Zielsetzung war, einen weiteren Abschnitt der 1985–86 auf dieser Stelle freigelegten sog. „Großen Mauer“ in westlicher Richtung zu erschließen und die einstige Funktion des Gebäudes interpretieren zu versuchen. Auf dem SW-Teil des Plateaus stießen wir auf einen bisher noch unbekannten Kalksteinbruch, wo die Spuren des einstigen Gesteinabbaus, roh behaute Steinblöcke, mit vom Keilmeißel geschlagenen dreieckförmigen Eintiefungen unversehrt erhalten blieben. Leider erlitt das Gebiet im II. Weltkrieg starke Beschädigungen, wodurch die archäologischen Schichten vernichtet wurden. Den Steinbruch können wir spätestens auf das *Mittelalter* datieren, seine Bestimmung auf die *keltisch-römische Epoche* ist jedoch ebenso wahrscheinlich.

Mária Pető

5. *Csesztve – Stalák* (Kom. Nógrád) (XXVIII). 1993 führten wir die Freilegung der zur *III. Phase der Lengyel-*

Kultur gehörenden Siedlung fort, 25 Quadratmeter an unsere Schnitte vom vorigen Jahr anschließend freigelegt. Reiches Stein- und Keramikmaterial der Lengyel-Kultur kam ans Tageslicht, darunter mit den Bruchstücken mehrerer viereckigen Gefäße.

In der NW-Ecke des Schnittes, unmittelbar unter der Humusschicht stießen wir auf eine Urnenbestattung der *Kyjatice-Kultur*. Im Grab waren vier Gefäße und die Fragmente einer zusammengebrannten Bronzekette.

Sára Kató

6. *Érd – Százhalombatta* (Kom. Pest) (XLVI). 1993 haben wir auf dem Gebiet der vermuteten *eisenzeitlichen* Erdburg einen weiteren Schnitt von 10×10 m in der Nähe des sich in der Gemarkung beider Siedlungen befindenden großen Walls geöffnet. 60 cm tief unter der Humusschicht zeichnete sich das Detail eines steinigen, harten, zusammenhängenden Gehniveaus ab, woraus – in der NW-Ecke des Schnittes – die Ecken von zwei abgegrabenen Gruben oder Grubenhäusern zutage kamen. Die Funde des Gehniveaus und der Grubenhäuser lassen dieses Niveau auf die La Tène-Zeit datieren (LT-Vorratsgefäßfragmente mit Kammstrichverzierung, Mahlsteine, Tierknochen, Muscheln). Südlich des LT-Gehniveaus – bzw. darunter – fanden wir eine rote, bröckelige Schuttschicht voll von Lehmbewurfstücken und Scherben, worin sich auch die Sohle eines neuzeitlichen Grabens vertiefte.

In der SW-Schnittecke, 20 cm tief unter dem Humus kam das Stück eines stark fragmentarischen Bodens mit Pfostenlöchern vor, mit den Fragmenten eines zerdrückten großen Vorratsgefäßes mit fazettiertem Rand und breitem Buckelgriff, das der sog. Protovillanova-Form vollkommen entspricht, die auf die Verbindung der *Váler Kultur* mit der Tiefebene hinweist.

Nach der Abtragung des LT-Gehniveaus zeichneten sich die folgenden Objekte ab: – vier verhältnismäßig große, viereckige, mit Lehm umstempfte Pfostenlöcher (auch mit einer LT-Scherbe in ihrer Einfüllung); – in der SO-Ecke des Schnittes das Detail einer größeren Grube, umliegend in einem Halbkreis kleinere Pfostenlochreihe. Funde: Keramik HB-Charakters, in einem der Pfostenlöcher eine Scherbe von HC/D-Gepräge. Die Keramikfunde der Schuttschicht trugen HC/D-Merkmale. In der SW-Hälfte des Schnittes kam das Detail eines in die Erde eingetieften Grubenhauses zum Vorschein, in dessen Mitte in einer kleinen Vertiefung Mondidole, Steine lagen, sowie zwei mit Steinen umgelegte Pfostenlöcher, worüber-woneben nur die Umrisse eines einstigen Ofens zu beobachten waren. Im Schutt entdeckten wir HD-Scherben und Mahlsteine. Die Erschließung der größeren Grube wurde noch nicht vollendet, ihre Datierung nimmt die Periode HB-HC ein.

1994 wurden die latènezeitlichen Haustrümmer und die grauen Gehniveausüberreste abgetragen. LT-Funde sind: scheibengedrehte Keramik, Fragment eines Armringes aus blauer Glaspaste, in den Trümmern: urnenfelderzeitlich-früheisenzeitliche Hauskeramik, 2 Spinnwirtel, Mahlsteine, Schleifsteinfragment, Tierknochen, Lehmbewurfstücke.

Im NW-Teil des Schnittes meldete sich unter den Trümmern ein gelbliches Gehniveau, das vielleicht eine höher liegende Terrasse gewesen sein mag, deren Rand eine

markante NO–SW gerichtete Linie bildet. In der W-Ecke des Schnittes ist ein Ofen in fragmentarischem Zustand, der sich unter den zwischen dem Wall und dem Schnitt verlaufenden Fahrweg hinzieht. Auf demselben Gehniveau meldeten sich die Reste eines Ofengrundes und ein Schuttfleck, ohne geschmierten Boden, Stützpunkt bieten bloß die Positionen der Pfostenlöcher an.

Nicht weit davon befanden sich ein weiterer Schuttfleck, ein mit Steinen umgelegtes Pfostenloch bzw. eines neben dem Schutt, aus dessen Einfüllung das Hornfragment einer Tierprotome ans Tageslicht kam. Auf Grund der Funde können wir dieses Niveau als HC2–D1-zeitlich bestimmen.

In der SO-Hälfte des Schnittes lagen der Schädel und die winzigen Knochen eines Säuglings mit Steinen bedeckt. In der NW-Schritthälfte gruben wir um eine Schicht tiefer, darunter meldete sich wiederum ein gelbes gestampftes Niveau. Hier kamen in gleicher Richtung mit dem Wall bzw. darauf senkrecht aus trocken gelegten Steinen und Lehmbewurf errichtete Mauerreste vor. Im Laufe der Reinigung fanden wir mehrere Spinnwirtel, eine Bronzennadel, spätbronzezeitlich-früheisenzeitliche Hauskeramik, Schmelzstücke und Gußformfragmente.

Aufgrund der bisherigen Ergebnissen können 4 Niveaus abgesondert werden: die der La Tène- (Niveaus 1, 2), der Früheisenzeit (Niveaus 3, 4) und die der spätbronzezeitlichen Objekte.

Erzsébet Marton

7. *Esztergályhorváti, Arany János Str. 42.* (Kom. Zala) (XVI). 1994 stieß man im Laufe einer Bauarbeit, beim Ausheben eines Grundgrabens auf menschliche Knochen. Wir mußten das Objekt in raschem Tempo, in Stoßarbeit freilegen, worüber sich inzwischen herausstellte, daß es ein Massengrab ist. Der Grundgraben schnitt die annähernd quadratische Grube in N–S-Richtung in zwei Teilen. Das O-Ende der Grube zog sich unter einem noch stehenden Gebäude, deshalb konnte es nicht freigelegt werden.

Der erschlossene Teil mißt 1,7×1,7 m. Die Grube hatte gerade, sich der Grubensohle zu etwas ausbreitende Wände. Ihre Tiefe betrug 1,30–1,40 m. Die Mündung der Grube war von einer 30–60 cm tief liegenden, stark durchgebrannten, durchschnittlich 20 cm dicken roten Schicht abgeschlossen, die eine neuzeitliche Störung durchbrach. Unmittelbar darunter lagen die Skelette, die die Grube vollkommen ausfüllten. Von der nachträglichen anthropologischen Untersuchung wurde die Zahl der Toten zwischen 25–30 bestimmt. Die genaue Zahl kann wegen der schlechten Erhaltung des Fundmaterials, wegen seiner großen Fragmentation sowie wegen der partiellen Freilegung der Grube nicht festgestellt werden.

Das Objekt datieren die über der Branschicht liegenden Keramikfunde auf die frühe Phase der *Lengyel-Kultur*. Außer den typischen Gefäßformen deutet die mit gelb kombinierte rote Bemalung darauf. Weitere Funde sind: zwei Mahlsteinfragmente, Bruchstück einer Feuersteinklinge, einige Lehmbewurfstücke mit Astenabdrücken.

Judit Barna

8. *Esztergom, Kossuth Str. 14–18.* (MRT Bd. 5, Fo. 8/3) (Kom. Komárom-Esztergom) (X). Wegen sich an einen

Wohnhausbau anknüpfenden Erdarbeiten führten wir 1994 eine 4 Monate lang dauernde Fundrettung auf diesem Gebiet durch. Zutage kamen 4 Abfallgruben der *spätbronzezeitlichen Urnenfelder-Kultur* im mittleren Teil der freigelegten Fläche.

Etelka Kövecses-Varga

Aus der *spätkeltischen Epoche* haben wir außer dem Detail eines großen, in die Erde gegrabenen Wohnhauses mehrere Mühl- und Vorratsgruben und 5 Töpferöfen freigelegt. Je 2 Öfen öffneten sich aus gleicher Brenngrube, der Ofen Nr. 5, der kleiner als die vorherigen war, verfügte über eine selbständige Brenngrube. Aus den keltischen Objekten kamen Gefäßbruchstücke in großer Menge ans Tageslicht. Das spätkeltische Töpferviertel gehörte zur in der N-Hälfte der mittelalterlichen königlichen Stadt beobachteten (Széchenyi Platz–Arany J. Str.–Saskert/Sasgarten) Siedlung von großem Ausmaß.

Aus der *Römerzeit* erschlossen wir ein 2×3 m großes, in die Erde eingetieftes Haus mit Pfostenkonstruktion, das Fundmaterial vom Ende des 1. – aus der ersten Hälfte des 2. Jahrhunderts enthielt: graue stempelverzierte Schüsseln, rotbemalte, gestreifte und marmoriert bemalte Schalen und Töpfe, handgeformte Töpfe aus grauem körnigem Ton und solche mit Muscheln, Deckel usw. sind ans Tageslicht gekommen. Vom Gehniveau der umliegenden römerzeitlichen Siedlung und aus mittelalterlichen Gruben kamen zahlreiche Terra sigillata-Fragmente vor. Die Niveaus der spätkeltischen und frühromischen Siedlungen schnitten spätrömische Gräber durch. Wir legten 55 O–W bzw. W–O und NW–SO bzw. SW–NO gerichtete Ziegel- und Erdgräber frei. Die aus den Bestattungen ans Tageslicht gekommenen Ton- und Glasgefäße, Münzen und ärmliche Schmuckbeigaben stammen aus dem 4. Jahrhundert.

Márta H. Kelemen

Im vielfach gestörten Gebiet wurden zwei *arpadenzeitliche*, in die Erde eingetieft Häuser bzw. ihre Details, freistehende arpadenzeitliche und aus dem 14–15. Jh. stammende Öfen, Gruben aus dem 16–17. Jahrhundert, ein mit türkenzeitlichen Funden datierter Brunnen mit Holzkonstruktion und ein – wahrscheinlich – türkenzeitliches Skelett freigelegt.

István Horváth

Füzesabony – Abwasserstation S. Nr. 63

Gellénháza – Stadtwiese (Kom. Zala) (XL). 1993 haben wir auf der Fundstelle einige kleinere Objekte aus der Epoche der *frühneolithischen Starčevo-Kultur* zutage gefördert.

Auch im weiteren liefert die *hochkupferzeitliche Balaton–Lásinja-Kultur* reiches Fundmaterial, mehrere Abfallgruben wurden aus dem der *Lengyel-Kultur* unmittelbar vorangehenden Zeitraum freigelegt.

Aus dem Fundmaterial des von den Forschungen identifizierten Dorfes Kisbuda erschlossen wir in diesem Jahr eine sich mit reichen Funden meldende Abfallgrube und die Überreste einer zerstörten Feuerstelle (eines Ofens?).

1994 legten wir auf einer Fläche von 125 m² die Objekte der *Starčevo-Kultur*, der *Transdanubischen Linienbandkeramik* und der *Balaton–Lásinja-Kultur* frei. Bis auf eins waren alle Objekte Abfallgruben, die außerordentlich reiches Keramik- und Steingerätmaterial enthielten.

Die Bestimmung und Bearbeitung der prähistorischen Steingeräte führt Katalin T. Bíró (MNM) durch.

Katalin H. Simon–László András Horváth

10. *Gór – Kapellenhügel* (Kom. Vas) (XXXV). Auf der Fundstätte wurde 1993 mit der 6. Grabungskampagne die Fundrettung vollendet, wir forschten insgesamt 5400 m² durch.

Das Fundmaterial der *neolithischen DVK* stellt den Nachlaß der späten Keszthely-Gruppe dar, das wir auch im weiteren verstreut, in sekundärer Lage, hauptsächlich an den höher liegenden Teilen des Hügels fanden, es wird Judit Regénye (Veszprém) bearbeiten.

Auch in diesem Jahr war das Fundmaterial der *spätbronzezeitlichen Urnenfelderkultur* in größter Menge vertreten. In mehreren Siedlungsgruben stießen wir auf menschliche Skelette (auch in anatomischer Ordnung) bzw. Skeletteile dieser Epoche. Gleichzeitig haben wir bei der Bestimmung der Tierknochen in vielen Gruben auch ein- und zwei menschliche Knochen konstatiert. Von den kleinen Bronzegegenständen (Ringe, Nadeln, Ahle, Drähte) hebt sich die Klinge eines in den Horizont von Románd datierbaren Messers hervor. Neben den vielen Bronzeschlacken nahm der Gerätkomplex des lokalen Metallhandwerks mit einem neueren Gußform (Ringe) zu.

Auf der östlichen Terrasse erschlossen wir 560 m². Eine Grube barg ein *früheisenzeitliches* Gefäßdepot mit den Fragmenten einiger bedeutungslosen Gegenstände. Die 12 unversehrten Gefäße (Töpfe, Situlen, Schüsseln) wurden ineinander gestellt, mit ihrem Mund hinab hingelegt, einige davon sind reparierte Stücke. Ihre Datierung: Ha C2. Dieser Depotfund kann bei der Absonderung der spätbronze- und früheisenzeitlicher Hauskeramik als gut verwendbarer Stützpunkt dienen.

Im Areal der *arpadenzeitlichen Burg*, am nördlichen Rand stießen wir unter einer großen *römerzeitlichen* Eingrabung bzw. davon gestört auf die hiesige Fortsetzung des *keltischen* Walls, auf den Graben einer palisadenartigen Wallumzäunung. Aus dem Wall mit Erde-Holzkonstruktion wurde ein weiterer 10 m langer Abschnitt erschlossen (womit der fortdauernd erforschte Wall auf 30 m zunahm). Wir konnten mehrere Balkenniveaus beobachten. Darunter zog sich ein zur früheren keltischen Siedlungsphase gehörender breiter und tiefer Graben hin.

Nach der Abtragung der Humusschicht meldeten sich abgeschnittene Gewölbe mehrerer Öfen. Einer von denen wurde vollkommen freigelegt, er stammt aus der keltischen Epoche und war mit Rost versehen. Im während des Brennprozesses hineingestürzten Ofen blieb die vollkommene Menge der wieder ausgebrannten Keramik (Schüsseln, Krüge) erhalten. Sein Zeitalter: LT C.

Wir legten ein *völkerwanderungszeitliches* germanisches(?) Skelettgrab in gestreckter Rückenlage (W–O) frei. Seine einzige Beigabe war ein beingeschnittener zwei-

seitiger enger Kamm in ziemlich schlechter Erhaltung unter dem Schädel.

Im Areal der *mittelalterlichen* Burg haben wir die vollkommene Freilegung vollendet. Zwecks von Untersuchung wurden die Holzreste einer der viereckigen Tragsäulen des aus Holz errichteten Wohnturmes der Burg ausgehoben.

Das Fundmaterial von mehreren Tonnen wurde ins neue Magazin des Savaria-Museums geliefert. Zu Ende August trugen die Maschienen der Direktion für Wasserwesen die Erde des nördlichen Teils des während sechs Jahren durchforschten Hügels vollkommen ab. Im Laufe dieser Arbeiten kamen keine weiteren Funde zum Vorschein.

Die Bearbeitung erstreckt sich auf das komplette naturwissenschaftliche und archäologische Material.

József Dénes–Gábor Ilon

11. *Gyomaendrőd (Endrőd) – Fundstelle Nr. 130 (MRT Bd. 8, Fo. 3/130)*. (Kom. Békés) (II). Im September und Oktober 1994 wurden im Rahmen des mikroregionalen Forschungsprojekts des Archäologischen Instituts der UAW auf der Tiefebene die Ausgrabungen auf der Fundstätte Endrőd-Polyák-alja (Endrőd Nr. 130) fortgesetzt. Das Ziel der Freilegung war in erster Reihe die Erforschung der im vorigen Jahr entdeckten Siedlung und des Gräberfelds aus der *Frühkupferzeit* (Tiszapolgár-Kultur); insgesamt war die Erschließung einer Fläche von 152 m² möglich.

Unter den neueren Objekten der *Tiszapolgár-Kultur* können die Überreste eines Töpferofens als hervorragende Funde betrachtet werden, mit reichem Keramikmaterial.

Aus der *Skythenzeit* kam eine doppelte Skelettbestattung mit Keramikbeigaben zum Vorschein.

Die *sarmatische Epoche* vertreten ebenfalls Skelettgräber, u.a. mit Münz- bzw. Metallschmuckfunden versehen.

Aus der *Awarenzeit* haben wir einen neueren Abschnitt des früher schon entdeckten wasserableitenden Grabens freigelegt.

István Zalai-Gaál

12. *Gyöngyöshalász – Ocskay laposa* (Kom. Heves) (IX). 1993 kamen die Reste eines *skythenzeitlichen* Urnengräberfeldes auf einer Fläche von 70×80 m zwischen den Abschnitten 79,2–79,3 der Autobahn M3 vor. Alle beobachtete Erscheinungen waren Urnen mit gebrannten menschlichen Knochen, fallweise mit Bronze-, Eisen- und Spinnwirtelbeigaben. Jede Urne kam 35–42 cm tief von der Oberfläche zutage, in jedem Fall in fragmentarischem, mangelhaftem Zustand, die Fundstelle selbst befand sich nämlich auf einem Ackerfeld, wo der Boden im Frühling und im Herbst ungefähr bis zu dieser Tiefe gestört wird. Während der Freilegung konnten wir 24 Urnenstätten registrieren, woraus in 12 Fällen rekonstruierbare Grabgefäße, in fünf Fällen ziemlich mangelhafte Stücke und in 7 Fällen bloß auf Urnen hinweisende Fragmente hervorkamen. Als Beigaben meldeten sich 3 Eisenmesser, Fragmente von 6 Eisen- und 4 Bronzeambändern, 2 bronzene Fingerringe und 9 Spinnwirtel. Es gelang auch die Struktur des Gräberfeldes zu beobachten, obwohl sich ein Teil davon vermutlich noch fortsetzt, auch nördlich der Spurlinie der zukünftigen Autobahn. Eine aus N–S und

O–W gerichteten Reihen bestehende netzartige Struktur zeichnete sich ab, wobei die Urnen voneinander in beiden Richtungen ung. 3 m weit gestanden haben.

László Domboróczki

Győr (Gyirmót) – Sandhügel S. Nr. 71

13. *Győr – Ménfőcsanak* (Kom. Győr-Moson-Sopron) (XI). 1994 setzten wir die Freilegung auf der in die Autobahn M1 einbindenden, die Ortschaft Ménfőcsanak umgehenden Strecke der Landstraße Nr. 83 fort. Insgesamt kamen 805 Objekte zum Vorschein. Auf der erschlossenen Fläche wurden vereinzelte Siedlungserscheinungen der *DVK*, ein birituales Gräberfeld der *mittelbronzezeitlichen Kultur der Inkrustierten Keramik*, *spätbronzezeitliche* Bestattungen, *hallstattzeitliche* Siedlungsspuren, eine Siedlung und ein birituales Gräberfeld aus der Periode *LT-B*, drei *römerzeitliche* Siedlungen der autochthonen Bevölkerung, Details einer *awarischen* und einer *arpadenzeitlichen* Siedlung freigelegt.

Andrea Vaday

Héhalom – Kirchenhügel S. Nr. 98

14. *Jászberény I.* (Kom. Jász-Nagykun-Szolnok) (XXXIV). 1993 wurde die 1990 begonnene Freilegung der *mesolithischen* Fundstätte fortgeführt, wir haben bisher insgesamt 110 m² erschlossen. Früher haben wir die chronologischen Rahmen der auf der Oberfläche gesammelten Feuersteinindustrie anhand typologischer Analyse zwischen dem Ende der Borealzeit und dem Anfang des Atlantikums gezogen, also ins späte Mesolithikum datiert. 1992–1993 gelang auf einer größeren Fläche eine neuere, subfossile Schicht zwischen der rezenten Humus- und der (mesolithischen) karbonathaltigen Schicht zu identifizieren, die ebenfalls archäologisches Quellenmaterial enthielt. Die stratigraphische Lage der Fundstätte ist mit Rücksicht auf die neuen Angaben die folgende:

Schicht A. Schwärzlich-braunes rezentes Bodenniveau mit Humus- und Karbonatgehalt, stark gestört. In sekundärer Lage erschlossen wir *mittelalterliche* und atypische *prähistorische* Scherben, geschlagene Feuersteinfunde sowie Reste von Wirbeltier- und Molluskenfaunen. Weniger gestörter Typ dieser Schicht ist nur in den aufgefüllten Flußbetten zu finden.

Schicht B. Gelblichbraunes, humus- und karbonathaltiges subfossiles Bodenniveau. In seinem oberen Teil wurde ein prähistorisches Siedlungsdetail in situ erschlossen. Auf der preparierten Oberfläche meldeten sich atypische prähistorische Keramikbruchstücke, Feuersteinfunde (von den geometrischen Mikrolithen waren die trapezförmigen vorhanden) sowie zoologische Reste (von Wirbeltieren und Mollusken) in horizontaler Ausdehnung. Die Entstehung der Schicht B geht auf den Anfang des Atlantikums zurück.

Schicht C. Grünlichweißes, lehmiges Gesteinmehl mit Limonitflecken, reich an Karbonatkongregationen. Das archäologische Material des Mesolithikums hat sich im oberen Teil der Schicht durchschnittlich 89,5 m hoch über

dem Meeresspiegel, in einer Dicke von 0,15 m konzentriert. In der im oberen Teil der Schicht erschlossenen Steinindustrie kamen charakteristische Typen der mittleren Phase des Mesolithikums (Segmente und Dreiecke als geometrische Mikrolithen), ferner Makrowirbeltiere und Mollusken in größerer Mengelivor. Sie entfaltete sich in der Borealzeit, ihre Bildung dauert bis zum Anfang des Atlantikums, die Schicht ist eher ungestört, nur im wenigen beschädigt.

Schicht D. Grünlichgrauer winziger Sand mit Gesteinsmehl gemischt. Eine ungestörte, archäologisch sterile Schicht, die Liegendschicht der Schicht C, aus grobkörnigeren Ablagerungen der Überschwemmungsgebiete. Ihre Entstehung kann an den Hochwassern des Flusses Ur-Zagyva gebunden werden, als dessen in der Nähe des Ufers akkumuliert wordene Ablagerung.

Der auf der Oberfläche gesammelte Fundkomplex der Fundstätte Jászberény I vertritt also in der Wirklichkeit zwei verschiedene Zeitabschnitte. In der Steinindustrie des Kulturniveaus der älteren Schicht C sind die im oberflächlichen Material anwesenden jungen Elemente (z.B. Trapez) noch nicht vorhanden, diese Schicht datieren wir auf die zweite Hälfte des mittleren Mesolithikums, auf das letzte Drittel der Borealzeit. Im Gerätkomplex der Schicht B melden sich gleichzeitig die im Material der Schicht C fehlenden jüngeren Komponente, die Analyse der archäologischen und der interdisziplinären Angaben dieses Kulturniveaus wurde noch nicht abgeschlossen.

1994 legten wir eine Fläche von 21 m² im Wohnfleck „gamma“ frei. Die Schicht B haben wir archäostratigraphisch in zwei Niveaus getrennt (Niveaus B1–B2). An den oberen Teil, ans Niveau B1 kann eine näher noch nicht bestimmbar prähistorische Kulturschicht gebunden werden, worin atypische prähistorische Keramikfragmente, Feuersteinfunde und zoologische Reste vorkamen. Im unteren Teil der Schicht B (B2) gab es keine Keramikfragmente mehr, nur kennzeichnende Feuersteinfunde des späten Mesolithikums, (Segmente und Dreiecke von den geometrischen Mikrolithen). Die Erschließung der Schicht C unter der Schicht B – die früher reiches Fundmaterial des mittleren Mesolithikums enthielt – ergab in dieser Grabungssaison nur sporadische Funde. Im sich in der Nähe des Wohnflecks „gamma“, in nördlicher Richtung befindenden Wohnfleck haben wir dieses Jahr nur schichtenkundliche Authentisierungsgrabung durchgeführt. Im Suchgraben von 10×1 m erschlossen wir unter dem gestörten rezenten Bodenniveau (Schicht A) die gelblichbraune, humus- und karbonathaltige Schicht B, die auch hier in zwei Niveaus zu gliedern ist (B1–B2). Im Niveau B2 wurden mikrolithische Steinindustrie und zoologische Reste in größerer Menge entdeckt. Das Niveau B2 kann anhand typologischer Daten ins späte Mesolithikum, auf den Anfang des Atlantikums bestimmt werden. Die Schicht C unter der Schicht B war archäologisch steril.

Róbert Kertész

15. *Jásztelek I.* (Kom. Jász-Nagykun-Szolnok) (XXXIV). Die *mesolithische* Fundstätte befindet sich 3 km westlich von Jásztelek, in der Gemarkung Réti-Flur, am Ende eines NO–SW gerichteten Feldrückens. Die Sied-

lungerscheinungen der Fundstelle von Jásztelek konzentrieren sich abweichend von den Siedlungsformationen der früher beobachteten mesolithischen Lagerstätten in einem leicht gebogenen gräulichen Fleck von ung. 50×40 m. Man kann annehmen, daß auch hier mehrere kleinere (12×15 m) Flecke vorhanden sind, deren archäologisches Material vom Pflügen zusammengezogen wurde. Die Fundstätte Jásztelek I fließt der Mäander des rezenten Flusses Zagyva durchschnittlich 2 Km entfernt, in NO–O Richtung um.

Im August 1993 wurde stratigraphische Authentisierungsgrabung auf einer Fläche von 12 m², auf einer der intensiven Meldungsorte des archäologischen Fundmaterials durchgeführt, auf einer Stelle, wo sich das archäologische Material intensiv meldete. Stratigraphisch kann das mesolithische Quellenmaterial direkt an die gelblichbraune subfossile Schicht B zwischen dem schwarzen rezenten Humus (Schicht A) und der gräulichweißen Schicht B mit Karbonat geknüpft werden.

Nachdem die mesolithische Kulturschicht unmittelbar unter der heutigen Oberfläche lag, war die erschlossene Schicht A überall im ganzen Schnitt gestört, und enthielt in sekundärer Lage mesolithische Funde in größere Menge. Die Schicht A war an Feuersteinfunden besonders im nördlichen Teil des Schnittes sehr reich, wo die die mesolithische Kulturschicht enthaltende Schicht B vollkommen abgetragen war. Im südlichen Teil des Schnittes wurde die Schicht B dicker, hier war sie nur in weniger gestört. In der SW-Ecke des Schnittes konnten wir vom obersten Teil der Schicht B ausgehend das Ende eines sich in die Schicht C vertiefenden, mit einer dunkleren Einfüllung meldenden und halbkreisförmig endenden Objektes beobachten.

1994 wurde die Struktur des mesolithischen Wohnbaus bestimmbar. Sein Gehniveau wurde auf einer annähernd runden Fläche mit einem Durchmesser von 5,2 m durchschnittlich 35 cm tief in die damalige Oberfläche eingetieft. Fast um die vollkommene Grubenwand wurden miteinander verschlingende Banketten in abweichenden Höhen ausgestaltet. Die Wand ist trotz der Banketten steil, mit der Ausnahme des Eingangs. Der sich von der Höhe der einstigen Oberfläche bis zum Gehniveau des Wohnbaus abfallende Eingang befand sich an der SW-Seite. Das Feuer brannte in der Mitte, unmittelbar auf dem Gehniveau. Die Spuren der leicht eingetieften, dicht durchgebrannten Feuerstelle von kaum mehr als halbem Meter Durchmesser dokumentierten wir unmittelbar auf dieser Stelle. Um den Kern des Feuers meldete sich ein aschiger Fleck. Am Fuße der Wand gegenüber des Eingangs waren auch die Spuren einer Speichergrube zu betrachten, worin wir außer der Knochen von größeren Pflanzenfressern und eines Kieferfragments auch eine durchgebohrte Muschelschale fanden. Rund herum, unmittelbar an den Wänden des Wohnbaus legten wir 11 nach innen fallende schräg ausgetiefte Pfostenlöcher frei, ferner – von denen abweichend – in der Nähe der sich in der Mitte befindenden Feuerstelle stießen wir auf die Spuren eines fast senkrechten, tiefer eingegrabenen Pfostens von größerem Durchmesser.

Das Gerüst des Wohnbaus bestand aus in die Löcher an der Wand hineingestellten, 6–17 cm dicken und ung. 6 m langen, kegelförmig an den Zweigpfosten neben der Feuerstelle gestützten Pfostern. Nachdem aber der

Senkwinkel der Pfostenlöcher an der Wand auf der nördlichen Seite steiler (80 Grad) als auf der südlichen war (60–65 Grad) sowie das zum Zweigpfosten gehörende Loch exzentrisch und nicht vollkommen senkrecht ausgestaltet war, war es eine asymmetrische Konstruktion. Die so errichtete 5 m hohe kegelförmige Holzkonstruktion bildete zusammen mit den stabilisierenden Durchbindungen den inneren Mantel. Dieses Hüttengerüst wurde später mit Pfosten-, Balkenholz- und Borken- oder mit Rohrdeckung versehen. In der vertieften Sohle der kegelförmigen Hütte mit Holzkonstruktion und in ihrer Umgebung erschlossen wir zahlreiche Typen vertretende geschlagene Fundkomplexe sowie Tierreste in größerer Menge. In der zumeist aus Matraer Rohstoffen hergestellten mikrolithischen Steinindustrie waren neben geometrischen Elementen (Halbmond, Dreieck, Trapez) auch Mikrograbstichel sowie retuschierte, verstümmelte und abgestumpfte Stücke vorhanden. Im Steininventar waren auch Pfeilspitze und Werkzeuge abweichender Funktionen, Schaber, Meißel und Bohrer ebenfalls zu finden. Gewisse Gerättypen deuten schon auf das Neolithikum. Der auf der Fundstelle Jásztelek I freigelegte Wohnbau kann ins späte Mesolithikum, auf den Anfang des Atlantikums datiert werden.

Róbert Kertész

Kengyel – Baghymajor, „Gasleitung“ S. Nr. 75/1

Kengyel – Kengyelufer I (Baghymajor) S. Nr. 75/2

Kál I – Weide II S. Nr. 64

16. *Kiskunfélegyháza – Pákapuszta, Dósa-Gehöft* (Kom. Bács-Kiskun) (XV). Wegen privater Besitznahme vom Gebiet des Fundortes wurde die Freilegung 1993 beendet. Im O-Teil der Grabungsfläche fanden wir zwei *bronzezeitliche* Urnengräber (in der Urne eines der Gräber mit zwei Goldspiralen) und drei *sarmatenzeitliche* Bestattungen – vermutlich aus dem 3. Jahrhundert – (zwei von denen waren mit Graben umgeben), weiterhin einige Gruben und Gräben (darunter einen großen Kreisgraben mit Eingang), die zur *arpadenzeitlichen* Siedlung gehört haben.

Valéria Kulcsár

Kompolt – Kistéri Gehöft, Fundort Nr. 15/1 S. Nr. 66

Kompolt – Kígyósér S. Nr. 76/1

Kompolt – Tagi Wiese S. Nr. 76/2

17. *Kunhegyes – Nagyállás-Hügel* (Kom. Jász-Nagykun-Szolnok) (XXXIV). 1993 führten wir in der Gemarkung der Stadt, auf dem Tumulus namens Nagyállás-Hügel eine Fundrettung durch. Der Hügel erhebt sich 12 km weit vom Zentrum der Stadt, in der Flur Kolbász-Karcager Straße. Seine relative Höhe mißt 2,5 m, der größte Durchmesser beträgt 70 m. Aufgrund der Schichtenreihe stellten wir fest, daß der Hügel zur gleichen Zeit errichtet war, keine auf späteres Auftragen hinweisende Spuren waren vorhanden.

Der Tumulus wurde in mehreren Epochen als Begräbnisstätte verwendet.

Der Grabhügel wurde ursprünglich über einem *kupferzeitlichen Grab* gehoben, das von einer *sarmatenzeitlichen* Raubgrube vernichtet hat. Wir konnten weitere drei kupferzeitliche Bestattungen freilegen, die alle nachträglich, in den schon fertigen Tumulus eingegraben wurden. Beide Erwachsenen und das Kind waren entsprechend dem bekannten kupferzeitlichen Ritus bestattet: die Köpfe waren unterstützt, die Ärmel in den Schoß gelegt, die Beine hochgezogen. In den Gräbern gab es bloß je einen Ockerklumpen, aber die Gräber waren mit organischem Material (möglichenfalls mit Pelz und Leder) reich gefüttert, so blieb die Füllerde ganz locker. Wir haben keine Holzkonstruktion beobachtet.

In die das Zentrum des Hügels betreffende sarmatische Grube war das Grab eines vereinzelt *landnahmezeitlichen* Kriegers eingegraben, das geplündert und stark gestört war. In der Füllerde des Grabes stießen wir auf das Stück eines vergoldeten silbernen Gürtelbeschlags, auf Köcherreste, auf einen Eisenmesser und auf einen Feuerstein. Ung. 30 cm höher als das Skelett, neben den rechten Bein war die Haut vom Pferd des Toten (Schädel und Beinknochen) sowie eine Eisentrense beigelegt.

Die niedrigeren Teile des Hügels, besonders sein westlicher Abhang wurden in der *Früharpadenzeit* als Begräbnisstätte gebraucht: 13 in Reihen angeordnete Sargbestattungen wurden ausgegraben. Sämtliche Frauengräber enthielten Beigaben: 1–2 silberne oder bronzene Haarringe, Fingerringe. In zwei Gräbern stießen wir neben dem Schädel (im Mund?) auf silberne Denare des Stephanus Rex. Die nächsten arpadenzeitlichen Siedlungsspuren, die eventuell an das Gräberfeld zu knüpfen sind, haben wir neben dem Jaj-Hügel 3 km südlich von der Fundstelle festgestellt (auch dieser ist ein kupferzeitlicher Tumulus).

Marietta Csányi–Judit Tárnoki

18/1. *Lébény – Bille-Hügel* (Kom. Győr-Moson-Sopron) (XVIII). Die Fundstätte ist eigentlich ein ovaler Hügel von cca. 25 ha Ausmaß im W-Teil von Lébény, auf dem N-Ufer eines ausgetrockneten Donau-Arms. Die Fundrettung war dadurch notwendig, daß sie als Förderungsstelle zum Bau der Autobahn M1 angegeben wurde. Sowohl die vorherigen Geländebegehungen als auch die geophysischen Ermessungen ließen auf eine bedeutsame Fundstelle schließen. Die Rettungsgrabung dauerte vom März bis Ende Oktober 1993, 1400 Siedlungerscheinungen wurden dokumentiert bzw. erschlossen.

Die wichtigeren Ergebnisse der Freilegung je nach Epochen sind wie folgt:

1. Siedlungsdetail der *hochkupferzeitlichen Balaton-Lásinja-Kultur* von fast 0,9 ha Ausmaß, das aus fünf großen (8–10×18–20 m), miteinander ins gleiche System passenden Bauten mit Grundgraben sowie aus 30 Vorratsgruben bestanden hatte. Eine Bestattung in Hockerlage aus derselben Epoche wurde ebenfalls freigelegt.

2. Die Siedlungsobjekte der älteren Phase der *spätbronzezeitlichen Urnenfelderkultur* meldeten sich auf der ganzen Fläche der Freilegung. Ganz Transdanubien in Anbetracht ziehend stellt die Siedlung von Bille-Hügel die

zweitgrößte, auf zusammenhängenden Flächen freigelegte, mit abwechslungsreichen Objekttypen und reichem Material vertretene Flachsiedlung dieser Kultur. Sie übertrifft in ihren Ausmaßen nur die sich auf dem Kaszás-Hügel befindende Besiedlung der klassischen Urnenfelderzeit von 3 ha, 400 m nordöstlich von unserer gegenwärtigen Freilegung, als Teil der gleichen Förderungsstelle. Als wahre Sensationen sollen hier auf dem Bille-Hügel zwei mit vom Grundwasser konservierten Brettern gefütterten Brunnen mit reicher Keramik und Knochengeräten erwähnt werden. Darüber hinaus kamen noch die Überreste von vier Wohnhäusern mit doppelter Pfostenreihe, drei mehrmals erneuerte Öfen und mehr als 40 Siedlungsgruben verschiedener Größe ans Tageslicht. In ihrer Einfüllung gab es Bronzadel, Fibel sowie Keramikbruchstücke in großer Menge. Kennzeichnend für die feine Keramik des urnenfelderzeitlichen Siedlungsdetails ist die reichliche Graphitierung.

3. Von den freigelegten Siedlungserscheinungen können zwei große Lehmförderungsgruben und ein Brunnen in die *Römerzeit* datiert werden. Über die reiche spätrömische Keramik hinaus sind noch eine spätrömische Stylusnadel mit ithyphallischer Männerdarstellung auf dem Kopf sowie die auf der gleichen Stelle erschlossenen, ebenfalls spätrömisch scheinenden geschnitzten Beinplatten, die vielleicht zur Verzierung eines Sattels(?) gedient haben.

4. Ein bedeutender Teil der auf dem Bille-Hügel freigelegten Siedlungserscheinungen, ung. 800 Objekte gehören zu den verschiedenen Phasen des *Mittelalters*. Zum größten Teil sind es in Reihen geordnete Pfostenlöcher, vorgekommen sind noch mehr als 30 Grubenhäuser, ung. 50 äußere Öfen bzw. runde Vorratsgruben mit geschmierten Wänden. Die Feuerungsanlagen der Häuser sind sehr mannigfaltig, am häufigsten kommen Lehmöfen vor, einige Beispiele gibt es aber auch für Steinöfen, für Steinfeuerstellen oder für sog. Heizgruben. Die verschiedenen Feuerungsanlagen trennen sich auch chronologisch ab: für Lehmöfen gibt es Beispiele nur aus dem 12. Jahrhundert oder noch später, die letzteren drei stammen hingegen aus der frühen Arpadenzeit. Unter den äußeren Öfen gibt es einfache Backöfen bzw. Schachtofen mit sich stark abfallendem Boden – unter den letzteren übertritt die Länge der größten sogar vier Meter. Die Wichtigkeit der Siedlung wird auch dadurch gesteigert, daß sich die Häuser nicht wie gewöhnlich, in Gruppen, sondern zwischen zwei Gräben, beinahe in Reihen geordnet meldeten. Aus der Lehm- oder Sandförderungsgrube kam ziemlich reiches Fundmaterial ans Tageslicht (außer der gewöhnlichen Keramik z.B. auch österreichische Importgefäße). Aufgrund der Keramikbruchstücke kann man das Siedlungsdetail auf dem Bille-Hügel nicht nur auf die Arpadenzeit sondern auch noch auf die Zeit der Anjous, also ins 10.–14. Jahrhundert datieren.

1994 wurde eine Fläche von cca. 4,5 ha dokumentiert und freigelegt, in zwei Jahren konnte eine Fläche von insgesamt 7–8 ha, also ung. 85% der Förderungsstelle gerettet werden (die restliche Fläche von ung. 1 ha fiel leider der intensiven Erdeförderung zum Opfer). Insgesamt wurden 4455 archäologische Siedlungserscheinungen und 5 Gräber erschlossen. Unter den Siedlungserscheinungen sind zwischen dem Spätneolithikum und der modernen Zeit fast alle Kulturen bzw. Epochen der Geschichte des Karpaten-

beckens vom archäologischen Gesichtspunkt aus vertreten. Die Gräber sollen demgegenüber ins Neolithikum oder in die keltische Epoche gereiht werden.

Die wichtigsten Ergebnisse der Fundrettung sind je nach Epochen:

1. Gehockertes Skelettgrab der *Lengyel-Kultur* in der Sohle einer sehr tiefen Speichergrube. Die Beigaben: 4 Tongefäße, an einigen mit den Spuren roter Bemalung, Halskette aus Beinperlen.

2. Weitere auf die Oberfläche gebaute Häuser mit Grundgraben bzw. sonstige kleinere Objekte (Feuerstellen, Speichergruben, Lehmförderungsgruben) der im vorigen Jahr schon beobachteten *hochkupferzeitlichen Balaton-Lasinja-Kultur*. In den beiden Grabungskampagnen konnten wir insgesamt 8 große, in einigen Fällen mehrgeteilte Häuser mit Grundgraben aus dieser Epoche freilegen.

3. *Frühbronzezeitliche* Vorratsgruben.

4. *Spätbronzezeit, Urnenfelderkultur*: Vorratsgruben, geschmierte Feuerstellen in runden Gruben, Pfostenreihen bzw. zahlreiche große amorphe Lehmförderungsgruben. Die letzten zwei Siedlungserscheinungen weisen mit großer Wahrscheinlichkeit auf das Vorhandensein von Bindwerkhäusern mit Lehmewurf hin. Fundmaterial: Keramik von mehreren Kubikmetern, einige Bronzegegenstände: Scheibenkopfnadel, Fibel, Haken, aus Stein geschnitzte Gußform.

5. Sensationen dieses Jahres sind zwei *keltische Gräber* in gestreckter Lage, auf die wir im unteren Teil des nordöstlichen, steil abfallenden Hügelabhangs gestoßen sind. Beigaben: schnellrotierte Gefäße, Fibeln, eiserne Waffengürtel usw.

6. Auch in diesem Jahr fanden wir *römerzeitliche* Tegulafragmente bzw. – mit Metallsuchgerät – mehrere spätrömische Münzen. Die Tegulafragmente gerieten aber wahrscheinlich nur sekundär auf die Fundstätte, als Mauermittel awarischer bzw. arpadenzeitlicher Feuerungsanlagen. Gleichzeitig zeugen einige römerzeitliche Gruben über eine geringe Besiedlung des Bille-Hügels in der Kaiserzeit.

7. Weiteres Novum dieses Jahres war ein Siedlungsdetail aus der *Spätawarenzeit* und/oder aus dem 9.(?) *Jahrhundert* auf dem Bille-Hügel. Die mit Steinöfen versehenen Grubenhäuser, längliche „grabgrubenartige“ Gruben bzw. runde Speichergruben bedeuten nach aller Wahrscheinlichkeit den S–SO-Rand der auf dem benachbarten Kaszás-Hügel freigelegten awarischen Siedlung.

8. Die Mehrheit der erschlossenen Siedlungserscheinungen gehört zu den verschiedenen Abschnitten des ungarischen Mittelalters. Zum Vorschein kamen ung. 100 Grubenhäuser bzw. ebensoviele äußere Öfen sowie mehrhundert runde oder längliche Vorratsgruben. Die Lehm- oder Sandförderungsgruben enthielten gewöhnlich sehr reiches Fundmaterial aus dem 13.–14. *Jahrhundert*. Der sich am Ende der Arpadenzeit meldende, immer größere Lehmbedarf mag vermutlich mit der Verbreitung der auf die Oberfläche gebauten Bindwerkhäuser mit Lehmewurf zusammenhängen, obwohl von den letzteren wegen maschineller Abtragung der Humusschicht keine Spuren übrigblieben. Nur vereinzelte Spuren deuten darauf, daß der Bille-Hügel auch im späten Mittelalter nicht unbewohnt

war. Darauf weisen einerseits einige großen Vorratsgrube im unteren Teil des Hügels (der Mund einer der Gruben war rund, nach der Ausbeutung aber eckig), andererseits auf schnellrotierender Drehscheibe geformte grüne oder gelbe glasierte Keramik aus dem 15.–16. Jahrhundert, die auf den höher liegenden Hügelteilen, im Laufe von Geländebegehungen vor der maschinellen Humusabtragung gesammelt wurde.

Gabriella T. Németh–Miklós Takács

18/2. Lébény – Dömötör, Hugát (Kom. Győr-Moson-Sopron) (XVIII). Die Fundstelle von ung. 9 ha Ausdehnung ist ein sich an der nördlichen Grenze des Wasens (Hanság) befindender, sich früher aus dem Sumpf erhebender Insel, worunter sich eine 50 m dicke Schotterdecke hinzieht. Im März 1994, nach den humusabtragenden Arbeiten stellte sich heraus, daß es eine archäologische Fundstätte ist.

Die Freilegungen wurden auf zwei Flächen durchgeführt: Grabungsfläche „A“ war 110 m×90 m groß, die von der Grabungsfläche „B“ mit einem Feldweg getrennt war, letztere war 185 m lang, 77 m breit. Insgesamt wurden 33.459 m² durchgeforscht.

Den Lauf der Grabungsarbeit bestimmte die Intensität der Schotterförderung. Die Abtragung der oberen Humusschicht ließen wir fortdauernd machen. Von den archäologischen Objekten blieben nur die untersten Niveaus erhalten, auf deren Dokumentation und Freilegung besonderer Nachdruck gelegt war. Überwiegender Teil des archäologischen Materials kam in außerordentlich malmigem, stark erodiertem Zustand ans Tageslicht.

Nach der Humusabtragung kamen die Flecken von insgesamt 1080 Gruben zum Vorschein, wovon 786 Objekte dokumentiert werden konnten.

Auf der Grabungsfläche „A“ wurden ausschließlich die Objekte der klassischen und Zselizer Phase der Kultur der neolithischen W-Linienbandkeramik, darunter 3 Langhäuser mit Pfostenkonstruktionen und kultische Gruben mit weniger Keramik, mit Mahl- und Reibsteinen, mit Silexfunden und Tierknochen.

Auf der Grabungsfläche „B“ waren überwiegend frühkupferzeitliche Objekte vorhanden, wir fanden aber auch solche Gruben, deren Keramikmaterial den Übergang zwischen der neolithischen Lengyel-Kultur und der frühneolithischen Entwicklung darstellt. Vom Urnengräberfeld der frühbronzezeitlichen Makó-Gruppe wurde ein Grab mit drei Gefäßen freigelegt. Auch mehrere andere frühbronzezeitliche Objekte befanden sich diesem Gebiet.

István Zalai-Gaál

19. Megyaszó – Szelestező (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (V). Nach der Geländebegehung von István Kókai wurde die Authentisierung der oberpaläolithischen Siedlung begonnen. An der Grenze von Megyaszó und Monok, auf dem Szelesdach öffneten wir Suchgräben in 75 m Länge. Im Graben Nr. 7, stießen wir 70–100 cm tief auf die Kulturschicht. Oben auf dem zugeschütteten Bodenniveau bzw. in der oberen Schicht des Bodens deuten in situ liegende Tierknochen, Zähne, Ruß- und Ockerkörnchen auf das Siedlungsniveau.

Während der Ausgrabung – in erster Reihe von der Oberfläche bzw. aus der gestörten Humusschicht – sammelten wir mannigfaltiges typisches Gerätmateriale aus dem frühen Jungpaläolithikum in großer Anzahl.

1994 haben wir eine Grabungsfläche von 104 m² eröffnet, die Größe des in beiden Jahren erschlossenen Gebiets beträgt so 180 m². In den Schnitten erschlossen wir sowohl in der oberen (–40–50 cm) als auch in der unteren Kulturschicht (–100–110 cm) einige m² großes Siedlungsniveau in situ. Zwischen den beiden Kulturschichten befindet sich steriler Löß von durchschnittlich 60 cm Dicke. Das archäologische Material beider Kulturschichten ist einheitlich: ältere jungpaläolithische – Gravettien – Industrie.

Das Steinmaterial war von geringer Fauna, Holzkohle- und Ockerkörnchen und von aschigen Flecken begleitet. Fauna: Coelodonta, Equus, Bison (nach der Bestimmung von I. Vörös), die bodenkundliche Auswertung führt P. Csorba (Debrecen), die Rohmaterialanalysen S. Szakáll (Miskolc) durch; die geodätische Ermessung hat Gy. Juhász (Miskolc) gemacht.

Viola T. Dobosi–Katalin Simán

20/1. Mezökövesd – Fundort Nr. 3 (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (XVII). Der Fundort Nr. 3 der Autobahn M3 befindet sich links von der Landstraße Mezökövesd–Egerlövő.

1993 legten wir im 130 m langen, 3 m breiten Suchgraben ein Haus der bronzezeitlichen Gáva-Kultur, mehrere Gruben mit reichem Keramikmaterial und zehn sarmatische Gräber frei, die S–N gerichtet und meistens gestört waren. Ihre Beigaben: Gefäße, Fibel mit umgeschlagenem Fuß, Perlen, Eisenmesser. Sich von den Gräbern des sarmatischen Gräberfeldes etwas getrennt entdeckten wir auch W–O orientierte, sehr tiefe Gräber, die neben völlig durcheinandergeworfenen Skeletten Bruchstücke eines Schwerthes, zweiseitigen Beinkamm, bronzene Schnalle in sich bargen. Die Gräber haben wir als gepidisch bestimmt. Zwischen den sarmatischen Gräbern kamen auch Hausflecken zum Vorschein, in einem von diesen legten wir eine dreifache Bestattung frei: das ungestörte Grab einer Frau, eines Mannes und eines Kindes.

Emese Lovász

20/2. Mezökövesd – Mocsolyás-Fundort Nr. 6 (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (XVII). 1993 im Fundort Nr. 6 der Autobahn M3 waren neolithische Hausreste, eine Lehmförderungsrube, ein gehockertes Grab sowie ein muldenförmig ausgehöhlter ung. 50 cm tiefer, 2,50 m breiter Graben am ältesten. In seinem riesigen Fundmaterial gab es u.a. Fragment einer innenverzierten Röhrenfußschüssel.

Ans Tageslicht kamen noch je ein früh- und spätbronzezeitliches Urnengrab, Haus vom La Tène-Typ und überwiegend kaiserzeitliches Fundmaterial. Die 115 Objekte waren hauptsächlich sarmatische Gruben, vorgekommen sind noch vier Häuser und drei Öfen.

Zum Vorschein kam noch ein S–N orientiertes ungestörtes gut erhaltenes Skelett. Seine Beigaben: Bronzefibel mit Rippenverzierung, bronzener Armring mit offenen Enden, ein Spinnwirtel, ein kleines Gefäß und ein

Schleifstein. Bei der Aushebung fanden wir eine Bernsteinperle und eine römische Münze.

Judit Koós

20/3. *Mezőkövesd – Szentistván-Kaserne, Autobahn M3, Fundort Nr. 7* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (XVII). Im Laufe der Rettungsgrabung der Autobahn kamen im Jahre 1993 spätbronzezeitlich – früheisenzeitliche und arpadenzeitliche Siedlungsdetails vor. Die Mehrheit der freigelegten Objekte, mehr als 30 Gruben stammen aus der Bronze- oder Eisenzeit. Aus einem der Objekte kam die Seitenstange einer präskythischen Trense ans Tageslicht. Die übrigen Funde sind größtenteils Keramik, u.a. mit schön verzierten Tonperlen und Spinnwirteln. Fünf von den acht freigelegten Häusern stammten aus der Kaiserzeit, weitere drei aus der Arpadenzeit. Nur eines der letzteren hatte einen geschmierten Ofen, in den anderen konnten wir nur gelegentlich, einige Male gebrauchte Feuerstellen entdecken. An den kürzeren Seitenwänden der Häuser erschlossen wir die Stellen der Dachkonstruktion tragenden Pfosten. Die zutage gekommene Keramik ist mit Wellen- und Schneckenlinien sowie mit Radmuster verziert, es sind auch einige Kesselfragmente darunter.

László Révész

Mosonmagyaróvár – Raststätte bei Mosonszolnok S. Nr. 78

21/1. *Mosonszentmiklós – Privatfelder* (Kom. Győr-Moson-Sopron) (XVIII). In der Spurlinie der Autobahn M1 führten wir auf einer Fläche von ung. 5,4 ha Rettungsgrabung durch. 1993 kam 300 m lang die zusammenhängende einschichtige Siedlung der *Transdanubischen Linienbandkeramik* ans Tageslicht. Fünf Häuser mit Pfostenkonstruktion konnten komplett, drei nur teilweise freigelegt werden (ihre durchschnittliche Länge maß 25 m, ihre Breite 7 m, die Häuser waren an den beiden länglichen Seiten von aus Gruben unterschiedlicher Breite und Tiefe ausgestalteten Gräben begleitet). Alle waren NW-SO orientiert. Verstreut zwischen den Häusern haben wir einen aus 4 Backplatten bestehenden Ofenkomplex und die Trümmer von fünf alleinstehenden Öfen, sowie wenige Abfallgruben erschlossen. Das Fundmaterial besteht aus feiner Keramik mit Notenkopf- und Zselizer Verzierung der DVK, aus dickwandigen Speichergefäßen, aus Stein geräten und Mahlsteinfragmenten in großer Menge. In demselben Gebiet meldeten sich auch Objekte der *kupferzeitlichen Balaton-Lásinja-Kultur*: ein zweigeteiltes Haus mit Grundgraben (15×7 m) und ein kleineres Bauobjekt mit Pfostenkonstruktion, zahlreiche Vorrats- und Abfallgruben. Auf die naheliegende *bronzezeitliche* Siedlung deutet ein großes Gefäß mit Besenstrichverzierung, das aus einem neuzeitlichen Graben der Freilegung verstreut vorgekommen ist.

Ildikó M. Egry

In zwei, voneinander 120–140 m weit liegenden Gruppen legten wir *arpadenzeitliche* Häuser, Gruben, freistehende Öfen frei, ferner stießen wir auf einen *mittelalterlichen* Brunnen. In der Ecke der charakteristischen, in die

Erde eingetieften Häuser einer der Gruppen konnten wir sogar die 15–20 cm hoch aufgehenden Wände der geschmierten, ausgebrannten Öfen beobachten, in den Häusern der anderen Gruppe wiesen auf den Platz des Feuerraumes nur rötliche Verfärbungen hin. Bei den freistehenden Öfen gab es auch solche, die über zwei oder drei Feuerräume verfügten. Kennzeichnend ist im allgemeinen das ziemlich arme Fundmaterial. Tonkessel, Fragmente von mit eingeritzten Wellen- oder Schneckenlinien verzierten Töpfen und österreichische Töpferware sind für das 12.–13. Jahrhundert charakteristisch.

László Pintér

1994 wurden 3 Hektaren freigelegt.

Aus dem Zeitraum *des Neolithikums*, aus der späten – Notenkopf und Zselizer – Phase der *Transdanubischen Linienbandkeramik* legten wir 4 von tiefem Graben begleitete Häuser mit Pfostenkonstruktion vollkommen, 5 – die nur teilweise im Schnitt lagen – nur partiell frei. Zur Siedlung gehörten noch 268 Gruben, ein Teil davon sollte vermutlich zur Lebensmittelspeicherung gedient haben. Lehmewürfe von Öfen konnten wir in einem Fall im Inneren eines Hauses, an mehreren Stellen in den die Häuser begleitenden Gräben beobachten. Uns gelang auch die NW-Ausdehnung der Siedlung zu bestimmen, auf der Korrekptionsstraße erreichten wir sogar das N-Ende der Siedlung. In S-Richtung mag es sich nur in minimalem Maße ausgedehnt haben. Insgesamt tragen 18 Häuser und fast 500 Gruben der besseren Kenntnis dieser Epoche bei.

Aus der *Kupferzeit* erschlossen wir etwa 30 Gruben, 3 mit Grundgraben ausgestaltete Häuser sowie einen wahrscheinlich zur Siedlung gehörenden 80 m langen Graben und 30 m langen Grabenabschnitt der Kultur der *Balaton-Lásinja III-Furchenstich-Keramik*. Dem vorherigen Jahr gemäß fanden wir Keramikfunde dieser Epoche in wesentlich größerer Anzahl.

Im Areal des *arpadenzeitlichen* Dorfes legten wir in dieser Saison 30 in die Erde getiefte kleine Häuser mit Ecköfen, zwei Brunnen, vier Gruben und drei kleinere Gräben frei. Damit wurde auch die mittelalterliche Siedlung größtenteils erkennbar.

Ildikó M. Egry

Mosonszentmiklós – Gergelyhoma S. Nr. 50

21/2. *Mosonszentmiklós – Pál-Meierhof* (Kom. Győr-Moson-Sopron) (XVIII). Der Pál-Meierhof befindet sich auf einem sich 3–3,5 m hoch von seiner Umgebung erhebenden flachen Hügel von 80 ha Umfang am Rand des Wasens (Hanság), den in den feuchteren Zeiten Wasser (Sumpf) umnahm. Zu den Dämmen der zu errichtenden Autobahn M1 wird die Abtragung bzw. die Störung von 17 ha geplant.

Nach den Geländebegehungen, im Jahre 1993 ließen wir an den Hügelrändern auf einer Fläche von 4,2 ha den Humus abtragen, wo 1827 Objekte (Flecken) beobachtet und auf einer Fläche von 3 ha 1200 Objekte erschlossen werden. Folgende Epochen waren vertreten:

Neolithikum: Spuren einer DVK- (*Spätnotenkopf*-, *Zselizer*) Siedlung, hauptsächlich kleinere- größere Gruben. Ungewisse Spuren von mit Pfostenkonstruktionen aus-

gestalteten Häusern konnten bemerkt werden, wegen den Bodenverhältnissen und wegen Störungen der späteren Ansiedler waren aber keine genauen Beobachtungen möglich. Obzwar in kleiner Anzahl, kamen Funde der Phase II der *Lengyel-Kultur* (weiß auf rot bemalt) jedoch im ganzen Grabungsgebiet vor. (Freigelegte Objekte: Gruben, Detail eines Kreisgrabens.)

Kupferzeit: Die Mehrheit der freigelegten Objekte und des Fundmaterials gehört zur *Ludanice-Gruppe*. Bisher wurden drei große (24×9 m) Bauten mit Grundgräben konstatiert. Die Bauten sind mit sog. bienenkorbähnlichen Gruben, mit Rohmaterialförderungs- und sonstigen Gruben umgeben, mit sehr reichem Fundmaterial (in erster Reihe mit Keramik). In mehreren Gruben beschüttet stießen wir auf ganze Gefäße und Tiere. Aus einer Grube kam ein 40 cm langes unversehrtes Tonrhyton vor, in der Begleitung von 9 Gefäßen. Sporadische Funde der *Boleráz-Gruppe* wurden an mehreren Stellen der Siedlung festgestellt.

Bronzezeit: Makó-Kultur: Mehrere Gruben und Überreste von drei Brandgräbern mit bedeutendem Fundmaterial haben wir erschlossen. *Kisapostag-Kultur:* ein Skelettgrab in Hockerlage und sporadische Funde kamen zum Vorschein.

Späteisenzeit: 11 viereckige, in die Erde eingetiefte Wohnhäuser wurden freigelegt, mit keltischen (LT C) Funden.

Römerzeit: einen Brunnen, einige Gruben sowie Gräben wurden mit Keramikfunden des 2. Jahrhunderts freigelegt.

Völkerwanderungszeit: Grab aus dem 5. Jahrhundert mit römischer Keramikbeigabe und mit einer mit Zelleneinlage verzierten vergoldeten Bronzeschnalle. Ein in die Erde eingetiefte *awarische* Haus aus dem 8. Jahrhundert.

Mittelalter: zwei *arpadenzeitliche* Wohnhäuser und Überreste von freistehenden Öfen wurden erschlossen.

1994 wurden 1720 Objekte freigelegt und dokumentiert. Die Verteilung der Objekte ist folgendes:

DVK – 230 Gruben der zur *späten* (*Notenknopf-Zselizer*) Phase der Kultur gehörenden Siedlung kamen mit reichem Fundmaterial (hauptsächlich mit Keramik) ans Tageslicht. Keine Bauten der Siedlung konnten wegen den späteren Störungen beobachtet werden, wir haben aber zahlreiche Erscheinungen konstatiert, woraus auf die Stellen der Bauten und auf die Größe der Siedlung gefolgert werden konnte.

Lengyel-Kultur – Siedlungen von zwei einander folgenden Phasen (II–III) der Kultur wurden freigelegt. Phase II vertreten Gruben an der NO-Seite des Hügels, in der Phase III melden sich große (20×8, 25×8 m) Wohnhäuser mit Grundgraben sowie mit den dazugehörenden Vorrats- und Baugruben, die Überreste von 6 Gebäuden konnten beobachtet werden. Vier davon waren Megaronhäuser, zwei bestanden aus einer Halle. Leider befanden sich vier Gebäude teilweise außerhalb unseres Grabungsgebiets, sie konnten also nicht vollkommen freigelegt werden.

Ludanice-Gruppe – Zahlreiche Gruben mit reichem Fundmaterial und Überreste von Wohnbauten mit Grundgraben wurden erschlossen.

Auch ein Skelettgrab in Hockerlage kam ans Tageslicht, mit Gefäß- Stein-, Knochengerät- und Ockerklumpenbeigaben. In mehreren Fällen kamen unversehrte Gefäße oder ganze Tiere enthaltende Gruben ans Tageslicht.

Bronzezeit: Aus Gruben bestehende Siedlung der frühbronzezeitlichen *Makó-Kultur* sowie ein Brandgrab. Auch solche Gruben kamen vor, die Fundmaterial aus der späten Phase der Frühbronzezeit (Frühbronzezeit III) enthielten.

Kelten – Ein in die Erde getieftes LT C-Wohnhaus wurde freigelegt.

Völkerwanderungszeit – Ein Grab aus dem 5. Jahrhundert (hunisch?) und zwei awarenzeitliche Bestattungen kamen zum Vorschein. Das Grab aus dem 5. Jahrhundert barg einen grauen Krug mit eingeglättetem Netzmuster und stark korrodierte Eisengegenstände, in den awarenzeitlichen Gräbern gab es einen Eisenmesser und einige Perlen.

Mittelalter – Erschlossen wurden ein in die Erde getieftes Wohnhaus mit geschmiertem Ofen sowie die Überreste eines freistehenden Ofens.

Wir haben noch drei Skelettgräber in Hockerlage ohne Beigaben gefunden, deren Alter ungewiß ist.

András Figler

Nagyfüged – Ejzella S. Nr. 120

22. Nagyűd – Középrépaszta (MRT Bd. 4, Fundort Nr. 51/3). (Kom. Veszprém) (XXIII). Unsere Freilegung 1993 fortgesetzt haben wir 4 weitere Schnitte auf einer Fläche von 300 m² geöffnet. Das früheste Fundmaterial vertreten die Denkmäler der *Veszprémer-Gruppe* der nordtransdanubischen *Inkrustierten Keramik*. Vielleicht Siedlungsgruben mit Gefäß- und Tierknochenfragmenten. Wir konnten keine auf eventuelle Brandschüttungsbestattung hinweisende menschliche Asche beobachten. Ihr Fundmaterial scheint mit dem der *frühen Hügelgräberkultur* gemischt zu sein.

In diesem Jahr entdeckten wir keine ungestörte Hügelgräber- und früheisenzeitliche Bestattungen.

Vom auf das Ende des 4., auf den Anfang des 5. Jahrhunderts datierbaren, aus Skelettgräbern bestehenden Gräberfeld legten wir weitere 10 Gräber frei. 9 Gräber sind wie im Gräberfeld gewöhnlich, W(Kopf)–O orientiert. Das Kindergrab Nr. 38 ist von entgegengesetzter Orientierung. Fast alle sind geplündert. Bedeutendere Beigaben, Teile einer Halskette ließen die Räuber im Grab Nr. 40 (polyedrische Karneolperle, Bernsteinperlen, Glasperlen, kleines dünnes, münzenartiges Bronzeblech). Eine neuere, auf die Bestattungsart hinweisende wichtige Beobachtung konnten wir im Grab Nr. 41 machen, in dessen W-Teil auf Totenbahre hinweisende Holzverfärbungen dokumentiert werden konnten.

Wahrscheinlich zu diesem Gräberfeld gehört auch das freigelegte Grabensystem.

Die Bearbeitung der anthropologischen Funde führt Kinga K. Éry durch, die naturwissenschaftlichen Analyse der Glasmuster macht Márta Járó.

Gábor Ilon

23. Nagyűt 4 – Göbölj-járás II (Kom. Heves) (IX). Auf der Spurlinie der geplanten Autobahn M3 legten wir auf einem langgestreckten Hügelrücken 7000 m² frei.

Die zur *spätäolithischen Pécel/Baden-Kultur* gehörende Siedlung besteht aus zwei Dutzend Abfallgruben,

fast in allen mit Feuerungsspuren. In zwei Fällen gab es in der Einfüllung Lehmewurfstücke in großer Menge. Aus den Gruben kamen Tierknochen und Keramik in riesiger Menge vor. Unter den Knochen sind viele Fischreste, Muschel- und Schneckenschalen. Die Keramik ist wie gewohnt: dunkel, poliert, mit geglätteter Oberfläche. Als „Kleinfunde“ können Spinnwirtel oder Webstuhlgewichte, geschlagene Obsidianschlingen und der Bruchstück einer geschliffenen Steinaxt erwähnt werden. Hervorragender Fund ist das Fragment eines aus weißem Marmor geschliffenen Kugels (Würdezeichen?).

Die Spätbronzezeit vertreten zwei Gruben mit weniger, atypischer Keramik.

Fast auf der ganzen freigelegten Fläche meldeten sich römische barbarische Siedlungserscheinungen. Die aufeinander gegrabenen Objekte zeugen davon, daß sich hier die Sarmaten in mehreren Wellen angesiedelt hatten. Die bisher freigelegten 6 Häuser sind N-S orientierte einräumige Gebäude, die in quadratischer Form mit abgerundeten Ecken, halb in die Erde eingetieft errichtet wurden. In zwei Fällen konnten wir aufgrund von drei in die Mittelachse eingegrabenen Pfostenlöchern eine Dachkonstruktion mit Zweigpfosten und mit Pfette rekonstruieren. Wir stießen auf keine Spuren von abgestampftem oder verschmiertem Boden, die Stelle des Eingangs haben wir an der O-Seite bemerkt. Nur in einem einzigen Haus gab es Feuerstelle, eine stark durchgebrannte Fläche von 30×40 cm in der NW-Ecke. Die meisten Objekte sind Gruben, neben Lehmförderungsgruben sind bienenkorbformige Getreidegruben in bedeutender Zahl vertreten. Mehrere Gruben und einige N-S verlaufende Gräben waren zu registrieren. Beachtenswert ist der Komplex eines Brunnens und eines Grabens, die wahrscheinlich als Tränke gedient haben.

Die Mehrheit des sarmatenzeitlichen Fundmaterials bildet die Hauskeramik, aber auch die fein geschlämmte graue und rote Prunkkeramik ist mit mannigfaltigen Formen und weniger eingeglätteter Dekoration anwesend. Unter den wichtigeren Funden sind Terra sigillata-Fragmente, einige Perlen sowie Spindelscheiben zu erwähnen. Das ärmliche Metallmaterial beschränkt sich auf ein Fibelfragment und auf winzige Bronzegegenstände. Anhand der vorgekommenen Gegenstände können wir die Siedlungen auf das 1.–2. Jahrhundert datieren.

Aus der Spätawarenzeit kamen mehrere einander schneidenden Gruben, ein Brunnen und ein Ofen ans Tageslicht. Die Wölbung des in die Erde eingegrabenen Backofens blieb 40 cm hoch erhalten. Die Keramik ist charakteristisch, Kammverzierung mit Wellenlinien kommt manchmal auch am Rand vor. Wand- und Henkelbruchstücke einer Backglocke sowie aus Knochen und Ton gefertigte Spinnwirtel datieren noch die Siedlungen auf das 8.–9. Jahrhundert.

Csilla Ács

Nemesvámos – Baláca, römische Villa S. Nr. 51

24. Novajidrány – Sárvár (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (XVII). Wir setzten die Freilegung im keltischen Gräberfeld fort, im Laufe der Arbeit kamen wir bis zur Grabnummer 18. 1993 kamen zwei Brandbestattungen zum

Vorschein. Anhand der Keramik- und Metallfunde kann das Gräberfeld auf die erste Hälfte des 4. Jahrhunderts v. Chr. datiert werden.

Magdolna B. Hellebrandt

Nyáregyháza – Fundort Nr. 16 S. Nr. 67

Nyíregyháza – Császárszállás S. Nr. 80

25/1. Nyíregyháza – Manda bokor, Fundort Nr. 23 der Autobahn M3 (Kom. Szabolcs-Szatmár-Bereg) (XXI). Im Laufe der vorangehenden archäologischen Freilegung der geplanten Straße erschlossen wir 1994 mehr als 400 Objekte einer sich weit ausgedehnten skythenzeitlichen Siedlung. Im Fundmaterial sind neben handgeformten Gefäßen viele scheibengedrehte Näpfe. In Abfallgruben fanden wir in zwei Fällen reich geschnitzte Beingegenstände, eines der beiden mag die Verzierung eines Dolchgriffes gewesen sein. In die skythenzeitliche Siedlung wurden in der keltischen Epoche ein Haus und einige sonstige Objekte eingegraben. Während der Ausgrabung kamen auch früharpadenzeitliche Ofengruppen ans Tageslicht.

Auf demselben Fundort legten wir 46 Gräber eines spätawarischen Gräberfeldes mit ärmlichen Beigaben frei. Allgemein sind die Fleischbeigaben an den Füßen.

Eszter Istvánovits

25/2. Nyíregyháza – Polyákbokor, Bogár-Gehöft (Kom. Szabolcs-Szatmár-Bereg) (XXI). Im Laufe der vorangehenden archäologischen Freilegung der geplanten Autobahn M3 setzten wir die im Jahre 1993 begonnene Erschließung des unter der Nummer 11 registrierten Gebiets fort. Während der Arbeit erschlossen wir 148 Objekte, deren Mehrheit aus der Epoche der Gáva-Kultur stammt. Ein Teil der Gruben ist sarmatisch. Wir fanden einige Objekte auch aus dem 8.–9. Jahrhundert – darunter einige Häuser –, die auf die Landschaft Bereg charakteristische körnige Keramik enthielten.

Eszter Istvánovits–Katalin Almássy–
Katalin Kurucz–Béla Varga

26. Nyírmada – Vályogvető (Kom. Szabolcs-Szatmár-Bereg) (XXI). 1993 kam ein zur Felsőszöcs-Kultur gehörendes „Gefäßdepot“ zum Vorschein. Die Fundrettung begann aufgrund der Meldung im Jahre 1994, wir haben 36 Objekte, darunter ein Haus(?) freigelegt. Die zutage geförderte Keramik ist außerordentlich reich.

Eszter Istvánovits

27. Ordacsehi – Meierhof (Kom. Somogy) (XIV). Auf der geplanten Spurlinie der Autobahn M7 wurde 1994 eine zusammenhängende Fläche von 60×70 m² freigelegt. Fast die Hälfte der vorgekommenen 200 Objekte gehört zur im Komitat bisher noch unbekannten spätkupferzeitlichen Kostolac-Kultur. Auch die Zahl der Siedlungsobjekte der mittelläolithischen Balaton-Lásinja-Kultur ist bedeutend. Aus der frühbronzezeitlichen Kisapostag-Kultur kamen einige Gruben und 6 Urnengräber zum Vorschein, von denen

nur eins intakt war, die übrigen waren vom Pflügen bzw. von späteren Objekten zerstört. Bedingungsweise können auch 7 Hockergräber ohne Beigaben in die gleiche Epoche gehören. Die mittlere Bronzezeit vertreten einige Gruben der *Kultur der Inkrustierten Keramik*, die *keltische Epoche* Gruben und ein Ofen mit Scherbenfundament (LT C2–D1). Das *römerzeitliche* Fundmaterial (darunter das Fragment einer gestempelten Terra sigillata-Nachahmung) stammt aus kleinen viereckigen Objekten mit gestampftem Boden und aus Gruben (2.–3. Jh.). In östlicher und westlicher Richtung an beiden Seiten des Fundorts steckten wir Suchgräben ab, wo aufgrund der Luftaufnahmen Umfriedungsgräben zu ahnen waren. An der Stelle des angenommenen Grabens fanden wir große, tiefe Gruben (mit Keramik der Kisapostag-Kultur). Zusammen mit den Suchgräben beträgt das durchgeforschte Gebiet ung. 6000 m².

Szylvia Honti

Öcsény – Sovántelek S. Nr. 52

Örménykút – Fundort Nr. 3, Décsi-Grundstück S. Nr. 122

28. *Pilismarót – Bitóc* (Kom. Komárom-Esztergom) (V). 1993 haben wir die Freilegung des Siedlungsflecks Bitóc II beendet. Die erste Phase der in der Umgebung von Pilismarót im Jahre 1980 begonnenen *paläolithischen* Siedlungsforschung wurde abgeschlossen. Mit neun Ausgrabungen erschlossen wir 5 zeitgemäße jungpaläolithische Jagdlager: die von Pálrét, Tetves, Diós, Bitóc I und Bitóc II. Die Bearbeitung des Fundmaterials wurde angefangen.

Im Laufe unserer weiteren Geländebegehungen werden die Terrassenränder zwischen den Gemeinden Bitóc-Pilismarót durchgeforscht, in der Hoffnung weiterer Siedlungen.

Viola T. Dobosi

29. *Polgár – Fundorte Nr. 1–34 (Pap-Gehöft)* (Kom. Hajdú-Bihar) (VIII). Auf den Fundorten Nr. 1–34 der Autobahn M3 zeigt die heutige Oberfläche des Gebietes ein verhältnismäßig flaches, gleichmäßiges Bild. Das Plateau fällt ausgeglichen nach dem Selypes-Bach. Während der Abtragung der Humusschicht wurde klar, daß die nach dem letzten Glazial entstandene ursprüngliche Oberfläche viel mehr gegliedert als diese war. Zwei zusammenlaufende Sandrücken und der Tal zwischen ihnen waren 30–150 cm dick vom Humus bedeckt.

So entstand die merkwürdige Situation, daß die von der Erosion abgetragene jüngere Humusschicht mit den jüngeren Funden nach unten kam. Anschauliches Beispiel dafür ist z.B. diejenige Erscheinung, als die in der Kupferzeit eingegrabenen Gräber an einigen Stellen der heutigen Oberfläche näher liegen, als die um mehrere Jahrtausende jüngeren Objekte der Kelten oder der römischen Kaiserzeit.

1993 wurde der Humus auf der Spurlinie auf einer Fläche von 11 ha 20–150 cm tief abgetragen.

Mehr als 500 archäologische Objekte (Siedlungsercheinungen: Gruben, Häuser, Öfen sowie Gräberfeld-details aus mehreren Epochen) wurden bezeichnet und dokumentiert. 197 Objekte wurden eingemessen und fest-

gesetzt, aber noch nicht freigelegt. 122 wurden erschlossen und dokumentiert.

Der Fundort kreuzt die N–S gerichtete Uferlinie des Selypes-Bachs, das von Funden überfüllte Gebiet zeigt den „historischen Abdruck“ von 6000 Jahren.

Nach den bisherigen Angaben stammen die Funde aus folgenden Epochen:

- *frühes und mittleres Neolithikum* (die Epochen Szatmár II, Esztár, Tiszadob und Bükk)
- *das ganze Äneolithikum* (Tiszapolgár, Bodrogresztúr und Baden)
- *einige Phasen der Bronzezeit* (frühbronzezeitliche Nyírség-Kultur; spätbronzezeitliche Urnenfelder- und Gáva-Kultur)
- *Späteisenzeit: La Tène C–D*
- *römische Kaiserzeit* (Sarmatenzeit)
- *Landnahmezeit*
- *Arpadenzeit*

Zsigmond Hajdú–
Márta Sz. Máthé

Rajka – Hosszúföldek S. Nr. 53

Rácalmás – Göböljárás S. Nr. 107

Salköveskút – Dorfende von Söpte S. Nr. 54

30. *Sarkad – Peckesi-Hügel* (Kom. Békés) (II). 1993 setzten wir die Freilegung auf dem bronzezeitlichen Tell fort. Im Schnitt Nr. 2 legten wir ein weiteres Niveau, das von Nr. 5 frei, wir haben die Bodenniveaus und Pfostenlöcher von einstigen Wohnbauten erschlossen. Im Fundmaterial melden sich auch im weiteren die Keramikbruchstücken der *Ottomány-Kultur*, Tierknochen, Muschelschalen. Besonders erwähnenswert sind einige Obstkerne und ein kleines Bronzefragment.

Pál Medgyesi

Sárvár – Végh-Hügel S. Nr. 55

31. *Sávoly – Babócsa-Hügel* (Kom. Somogy) (XIV). 1993 haben wir auf dem im Rahmen des Kleinbalaton-Programms zu überflutenden Gebiet ein Hügelgrab identifiziert. Mit einem Suchgraben haben wir den Hügel von 25 m Durchmesser und 2 m Höhe durchgeschnitten, worunter 3 in ziemlich gutem Zustand erhaltene Urnengräber lagen. Die Urnen standen in mit senkrechten Wänden ausgestalteten Grabgruben. Sie waren mit je einer Schüssel bedeckt, die im Grab Nr. 1 wurde unausgebrannt über die Aschen gelegt. Die Schüsseln sind in Schwedenhelm-Form ausgestaltet, sie sind mit umgerillten Buckeln und Buckelgruppen oder mit von eingeritzten Linien ausgefüllten Dreiecken verziert, Metallbeigaben gab es nur wenig. Die Gräber sind auf das Ende der *Hügelgräberkultur* und auf den frühesten Anfang der *Urnenfelderkultur* zu datieren und sind als unmittelbare Vorläufer der frühen Urnenfeldergruppe in der Umgebung des Plattensees zu betrachten.

1994 fanden wir nur im S-Teil des Hügels Gräber, darunter 2 Urnengräber und ein Brandschüttungsgrab, die in die *späte Phase der spätbronzezeitlichen Hügel-*

gräberkultur zu reihen sind. Aufgrund der Schichtenfolge des Hügels sind die Bestattungen nicht zur gleichen Zeit in die Erde geraten, über einem der Gräber zog sich nämlich eine auf eine große Brandstätte hinweisende durchgebrannte verkohlte Schicht hin. Im Hügelzentrum befand sich kein Grab, nur zwei flache Gruben, die anhand der aus der Erde des Hügels vereinzelt vorgekommenen Scherben vermutlich zur *hochkupferzeitlichen Balaton-Lasinja-Kultur* gehören.

Szilvia Honti-Péter Gergely Németh

Sopron – Potzmann-Flur S. Nr. 56/2

32. Százhalombatta – Erdburg (Kom. Pest) (XLVI). Im August 1993 führten wir die Freilegung der *bronzezeitlichen* Tellsiedlung fort.

Die Arbeit fing mit der Reinigung des Hauses aus der Koszider-Periode an (Haus Nr. 1). Nach der Abtragung des Niveaus II begann die Freilegung des Bodenniveaus III, das zweimal erneuert wurde. In der NO-Hälfte des Hauses war der Boden von mehreren Gruben zerstört, woraus wir mehrere Kilogramm Erdmuster nahmen, die an Ort und Stelle abgeschlämmt wurden. Im Haus fanden wir drei runde, in „Schwimmgürtelform“ gebaute Feuerstellen. Auf einer von diesen war gut zu beobachten, das sie rundherum verputzt war. Das Innere des Kreises war hart, gut ausgebrannt, rot.

Außerhalb der SW-Abschlußmauer des Hauses stießen wir auf die schmale Straße (ung. 80 cm breit), dann legten wir damit parallel das Haus Nr. 2 frei. Nach der Entfernung der Trümmer waren die Mauer gut zu verfolgen. Der Boden ist grau. Das S-Ende des Hauses kann wegen der Zerstörung durch die von oben her ausgehenden Gruben nicht genau geklärt werden (u.a. mit schönem spätbronzezeitlichen Material der *Urnfelderkultur*).

In den Häusern gab es verhältnismäßig wenige Funde, es sind *Vatya-Koszider*-Scherben, Näpfe, Schüsseln, eine Bronzenadel und eine Bronzespirale. Den Abfall fand man auf die Straße geworfen.

Südlich des Hauses Nr. 2 legten wir ein ovales Nebengebäude frei, mit von Pfostenlöchern angedeuteten Rändern. Es wurde 10 cm tief vom damaligen Gehniveau gegraben, sein Boden ist grau, schlecht geschlemmt, wir haben daraus Bodenmuster genommen. In einer Grube nicht weit vom Nebengebäude fanden wir neben unversehrten Gefäßen auch eine Bronzenadel.

Die Straße haben wir auch außerhalb der N-Abschlußmauer des Hauses Nr. 1 erschlossen, parallel kam die Mauer des Hauses Nr. 3 vor, dessen Gehniveau von zwei großen Gruben zerstört war, so konnte hier kein Bodenniveau beobachtet werden.

An der Ausgrabung nahmen außer ungarischer Studenten auch schweizerische und englische Studenten teil.

Ildikó Poroszlai

Százhalombatta – Dunafüred S. Nr. 59

33. Szentgál – Tüzkövesberg (MRT Band 2, Fundort Nr. 43/4) (Kom. Veszprém) (XXVIII). Wir setzten die Erforschung des *prähistorischen (neolithischen)* Werkstatt-

und Bergbaugebiets fort. Mit einer Reihe von 500 m langen parallelen, voneinander 10 m weit abgesetzten Sonden von geringer Tiefe bestimmten wir die O-Grenze der Radiolarit-Ausdehnung, zugleich die sich am Fuß des Tüzkövesbergs zeigenden Siedlungs- und Werkstattflecken mit dem Grabungsgebiet der Jahre 1983–1985 verbunden. Die bearbeiteten Spalten, Schlagsteine sammelten wir durch lokale Sortierung ein. Im auf der Grabungsfläche des Jahres 1985 geöffneten Suchgraben legten wir eine Bergbaustrecke frei, die hier die erste eindeutige Strecke ist. Entlang der Sondenreihe kamen mehrere Werkstattflecke und ein Schlagsteindepot vor, außer diesen ermaßen wir auch noch einige *spätbronzezeitliche* Hügelgräber, die früher unbe-kannt waren.

1994 führten wir die Erforschung der Förderungsstätte fort, 5 neuere Bergbaustrecken wurden identifiziert. Ihre vollkommene Freilegung war wegen den Terrainverhältnissen nicht möglich, die Art und die Methoden der Förderung konnten aber beobachtet werden. Der tiefste Punkt der größten Strecke lag fast in 3 m. Diese Bergbaustrecke kann anhand des Grundrisses mindestens als eine doppelte Strecke betrachtet werden. Die weiteren Strecken waren von bescheidener Größe bzw. ihre genaue Dimensionen sind noch nicht bekannt. Die Ausförderung wurde mit der Hilfe von Schlagsteinen, vermutlich Keilen und durch Wärmewirkung (Feuerung, Frieren) gemacht. Auf die aus dem Bergbau gewonnenen Endprodukte weisen abfällige Feuersteinblöcke von durchschnittlich 0,5–5 kg Masse hin. Wir konnten holzkohlenhaltige Flecke auf der mergeligen Oberfläche des Fadengesteins identifizieren, die hoffentlich auch zur Zeitbestimmung geeignet werden. Die unterschiedliche Größe und Form der Bergbaustrecken deutet an verschiedene Förderungsmethoden, was wahrscheinlich Bergbauobjekte abweichenden Alters vermuten läßt.

Katalin T. Bíró–Judit Regenyé

34. Szolnok – Alcsi-Insel (Kom. Jász-Nagykun-Szolnok) (XXXIV). Im Laufe der Bauarbeiten der Landstraße Nr. 4 wurde hier eine Förderungsstätte abgestochen. Die Fundstelle befindet sich auf dem einstigen Hochufer der Theiß.

Während der Fundrettung im Jahre 1993 kamen 5 *späteisenzeitliche* Häuser (bzw. noch ein sechstes?, davon etwas weiter) ans Tageslicht. Die erwähnten Wohnbauten lagen auf einer Fläche von ung. 40–50×15–20 m, meistens ziemlich nah aneinander. Die Gruben waren rechteckig, von 4–5,5×3–4 m Größe, NO–SW gerichtet. An ihren kürzeren Seiten wiesen Pfostenlöcher auf die Dachkonstruktion hin. Keine unmittelbar zu den Häusern gehörenden Feuerstellen/Öfen kamen vor, auf den Hausbau der *Kelten* typische Bermen waren aber vorhanden. Im Fundmaterial sind die aus feinem Ton gedrehten, bräunlichgrauen Schüsseln mit S-Profil typisch. Auch handgeformte, blumentopfartige Gefäße mit plastischer Verzierung sowie stempelverzierte Keramik kamen vor. Wir fanden auch noch einen Glasarmband, mehrere Eisengegenstände, einige Mahlsteine und Spinngewichte. Die keltische Siedlung kann annähernd auf das 3.–2. Jahrhundert v. Chr. datiert werden.

János Cseh

Von den 13 freigelegten Objekten wurden außer der keltischen Häuser auch vier *arpadenzeitliche Häuser* erschlossen. Wir haben auch noch unregelmäßig liegende Gräben gefunden, einer von denen stammt anhand seines Fundmaterials eindeutig aus der Arpadenzeit, die übrigen können mangels Funde nicht datiert werden. In jedem arpadenzeitlichen Bauobjekt gibt es Feuerstelle oder Ofen. Wir stießen weder auf Pfostenlöcher noch auf die Dachkonstruktion der Häuser hinweisende Spuren, in zwei Häusern deuten die dort gefundenen Lehmewurfstücke auf gelehnte Mauerkonstruktion mit Flechtwerk hin. Typisch sind die mit Wellenlinien verzierten Töpfe mit profiliertem Rand. Ein Teil des Fundmaterials gelang bestimmt sekundär in die Häusergruben. Interessant sind ein Beinschlittschuhpaar und ein Rindschädel vom Boden desselben Hauses.

Zoltán Polgár

35. *Tatabánya – Bánhida, Melonenfelder* (Kom. Komárom-Esztergom) (LIII). 1993 kamen aus dem zur *Kultur der Inkrustierten Keramik* gehörenden Gräberfeld weitere 10 Bestattungen ans Tageslicht. Die Gräber befinden sich in regelmäßigen, N–S orientierten Grabreihen. Oft kommen mit Steinpackung umgelegte Bestattungen vor (4 Gräber). Bei der Beerdigung wurden die Aschen entweder auf den Boden des Grabes gestreut oder in Urnen und in sonstige Gefäße gelegt. Neben den reichen Keramikbeigaben kamen aus einigen Gräbern auch Bronzegegenstände zum Vorschein, u.a. Bronzeringfragmente und kleine Bronzekugeln, aus dem Grab Nr. 18 eine aus Bernsteinperlen und bronzernen Spiralröhrchen bestehende Halskette und eine Nadel. In zwei Gräbern gab es auch Tierknochen. Bei einigen Bestattungen kann man mit Sicherheit nachweisen, daß dort mehrere Menschen (Erwachsenen und Kinder) in dieselbe Grabgrube bestattet wurden. Bisher ist im Gräberfeld das Grab Nr. 18 am reichsten, woraus 45 Beigaben ans Tageslicht kamen. Zum Vorschein kam noch ein zur *späten Tokoder Gruppe* gehörendes Grab (Nr. 24).

Wir führten auch die Freilegung der Siedlungsercheinungen der *Hügelgräberkultur* fort. Wir konnten ein weiteres Detail des im vorigen Jahr vorgekommenen Gebäudes und das Detail einer Grube erschließen. Das Fundmaterial bestand größtenteils aus Hauskeramikbruchstücken, Tierknochen, Fragmenten von Schüsseln mit zipfeligem Rand und aus Tierknochen.

Frau Kis, Julianna Cseh

Tatabánya – Dózsakert S. Nr. 89

36. *Túrkeve – Terehügel* (Kom. Jász-Nagykun-Szolnok) (XXXIV). Wir setzten die 1985 begonnene Freilegung der *bronzezeitlichen* Tellsiedlung fort. In der 8. Grabungssaison wurden zwei Verschmierungen des Siedlungsniveaus Nr. 7 und die Trümmer des Niveaus Nr. 8 erschlossen.

Im Niveau Nr. 7/A kamen die Details von vier benachbarten Häusern aus der gleichen Zeit zum Vorschein, die sowohl in Größe als auch in Orientierung (NO–SW) mit unseren im Laufe der Erschließung des Bodens vom Niveau Nr. 7 gemachten Beobachtungen übereinstimmten. Die

Mauern aller vier Gebäude waren bloß 16–20 cm dicke, mit dünnen Stangen versteifte Lehmmauer.

Nur nach der Abtragung der Trümmer stellte sich heraus, daß das früher für eine Einheit gehaltene Haus Nr. 1 Überreste von zwei Gebäuden in sich barg. In einem der Gebäude trennte eine schmale innere Teilungswand einen 2 m langen Raum ab. Neben der Teilungswand befand sich eine runde Lehmverschmierung von 80 cm Durchmesser. Das andere, 5 m breite Gebäude war von zwei Teilungswänden in drei Räume gegliedert, in der Mitte des größten Raums mit einer runden, mit Rand versehenen Feuerstelle.

Im Haus Nr. 2 wurde eine Teilungswand, in der Ecke des O-Raums eine verschmierte Tonplatte gefunden.

Im kleinen Detail des Hauses Nr. 3 gelang ebenfalls eine runde Lehmverschmierung zu erschließen.

Im Niveau 7/B: wir legten die früheste Bauphase der vier Gebäude frei, die den ursprünglichen Zustand des mehrmals erneuerten Niveaus zeigte. Die Orientierung der Häuser ist auch hier NO–SW.

Im Haus Nr. 1/A meldete sich ein Raum, in dessen Mitte eine runde Feuerstelle stand. Haus 1/B: 5,80 m lang, 4,60 m breit. Von seiner inneren Wand war es in zwei Räumen (von 1,70 m und von 3,70 m Länge) gegliedert. Im größeren Zimmer gab es eine runde Feuerstelle sowie eine kreuzförmige Verschmierung (Sockel?). Neben dem Haus haben wir auch eine äußere Feuerstelle beobachtet.

Haus Nr. 2: hier gab es keine innere Teilungswand. Auf dem Boden waren auch hier kreuzförmige Verschmierungen sowie die Reste eines eckigen Ofens.

Haus Nr. 3: breiteres, als die der jüngeren Phase, ein kaum 30 cm schmales Gäßchen vom Haus Nr. 1/B her.

Die Gleichzeitigkeit der freigelegten Häuser bewiesen in diesem Niveau die kreuzförmigen (Sockel)Verschmierungen.

Aus dem Schutt des Niveaus Nr. 8 zeichneten sich die Überresten von vier benachbarten Häusern ähnlicher Anordnung ab. (Vorstellbar ist, daß die in der Mitte des Schnittes liegenden zwei Gebäude miteinander in Zusammenhang stehen.) In diesem Niveau setzten wir ebenfalls die Spuren einer mit dicken Pfosten versteiften, breiten Lehmmauer fest.

Beide Niveaus gehören zur Zeitspanne der *frühbronzezeitlichen Ottományer Kultur*, wir fanden Gefäßfragmente mit charakteristischem eingeritztem Zickzackmuster.

1994 führten wir die Abtragung des Bodens des Wohnniveaus Nr. 8 fort. Das Haus Nr. 1 war 500 cm breit, seine 30 cm dicke Mauer war von regelmäßiger doppelter Pfahllochreihe angedeutet. In seiner Achse standen pfette tragende Pfosten, in der Mitte befand sich eine runde verschmierte Feuerstelle. Das Haus Nr. 2 war 420 cm breit, an seine Mauer wurde ein eckiger Ofen gebaut. Die Mauern waren von außen her verschmiert, wir haben nur wenige Pfostenlöcher freigelegt, in erster Reihe bei den Ecken. In der Längsachse war auch hier eine Pfostenlochreihe zu bemerken. Nur Details der Häuser Nr. 3 und 4 fielen in den Schnitt. Neben der inneren Teilungswand des Hauses Nr. 3 wurden mehrere unversehrte Gefäße und zwei auf den Boden geklebte Gefäßhalter sowie die Trümmer eines runden Ofens und einer ovalen Feuerungsplatte freigelegt. Die Sohlen der zwischen den Häusern verlaufenden engen

85–100–140 cm breiten Gäßchen wurden muldenförmig vertieft, wahrscheinlich wegen der schnelleren Ableitung des Regenwassers.

Von den Häusern des Niveaus Nr. 9 waren die Gebäude Nr. 1 und 2 die früheren Verschmierungen des Niveaus Nr. 8, während die Mauern der Häuser Nr. 3–4 den früheren gemäß auf neuerer Stelle standen. Auch in diesem Niveau waren die Mauern von wenigen Pfostenlöchern und von 10–25 cm breiten Lehmstreifen angedeutet. Im 560 cm breiten Haus Nr. 1 wurde mit einer inneren Wand ein schmaler Raum abgetrennt, Feuerstelle gab es im größeren Zimmer. Das Haus Nr. 2 hatte eine ungewöhnliche Form, in seiner N-Mauer erschlossen wir einen regelmäßigen rechtwinkligen Bruch, den weder die Erweiterung, noch die Verstärkung der Mauer nicht begründen. Die kürzere Mauer des Hauses war etwas gebogen. Die Straßen waren auch in diesem Niveau 100–150 cm breite, muldenförmig vertiefte „Kanäle“.

Nach der Abtragung des Niveaus Nr. 9 stießen wir auf eine einheitliche, die ganze Oberfläche bedeckende durchgebrannte Schuttschicht, die die Struktur der Wände ausgezeichnet konserviert hatte. Die Mauerungsart vom Haus Nr. 1: neben dem 480 cm breiten Boden bestand das Fundament der Mauern aus einem 30–40 cm breiten Graben und aus darin gelegten Brettern. In der äußeren-inneren Linie der Mauer legten wir eine Reihe von regelmäßigen winzigen Pfahlöchern und am Mauerrand Lehmverschmierung frei. Auch die übrigen Häuser wurden mit ähnlicher, jedoch nicht so gut zu beobachtender Mauerstruktur errichtet. Der Grundriß des Hauses Nr. 2 war ein bißchen trapezförmig, an seinem schmäleren Teil war er 380 cm, an der Schnittmauer 410 cm breit. Die Teilungswände gliederten das Gebäude in drei Räumen: in ein schmales „Magazin“ und in zwei „Zimmern“, in denen an die Mauer gebaut die durchgebrannten Trümmer eines eckigen Objektes, vermutlich eines Ofens freigelegt wurden. In diesem Niveau war zu betrachten, daß der Boden der in Form von wasserableitenden Gräben ausgestalteten 70–115 cm breiten Gäßchen stellenweise mit Brettern gefüllt war.

Aus den frühbronzezeitlichen Niveaus Nr. 8.–9.–10 der Siedlung Türkeve-Terehügel kamen die typischen Gefäße der *Ottományer Kultur* zum Vorschein. Daneben waren auch die Importstücke der *Nagyréver*, *Hatvaner* und *Óbéba-Pitvaros-Kultur* vorhanden.

Marietta Csányi–Judit Tárnoki

Vác – Csörögi Wiese S. Nr. 69

37. *Velem – Szentvid* (Kom. Vas) (XXXV). Im Laufe der französisch-ungarischen Ausgrabung im Jahre 1993 kamen auf der Terrasse unter der Hochburg, am gegenwärtigen Terrassenrand die Überreste einer *mittelalterlichen* Befestigung mit Holzbalkenkonstruktion ans Tageslicht. An den sonstigen Teilen der Grabungsfläche legten wir unter den mittelalterlichen Trümmern eine in hellbraune Erde gelegte Steinerung frei, die von zahlreichen mittelalterlichen Pfostenlöchern und Gruben durchgeschnitten war. Das gesteinernte Niveau selbst – das in Flecken erhalten blieb – kann anhand der dazugehörenden Keramik auf die

späte *La Tène-Periode* datiert werden. Mit der S–SW-Erweiterung des Schnittes beabsichtigten wir die keltische Siedlungsschicht zu erforschen. In diesem Sektor kamen neuzeitlicher Kalkofen und mittelalterliche Trümmer ans Tageslicht; letztere lagen unmittelbar auf dem Fels. Auf dem von natürlicher Erosion zustande gebrachten Abhang trugen wir eine Reihe von Pfostenlöchern und den Grundgraben einer Palisade ab. Zu diesen Erscheinungen gehörten keine datierbaren Funde, wir konnten aber eindeutig klären, daß sie schichtenkundlich überhaupt keine Verbindung mit dem gesteinigten Niveau haben. Während der Abtragung des letzteren kam viel *La Tène*-Material zum Vorschein, wir haben an mehreren Stellen konstatiert, daß die Steinerung zweischichtig war. Gleichzeitig gehörten Feuerstellen oder sonstige Siedlungsercheinungen zu keinem der Niveaus. Die Steinerung lag über einer ung. 10 cm dicken planierten schwarzen Bodenschicht, woraus viele *früheisenzeitliche* und *spätbronzezeitliche* Scherben vorkamen. Zwecks Studierung der der *La Tène*-Zeit vorangehenden Perioden wurden innerhalb des Schnittes mehrere Sonden geöffnet.

Letzten Endes bestätigte die Kampagne des Jahres 1993 unsere Erwartungen nicht, weil wir auf keine *La Tène*-zeitliche Siedlungsercheinungen (Feuerstellen, Wohnhausreste) stießen. Die gesteinernte Fläche mag eine Fahrstraße gewesen sein. Von der Erosion und von den mittelalterlichen Bautätigkeiten wurde die späteinzeitliche Kulturschicht zerstört. Die Mehrheit der freigelegten Pfostenlöcher stammte aus dem Mittelalter, insgesamt zwei können mit dem gesteinigten Niveau in Verbindung gebracht werden.

All diese verstärken unsere Beobachtung aus den früheren Jahren, wonach die *La Tène*-zeitlichen Siedlungsschicht in Velem durch die Erosion in außerordentlich großem Maße beschädigt sind, vermutlich infolge der römischen Auffassung des Fundortes. Man könnte nur von der Freilegung großer Flächen der wichtigsten Siedlungsterrassen hoffen, die Siedlungsgeschichte des keltischen Oppidums besser als bisher erkennen zu können.

Im vorigen Jahr öffneten wir eine kleine Sonde am O-Rand von sog. „Garaboncia“, um die Fortsetzung des in den früheren Jahren erforschten „großen Walls“ aus der späten *La Tène*-Zeit zu klären. Im Laufe der Grabung haben wir die Spuren der in den 30-er Jahren wegen Bau eines Pfadfinderlagers durchgeführten Planierung bzw. der früheren Feldbebauung gefunden. Darunter kamen die Reste einer ins gelbe Lehm gesetzten, als Wallbasis interpretierbaren Steinkonstruktion zum Vorschein, die auf einer spätbronzezeitlichen Terrasse liegt. Schließlich kann die Fortsetzung des großen Walls für wahrscheinlich gehalten werden, in der Zone „Garaboncia“ gibt es aber keine Möglichkeit um zu entscheiden, ob es vollendet oder unvollendet war.

Der französische Mitleiter der Ausgrabung war J.-P. Guillaumet (Glux-en-Glenne, Europäisches Archäologisches Zentrum von Mont Beuvray).

Miklós Szabó

Visegrád – Hochburg S. Nr. 131/1

Visegrád – Gizellamajor S. Nr. 61/1

RÖMERZEIT

Auf der Karte: Nr. 38–61

38. *Balatonfűzfő-Straßenabzweigung Delta (MRT Bd. 2, Fundort 7/5) (Kom. Veszprém) (XXXVIII).* Während der Ausgrabung im Jahr 1993 haben wir in der Töpfersiedlung des 2. Jahrhunderts beobachtet, daß zu den kreisförmigen Öfen tiefe Arbeitsgruben mit viel Keramik aus dem 2. Jahrhundert gehören. Die Mundöffnung des Ofens im Schnitt Nr. 6–7 ging nach Süden zu. Seine eingefüllte Arbeitsgrube wurde von einer neuzeitlichen Mauer gestört. Die doppelte Mundöffnung des Ofens im Schnitt Nr. 17 fanden wir ebenfalls im Süden. Die eingefallenen Elemente der Rostkonstruktion lagen zum Teil auf dem Boden des Ofens. Wir erreichten die Überreste der abgetragenen Mauer des von Márta Kelemen 1966 gefundenen Gebäudes. Einige Centimeter tief unter dem Boden kam ein *spätbronzezeitlich-früheisenzeitliches* Grab vor, das ein Eisenmesser mit Knochengriff, sonstige Waffe und auch bronzene Kleiderschmücke enthielt.

Östlich unseres 1992 erforschten Gebiets schnitten wir mit zwei Suchgräben prähistorische und neuzeitliche Gruben durch, wir stießen ferner auf die Lehmverschmierung des Bodens eines kleineren kreisförmigen römischen Ofens.

1994 kam ein weiterer runder Töpferofen ans Tageslicht, mit nach SW gehender Mundöffnung. Die sich über die Arbeitsgrube hingezogene Dachkonstruktion war von Pfosten getragen. Mit Rücksichtnahme auf die geplante Denkmalwiederherstellung im NW-Teil des Grabungsgebiets wollten wir die noch erhalten gebliebenen Teile des *römischen* Gebäudes klären. Die Mauern wurden fast bis zur letzten Steinreihe ausgebeutet. Mit der südlichsten, SW–NO gerichteten Mauer wurde das *spätbronzezeitlich-früheisenzeitliche* Grab Nr. 7 durchgeschnitten.

Sylvia K. Palágyi

39. *Budaörs – Bau des Warenhauses METRO (Kom. Pest) (XXXII).* Am Ende 1994 haben wir erfahren, daß während den sich dem Bau des METRO-Warenhauses in Budaörs anknüpfenden Erdarbeiten eine wahrscheinlich *römische* Wagenbestattung gestört und vollkommen vernichtet wurde. Nach der Erzählung der Anwesenden war der „Fürst“ mit Pferd und Wagen bestattet worden: vorgekommen sind Wagenrad, Radnabe, Deichseltülle mit Löwenkopf, Helm, Dolch mit Knochengriff und drei „Kupfergefäße“.

Éva Maróti

Budapest II., Medve Str. Nr. 8–14 S. Nr. 114/4

40/1. *Budapest III., Wohnsiedlung in der Hévízi Straße (III).* Das erforschte Gebiet liegt außerhalb der Militärstadt, im militärischen Territorium, N des Stadtrandes. Der west-

liche, höherliegende Teil des Gebiets war bewohnt, der O-Teil funktionierte wahrscheinlich als Ackerbaugebiet, das nach dem Aufhören der *römischen* Gewässerregulierung und des Kanalisationsystems versumpfte.

Die 1994 freigelegten frühesten Siedlungerscheinungen wurden anhand der relativen Chronologie vielleicht noch vor dem Legionslager des 2.–3. Jahrhunderts zustandegebracht. Wir konnten die Spuren von N–S-gerichteten Lehmmauern sowie eine kurze Strecke eines an einer Grundstücksgrenze liegenden wasserableitenden Grabens beobachten.

Die heutige Vörösvári-Straße folgt der Spurlinie der durch die porta decumana des Lagers aus dem 2.–3. Jahrhundert führenden römischen Straße, damit parallel verläuft die aus der NW-Ecke des Lagers ausgehende Straße – die heutige Hunor-Straße. Auf dem Gebiet kamen auf diese Straße gerichtete NW–SO orientierte Gebäudereste mit Lehm- und Steinfundamentierung sowie weitere Wasserableitungsgräben zum Vorschein. Zu Beginn des 2. Jahrhunderts werden lehmmauerte Häuser mit Pfostenkonstruktion errichtet, schon hier kann man den ständigen Zubau zu den Gebäuden in östlicher Richtung bemerken.

Östlich dieses Gebäudekomplexes und des die Grundstücksgrenze abschließenden Wasserableitungsgrabens legten wir die Details eines ebenfalls NW–SO gerichteten, mit Steinfundament errichteten Gebäudes frei. Dieses wurde an der Wende des 2.–3. Jahrhunderts noch umgebaut, – seine Zerstörung fand in der zweiten Hälfte des 3. Jahrhunderts statt. Die Auffassung des Gebiets stimmt zeitlich mit den an anderen Punkten der Canabae beobachteten Tendenzen überein.

Orsolya Madarassy

40/2. *Budapest III., Ladik Str. Nr. 1 (Parzellennummer: 19254/1–3) (III).* Während der sich an einen Tankstellbau knüpfenden Rettungsgrabung im Jahre 1994 stießen wir im S-Teil des Gebiets auf die Spuren einer *prähistorischen (spätbronzezeitlichen)* Siedlung, während im mittleren und N-Teil des Gebiets die Spuren einer *römischen* Befestigung zum Vorschein kamen. Aus der obersten, mit Neuzeit gemischten Schicht kamen *mittelalterliche* Münzen vor.

Die vollkommene Breite des O–W gerichteten, mit Pfahlbündeln verstärkten, aus Balken und Lehmziegeln errichteten Schutzwerks konnten wir leider nicht feststellen, nachdem es sich unter den Straßenkörper hinunterzog. Seine anhand der Struktur annehmbare Breite mag 5 m betragen haben. Aus der Zerstörungsschicht und von der Umgebung kam ziemlich ärmliches Fundmaterial ans Tageslicht. Den „terminus ante quem“ des Schutzwerkes gibt eine in die Zerstörungsschicht eingegrabene Brandbestattung an, die dem S-Rand des sich an der N-Seite der Ladik-Straße befindenden, auf den Beginn des 2. Jahrhunderts datierbaren frühromischen Gräberfeldes entspricht. Das ans Tageslicht geratene Schutzwerkdetail gehört wahrscheinlich zu demjenigen topographischen Zusammenhang, der von der Brückeneinstellung auf dem Donauufer, das früher schon freigelegte Lehmziegelgebäude und die beiden in diesem Jahr freigelegten parallelen Pfostenreihen andeuten.

Paula Zsidi

40/3. *Budapest III., Meggyfa Str. Nr. 3* (III). 1993 wurde in der „Hercules-Villa“ eine kleinere Authentisierungsgrabung durchgeführt, um die Bauperioden der mit Mosaik verzierten Raumreihe zu klären. Nach der Aufnahme des Mosaiks konnte die Technik der *römischen* Künstler, das Fundamentierung sowie der Arbeitsgang der Herstellung des Mosaiks beobachtet werden. Wie es sich herausstellte, ist die Heizanlage der Raumreihe mit den Mosaiken gleichzeitig. Die ursprünglichen Zimmer wurden vermutlich an der Wende des 2./3. Jahrhunderts ausgestaltet, ihre Eingänge sollten an der O-Seite gewesen sein. Während des 3. Jahrhunderts wurde die mit repräsentativen Mosaikböden versehene Raumreihe durch eine Niveauerhöhung von etwa 40 cm zustande gebracht.

Orsolya Madarassy

40/4. *Budapest III., Szentendrei Str. Nr. 133* (III). Auf dem Ruinenfeld von Aquincum kam außerhalb der römischen Stadtmauer neben einem neueren Abschnitt des Wassergrabens und der Stadtmauer das Detail eines bisher unbekannten Gebäudes zum Vorschein, das mit dem Gebäude des sog. *deversoriums* in Verbindung gebracht werden kann.

In den eingefüllten Wassergraben fundamentierte man eine der Linie der Stadtmauer folgende Mauer. Das südlich der Mauer ans Tageslicht gebrachte Gebäude folgte dieser Linie nicht, sondern seine Mauern ziehen sich senkrecht auf die Straße „D“ der Zivilstadt. Wir konnten 8 Räume des mindestens drei große Bauperioden aufweisenden Gebäudes freilegen. Einige seiner Mauern waren ausgebeutet. Die Böden von zwei Räumen waren mit dreimal erneuertem Terrazzo bedeckt. Dem Steinbau schloß sich vom Süden eine mit Holzpfeilen und mit Holzkonstruktion ausgestattete „Vorhalle“ an.

Anhand des wenigen Fundmaterials ist es wahrscheinlich, daß das Gebiet schon zur ersten Hälfte des 2. Jahrhunderts bebaut war.

Im Laufe der Ausgrabung von 1994 wurde unsere Forschung ostwärts vom freigelegten Teil des *römerzeitlichen* Gebäudes durchgeführt. Der sich entfaltende Grundriß und der verhältnismäßige Reichtum der Funde im Gegenteil zur Fundarmut des vorigen Jahres weisen gleichfalls darauf hin, daß wir den außerhalb des Gebäudes gelegenen Teil, wahrscheinlich den viereckigen Hof des Gebäudes freilegten. Die N- und O-Abschlußmauer des Hofes paßten sich an die NW-SO-orientierte Stadtmauer, während der W-Gebäudeflügel auf die N-S laufende Hauptstraße der Zivilstadt gerichtet war. Nachdem die Hauptstraße schon vor der Errichtung der Stadtmauer funktionierte, können wir annehmen, daß der Hof und der O-Gebäudeflügel erst später zugebaut wurden.

Mit dem freigelegten, auf ein Bad hinweisenden Kanaldetail hatte man vermutlich die Wasserversorgung (oder Wasserableitung) eines im vorigen Jahr erschlossenen, tief fundamentierten Raums des Gebäudes gelöst.

In der W-Hälfte des Hofes stießen wir auf eine dicke, Ziegel- und Wandgemäldeschutt enthaltende Schicht, die wahrscheinlich während eines Umbaus des Gebäudes dorthin getragen wurde, aufgrund der im Schutt vorgekommenen Münzen im letzten Drittel des 3. Jahrhunderts. Obwohl

sich die Wandgemälde nicht „in situ“ befanden, können doch größere zusammenhängende Flächen anhand der Bruchstücke zusammengestellt werden.

Paula Zsidi

40/5. *Budapest III., Timár Str.-Fényes Adolf Str.-Lajos Str. Nr. 122* (III). 1993 erworben wir neuere Kenntnisse über die Siedlungsstruktur der Canabae von Aquincum. S-Rand der von der Limesstraße nach O laufenden, O-W gerichteten Kreuzstraße und einige Räumlichkeiten des nördlichen „langen Hauses“ der daneben liegenden Insula kamen zum Vorschein. Die Bebauung ist von der Wende des 1.-2. Jahrhunderts bis zur Mitte des 3. Jahrhunderts kontinuierlich.

Orsolya Madarassy

Budapest XI., Gellérthegey S. Nr. 4

40/6. *Budapest XI., Hunyadi János Str.* (III). An der Stelle der „Einführungsstrecke“ der Autobahn Nr. 6 legten wir 1994 im Laufe einer 7,5 Monate dauernden Arbeit eine Fläche von 2050 m² frei. 150–200 m westlich des Auxiliarlagers von Albertfalva kamen mehr als 30 m lang die Überreste der nach Brigetio führenden Fernstraße zum Vorschein.

N und S der Straße wurden die Reste von steinfundamentierten Gebäuden mit mehreren Räumen mit den dazu gehörenden Gelniveaus aus dem 2. Jahrhundert erschlossen. Darunter kamen einige viereckigen, mit abgerundeten Ecken ausgestatteten und mehrere halb in die Erde vertieften, mit Pfostenkonstruktion versehenen Wohnhäuser, Wohnstätten und Wohnbauten ergänzenden Erscheinungen ans Tageslicht: Gebäude wirtschaftlichen Charakters, Vorratsgruben, Öfen, industrielle Anlagen usw. Das vorgekommene Material ist sehr mannigfaltig und reich.

Die freigelegten Siedlungsreste aus dem 1.-2. Jahrhundert befinden sich im W-Teil des das Auxiliarlager von Albertfalva umgebenden Vicus.

Krisztina Szirmai

Csincse – Autobahn M3, Fundort Nr. 18 S. Nr. 62

41/1. *Dunaújváros, Liszt Ferenc-Garten–Martinovics Str.–Vigadó Str.–Batsányi Str.* (Kom. Fejér) (XLII). Im Frühling 1993 führte das Intercisa-Museum im Areal des großen *römischen* Gräberfelds von Intercisa eine Rettungsgrabung durch.

Während der Freilegung wurden ung. 15 Gräber erschlossen (Skelettgräber: Nr. 4, 5, 9, 11, 13; Brandgrab: Nr. 8), worunter sich durch seinen Reichtum das Grab Nr. 5 hervorragt. Die alte Frau wurde mit ihrem goldenen Ohrgehängepaar, mit einem Goldring und mit vielen Beigaben (Halskette aus vergoldeten Glasperlen, Tonlämpchen, 4 kleine Tonbecher, kleine Parfümflasche, Kästchen mit Eisenbeschlägen) bestattet.

Zsuzsanna Pongrácz

41/2. *Dunaújváros – Öreghegy* (Kom. Fejér) (XLII). 1994 setzten wir die Freilegung des NW der Porta principalis sinistra des Castellums von Intercisa vorgekommenen

Badegebäudes fort. Im Laufe der neueren Ausgrabung wurden die S-Teile der schon bekannten Räumlichkeiten erschlossen.

Zsuzsanna Pongrácz

42. *Esztergom, Bajcsy Zs. Str. Nr. 5 (MRT Bd. 5, Fundort Nr. 8/6)* (Kom. Komárom-Esztergom) (X). Im hinteren Hof des Gebäudes, im Laufe von sich an Bautätigkeit knüpfenden Erdarbeiten kamen 1994 zwei *römische* Brandgräber etwa 3 m tief zum Vorschein. In den Gräbern lagen neben der Asche Töpfe, Urne, mit roten Streifen bemalter Krug, Glasphiole spätkeltischen Typs usw. Neben dem Grab Nr. 2 stießen wir auf einen fast vollkommen unversehrten Grabstein aus Sandstein, der *Crescens*, dem Soldaten des Cohors I Augusta Ituraeorum gestellt wurde. Der Grabstein und wahrscheinlich auch die Gräber stammen aus der Zeit der Flavier. In der Umgebung der Gräber haben wir auch frühromische Siedlungsspuren beobachtet.

Márta H. Kelemen

Bei der Erweiterung des Kellers wurden mittelalterliche Steinmauern gestört. Im Laufe der Rettungsgrabung legten wir die Ecke eines den Steinmauern gemäß älteren Bauobjekts mit ins Lehm gesetzten Stein- und Ziegelmauern und das Detail des dazu gehörenden Ofens frei, die aus der Lehmverschmierung des Ofens vorgekommene *arpadenzeitliche* Scherben datieren.

István Horváth

Esztergom, Kossuth Str. Nr. 14–18 S. Nr. 8

Gór – Kapellenhügel S. Nr. 10

Győr – Ménfőcsanak S. Nr. 13

43. *Győr – Handballspielfeld Rába ETO* (Kom. Győr-Ménfőcsanak) (XI). 1994 führten wir in einem Baugebiet eine Rettungsgrabung durch, während der sechs *römerzeitliche* Gräber aus dem 3. Jahrhundert freigelegt und die Spuren einer früheren römischen Siedlung beobachtet wurden. Drei von den Gräbern enthielten reiche Beigaben (Bronzefibeln, Münzen, goldene Ohrgehänge, Glasgefäße). Grabbau konnten wir in einem Fall bemerken, der mit der Verwendung früherer Grabsteine mit Menschendarstellungen und Inschriften errichtet war. Die Gräber wurden in eine frühere Siedlungsschicht (aus dem 2. Jahrhundert) eingegraben. Der Grabkomplex gehört zum auch früher schon bekannten Friedhof „von der Umgebung der Eisenbahn“. Wir legten das Detail eines in die Erde getieften Gebäudes frei, das ebenfalls in die frühere Schicht eingegraben war.

András Figler

Erschlossen wurde noch ein gestörtes gemauertes Grab. Anhand seiner Beigaben (einhenkeliger Krug, bronzene Bänder, Eisenfragmente) kann es auf das 4. Jahrhundert bestimmt werden.

Péter Tomka

44. *Harc – Öreghegy* (Kom. Tolna) (XXXI). 1994 kam beim Pflügen eine den trauernden Genius darstellende Statue ans Tageslicht, die von Mihály Nagy auf das 2.–3. Jahrhundert bestimmt wurde. Im Laufe der Lokalbesichtigung fanden wir in der Fundstelle keine auf die Römerzeit hinweisenden Funde.

Márta G. Vizi–János Gábor Ódor

45. *Hévíz – Egregy, Gärtnerrei* (Kom. Zala) (XVI). 1994 wurde eine Probegrabung im Gebiet östlich der Stelle des von Á. Csák 1931 gefundenen römischen Villagegebäudes (MRT Bd. 1, Fundort Nr. 17/7) durchgeführt. Die Mauern von zwei Gebäuden kamen zum Vorschein. Eines davon wurde wahrscheinlich noch in der Römerzeit abgetragen, neben der von außen her verputzten aufgehenden Mauer des anderen stießen wir auch noch auf das römische Gelniveau. Das Fundmaterial kann auf die Zeit zwischen dem Ende des 1. und dem Ende des 4. Jahrhunderts datiert werden. Das Gebiet war sowohl in der *späten Völkerwanderungs-* als auch in der *Arpadenzeit* bewohnt.

Róbert Müller

46. *Kapospula – Alsóhetény* (Kom. Tolna) (V). 1993 wurde die Erforschung des größten Gebäudes der Festung vollendet, das das Hauptgebäude war (Nr. VIII). Unsere Aufgabe war die Untersuchung des auf den Luftaufnahmen sichtbaren SW-Traktes und der Struktur des Hofes. Wir erschlossen alle möglichen Maueranschlüsse.

Der SW-Gebäudeecke schließt sich ein größerer einschiffiger Raum an, dessen S-Teil mit einer Apside abgeschlossen ist; westlicher schließen sich weitere drei Räume daran, an deren N-Front sich ein geschlossener, kleiner Hof befand. Von hier öffnete sich ein Vorraum mit zwei Türöffnungen, der in eine längliche, W–O gerichtete Räumlichkeit führte.

Auf der W-Seite des zentralen, geschlossenen Hofes des Gebäudes schlossen sich drei weitere Räume dem Gebäude an, die früher entdeckte westliche Abschlußmauer erwies sich aber als endgültig, westlicher schlossen sich keine Räume mehr dem Gebäude an. In der NO-Ecke des Hofes haben wir einen an seinem O-Ende mit Apside abgeschlossenen Raum von gleicher Größe und gleichem Grundriß bestimmt, wie in der SW-Ecke des Hofes. Über die innere, schmalere Mauer des Hofes erwies sich, daß sich an der Mauer Pfeiler- oder Säulengrundamente in regelmäßigem Abstand befinden: der Hof war wie ein Peristyl errichtet.

Das palastartige Gebäude ist einer der größten Bauten in Pannonien. Seine größte Breite beträgt etwa 66 m, seine größte Länge erreicht 85 m. Die gesamten äußeren und größtenteils auch die inneren Maueranschlüsse des Gebäudes sind zusammengebaut. Zum größten Teil fanden wir nur die aus Stein mit Opus incertum-Technik errichteten Grundmauern. Im SW-Gebäudeteil blieben an drei Stellen auch wenige aufgehenden Mauern aus Ziegel erhalten, was für wahrscheinlich macht, daß das ganze Gebäude aus Ziegel errichtet war. Weder Heizungsanlagen noch Wandgemälde, Wandbekleidung oder besser gebautes Fuß-

bodenniveau kamen ans Tageslicht. Allein der Raum mit Apside im SW-Trakt mag mit Ziegelboden versehen sein. All diese sind bei einem palastartigen Gebäude mindestens ungewöhnlich. Dieselbe Erscheinungen sind auch für das ähnliche Hauptgebäude der Festung von Ságvár kennzeichnend. Wir konnten keinerlei Beobachtungen machen, die auf eine eventuelle Unvollendung hinweisen würden. Keine Funde sind zum Vorschein gekommen, die bei der Bestimmung des Gebäudes Hilfe leisten könnten. Wegen des palastartigen Grundrisses ist es nicht unmöglich, daß die erste Dekoration des Gebäudes nur gelegentlich gemacht wurde, als die Comitatus-Truppen – eventuell in der Anwesenheit der Kaiser – sich in der Festung aufhielten.

1994 wurden die Seitentürme südlich des O-Tors der Festung erforscht. Wir haben die Türme Nr. 33, 34, 35, 36 lokalisiert. Die Mauern der Türme Nr. 33 und 34 wurden größtenteils ausgebeutet, die Mauern der Türme Nr. 35 und 36 blieben aber zusammen mit einem langen Abschnitt der Festungsmauer erhalten.

Auf der O-Seite maß die Mauerstärke der Festungsmauer 270 cm in der Gründung. Die Breite des aufgehenden Mauerwerks betrug 240 cm. Die Mauerdicke der Türme mißt in der Gründung 260 cm, die Breite der aufgehenden Mauer war ung. 240 cm. Die äußere Mauerfläche wurde aus grob bearbeiteten Quadersteinen gelegt (der größte Teil davon wurde in der Neuzeit ausgefördert); das Innere wurde aus unregelmäßig gelegten Steinen, mit gegossener Mauerung errichtet, aus Mörtel von sehr guter Qualität. Die Quadersteine mögen zum Teil sekundär verwendete behauene Steine gewesen sein. In einem Abschnitt der Festungsmauer blieben mehrere Quadersteine erhalten, darunter kamen das Fragment einer einfachen, mit Rahmen versehenen Kalksteinbasis mit leerer Oberfläche sowie eine weiße Eckbasis aus Marmor zum Vorschein. Letztere war der linke Eckpfeiler eines Grabgartens aus Vorderansicht, an seiner Vorderseite einer der Dioscuren (Castor), an der Seitenfläche Mars dargestellt, die Figuren hatte der Steinmetz mit hohen gewerblichen Kenntnissen ausgeißelt.

An einem Punkt der Festungsmauer konnte ihr Querschnitt beobachtet werden: sie war in der Gründung nicht verdickt, sondern zur gleichen Zeit errichtet, aber nicht zu tief fundamentiert. Ihre Tiefe erreicht vom Gründungsvorsprung gemessen kaum 110 cm.

Das Innere des Turms Nr. 34 wurde vollkommen erschlossen. Im Gegensatz zu den bisher erforschten Türmen fanden wir hier über der dicken rot ausgebrannten lehmigen, Ziegelschutt enthaltenden Schicht, die früher für die letzte Zerstörungsschicht der Festung gehalten war, eine an *römischen* Funden reiche gelblich-braune lehmige Fußbodenerhöhung (graue Krüge mit geglätteter Oberfläche, Armbänder verschiedener Typen, bronzene Zwiebelkopffibel). Nachdem ähnliches bei keinem der erforschten Türme bisher zu beobachten war, geht es hier um keine allgemeine Erneuerung der Festung, sondern um eine Erneuerung nach der totalen Zerstörung (Niederbrennen), wobei die Festung nicht mehr bestimmungsmäßig verwendet wurde und das Turminnere als Wohnung benutzt war. Mit der Ausnahme der Bruchstücke eines von innen und außen her mit Besenstrichverzierung versehenen Topfes kamen keinerlei Funde vor, die man mit der spätrömischen

materiellen Kultur nicht in Einklang bringen könnte. In der nächsten Nähe des Turms fanden wir beim Ackern einen Silberlöffel und einen vergoldeten silbernen Ohrreiner (vom Augster Typ).

Endre Tóth

47. *Keszthely – Fenékpusztá* (MRT Bd. 1, Fundort Nr. 21/33) (Kom. Zala) (XVI). Im Laufe der mit der Unterstützung der Earthwatch-Foundation durchgeführten Forschung gelang es, 1993 den W-Tor der Festung zu entdecken. Die Größe und die Konstruktion des Tores stimmt mit den früher freigelegten N- und S-Toren vollkommen überein. Die Zerstörungsschicht des Turminnere, soweit es zu beurteilen ist, nachdem wir die unteren Schichte nur auf einer ganz kleinen Fläche erreicht haben, stimmen ebenfalls mit den Zerstörungsschichten des N-Festungstors überein, der Tor wurde also zur gleichen Zeit wie die Festung gebaut, und nicht später, nach der Errichtung des sich daneben befindenden Horreums geöffnet. Anhand der Funde kann man annehmen, daß der Tor in der *Arpadenzeit* noch bewohnt war. Von großer Bedeutung sind die durch Abschlämmung erworbenen archäobotanischen Funde, die darauf hinweisen, daß die Bewohner des letzten Zeitabschnitts der Festung einen dem römischen gemäß primitiveren Getreidebau getrieben haben.

Róbert Müller

48. *Komárom (Szöny) – Marktplatz* (Kom. Komárom-Esztergom) (LIV). In der Grabungskampagne des Jahres 1993 setzte der Archäologische Lehrstuhl für Altertumskunde der ELTE BTK die Freilegung fort, wir haben ein sich auf das ganze Gebiet des Marktplatzes ausdehnendes Quadratnetzsystem abgestochen.

Unser Ziel war die Freilegung weiterer Details des 1992 beobachteten, für weitausgedehnt vermuteten *römerzeitlichen* Wohnhauses, die Begrenzung seiner vermuteten Abschlußmauern und die Beobachtung seiner Anpassung in irgendwelche Siedlungsstruktur. Die Freilegung war auf einer Fläche von insgesamt 228 m² durchgeführt.

Im N-Teil des Marktplatzes wurden die römischen Schichte vermutlich infolge von Terrainregelung fast vollkommen vernichtet. In Flecken erschlossen wir ein mit Lehm verschmiertes Gelniveau (von einem Hof?), eine zum Teil ausgebeutete steinerne Grundmauer, eine eingefallene Lehmmauer, einen ausgebeuteten Mauerzug (mit auf beiden Seiten in origineller, senkrechter Lage erhalten gebliebener Verputzung), einen zum Teil abgetragenen Terrazzoboden (all diese wurden zurückgeschüttet) sowie ein schotteriges, hartes Gelniveau. In einem Schnitt stießen wir auf die in gelbes, massives Lehm gebettete dicke Schuttschicht eines Wandgemäldes. Wir fanden noch eine fast bis zu den Gründen abgetragene terrazzoartige Konstruktion, die eventuell der Boden eines Heizungskanals gewesen sein mag. Anderswo erschlossen wir in Form von konzentrischen Kreisen eingestürztes Terrazzo-Niveau und Mauerausbeutung. Der eingestürzte Terrazzo wurde durchgeschnitten, worunter ein Fundament von schlechter Qualität zu beobachten war, die den Einsturz verursachen konnte.

Unser Ziel im Jahr 1994 war, das Verhältnis vom Gebäude zum umliegenden Stadtteil zu klären, wir haben insgesamt eine Fläche von 220 m² durchgeforscht.

Die Restauratorstudenten führten die sachgemäße Aufnahme und die lokale Konservierung der Freskentrümmern durch. Die unbekleidete, berittene Frauengestalt (Nereida) der eingestürzten Deckenverzierung zeichnete sich ab, in ein mit farbigen Streifen umrahmtes Medaillon mit einem Durchschnitt von 160 cm gefaßt. Vorgekommen sind noch zahlreiche Bruchstücke eines mit lebhaften Farben bemalten, mindestens 3 tretende Panther darstellenden Bildfeldes, Vorhangmotiv, pflanzliche Ornamentik usw. Nach der Aufnahme der Freskentrümmern erhielten wir einen mit Terrazzo bedeckten Raum (die den Fußboden umrahmenden Mauern waren abgetragen), der in Querrichtung von einem (Heizungs?)Kanal durchgeschnitten war. Im Schnitt A13 stießen wir auf einen abgetragenen Mauerabschnitt, daneben haben wir die Abdrücke von Lehmziegeln beobachtet. Diesen Schnitt haben wir bis zum Niveau des geologischen Untergrunds freigelegt, in großer Anzahl kamen frühe, norditalische und südgalische Terra sigillata zum Vorschein. Im Schnitt A15 wurde die Kreuzung eines aus quadratischen Ziegeln gelegten, mit Hypocaustum-Säulen unterstützten Heizungskanals erschlossen, dessen Terrazzoteil eingestürzt war (in den Trümmern legten wir Lehmziegel auf einer großen Fläche frei). Mit der Ausnahme von zwei konnten nur die Abdrücke der Ziegelsäule beobachtet werden. Das Niveau des Heizungskanals zeigte die Spuren kraftvoller Deformation, Windung und Risse, die nur infolge irgendeiner gewaltsamen äußeren Wirkung (eines eventuellen Erdbebens) zustande kommen konnten. Im Schnitt D15 legten wir parallel verlaufende Mauerzüge, Mauerausbeutungen frei. Der sich den Mauern anschließende Terrazzoboden wurde vollkommen abgetragen, nur seine massive gelbe Lehmfundamentierung blieb erhalten.

Vom Gebäudekomplex etwas ferner wurden vier Schnitte geöffnet, aus denen Mauerausbeutung und abgetragener Terrazzo von schlechter Erhaltung ans Tageslicht kamen, nach dessen Entfernung eine abgestampfte Lehmfläche mit 32, sich teilweise regelmäßig anordnenden Pfahlöchern von 5–10 cm Durchmesser, sehr viele Tierknochen (hauptsächlich Ochsenhörner zusammen mit dem Schädelteil) sowie Terra sigillata vorkamen. Im Schnitt S11 stießen wir auf eine Straßenfläche, im Laufe ihrer Freilegung konnten zwei Perioden getrennt werden: die erste Fläche – vielleicht infolge eines Erdbebens – versank stark und wurde noch in der Römerzeit aufgefüllt und mit der Ausgestaltung einer neueren, schotterigen Straßenfläche wieder erneuert.

Den Freilegungen der vorherigen Jahren gemäß kamen norditalische und südgalische Terra sigillata und sonstige Importkeramik in auffallend großer Menge zum Vorschein. Erwähnenswert ist ein aus ung. 240 Stück Glasperlen mannigfaltiger Form bestehender Halsschmuck, mit durchgebohrten roten Korallen verziert.

László Borhy–Emese Számadó

Lébény – Billehügel S. Nr. 18/1

49. Levél – Knotenpunkt M1-M15 (Kom. Győr-Moson-Sopron) (XVIII). 1993 haben wir in den Kilometerschnitten 165,5–165,9 der Autobahn M1 auf einer Fläche von 2 ha bzw. auf der rechtsseitigen Abfahrtsbahn von M15 die

Reste einer zweischichtigen römischen Agrarsiedlung freigelegt. Die ältere Siedlung (2.–3. Jh.) ist durch mehr als 10 in die Erde eingetiefte, sich in großem und ganzem in einer Streife befindenden Hütten gekennzeichnet, deren Tragwerk aus 2–3 Pfosten bestand. Aus der späteren Periode (4. Jh.) stammen ein riesiger Pferch, ein Backhaus auf Steinfundament mit dem dazugehörenden Ofen, ein freistehender Ofen und ein einräumiges Speichergebäude von ung. 10×7 m, mit Schotterfundament (auf zerpflegte späte Steinbauten deuteten auch die während der Geländebegehung außerhalb des Grabungsgebiets gefundenen Steine). Der Pferch und die vielen vorgekommenen Tierknochen zeugen über den großviehhaltenden Charakter der spätrömischen Wirtschaft. In der Siedlung wurden auch mehrere Brunnen freigelegt (einer davon stammt aus dem Mittelalter). Halbfertige Gegenstände, Abfall, Näh- und Haarnadeln, Beinschlittschuhe deuten auf eine knochenbearbeitende Werkstatt hin (3. Jh.). Das Siedlungsbild ergänzen viele schwer zu interpretierende flache Gruben, Gräben, Pfostenlöcher und Schotterförderungsgruben. Die Siedlung war mit einem Grabensystem begrenzt, das von außen her von einer Grubenreihe begleitet ist. Die frühe Periode datieren die Münzen des Traianus, die späte die der Dynastie des Constantinus, verschiedene Fibeln, Armbänder, Gürtel-, Zaumzeug- und Kästchenbeschläge, Eisenwerkzeuge in großer Zahl, viele und mannigfaltige Keramik, Tierknochen sind zum Vorschein gekommen.

Innerhalb des Grenzgrabens der Siedlung wurden einige Häuser aus dem 5. Jahrhundert erschlossen (mit Fibel und Keramik datiert).

1994 kam es zur Freilegung von 54 Objekten. Der Charakter der Objekte und des aus denen zum Vorschein gekommenen Fundmaterials hat sich nicht geändert. Nach wie vor sind die flachen, mit geradem Boden ausgestatteten, kaum in die Erde eingetieften Gruben mit spätrömischer Einfüllung kennzeichnend. Ein Teil der Gruben hatte eine gebrannte-Asche-Einfüllung, die auch in der obersten Schicht einiger spätrömischen Objekte zu beobachten war. Die in der Einfüllung der spätrömischen Erscheinungen gefundenen auffallend vielen Eisengegenstände, darunter Kohlenkrücke und Zange sowie die gebrannte Schicht lassen eventuell auf eine Schmiedewerkstatt schließen. Die in die Erde getieften Häuser enthalten im allgemeinen frühromisches Fundmaterial, in dieser Grabungssaison wurden weitere vier erschlossen. Allgemein ist die Variante mit zwei Pfosten, bei den größeren Häusern kommt aber auch die Lösung mit drei Pfosten (in der Mitte + 1 Pfosten) vor.

Ebenfalls setzten wir die Freilegung des Grabensystems fort. In einigen der Gräben kamen ganze Tierskelette ans Tageslicht, sie lagen ursprünglich offenbar tiefer. Neben vielen Tierknochen, zahlreichen Eisengeräten, einigen Bronzegegenständen, wenigen Terra sigillata und glasierter Keramik kann noch ein kleines Millefiori-Glasfragment mit bordoroter Grundfarbe erwähnt werden.

Eszter T. Szőnyi–Gabriella Gabrieli

Mezőkövesd – Mocsolyás, Fundort Nr. 6. S. Nr. 20/2

50. Mosonszentmiklós – Gergelyhoma (Kom. Győr-Moson-Sopron) (XVIII). 1993 führten wir die Freilegung

der römischen Siedlung dörflichen Charakters zwischen den Kilometerschnitten 137,0–137,2 der Autobahn M1 fort (die Zahl der Objekte wurde 291). Bestimmt wurde der W-Rand der Siedlung erreicht, weitere Gräben, zwei Häuser und zwei Brunnen, Gruben und Pfostenlöcher wurden erschlossen. Das Gepräge des Fundmaterials entspricht dem des vorigen Jahres (2.–3. Jh.).

Wir haben noch einige prähistorische (*spätneolithisch-frühkupperzeitliche*) Gruben bzw. Siedlungsspuren von ungewisser Ausdehnung zutage gefördert.

Eszter T. Szőnyi

1994 legten wir auf einem Gebiet von 0,1 ha 18 neuere römische (2. Jh.) Objekte frei. Zwei von denen waren in die Erde eingetieften Bauten, die übrigen waren Förderungsgruben und Grenzgräben.

András Figler

Mosonszentmiklós – Pál-Meierhof S. Nr. 21/2

Nagydém – Középrépuszta S. Nr. 22

Nagyút 4 – Göboly járás II. S. Nr. 23

51. *Nemesvámos – Balácsa puszta* (MRT Bd. 2, Fundort 34/14) (Kom. Veszprém) (XXXVIII). Im Rahmen des Balácsa Programms setzten wir die Erforschung des im Jahre 1992 schon entdeckten römischen Gebäudes XIV fort. Ein rechteckiges, fünfpräumiges Haus zeichnete sich ab, dessen aufgehende Mauern mit Balken-Ruten-Konstruktion ausgestaltet waren. Im Gebiet des Gebäudes legten wir *prähistorische und mittelalterliche* Gruben frei.

Östlich des Gebäudes XIV entdeckten wir die Ecke eines weiteren, tiefer fundamentierten, im Mittelalter mit gelbem Sand eingefüllten, bisher unbekannten Gebäudes mit rosarotem Bindemittel (Gebäude XV). An seine W-Mauer schmiegte sich ein kleiner Backofen an.

Die Authentisierungsgrabung des Gebäudes III wurde mit drei Suchgräben begonnen. Die stellenweise 1–2 cm tief unter der Oberfläche vorkommenden Mauern und Terrazzoböden lassen ein besser erhaltenes und mehrgeteiltes Gebäude vermuten, als es Gy. Rhé beschrieb.

Die Freilegungen des Jahres 1994 konzentrierten sich auf das einst schon erforschte, dann zurückgeschüttete Gebäude III und auf seine Umgebung. Die dickeren Mauern des stark beschädigten Gebäudes III umarmten drei Räume, die mit Terrazzoböden versehen waren. Davor schloss sich ein mit dünneren Mauern begrenzter Hof(?) Garten(?) an. Das früher für Stall gehaltene Gebäude mag in der Wirklichkeit eher ein Wohnhaus gewesen sein, die Mauern und ein Teil der Böden fielen den mittelalterlichen und neuzeitlichen Störungen zum Opfer.

Der östlich des Gebäudes III gezogene Suchgraben schnitt ein bisher unbekanntes, mit Wandgemälde verziertes Gebäude (XVI) mit einer Periode durch.

Sylvia K. Palágyi

Ordacsehi – Meierhof S. Nr. 27.

52. *Őcsény – Sovántelek* (Kom. Tolna) (XXXI). 1993 wurde die Freilegung des in der S-Gemarkung von Szekszárd, im Laufe einer Geländebegehung, aufgrund von oberflächlichen Erscheinungen vermuteten römischen Wachturms fortgesetzt.

Wir haben festgestellt, daß das Objekt einen viereckigen Grundriß hatte, seine Dachkonstruktion hielten vier starke Steinpfeiler. Die vermutlich hölzerne Dachkonstruktion war mit Hohlziegeln bedeckt, wovon zahlreiche Bruchstücke mit sonstigen Ziegelfragmenten ans Tageslicht kamen. (Nur die Trümmer der ausgebeuteten, mit Mörtel zusammengehaltenen, aus Bruchstein gelegten Mauer konnten in Spuren gefunden werden.)

In den Teilen zwischen den Pfeilern und der ausgebeuteten Mauer fanden wir auf allen vier Seiten Feuerstellen oder deren Spuren bzw. Abfallgruben. In diesem Gebiet sind die wertvollsten Funde vorgekommen: Bronzemünzen, Zwiebelkopffibeln und eine umverehrte Votivtafel aus Blei des donauländischen Reitergottes.

Anhand des sonstigen Fundmaterials (Hauskeramik, glasierte Gefäßfragmente, Eisenbruchstücke, Spinnwirtel), der Bronzemünzen und der Gegebenheiten des Grundrisses kann der Wachturm auf die zweite Hälfte des 4. Jahrhunderts bestimmt und in die Reihe der unter Valentinianus errichteten Festungen und Wachtürme eingefügt werden.

1994 wurde die Freilegung des Wachturms vollendet, alle vier Steinpfeiler kamen ans Tageslicht. Bei den Erweiterungen meldete sich ähnlich wie früher, nach einer Tiefe von 30 cm eine 20–40 cm dicke, stark aschige, durchgebrannte Schicht stellenweise mit Lehmewurfstücken, die das römische Gelniveau bedeutete. Auch in diesem Jahr fanden wir bei den sich an den inneren Seiten der vier Pfeiler befindenden regelmäßigen Einsprünge keine auf Holzkonstruktion hinweisende Spuren oder Pfostenlöcher.

Allein im Laufe der Erschließung der Abfallgrube Nr. 2 legten wir einige schöneren Gegenstände frei: eine intakte Eisenhacke, das Fragment eines Schildbuckels und eine fragmentarische Bronzefibel; das Münzmaterial vermehrte sich auch dieses Jahr um überraschend viele Stücke.

Nördlich des Wachturms haben wir einen Suchgraben geöffnet um das zu klären, ob außerhalb der ausgebeuteten Umfriedungsmauer auch mit einem Umfriedungsgraben gerechnet werden kann. Wir erreichten eine Tiefe von 160 cm, aber außer *neolithischer* Gefäß- und Knochenfragmente kamen keine Funde, nicht einmal aus der Römerzeit zum Vorschein und der Boden war überall im Graben braun. (In O-Richtung war das Gebiet einst sumpfig, in SW-Richtung liegt ein Gehöft.)

Unsere schichtenkundliche Beobachtungen verstärkten, daß man im Fall des mit einer Umfriedungsmauer umgebenen, auf Steinpfeilern vermutlich mit Holzkonstruktion errichteten Wachturms mit Ziegeldach nur mit einer Bauperiode rechnen kann.

Frau Várady, Zsuzsanna Péterfy-dr. Zoltán Várady

53. *Rajka – Hosszúföldek* (Kom. Győr-Ménfőcsanak) (XVIII). 1994 wurden im Kilometerschnitt 11,350–12,900 der Autobahn M15 in vier Arbeitsstellen auf einer Fläche von 1,5 ha Sondierungen durchgeführt, Siedlungsercheinungen kamen in der Arbeitsstelle Nr. 1 vor.

Es ist eine *römerzeitliche* Siedlung lockerer Struktur (2.–3. Jh.). Von den 42 freigelegten Objekten gab es 3 rechteckige, halb in die Erde getiefte Häuser, vier Brunnen, wir fanden auch rechteckige Mieten, Speichergruben und Pfostenlöcher. Das Fundmaterial ist ärmlich, es ist zum größten Teil Hauskeramik, Importwaren waren nur in kleiner Anzahl vorhanden (z.B. gallische Terra sigillata), einige Bronzegegenstände (z.B. stark profilierte Fibel) Eisengegenstände von auffallend guter Qualität (Siebel, Schere) kamen ans Tageslicht.

Eszter T. Szőnyi

54. *Salköveskút – Dorfende von Söpte* (Kom. Vas) (XXXV). Zwischen dem SW-Ende der Siedlung und dem Gräberfeld, auf dem rechten Ufer des Surányi-Baches schnitt der Graben der Wasserleitung auf der Terrasse des stark erodierten Hügels ein *römerzeitliches* Villagebäude durch.

Die einstigen Gelniveaus des Gebäudes wurden vernichtet. Während der Fundrettung im Jahre 1994 entdeckten wir in verhältnismäßig intaktem Zustand nur einen kleinen Baderaum mit Bodenheizung. Aufgrund der teilweise ausgebeuteten Mauern mag die Ausbreitung des Villagebäudes ung. 19×12–15 m betragen haben. Der Hof der Villa war einst von einem aus Pfosten bestehenden Zaun umgeben. Von unseren Funden soll eine als Einzelfund vorgekommene Gemma erwähnt werden.

SW der römischen Villa, im Kanalgraben haben wir *prähistorische* Gruben beobachtet, aus deren Freilegung *früheisenzeitliche* Keramik und Tongewichte ans Tageslicht kamen.

Ottó Sosztarits

Sáregres – Pusztadomb S. Nr. 122

55. *Sárvár – Végh-Mühle* (Kom. Vas) (XXXV). 1993 wurden 3 neuere Flächen (60 m²) geöffnet, freigelegt wurde eine kleinere *früheisenzeitliche* Grube, mit Spinnwirteln und mit einem Fingerring aus Bernstein. Darüber zog sich die westliche Abschluß „mauer“ des Holzbaus der früh-römischen Straßenstation (praetorium) – ihre Fortsetzung zeichnete sich klar ab. In der Einfüllung ihres Grundgrabens erschlossen wir die schotterige Schicht der Straßenfundamentierung sowie eine Reihe von die Sohlenbalken befestigenden Steinen: diese kamen in verhältnismäßig regelmäßigem Abstand voneinander vor. Fünf weitere, regelmäßige Reihen bildende Pfostenlöcher wurden entdeckt, die zu einem früheren Haus gehört hatten. Dieser Bau kam unter dem Holzhaus zum Vorschein. In der Einfüllung des Pfostenlochs Alpha im Schnitt Nr. 48 datierte eine unversehrte volutenverzierte Lampe (vom Typ Loeschke I c) den von Pfostenlöchern umgrenzten Bau auf die Mitte des 1. Jahrhunderts. Dieses Haus mag minimal 13 m lang gewesen sein. Im Schnitt Nr. 52 kam ein *römerzeitlicher* Backofen(?) zum Vorschein.

W des Schnittes Nr. 48 legten wir ein neueres Grab (W–O orientiert, ohne Beigaben) des Gräberfeldes aus dem 9. Jh. durch Ausbreitung des Schnittes frei.

Der zum Holzbau gehörenden, den vom Süden her abgrenzenden Pfahlzaunfundamentierung folgten wir mit zwei weiteren Schnitten nach Westen – auf einer Fläche von

insgesamt 36 m². Der Grundgraben schnitt eine frühere *römerzeitliche* Grube durch, so stammt also neben der Grube im Schnitt Nr. 47 und neben dem im oberen beschriebenen Bau mit Pfostenkonstruktion auch diese Siedlungserscheinung aus der Zeit des *Claudius* (sie ist also älter, als das Holzhaus aus der *flavianischen* Zeit).

Wir entdeckten das W-Ende bzw. die Abbiegung der Pfahlzaunfundamentierung nach Norden. An der Ecke befanden sich größere Pfostenlöcher. In der NW-Ecke des Schnittes Nr. 51 legten wir eine tiefe Abfallgrube frei.

Im Material der Siedlungserscheinungen aus der Zeit des *Claudius* war auch wenige *La Tène D*-Keramik vorhanden. Die Mehrheit unserer Funde – sowohl in der Schicht des Holzbaus als auch im sporadischen Material – sind südgallische oder barbotinverzierte norditalische Sigillaten, dünnwandige norditalische Keramik aus der Zeit des *Flavius* bzw. raetische Ware und stempelverzierte Keramik aus der ersten Hälfte des 2. Jhs.

1994 wurden die zum N-Abschluß des früher schon beobachteten, mit Pfostenkonstruktion errichteten Haus gehörenden Pfostenlöcher entdeckt, auf der gleichen Stelle wurden kleinere Gruben erschlossen. Zwei Öfen kamen vor, auch die Arbeitsgrube des nördlicheren wurde gefunden. Der Boden des mit 1 m Durchmesser errichteten Ofens war von schwärzlichbraun-braun ausgebranntem Lehmbewurf abgezeichnet, darüber waren die rot ausgebrannten Reste der Wölbung zu sehen. Von ähnlicher Größe und Struktur war auch der andere freigelegte Ofen, über der Verschmierung von diesem lag eine Aschenschicht, an den Rändern stießen wir auf die Lehmziegeln der Seitenwände. Die Arbeitsgrube des nördlichen Ofens hatte einen Durchmesser von 1,7 m, über ihrer Sohle konnten wir eine holzkohlenhaltige Schicht beobachten. Das Niveau des Hauses mit Pfostenkonstruktion, eine Brandschicht mit Holzkohlen erreichten wir nur auf der S-Seite; die Öfen sind jünger als diese.

Dem W-Grundgraben des die Straßenstation umgebenden Pfahlzauns konnten wir in nördlicher Richtung 4,5 m lang folgen. Dieser Balkengrundgraben verzweigte sich auch nach N. Die Verzweigung war von einer größeren Grube durchgeschnitten. In einer der freigelegten Gruben stießen wir auf Schüsselfragmente vom Typ *La Tène D*. Die Holzperiode der Straßenstation datierten auch hier mehrere Funde aus der Zeit des Domitianus-Traianus: norditalische barbotinverzierte Sigillaten, Schüsseln von *La Graufesenque*, dünnwandige italische Tassen, Fragmente einer Rippenschale aus Glas.

Wir haben ein weiteres W–O gerichtetes Skelett gefunden, wodurch die Zahl des Gräberfeldes aus dem 9. Jh. auf 53 zunahm. Seine Beigaben (Eisenschnalle bzw. durchgebohrte Glasperle) befanden sich unter dem Skelett.

Dénes Gabler

56/1. *Sopron, Hauptplatz* (Kom. Győr-Moson-Sopron) (XXVII). Während den Erneuerungsarbeiten des Pflasters zwischen dem Stadthaus und der Szent György-Straße im Jahre 1994 hatten wir die Möglichkeit, mit einem Schnitt die zum Eingang der Basilica aus dem 2. Jh. führende Treppenreihe neben dem Forum an einer neueren Stelle freilegen zu können. Damit erwies sich, daß auf dem W-Teil

des Forums von Scarbantia wirklich ein – mindestens 30 m langes – Podiumgebäude gestanden hatte.

János Gömöri

56/2. Sopron – Potzmann-Flur (Kom. Győr-Moson-Sopron) (XXVII). 1993, im zweiten Jahr der Freilegung wurde im NO-Teil der römischen Villa 325 m² erforscht. Ein längerer Abschnitt der Umfriedungsmauer der Villa und zwei Räume eines sich der Mauer anschließenden Gebäudes konnten wir freilegen. An einigen Stellen kamen in Flecken die Reste eines auf Ziegelschutt geklebten, mehrmals erneuerten durchgebrannten Lehmbo­dens zum Vorschein. Das Gebäude war einst mit Ziegeldach bedeckt. Anhand seiner Größe (ung. 20 m lang), anhand des Gepräges des Schuttes und des verhältnismäßig wenigen Fundmaterials kann es für ein Wirtschaftsgebäude gehalten werden. Das Kleinmaterial von diesem Teil der Villa stammt zumeist aus dem 4. Jh., gemischt mit wenigem älteren Material.

Unter der Villa zieht sich ein spätbronzezeitliches Gräberfeld hin, wovon 8 Urnen gefunden wurden. Das Gräberfeld gehört wahrscheinlich zum auf der Spurlinie der Sopron ausweichenden Straße Nr. 84 freigelegten Siedlungsdetail.

Im Inneren des Gebäudes wurde in der römischen Schuttschicht ein beigabenloses Skelettgrab erschlossen. Das Skelett war an mehreren Stellen verstümmelt und lag in naturwidriger Position.

Gabriella Gabrieli

57. Szabadbattyán – Mühlenkanal (Kom. Fejér) (XXX). Im zwischen der rechten Seite der von Szabadbattyán nach Sárszentmihály führenden Straße und dem Mühlenkanal (Sárvíz) liegenden Gebiet führten wir 1993 eine Freilegung durch, an der Stelle der 1974–1975 durchgeführten kleineren Rettungsgrabungen. Im Laufe der Freilegung konnten wir einen Raum (10,8×5 m) des schon bekannten Gebäudes (Gebäude I) vollkommen, die anstoßenden Räumlichkeiten nur teilweise erschließen. Die Säle waren mit Terrazzoböden von guter Qualität bedeckt, mit der Ausnahme eines, der einen Lehmbo­den hatte. Ein Teil der Bodenheizung in einem der Säle blieb intakt, in ursprünglichem Zustand erhalten. Aus den ungestörten Schuttschichten kamen Wandgemäldefragmente in großer Menge ans Tageslicht. Aus den auf den Boden niederstürzten Trümmern kamen Funde wie Nackenschützer eines Helmes, Fragmente von bronzenen, versilberten bronzenen und silbernen Gegenständen, Speerspitzen, gebrannte Menschenknochen, Keramik- und Glasbruchstücke vor. Das Gebäude kann auf das 3.–4. Jh. bestimmt werden.

1994 wurde die Erschließung der spät­römischen mit Perystilium errichteten Villa mit einem Grundriß von annähernd 110×120 m fortgesetzt. Die Forschung konzentrierte sich hauptsächlich auf den N-Trakt des Gebäudes. Die Fußbodenniveaus der Räume bildeten Terrazzoböden von guter Qualität. An der N-Wand des tiefer liegenden, mit Lehmbo­den bedeckten Perystiliums blieben die Wandgemälde 13–50 cm hoch erhalten. Aus dem Perystilium führte eine 2,60 m breite Türöffnung in einen großen Saal, der noch unter Freilegung steht (bisher 16 m lang, 5 m breit).

Unser Schnitt in der Mitte der O-Gebäudeseite berührte das stark zerstörte Bad der Villa.

Unser außerhalb des Gebäudes, auf der W-Seite gezogener Suchgraben erreichte ein sich wahrscheinlich bis zum Ufer des Baches Sárvíz hinziehendes Gelniveau mit Steinen.

Aus den Trümmern der Räume des Gebäudes kamen Wandmalereifragmente in großer Menge, Fensterglas-, Glas- und Keramikfragmente, Bronze- und Silberschnallen, Beschlag, Fragment eines Schwert- oder Dolchhülse verzierenden Silberbleches, Münze, Speer-, Lanzen- und Pfeilspitzen, Fragmente von Tür(?)- und Fensterrahmen, Bruchstücke von Halbsäulen, Menschenknochen ans Tageslicht.

Gabriella Nádorfi

58. Szalafő – Felső szer, Törökhányás-Flur (Kom. Vas) (XXXV). 1993 erhielten wir eine Meldung über drei frisch gestörte römische Hügelgräber, die Fundrettung eines der Gräber wurde sofort angefangen.

Der W-Drittel des Hügels von gegenwärtig 180–190 cm Höhe und ung. 12 m Durchschnitt wurde von den früheren Störungen fast vollkommen vernichtet. Der sich im NO-Viertel des Tumulus befindende Grabkammer wurde aus ins Lehm gesetzten Bruchstein gebaut. Das ungeteilte Innere von 100×60–65 cm des auf dem einstigen Bodenniveau stehenden einfachen, von außen her unregelmäßigen Baus enthielt die stark kalzinierten Überreste der Brandschüttungsbestattung. Anhand der sich nur auf einige Keramik- und Glasscherben beschränkenden Funde kann die Bestattung zu den norisch-pannonischen Hügeln gereiht werden, die Funde sind leider zu keiner näheren Zeitbestimmung geeignet.

1,5–2 km von unserer Fundstelle entfernt legte András Mócsy im Sommer 1956 einen Hügel von einer Hügelgruppe frei (S. Archäologische Datensammlung des Ungarischen Nationalmuseums). Der von ihm freigelegte, bzw. der von uns gerettete Hügel gehören zu einem in Reihen geordneten Hügelgräberfeld von großer Ausdehnung, das sich entlang einem auch bis heute noch benutzten alten Feldweg in N–NW-Richtung hinzieht, dann verzweigt er sich in Y-Gestalt. Im Laufe unserer Geländebegehung konnten wir ung. 25–30 Hügel von unterschiedlicher Größe und Zerstörungsgrad beobachten, die Mehrheit leider in gestörtem Zustand.

Ottó Sosztarits

59. Százhalombatta – Dunafűred (MRT Bd. 7, Fundort Nr. 27/6) (Kom. Pest) (XLVI). Im römischen Auxiliarlager von Százhalombatta (Matrica) führten wir eine authentisierende Grabung durch, wo früher allein Árpád Dormuth im Jahre 1943 geforscht hatte. András Mócsy hat 1953 beim SO-Eckturm die Suchgräben von Dormuth ausgeräumt und abgezeichnet.

Unsere Forschungen begannen wir im NW-Teil des Lagers, der auf den Luftaufnahmen am intaktesten zu sein schien. Aufgrund des Ermessungsplans ist das Lager 155×150 m groß, es ist also kleiner, als früher angenommen war. In der Nähe des NW-Eckturms wurden die Lagermauer, die Fossae sowie die innere Erdaufschüttung an der W-Seite mit einem Suchgraben durchgeschnitten.

1,5 km westlich der Lagermauer des Steinlagers kam der seichte Graben des auch früher schon beobachteten Holz-Erde-Lagers vor. In der inneren Erdaufschüttung stießen wir auf die Lehmmauer des Holz-Erde-Lagers, worin mehrere Lehmziegel zu beobachten waren. Die Mauerstruktur ist leider wegen des schmalen Suchgrabens nicht bekannt. Wir fanden keine Pfostenlöcher. Innerhalb des Lagers kam auch ein zu dieser Periode gehörendes Gehniveau vor. Die Größe des Lagers in der Holz-Erde-Periode stimmte mit der des Steinlagers überein. Darüber wurden das Bauniveau des Steinlagers sowie mehrere Zerstörungs- und Erneuerungsschichten erschlossen, woraus auf die zweite Hälfte des 2. Jhs. bestimmtes Fundmaterial zum Vorschein kam. Jede Schicht läuft bogenförmig auf die innere Erdaufschüttung des Lagers hinauf. Das größte Teil der Lagermauer wurde in diesem Graben ausgebeutet, auch so blieben aber das Fundament sowie zwei aufgehende Steinreihen der 75 cm breiten Lagermauer erhalten. Die Mauer wurde von außen mit Quadersteinen bedeckt, die zur ersten Periode des Steinlagers gehörende etwa 3 m tiefe Fossa wurde bei der Errichtung des halbkreisförmigen hervorspringenden Eckturmes halb zugeschüttet, wonach man eine neuere, aber tiefere grub. Auch diese wurde noch in der Römerzeit eingefüllt, dann noch eine gegraben, zur Zeit der Bauarbeiten des fächerförmigen Eckturmes.

An der N-Seite – hier schnitten wir nur die Lagermauer durch – war die Mauer nicht ausgebeutet, sie meldete sich unmittelbar unter dem Humus, ihre aufgehende Höhe mißt 1,5 m. An der inneren Mauerseite haben wir einen inneren Stützpfiler beobachtet, der gleichzeitig mit der Lagermauer ist und zusammen mit der inneren Erdaufschüttung benutzt wurde. In diesem Graben fanden wir 2,3 m weit von der Lagermauer die mit Eckrisalit ausgestaltete Ecke eines spätromischen, gemischt gemauerten Gebäudes. Die Breite der Mauer betrug auf der längeren Seite 80, auf der kürzeren 60 cm. Sie war mit der Lagermauer parallel gerichtet. Das 8 m breite Gebäude war innen mit Terrazzoboden versehen. In W-Richtung mag es über einen Vorraum mit Steinfundament und Lehmmauern verfügt haben.

Im Laufe der Ausgrabung kamen zahlreiche *mittelbronzezeitliche*, *früheisenzeitliche* bzw. *mittelalterliche* Gefäßfragmente als Streufunde ans Tageslicht.

1994 haben wir den NW-Eckurm sowie die Porta praetoria des Castellums freigelegt, ferner wurden die Lagermauern an allen Seiten durchgeschnitten.

Bei der NW-Ecke kam der früher auch von András Mócsy beschriebene einspringende trapezförmige Turm vor, der noch während der Römerzeit abgetragen war. Den an der SO-Ecke beobachteten halbkreisförmigen Turm haben wir hier nicht gefunden, weil es wahrscheinlich bei der Errichtung des fächerförmigen Turmes abgetragen wurde. Am allen intaktersten blieb diese letztere Periode auf uns, die erhaltene Höhe ihrer Mauern beträgt 2,5 m! In den Turminnen haben wir die Spuren von mehrmaligen Erneuerungen festgestellt. Wir legten die ziemlich dicke Zerstörungsschicht im Inneren des fächerförmigen Turmes teilweise frei, hier kamen mehrere Dutzende von Ziegelstempeln des Terentius und Frigeridus dux zum Vorschein.

Zwei Türme der Porta praetoria sowie die in den Lager führende, mit großen Kalksteinplatten ausgelegte 4 m breite

Straße wurden durchgeschnitten. Die Größe der Türme beträgt 6×6 m. Ihr Anschluß an die Lagermauer wurde untersucht, sie sind damit gleichzeitig. Sie blieben 0,8–1,2 m hoch erhalten, mit der Ausnahme eines kürzeren Abschnitts, wo sie bis zur Fundamentierung ausgebeutet wurden. Die inneren Bodenniveaus wurden auch hier dreimal erneuert. Interessant ist, daß allein die nach außen gehenden Mauern der Türme mit hervorspringender Fundamentierung versehen waren. Zum linksseitigen Turm hatte man in der spätromischen Zeit ein kleines Gebäude zugebaut, ähnlich der von Á. Dormuth freigelegten Porta decumana.

Beim Durchschnitt der Lagermauern haben wir an einer Stelle die von Dormuth beschriebenen Zubauten (Mauerstärke: 2 m) gefunden. Ins Fundament der Zubauten wurde ein großes architektonisches Profil, darauf ein römisches Altarstein gelegt, dessen Inschrift leider vollkommen abgeschlagen ist. Die Höhe der Lagermauer überstieg überall 1 m.

Auf der Strecke zwischen dem Lager und der Donau wurden sogar zwei Gräben gezogen, in einem der Gräben wurde in kleiner Tiefe ein spätromisches Grab gefunden. Seine Beigaben: Omegafibeln, eiserne Gürtelschnalle. In der Grabeinfüllung gab es noch eine Münze des Aurelianus.

Die aus der Zeit des Holz-Erde-Lagers stammenden Lehmmauern kamen an zwei Stellen vor. Aus der Planierungsschicht einer der Mauern kam ziemlich reiches Keramikmaterial vom Anfang des 2. Jhs. vor. Die frühesten Funde der Ausgrabung sind *graphitierte LT D-Scherben*, Fragmente einer keltischen stempelverzierten Schüssel, graue Schüssel mit S-Profil sowie zwei italische dünnwandige Bruchstücke (einer der beiden mit Barbotinverzierung).

Péter Kovács

Szombathely – Szöllös, südliche Entlastungsstrecke der Hauptverkehrsstraße Nr. 86 S. Nr. 110

60. *Tác* (Kom. Fejér) (XXX). Im 36. Jahr der systematischen Freilegung führte die kanadische Forschergruppe (von János Fedák, University of Prince Edward Island geleitet) im Zentrum der Stadt die Erschließung des N-Teils des Gebäudes aus dem 3.–4. Jh. (Gebäude LXIII) fort. Die auf den Decumanus maximus gehende schmale Fassade des Gebäudes war mit zwei Pfeilern verziert. Die Säulenreihe entlang der Hauptstraße gehörte zu einem anderen Gebäude (LXX), das im 4. Jh. vermutlich mit einer Straße vom Gebäude LXIII getrennt war. Die erste Periode des Gebäudes LXX stammt vom Anfang des 2. Jhs. In dieser Epoche wurden die vier Pfeiler auf seinem W-Front errichtet, die beiden äußeren davon sind von beträchtlicher Größe, sie wurden tief fundamentiert und sind von auffallend guter Qualität. Hinter der Säulenreihe entfaltet sich ein Raum mit der Größe einer Cella, vor der Säulenreihe meldet sich das Fundament einer Treppe. Das Gebäude wurde zu Ende des 2. Jhs. in beträchtlichem Maße umgestaltet, es ist möglich, daß die auf den Decumanus maximus gehende Pfeilerreihe zu dieser Periode gehört. Im 4. Jh. hatte man über den Ruinen des zerstörten Gebäudes ein neueres errichtet, dessen Gepräge und Ausdehnung noch nicht zu bestimmen ist.

Die kleineren Forschungen im N-Teil des Heiligtumsbezirks machten eindeutig, daß die vermutete Kirche nicht

an dieser Stelle gestanden hatte. Unter dem Gebäude XV kamen tief gegründete, vor den Bauarbeiten des 4. Jhs. stellenweise ausgebeutete Mauern zum Vorschein. Das auf den Beginn des 2. Jhs. datierbare Gebäude dehnt die Baugruppe des Heiligtumsbezirks in nördlicher und östlicher Richtung aus.

1994 setzte die Forschergruppe aus Kanada die Freilegung des Gebäudes LXX (Kirche) fort. Eine SW-NO gerichtete, tief gegründete, 1,20 m breite Mauer kam vor, deren Beziehung zu den bisher freigelegten Mauerresten noch nicht geklärt ist. Die Schichtenverhältnisse des mit dem Gebäude LXIII parallelen Gebäude LXXIII weisen darauf hin, daß auch dieses Gebäude zur Periode aus dem 4. Jh. der Stadt gehört. Die zwischen den beiden Gebäuden führende, vom *Decumanus maximus* ausgehende, mit Steinen bedeckte Straße (*cardo f*) läuft nach SO zu, auf seiner W-Seite mit einem sich dem Hauptkanal des *Decumanus maximus* anschließenden Kanal. Unter dem Niveau aus dem 4. Jh. entfalteten sich die Mauern und eine Pfeilerreihe der frühen Bauarbeiten.

Zur Erforschung der W-Seite des Militärlagers führten wir eine kleinere Freilegung östlich des Palatiums durch, an dem Punkt, wo der Lagergraben die Stadtmauer aus dem 4. Jh. kreuzt.

Während der Forschung kamen der erste N-Turm und der Ansatz der NW-Ecke des Lagergrabens vor. Im Fundmaterial des Grabens sind das Fragment einer Männerstatue in Toga, ein Rammskopf und eine Gemma mit der Gestalt der Fortuna Nemesis bedeutend. Neben dem Graben kam die NW-Ecke eines Gebäudes aus dem 4. Jh. (*Gebäude LXXXIV*) zum Vorschein.

Jenő Fitz

Vasalja – römisch-katholische Kirche von Pinkaszentkirály S. Nr. 111

Vác – Csörögi-Wiese S. Nr. 69

61/1. *Visegrád – Gizellamajor* (Kom. Pest) (XXXIX) 1993 legten wir auf dem W-Flügel der *römischen Festung* eine große ungeteilte Räumlichkeit frei, ohne ihre N-Wand erreicht zu haben. In der N-Hälfte der Räumlichkeit, an der O-Wand ziehen sich zwei mit Tubuli verbundene, O-W gerichtete, mit Ziegeln und Steinplatten bedeckte Heizkanäle. Innerhalb des Raums konnten wir mindestens zwei Gehniveaue absondern. Das tiefere Niveau entspricht dem äußeren, mörteligen Gehniveau (dem vom inneren Hof). Später wurden die Heizkanäle auf dieses Niveau gebaut und darüber kam das neuere Fußbodenniveau. Die beiden Schichten sind auch im Raum D/II gut abzusondern und sind auch auf dem inneren Hofniveau zu verfolgen. Anhand von all diesen konnten wir feststellen, daß in der Geschichte der Festung große Aufschüttungsarbeiten in der (wahrscheinlich kurzen) Zeit nach ihrer Errichtung stattfanden, wofür vorläufig noch keine genaue Erklärung gibt.

Im Laufe der Forschungen in der Umgebung des Haupteingangs kam der mittlere behauene Pfeiler (oder einer der mittleren?) mit Türangel vor. Daran schließt sich eine N-S gerichtete Mauer, die O-Abschlußmauer eines mit Heizkanal versehenen, aber sich dem bisherigen System und dem N-Flügel nicht anpassenden Raums. Eine eben-

solche, an seiner W-Mauer mit gebrochener Konstruktion ausgestaltete Räumlichkeit wurde zum O-Flügel zugebaut. Der Raum wurde zum S-Eingang vom Saal I des N-Flügels gemauert, sein Ausgang geht ebenfalls im Süden auf den inneren Hof. Seine Verbindung mit dem inneren Flügel bildet ein solcher O-W gerichteter Heizkanal, dessen Ofen man in der sich in der W-Fassadenmauer des Raums K/I befindenden Öffnung errichtete. Im Laufe der Freilegung erschlossen wir im Raum E/I mehrere Gehniveaue und Kanalsysteme. Die Altersbestimmung und Interpretierung der verschiedenen Niveaue sind schwierig.

Im inneren Hof gehören zur schrägen Mauer mehrere, unsystematische Mauerreste, die weder aufgrund ihrer Bautechnik, noch aufgrund des in der Nähe vorgekommenen Fundmaterials an die Römerzeit oder an die Zeit der foederati gebunden werden können.

Hinsichtlich des beim O-Eingang des W-Flügels vorgekommenen S-N orientierten Frauen(?)skeletts mit deformiertem Schädel, das in einer ins obere Gehniveau eingegrabenen rechteckigen Grabgrube mit abgerundeten Ecken lag, nehmen wir an, die Überreste der Objekte einer sich während dem 5. Jh. provisorisch angesiedelten, an bestimmtes Ethnikum wenig zu knüpfenden hunnischen Volksgruppe freigelegt zu haben. Diese Vorstellung verstärkt das chronologische Verhältnis des 1992 in der Nähe eines der Mauerreste zutage gekommenen mit Zellen und Steineinlage verzierten Ringkopfes(?) aus dem 5. Jh., der mit einem Stück des Schatzfundes eines skirischen Fürsten von Bakodpuszta analog ist.

Am S-Rand des zur *römischen Festung* gehörenden Gräberfelds legten wir zwei Gräber mit bescheidenen Beigaben frei. In der SW-Zone des Gräberfelds wurden *prähistorische* (HA 2/3 Periode, *protokeltischer* Horizont) Objekte ans Tageslicht gebracht und die W-Ausdehnung der Fundstelle bestimmt.

Durch die Erforschung der Festung im Jahre 1994 kann der vollkommene Grundrißplan gezeichnet werden. Es erwies sich, daß der NW-Eckturm sowohl in seinen Maßstäben als auch in seinem Grundriß von den übrigen drei Türmen abweicht. Im N-NO-Gebäudeflügel haben wir auf einer großen Fläche den ziemlich gut erhaltenen, auf die Zeit des Baus bestimmbareren mörteligen Boden und darüber die Zerstörungsschicht freigelegt. In der Raumreihe des N-Flügels und außerhalb dieses stießen wir auf ins Lehm gesetzte Mauern, die wahrscheinlich die Tragelemente eines aus Lehmziegeln errichteten Bauobjektes mit Holzkonstruktion gewesen waren. Während der Erforschung des Bades des NW-Eckturmes wurde eine neuere Badewanne mit Wasserleitungsrohr aus Blei erschlossen. An den Heizkanalöffnungen in der Scheidewand des Bades kann man gut sehen, daß der Boden des ganzen Turmes von Ziegelpfeilern gehalten war. Außerhalb des Turms legten wir an der S-Seite einen 3×3,8 m großen, nachträglich zugebauten Heizraum (*praefurnium*) frei. In dem mit Schwellenstein versehenen Eingang des Turms fanden wir einen mit Punktreihenmuster und mit zwei Pferdeköpfen verzierten Knochenkamm mit dreieckigem Rücken, das gegenwärtig einzige analoge Stück ist im Karpatenbecken aus dem germanischen Fürstengrab von Lébény bekannt. Zahlreiche Gebrauchsgegenstände, Werkzeuge und der Bruchstück eines römischen Altarsteines sind vorgekommen.

Im ungeteilten Raum des W-Gebäudeflügels haben wir das doppelte Heizkanalsystem und die Heizöffnung erschlossen. Im SW-Eckturn wurde neben der Freilegung des Schwellensteins des Eingangs auch die Bodenverschmierung des zur letzten Periode gehörenden Lehmofens und das dazu gehörende Lehmniveau dokumentiert.

Neuere Beweise für das Fortleben der Festung im 5. Jh. sind die im Steinschutt des Hofes gefundenen silberner, sog. nomadischer Spiegel, das mit bronzener Knopfreihe bestattete Skelett neben der ins Lehm gesetzten Mauer des Raums SW des Haupttors und die mit römischem und mit handgeformtem *barbarischem* Keramikmaterial außerhalb der O-Abschlußmauer der Festung vorgekommene Eisentrense aus dem 5. Jh.(?).

Péter Gróf-Dániel Gróh

61/2. *Visegrád – Lepence* (Kom. Pest) (XXXIX). Beim Kanalbau neben der Verkehrsstraße Nr. 11 wurden in den 70-er Jahren römische Mauern gestört. Im Laufe der Authentisierung der Fundstelle legten wir die Mauern eines *römischen* Wachturmes von 18×18 m, mit zwei Steinpfeilern in der Mitte frei. Mit dem auf die Mauern des Burgus gelegten Kanalsystem, das nie benutzt war, wurden die ziemlich gut erhaltenen 170 cm breiten Mauern teilweise zerstört. Außer einiger gestempelten Ziegelfragmente stießen wir beim auf die Donau gehenden Eingang des Turmes, vor dem Schwellenstein des Tors auf die fragmentarische, jedoch fast 90% intakte Steintafel mit dem Bauinschrift des Turmes. Die mit roter Bemalung betonten Buchstaben waren anhand der 1956 entdeckten Bauinschrift des Wachturmes von Visegrád-Kőbánya (Steinbruch) gleich lesbar und datieren das Bauobjekt auf das Jahr 371. Das ist bisher das zweite bekannte Dokument dieser Art Pannoniens aus der Zeit des Valentinianus.

In der Umgebung des Burgus haben wir die Ausdehnung der *prähistorischen und römischen* Niveaus durch Sondagen untersucht. Wir haben auch die Fossa des Objekt entdeckt. Die Kulturschicht der Urnenfelderkultur war unter der ganzen Fläche zu verfolgen, die früheren Schichten waren in Flecken zu beobachten. In einem Suchgraben wurde ein kleinerer römischer Ofen durchgeschnitten.

Péter Gróf-Dániel Gróh

RÖMERZEITLICHES BARBARIKUM

Auf der Karte: Nr. 62–69

Albertirsa – M5-Verkehrsstraße Nr. 4, Fundort Nr. 40 S. Nr. 1

62. *Csincse, Autobahn M3, Fundort Nr. 18* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (XVII). An den beiden Rändern der mehrere Hundert Meter langen Fundstelle haben wir im Jahre 1994 2 Suchgräben in einer Länge von 54 m geöffnet. Im Suchgraben II kam ein viereckiges Haus mit abgerundeten Ecken vor, in seiner O-Ecke mit Steinofen. Auf der leichten Erhöhung ließen wir die Fläche 150 m lang abschneiden, so konnten 9 *kaiserzeitliche* Häuser auf Karte gesetzt werden. Die Häuser sind im allgemeinen 4,5 m lang, 3,5 m breit, O–W gerichtet, in zwei Fällen konnten

wir auch ihren Eingang beobachten, genau am SW-Rand der südlichen Längsmauer. Das Haus Nr. 30 wurde freigelegt, das Fragment einer Terra sigillata und ein kleiner heugabelartiger Schlüssel kamen zum Vorschein. 225 Objekte wurden festgesetzt, 30 freigelegt. Am N-Teil der leichten Erhöhung fanden wir 4 Häuser, bei 3 sind die gebrannten halbbogenförmigen Streifen der Öfen zu sehen. Diese Häuser sind zumeist viereckig mit abgerundeten Ecken; anhand der hier vorgekommenen rädchenverzierten Scherbe sowie der sonstigen Keramik wurden sie ung. auf *das 9. Jh.* datiert. Auf dem Gebiet meldeten sich Spinnwirtel, hellgraue scheibengedrehte, gut ausgebrannte Keramikbruchstücke und Fragmente von Terra sigillaten, die mit Eierstab, Weinblatt, Hercules-Gestalt und auf einem Stück mit einem laufenden Hund verziert waren.

Magdolna B. Hellebrandt

63. *Füzesabony – Szennyvíztelep* (Abwasserstation) (Kom. Heves) (IX). Im Laufe der sich an die Bauarbeiten der Autobahn M3 knüpfenden Fundrettung haben wir eine Fläche von ung. 500 m² freigelegt und 6000 m² vom Humus befreit, wir haben 13 kreisförmige oder unregelmäßige Gruben einer sarmatischen Siedlung beobachtet. Außer der Gruben wurden noch die Überreste eines vermutlichen Speicherraums oder eines sonstigen Wirtschaftsgebäudes und eines Wohnhauses freigelegt. Neben des beträchtlichen Keramikmaterials kam auch eine Bronzefibel zutage.

Die Rettungsgrabung 1994 fortgesetzt erschloßen wir zwei größere Objekte einer *AVK*-Siedlung und ein Skelett in Hockerlage. Erwähnenswert ist ein Idolfragment. Aus 169 Objekten – Vorrats- und Abfallgruben, Gräben – der *sarmatenzeitlichen* Siedlung kamen Keramik- und Tierknochenfunde in bedeutender Anzahl ans Tageslicht.

Csilla Ács

Gyomaendrőd (Endrőd) – Fundort Nr. 130 S. Nr. 11

64. *Kál Nr. 1 – Weide II.* (Kom. Heves) (IX). 1994, im Laufe der dem Bau der Autobahn M3 vorangehenden Freilegung kamen die Funde mehrerer archäologischen Epochen zutage. In den *bronzezeitlichen* Gruben stießen wir auf Keramikbruchstücke der *Makó-* und der *Pilinyer Kultur*. Auch ein *keltisches* Haus wurde freigelegt, das Spinnwirtel, Webstuhlgewichte, Eisengeräte in sich barg. In der *sarmatischen* Siedlung aus dem 1.–2. Jh. (76 Objekte) erschlossen wir ein Haus, Gruben, Gräben, Öfen.

Csilla Ács

Kecskemét – Hetényegyháza, Mária Str. (M5 Fundort Nr. 72) S. Nr. 73

Kengyel – Baghymajor, „Gasleitung“ S. Nr. 75/1

Kengyel – Kengyelpart I. (Baghymajor) S. Nr. 75/2

65. *Kiskunfélegyháza – Autoruhestätte* (Kom. Bács-Kiskun) (XV). Während der Rettungsgrabung im Jahre 1994 haben wir mehr als 11 000 m² erforscht und davon 8000 m² freigelegt. Die Zahl der Objekte: 9 Häuser, ung.

650 Gruben, 10 schmale, lange und 3 breite, große Gräben, ein außerordentlich großer Kreisgrabensystem mit drei Gräben, 12 Bestattungen. Vorgekommen sind noch mehrere Tausende von Keramikfragmente und Tierknochen.

Das größte Ergebnis unserer Fundrettung besteht aber weder in der Größe des erschlossenen Gebiets, noch in der außerordentlich großen Anzahl der Objekte und der Funde, sondern in der Tatsache, vier Orte der *sarmatischen* Siedlung absondern zu können: das Dorf, die für die Viehhaltung und für die Lehmförderung (später für gemeinsame Speicherung) benutzten Gebiete und das Gräberfeld. Damit nahm die Fundstelle einen sehr vornehmen Platz in der heimischen Sarmatenforschung ein.

Erika Wicker

Kiskunfélegyháza – Pákapuszt, Dósa-Gehöft S. Nr. 16

66. *Kompolt – Kistéri-Gehöft, Fundort Nr. 15/1* (Kom. Heves) (IX). Im Laufe der Fundrettung der Autobahn M3 kamen 1994 neben Siedlungserscheinungen der *AVK* und der *mittleren Bronzezeit* eine weit ausgedehnte *sarmatische* Siedlung und ein Gräberfelddetail sowie eine *spätawarische* Siedlung mit Häusern, Brunnen, Werkstätten, Gräben, Abfall- und Vorratsgruben zum Vorschein. Auf der Fläche meldeten sich auch verstreute Spuren von *Vandalen* und *Gepiden*.

Andrea Vaday

Kompolt – Kígyósér S. Nr. 76/1

Mezőkövesd – Fundort Nr. 3 S. Nr. 20/1

Mezőkövesd – Mocsolyás, Fundort Nr. 6 S. 20/2

Mezőkövesd – Szentistván-Kaserne, Autobahn M3, Fundort Nr. 7 S. Nr. 20/3

Nagyút 4. – Göboly járás II. S. Nr. 23

67. *Nyíregyháza – Fundort Nr. 16* (Kom. Pest) (VI). Die Freilegung des *sarmatischen* Fundortes ermöglichte der Bau einer Verkehrsstraße auf neuer Spurlinie (zwischen der Autobahn M5 und der Hauptverkehrsstraße Nr. 4) im Jahre 1994. In die Spurlinie der Landstraße fiel ein ung. 600 m langer Abschnitt der Siedlung, wovon hier cca. 12 000 m² erschlossen wurden. Im Laufe der Arbeit erschlossen wir 468 Gruben, 52 Gräben, 12 Objekte, einige Häuser und Öfen, deren Boden mit Scherben verschmiert war. Als Besonderheit gelten die sich lang erstreckenden großen Lehmförderungsgruben und Objekte aus zwei-drei Gruben, die miteinander mit Tunneln mit durchgebrannten Wänden verbunden waren und reiches Keramik- und Eisenmaterial enthielten. Das Fundmaterial der Siedlung bereichern auch eine römische Münze und eine Fibel.

Unter der *sarmatischen* Siedlung zog sich ein *skythenzeitliches* Gräberfeld hin, wovon 49 Bestattungen erschlossen wurden. Grabkonstruktion mit Pfosten, Brand- und Hockergräber wurden gleichfalls gefunden. Beigaben: bronzene Pfeilspitzen, goldene Ohrgehänge, Schüsseln, Becher, Näpfe usw.

Edit Tari

Nyíregyháza – Császárszállás S. Nr. 80

Nyíregyháza – Polyákbokor, Bogár-Gehöft S. Nr. 25/2

Polgár – Fundorte Nr. 1–34, Pap-Gehöft, Fundorte Nr. 2–33 S. Nr. 29

Rákóczipfalva – „Nyolcas-dűlő“ S. Nr. 83

68. *Újhartyán – Autobahn M5, Fundort Nr. 42* (Kom. Pest) (XX). Die Aufgabe der Fundrettung im Jahre 1988 war, über die archäologische Bedeckung der Spurlinie von abwechslungsreicher Oberfläche und Bodengegebenheit ein vollständiges Bild zu gewinnen.

Archäologische Funde wurden an fünf solchen Punkten der Spurlinie gefunden, die als selbständige Fundstellen, also als Siedlungen zu interpretieren sind. Davon sind zwei *sarmatisch*, eine *awarisch* und zwei *arpadenzeitlich*. Die im Schnitt Nr. 2 freigelegten 9 *sarmatenzeitliche* Siedlungsobjekte, die in den Schnitten Nr. 3–4–5 gefundenen 85 *sarmatenzeitlichen* Siedlungsobjekte und ein ebenfalls *sarmatenzeitliches* Kindergrab gehören zu solchen Fundstellen, die auch schon früher bekannt waren. Je 8 *arpadenzeitliche* Objekte der Schnitte Nr. 8 und 11 stellen zwei solche kleinere, voneinander 130 m weit liegende, mit Flugsand bedeckte Siedlungstätten dar, die auf der Oberfläche nicht zu entdecken waren. Die 7 *awarenzeitlichen* Objekte im Schnitt Nr. 29 befanden sich am W-Ufer eines Flußtäls, wo die Lokalisierung auf der Oberfläche sowohl vom Flugsand als auch vom Wald verhindert war. Auf den 5 Fundstellen wurden also insgesamt 118 archäologische Erscheinungen freigelegt, die zu drei archäologischen Epochen gehören. Die überwiegende Mehrheit der Siedlungsobjekte sind Gruben, einen kleineren Teil vertreten Gräben, es gibt aber auch einige in die Erde eingegrabene Häuser bzw. Öfen oder Heizgruben. Für alle Fundorte gilt, daß die sich im allgemeinen nicht besonders dicht befindenden, eher verstreuten Siedlungserscheinungen nicht vom gleichen Alter sind, sondern in zwei, in mehreren Fällen sogar in drei chronologischen Niveaus zu teilen sind. Das Fundmaterial besteht zumeist aus ärmlichen, sporadischen Keramikbruchstücken, eine Ausnahme bildet bloß das *sarmatenzeitliche*, verhältnismäßig reichere Fundmaterial einer der Fundstellen.

Dénes B. Jankovich

69. *Vác – Csörögi-Wiese (MRT Bd. 9, Fundort Nr. 31/39)* (Kom. Pest) (XXXVII). Auf der Vác ausweichenden Strecke der Straße Nr. 2 legten wir 1994 insgesamt 257 Siedlungsobjekte frei.

Zu den frühesten Objekten gehören einige *neolithische* Gruben und Häuser(?) mit grober Hauskeramik und mit Tierknochen als Fundmaterial. In einigen Objekten kam *Badener* Keramik zum Vorschein, wahrscheinlich in dieselbe Epoche gehört eine aus einem Dutzend von Gruben bestehende gerade Reihe. In zwei Objekten und als Streufunde kam *Hatvaner* Keramik vor.

Die Mehrheit der Funde stammt aus *römerzeitlichen* Häusern, Gruben und Öfen. Das Fundmaterial: *quadtische*, *sarmatische* und *provinzialrömische* Keramik sowie römi-

sche und barbarische Fibel, Knochenkämme, Geräte (Messer, Spinnwirtel usw.), quadische Sporen, sonstige Bronze- und Eisengegenstände. Terra sigillaten kamen in beträchtlicher Anzahl zum Vorschein. In mehreren Abfallgruben fanden wir Tierskelette (im allgemeinen Hunde), in 4 Siedlungsobjekten kamen menschliche Skelette in naturwidriger Position zutage. Aus derselben Epoche stammt das allein stehende, S–N gerichtete, ungeplünderte sarmatische Grab. Seine Beigaben waren ein graues scheibengedrehtes Gefäß und einige Eisengegenstände.

Ein Haus mit je einem Stein- und einem verschmiertem Lehmofen ist anhand der in sich geborgenen handgeformten Topffragmente und zwei Spinnwirtel in die Völkerwanderungszeit zu reihen.

Auf die *Arpadenzeit* können einige mit Ofen oder mit Feuerherde versehenen Häuser sowie zwei Abfallablagerungsplätze von großer Ausdehnung bestimmt werden, letztere bestanden aus unregelmäßig ineinander gegrabenen Gruben, sie enthielten Keramik- und Tierknochenmaterial in großer Menge.

Valéria Kulcsár

Visegrád – Gizellamajor S. Nr. 61/1

VÖLKERWANDERUNGSZEIT

Auf der Karte: Nr. 70–86

Börcs – Paphomlok-Flur S. Nr. 3

Csincse – Autobahn M3, Fundort Nr. 18 S. Nr. 62

70. *Felsőnána – Halastó/Fischteich* (Kom. Tolna) (XXXI). Im Mai 1994 führten wir eine fundrettende Ausgrabung am Damm des Fischteichs durch. Auf der Erdförderungsstelle stieß man auf Reiterbestattungen, Gefäße und auf eine Eisenaxt. Im in der Uferwand zu sehenden, auf 8 Eingrabungen hinweisenden Fleck fanden wir *frühawarenzeitliche* Gräber, in den Gräbern Gefäße, gepreßte Gürtelverzierungen, Pferdegeschirre.

Géza Szabó

Gór – Kapellenhügel S. Nr. 10

Gyomaendrőd (Endrőd) – Fundort Nr. 130 S. Nr. 11

71. *Győr (Gyirmót) – Sandhügel* (Kom. Győr-Ménfőcsanak) (XI). Auf der neuen Spurlinie der Verkehrsstraße Nr. 83 legten wir 1994 ein *langobardisches* Gräberfeld aus der ersten Hälfte des 6. Jhs. frei (37 Bestattungen, eine davon wahrscheinlich aus der *Awarenzeit*). Das Fundmaterial der gründlich ausgeraubten Gräber vertraten Lanzen, einige Fibeln, wenige Gefäße, Perlenreihen, Kämme, Haarnadel, Messer, einige Schnallen und Gürtelbeschläge. Wir haben auch eigenartige Störungen unmittelbar nach der Beerdigung beobachtet. Im Gebiet wurden auch *spätbronzezeitlich-frühawarenzeitliche* Gruben und *awarenzeitliche* Siedlungserscheinungen (Graben, Grube, Ofen) gefunden.

Péter Tomka

Győr – Ménfőcsanak S. Nr. 13

Hévíz – Egregy, Gärtnerei S. Nr. 45

72. *Izsákfa – Bokodpuszta, Sandgrube* (Kom. Vas) (XXXV). Im Laufe unserer Rettungsgrabung im Jahr 1994 legten wir 12, zufolge der Sandförderung größtenteils beschädigte N–S orientierte *spätawarenzeitliche* Bestattungen frei. Die Leichen wurden in kistenförmigen Särgen in den an ihren beiden Enden eingetieften Grabgruben bestattet. Eines der Gräber wurde schon in der *Awarenzeit* geplündert. Am W-Rand des anhand der bisherigen Funde vom letzten Drittel des 7. Jhs. benutzten awarischen Gräberfelds sind schon mindestens 10 Gräber vernichtet worden. Das freigelegte Fundmaterial weist auf eine durchschnittliche awarische dörfliche Gemeinschaft hin: verschiedene Ohrgehänge, Perlen, Armbänder, Fingerringe, Gürtelzierden, Bronzeschnallen, Spinnwirtel, Nadelbehälter, Eisenringe, Eisenschnallen, Eisenmesser, Eisennägel, Gefäße, Knochen von Säugetieren und Geflügel.

Gábor Kiss

73. *Kecskemét – Hetényegyháza, Mária Str. (M5, Fundort Nr. 72)* (Kom. Bács-Kiskun) (XV). 1994 wurden 222 Gräber eines mittel- und spätawarischen Gräberfeldes auf einer Fläche von beinahe 13 000 m² erschlossen. Im trotz der fast vollkommenen Plünderung beinahe 1260 Einzelgegenstände enthaltenden Fundmaterial vertreten die zurückgebliebenen Goldgegenstände (Zopfringe, Ohrgehänge, Gürtelbeschlag) das charakteristische Material vom Ende des 7. und vom 8. Jh. Diese ferner die in mehr als 40% der Gräber beobachtete einheitlich kennzeichnende Sitte der ins Grab gelegten Bette widerspiegeln die ununterbrochene Kontinuität sowohl des Gräberfelds als auch der Epoche. Neben den hervorragenden seltenen Einzelgegenständen (Holzeimer, Axt, Gürtelverzierungen neuen Typs) ist vielleicht das einzige ungestörte Grab eines standesgemäßen Mannes am bedeutendsten. Seine Gürtelgarnitur und seine Waffen vereinigen einerseits die Eigenschaften der mittleren und der späten *Awarenzeit*, andererseits weisen sie in mehreren Hinsichten auf die *Frühawarenzeit* zurück.

Im Gebiet des Gräberfeldes kamen weitere 33 *sarmatenzeitliche* Gruben, Feuerherde, Öfen bzw. 8 große Gräben zur Freilegung, ein Teil der letzteren bildete ein zusammenhängendes System. Von der Abschneidung der Fläche kamen auch sporadische *arpadenzeitliche* Scherben zutage.

Elvira H. Tóth

74. *Kehidakustány (Kehida) – Fővenyes* (Kom. Zala) (XL). 1994 legten wir im Gräberfeld weitere 10 Bestattungen frei, deren Besonderheit ist, daß mehrere Gräber Doppelgräber mit Seitennischen sind. In der Nische liegen entweder die Skelette je eines Mannes und je einer Frau nebeneinander (in den Schacht des Grabes wurden in solchen Fällen die Pferde der gestorbenen bestattet) oder die Pferde (dann wurden in den Schachtteil ihre Reiter, der verstorbene Mann und die Frau gelegt). Es kommt vor, daß im Grab nur ein Mann liegt (sein Pferd liegt neben ihm, in der Seitennische) sogar selbständige Pferdebestattungen kamen

zutage. Die Reitergräber sind zum Teil ausgeraubt, zum Teil mit ziemlich ärmlichen Beigaben versehen, zeitbestimmende Funde enthielten eher nur die Kindergräber. Diese sind Schmuck- und Gebrauchsgegenstände, Gefäße, Eimer mit Eisenband, Salzfaß aus Geweih usw. vom Ende der Awarenzeit, vom Anfang des 9. Jhs.

Béla Miklós Szóke-László Vándor

75/1. *Kengyel – Baghymajor*, „Gasleitung“ (Kom. Jász-Nagykun-Szolnok) (XXXIV). Im Gebiet wurde im Mai 1993 ein Gasleitungsgraben ausgegraben. Auf der 2,5 km langen Strecke habe ich fast 100 Siedlungserscheinungen beobachtet, vom *frühen und mittleren Neolithikum* bis zum *späten Mittelalter* (*Spätbronze- bzw. Früheisenzeit, Späteisenzeit, Römerzeit, Hunnenzeit, 5.–6. Jh., Arpadenzeit*). Das Gedenkmaterial des 4.–5. Jhs ist markant: Hüttenfundamente, Vorratsgruben, Öfen waren bemerkbar und ausgezeichnete Funde konnten gesammelt werden – Krug (Krüge) vom sg. Murgaer Typ (oder ähnliche), graue Schüsseln, Scherben mit geglätteter Verzierung, grobe Töpfe. Hervorragend ist ein Ausgußrohr. Vorgekommen sind noch ein mit gepreßter Technik verzierter bronzener Schnallenbeschlag, Bronzering, Knochenplatte (eines Kammes?) usw. An mehreren Punkten habe ich gepidische Hausfundamente aus dem 5.–6. Jh. beobachtet. Vom Fundmaterial des 6. Jhs. sind die eingestempelten (ein Napf) und die eingeglätteten Scherben (z.B. eine bikonische Tasse-Schale) besonders erwähnenswert. Die meisten sind gräuliche, scheibengedrehte, mit gekämmter Verzierung versehene Küchenkeramik aus körnigem Ton. Diese letzteren Funde repräsentieren offenbar das mittlere Drittel des 6. Jhs.

János Cseh

75/2. *Kengyel – Kengyelpart I (Baghymajor)* (Kom. Jász-Nagykun-Szolnok) (XXXIV). Im Jahr 1993 habe ich die Freilegung der Siedlung aus dem 4.–5. Jh. fortgesetzt. Verstreut kamen *neolithische und bronzezeitliche* Funde, zwei(?) *skythenzeitliche* Gruben mit Schüsseln mit eingezogenem Rand zum Vorschein. Aus der *zweiten Hälfte des 4. und aus der ersten Hälfte des 5. Jhs.* kamen drei-vier Häuser (bzw. ihre Details) von kleinerer-mittlerer Größe, beinahe W-O gerichtet, ung. ebenso viele runde Gruben sowie eine Töpferwerkstatt und ein größeres Objekt mit (Back)Öfen vor. Auf dem Fußboden eines der Gebäude fanden wir auf Feuerungsspuren. Die Keramik dieser hunnenzeitlichen Besiedlungsreste stimmt mit den früher vorgekommenen Funden überein (eingeglättete Gefäße, Schüsseln, Krüge, Speichergefäße, Becher und Töpfe, grobe Waren, sonstige Stücke). Einen der wichtigsten Bronzefunde stellt eine Toilettengarnitur dar. Auch ein beinerter Nadelbehälter und zahlreiche Eisengegenstände kamen vor, so z.B. große Werkzeuge (Sichel usw.), ferner viele Spinnwirtel, Mahlsteine, Fischbeine, eine Bronzemünze (nach der vorherigen Bestimmung die Münze des Valens, sie stammt also aus den 360–370-er Jahrzehnten). Auf die *zweite Hälfte des 5. Jhs. und auf den Anfang des 6. Jhs.* waren zwei Wohnhäuser und Grabendetails zu bestimmen. Die Hüttenfundamente sind W-O orientiert, von

3–3,5 m Größe – ihre strukturellen Hauptelemente befanden sich an den kürzeren Seiten. Auf dem Boden einer der Häuser stieß ich etwa auf einen Dutzend von Webstuhlgewichten. Die Keramik bestand in überwiegendem Maße aus den gewöhnlichen körnigen, eingeritzten Topffragmenten, mit eingeglätteten Prunkgefäßen sowie mit einem mit Fuß versehenem Tongegenstand(?) ergänzt. Zum Vorschein kamen noch eine Bronzefibel, ein Eisenring, eine Ahle und mehrere Messer, Schleif- und Mahlsteine, Hirschgeweihe, Geweihplatten. Die Ausgußröhre und die eingestempelten Scherben sind dem oben beschriebenen Material gemäß um einige Jahrzehnte jünger. Das im Jahre 1992 schon teilweise ausgegrabene *arpadenzeitliche* Grubenhaus mit Ofen ist ein 4–4,5 m breites Wohnhaus, entlang seiner Seitenwänden (von innen) lief ein Graben mit massiveren Pfostenlöchern herum. Ich habe auch typisches, zwar nicht besonders viel Gefäßmaterial aus dem 11.–13. Jh. gesammelt.

János Cseh

Keszthely – Fenékpusztá S. Nr. 47

Kompolt – Kistérségi-Gehöft, Fundort Nr. 15/1. S. Nr. 66

76/1. *Kompolt – Kigyóser* (Kom. Heves) (IX). 1994, im Laufe einer fünfeinhalb Monate lang dauernden Ausgrabung fand zwischen den Kilometerschnitten 96,7–97,1 der zukünftigen Autobahn M3 die archäologische Erforschung eines 400 m langen, 60 m breiten Gebiets statt, während der mehr als 200 Objekte abgesondert werden konnten.

Neolithikum: eine Grube der *späten AVK* mit 25 schon restaurierten Gefäßen; ein gehockertes Skelettgrab (mit den Überresten eines dünnwandigen Gefäßes); vermutlich in diese Epoche sind auch weitere fünf gehockerte Skelettgräber ohne Beigaben zu reihen.

Bronzezeit: Gruben, zwei O–W orientierte Gräber; 17 Urnengräber in sehr schlechtem Zustand wurden freigelegt (aus der *Spätbronze- oder aus der Früheisenzeit*).

Sarmatenzeit: mehrere Häuser, Brunnen und mehrere Gruben; ein Frauengrab in Hockerlage mit Glaspasteperlen und mit einem bronzenen Halsband.

Awarenzeit: die Mehrheit der beobachteten oberflächlichen Erscheinungen und des vorgekommenen Fundmaterials können hierher gereiht werden. Die Spuren von mehreren halb in die Erde getieften Häusern mit innerem Steinofen wurden beobachtet, darüber hinaus mehrere Gruben und Brunnen freigelegt. In der Keramik dominieren die mit Wellenlinien verzierten Bruchstücke aus dem 8.–9. Jh., vermutlich war aber das Gebiet von den Awaren schon vom Ende des 6. Jhs. bewohnt. Darauf weist das Grab eines Mädchens hin, die mit reichen Beigaben bestattet wurde. An ihren beiden Gelenken kamen bronzene Armbänder vor, bei ihrem Rumpf war eine Spinnwirtel, das Ende ihres Gürtels schloß ein mit Hammer bearbeitetes Bronzeblech ab, an ihrem Hals mag sie Tonperlen, in den Ohren kleine kugelige Bronzeohrgehänge getragen haben. Durch die Korrosion eines ihrer Ohrgehänge blieb auch ein kleineres Stück Textil – aus Leinwand – erhalten.

László Domboróczky

76/2. *Kompolt – Tagi-Wiese* (Kom. Heves) (IX). Im Laufe der Rettungsgrabung im Gebiet der Autobahn M3 erschlossen wir zwei *neolithische* Gruben, eine *spätbronzezeitliche* Grube (*Pilinyer Kultur*), eine *skythenzeitliche* Grube und sporadisches Material, die Keramik weist eher spätbronzezeitliche Technik auf, scheibengedrehte Scherben gab es kaum.

Die meisten Objekte und die Mehrheit der Funde stammen aus der *späten Awarenzeit*, eventuell aus dem 9. Jh., vier Häuser, ein freistehender Ofen, zwei freistehende Feuerherde, zwei Brunnen und drei Gruben konnten am O-Teil der Fundstelle freigelegt werden. Die Häuser lagen so nah aneinander, daß sie bestimmt nicht zur gleichen Zeit bewohnt waren. Die die Dachkonstruktion haltenden Pfosten befanden sich in der NO–SW, bzw. O–W gerichteten Achse der Häuser. Im Fall von zwei Häusern konnten in der N-Ecke die Überreste einer Feuerherde oder eines Ofens beobachtet werden. Unter den Keramiktypen waren am häufigsten die gräulichroten, dickwandigen, mit eingekämmten Wellenlinienbändern verzierten Töpfe, in einem Brunnen kamen auch die Fragmente einer Backglocke zum Vorschein.

Die im W-Teil der Fundstelle freigelegten beiden Häuser und ein Ofen können eher auf die *Arpadenzeit* datiert werden, weil die hier gesammelten Gefäßfragmente abweichende Züge von der im O-Teil beobachteten awarenzeitlichen Keramik aus dem 9. Jh. aufweisen. Der interessanteste Fund eines der Häuser ist eine Knochenflöte.

József J. Szabó

77. *Kölked – Feketekapu* (Kom. Baranya) (V). Mit einem Schnitt von 30×30 m und mit einem anschließenden Suchgraben legten wir eine Fläche von 1000 m² frei. Auf der *awarenzeitlichen* Fundstelle wurden die in die Erde eingegrabenen Häuser Nr. 155–157, die Öfen CXXIV–CXXVII, die Gruben CCXLIV–CCXLVII, die Grabenabschnitte LXX–LXXIII sowie die Gräber Nr. 645–648 erschlossen.

Attila Kiss

Lébény – Billedomb S. Nr. 18/1

Mezőkövesd – Fundort Nr. 3 S. Nr. 20/1

78. *Mosonmagyaróvár – Rastestätte bei Mosonszolnok* (Kom. Győr-Moson-Sopron) (XVIII). Im Areal der Autobahn M1, während der Freilegung von 1,2 Hektaren konnten wir 1993 die Überreste eines *awarenzeitlichen* Dorfes ('aul') aus dem 7. Jahrhundert erkennen, aus der Zeit, als das viehhaltende Winterquartier zur Ackerbauwirtschaft wurde. Die Siedlung war um einen einzigen Brunnen organisiert. Der Brunnen (in dem innerhalb der Holzfütterung eine Eisensichel, eiserne Bänder und die Henkel eines Eimers, ein größerer Eisenband, Klingefragmente zu finden waren) war zuerst vom von den Tieren in breitem Streifen tief eingestampften Abfall (Tierknochen, Scherben) umnommen, später brach diese schotterige Oberfläche eine Reihe von Vorratsgruben durch. Keine Spuren von Wohnbauten blieben erhalten. Die Mehrheit des Fundmaterials (außer der Tierknochen) stellten handgeformte,

dickwandige, grobe, ziemlich selten mit Linien- und Wellenlinienbändern verzierten Gefäßfragmente dar. Auffallend sind die zahlreichen großen Backglockenbruchstücke bzw. zwei in einer der Vorratsgruben freigelegte, an Ort und Stelle zusammengestürzte hohe Vorratsgefäße. Ferner vom Brunnen standen von 2–4 Paar Pfosten angedeutete Wirtschaftsgebäude (unsicherer Alters), noch weiter legten wir einen *mittelalterlichen* Ziehbrunnen aus dem 13. Jh. frei, wir fanden weiterhin einen Graben unbekannter Alters und 3 flache Gräber ohne Beigaben.

Péter Tomka

Mosonszentmiklós – Pál-Meierhof S. Nr. 21/2

Nagydém – Középrépaszta S. Nr. 22

79. *Nagyút – Weide* (Kom. Heves) (IX). Die Fundstelle befindet sich zwischen den Kilometerschnitten 94,9–95 der Autobahn M3. Von den 1994 beobachteten Objekten können zwei freistehende Öfen, einer davon mit doppelter – bestimmt erneuerter – Platte und mit einer Arbeitsgrube von regelmäßiger Herzform, fünf freistehende Feuerherde, zwei Häuser mit inneren Steinöfen und zwei sonstige Baugrundrisse erwähnt werden. Im Fundmaterial herrscht die *spätawarische* gräuliche und rötliche, mit Wellen- und geraden Linienbändern verzierte Keramik des 8.–9. Jhs. vollkommen. In einigen Fällen taucht diese Verzierungsart auch im Inneren der Gefäßränder auf. Auf der Fundstelle kamen noch verschiedene Spinnwirtel, Eisenmesserfragmente und eine dreiflügelige Pfeilspitze ans Tageslicht.

László Domboróczky

Nagyút 4 – Göböljárás II S. Nr. 23

80. *Nyíregyháza – Császárszállás* (Kom. Szabolcs-Szatmár-Bereg) (XXI). Eine der Rettungsgrabungen der Autobahn M3 im Jahre 1994 war die Fundrettung auf der nördlich von Császárszállás liegenden Fundstelle Nr. 39. Wir legten die Details einer *frühbronzezeitlichen* (Nyírség-Kultur), einer *spät Römerzeitlichen* und einer aus dem 8.–9. Jh. stammenden Siedlung frei. Aus der Urgeschichte wurden nur Abfall- und Vorratsgruben, aus der Römerzeitlichen Siedlung 3 Öfen und ebenfalls Gruben erschlossen. Am aller interessantesten war die von Gräben umgebene und eventuell gegliederte Siedlung aus dem 8.–9. Jh., wovon zahlreiche freistehende Feuerherde und Bauobjekte mit verschiedenen Konstruktionen zur Freilegung kamen.

Katalin Almássy

Nyíregyháza – Manda bokor, Autobahn M3, Fundort Nr. 23 S. Nr. 25/1

Nyíregyháza – Polyákbokor, Bogár-Gehöft S. Nr. 25/2

81. *Pilis – M5-4, Fundort Nr. 58* (Kom. Pest) (VI). Die Freilegung wurde als Teil der Fundrettungsgrabung der zwischen der Autobahn M5 und der Hauptverkehrsstraße Nr. 4 anzulegenden Verbindungsstraße M5–4 (Nr. 405) durchgeführt.

Im Laufe der Fundrettung legten wir 7 Objekte – darunter eine äußere Feuerstelle mit einem vollkommen unversehrten Ofen –, weiterhin 10 Grabendetails einer *awarenzeitlichen* Siedlung frei. Das zum Vorschein gekommene ärmliche Fundmaterial (zumeist Keramik) ist auf die *Spätawarenzeit* zu setzen.

Auf der Fundstelle Albertirsa-Grenzstraße von Pilis wurde die Stelle eines schon früher zerstörten Reitergrabes authentisiert, wo insgesamt 5 *spätawarenzeitliche* Bestattungen dokumentiert werden konnten. Das Gräberfeld war nach jeder Wahrscheinlichkeit die Begräbnisstätte der auf der Fundstelle Nr. 58 bemerkten spätawarischen Bevölkerung.

László Simon

82. *Pitvaros – Víztorló (Speicherwerk)* (Kom. Csongrád) (XXIX). Bei der Humusabtragung und beim Dammbau eines sich am W-Rand des zu errichtenden Speicherwerks umg. 1,5 km weit SO von Pitvaros hinziehenden Hügelzugs kamen die Gräber eines *spätawarischen* Gräberfeldes ans Tageslicht. Während der Rettungsgrabung im Jahre 1993 legten wir 56 Bestattungen frei. Unter den Gräbern waren die – sich ans System des Gräberfeldes anpassenden – gehockerten, auf ihren Bauch gelegten Skelette häufig, in zwei Fällen kamen auch Doppelbestattungen vor. Sowohl in den Männer- als auch in den Frauengräbern tauchten Tierknochen (Geflügel und Schafe) und Eier gleichfalls oft auf. Aus den Frauengräbern kamen zahlreiche Ohrgehänge, Perlenreihen, Spinnwirtel, Bronzeschnalle und aus einem Grab ein Armband zum Vorschein. In zwei Männergräbern stießen wir auf gegossene Gürtelgarnituren aus Bronze. Ebenfalls in zwei Gräbern waren Keramikbeigaben vorhanden: in einem Kindergrab ein einhenkeliges Gefäß mit viereckigem Mund, in Form eines verkehrten Kegelstumpfes, und im Grab eines Erwachsenen ein mit eingekämmt-eingeritzten Wellenlinien verziertes Topf.

1994 wurden 164 Gräber (darunter 7 Nischengräber) erschlossen. Die Ränder des Gräberfeldes konnten wir an der N-, O- und S-Seite feststellen, in W-Richtung setzen sich die Gräberreihen auch außerhalb des von den Erdarbeiten des Speicherwerks berührten Gebiets fort. Am N-Rand des Gräberfeldes, neben dem Damm kam auch ein *arpadenzeitliches* Haus vor.

Livia Bende

83. *Rákóczi falva – „Nyolcas-dűlő“* (Kom. Jász-Nagykún-Szolnok) (XXXIV). Im Mai-Juni 1993 führte ich eine sondierende Ausgrabung einige Hundert Meter weit S des Dorfes, in einer Fundstelle, die als *eine gepidische* Siedlung schon seit 10 Jahren bekannt ist; ich konnte das Detail eines in die Erde eingegrabenen Hauses mit den Spuren des Dachstuhl balkens freilegen. Das Gebäude mag 3,5×3,5–4 m betragen haben (max.!), es lag in SW–NO-Richtung. An einem anderen Punkt kamen mehrere Objekte ans Tageslicht, so zwei *römerzeitliche (sarmatische)* Siedlungerscheinungen – Grube und ein Haus(?) – und darin eingegraben das Detail eines *ostgermanischen* Wohnbaus. Über diesen letzteren ist nur so viel zu wissen, daß er eine Konstruktion von größerer Ausdehnung vielleicht mit je

drei Pfosten war. Die überwiegende Mehrheit der Keramik bildeten raue Topffragmente mit weniger groben, handgeformten Scherben. Einige Beispiele gibt es auch für die eingeläutete Verzierung und für die Einstempelung (rhombisches-netzförmiges Muster). Von den Eisengegenständen können vielleicht ein Messer und eine Schnalle(?) identifiziert werden. Anhand aller diesen können die freigelegten archäologischen Objekte zwischen den 20/30-er und 50/60-er Jahrzehnten des 6. Jhs. datiert werden.

János Cseh

Sárvár – Végh-Mühle S. Nr. 55

84. *Szarvas – Rózsás (MRT Bd. 8, Fundort Nr. 8/75)* (Kom. Békés) (XLIII). Die auf der Fundstelle seit 1987 ununterbrochen durchgeführte Freilegung des *spätawarischen* Gräberfeldes wurde auch im Jahre 1993 auf ihrem SW-Teil fortgesetzt. Hier lagen die Gräber in einer verhältnismäßig großen Entfernung voneinander. Auf unserer Fläche von 325 m² waren insgesamt 17 Gräber, darunter die Bestattungen von zwei Männern mit Gürtelbeschlägen, womit die Zahl der Gräber auf 124 zunahm. Die Beigaben sind sehr ärmlich, festgestellt wurde, daß wir auf diesem Teil den SO-Rand des Gräberfeldes gefunden haben.

Irén Juhász

Újhartyán – Autobahn M5, Fundort Nr. 42 S. Nr. 68

Vác – Csörögi-Wiese S. Nr. 69

Visegrád – Gizellamajor S. Nr. 61/1

Visegrád – Burggarten S. Nr. 112

Vörs – Papkert „B“ S. Nr. 91

85. *Zalavár – Vársziget, Parkplatz* (Kom. Zala) (V). 1994 wurde eine Rettungsgrabung im NW-Teil der Burginsel, unmittelbar S der Verkehrsstraße zwischen Zalavár-Zalasabar, W des Denkmals durchgeführt. Auf der etwa 600 m² großen Fläche wurden 37 Siedlungsobjekte, zumeist mehrmals ineinander gegrabene formlose Gruben (zum Teil Werkstattgruben), Vorratsgruben (darunter eine mit Brettern gefütterte und eine mit stufigem Abstieg ausgestaltete), Details von halb in die Erde getieften Häusern, geschmierten Lehmofen mit Arbeitsgrube, Steinofen und der kellerartige Teil eines größeren Hauses ausgegraben. Das Fundmaterial ist neben den Tierknochen in riesiger Menge hauptsächlich durch Keramik sowie durch Spinnwirtel, Knochenahnen, Glasperlen, Fragmente von Eisen- und Bronzewerkzeugen gekennzeichnet. In mehreren Gruben kamen (Eisen)Schlacken in großer Menge vor. Von kulturhistorischer Bedeutung ist das Fragment der eingeritzten Inschrift eines Flaschenstücks mit polierter Oberfläche. Die überwiegende Mehrheit der Objekte stammt aus der Karolingerzeit (zweite Hälfte des 9. Jhs.), einige kleinere Gruben und ein verschmierter Ofen vertreten die *Arpadenzeit*.

Vermutlich noch im 9. Jh. wurde das in der NO-Ecke des freigelegten Gebiets gefundene Grab eines beigabenlos bestatteten Toten ausgegraben.

Ágnes Ritoók-Béla Miklós Szőke

86. *Zamárdi – Réti földek* (Kom. Somogy) (XIV). Wegen Straßenbau wurde eine Fundrettung im August-September 1993 nötig, im Laufe deren 107 Gräber eines *awarischen* Gräberfelds (vom Grab Nr. 1569 bis zum Grab Nr. 1675) auf einer Fläche von etwa 1150 m² erschlossen wurden. Auf der Fläche vom O-Rand des Gräberfelds bis zur Endrődi Straße kamen *bronzezeitliche* Objekte (Somogyvár-Vinkovci-Kultur) sowie die Details von 3 N-S gerichteten, vermutlich awarenzeitlichen Gräben zur Freilegung. In der nächsten Nähe der Endrődi Straße, W davon meldeten sich weitere Grabflecke ung. 100 m weit vom O-Rand des awarischen Gräberfelds (Gräber Nr. 1–4) – Bestattungen aus dem 8. Jh.

Im W-Teil des Gräberfelds wurden Bestattungen aus dem 8. Jh. freigelegt, die arm an Beigaben waren. In der Mittellinie der Straße schneidet die Spurlinie des Wassergrabens Bestattungen aus dem 7. Jh. durch – u.a. kamen Gürtelverzierungen im *gezackten Tierstil II* und Schuhgarnituren vor. Erwähnenswert ist die *gegossene bronzene, mit Silbereinlagen verzierte Kanne des Grabs Nr. 1635*. Am O-Rand des Gräberfelds wurden Greifen-Ranken-Bestattungen sowie Frauengräber mit *gegossenen bronzenen Zierscheiben* ans Tageslicht gebracht.

1994 wurde im awarischen Gräberfeld das Gebiet der zu errichtenden Straße bis zu den nördlichen Grundgrenzen und zahlreiche sonstige Teile freigelegt. Mit je einem Schnitt suchten wir den N- und S-Rand des Gräberfelds – es setzt sich in N-Richtung noch in einer Breite von 65 m, in S-Richtung von ung. 70 m fort.

Insgesamt wurde eine Fläche von beinahe 10 000 m² erschlossen, vom Grab Nr. 1676 bis zum Grab Nr. 2264. Am W-Rand des Gräberfelds bestattete sich eine reiche Grabgruppe mit Greifen-Ranken-Motiven, mit vergoldeten bronzernen Gürtelgarnituren und mit vergoldeten bronzernen Phaleren bestatteten Pferden. Im S-Teil legten wir Gräber aus dem 7. Jh. frei, hervorragend sind die Bestattungen Nr. 2000 und 2030, in denen je ein eiserner Klappstuhl (einer davon mit Silbereinlage) zu den Füßen der Toten gelegt war.

Aus der voriges Jahr an der Endrődi Straße vorgekommenen Grabgruppe aus dem 8. Jh. wurden 7 Gräber freigelegt (Nr. 5–11), von hervorragender Bedeutung ist das Fundmaterial des Grabes Nr. 10, das eines der Ornamente der Krüge Nr. 2 und Nr. 7 des Schatzes aus Nagy-szentmiklós verziert.

O des Gräberfelds erschlossen wir *bronzezeitliche* Objekte, am N- und W-Rand kamen *La Tène D-Funde* ans Tageslicht.

Edith Bárdos

LANDNAHMEZEIT Auf der Karte: Nr. 87–91

87. *Hajdúdorog – Gyűlés* (Kom. Hajdú-Bihar) (VIII). 1993–95 legten wir das 65 Gräber enthaltende Gräberfeld

aus dem 10. Jh. vollkommen frei. Es war von Norden her von einem Graben begrenzt, an seiner O-Seite war ein Hund begraben, im Süden hatte man den Schädel eines Pferdes in die Erde gegraben. Das Gräberfeld war also von drei Seiten vor den schädlichen bösen Kräften geschützt. Das Verhältnis der Kinder und der Heranwachsenden überstieg 40%. Vier Männergräber waren symbolische Reiterbestattungen (Steigbügel, Zaum), in drei fanden wir die Eisenbeschläge des pfeilhaltenden Köchers. Im Grab eines Mädchens konnten wir die Überreste des mit vergoldeten Silberbeschlägen verzierten Jungfernkranzes an seiner originellen Stelle beobachten. (S. *The Ancient Hungarians*. Ed. I. Fodor. Budapest 1996. 229–231).

István Fodor

Kompolt – Tagi-Wiese S. Nr. 76/2

Örménykút – Fundort Nr. 3, Décsi telek (Décsi-Grundstück) S. Nr. 122

88. *Panyola – Ásottfok* (Kom. Szabolcs-Szatmár-Bereg) (LI). Im Laufe unserer 1991 begonnenen und seither fortlaufenden Freilegung konnten wir 1993 eine Fläche von bloß 40 m² an der Stelle der zerstörten Dorfsiedlung des 9.–10. Jhs. erschließen. Aufgrund von zwei Feuerherden ist als Fortsetzung die Freilegung von zwei Häusern zu erwarten.

Gefäßfragmente in bedeutender Anzahl, Schleifsteine, Spinnwirtel kamen außer den Tierknochen vor. Unikum war der Torso einer kleinen Pferdestatue aus Terrakotta.

1994 erschlossen wir die Überreste eines mit Feuerherd versehenen Hauses und einige Gruben zusammen mit dem Detail eines Dränggrabens, der aus seiner Einfüllung ziemlich viele Funde lieferte.

Obwohl die meisten Funde Gefäßbruchstücke waren, konnte nur ein einziger Topf durch Ergänzung zusammengestellt werden. Vorgekommen sind noch tönernen Spinnwirtel, Schleifsteine, Eisenmesser und eine kleine gebrochene Tierfigur (Pferd?) aus gebranntem Ton.

István Erdélyi

Polgár – Fundorte Nr. 1–34, Pap-Gehöft, Fundorte Nr. 2–33 S. Nr. 29

Rácalmás – Göböljárás S. Nr. 107

89. *Tatabánya – Dózsakert* (Kom. Komárom-Esztergom) (LIII). 1993 führten wir die Freilegung in der Nähe der Grabungsfläche vom Jahr 1980 durch.

Im freigelegten Gebiet konnten wir hauptsächlich Erscheinungen des 10.–12. Jhs. beobachten, im Fundmaterial sind aber auch die Denkmäler der *Transdanubischen Linienbandkeramik*, der *Zselizer* und der *Urnenfelderkultur* und der *La Tène-Zeit* zu finden. Keine auf das früheisenzeitliche Gräberfeld hinweisende Spuren waren dabei, das Gräberfeld setzt sich also in diesem Gebiet bestimmt nicht mehr fort.

Aus der Siedlung des 10. Jhs. bzw. der Arpadenzeit wurden die oberflächlichen Spuren eines mit Pfosten errichteten Bauobjektes freigelegt, das wahrscheinlich auf

das 12. Jh. bzw. auf die Wende des 12./13. Jhs. zu datieren ist. Von unsicherem Alter ist ein freistehender Ofen, der sowohl zum arpadenzeitlichen Dorf als auch zum 10. Jh. gehören kann.

Das bedeutendste Ergebnis der Freilegung war die Erschließung einer sg. „Jurte“ aus dem 10. Jh. In den senkrechten Wänden der runden Grube mit einem Durchmesser von 3,80–4 m waren Pfosten- bzw. Pfahlspuren zu bemerken, ihr Boden um 1 m tief unter der Oberfläche war mit dicker Lehmschicht abgestampft, an ihrer O- bzw. NO-Wand waren zwei, übereinander geklebte hufeisenförmige Feuerherde vorhanden. Die Jurte kann anhand des darin vorgekommenen mit gerilltem Hals versehenen Gefäßes sowie des Kessels mit Muschelhenkel auf die erste Hälfte des 10. Jhs. gesetzt werden.

Während der Ausgrabung im Jahr 1994 legten wir drei halb in die Erde getiefte Bauobjekte frei. Dem Typ nach waren alle drei verschieden, mit Dachstuhlbalcken-Dachpfette-Konstruktionen, mit Pfostenreihen und mit Eckpfosten an den Seitenwänden. Die Grube eines der Häuser wurde nach der Zerstörung des Hauses sekundär verwendet: auf die Grube hatte man eine kreisförmige Erweiterung gegraben und darauf ein hüttenartiges Gebäude gehoben, was zur Zeit der Errichtung des benachbarten jurteartigen wintermäßigen Gebäudes geschehen sein mag. Das mit Pfostenreihe an der Seitenwand ausgestaltete Gebäude war ein gefüttertes Blockhaus, in seiner Ecke mit Ofen, im zentralen Teil mit freistehendem Feuerherd.

Im mittleren Teil des Grabungsgebiets wurden größere Pfostengruben in regelmäßiger Anordnung freigelegt, wonach ein auf die Oberfläche gebautes Gebäude mit Pfostenkonstruktion zu rekonstruieren ist. NW davon konnten ein freistehender Feuerherd und Details von Gräben beobachtet werden.

Das zum Vorschein gekommene Fundmaterial stammt überwiegend aus dem 10. Jh., darunter gab es Fragmente eines Gefäßes mit gerilltem Hals und Überreste einer Handmühle. *La Tène*- und arpadenzeitliches Material wurde ebenfalls erschlossen.

Frau Kis, Julianna Cseh–
Gábor Vékony

90. *Újkígyós – Skoperda-Gehöft* (Kom. Békés) (II). 1972 hat Irén Juhász auf der Fundstelle landnahmezeitliche Gräber gerettet, 1994 legten wir 39 Bestattungen aus dem 10.–11. Jh. frei. Eines der Gräber war die Bestattung einer Frau mit Pferd. Neben den an die Füße der Frau gelegten Pferdeknochen kamen Steigbügel und ein einzigartiges Pferdegebiß zum Vorschein. Auf dem Kopf der Frau fanden wir eine Kleiderverzierung, sie trug Armbänder und Fingerringe. Beim Kopf lagen zwei Haarringe und Pfeilspitzen. In den sonstigen Gräbern des Gräberfelds aus dem 10. Jh. bildeten Pfeilspitzen, Bogenversteifungen, Köcherüberreste, Perlen, Haarringe, Fingerringe, Eisenaxt das Fundmaterial. In den Bestattungen des 11. Jhs. waren Haarringe mit S-förmigem Ende, Armbänder, Fingerringe und Münzen vorhanden.

Pál Medgyesi

91. *Vörs – Papkert „B“* (Kom. Somogy) (XIV). 1993 haben wir im Gebiet des Gräberfelds aus dem 8./9.–10./11.

Jh. um 900 m² durchgeforscht und den O-, N- und W-Rand des Gräberfelds bestimmt.

Insgesamt 34 zu dieser Epoche gehörende Gräber wurden freigelegt. Damit nahm die Zahl sämtlicher bisher freigelegten Skelettgräber auf 716 zu, dem Rand des Gräberfelds entsprechend gab es hier mehrere beigabenlose, vom Durchschnitt abweichende Bestattungen. Ein großer Teil der Gräber gehörte zu den jüngeren (zu den am Ende des 10. Jhs. – Anfang des 11. Jhs. bestatteten) Bestattungen. Die bedeutendsten Gräber: ein landnahmezeitliches Frauengrab (10. Jh.), mit klassischen vergoldeten Kleiderverzierungen aus Silber, mit gegossenem silbernen Ohrgehängepaar vom Saltowoeer Typ (Grab Nr. 690). Im Grab Nr. 711 stießen wir auf die Reste eines aus Leder hergestellten awarenzeitlichen Bogenköchers in Ruhezustand, der in situ ausgehoben werden konnte. Dieser Fund ist alleinstehend in unserem Land. Die sonstigen Beigaben des Grabes: schwarzes, scheibengedrehtes Gefäß, Eierschalenreste, Rindknochen.

Am W-Rand unseres Gebiets wurden die Überreste eines mit Münze datierten Backhauses aus der Zeit von *Ferenc Rákóczi II* erschlossen.

In diesem Jahr kamen fünf spätbronzezeitliche, zur frühen und älteren Urnenfelderkultur gehörende Gräber ans Tageslicht, wovon zwei Urnen-, drei Brandschüttungsgräber waren, womit die Zahl der Gräber auf 71 zunahm. Im NO-Teil der Fundstelle wurde der Rand des spätbronzezeitlichen Gräberfelds erreicht, hier kamen 3 keltische und auch einige spätbronzezeitliche Siedlungsobjekte vor. Im S-Teil des freigelegten Gebiets stießen wir auf weitere 5 (bisher insgesamt 40) Gräber der mittelbronzezeitlichen Kultur der inkrustierten Keramik, auf vier Urnengräber und auf ein Brandschüttungsgrab.

László Költő–József Szentpéteri–
Szilvia Honti–Péter Gergely Németh

1994 forschten wir im von der Wende des 8./9. Jh. bis zum 10./11. Jh. ununterbrochen benutzten frühmittelalterlichen Friedhof fast 500 m² durch, wir legten hier auch 7 bronzezeitliche Brandgräber frei. Vier von den Gräbern gehören zur Kultur der inkrustierten Keramik (3 Brandschüttungsgräber, ein Urnengrab), 3 sind spätbronzezeitlich (2 Urnen-, ein Brandschüttungsgrab). Es gelang uns, die vollkommene Freilegung des vom Gesichtspunkt der Erforschung der Ethnogenese des Ungartums aus außerordentlich wichtigen Gräberfelds zu beenden.

László Költő–József Szentpéteri

ARPADENZEIT
Auf der Karte: Nr. 92–112

Albertirsa – M5-Verkehrsstraße Nr. 4, Fundort Nr. 40 S.
Nr. 1

92. *Balatonmagyaród – Felső Koloni-Flur* (Kom. Zala) (XIX). 1993 wurde die Erforschung des Friedhofs des Komitatssitzes aus dem 10.–11. Jh. vollendet. Wir haben die O-, W- und S-Grenzen des Friedhofs bestimmt, insge-

samt legten wir 553 Gräber frei. Die Beigaben der dieses Jahr erschlossenen 43 W–O orientierten Gräber sind: Haarringe mit S-Enden, Fingerring, Perlen, Eisenmesser.

Südlich des Friedhofs ermöglichten die Arbeiten einer Gasleitung den ganzen Querschnitt der Siedlung zu erkennen. Es stellte sich klar heraus, daß die Siedlung N der *mittelalterlichen* Kirchenstelle von Kolon in erster Reihe in der Arpadenzeit, südlich davon im Mittelalter bewohnt war. Wir haben Keramik in bedeutender Anzahl und einige landwirtschaftliche Eisengeräte gesammelt.

Béla Miklós Szőke–László Vándor

93. *Baracs – Apátság* (Kom. Fejér) (XXX). Am NW-Rand des inneren Gebiets der Gemeinde wurden die Gräber eines *arpadenzeitlichen* Kirchhofs und die Objekte (durchgebrannte Lehmewurfsstücke, Öfen, Keramik) der dazu gehörenden Siedlung gestört. Als Ergebnis der im Herbst 1993 sowie im Frühling 1994 durchgeführten, 3 wöchigen Fundrettung legten wir die Details der Kirche und 188 Gräber von ihrem Kirchhof frei. Anhand der sich unter dem ausgebeuteten Grundgraben der N-Schiffmauer gemeldeten zwei Bestattungen sowie anhand des Ringes aus dem Grab Nr. 187 ist zu vermuten, daß die Kirche auf einem früheren, in Reihen angeordneten Gräberfeld errichtet wurde. Weitere Funde waren: goldenes Haarringpaar mit gerillten S-Enden (Grab Nr. 84), einfacher offener Goldenohring (Grab Nr. 187), Jungfernkranz aus mit vergoldetem Kupferdraht umwickelten Faden (Grab Nr. 4) weiterhin Silber- und Bronzeschmuckstücke: Haarringe mit glatten und S-förmigen Enden, Haarring mit Hohlende, Fingerring aus Draht, Reifring aus Glas, Kopfringe, Perlen, Eisenschnallen. Die als Totenbuli oder als Streufunde vorgekommenen Münzen stammen aus dem 12.–13. Jh. (Prägungen Béla's III, unbeschriftete Typen aus dem 12. Jh., CNH 275, Brakteat). Das Fundmaterial des Gräberfelds und die im Siedlungsareal gesammelte Keramik weist darauf hin, daß das Leben des Dorfes im 13. Jh. aufhörte, wahrscheinlich infolge der Verwüstungen des Tatarenzugs.

Gábor Hatházi

94. *Bátaszék – Umgebung der römisch-katholischen Kirche* (Kom. Tolna) (XXXI). Auf die Bitte des Generalabtes des Zisterzienserordens führten wir 1994 eine Ausgrabung zur Festsetzung der Stelle der ersten ungarischen Zisterzienserabtei, Cikáda durch. Die urkundlichen Angaben, die ortsgeschichtlichen Beschreibungen sowie die zufällig vorgekommenen archäologischen Funde wiesen gleichfalls darauf hin, daß man die Überreste der 1142 gestifteten Zisterzienserabtei in Cikádor an der N-Seite der sich im Zentrum der Großgemeinde befindenden 1903 gebauten neogotischen Kirche, im Kirchengarten bzw. in dessen Fortsetzung, im Gemeindepark suchen soll. Mit den hier geöffneten vier Suchgräben haben wir die N–S-Ausdehnung des Schiffes der Zisterzienserkirche bestimmt: die Breite der N- und S-Seitenschiffe sowie des Hauptschiffes, wir haben die NW-Ecke des S-Querhauses mit dem Detail des Kreuzgangs entdeckt. Hier wurden 8 *mittelalterliche* Bestattungen erschlossen.

Wir haben das Fundament des S-Vierungspfeilers gefunden, worauf beim gotischen Umbau im Jahre 1347 ein Ehrenbogen mit mehreren Stufen gebaut wurde. Zum Vorschein kamen die SO-Ecke des Zisterzienser Hauptchores und davon 3,8 m westlich die O-Mauer des Querhauses. Aufgrund der Freilegung kann die frühe Zisterzienserkirche rekonstruiert werden: sie war eine Basilika in Form eines lateinischen Kreuzes, mit sich gerade abschließendem Hauptchor und mit Querhaus. Man konnte einen kraftvollen *gotischen* Umbau beobachten, als die Niveaus um etwa 60 cm erhöht wurden. Diese Bautätigkeit datieren die Urkunden auf 1347 bzw. auf 1353. Die Zisterzienserabtei hat schon 1529 der König Ferdinand befestigt, dann wurde sie von Türken erobert und etwa 150 Jahre lang als eine *türkische* Plankenburg benutzt. Die Beschreibung dieser letzteren kennen wir von Evlia Cselebi und Henrik Otten-dorf aus dem Jahr 1663. Die Türken haben die Kirche zu einer Moschee umgestaltet, die mittelalterlichen Überreste waren von einer 1,30 m dicken türkischen Zerstörungsschicht bedeckt. Diese Schichtenreihe wies die Spuren von mehrfachen Bränden/Niederbrennen auf, mit in zwei Phasen zerlegbarer türkischer Keramik in bedeutender Menge und mit Topfkacheln. Der zur SW-Ecke des Zisterzienser Hauptchores zugebaute kleine runde Ziegelbau war vermutlich ein Minarett gewesen.

Ilona Valter

Budapest II., Medve-Str. Nr. 9–13 S. Nr. 114/5

95. *Edelény – Erdburg von Borsod* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (XVII). Im NO-Teil der Burg haben wir 1993 den vollen Grundriß des teilweise freigelegten Gebäudes geklärt. Die Kirche mit hufeisenförmig abgeschlossenem Chor befindet sich in der unmittelbaren Nähe der nord-östlichen, heute schon vollkommen abgetragenen Schanze. Das Schiff ist 15 m lang, 8 m breit, der Chor hat einen Durchmesser von 3,8 m. Die Mauern waren 80 cm dick, in den meisten Fällen fanden wir nur die Grundgräben, die Stelle der ausgebeuteten Mauern. An einigen Stellen blieb aber auch das aus in Mörtel gelegten Steinen bestehende Fundament erhalten. In der Linie des Ehrenbogens kamen zwei Pfeiler zum Vorschein. Außerhalb der Kirche stießen wir auf ein Weihbecken aus ziemlich weichem, malmigem Stein sowie etwa 6 m NO des Chors auf eine 2 m lange, 1 m breite, 40 cm dicke behauene Steinplatte aus ähnlichem Material. In ihrer Nähe haben wir ein Skelett in sekundärer Lage gefunden. Wir führten die Arbeit an der NW-Burgseite fort, wo 1992 die zwei Pfeiler vorkamen. In der Nähe der Pfeiler wurde ein birnenförmiger, in die ursprüngliche Fels-oberfläche gehöhlter Raum von 2 m Durchmesser entdeckt, der voll von aus Sandstein behauenen Quadersteinen vermutlich in sekundärer Lage war. An einigen von diesen haben wir auch Verputzreste beobachtet.

Mária Wolf

Esztergom, Bajcsy Zs.-Str. Nr. 5 S. Nr. 42

Esztergom, Kossuth-Str. Nr. 14–18 S. Nr. 8

96. *Galgamácsa – Ecskend, Kirchenhügel* (MRT Bd. XIII/3, Fundort Nr. 9/4) (Kom. Pest) (XLV). Am NW-Teil des Kirchenhügels ist im Wald eine mit Graben und Wall umgebene Erdburg mit einem Durchmesser von 35–40 m zu sehen, mit mörteligem Ziegel- und Steinschutt auf ihrer Oberfläche. Im Laufe der sondierenden Ausgrabung im Jahre 1993 konnten wir bemerken, daß im Areal der Erdburg aus dem 13. Jh. nach ihrer Auffassung eine mit halbkreisförmigem Chorabschluß und mit Westempore versehene kleine Kirche und ein Kirchhof angelegt wurden. Die 90–100 cm dicken Mauern der Kirche von 16,30×8,50 m waren von außen und von innen mit schön behauenen Quadern bedeckt. Von den 11 erschlossenen Gräbern lagen 2 im Inneren der Kirche, 9 um das Gebäude. Sämtliche Bestattungen wurden in den felsigen Untergrund eingegraben, alle waren beigeablos.

Der Wallgraben wurde ebenfalls in den felsigen Untergrund eingetieft. Seine Tiefe betrug vom Hügeldach gemessen ung. 3,5 m, die Höhe des Walls maß 2 m, die Breite seiner Sohle ung. 5 m. Im Wall haben wir keine auf Holzkonstruktion hinweisende Spuren gefunden.

Der überwiegende Teil der Funde stammt aus dem 13. Jh., auch *spätmittelalterliche* (14.–16. Jh.) Gefäßfragmente kamen vor. Aus der Schuttschicht kamen mehrere Quadersteine sowie architektonische Profile ebenfalls ans Tageslicht.

Am unteren, sanft absteigendem Teil des Hügels entdeckten wir auch die Spuren des Dorfes (Ecskend).

Szuzsa Miklós

Gór – Kapellenhügel S. Nr. 10

Győr – Ménfőcsanak S. Nr. 13

97. *Hajdúdorog – Kati-Flur* (Kom. Hajdú-Bihar) (VIII). 1993 wurde auf etwa 765 m² die Freilegung der *arpadenzeitlichen* Ziegelkirche, des Kirchhofs und der einstigen Dorfsiedlung fortgeführt. Anhand der in den Gräbern vorgekommenen Münzen kann man den Beginn der Siedlung und die Errichtung der Kirche auf den Anfang – auf die erste Hälfte des 12. Jhs. datieren, ihre Vernichtung kann spätestens auf die Zeit des Tatarenzugs gesetzt werden.

Am SO-, S- und NO-Teil des Friedhofs legten wir 107 Gräber (Nr. 394–500) frei. Sein Rand war abgegrenzt (mit Hecke, Zaun), bisher kamen keine Spuren vom Friedhofgraben vor.

Die Gräber waren – in überwiegender Mehrheit – W–O orientiert, mit dem Kopf nach W. Jedoch kamen zwei SO und einige SW orientierte Gräber zum Vorschein. Neben der allgemeinen gestreckten Lage kamen auch auf ihren Seiten gelegte, sogar in „Hockerlage“ bestattete Skelette vor. In vielen Fällen konnten wir die Form und die innere Ausgestaltung der Grabgruben feststellen. In mehreren Gräbern konnten Sargspuren beobachtet werden. Als seltene Funde kamen Sargnägeln zum Vorschein. In vielen Gräbern haben wir die Verwendung von Ziegeln bemerkt. Die tiefe Grube vom Grab Nr. 458 war von ihrer Sohle mit aus 6 Reihen bestehender, trocken gelegter Ziegelwand gefüttert, an der N-Seite eine halbe Reihe, an der S-Seite eine ganze Reihe breit. Über den ins Grab gelegten Sarg, auf dessen

Mitte wurde eine weitere Ziegelreihe in der Länge des Grabes gelegt. Im Grab lag ein bestimmt vornehmer Mann von robustem Körperbau. Auf einen Ziegelbau stießen wir auch im Grab Nr. 483.

Nur wenig Fundmaterial kam vor, Münzen gab es bloß in zwei Gräbern (Nr. 435, 436), wir fanden noch Haarringe mit glatten und mit S-Enden, Nadel mit kugeligem Ende, Perlen, Bandring, Sargnadel, Fragment eines Messers (oder einer Ahle). In diese Kirchhofsteile wurde hauptsächlich zu Beginn des 13. Jhs. bestattet, als Münzen oder sonstige Beigaben nur selten in den Gräbern beigelegt wurden.

In der Siedlung etwa 20 m S des Kirchhofs erschlossen wir ein halb in die Erde eingegrabenes Gebäude, dessen Achsen 420 bzw. 400 cm lang waren. Wir stießen auch auf die Spuren des Dachpfette haltenden Dachstuhl balkens, in der NW-Ecke stand der in die Lehmwand gehöhlte Ofen. Der Eingang war an der SW-Ecke. In der Mitte des Gebäudes befand sich eine viereckige Grube mit abgerundeten Ecken vom 53×46 cm Durchmesser. In ihrer Umgebung fanden wir dick in den Boden eingestampfte Eisenschlackekörnchen, ebenso wie in den Gruben in der NO-Ecke des Objektes – das Gebäude mag eine Schmiedewerkstatt gewesen sein. In die Grube in der Mitte des Bodens hatte man vermutlich den Holzblock des Ambosses gestellt, der Wärmeofen hatte bestimmt einen freien Kamin über dem Dach gehabt. Wir legten weitere Details der die Siedlung umgrenzenden Gräben sowie Lehmförderungsgruben frei.

Das in diesem Jahr vorgekommene Fundmaterial weicht von dem der vorigen Jahre nicht ab: wenige Eisengeräte (Spatenbeschlag, Messer- und Sichelbruchstücke), Fragmente eines Mahlsteins, Spinnwirtel, Tierknochen und *arpadenzeitliche* Gefäßbruchstücke kamen ans Tageslicht. Diese letzteren waren Fragmente von mit Wellen- und geraden Linien verzierten Töpfen, Tonkesseln, Krügen.

István Fodor

98. *Héhalom – Kirchenhügel* (Kom. Nógrád) (XXVIII). Die am Rand der sich SO des Dorfes hinziehenden Hochebene, auf der Tellsiedlung der Hatvaner Kultur im Mittelalter errichtete Kirche wurde zu Mitte des vorigen Jahrhunderts abgerissen. Im Herbst 1993 führten wir eine Fundrettung durch, die wir 1994 fortsetzten.

Auf dem Tell der Hatvaner Kultur legten wir am Plateau der Fundstelle fünf untereinander liegende Bodenniveaus frei; der bronzezeitliche Urhumus wurde in einer Tiefe von 3 m erreicht. Ung. Eindrittel der Häuser fiel in unseren Schnitt.

Reiches Fundmaterial der Hatvaner Kultur kam zum Vorschein, u.a. eine vogelförmige Raspel, mehrere kleine Tierfiguren, eine Amphore neben dem Bodenniveau Nr. 2 sowie Tierknochen in riesiger Menge.

Sára Kató

Im stark gestörten Gebiet zeichnet sich aus den größtenteils ausgebeuteten Mauerüberresten das Bild einer Kirche mit drei Perioden ab. Auf dem Hügel wurde im 12. oder im 13. Jh. eine kleine einschiffige Kirche errichtet. Ihr Fundament besteht aus ins Lehm gesetzten Steinen, darüber ist eine Isolierungsschicht aus Lehm, worüber sich eine aus Kalktuffquadern gelegte gegossene Mauer in Emplekton-

Technik befand. Aufgrund des vorgekommenen Säulenfragments befand sich ein Leibungsportal an der W-Fassade. Die Kirche ist am Hügelrand mit herumlaufender Steinmauer umfriedet. Später wurde das Gebäude mit der Verwendung der N- und W-Mauern – in S- und O-Richtung erweitert – in gotischem Stil umgebaut. So kam auf die Stelle des ursprünglichen Gebäudes von 6×ung. 10 m eine einschiffige Kirche von 9,5×22,5 m, die anhand der vorgekommenen Stützpfeiler im ganzen Raum gewölbt war. Beim Bau der dritten Periode war der Chor der zweiten Periode schon ruinös, deshalb wurde ein neuerer, kürzer Chor errichtet, wozu man die S- und wahrscheinlich die W-Mauer verwendet hat. Der Boden der dritten Periode ist Terrazzo von guter Qualität.

Tamás Majcher

Hévíz – Egregy, Gärtnerei S. Nr. 45

Hódmezővásárhely (Csomorkány) – Pusztatemplom S. Nr. 117

Ják – St. Georg-Kirche und Haus des Abtes S. Nr. 118

99. Jászdózsa – Gemarkung von Jászapáti (Kom. Jász-Nagykun-Szolnok) (XXXIV). Im September 1994 meldete der Lokalbewohner István Töröcsik das Vorkommen von 7 Friesacher Denaren an. Wir haben mit Metallsuchgerät die Fundstelle besucht, wo weitere 40 Denare ans Tageslicht kamen.

Zwei Suchschnitten wurden geöffnet, so stießen wir auf den ung. 3400 Stück Friesacher Denare sowie 9 Silberklumpen und einen gebrochenen Armring enthaltenden Schatzfund. Der Schatz war in einem handgeformten, dickwandigen, mit engem Hals versehenen, auf seiner ganzen Oberfläche mit eingeritzten Wellenlinien verzierten Krug aus weißem Ton geborgen.

Zoltán Polgár

Jászsószentgyörgy – Telek-Flur S. Nr. 119

100. Kecskemét – Hetényegyháza, Nyíri-Straße (Belsőnyír) (M5 Fundstelle Nr. 68) (Kom. Bács-Kiskun) (XV). Während der Fundrettung der Autobahn M5 im Jahre 1994 kamen im Laufe der Freilegung von Details einer *arpadenzeitlichen* Siedlung 3 Wohnhäuser, 2 Wirtschaftsgebäude, 16 äußere Öfen, 41 Gruben und 30 Gräben auf einer Fläche von etwa 5500 m² ans Tageslicht. Das vorgekommene Siedlungsmaterial beträgt beinahe 300 Stück.

György V. Székely

Kengyel – Baghymajor, „Gasleitung“ S. Nr. 75/1

Kengyel – Kengyelpart I (Baghymajor) S. Nr. 75/2

Keszthely – Fenékpuszt S. Nr. 47

Kiskunfélegyháza – Pákapuszt, Dósa-Gehöft S. Nr. 16

Kompolt – Tagi-Wiese S. Nr. 76/2

101. Külsővat – römisch-katholische Kirche (MRT Bd. 4 Fundort Nr. 40/1) (Kom. Veszprém) (XXXVIII). Während der Renovierung der Kirche kamen aus dem rechtseitigen Giebelwinkel neben dem Turm Schnitzwerke aus dem 12.–13. Jh. zum Vorschein. Sandstein: Würfelkapitell mit Menschen-, Löwen- und Widderkopf (4 St.), Doppelsäulenkapitelle mit Pflanzenornamentik (3 St.) und Doppelsäulenbasen (2 St.). Die Maßstäbe der Kapitelle: 50×60×17,5 cm. Säulenfragmente aus weißem Kalkstein und rotem Sandstein von verschiedener Länge (13 St.). Die sekundär eingemauerten Steine mögen zu den Fenstern des Turms einer Kirche gehört haben. Der rechtseitige Giebelwinkel und der Turm bergen weitere behauene Steine, Säulen- und Gesimsfragmente in sich. Die Steine wurden im Laufe des Neubaus der Kirche im Jahre 1793 eingemauert, sie stammen zum Teil aus der Kirche von Külsővat, zum Teil aus den *arpadenzeitlichen* Kirchen der Umgebung (Porszalók).

Tivadar Vida

Lébény – Billehügel S. Nr. 18/1

102. Medgyesegyháza – Bánkút, Meierhof Rózsa, Libicsi-Hügel (Kom. Békés) (II). Auf dem Rücken des sich 250 m N von Bánkút, auf halbem Wege zwischen der Eisenbahnlinie und dem Libics-Wald erhebenden Hügels führten wir 1993 eine zweiwöchige Ausgrabung auf dem Ort der Ausgrabung von János Banner im Jahre 1926 durch.

Wir erschlossen die Grundmauern der Kirche einer sich in der *Arpadenzeit* entvölkerten Siedlung. Die 10,70 m lange, 6 m breite Kirche war einschiffig, sie hatte einen viereckigen Chorabschluß und abgestampftes Lehmfundament. Das Schiff trennte vom Chor ein sich auf Pfeilern stützender Ehrenbogen ab. Auf der Sohle des Grundgrabens befanden sich auf ihre Platte gelegte Ziegelstücke. Im gestampften Boden der beiden W-Ecken des Schiffes und der SO-Ecke des Chors fanden wir je einen großen Sandstein.

Außerhalb der Grundmauern der Kirche wurden 14 Bestattungen freigelegt. Eines der Gräber – das einen bronzenen Haarring mit S-Ende enthielt – wurde bei der Eintiefung des Grundgrabens durchgeschnitten.

Imre Szatmári

Mezőkövesd – Szentistván-Kaserne, Autobahn M3, Fundort Nr. 7 S. Nr. 20/3

Mosonmagyaróvár – Raststätte bei Mosonszolnok S. Nr. 78

Mosonszentmiklós – Privatfelder S. Nr. 21/1

Mosonszentmiklós – Pál-Meierhof S. Nr. 21/2

Nagyfüged – Ejzella S. Nr. 120

103. Nagyszénás – Fundort Nr. 1, Cifra-Flur, Dorfstätte (Kom. Békés) (II). Auf der Fundstelle legten wir 1994 die Details der Kirche und 88 Gräber vom Kirchhof eines *spät-*

mittelalterlichen Dorfes mit *arpadenzeitlichen* Vorgängen frei. Der Fundort kann vielleicht mit dem in mittelalterlichen Urkunden erwähnten Dorf Szénásegyháza identifiziert werden, dessen erste Erwähnung aus dem Jahr 1403 stammt.

Die Kirche hatte zwei Bauperioden. Zuerst wurde eine einschiffige Kirche mit gestampftem Fundament errichtet, deren Schiff später durch die Abtragung der S-Schiffmauer in S-Richtung vergrößert wurde, und auch auf die Stelle der abgetragenen Mauer wurden Gräber angelegt. Auch die Vergrößerung hatte ein gestampftes Fundament, das sowohl in der Zusammensetzung seines Materials als auch in der Form seines Grundgrabens von der früheren Periode abwich. Wie es scheint, wurde die erste Kirche vollkommen vernichtet, man hat aber das Fundament der frühen Periode durch eine neuere Fundamentierung verstärkt, ihre frühere Ausdehnung an der S-Seite vergrößert und die Kirche wieder aufgebaut. Zum Vorschein kamen noch der den Friedhof um die Kirche umfriedende doppelte Kreisgraben – ebenfalls mit zwei Perioden – sowie zwei Ossarien. Die Kirche und der Kirchhof blieben – anhand der aus den Gräbern vorgekommenen gewöhnlichen Funde – ganz bis zum Ende des 16. Jhs. in Gebrauch.

Imre Szatmári

104. *Nyáregyháza – Fundort Nr. 50* (Kom. Pest) (VI). Sich 500 m lang erstreckendes Detail eines *arpadenzeitlichen* Dorfes (10.000 m²) legten wir frei. Die Rettungsgrabung im Jahre 1994 ermöglichte die Errichtung einer auf neuer Spurlinie geführten Straße (zwischen M5-Hauptverkehrsstraße Nr. 4). Ein (mehrmals erneuertes) Haus mit 7 Öfen, einen freistehenden Ofen, 89 Gruben, 36 Gräben wurden erschlossen. Ziemlich schönes Keramikmaterial kam zum Vorschein, Fragmente von Tonkesseln, hohen Töpfen und Näpfen sowie Eisenschlacken in großer Menge. Im freigelegten Gebiet war kein Metallschmelzofen. Die sich auf die Siedlungsstruktur beziehenden Angaben, Grundgrenzen, Höfe waren gut zu beobachten.

Edit Tari

Nyíregyháza – Manda bokor, Autobahn M3, Fundort Nr. 23 S. Nr. 25/1

Óföldsé – Römisch-katholische Kirche S. Nr. 121

105. *Ópusztaszer* (Kom. Csongrád) (XXIX). 1993 erschlossen wir die Gehniveaus des Klosterhofs auf einer Fläche von 250 m² (Niveaus 1–3). Parallel mit dem W-Flügel der Wirtschaftsgebäude(?) des Klosters, aber 20 m weit davon gegen die Mitte des Hofes wurden die Überreste eines 30–35 m langen, vermutlich aus Holz gebauten Objektes freigelegt, das nach der Vernichtung der Steinbauten im 13. Jh. gestanden haben mag.

In der Mitte des Hofes kam es zur Erschließung einer Glockengußwerkstatt, die sich ins 2. Gehniveau des Klosterhofs vertiefte. Anhand der in der 5 m langen, 2,5 m breiten und 1,5 m tiefen Gießgrube gemachten Beobachtungen kann der Prozeß des Glockengusses bis ins kleinste genau rekonstruiert werden. In der Nähe der Gießgrube fanden wir auf die Reste von drei metallgießenden Tiegelöfen.

10 m weit O davon (also ebenfalls um die Mitte des Hofes) stießen wir auf den mit großen Quadern ausgemauerten Brunnen des Klosters, der dieses Jahr wegen technischen Gründen nur bis zu 2 m freigelegt werden konnte.

Katalin Vályi

Örménykút – Fundort Nr. 3, Décsi-Grundstück S. Nr. 122

Pitvaros – Speicherwerk S. Nr. 82

Polgár – Fundorte Nr. 1–34, Pap-Gehöft, Fundorte Nr. 2–33 S. Nr. 29

106. *Pölöske – Kirchenhügel* (Kom. Zala) (XL). 1994 führten wir eine sondierende Ausgrabung 700 m O der Gemeinde, auf dem sich vom Überschwemmungsgebiet des Pölöske-Baches erhebenden Kirchenhügel. Wir legten die größtenteils ausgebeuteten Mauern der Kirche der *mittelalterlichen* Siedlung Pölöske frei. Hier stand eine aus Ziegel errichtete, gut nach Osten gerichtete *arpadenzeitliche* Kirche, die laut der Aussage der vorgekommenen Steinplastikfragmente an der Wende des 14./15. Jhs. im gotischen Stil umgebaut wurde. Wir erschlossen auch die Details der Fundamente des sich an die S-Seite der Kirche anschließenden, ebenfalls *arpadenzeitlichen* Klosters.

Judit Kvassay-László Vándor

107. *Rácalmás – Göböljárás* (Kom. Fejér) (XLII). Nach einer neueren zweijährigen Pause versuchten wir wieder, die Freilegung des Gräberfelds des ungarischen gemeinen Volkes aus dem 10.–11. Jh. zu beenden. Unsere Forschung verlief am NO-Rand des Gräberfelds, wo der Sandboden in einen bindigeren, schwer zu grabenden schwarzen Boden des Hügelhangs übergeht. Die Gräberzahl des Gräberfelds nahm mit den neueren 19 Bestattungen auf 648 zu (auch weitere Gräber sind zu erwarten). Hinsichtlich der Bestattungssitte soll ein Grab mit Seitenhöhlung erwähnt werden. Grabfunde in geringer Anzahl sind: Perlenhalskette, einige Haarringe mit S-Ende, ein schön gedrehter Halsring sowie eine einst durchbohrte, abgenutzte Silbermünze mit abgebrochenem Rand Andreas I.

Wir stießen auf eine weitere Grabgruppe des ebenda sozusagen als Nebenprodukt freigelegten *bronzezeitlichen* Gräberfelds (*Vatya-Kultur*), die Zahl der Gräber vermehrte sich um 5 Urnenbestattungen.

Jolán B. Horváth-István Bóna

Salköveskút – Dorfende von Söpte S. Nr. 54

Sáregres – Pusztadomb S. Nr. 122

Szeged – Franziskanerkloster in der Unterstadt S. Nr. 124

108. *Székesfehérvár – Königliche Basilika* (Kom. Fejér) (XXX). 1993 wurden die folgenden Zusammenhänge des S-Seitenschiffes und des SW-Turms der *mittelalterlichen* ungarischen königlichen Basilika bekannt:

– Das ung. 1,7 m breite Fundament der S-Schiffmauer blieb in seiner ganzen Länge erhalten, sogar an einigen Abschnitten waren auch die unteren Quadersteinreihen der aufgehenden Wandflächen festzusetzen. Beim aufgehenden Mauerwerk konnte man mindestens drei Perioden feststellen. Die Überreste des äußeren Stützpfilers Nr. VI und der Sockelprofile weisen mit der Form der Profile der Pfeilerkernperiode eine Ähnlichkeit auf, wodurch sie auch über die Zeit der Einwölbung der Seitenschiffe Angaben liefern.

– Die Gründungsmauern des teilweise freigelegten SW-Turms sind vollkommen bekannt worden, seine aufgehenden Mauern kennen wir an einigen Abschnitten. Es erwies sich, daß der gegenwärtige Turm jünger als die Basilika aus der Zeit *Stephans I des Heiligen* ist. Die O- und W-Mauer des Turms schneiden die S-Mauer der Basilika bis zum untersten Teil der Fundamente durch, seine S-Mauer wurde an der äußeren Wandfläche der Basilika errichtet. Der Zustand aus der Zeit *Stephans I des Heiligen* kann genau rekonstruiert werden: an der SW-Gebäudeecke stand ein Turm ähnlich der NW-Ecke. Die an der S-Seite des Turms, neben dem SO-Stützpfiler freigelegten, mit ihrer oberen Hälfte nach unten stehende, aus Granit hergestellte, sekundär verwendete *römische* Säule geriet noch vor dem gotischen Umbau des Turms mit ihrem Sockel zusammen neben den Turm.

– Die vor der W-Turmmauer in der Linie der S-Schiffmauer freigelegte Mauerstrecke, die schon zum W-Bau der Basilika gehörte, wurde ebenfalls noch vor dem gotischen Umbau des Turms errichtet. Die Mauer hatte man in den späteren an der S-Fläche mit einer Mantelmauer bedeckt, daran anschließend legten wir zwei vertikale Mauerstücke frei.

– Im Inneren der Basilika ist neben den hauptsächlich in Flecken erhalten gebliebenen Terrazzogehnisniveaus derjenige Ziegelboden als bedeutend zu erwähnen, der das innere Gehniveau des SW-Turms bildete.

– Die von Henszlmann dem König Albert dann Vladislav zugeschriebene, aus Ziegel gemauerte, mit Eisengitter zweigeteilte große Grabkammer (2×2 m) hat nur eine Bauperiode, sie war auch ursprünglich nur in ihrer S-Hälfte gewölbt, ihre N-Hälfte mag vermutlich zwecks späterer Bestattungen ein flaches Schlußelement bedeckt haben. In der NW-Ecke der Grabkammer fanden wir viele Menschenknochenfragmente in sekundärer Lage, die Henszlmann nicht erwähnt hatte. W des Grabs lagen in mehreren Schichten gestörte Skelette, jedoch in situ. SW der Grabkammer kamen die Überreste eines Ziegelgrabs ohne Fundament zum Vorschein.

Außerhalb der Basilika – hauptsächlich neben dem Stützpfiler Nr. VI stießen wir in mehreren Schichten auf zahlreiche Gräber ohne Beigaben. Einige Gräber waren an beiden Seiten mit Steinplatten begrenzt.

Wichtigeres Kleinfund ist: Bleibulle des Papstes Martin V.

Der Bericht wurde anhand der Notizen von Alán Kralóvánszky zusammengestellt von

Piroska Biczó und Zoltán Szabó

1994 legten wir die W-Mauer des gotischen SW-Turms frei, wovon überwiegend nur die untere Steinreihe des

Fundaments erhalten blieb. Großer Teil der N-Turmmauer unter der Stützmauer des Jahres 1938 wurde noch nicht erschlossen. Wir führten die Erforschung des W-Bauobjekts im Abschnitt zwischen der 1993 freigelegten S-Mauer und der Stützmauer von 1938 fort. Der S-Bogen des seit Henszlmann bekannten vierbogigen Pfeilers ist seit der Ausgrabung des vorigen Jahrhunderts vernichtet worden. Die W-Mauer des Gebäudedetails zieht sich 14 m weit von der vermuteten Stelle der bisher noch unbekannten arpadenzeitlichen Mauer des Kirchengebäudes. In der Linie der W-Mauer kam ein Stützpfiler zum Vorschein, der auf die S-Mauer senkrecht, damit zur gleichen Zeit errichtet worden war. Die S-Mauer war in ihrer ersten Periode von zwei Arkaden gegliedert, die später zugemauert wurden. Die sich an der äußeren Seite der Mauer hinziehenden ungestörten Schichte datieren auch die 2. Periode auf die Arpadenzeit. S der S-Mauer kam eine damit parallel verlaufende Mauer ähnlichen Alters ans Tageslicht, nach deren Abtragung die 1993 freigelegten Mauerpfiler aus der dritten Periode des W-Baus errichtet wurden.

An der S-Seite der Kirche erschlossen wir ein weiteres Detail der die O-Grenze der hier vermuteten Erweiterung der Kirche bildenden Mauer. Die Mauer endet 5 m weit von der S-Schiffmauer, 70 cm von seinem S-Ende von einem Stützpfiler gegliedert. Das S-Ende der Mauer wurde auf eine frühere, O-W gerichtete abgetragene Mauer gezogen, es ist jünger, als der sich an ihrer O-Seite hinziehende amorphe spätmittelalterliche Fundamentsblock. Auf einer Fläche von ung. 2 m² neben den Mauern legten wir 15 Gräber eines mehrschichtigen Friedhofs frei.

Piroska Biczó

109. Szikszó – reformierte Kirche (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (XVII). Die archäologische Erforschung der Kirche wurde 1994 im Anschluß an die denkmalpflegerische Wiederherstellung des Gebäudes möglich.

Die ersten schriftlichen Angaben über Szikszó stammen aus dem Jahr 1280. Während der Forschung kamen frühere Baureste als diese ans Tageslicht, an der Stelle des heutigen Gebäudes stand eine kleinere, auf das 13. Jh. datierbare Kirche mit geradem Chorabschluß, die inneren Maßstäbe ihres Chors betrugen 6×6 m.

Beim Bau dieser Kirche wurde ein mit bogenförmig abgeschlossenem Chor ausgestattetes Gebäude abgetragen. Unter den sich neben seines Fundaments angehäuften Knochen kam ein trepanierter Schädel zum Vorschein. Unter dem halbkreisförmigen Chorfundament liegen weitere Skelette mindestens in zwei Schichten, man kann hier offenbar auch mit einer älteren Kirche aus dem 11.–12. Jh. rechnen.

Im Boden der Kirche haben wir auf die einstige Bemalung des auch heute noch bestehenden, um 1387 zu errichten begonnenen Gebäude hinweisenden Wandmalereifragmente gefunden, aus den hier vorgekommenen architektonischen Steinplastiken konnten die Steingitterverzierungen einiger der Fenster rekonstruiert werden. Nach der Aussage eines Rippenknotenpunktes erhob sich ein Sterngewölbe im 15. Jh. über dem Chor, während das Schiff wahrscheinlich mit Netzgewölbe bedeckt war.

Mit der Hilfe von Münzen konnten wir die N-Pfeilerreihe des Schiffes vor dem Jahr 1669 datieren und die beim

Niederbrennen der Kirche im Jahre 1706 entstandene Aschenschicht identifizieren. Auf die Zeit der Vernichtung des Gewölbes weisen Rippen aus der Auffüllung einer der bisher bekannten vier Krypten hin.

Bisher legten wir 125 Gräber frei. Zahlreiche Bronzegegenstände, Trachtzubehöre kamen ans Tageslicht. Prägungen des 14.–19. Jhs. bieten Übersicht über die Typen der Gotteskastenmünzen.

Tamás Balázsik–György Székér

Szolnok – Alcsi-Insel S. Nr. 34

110. *Szombathely – Szöllös, südliche Entlastungsstrecke der Hauptverkehrsstraße Nr. 86* (Kom. Vas) (XXXV). Im Laufe der dem Bau der über den Gyöngyös-Bach zu errichtenden neuen Brücke vorangehenden Geländebegehung haben wir Eisenschlackklumpen und *arpadenzeitliche* Keramikbruchstücke gesammelt. Während der Rettungsgrabung legten wir die Überreste eines *arpadenzeitlichen* ErhitzungsOfens (vielleicht einer Hütte?) mit Eisenschlackklumpen in großer Menge frei. Aufgrund des oberflächlichen Fundmaterials mag auch der zweite angelegene Grundstück N davon einen ähnlichen Ofen (Ofenkomplex) in sich bergen.

Gábor Kiss

Tatabánya – Dózsakert S. Nr. 89

Újhartyán – Autobahn M5, Fundort Nr. 42 S. Nr. 68

Újkígyós – Skoperda-Gehöft S. Nr. 90

111. *Vasalja – römisch-katholische Kirche von Pinkaszentkirály* (Kom. Vas) (XXXV). Die Kirche wurde um die Mitte des 13. Jhs. durch die hervorragende Arbeit der Meister der Steinmetzwerkstatt von Ják durch Umarbeitung *römischer* Steinplastike (Grabsteine, Gesims usw.) errichtet. Es war ein einschiffiges, fast quadratisches, mit Leibungsportal und mit Schlitzfenstern versehenes Gebäude, an seiner Fassade von Lisenen gegliedert. Vom im 13. Jh. errichteten Gebäude blieben alle Teile mit der Ausnahme des Chors erhalten.

Die Kirche hatte man 1756 renoviert, als das Schiff der Kirche zugewölbt wurde. Zu dieser Zeit wurden ihre mittelalterlichen Fenster und ihr Portal zugemauert.

Beim Umbau zu Anfang des 20. Jhs. gewann die Kirche ihre heutige Form mit dem neuen neugotischen Chor.

Erika P. Hajmási

Vác – Csörögi-Wiese S. Nr. 69

Vác, Katona Lajos-Str. Nr. 12 S. Nr. 129

Visegrád – Hochburg S. Nr. 131/1

Visegrád – königliches Palast S. Nr. 131/2

112. *Visegrád – Burgarten* (Kom. Pest) (XXXIX). Aus dem Kirchhof der *arpadenzeitlichen* Siedlung erschlossen

wir die Gräber Nr. 432–462, mit Münzen aus dem 12. Jh., Haarringen mit S-Ende, Perlen, Schnallen. Mit dem jetzt freigelegten Friedhofdetail am Chor der Kirche wurde ungefähr 3/4 Teil des ganzen Friedhofs bekannt. 50 m weit SW der Kirche kam das Haus Nr. 31 vor, ein in die Erde eingegrabenes, den früheren Häusern ähnliches Objekt, in dessen Einfüllung sich neben früharpadenzeitlichen Funden auch ein *awarenzeitliches* rankenverziertes gegossenes Riemenende aus Bronze befand.

1994 erschlossen wir den bisher freigelegten Teil der *arpadenzeitlichen* Siedlung (suburbium) nach Osten ausgedehnt: zwei weitere, in die Erde vertiefte Häuser kamen vor. In beiden Häusern waren ähnliche Steinöfen, wie die bisher bekannten. In einem 150 cm tiefen Haus, dessen Erdmauer bis zu einer Höhe von 80 cm erhalten blieb, konnten die Spuren des Eingangs nicht beobachtet werden. In der Einfüllung des anderen Hauses, das nicht so tief war, legten wir ein S–N orientiertes Grab ohne Beigaben frei.

Júlia Kovalovszki

Vörs – Papkert „B“ S. Nr. 91

Zalavár – Vársziget, Parkplatz S. Nr. 85

MITTELALTER

Auf der Karte: Nr. 113–131

113. *Baj – Öregkovács-Berg* (Kom. Komárom-Esztergom) (XXXVI). Etwa 50 m S der 1992 entdeckten Rundkirche stießen wir auf einen adeligen Herrenhof, der in der zweiten Hälfte des 15. Jhs. errichtet wurde und bis zum ersten Hälfte des 16. Jhs. bestand.

1993 kamen die doppelten Umfriedungsmauern des Eingangs (an die innere Mauer mag sich ein Gebäude geschlossen haben, dessen Ofen zum Teil erschlossen wurde), der aus Bruchstein gebauter Keller des Herrenhofs mit einem Grundriß von 5,15×6,20 m, ein ebenfalls aus Bruchstein errichtetes Wirtschaftsgebäude und drei freistehende Öfen vor.

Vom Fundmaterial ist außer der Topfkacheln ein fragmentarischer Mörtel erwähnenswert, mehrere Becher mit gestempelter Verzierung und Eisenmaterial in ausgezeichnetem Zustand (Erntesichel, Bohrer, Zugmesser, Sporn) sind zum Vorschein gekommen.

1994 legten wir einen Teil des Hofes zwischen dem Hauptgebäude und der Umfriedungsmauer frei, wo ein Gebäude von 11×6 m vorkam. Wir konnten die Lage des zum im vorigen Jahr entdeckten Ofen gehörenden Gebäudes klären.

N des Herrenhofs stießen wir auf einen auf die zweite Hälfte des 15. Jhs. bestimmaren rechteckigen Kalkofen mit Bank. Im Laufe der Ausgrabung kamen Denare aus der Zeit Königs Matthias, Sporen, Pfeilspitzen, Stück eines Schuppenpanzers, Sicheln, Schlösser, mehrere Schlüssel und Hufeisen, Pferdegebisse, reiches Keramikmaterial und Eisenschlackenstücke zutage.

Sándor Petényi

Balatonmagyaród – Felső Koloni-Flur S. Nr. 92

Börcs – Paphomlok-Flur S. Nr. 3

114/1. Budapest I., Szt. György-Platz-SW-Region (Umgebung des N-Baublocks des einstigen königlichen Stalls) (III). Durch die Forschungen im Jahr 1994 konnten wir die Überreste von fünf, zur W-Häuserreihe der ehemaligen Zsidó(Juden)-, dann Hl. Sigismund-Straße gehörenden Gebäuden *mittelalterlichen* Ursprungs sowie bedingungsweise auch noch ein sechstes in ihren wichtigsten Linien identifizieren. Von den Gebäuden blieben nur die Keller erhalten, aber zumeist auch die Kellermauer stark abgetragen bzw. vernichtet. Die beiden südlicheren der fünf Bauten wurden noch während des Mittelalters zunichte, über sie kam in der Türkenzeit ein anderes – ebenfalls in die Erde eingetieftes – Objekt. Von den drei Gebäuden nördlicher davon wurden die nächsten zwei anhand des geborgenen Fundmaterials eindeutig erst in der *Türkenzeit* aufgelassen und aufgefüllt, die Zerstörungszeit des fünften ist unsicher, nachdem die Einfüllung des Kellers vom Grundgraben der N-Mauer des Stallbaus sehr stark gestört ist.

Neben den mittelalterlichen Gebäuden konnten die Überreste jener riesigen Festungsmauer auf einem längeren Abschnitt freigelegt werden, die auf den Planzeichnungen vom Ende der Türkenzeit erscheint und woran sich von Westen eine sich in die Erde eintiefende Raumreihe – Geschützstellungen bzw. Geschützrisen? – anschließen. Ferner haben wir die stark gestörten Überreste eines in die Erde eingetieften Bauobjekts mit in die Erde gelegten Steinmauern erschlossen.

Károly Magyar

114/2. Budapest I., Szt. György-Platz-Theater-Passage (ehemaliger Sándor-Ministerpräsidentenpalast) (III). Die Forschungen des Jahres 1994 brachten in der Linie des O-Flügels des Sándor-Palastes und der Theater-Passage die Details des *mittelalterlichen* Franziskanerklosters zutage. Zum Vorschein kamen der O-Klosterflügel mit dem Kreuzgang und das mit Ziegel belegte Niveau des N-Kreuzgangs. Auf dem NO-Teil des Klosterhofs entfaltet sich wahrscheinlich eine große Zisterne, mit Stein und Ziegel belegtem Grund.

Júlia Altmann

114/3. Budapest II., Budakeszi Str. Nr. 91–95 (III). 1993 gelang uns im Areal des Paulinerklosters von Budaszentlőrinc die S-Mauer des sog. polygonalen Baus auszugraben, anhand deren der mit großer Wahrscheinlichkeit für den jüngsten Kapitellsaal vermutete Bau acht-, eventuell zehneckig gewesen war.

W der Kapellen des Priors, im Bereich des Kapitellsaals wurde ein Ofen freigelegt. In der nordöstlichen inneren Ecke des Kreuzgangs erschlossen wir den großen O–W gerichteten Kanal des Klosters. Im N-Teil des Kreuzgangs kam unter dem oberen, späten Fußbodenniveau auch ein früheres Bodenniveau vor. Im Graben fanden wir zwei Gräber, die älter waren, als das erste Fußbodenniveau. W des Kreuzgangs stießen wir auf mehrere Gewölberippen und auf eines der Fenster eines beinahe 6 m breiten Kellers;

wie sich herausstellte, war der ganze W-Flügel unterkellert. W des Kellers wurde das Detail eines mit großen Steinplatten gepflasterten Hofniveaus entdeckt.

Wir konnten auch die NW-Ecke der dreischiffigen Kirche klären. 7 Gräber wurden freigelegt.

Im Laufe der Freilegungsarbeiten im Jahre 1994 gelang es, die Maßstäbe des zu Anfang des 14. Jhs. und des späteren, zu Ende des 14. Jhs. errichteten Klosterkreuzgangs festzustellen. Der frühe Kreuzgang hatte einen rechteckigen Grundriß, er war an seiner O- und W-Seite länger. Der spätere Kreuzgang wurde nach W erweitert, so war der Kreuzgang schon am Ende des 14. Jhs. quadratisch. Im im N-Kreuzgang gezogenen Suchgraben konnten wir mehrere Gehnniveaus beider Kreuzgänge beobachten. Das einzige 1994 freigelegte Grab kam ebenfalls hier zum Vorschein. Das Grab schneidet das unterste Gehnniveau, das Niveau darüber zog sich schon über die Grabgrube hin.

Zoltán Bencze

114/4. Budapest II., Medve-Str. Nr. 8–14 (III). Im Anschluß an einer Bautätigkeit kamen 1994 während einer Fundrettung N–S und O–W gerichtete Straßen aus der Römerzeit ans Tageslicht, mit Details der Schlußmauern von entlang der Straßen stehenden Gebäuden von mehreren Perioden. Erwähnenswert sind noch ein N–S orientierter Steinkanal und ein Töpferofen.

Katalin H. Kérdő

Freigelegt wurden die Überreste eines mittelalterlichen Steinbaus. Das dreigeteilte Haus befand sich dem Eingang der Pfarrkirche des Märtyrers St. Peter gegenüber, mit der Medve-Straße parallel. Von den freigelegten Gruben erhebt sich eine zu Anfang des 15. Jhs. aufgefüllte Vorratsgrube, woraus zahlreiche glasierte Ofenkacheln bisher unbekannten Typs aus dem letzten Jahrzehnt der Regierung Ludwigs des Großen zum Vorschein kamen. Außer dieser waren im Fundmaterial der Grube auch Kacheln aus der Zeit des Sigismund in kleinerer Anzahl vorhanden.

András Vég

114/5. Budapest II., Medve-Straße Nr. 9–13. (III). Im Mai–November 1994 führten wir auf den Grundstücken Medve-Str. Nr. 9, 11 und 13 Freilegungen durch. Auf dem Grundstück Nr. 9 stellten wir fest, daß die Kellermauer des neuzeitlichen Gebäudes mit der Verwendung der *mittelalterlichen* Mauer errichtet wurde. Wir legten türkenzeitliche Objekte frei: eine von den Kellern umgeschlossene kleine Abwasserschachte, das Detail eines Kanals sowie zwei große Gruben. Vom Fundmaterial der Grube heben sich das Fragment einer mit der Figur eines Flöte spielenden Musikers verzierten Ofenkachel mit gemischter Glasur vom Ende des 15. Jhs. und Ofenkachelfragmente aus der Renaissance vom Anfang des 16. Jhs. hervor.

Auf dem Grundstück Medve-Straße Nr. 11 wurden die Überreste von mehreren senkrecht auf die Straße stehenden mittelalterlichen Gebäude mit gepflastertem Hof erschlossen. Auf dem untersten Gehnniveau aus dem 13. Jh. legten wir kleine Backöfen frei. Auf dem nächsten Niveau darüber kamen aus Steinen ausgelegte Fundamentreste

eines aus dem letzten Viertel des 13. Jhs. stammenden Wohnhauses mit Holzkonstruktion ans Tageslicht, mit Lehmwurfsspuren eines Ofens von achteckiger Grundform. Im 15. Jh. wurde über diese Mauern ein neueres Wohnhaus errichtet, wovon nur die Fundamentierung beobachtet werden konnte.

Nördlich dieses Gebäudes wurden nach dem gepflasterten Hof die Details eines anderen Gebäudes mit Holzkonstruktion erschlossen. Auch dieses Gebäude wurde mehrmals erneuert, ihre frühesten Überreste stammen aus dem letzten Viertel des 13. Jhs. Wir brachten Kupferabfall in ziemlich großer Menge, halbfertige Kupferprodukte, Drähte, gepreßte Kleiderschmücke, Schnallen (darunter eine mit Korallen verzierte Silberschnalle) sowie wahrscheinlich falsche Denare des slawonischen Bans aus Kupfer und Denare Stephans V zutage. Erwähnenswert ist noch eine große, zu Ende des 15. Jhs. eingefüllte Grube, woraus außer zahlreicher Gefäße auch ein vergoldetes Dachziegelfragment und Bodenziegelbruchstück aus Majolika zum Vorschein kamen.

Die Freilegungen der Erscheinungen der römischen Epoche führte Katalin Kérdő durch.

András Végh

Budapest III., Wohnsiedlung von Hévizi-Straße S. Nr. 40/1

Budapest III., Ladik-Str. Nr. 1 S. Nr. 40/2

Budapest XI., Gellérthegey S. Nr. 4

Esztergom, Bajcsy Zs. Str. Nr. 5 S. Nr. 42

Esztergom, Kossuth-Str. Nr. 14–18 S. Nr. 8

Galgamácsa – Ecskend, Kirchenhügel S. nr. 96

115/1. Gyöngyös – St. Bartholomäus-Kirche (Kom. Heves) (IX). An der N-Seite der St. Bartholomäus-Kirche kam 1994 während Terrainregelung ein zweiteiliger Keller zum Vorschein. Auf die S-Kellermauer wurde der N-Mauer der gotischen Kirche errichtet. Der Gewölbeansatz des Kellers und der Kämpfer blieb überall erhalten. Den Kellerraum war bis zur Höhe des Kämpfers von Schutt bedeckt. Der Keller hatte eine homogene, gleichzeitige Einfüllung, mit Fundmaterial aus dem 15. Jhs. datiert (Tongefäß- und Topfkachelfragmente).

Der Bau ist nach aller Wahrscheinlichkeit mit dem in der Urkunde von 1301 erwähnten Prysil-Keller gleich, dessen Gewölbe bei der Vergrößerung der Kirche im 15. Jh. abgerissen wurde.

Ilona Valter

115/2. Gyöngyös – St. Elisabeth-Kirche (Kom. Heves) (IX). Außerhalb des Areals der mittelalterlichen Stadt führten wir Mauerforschung und archäologische Forschung in Verbindung mit der Wiederherstellung der an der äußeren Seite des O-Stadttors stehenden Kirche im Jahre 1993 durch.

Die gotische Kirche wurde vermutlich in der ersten Hälfte des 15. Jhs. gebaut, mit 14,60 m langem und 9,5 m

breitem Schiff. Nach einem ziemlich kleinem Triumphbogenvorsprung schloss sich daran das vieleckig abgeschlossene Chor an, das beim barocken Umbau im Jahre 1776 abgerissen wurde. Das gotische Chor war anhand der Quellen gewölbt, das Schiff mag mit zwei Bogenfeldern ausgestaltet sein, im S-Schiffmauer blieben die Steinrahmen der unteren Teile von zwei großen gotischen Fenstern erhalten. Im Schutt dieses Niveaus stießen wir auf bemalten Verputz, das Kirchenschiff war also mit Fresken verziert. Das gotische Bodenniveau befand sich 60 cm tief unter dem heutigen Niveau. Das Schiff war an den vier Ecken mit schrägen Stützpfailern ausgestaltet. Die W-Giebelmauer ist im Dachraum bis heute noch erhalten, so ist die Linie des gotischen Daches rekonstruierbar. Im W-Ende der Kirche stand ein kleiner Turm, der W-Portal kann innen in Spuren beobachtet werden.

Obwohl das Spital erst 1550 zum ersten Mal in den Quellen auftaucht (die Kirche wird erst um 1640 erwähnt), ist jedoch annehmbar, daß die gotische Kirche anhand ihrer topographischen Lage und ihrer Schutzheiligen die Kirche des Spitals der Stadt Gyöngyös war. Das Spital war um 1640 ein kleines Gebäude um die Kirche, der Plan von 1750 gab zwei kleine Gebäude SO der Kirche als Spital an.

Die Kirche wurde 1648 wiederhergestellt. Die Bauzeit der Krypta ist nicht bekannt, auf ihren Ausgang – der älter, als die barocke Krypta ist – stießen wir im Inneren der Kirche.

1776 wurde die Kirche in östlicher Richtung zweimal so groß vergrößert, wie sie war, und unter dem neu errichteten Barockchor wurde eine dreiteilige Krypta gebaut. Die gotischen Fenster wurden umgebaut, der W-Turm vergrößert. Das Innere der Kirche erhielt ein Barockgewölbe, im W-Teil hatte man eine Barockempore errichtet.

Ilona Valter

116. Hahót – römisch-katholische Kirche (Kom. Zala) (XL). Als 1993, nach der äußeren Wanduntersuchung der Barockkirche, im Laufe deren sich herausstellte, daß ein guter Teil des Kirchenschiffes auf mittelalterliche Grundmauern errichtet wurde, konnte die in der Fachliteratur seit langem erörterte Frage – der Ort des Benediktinerklosters zu Hahót – mit Gewißheit entschieden werden. Wir haben die barocken und mittelalterlichen Fundamente durch Ausgrabung abgesondert. Bei der SW-Ecke der Kirche kamen die Ansätze der Grundmauern des Klosters zum Vorschein.

Das in die N-Mauer der Kirche eingebaute, früher mit barocker Bemalung bedeckte Relief (Grabdenkmal?) stammt gewiß aus dem Mittelalter, und scheint anhand des in der rechten Hand gehaltenen Kirchenmodells die Darstellung des Stifters zu sein.

László Vándor

Héhalom – Kirchenhügel S. Nr. 98

117. Hódmezővásárhely (Csomorkány) – pusztatemplom (Heidenkirche) (Kom. Csongrád) (XXIX). Zwischen den Jahren 1990–1994 haben wir die denkmalpflegerische Ermessung, die Zustandsuntersuchung, die Altersbestimmung und die archäologisch-historische Auswertung der noch ste-

henden Mauerreste der mittelalterlichen Kirche sowie der freigelegten Fundamente aus dem 16. Jh. vollendet.

Mehr als 300 Gräber des Kirchhofs wurden ans Tageslicht gebracht, die von der Arpadenzeit bis zum 16. Jh. zu datieren sind.

1994 gelang die zu verschiedenen Perioden der Kirche gehörenden mittelalterlichen Wallgräben zu erschließen, ferner konnten wir an einem Punkt den Rand des die Kirche umgebenden Kirchhofs, die Begräbnisstätte der ausgestoßenen bestimmen. Der Prozeß der künstlichen Ausgestaltung des ganzen Kirchenhügels wurde geklärt. Der W der Kirche durchgeführte Durchschnitt ermöglichte auch die Bestätigung der Zeugnisse der Luftaufnahmen.

Mária Béres

118. Ják – St. Georg-Kirche und das Haus des Abtes (Kom. Vas) (XXXV). Die Orgel in der Westempore der Kirche hat man 1993 repariert, so haben wir untersucht, ob ein Altar in der romanischen Westempore, in der Mitte, vor den Sitzplätzen der Kirchenpatrone stand. Wir haben die Verkleidung aufgenommen, ohne aber auf Altarspuren gestoßen zu haben. Über dem Gewölbe der Empore wurden in ziemlich starken, kalkigen Mörtel gelegte Halbziegel und die Steine des Gewölbes entdeckt.

Im W-Teil des Hügels stießen wir vor der O-Seite des barocken Abtshauses auf den Eckteil eines mit Keramik der frühen Arpadenzeit datierten Gebäudes. Das 1,60 m breite Fundament war aus schmalem, sog. Csátárer Stein in Form von Opus spicatum gelegt. Die aufgehende Mauer bestand aus Ziegeln. Wir setzten die Freilegung in vier östlichen Räumen des barocken Abtshauses fort.

Die auf dem Hügel entdeckte, schwarze, mit Holzkohle gemischte Kulturschicht der Siedlung vom Ende (?) des 11. Jhs. mit charakteristischer Keramik war in allen vier Räumen zu beobachten. Im Raum Nr. 4 legten wir einen aus Lehm verschmierten, stark durchgebrannten Ofen aus der gleichen Periode frei, auf seinen N-Teil war die S-Mauer eines großen Ziegelbaus errichtet. Die Ziegel seiner 150 cm dicken Mauer wurden ins Lehm gesetzt. Seine innere Mauerstärke mißt 3,50 m, die Mauern können in einer Länge von fast 8 m gefolgt werden, der W-Teil des Gebäudes wurde beim Bau des barocken Kellers vernichtet. Im Raum Nr. 1 konnte das gelbe lehmverschmierte Bodenniveau beobachtet werden. Nach der Auflegung einer ung. 10 cm dicken Lehmschicht um 1200 wurde zum Teil auf den Mauern des früheren Ziegelbaus, zum Teil in abweichender Richtung davon ein zweites Ziegelgebäude errichtet, mit in Mörtel gelegten Ziegeln. Auch dieses Gebäude verfügte über einen lehmverschmierten gelben Boden, worauf ein Friesacher Denar um 1200 lag. Im Inneren des Gebäudes fanden wir in einem unversehrten Tongefäß die Knochen eines Hühnchens als Bauopfer. Das Gefäß war mit Ziegel und mit einem flachen Stein bedeckt, daneben gelegt stießen wir auf die Reste von einem Ei.

Das mit Csátárer Stein fundamentierte Gebäude (an der SW-Ecke mit Stützpfeilern) wurde auf dem zweiten Ziegelgebäude errichtet.

Im barocken Gebäude kam eine frühbarocke, an ihrem S-Teil offene Werkstatt mit drei Feuerstellen und mit Schlacken zur Freilegung. Fundmaterial: Keramik- und

Fayencegefäße aus dem 18.–19. Jh., Porzellangegenstände, Gläser, Fenstergläser.

1994 haben wir die Erschließung des *arpadenzeitlichen*, zu Ende des 11. – zu Anfang des 12. Jhs. bestimmbar äußeren Ofens mit Lehmmauern beendet, das die S-Mauer des ersten Ziegelbaus mit zwei Perioden durchschnitt. Zum Vorschein kam der quadratische Turm von 7,30×7,30 m des darauf gebauten Gebäudes mit aus Felsőcsatárer Stein errichteten Fundament, mit Stützpfeilern an seinen Ecken und in der Mitte der Seitewand. Die Breite der Grundmauer des Turms mißt 1,70 m, so ist das Innere des Turms 4×4 m groß. Das Fundament wurde unten in Fischgrätenform, aus ins Lehm gesetzten Felsőcsatárer Steinen gebaut, worauf ein fast 0,50 m dickes in Mörtel gesetztes Csátárer Steinfundament kam, die aufgehenden Mauern wurden nach einer ausgleichenden Mörtelschicht aus Ziegel gelegt. Die Überreste dieser Ziegelwand blieben an der NW- und SW-Ecke des Turmes erhalten, ebenda war auch die Bodenlinie vom ersten Niveau des Turmes zu fassen.

Der Turm kann anhand der dazu gehörenden Schichtenreihe, der stratigraphischen Lage und seiner mit Stützpfeilern ausgestalteten Form auf die erste Hälfte des 13. Jhs. bestimmt werden. Das ist die Bauzeit der Errichtung der Abteikirche, man kann also annehmen, daß der Turm das Wohnhaus des die Kirche errichten lassenden Márton Nagy von Ják gewesen war. Der bestimmt mehrstöckige Turm wurde auf den N-Rand des Hügels gebaut. Nach aller Wahrscheinlichkeit war er mit Graben und Wall umgeben. Wir haben versucht, diese sowohl an der N- als auch an der O-Seite zu finden, der Boden war aber leider an beiden Seiten bis zum Untergrund gestört. Die Mauern des Turmes – besonders an der O-Seite – wurden um 1750, bei der Errichtung des barocken Hauses fast bis zum letzten Grundniveau ausgebeutet.

Im Inneren des Abtshauses haben wir die Ofenfundamente aus dem 18.–19. Jh. gesucht. Am W-Teil des Gebäudes stießen wir auf die um 1750 datierbaren Grundmauern des ersten Barockgebäudes sowie auf die Ziegelbekleidung der sich vom Süden her an dieses frühbarockes Haus anschließenden, mit Arkaden ausgestalteten Diele.

Ilona Valter

119. Jászalsószentgyörgy – Telek-Flur (Kom. Jász-Nagykun-Szolnok) (XXXIV). 1993 kam eine Meldung vom vermuteten Ort des mittelalterlichen Dorfes Jászalsószentgyörgy, 3,5 km weit NO der Gemeinde, neben dem Telek-Flur darüber, daß ein Ortsbewohner mehr als 500 Stück Denare aus der Zeit des Sigismund auf seinem Grundstück gefunden hatte. Nach der Anmeldung haben wir den Fundort mit Metallsuchgerät besucht, wo wir auf 17 Silberdenare des Sigismund stießen. Im Juni 1994 haben wir einen Suchschnitt von 2×20 m geöffnet, in dessen Mitte wir in einer Tiefe von 55 cm im unteren Teil eines auf schnellrotierender Drehscheibe hergestellten weißen, leider auseinandergeplügten Kruges ung. 24 000 Stück Silberdenare fanden, die endgültige Zahl der Denare beträgt mit den beim örtlichen Anmelder aufbewahrten Stücken 25 023 Münzen.

Im Schnitt entdeckten wir auch Siedlungsspuren, wir legten den kurzen Abschnitt eines wasserableitenden

Grabens sowie das Detail einer Abfallgrube frei. Das Fundmaterial der Abfallgrube bestand aus *arpadenzeitlichen* Keramikbruchstücken. Im Schnitt kamen *spätmittelalterliche und neuzeitliche* Streufunde Gefäßfragmente also zum Vorschein.

Zoltán Polgár

Jászberény I S. Nr. 14

Kengyel – Baghymajor, „Gasleitung“ S. Nr. 75/1

Lébény – Billehügel S. Nr. 18/1

Levél – Knotenpunkt M1-M15 S. Nr. 49

Mosonmagyaróvár – Raststätte von Mosonszolnok S. Nr. 78

Mosonszentmiklós – Privatfelder S. Nr. 21/1

Mosonszentmiklós – Pál-Meierhof S. Nr. 21/2

120. Nagyfüged – Ejzella (Kom. Heves) (IX). Im Laufe der sich an den Bauarbeiten der Autobahn M3 anknüpfenden Fundrettung wurden 1994 fünf *frühmittelalterliche* in die Erde eingetiefte Hütten freigelegt. Aufgrund des aus den Häusern gesammelten Fundmaterials stammt eines der Häuser aus der Zeit des Hl. Ladislaus, die anderen vertreten die Zeit des Sigismund. Sämtliche Häuser bestehen aus einem Raum, sie waren fast rechteckig, mit den Überresten von Öfen und Feuerherden, mit Pfostenlöchern und mit Arbeitsgrube. In der Fundstelle erschlossen wir noch die Überreste von zwei *AVK*-Wohnhäusern, drei *spätäneolithische*, bißchen längliche Grubenhäuser mit unregelmäßigen Seiten sowie 20 Gruben. Aus diesen kamen charakteristische Keramikfragmente der Epoche, Tierknochen (z.B. in einer der Gruben das Skelett eines Bären), Idolfragment, Stempel, in einem spätäneolithischen Haus eine dünne topfenförmige Kupferplatte und Knochengeräte ans Tageslicht. Den bedeutenden Teil eines *keltischen* Wohnhauses legten wir ebenfalls frei. Anhand der aus dem Haus vorgekommenen gerillten Graphittonware können wir das Haus auf die Mitte des 4. Jhs. v. Chr. bestimmen. Im SO-Teil der Fundstelle erschlossen wir einen freistehenden, in die Erde eingegrabenen Ofen mit rot ausgebranntem Inneren, dessen Alter wir bisher noch nicht genau bestimmen konnten.

László Fodor

Nagyszénás – Fundort Nr. 1, Cifra-Flur, Dorfstätte S. Nr. 103

Nemesvámos – Baláca, römische Villa S. Nr. 51

121. Óföldség – römisch-katholische Kirche (Kom. Csongrád) (XXIX). Zwischen den Jahren 1989–1993 wurde die denkmalpflegerische Forschung und Dokumentierung der Äußeren der Kirche vollendet. 1994 nahm auch die Wiederherstellung der äußeren Fassade ein Ende. Zur Altersbestimmung haben wir auch das Ergebnis der in Köln durchgeführten Thermolumineszenzanalyse benutzt.

Auf dem Hügel um die Kirche haben wir 534,88 m² durchgeforscht, es gelang auch die die Kirche umfriedende, mit Türmen und mit Schießscharten versehene Mauer zu rekonstruieren, deren Errichtung auf die Wende des 15.–16. Jhs. oder auf den ersten Drittel des 16. Jhs. zu bestimmen ist.

Auf dem Hügel können wir – außerhalb der mittelalterlichen Kirchenburg – anhand der archäologischen Funde mit einer Siedlung aus dem 11. Jh., mit einem Friedhof aus dem 11.–12. Jh. sowie mit den Spuren einer Siedlung und einer Befestigung aus dem 12/13.–14. Jh. rechnen. Den spätarpadenzeitlichen Wall halte ich für die Reste einer Kleinburg, aber im Gegenteil zu den von der Fachliteratur angenommenen Merkmalen befand sich hier der Wall auf der inneren Seite des Grabens.

Mittelalterliche Bestattungen waren hauptsächlich im O-Teil der Festung, während Gräber aus der Arpadenzeit und aus dem 17.–18. Jh. auf dem ganzen Gebiet des Hügels ans Tageslicht kamen. Außer der fast 400 freigelegten gewöhnlichen Bestattungen ist ein 13 m NO des Chors, im inneren des mittelalterlichen Wallgrabens entdecktes Topfgrab, das die Überreste eines ungetauften, ohne Beigaben bestatteten Säuglings in sich barg. Der Topf kann auf die erste Hälfte des 18. Jhs. datiert werden, die Zeit der Bestattung mag nicht das Ende des zweiten Drittels des 18. Jhs. übertreten.

Ein kleines Detail der Siedlung aus dem 15.–17. Jh. (Topföfen, Vorratsgrube, lehmmaueres Haus usw.) konnten wir – im Rahmen einer Fundrettung – 200 m O der Kirche feststellen.

Mária Béres

Ópusztaszer S. Nr. 106

122. Örménykút – Fundort Nr. 3, Telek-Hügel von Décs (Kom. Békés) (II). 1993 führten wir eine sechswöchige Ausgrabung auf dem Dach des sich im Fundort erhebenden *prähistorischen* Hügels, an der Stelle der Kirche und des Friedhofs des mittelalterlichen Dorfes Décs. Die erste Erwähnung der Siedlung stammt aus dem Jahr 1138. Es war bis zum Ende des 16. Jhs. ununterbrochen bewohnt.

Wir legten die erhalten gebliebenen Teile der Kirche und 178 Gräber frei. Das Chor vom Gebäude wurde infolge der Erosion und der Ackerbestellung schon vollkommen vernichtet, es war aber rekonstruierbar. Die Länge des Fundaments der Kirche maß 18,10 m, seine Breite mag 10,10 m betragen haben. Das Chor der Kirche war halbbogenförmig abgeschlossen. Das 120–130 cm breite Fundament der Periode I der Kirche wurde aus mit an Ort und Stelle gelöschtem Kalk aneinander gebundenen Steinen gebaut. In der SW-Ecke des Schiffes stießen wir auf den mit gleicher Technik errichteten Grundbau der Empore. In der Periode II hatte man an der Stelle der W-Abschlußmauer ein 2,80 m breites Fundament aus Erde gestampft. Zur gleichen Zeit wurde mit ebenfalls aus gestampfter Erde gemachtem Pfeilerfundament auch die N-Seite der Empore verstärkt.

Zwei von den freigelegten Gräbern waren bestimmt *landnahmezeitlich*. In den Gräbern fanden wir partielle Pferdebestattungen, einen Köcher, Pfeilspitzen, einen Feuerstahl, einen Feuerstein, ein Eisenmesser, einen Eisenring, eine Gurtschnalle und mehrere Steigbügel.

An die späteren – zumeist spätmittelalterlichen – Bestattungen sind Bronze- und Goldringe mit S-Ende, Gürtel mit Beinverzierungen oder mit Blechbeschlägen, zahlreiche Jungfernkranze und Münzen zu knüpfen.

Mit der Hilfe von zwei Suchgräben erhielten wir einen vollständigen O–W-Schnitt über den Hügel. Diese Suchgräben bewiesen die von den früheren geophysischen Ermessungen ausgewiesenen Anomalien, die mit den in der frühen und späteren Periode der Kirche ausgegrabenen Friedhofgräben gleichzusetzen sind.

Imre Szatmári

Pölöske – Kirchenhügel S. Nr. 105

Rajka – Hosszúföldek S. Nr. 53

Salköveskút – Dorfende von Söpte S. Nr. 54

123. *Sáregres – Pusztahügel* (Kom. Fejér) (XXX). Im Juli 1994 erforschten wir die 1993 lokalisierte Kirche des *mittelalterlichen* Dorfes, wovon das Detail eines Wohnhauses aus dem 16.–17. Jh. im vorigen Jahr erschlossen wurde. Ans 10 m lange Schiff schließt sich ein hufeisenförmiges Chor an. Obwohl das Gebiet Baumpflanzungsgruben gestört hatten, blieben die unteren Steinreihen der aufgehenden Mauern besonders am N-teil der Kirche doch erhalten. Zur Fundamentierung der Mauern wurden auch sekundär verwendete *römische* Tegulen und das Fragment eines Grabsteines mit Inschrift benutzt. Die Bauzeit kann auf das 13. Jh. bestimmt werden. Die Vernichtung der Kirche, die zur gleichen Zeit stattgefunden haben mag, datiert der 1579 geprägte Denar von Rudolf, sie kann auch mit dem in der Fundstelle 1983 vorgekommenen Silbermünzfund in Zusammenhang gebracht werden. Wir legten noch drei Gräber frei.

János Gábor Ódor

Százhalombatta – Dunafüred S. Nr. 59

124. *Szeged – Franziskanerkloster der Unterstadt* (Kom. Csongrád) (XXIX). Im Areal des Klosterhofs setzten wir 1993 die früher begonnene Rettungsgrabung fort, neuere Details des Fundaments der Kreuzgangmauer, die Mauergründung des ersten O-Flügels und das Bodenniveau des Klosters sowie neuere *spätmittelalterliche* Gräber kamen zum Vorschein.

János Ormándy

125. *Szentkirályszabadja – römisch-katholische Kirche* (MRT Bd. 2, Fundort Nr. 44/2) (Kom. Veszprém) (XXXVIII). Uns an die denkmalpflegerische Wiederherstellung anknüpfend legten wir unmittelbar neben der Kirche, O des Chors die Überreste eines rechteckigen, zweiteiligen Steingebäudes von ung. 9×5 m, mit W–O gerichteter Längsachse – vermutlich eines Pfarrhauses – im Jahre 1993 frei.

Unter dem größeren (östlichen) Raum des Gebäudes befindet sich ein Steinkeller mit Tonnengewölbe, mit einem Lüftungsfenster in seiner S-Mauer. Dieser Keller war ung. bis zum Zweidrittel seiner Höhe mit nachträglich deponierten menschlichen Knochen eingefüllt, die annehmbar beim Umbau der Kirche im Jahr 1789 hierher kamen. Darauf weist auch die unter den Knochen vorgekommene wenige – zum Teil glasierte – Keramik hin.

2 m O des Gebäudes kam ein kleiner Abschnitt der Umfriedungsmauer der Kirche zum Vorschein, die auch auf der Oberfläche gut zu verfolgen ist.

Auf einem 4 m langen Abschnitt zwischen dem Gebäude und dem Chor der Kirche erschlossen wir 5 – einst mit Sarg bestattete – Gräber, mit bescheidenen Beilagen. Grab Nr. 1: Rest eines aus Goldfäden hergestellten Jungfernkranzes, eine Bronzeschnalle, Grab Nr. 2: Glas, ein Metallknopf, Grab Nr. 3: Kleiderhaken.

Vor dem an der S-Seite der Kirche entdeckten zugemauerten gotischen Eingang lag das mittelalterliche Gehniveau 0,20–0,40 m tief unter dem heutigen Niveau.

Pál Rainer

126. *Szécsény – Haynald-Str. (Somogyi B. Str.)* (Kom. Nógrád) (XXVIII). Die in der *mittelalterlichen* Pfarrkirche unter der Leitung von Katalin F. Bodnár seit 1988 laufende Freilegung wurde mit der partiellen Forschung der Sakristei und mit der Erschließung der Gräber in der W-Hälfte der Kirche im Jahr 1993 beendet, die denkmalpflegerische Wiederherstellung ist stattgefunden.

Mehrere von den Bestattungen des 15.–16. Jhs. boten gute Angaben zur Trachtgeschichte der Epoche. Das Detail eines in der W-Hälfte des Schiffes vorgekommenen Sockels läßt entweder auf einen Volksaltar (Erhöhung vor der Altarwand) oder auf ein Taufbecken folgen.

Tamás Majcher

Székesfehérvár – Königliche Basilika S. Nr. 108

127. *Székesfehérvár – Városház-Platz Nr. 1. Zentrum-warenhaus* (Kom. Fejér) (XXX). Vor zwei Jahren kam während einer Fundrettung die W-Mauer des Kreuzgangs des Klosters vor (ihre Breite mißt ung. 90 cm). Diese ung. N–S orientierte Mauer war mit einer ung. O–W gerichteten Mauer, darauf rechtwinklig zusammengebaut. Diese letztere Mauer wurde wahrscheinlich mit einer ung. 100 cm breiten, beinahe N–S gerichteten Mauer zusammengebaut, die die W-Mauer des W-Traktes bildete.

Den Zusammenbau als Tatsache konnten wir wegen eines eben am kritischen Punkt gegrabenen Brunnens nicht feststellen. Wir konnten den aus Steinen gemauerten Brunnen mit einem Durchmesser von ung. 90 cm wegen des hervorbrechenden Grundwassers nicht erschließen, sein Alter kann vom 14.–15. Jh. bis zum Ende des 17. Jhs. gleicherweise bestimmt werden. Die zum W-Trakt des Kreuzgangs gehörenden Mauern waren nicht tief fundamentierte, ihr Fundament bestand aus kleineren, in die Erde gelegten Steinen. An einigen Stellen darüber legten wir eine aus in gräulichen Mörtel gelegten formlosen Steinen errichtete Mauer frei. An der NO-Ecke des Warenhauses kam ein gegossenes mörteliges Gehniveau zur Erschließung. Die Mauer (die Mauerreste?) des Traktes wurde beim Bau des SW-Turms der königlichen Basilika abgetragen. W dieser Mauer legten wir die fast 100 cm breiten Mauern eines *spätmittelalterlichen* oder *türkenzeitlichen* Hauses frei.

Gyula Siklósi

128. *Szigliget – Burg* (MRT Bd. 1, Fundort Nr. 46/3) (Kom. Veszprém) (XXXVIII). Wir führten die 1992 angefangene Freilegung der unteren Burg fort. Im Inneren des an

die W-Mauer der unteren Burg gebauten – auch auf dem Plan von Turco dargestellten – Nebengebäudes (Stahl, Magazin?), entlang der O-Seite mag sich eine doppelte Pfostenreihe hingezogen haben, die vermutlich irgendeine Holzkonstruktion (Futterstand, Gestellsystem, Pritschen?) hielt.

Im N-Teil des Hofes kamen zum Teil unter der S-Stahlmauer 3 gehauene Steine vom Rahmen eines großen gotischen Fensters aus einer mit einer frühen Brandschicht abgeschlossenen Schicht vor.

Auf der O-Seite des Hofes stießen wir – im Gegenteil zum Plan von Turco – auf gar kein Gebäude.

Im Hof legten wir drei Backöfen aus dem 16.–17. Jh. frei. Den Hof haben wir auch im S-Areal der unteren Burg bis zum Gehniveau des 17. Jhs. abgesunken. Während der Niveausenkung kamen zahlreiche Kleinfunde – besonders aus dem 16.–17. Jh. – zum Vorschein.

1994 wurde die Umgebung des Rondells von Martonfalvay erforscht. Die einst vermutlich größtenteils nackte Felsoberfläche des zwischen der unteren und der oberen Burg kraftvoll ansteigenden Bergs erschwerte schon in sich allein das Hineinkommen in die obere Burg. In der Höhe des Rondells fanden wir im Fels auf eine ung. 4 m hohe Niveaudifferenz, die künstlich senkrecht behaut wurde. Darauf stand bis zum Bau des Rondells (1530-er Jahre) ein Steinbau mit N–S gerichteter Längsachse, die sich sowohl auf das untere als auch auf das obere Niveau erstreckte. Das Innere dieses Gebäudes war einst mit einer Holzkonstruktion mit Balkenfachwerk bekleidet.

Von den Kleinfunden soll die gestempelte mittelalterliche Keramik erwähnt werden.

László Gere–Pál Rainer

Szikszó – reformierte Kirche S. Nr. 109

Vasalja – römisch-katholische Kirche von Pinkaszentkirály S. Nr. 111

129. *Vác, Katona Lajos-Str. Nr. 12* (MRT Bd. 9, Fundort Nr. 31/3m) (Kom. Pest) (XXXVII). Im obigen Grundstück führten wir einer Bauarbeit vorangehende Forschung durch. Mittelalterliche Objekte kamen vor: Keramik aus dem 13., 15. Jh. enthaltende Gruben (eine der Gruben war mit Brettern gefüttert), 3 Feuerherde, ein mit Holz gefütterter Brunnen. Auf das 18. Jh. kann der ovale, 2,8×2,4 m große Töpferofen von zwei Perioden datiert werden. Sein Boden und seine Wände bestanden aus ins gelbe Lehm gelegten grauen Lehmziegeln. Ebenso war sein Vorraum über die Heizöffnung ausgebildet. Letztere war gewölbt, kuppelartig. Der zur Periode 2 gehörende Rost war aus dem zentralen Kern ausgegangen strahlenförmig ausgestaltet. In der Umgebung des Ofens kamen mehrere bienenkorbähnliche Getreidegruben ans Tageslicht. Alle waren voll von halbfertigem, verdorbenem Keramikmaterial, Schüsseln mit Zweig-Blätter-, Blumen-, Vogelmotiven, das Muster ist gemalt, einmal mit Glasur abgegossen; darüber hinaus waren noch unglasierte milchtopfförmige Gefäße vorhanden.

Sarolta Tettamanti

130. *Városlőd – römisch-katholische Kirche* (MRT Bd. 2, Fundort Nr. 48/1) (Kom. Veszprém) (XXXVIII). Anhand

der geplanten Abdichtungsarbeiten der aus der Kirche des mittelalterlichen Karthauserklosters um 1760 ausgestalteten barocken Pfarrkirche habe ich 1993 die folgenden Beobachtungen gemacht.

An der äußeren Fläche der S-Mauer der Kirche kam in der Höhe des Triumphbogens eine gotische, einst rosenfarbig bemalte, mit gemeißeltem Steinrahmen versehene Wandnische (ein Pastophorium?) vor. Ihre Maßstäbe betragen 73×123 cm, ihre Breite mißt 44 cm (vor seiner Erschließung schien sie ein Türrahmen zu sein). Ein bißchen O der Nische schließt sich eine 1 m breite, N–S gerichtete Steinmauer der Kirche an. Vor der Nische befinden sich zwei Ziegelböden. An der N-Seite der Kirche, zwischen dem 2. und 3. Stützpfiler vom Turm gerechnet schließt sich ein rötlich-weißer, gegossener Steinboden – stellenweise mit eingefassten behauenen Steinen – der Kirche an. Auf dieser Strecke wurden in die Mauer der Kirche besonders viel behauene Steine eingebaut, was sonst auch anderswo gut zu beobachten ist.

SW der Kirche hat man weitere Mauern des Klosters gestört. Auf einer der Steinmauern konnten wir Ziegelmantel beobachten.

Pál Rainer

Velem – Szentvid S. Nr. 37

131/1. *Visegrád – Hochburg* (Kom. Pest) (XXXIX). 1993 haben wir vor der in die Innenburg führenden Brücke einen langen Suchgraben geöffnet, uns gelang entlang der Umfriedungsmauerstrecke bis zum Grund der Mauer hinunterzukommen. Ihre innere Seite wurde unmittelbar auf den Fels fundamentiert. Für die äußere Seite wurde ein Grundgraben gemacht: man grub bis zur untersten Schicht hinab, dann legte man in den Graben eine aus kleineren-großeren Stücken bestehende Steinreihe. An der äußeren Mauerfläche der Umfriedungsmauer fanden wir den Abdruck von einem, an der inneren von zwei übereinanderliegenden Brettern. Wir konnten auch die Fortsetzung der Spurlinie der sich im äußeren Zwinger hinziehenden, als spätmittelalterlich zu betrachtenden Straße registrieren. Die ursprüngliche abfällige Oberfläche deckt eine dicht geschichtete Auffüllung von 3,5×4 m mittelalterlichen Ursprungs. Die 5 m dicke Auffüllung vor der großen Felsgrabenbrücke durchgeschnitten erreichten wir den Boden des Felsgrabens, wo wir auf die Spuren des einstigen Felsabbaus stießen.

Aus den Auffüllungsschichten haben wir prähistorisches und zum größten Teil mittelalterliches Fundmaterial (des 13.–17. Jhs.) gesammelt.

Die 1 m starke Auffüllung um die Brückenpfiler im großen Felsgraben durchgeschnitten entdeckten wir einen stehenden Felsblock von ungefähr 8×7 m, woraus sich die Brückenpfiler erheben.

Aus der Auffüllung kam ein jüngerer Fundmaterial des 15.–17. Jhs. ans Tageslicht: Eisengeräte, Keramik und Tierknochen in ziemlich großer Anzahl sowie eine spätmittelalterliche Skelettbestattung mit geringen Beigaben.

Im Laufe der Freilegung im Jahre 1994 haben wir die Erschließung der SO-Strecke des äußeren Zwingers vollendet. Aus dem bis zum Fundament der äußeren Umfriedungsmauer vertieften Graben wurde sehr reiches prähistorisches

storisches und mittelalterliches (15.–17. Jh.) Fundmaterial gesammelt.

– Großer Felsgraben: im unteren Teil der mit 1552 und 1576 geprägten Silberdenaren datierten oberen, *türkenzeitlichen* Trümmer stießen wir auf eine aus größeren behauenen Steinen bestehende Schichtung. Diese Steine lagen auf der Oberfläche der untersten Schicht – eines älteren Gehniveaus aus dem 15.–16. Jh. –; sie sind aller Wahrscheinlichkeit nach mit den in den Graben hineingefallenen Überresten eines in der Nähe gestandenen Bauobjekts (eines Portals?) gleichzusetzen, das zur Zeit der ersten türkenzeitlichen Stürme vernichtet worden sein mag. Auf der Grabensohle meldeten sich die Spuren des derzeitigen Felsabbaus: ein Netz von Längs- und Querziehungen von geringer Breite und Tiefe.

– Im mittleren Zwinger haben wir mit einem breiteren Suchgraben um die Mitte des N-Palastflügels einen Durchschnitt gemacht. Unter der oberen, sehr lockeren, 2,3–3 m dicken Schuttschicht fanden wir einen in einer früheren Periode ausgestalteten Felsgraben von geringer Tiefe (0,8–1 m), dessen Einfüllung sehr reiches Fundmaterial aus dem 14.–15. Jh. lieferte.

László Iván

131/2. *Visegrád – Franziskanerkloster* (Kom. Pest) (XXXIX). 1993 wurde die O-Hälfte vom N-Flügel des Kreuzgangs freigelegt. Im Eckteil kam das eingestürzte Gewölbe zum Vorschein, aber westlicher kamen Rippen nur sporadisch ans Tageslicht. Auf dem Streifenfundament der mittleren Säulenreihe waren die Abdrücke der Säulenbasen zu beobachten. Die kraftvolle Einsenkung des Streifenfundaments erlaubt die Annahme, wonach das Gewölbe des N-Flügels vielleicht nie völlig gebaut worden war. Wir konnten feststellen, daß der N-Korridor des Kreuzgangs ursprünglich in östlicher Richtung weiter verlief und aus seinem Ende wahrscheinlich der auch heute noch unversehrte Keller öffnete. Die O-Strecke des Korridors wurde erst im Laufe des Umbaus zu Anfang des 16. Jhs. zu einem selbständigen Raum abgetrennt. In die neue Scheidewand stellte man eine Tür ein, deren übriggebliebene untere Türschwellensteine aus dem Sturz einer anderen Tür hergestellt waren. Nach dem Einfall des Kreuzgangsgewölbes hatte man diesen Eingang mit den Rippen des Kreuzgangs zugemauert.

Auf dem vorjährigen Grabungsgelände legten wir in der W-Hälfte des N-Kreuzgangflügels einen Kanal frei, der unter dem Dachniveau des Korridors das Wasser aus dem inneren Hof nach Norden abgeleitet hatte. Ebenda stießen wir auf einen halbfertigen Gewölbeschlussstein in die Kreuzgangsmauer eingebaut. In der SW-Ecke des Kreuzgangs legten wir unter der Bauschicht des Klosters eine mehrschichtige lehmige Einfüllung frei.

1994 haben wir Forschungen in der Sakristei und in den diese umgrenzenden Korridoren, im W-Klosterflügel und im N-Kreuzgang durchgeführt.

Die Sakristei ist ein quadratischer Raum, nach W mit einer breiten Nische erweitert. Diese Nische ist von zwei kraftvollen Pfeilern begrenzt (die vermutlich die Unterbauten einer Treppe sind). Die Spuren der beginnenden Stufe und der Tür der Treppe kamen im S-Pfeiler ans Tageslicht. Das Treppenhaus und die Sakristei öffneten sich vom

Korridor, der zwischen der letzteren und dem Chor der Kirche verlief. Außer dieser Tür entdeckten wir nur noch den Spur einer einzigen Öffnung: den Sockel eines Schlitzfensters, das sich an der S-Hälfte der O-Mauer, in der Höhe des äußeren Hofniveaus öffnete. An die Mitte der O-Mauer schlossen sich die Überreste eines ziegelgemauerten Altars an, im dessen Inneren eine Nische ausgestaltet war. Aus dem Quergewölbe der Räumlichkeit kamen außerhalb der Ziegel der eingestürzten Gewölbekappe einige mit je einer Rille ausgestatteten Rippen und der Schlussstein ans Tageslicht. Der mit Mauerziegeln gepflasterte Boden wurde in den Ecken und in der Mitte der Seitenwände nachträglich mit Pfostenlöchern durchgebrochen. Die O-Mauer des O-Kreuzgangflügels trennte sich von den übrigen Mauern der Sakristei ab, was so viel bedeutet, daß zuerst der Bau des Kreuzgangs und erst danach der der Sakristei angefangen wurde.

N der Sakristei erschlossen wir einen anderen Korridor, an dessen O-Ende nachträglich ein achteckiger Schnecken-treppenturm angeschlossen wurde. Auch das Fundament der beginnenden Treppenstufe blieb erhalten. Nach der Vernichtung des Gebäudes wurde in die Trümmerschicht des Korridors ein aus Ziegeln errichteter Ofen gegraben.

Die Sakristei wurde in der Periode der *späten Sigismund-Zeit* des Klosters gebaut, aber dem Kreuzgang gemäß in einer zweiten Phase. Sie war schon damals mit einer Etage ausgestaltet, was die Treppe in ihrer W-Hälfte beweist. Später wurden neuere Etagen darauf gezogen, womit der spätere Zubau des Treppenturmes erklärt werden kann. Diese Umgestaltung bedeutet vermutlich die Errichtung jenes neuen Turms im 16. Jh., worüber auch schriftliche Angaben zur Verfügung stehen.

Im N-Raum des W-Klosterflügels legten wir eine O–W gerichtete Mauer frei (die ursprünglich die Fassade eines Kellers gewesen war), zum Vorschein kamen noch eine mit abgkantetem Rahmen und geradem Abschluß versehene Tür und der Sockel eines Fensters. Dieses ältere Gebäude ging chronologisch vermutlich dem Bau des Klostersvierecks voran und ist vielleicht mit dem in der Urkunde aus dem Jahr 1424 erwähnten Haus identifizierbar, das König Sigismund für die Franziskaner neben der ihnen belehnten St.-Georg-Kapelle schon früher aufbauen ließ.

Im N-Kreuzgang versuchten wir den Grund der großen Einsenkung zu klären. Wie sich herausstellte, wurde der W-Teil des Areals im Laufe der Bauarbeiten aufgefüllt. Die Kreuzgangsmauern im 15. Jh. wurden noch bis zum stabilen originalen Bodenniveau fundiert, das Streifenfundament der mittleren Säulenreihe im 16. Jh. wurde aber nur noch in die lockere Auffüllung eingegraben. Irgendwann danach, vielleicht infolge eines Hochwassers brach diese Auffüllung zusammen, was den Bruch des Streifenfundaments mit sich brachte.

An der Ausgrabung nahmen die Archäologiestudenten der ELTE und der Universität zu Dijon teil.

József Laszlovszky–Mátyás Szőke–
Gergely Buzás–Beatrix Romhányi

131/3. *Visegrád – Königlicher Palast* (Kom. Pest) (XXXIX). 1993 haben wir in den NW- und NO-Teilen des

königlichen Palastes von Visegrád Forschungen durchgeführt. Im zum NW-Palast gehörenden unteren Empfangshof kam über dem *mittelalterlichen Hofniveau* reiches Fundmaterial aus dem 18. Jh. zum Vorschein.

Im Areal des NO-Palastes war der allererste Bau diejenige L- oder U-förmige Stützmauer, deren stärkerer W-Teil hinter der W-Fassade des Palastes vorkam, sein schmalerer S-Flügel hingegen in der S-Hälfte vom mittleren Raum des W-Flügels lag. Im Laufe der Errichtung dieser Stützmauer wurden die dahinter und südlich davon liegenden Bergabhänge aufgefüllt. Beim Bau des Palastes lag das Gelniveau des Flügels fast um 1 m höher als heute, es stimmte mit dem Gelniveau des Prunkhofs bzw. mit denen der N- und S-Flügel überein. Im NW-Eckraum wurde das Bodenniveau noch im Mittelalter eingesunken. Im mittleren Raum wurde im 18. Jh. ein Wirtschaftsgebäude errichtet, das man im 19. Jh. abriß.

Im Vorraum des großen Kellers unter dem S-Flügel legten wir vor der W-Fassade zwei Pfeilerfundamente aus der Zeit der Anjous frei. Die Pfeiler wurden aus sekundär verwendeten, auf die erste Hälfte des 14. Jhs. datierbaren Steinplastiken errichtet, die aus einem abgerissenen Kirchenchor stammten. Wir stießen auf jene, Abfall einer Steinmetzwerkstatt enthaltende Bauschicht, die bei der Herstellung dieser Steinmetzarbeiten entstand. Auf die Zeitalter des im vorigen Jahr gefundenen, nach 1338 geprägten Denars von Karl Robert sind die Grundmauern vom Vorraum des großen Kellers zu bestimmen. Diese waren aus einem anderen Material als die aufgehenden Mauerwerke gebaut, der mit profilierter Basis ausgestaltete SW-Eckstützpfeiler der Palastfassade ist nur in die aufgehende Mauer eingebunden. Die zum Fundament des Keller-vorraums verwendeten Mauern mögen zum Schiff jener Kirche gehört haben, deren Chor noch im 14. Jh. abgerissen und die Steine zu den um die W-Ecken des belassenen Kirchenschiffes errichteten Pfeilerfundamenten benutzt waren. Zu dieser Zeit mag eine O-W gerichtete Scheidewand ins Innere des einstigen Schiffes eingebaut worden sein. Dieses Gebäude hatte man bei der Errichtung des Palastes bis zum Gelniveau abgetragen und an seiner Stelle den großen Keller gebaut. Als Nachlässe dieser Bauarbeiten sind die Überreste der an der SW-Ecke des Palastes freigelegten, mit Bauschutt ausgefüllten, halb in die Erde eingegrabenen drei Fässer, die vielleicht zur Festankerung der Winde eines Krans gedient hatten. In einem der Fässer stießen wir auf einen Tierschädel.

1994 haben wir die SW-Ecke des NO-Palastes erforschend das Fundament der S-Fassademauer freigelegt. Die den unteren Teil der Mauer bildende, der aufgehenden Mauerwerk gemäß ältere und davon in ihrer Struktur abweichende Mauerung blieb mindestens bis zum vorhandenen Kämpfer des S-Nebenkellers erhalten.

Die SO-, SW- und N-Pfeilerfundamente aus der Zeit der Anjous wurden 1 m breit, bis zur Sohle der sich in den unberührten Mutterboden vertiefenden Mauerungen umgegraben. Die Schichtung, der gelbe lehmige Mutterboden wechselte mit einer verschwommenen Grenzlinie in die Schicht einer braunen, auch sporadische Keramikfragmente aus dem 13. Jh. enthaltenden Auffüllung hinüber. Auf der Oberfläche dieser Schicht befand sich ein Ofen, woraus

der Verschmierung seiner Backplatte bzw. aus der neben seiner Aschengrube ausgestalteten, mit Ziegeln umgelegten Grube Keramik des 13. Jhs. und eine österreichische Münze von der Mitte des 13. Jhs. vorkamen. Dann folgte eine kieselige, mit Steinschlag gemischte braune Schicht, wo wir auf mehrere Turnlanzenspitzen und Hufeisen stießen: die Schicht stammt aus der ersten Hälfte des 14. Jhs. Die nächste war über einer Auffüllungsschicht die mörtelige bzw. grüne Abfallschicht eines neueren Baus, der sich schon der erhaltenen Mauern vom Vorgänger des heutigen südlichen großen Kellers anschloß. Diese Bauschicht war von lilafarbigem Steinschlag bedeckt. Die Pfeilerfundamente waren vom Dach der lilafarbenen Steinschlagschicht hinuntergegraben. Die Tiefe der Fundamente mißt ungefähr 2,5 m. Auch noch in den unteren Steinreihen sind sekundär gehauene Steine zu finden, in erster Reihe waren aber Steinplastiken im oberen Teil und an den Mauerkanten vorhanden. Der Mauerkerne war von gegossener Struktur und bestand fast ausschließlich aus Bruchsteinen. Auch zwei halbfertige Steinmetzwerke tauchten auf: ein Quergewölbeschlußstein und ein fensterabschließender Bogenbaustein.

Im Areal des NW-Palastes, im Empfangshof folgten nach der unteren Schicht einer neuzeitlichen Auffüllung die dünne Auffüllungsschicht der Zerstörung des Palastes und dann die Ziegelschutt- bzw. die weiße Reibsandschicht der Bauarbeiten vom Ende des 15. Jhs. Darunter stießen wir auf die grüne Abfallschicht der Steinmetzwerkstatt aus der Zeit des Palastbaus *unter Sigismund*, die von einer mit Ofenkachelfragmenten der Gruppe I aus der Zeit der Anjous datierten Schuttschicht bedeckt war. Darunter ziehen sich eine Dachziegel- und eine dünne lehmige Erdschicht hin. Aus der Lehmschicht kam ein solches Schnitzwerkfragment aus Leithakalkstein ans Tageslicht, dessen Profil u.a. auch im Kreis der in die Pfeilerfundamente aus der Zeit der Anjous sekundär eingebauten Steine bekannt ist. Unter diesem Niveau eindeckten wir zwei parallel verlaufende N-S gerichtete Mauern eines 14,7 m langen Steingebäudes. Unter der Abtragungs- und Bauschicht des Gebäudes kamen der rötlichbraune Lehm des inneren Bodenniveaus, dann der graue Schlamm des Mutterbodens vor. Im anstoßenden Schnitt, unter der Bau- und Abtragungsschicht des Gebäudes kam 1989 ein zwischen den Jahren 1309–1315 geprägter Denar des Bans (IH 29) zum Vorschein. Auf dem Bodenniveau des Gebäudes fanden wir zwei flache Steine, die vermutlich die Gründe der deckehaltenden Holzsäulen gewesen waren. Funde: Spitze einer Turnlanze und ein Hufeisen.

Vor dem Eingang des Säulenkorridors des N-Palastes stießen wir auf die NO-Ecke des Gebäudes, wir stellten fest, daß sich unter dem Hofniveau der Sigismund-Zeit eine starke lehmige Schicht mit Dachziegeln befand, der dicker, sehr harter Baumörtel und schließlich dunkelbrauner Lehm folgte.

Gergely Búzás–Mátyás Szőke

Vörs – Papkert „B“ S. Nr. 91

Zusammengestellt von K. Wollák

VERZEICHNIS DER MUSEEN

- I. Baja, Türr István-Museum
- II. Békéscsaba, Munkácsy Mihály-Museum
- III. Budapest, Historisches Museum der Stadt Budapest
- IV. Budapest, Sammlung des Ungarischen Staatlichen Geologischen Instituts
- V. Budapest, Ungarisches Nationales Museum
- VI. Cegléd, Kossuth-Museum
- VII. Csongrád, Tari László-Museum
- VIII. Debrecen, Déri-Museum
- IX. Eger, Dobó István-Burgmuseum
- X. Esztergom, Balassa Bálint-Museum
- XI. Győr, Xantus János-Museum
- XII. Gyula, Erkel Ferenc-Museum
- XIII. Hódmezővásárhely, Tornyai János-Museum
- XIV. Kaposvár, Rippl-Rónai-Museum
- XV. Kecskemét, Katona József-Museum
- XVI. Keszthely, Balaton-Museum
- XVII. Miskolc, Herman Ottó-Museum
- XVIII. Mosonmagyaróvár, Hanság-Museum
- XIX. Nagykanizsa, Thury György-Museum
- XX. Nagykőrös, Arany János-Museum
- XXI. Nyíregyháza, Jósza András-Museum
- XXII. Orosháza, Szántó Kovács János-Museum
- XXIII. Pépa, Gróf Esterházy Károly-Kastell- und Heimatsmuseum
- XXIV. Pécs, Janus Pannonius-Museum
- XXV. Salgótarján, Historisches Museum von Nógrád
- XXVI. Sárospatak, Rákóczi-Museum
- XXVII. Sopron, Museum der Stadt Sopron
- XXVIII. Szécsény, Kubinyi Ferenc-Museum
- XXIX. Szeged, Móra Ferenc-Museum
- XXX. Székesfehérvár, István király-Museum
- XXXI. Szekszárd, Wosinsky Mór-Museum
- XXXII. Szentendre, Ferenczy-Museum
- XXXIII. Szentes, Koszta József-Museum
- XXXIV. Szolnok, Damjanich János-Museum
- XXXV. Szombathely, Savaria-Museum
- XXXVI. Tata, Kuny Domokos-Museum
- XXXVII. Vác, Tragor Ignác-Museum
- XXXVIII. Veszprém, Laczkó Dezső-Museum
- XXXIX. Visegrád, Mátyás király-Museum
- XL. Zalaegerszeg, Göcsej-Museum
- XLI. Provisorisch im Archäologischen Institut der Ungarischen Akademie der Wissenschaften aufbewahrt
- XLII. Dunaújváros, Intercisa-Museum
- XLIII. Szarvas, Tessedik Sámuel-Museum
- XLIV. Szob, Börzsöny-Museum
- XLV. Aszód, Petőfi-Museum
- XLVI. Százhalombatta, Matrica-Museum
- XLVII. Barcs, Dráva-Museum
- XLVIII. Budapest, Landwirtschaftliches Museum
- XLIX. Tapolca, Stadtmuseum
- L. Kőszeg, Jurisics Miklós-Museum
- LI. Vásárosnamény, Bereg-Museum
- LII. Kiskunfélegyháza, Kiskun-Museum
- LIII. Tatabánya, Museum der Stadt Tatabánya
- LIV. Komárom, Klapka György-Museum
- OMvH Die Freilegung wurde vom Landesamt für Denkmalpflege ausgeführt, ohne Fundmaterial

ABKÜRZUNGEN

AVK	Kultur der Linienbandkeramik der Großen Ungarischen Tiefebene
BJM	Jantyik Mátyás-Museum, Békés
BTM	Historisches Museum der Stadt Budapest
CNH	Corpus Nummorum Hungariae
DVK	Kultur der Transdanubischen Linienbandkeramik
ELTE BTK	Philosophische Fakultät der Eötvös Lóránd-Universität, Budapest
IH	Dr. Unger Emil: Magyar éremhatározó. Bp. 1976
GATE	Agrarwissenschaftliche Universität von Gödöllő
H A, H A1, H A2/3	Hallstatt A, A1, A2/3, B, C, H B, H C
H C/D, H D	Hallstatt C/D, D
HOM	Herman Ottó-Museum, Miskolc
IKM	István király-Museum, Székesfehérvár
JATE	József Attila-Universität, Szeged
JPTE	Janus Pannonius-Universität, Pécs
KLTE	Kossuth Lajos-Universität, Debrecen
LT, LT C, LT D	La Tène, La Tène C, D
MFM	Móra Ferenc-Museum, Szeged
MKM	Mátyás király-Museum, Visegrád
MNM	Ungarisches Nationalmuseum, Budapest
MRT Bd...	Archäologische Topographie Ungarns, Band...
MTA OTKA	Landesfonds für Wissenschaftliche Forschungen der Ungarischen Akademie der Wissenschaften
MTA RI	Archäologisches Institut der Ungarischen Akademie der Wissenschaften
OMvH	Ungarisches Landesdenkmalamt
R BC–HA	Reinecke Bronzezeit C – Hallstatt A
SMMI	Direktion der Museen des Komitats Somogy
SzDJM	Damjanich János-Museum, Szolnok
SzMFM	Móra Ferenc-Museum, Szeged
TJM	Tornyai János-Museum, Hódmezővásárhely
ZGM	Göcsej-Museum, Zalaegerszeg

Magyar Nagylexikon (I.: A–Anc, Bp. 1993; II.: And–Bag, Bp. 1994; III.: Bah–Bij, Bp. 1994; IV.: Bik–Bz, Bp. 1995) numizmatikai címszavai

Lexikonkészítés egyrészt rendkívül bonyolult, másrészt – látszólag egyszerű feladat. Bonyolult, mert sokrétű szerzőmunkát igényel; korunk gyorsan változó, fejlődő, bővülő ismeretanyaga a címszavakat író szerzők sokaságát követeli, nehézzé téve a szerkesztők munkáját. Ugyanakkor látszólag egyszerű, mert a szerzőknek közzétett, a tudományág által elfogadott ismeretanyagot kell összegezniük és nem új kutatási eredményeket létrehozni. Ám az összegzés mély ismereteket követel, a címíró szerzőnek ismernie kell a címszóról írtakat, a tudományág olyan szintjén álló szakembernek kell lennie, hogy különbséget tudjon tenni a tudományos és dilettáns nézetek között.

Az MTI-Informatika Kft. a „Hogyan készül a Nagylexikon?” szórólapján írtak szerint „...az ország legjobb szakembereit kérték fel az egyes témákhoz ... tartozó szócikkek megírására.” Az eddig megjelent kötetek szerkesztőinek, szerzőinek és lektorainak névsorát olvasva valóban több olyan kiváló szaktekinőt találunk, akik hitelessé teszik az általuk képviselt tudományról írottakat. Sajnos a numizmatika nem tartozik ezek közé; egyetlen numizmatikai kutatóhely munkatársának nevét sem találjuk a névsorban. Elképzelhető (bár nehezen értelmezhető) lenne, hogy rokontudomány kutatója ír numizmatikai címszavakat, hiszen – amint említettük – lexikon számára ismert adatok alapján kell a címszót megírni, ehhez pedig elegendő az irodalom ismerete, bár az értékelő összegzés numizmatikai tájékozódást is követel. Ellene mond e feltételezett gyakorlatnak, hogy komoly kutató nem vállalja más tudományág ismertetését, különösen, ha tudja: a másik területnek is megvannak a maga kutatói. (Ha nem tudja, akkor viszont nem komoly kutató, így saját területének sem lehet szakembere. A nem numizmatikusok által írt numizmatikai címszavak több pontatlansága bizonyára erre vezethető vissza.) Több címszó esetében van ugyanis kisebb-nagyobb pontatlanság, vagy a lényeg meg nem ragadása. (Meg nem értése?)

Pontatlan és elégtelen az Állami Pénzverő címszó. Helyes, amikor Körmöcbánya jogutódjának írja, mert adminisztrációja 1919-ben a fővárosba menekült; ők állították fel az új budapesti verdét. De jogutóda a szentistváni eredetű esztergomi verdének is, mert ennek közös kamarai igazgatása lett a XIII. században felállított budai verdével. Sőt, a XIV. században az esztergomi meg is szűnt és Buda lett a főverde, ami csak a török megjelenésekor szűnt meg 1528-ban, és Buda visszafoglalásakor nem állították vissza. Különösen feltűnő, hogy Buda részletes ismertetésénél sem említi a budai pénzverést (amelyről Huszár Lajos egy egész

könyvet írt) és pénzverdét. Budapest üzemeinek felsorolásánál sem említi a Pénzverőt. Egyébként Budapest képei között – a bőség általi nehézség mellett is – talán célszerű lett volna megjeleníteni Magyarország legszebb klasszicista épületének (Magyar Nemzeti Múzeum) képét.

András királyainknál is meg lehetett (kellett?) volna említeni a súlyosabb pénzügyi intézkedéseket, mint például I. Andrásnál a később oly sokat kifogásolt pénzűjtás (két-, majd évenkénti kötelező beváltását az előző évben vert pénznek) bevezetését, II. Andrásnál a hercegi pénzverést, az idegen pénz forgalmát és annak hatásait stb.

Az „aranyforint” címszónál is van néhány pontatlanság, közülük kettő: I. Károly aranyforintjának nyerssúlya volt 3,52 g. Ennek finomsága 23 karát 9 grán, tehát nem tartalmazhatott 3,52 g. színaranyat. A Habsburg kortól (már I. Ferdinándtól) dukát volt nálunk is az aranypénz neve, a forint számítási pénzzé vált. Megadható lett volna a firenzei fiorino d'oro verésének kezdete: 1252, szemben a XIII. század közepe kifejezésnél.

A római aureusnál meg kellett volna említeni a fél és harmad solidust (semissis és tremissis), mert később, főleg a tremissisnek jelentősebb szerepe volt elsősorban a „barbár” utánszatoknál, ahol – például az avaroknál is – a római örökséget folytató bizánci aranypénzt utánozták.

Tévedés: a báni denárok nem a friesachi denárokat utánozták. A bécsi denárokat pedig nem csak Bécsben verték (nem is itt volt kezdetük, hanem Kremsben). Magyarországi forgalmuknál meg kellett volna említeni ezek gazdasági (városiasodás, külkereskedelmi irányváltások, a magyar pénz gyengesége, amelynek egyik tényezője éppen a hiányolt I. András-intézkedés) és politikai okait.

Batthyani Lajos és Károly pénzeinél meg kellett volna említeni a pénzverés jogának forrását (birodalmi herceg), hiszen Magyarországon gyakorlatilag csak a királynak volt pénzverési joga, nagyon különleges esetben volt másnak.

Ha már a címíró szerző II. Rákóczi Ferenc pénzeit említi a „Boldogasszony” címszónál, mint éremképet, akkor Mátyás 1467-es pénzreformját kellett volna megnevezni eredetnek, mert ettől kezdve 1939-ig szerepelt pénzeinken a „Boldogasszony”, mint PATRONA HVNGARIAE. (SANCTA MARIA felirattal pedig már III. Béla rézpénzein is feltűnt.)

Nagyon hiányolandó a bányapénzek említésének hiánya. Nem csak említést, hanem részletes ismertetést is kívánt volna.

Megemlíthető és magyarázandó lett volna a római aes grave és aes signatum.

Az „A” és „B” betűket, mint verdejeleket említi. Helyesen. A „B”-nél fel is sorolja Körmöcbánya mellett Breslout, Rouent, Hannover. Kár, hogy az utóbbiaknál számunkra

sokkal fontosabb Budát ismét elhagyja és elhagyja a B-T = Beszterce verdejegyét is. Mindkettőt a XIV. században használták. Még ennél is fontosabb lett volna az A-I = Alba Iulia = Gyulafehérvár, a híres és fontos erdélyi verde jegyének megnevezése.

Babelon ismertetésénél meg kellett volna említeni, hogy az általa készített katalógus alapján rendszerezik az egész világon a köztársaságkori római pénzeket.

Ha az olyan távoli országok pénzeit, mint a baht (Thaiföld), avo (Macao), vagy a baiza (Oman) említi, akkor az ismertebb agurát (Izrael), aurart (Izland) is meg kellett volna, vagy akár az afgán amanit, az argentin argentínót, az etióp besat, a venezuelai bolivart stb.

Nem hagyható ki a bíráltnál a minősíthetetlenül silány fénykép, amelynek legtöbbször egyszerűen felismerhetetlen. A képkiválasztást is lehetne kifogásolni; miért kell Agathokleszt, Anaxagorast, Apuleiust stb. éremképpel ábrázolni. A rossz fotók mellett képszerkesztői (vagy numizmatikai?) hiba, hogy I. András denáránál előbb van a hátlap, az Aranygyapjas Rend képe fejjel lefelé lóg, az Aranyarkanyús Rendnél a szalag színe más a képen, mint a szövegben.

Várjuk a további köteteket. Sajnos nincs semmi biztosítékunk, hogy a numizmatikai címszavak, fényképek jobbak, szakosítottabbak lesznek, mint az eddig megjelent kötetekben vannak.

Gedai István

Les industries à pointes foliacées d'Europe Centrale.
Actes du colloque de Miskolc. PALEO, Supplément No 1. 1995. június

A recensens elfogultsága menthető: egy olyan színvonalas folyóirat, mint a PALEO, első mellékletét a miskolci paleolit konferenciának szentelte. A konferencia megszervezésében, lebonyolításában, a kötet tanulmányainak összegyűjtésében, szerkesztésében majd kiadásában közreműködő számos magyar és francia intézmény és kutató együttműködése hatékony volt és eredményes. A hazai őskőkorkutatás megindulása 100. évfordulójának tiszteletére rendezett, emlékeztetően sikeres nemzetközi konferencia tanulmánykötete a hazai gyakorlathoz képest gyorsan, elegáns külsővel és tartalmas belsővel gyarapítja a szakirodalmat.

A kötet 33 tanulmánya kis részben a jubileumhoz, nagy részben a tematikához – Levélhegyes iparok Közép-Európában – kapcsolódik. Az előszó (J.-P. Rigaud és J.-J. Cleyet-Merle) és a bevezető (Veres László) után a konferencia szervezője s a kötet szerkesztője, Ringer Árpád tekinti át a levélhegyes kultúrák kutatásának közép-európai helyzetét.

Van abban valami jelképszerű, hogy – miként az egyetlen, hazai lelőhelyről elnevezett kultúra, a Szeleta is levélhegyes – a magyarországi őskőkorkutatás elindítója is három levélhegy, pontosabban egy tökéletes levélhegy és két bifaciális, a már-már misztikus Bársony-házi szakócák. Gábori Miklós foglalja össze ismereteinket a három tárgyról, s tiszteleg Herman Ottó előtt, Gáboriné Csánk Vera a célirányos, kifejezetten paleolit ásatásokat megelőző őskori kutatások paleolit vonatkozásait gyűjtötte egybe.

Ringer Árpád, Kordos László és Krolópp Endre új terminológiát kíván bevezetni a hazai nevezéktanba: bábonyi-bükki

Szeleta komplex-et, amelyet tipológiailag és a megmunkálás módját tekintve folyamatos fejlődésre alapoznak. Topográfiailag viszonylag kis területen (északi és keleti Bükk s a hegy-lábak), kronológiailag rendkívül nagy időhatárokat átölő kulturális egységnek határozzák meg. A bábonytól (Em interglaciális, Emiliani 5e) a Stillefried B interstadiálisig a Szeleta-kultúra fejlődésének három szakaszát különítik el: idősebb, fejlett és késői Szeleta-kultúra. A természettudományos adatokból a fejlődés ökológiai háttere rekonstruálható. A recensens, bár sajnálatosan járatlan a Szeleta-problematikában, ismét csak fenntartásait hangsúlyozza: a régi adatok újolagos ártértelezése óhatatlanul az információk elértéktelenedéséhez vezet. Bizakodjunk, hogy van még hiteles barlang érintetlen és gazdag kitöltéssel, s eljön még a rendkívül energia-, idő-, munka- és pénzigényes barlangkutatások ideje is.

Az 1906-ban feltárt Bűdöspeszt barlang nagy mennyiségű leletanyaga több interpretációs lehetőséget megenged. Meszter Zolt elveti az eddig leggyakrabban hangoztatott elméleteket. Nem volt eszközkészítő műhely, s a középső paleolitikum Szeletába való átfejlődésének bizonyítékait sem találta. A szerző szerint több ipar eszközkészlete keveredett össze, az eredeti rétegsor már nem rekonstruálható.

Simán Katalin európai áttekintést ad a Szeleta-kultúra kutatástörténetéről. Véleménye szerint a Szeleta-barlang két kultúrrétege/ipara közötti folyamatos fejlődés, illetve genetikai kapcsolat megkérdőjelezhető. A felsőpaleolitikumban Közép- és Kelet-Európa számos lelőhelyén nagy alaki változatosságban megjelenő levélhegyek arra intenek, hogy ez a karakteres eszköztípus nem annyira kultúra-, de sokkal inkább funkcióspecifikus.

Végül még egy revízió: a recensens megfogalmazza azt a mindenki által régóta vallott nézetet, hogy Eger-Kőporos kulturális besorolása nem azonos azzal, ami az első publikációban megjelent. A kísérőleletek hiánya, a tisztázatlan rétegvizonyok, a középső és felső paleolit típusokat is tartalmazó eszközlista beszűkíti a kulturális besorolás lehetőségeit. A leletegyűtest a középső és felső paleolitikum közötti átmeneti jellegű iparnak határozta meg.

E. Boeda hú kedvenc kutatási területéhez: a Kulna barlang micoqui rétegének eszközellátási technikáját tanulmányozza. (Jegyezzük meg a kifejezést: „chaîne opératoire” egyre nagyobb súllyal bíró fogalom a kutatásban!) Akit a technológia érdekel, tanulságosnak és szépen illusztrálnak fogja találni a dolgozatot. K. Valoch ugyane barlang két rétegét, a taubachi és micoqui kultúra egy-egy szintjének eszközeit hasonlítja össze, hagyományosabb módszerekkel.

L. Kaminska lapos retussal megmunkált, bifaciális eszközöket ír le Horka-Ondrej lelőhelyről. Ebben a felállításban az a meglepő, hogy klasszikus mésztufa lelőhelyen levélhegyes ipar: Magyarországon ilyen párosítást még nem ismerünk.

M. Oliva rövid szintézisét adja a címében cseh-szlovák, valójában morva szeletiennek. Ha elfogadjuk Oliva feltevését (azaz: a morva és magyar szeleta-kultúra azonos), akkor be kell látnunk: ők jobban állnak. Több és változatosabb a hitelesen feltárt lelőhely.

J. K. Kozłowski nagy ívű elméleti cikkében a levélhegyek származásáról és fejlődéséről fogalmaz meg feltételezéseket:

– ezek az eszközök különböző régiókban és különböző kultúrákban egymástól függetlenül jelennek meg;

- a három utolsó (egy Riss és két Würm) pleniglaciálisban fejlesztették ki ezt az eszköztípust, egymástól függetlenül;
- a levéleszközök felbukkanásában számos tényező játszott szerepet, pl. környezeti, szociális, funkcionális stb.

Sajnos, a gondolatmenetet illusztráló térképek az erős lépték-eltolódás miatt szükségképpen nem igazán precízek. Rövid összefoglalásában *M. Carciumaru* a Kárpátok barlangjaiban feltárt lelőhelyek alapján a középső és felső paleolitikum közötti átmeneti időszakot vizsgálja, különös tekintettel a Mitoc fáciesre. Izgalmas interpretációs lehetőséget rejt a tény, hogy egyes moustéri rétegek igen fiatalok (Ohab/Arcey/Kessel interstadiális). *V. Chirica* véleménye szerint, s részben az általánosan elfogadott elmélettel szemben, egyes késő moustéri és kora aurignaci kőipar kulturális, technológiai-tipológiai folyamatosságot mutat. Sztratigráfiai bizonyítékok vannak arra, hogy legalábbis kortársak voltak.

Korolevo, a nagy enigma, több dolgozat témája. A lelőhelyen a Mindel interstadiális kori rétegben jelentkeznek a bifaciálisok, amelyek a Riss-re tipikus levélhegyekké fejlődnek. *V. N. Gladilin*, *V. I. Szitlivij* és *V. I. Tkacsenko* ezen az alapon Közép-Európa legidősebb levélhegyes iparának minősítik Korolevót. Korolevo II. felső őskőkori levélhegyeinek rétegtani helyzete rendkívül figyelemreméltó: utána (fölötte) ismét moustéri réteg következik.

M. Freericks azokat a német lelőhelyeket tekinti át, amelyek kora a Hengelo és a Denekamp interstadiálisok közötti 10 ezer év. Leletanyaguk levélhegyes (Szeleta). Backstein, mint a micoqui kultúra leszármazottja, az aurignaci/gravetti kultúra előzménye a középső és felső paleolitikum közötti tipikus átmeneti ipar. *M. Bolus* három lapos retussal megmunkált, késő paleolit anyagból kiemelt eszközt ír le a középső Rajna-vidékről. Feltehetően levélhegyes iparokkal lehetnek kapcsolatban. Ám óvatosságra kell hogy intsen egy-egy eszköz kulturális besorolásánál az a tény, hogy a közeli Plaidter Hummerich-ben késő jégkori rétegekből igen archaikus leletanyag került elő. Normandia egy kis moustéri leletanyagát ismerteti *D. Cliquet*. Jellemző típusok a kis méretű bifaciálisok, s hasonló Közép-Európa más levélhegyes iparaihoz. Nagy tanulmánnyal tisztelte meg a kötetet *F. Delpech*, *J.-M. Geneste*, *J.-P. Rigaud* és *J.-P. Texier*. Irigylésre méltóan szerencsés adottságok és követni valóan alapos elemzés eredményeképpen a Würmöt megelőző iparok kronológiáját rendszerezik Délnyugat-Franciaországban (Aquitánia). Klasszikus lelőhely Laugerie-Haute (már csak a róla elnevezett interstadiális miatt is érdemes figyelmünkre). *P.-Y. Demars* a lelőhely, illetve a solutréi kultúra sztratigráfiájához szolgáltat új adatokat. Egy közösség tevékenységi körének területi kiterjedéséhez nyújt információt a tény, hogy a lelőhelyen felhasznált nyersanyagok származási helye közül legmesszebb, 65 km-nyire a Massif Central pereme van, a liász-kori kova geológiai forrása.

C. Farizy a párizsi medence délnyugati részén feltárt új nyíltszíni lelőhely, Champlost anyagának elemzésekor arra a megállapításra jut, hogy az ipar eredetét az egészen Burgundiáig eljutott közép-európai micoqui iparokban kell keresni. *B. Schmider* sem hagyja el fő kutatási területét, a párizsi medencét. Arcey-sur-Cure (trilobita barlang) protosolutréi iparával foglalkozik.

Abban a tudatban ismerkedhetünk Európa nyugati peremének (Közép- és Észak-Portugália) acheuli iparaival *J.-P. Cunha-Ribiero*, *J. Meireles* és *J.-P. Texier* dolgozatában, hogy az esetleges kapcsolatok a mi területünk kortárs iparaival már túl vannak a régészetileg kimutatható mértéken.

Térben és időben követi a bifaciális hagyományokat *M. Otte*. Európában sorra veszi e eszközmegmunkáló hagyomány megjelenését a középső paleolitikumtól a gravettiig. A jankovich kultúra több európai középső paleolit hagyományt ötvöz, az aurignaci mint egy betolakodó (intrusion) csonteszközös ázsiai populáció jelenik meg, míg a gravettiek egyesítik az előzményeket: a népességet és a technológiai örökséget. *M. Ulrix-Closset* a hagyományokban gazdag belga őskőkori kutatás új eredményeként a Couvin-i leletanyag kapcsán felvázolja a lapos retust használó iparok fejlődését (micoqui – moustéri – aurignaci – gravetti sor).

Két tanulmány erejéig visszatérünk Korolevoba. *L. Kulakovszkaja* Korolevo IIa iparát úgy jellemzi, hogy nem-levalloisi, nem-pengés, a bifacialitás magas arányával jellegzetes micoqui ipar. Elemzése számos problémát, pl. a kulturális hagyományok különbözősége stb. vet fel. *J. E. Demidenko* és *V. I. Uszik* korai felső paleolit anyagban a levélhegyek helyi előállításának lehetőségeit és bizonyítékait vizsgálták. *J. Kolosov* a Krim-félsziget (keleti) micoqui (Ak-Kai) kultúrájának Zaskalnaja lelőhelyén az eszköztípusok és a vadászat, illetve a vadászott állatok kapcsolatát tanulmányozza. A közép-ukrán hátságok és a fehérorosz lápvidék közötti erdős sáv, a Poleszje két eszköze együttesét, Zsitomir és Rihta leletanyagát hasonlítja össze. *J. Kuharcuk*, tipológiai-technológiai sajátosságuk alapján. *A. Krotova* dolgozata (a recensens úgy érzi, külön neki címezve) az Azovi és fekete-tengeri sztyeppék felső paleolitikumát tagolja kulturális szintekre.

A Bug löszképző stadiális – Dofinovka interstadiális – fekete-tengeri löszképződés geokronológiai ritmusban a hazaihoz hasonló hármas tagolódású leletanyagot 20 lelőhely képviseli. A legidősebb, kevésbé ismert fácies a hideg periglaciális sztyeppe aurignacoid iparai. A középső szakasz a Dofinovka/Paudorf interstadiális gravetti iparai, míg a sort a hideg és szélsőségesen kontinentális ökológiai feltételek között élő epigravetti lelőhelyek zárják. (Recensens megjegyzése: a Krotova-féle tagolás C 14 dátumai éppen egy ütemmel fiatalabbak a közép-európai kronológiai rendszernél/nevezéktannál.) *Z. Abramova* témánk legkeletibb, egzotikus eszköze együttesét ismerteti a Kaszpi-tengertől az Amurig és Kamcsatkáig. Ezeknek a középső paleolitikumtól idősebb bifaciális iparoknak az interpretáció saját problematikáján túl egy súlyos kérdésre is választ kellene adni: mi volt Amerika benépesedésének pontos útvonala, pontos időszaka? A szerző szerint eddig egyetlen észak-ázsiai őskőkori kultúráról nem bizonyosodott be, hogy a paleoindian kultúrák őse lenne.

A kötet óceántól óceánig, Portugáliától Kamcsatkáig tartalmaz ismertetője a bifaciális iparoknak. Az információk mennyisége-minősége egyenetlen, a feldolgozások módszerei változatosak. A téma iránti érdeklődés mélysége vitathatatlan, a bifaciális iparok régészeti korokon és földrészekén átívelő kulturális jelentőségének elismerése egyöntetű. Köszönet a kötetért minden közreműködőnek.

T. Dobosi Viola

A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára (Szerk. Lőrinczy G.) Szeged, 1994. 585 p.

Nem túlságosan jellemző a hazai régészet gyakorlatában, hogy valamelyik kolléga születésének kerek évfordulójára kiadvány jelenik meg. E ritka kivételek közé tartozik, hogy csak néhány „frissebbet” említek, az *Acta Archaeologica* 32. kötete (1980), amit László Gyula születésének 70. évfordulójára szerkesztettek. A kör ugyan bővíthető – igaz post mortem – a Banner János születésének centenáriuma megjelent kismonográfiákkal (Banner János emlékezete. Szerk. Szabó Ferenc. Békéscsaba–Szeged, 1989; Emlékkönyv Banner János születésének 100. évfordulójára. Szerk. Fodor István. Szeged, 1990), de a sort már csak három évtizeddel korábbi tudománytörténeti összefoglalókkal (Rómer Flórisról, Tompa Ferencről) folytathatnám.

Mindezekből több szempontból is részben eltér a most röviden ismertetésre kerülő kötet. Például: 1. önálló kiadvány, 2. nagy terjedelmű, 3. élő személynek ajánlott.

Fodor István születésnapjának köszöntőjén és az ünnepelt publikációinak bibliográfiáján kívül negyven – általában – kronológiai rend szerint szerkesztett tanulmányt tartalmaz a kötet. A hazai kortársak, tanítványok és tisztelgők sorát egy német és egy szerbiai magyar szerző munkája egészíti ki.

A tanulmányok régészeti korok szerinti megoszlása a következő: kőkor 11, rézkor 2, bronzkor 4, kelta kor 1, római kor a szarmatákkal 5, népvándorláskor 3, honfoglaláskor 3, Árpád-kor 5, késő középkor 5. A kötet továbbá egy múzeumtörténeti munkát is tartalmaz. A tanulmánykötet tematikája valamiként visszatükrözi az ünnepelt addigi szakmai életútját is, amint azt a jól választott kötet cím is megerősíti. Munkásságának kezdetétől igen intenzív a kőkor iránti érdeklődés, a bronzkor elmélyült kutatása és a legutóbbi évtizedekben a középkor mind jobb megismerésének vágya, valamint a muzeológia, a múzeumügy melletti elkötelezettség. Egy másik megközelítésből vizsgálva a tanulmányokat megállapítható, hogy zömük anyagközlő, de megtalálhatók az elsősorban teoretikus jellegűek (pl. Kalicz N., Meier-Arendt, W., Goldman Gy.–Szénászy J., Lőrinczy G., Kürti B.) is. Az alkalomhoz „illően” a tanulmányok között több unikálisnak számító témájú (pl. építési áldozat; Regénye J., – „kincsek”; Raczky P., – arany és bronz hajkarikák; Kovács T., – ember alakú urnák; S. Koós J., – késő bronzkori sisakok készítechétnikája, Szabó G., – szarmata kori férfiviselet; Vörös G., – tarsolylemezek; Révész L., – limoges-i Mária; Pávai É., – ollós temetkezés; Pusztai T.) található. Két tanulmány (Kustár Á.–Pap I., Farkas Gy.) a neolitikum embertanának jobb megismeréséhez járulnak hozzá, illetve Marcsik A. függeléként közölt feldolgozása a honfoglaláskor antropológiájához szolgáltat újabb adalékokat.

Miután a kötet tanulmányainak egy-egy mondatos ismertetésének sok értelme nincs, engedtessek meg, hogy a „recenzens” számára valamilyen okból különös jelentőséggel rendelkezőkre térjen csak ki!

Kalicz Nándor a DVK és a korai Vinča kultúra kapcsolatával, Közép-Európa neolitizációjával, annak balkáni indítatású kialakulásával foglalkozik. Tanulmányában azonban két új, a kérdéskör anyagába tartozó lelőhely (Baja, Fajsz) emlékeit is közli.

Horváth Ferenc Hódmezővásárhely-térefoki AVK telepészondázásának feldolgozásából a mikro-szintkövetés módszer újabb részleteivel ismerkedhetünk meg. A tanulmány egyúttal a PC alkalmazásának egyik új hazai felhasználása a kerámia technológiai és díszítőelemei szempontjából, amelynek egyik eredménye az AVK Térepárti csoportjának elkülönítése.

Szabó Géza írásában elsősorban a dunaföldvári késő bronzkori bronz sisakon végzett technológiai megfigyeléseiről számol be. Ezáltal a kor ismert sisakjainak új felosztását adja, egyúttal az urnamezős kultúra és a fémműves hagyományok változása közötti összefüggésekre hívja fel a figyelmet.

Vörös Gabriella tanulmánya a szarmata férfiviselet kérdésköréhez szolgáltat új adatokat, mégpedig a karon, ékszerként és/vagy babonás okokból hordott gyöngy és az övre felfüggesztett tárgyak (erszény, csiholó, kés, ár) vonatkozásában az egyik csanyteleki sírnál tett megfigyelések alapján. Logikus érvekkel választja külön a tarsolyos és pásztorkészésges temetkezéseket és mutat rá szakmánk ezek meghatározásával kapcsolatos félreértéseire.

Kőhegyi Mihály cikke ezideig eléggé elhanyagolt – és nem csak a szarmata kort tekintve! – problémával, a sírablítás módzataival foglalkozik madarasi tapasztalatai alapján. Azt is felveti, hogy a rablások nem egy időben történtek, és pontos végrehajtásában az általa feltételezett sírjelek szolgálhattak támpontként.

Jankovich B. Dénes Szarvas-rózsási település szondázásáról beszámoló írásának jelentőségét az adja, hogy egy korra Árpád-kori leletcsoport elkülönítésében az első lépéseket teszi meg.

Fodor István Ószentivánról tesz közzé egy újabb késő Árpád-kori boronaházat. Ezzel tovább bővül a korabeli faépületek száma, egyúttal a szerző joggal hangsúlyozza, hogy a 12–13. századi házfejlődést már a felszíni épületek határozhatták meg.

Kovalovszki Júlia rövid idő alatt a második Árpád-kori bronzolvasztó kemencét teszi közzé. Itt a visegrádit, amelyet Méri István ásott. A történeti forrással (Theophilus) való egybevetés, valamint a kemence fémalak mintáinak és faszénmaradványai teljes feldolgozásának közlése külön szellemi élményt jelentenek. A kor fémművességének, ötvösségének technológiájához szolgáltat további – itt közölt tanulmányában csak előzetes – adatokat *Pávai Éva*, az ellési ciszter monostor Mária figurája kapcsán.

Pusztai Tamás a zsámbéki premontrai monostor egyik késő középkori temetkezésében talált olló alapján a vas tárgyak temetkezéseknél betöltött szerepéről értekezik. Az ártó szellemektől vas tárgyakkal való védelem kérdését az avar kortól a 19. századig tárgyalja.

A műnyomó papírra készített belívek, a Kass János által tervezett kemény kötésű, esztétikus borító a hazai gyakorlatban küllemében sem szokványos kiadványt eredményezett. A beltartalom és a külső méltóak Trogmayer Ottó jubileumához, s a kötet egyúttal példaértékű lehet a hazai hasonló jellegű kiadványok számára.

Ilon Gábor

Mócsy A.–Fitz J. (szerk.) **Pannonia régészeti kézikönyve.** Akadémiai Kiadó, Budapest 1990, 386 o., 58 ábra, 6 térkép

Mintegy évtizedes, többször megtört majd újra lendületet kapott előkészítés után 1990 decemberében látott napvilágot Pannonia régészetének első magyar nyelvű kézikönyve. A Mócsy András által kezdeményezett és általa, valamint Fitz Jenő által koordinált vállalkozás előbbi 1987-ben bekövetkezett halálával Lőrincz Barnabás technikai szerkesztő munkájának köszönhetően öltött végleges formát. A kötet szerzői Barkóczi László (BL), Bilkei Irén (BI), B. Bónis Éva (BBÉ), Fitz Jenő (FJ), Gabler Dénes (GD), Lányi Vera (LV), Lőrincz Barnabás (LB), Mócsy András (MA), Szabó Klára (SzK), Szabó Miklós (SzaM), Szilágyi Mária (SziM) voltak.

A Kézikönyv előtörténete kapcsán azokat az összefoglalásokat kell megemlíteni, amelyek a Mócsy András által a Pauly-Wissowa, Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft (RE) IX. supplementumkötetében 1962-ben megjelentetett Pannonia-címszót (*Barkóczi L.–Bóna I.–Mócsy A.: Pannonia története.* Egyetemi segédkönyv. Budapest 1963; *Mócsy A., Pannonia and Upper Moesia.* London 1974; id., *Pannonia a korai császárság idején.* Apollo Könyvtár 3. Budapest 1975; id., *Pannonia a késői császárkorban.* Apollo Könyvtár 4. Budapest 1975; id., *A római kor.* In Magyarország története I. 1, Budapest 1984, 199 skk.) követték. A könyv fejezeteinek – és részben alfejezeteinek – beosztása messzemenően a RE Pannonia-címszavának felépítését követi. Ezt Fitz J. is hangsúlyozza a kézikönyv előszavában (7. o.): „...a túlságosan is szerteágazó kutatások összefoglalására Mócsy András már nem vállalkozott egymagában. Kezdeményezésére, barátaitól és tanítványaiból szerveződött az a munkaközösség, amely e kézikönyv témáit, fejezeit megosztotta egymás között. A munka, amely így létrejött, ha nem is tarthatta meg a lexikoncímzavak tömörségét, szerkezetében, arányaiban és elveiben az 1962-ben kiadott »Pannonia«-t vette mintául, 1980-ig követve nyomon a megjelent új eredményeket.” A Pannonia címszó felépítésétől csupán egy fejezet esetében tértek el a szerzők, nevezetesen a RE-ben a „Geschichtliche Ereignisse” című (III.) fejezet 1. alfejezete („Das vorrömische Pannonien”) a Kézikönyvben önálló (II.) fejezetként nyert létjogosultságot („Pannonia a római foglalatás előtt” [La Tène-kor] – SzaM, 15 skk.). Ettől eltekintve a Kézikönyv végig a RE Pannonia-címszó felépítését követi: I. Pannonia az ókori irodalomban – MA, 9 skk.; II. – lásd fent; III. Eseménytörténet – MA, FJ, 31 skk.; IV. Igazgatás – MA, FJ, 53 skk.; V. Hadsereg – GD, LB, MA, 71 skk.; VI. Úthálózat és közlekedésügy – MA, SziM, 115 skk.; VII. Gazdaság – MA, FJ, SzK, LB, BL, BBÉ, GD, LV, 125 skk.; VIII. Település, lakás, életmód – LV, MA, 215 skk.; IX. Lakosság és társadalom – MA, 237 skk.; X. Temetkezés és halottkultusz – LV, MA, 243 skk.; XI. Vallás – MA, 255 skk.; XII. Kultúra és művészet – BI, FJ, 265 skk.; XIII. Utóélet – MA, 279 skk.). Ez a formai és tematikai köztöttség az oka annak, hogy a Kézikönyv a Mócsy András által 1962-től kezdődően írt Pannonia történelmének, régészetének különböző, helyenként inkább olvasmányos (l. az 1963 és 1984 között magyar nyelven megjelent összefoglalásokat), időnként viszont inkább szigorú értelemben vett

tudományos kutatásra szánt összefoglalásai, „Pannonia-Forschung” címen (Eirene 4, 1965, 133 skk.; ActaArchHung 21, 1969, 340 skk.; uo. 25, 1973, 375 skk.; 29, 1977, 373 skk.) ismertté vált annotált bibliográfiák sorába illeszkedik. Ily módon a Kézikönyv a szó szoros értelmében az 1962-ben megjelent RE Pannonia-címszónak az azóta megjelent újabb összefoglalások, publikált eredmények 1980-ig figyelembe vett – és a tömör lexikonstílus talán nem is annyira fájlattható mellőzésével megírt – újra-összefoglalása.

Nem lehet azonban a Kézikönyvet pusztán a Pannonia címszó és az annak négyévenkénti „felfrissítéséül” szánt „Pannonia-Forschung” című összefoglalások egyszerű folytatásának, szintézisszerű, olvasmányos formába öntött, az 1977–1980 között eltelt időszak Pannonia-kutatásának újfent, újabb 3–4 év elteltével szinte újra esedékes, aktualizált kiadásának tekinteni. Ezekkel szembeni különbözősége alapvetően abból fakad, hogy a Kézikönyv létrejötté két nagy generáció, a 20. századi Pannonia-kutatás két nagy iskolája összefogásának és együttes munkájának köszönhető, amelyet Fitz Jenő és Mócsy András kötet szerkesztői munkája szimbolikusan is érzékeltet. Egy ilyen jellegű, Pannonia történetét és régészetét összefoglaló kézikönyv ötletét elsőként Alföldi András vetette fel és szerette volna megvalósítani oly módon, hogy az általa alapított *Dissertationes Pannonicae* sorozatban megjelent monográfiák révén kívánta fokozatosan felölelni Pannonia történetét és régészetét. Ennek szellemében születtek meg azok a „DissPann”-kötetek, amelyek szerzői közül ketten – BBÉ és BL – a Kézikönyv alkotói között is helyet kaptak. Alföldi András 1947-es emigrációját követően törés következett be a Pannonia régészetének és történelmének monografikus összefoglalását célul kitűző vállalkozásban is, minthogy megszűnt az az összetartó erő, amely egy egyetemi műhely köré szerveződő, egy-egy adott részterület specialistáinak tudatos és célirányos képzésével a szisztematikusan feldolgozásra kijelölt részmonográfiák felől eljuthatott volna a szintézisig. Bár a *Dissertationes Pannonicae* sorozat megjelenése hosszú évtizedekig szünetelt, Mócsy András az 1960-as években létrehozta tanítványaiból azt az iskolát, amely az Alföldi-iskolához kapcsolódva egyes szakterületekre irányuló speciális szaktudásával érlelte, majd az 1980-as években megvalósíthatta az ez irányú elképzeléseket.

Mindez ugyanakkor azt is jelenti, hogy a Kézikönyvnek a RE Pannonia-címszavához mereven ragaszkodó felépítésén túl annak szellemiségét is messzemenően meghatározta Mócsy András szemlélete. Ez elsősorban abban nyilvánul meg, hogy a Mócsy-féle „kézikönyv jelleg” az összegyűlt ismereteknek az 1980-ig bezárólagos felhalmozását, az iskola felfogásának megfelelő elméletek, legújabb eredményeknek az egységes koncepcióba az iskola-alapító általi beillesztését, mindezek összeolvasztását jelenti. Ilyen szempontból a „Kézikönyv” két kíváncsi felel meg: egyrészt – mint fentebb már utaltunk rá – az 1977-ben megjelent utolsó „Pannonia-Forschung” néhány újabb esztendő elteltével 1980-ban történt újraaktualizálása, másrészt viszont valóban az 1962–1980 között eltelt időszak Pannonia-kutatásának a RE-címszóhoz hasonló alaposságú összefoglalása.

A mű címébe is beillesztett „kézikönyv” megjelölés mint műfaji meghatározás azt sejteti, hogy az olvasó vagy kutató egyrészt időtálló eredmények és megállapítások össze-

foglalását, másrészt pedig a kevésbé biztosnak tűnő eredmények körüli problémáknak a felvázolását kapja kézbe. Pannonia régészeti kézikönyvének esetében azonban nem ez történik, hiszen a „Kézikönyv” gyakran még csak jegyzetben történő említés szintjén sem beszél problémákról, hanem a felvázolt tények, illetve elméletek általános elfogadottságának és cáfолhatatlanságának érzetét kelti. Jóllehet egy ilyen jellegű szintézis a problémákra és vitás, esetleg a kutatásnak majd csak egy későbbi fázisában eldönthető kérdésekre is – legalább lábjegyzetben történő utalás szintjén – rá kellene hogy világítsa, a Kézikönyv nem ezt a felfogást követi. Elég, ha kiragadott példaként csak a III., „Eseménytörténet” című fejezet 1. alfejezetére (A hódítás és Augustus kora – MA, 31 skk.) utalunk, amely Pannonia provincia elfoglalásának és a római berendezkedésnek elsősorban a forrásokra (*Res gestae Divi Augusti*; Velleius Paterculus; Plin., *Nat. hist.*) támaszkodó elméletét közvetíti, és még csak említést sem tesz az ezzel vitába szálló, legalább lábjegyzetként egy „Kézikönyvbe” kíváncsozó szakirodalomról. Márpedig abban az esetben, ha egy ilyen jellegű szintézis szerzői gárdájából a „hivatalos” iskola által képviselttől eltérő szemléletmódú, más eredményeket felmutató kutatók ki is maradtak, a Kézikönyv igazi időtállóságát éppen a vitás kérdéskörökre való rávilágítás, nem pedig a tények axiómaszerű kinyilatkoztatása adná. Ugyanez vonatkozik néhány egyéb témakörre, amelyek mint önálló részek vagy teljes egészében kimaradtak – pl. a Pannonia történetében oly jelentős Valentinianus-kori határerődítések, amelyek mindenképpen nagyobb teret kellett volna hogy kapjanak –, vagy megjelentek ugyan, de a problémák vázolása vagy legalábbis említése helyett megint csak a ténymegállapításra szorítkoztak (pl. a *concilium provinciae* körüli kérdések esetében).

Kevesen akadnak a Kézikönyv szerzői között, akik szakítottak az „időről időre aktualizáló” szemlélettel. Az eredmények objektivitását tekintve sokkalta megalapozottabbnak tűnnek azok a részmonográfiák, amelyek elszakadnak az 1962-ben lefektetett és időről időre frissen tartott irányvonaltól. Talán nem véletlen, hogy mindjárt a kezdetek előtti időszakot illetően önálló fejezetté nőtte ki magát a RE „Das vorrömische Pannonien” című alfejezete (SzaM), amely a Pannonia-kutatásban a nemzetközi kutatási irányvonal szellemiségének köszönhetően önálló szakterületté válhatott. Ugyanebbe a Mócsy-iskola rendszerétől távolabb álló felfogással jellemezhető kategóriába sorolhatók azok a fejezetek, amelyek korábban kismonográfia-szerű formában még nem kerültek összefoglalásra. Ezen alfejezetek közül külön is meg kell említeni az edény- és kerámiaművészetre vonatkozó részeket, köztük a BL által írt „Üvegművesség” című VII. 5. alfejezetet (151 skk.) és a BBÉ–GD által összefoglalt „Fazekasság” című VII. 6. alfejezetet (166 skk.). Ugyanígy egy azóta megjelent monumentális monográfia irányába mutatnak a FJ által az „Igazgatás” című fejezetben írott alfejezetek (2., 3., 7., 8.), amelyeket a készülő mű csíráinak tekinthetünk (Die Verwaltung Pannoniens in der Römerzeit I–IV. Budapest 1993–1994).

Némelyik fejezetre túlságosan is rányomta a „bélyegét” a szerző profilja, amelynek talán egy kézikönyv formátumban és terjedelmi keretei között a megadotthoz képest talán kevesebb lenne a létjogosultsága. Ez azzal a következménnyel jár, hogy például a provinciában állomásozó had-

sereg katonai építkezéseit (V. 7. – LB, 85 skk.) kizárólag a téglabélyegek oldaláról közelítette meg a szerző, holott – ha már a „hadsereg építkezéseiről” kizárólag egy felirathordozó architektónikus elem jut eszünkbe – a téglabélyegek mellett ugyanilyen létjogosultsága lett volna egy a katonai építési feliratokat külön tárgyaló alfejezetnek is. Mindenesetre nem túl szerencsés a katonai építkezéseket kizárólag a feliratok (a „háztető”), nem pedig maguk az épületek (az „alapok”) felől megközelíteni.

A Kézikönyvet rengeteg alaprajzokat, leleteket, lelőhelyeket bemutató ábra, azok elhelyezkedését feltűntető térkép teszi teljessé. Olyan – nemcsak a hazai, de a külföldi régészet 1980-ig terjedő, akkoriban legújabbnak számító eredményeit bemutató – térképeket, összefoglaló alaprajzokat is kézhez kap az olvasó és a kutató, amelyek ilyen teljességben korábban nem készültek el vagy nem voltak hozzáférhetők (pl. 40. ábra: Aquincum polgárvárosa vagy 41. ábra: Sirmium alaprajza).

A Kézikönyv használatát ugyanakkor nehézkessé teszi, hogy a lábjegyzetek a könyv hátuljában, külön fejezetként és nem a lap alján vagy a vonatkozó fejezetek végén szerepelnek, nem is beszélve arról, hogy a jegyzeteken belüli rövidített visszaulások első említését helyenként 2–300 jegyzeten belül néha rendkívül körülményes és hosszadalmas megtalálni. Ugyanígy nehezíti a Kézikönyv használatát, hogy – a magyarországi Pannonia-kutatás „kézikönyveit” illetően immár tradicionálisan (l. RIU) – hiányzik a tárgy- és névmutató. A szövegek áttekinthetőségét gátolja, hogy a latin kifejezések, feliratok, auktorhelyek nincsenek kurziválva.

A Kézikönyvben feldolgozott szakirodalom figyelembe vétele 1980-ban zárult. Azt követően 10 esztendő telt el a könyv megjelenéséig. Jelen recenzió 1996-ban készült. Mire megjelenik, esetleg ugyanúgy 18 esztendő telik majd el az 1980-as zárásától számítva (1980–1998?), mint a RECÍMSZÓ megjelenése (1962) és 1980 között. És ha „a hetvenes évek végére az ismeretek már olyan mértékben felhalmozódtak, hogy Pannonia ókori történetének, életének új megfogalmazása már nem volt tovább halasztható” (Előszó – FJ, 7. o.), még inkább vonatkozik ugyanez a megállapítás a nyolcvanas, sőt, a kilencvenes évekre. Éppen az 1980 óta eltelt több, mint másfél évtized során egyrészt újabb hazai és Pannonia, valamint részben a római kori *Barbaricum* „utódállamainak” területén folytatott ásatások, másrészt leletek, továbbá egyes területekhez, leletcsoportokhoz kapcsolódó anyagfeldolgozások és megjelent monográfiák révén jutott el az ismeretfelhalmozás újra arra a szintre, hogy máris felvetődhetne egy újabb „Pannonia régészeti kézikönyve” megírásának a szükségessége. A kérdést azonban úgy is fel lehet tenni: lesz-e ilyenre egyáltalán szükség a közeljövőben, és a kutatás irányvonalát vajon nem inkább ez a Kézikönyv határozza-e majd meg, lévén kiindulópontja és támasza az egyes fejezetekből előbb vagy utóbb remélhetőleg monográfiává duzzadó összefoglalásoknak. Pannonia közigazgatás-történetét illetően ez már meg is történt, és ugyanezt az irányvonalat kellene követni pl. „Pannonia hadtörténete”, „Pannonia edényművészete”, „Pannonia művészete” és hasonló című monográfiáknak. Példa értékű lehet számunkra az ausztriai Noricum-kutatás, amely nem kísérletezik az ismeretmag időről-időre történő újra-összefoglalásával, hanem egyes szakterületekre vonatkozó mo-

nográfiai elkészítésének, egy-egy lelőhely lehetőséghez mérten teljes kiértékelésével halad a „nagy összefüggések” irányába. A Pannonia-kutatás is kizárólag az ilyen jellegű részmonográfiákon át juthat el az újabb, az előképtől talán jobban elszakadni bíró és igazán új eredményeket felmutató szintézisig.

A Kézikönyv időtálló jellegét és vélhetően évtizedekig pótolhatatlanságát azonban éppen az adja, hogy Mócsy András óta nincs olyan széles látókörrel és szintetizáló képességgel bíró tudós római provinciális régészetünknek, aki ezt a feladatot elvégezhette. Biztosak lehetünk abban, hogy amíg Pannonia régészete hazai kutatásának nem lesz egy újabb, hasonló indíttatású és képességű egyénisége, addig régészetünk – esetleg évtizedekig – az újabb szintetizálásra váró ismeretfelhalmozás útját fogja járni, amelyben a Kézikönyv vélhetően hosszú időre nélkülözhetetlen és egyedüli segédeszköze lesz Pannonia római kori régészete művelőinek a kutatásban, az oktatásban és a tanulásban.

Borhy László

Gyula László. Bibliography 1928–1994. Compiled by István Szőke. Eurolingua. Eurasian Studies Association. Bloomington, Indiana 1995. 98 o.

A hazai és külföldi régész szakemberek s a László Gyula munkássága iránt érdeklődők széles tábora bizonyára nagy örömmel vette kézbe a szerényen is elegáns kivitelű könyvet, amely az Arcadia Bibliographica Virorum Eruditorum című bibliográfiai sorozat 14. köteteként jelent meg. A korábbi években itt látott napvilágot többek között Karl Heinrich Menges, Alo Raun, Fabricius-Kovács Ferenc, Lakó György, Sinor Dénes és Kálmán Béla bibliográfiája is. Ez a kötet a New York-i Ladányi Alapítvány támogatásának köszönheti létrejöttét.

A 745 tételt tartalmazó könyvészeti összeállítást bizonyára nagy haszonnal forgatják majd a szakemberek, hiszen László Gyula szinte páratlanul gazdag – és szerencsénk ma is gyarapodó – életművéről kaphatnak közel teljes áttekintést. Régészetünk iskolateremtő Mesterének munkásságában ugyanis nem egyszerű dolog eligazodni. Fontos dolgozatai jelentek meg olyan vidéki folyóiratokban, újságokban és gyűjteményes kötetekben, amelyek ma már nem könnyen hozzáférhetőek. Igaz, összefoglaló nagy munkáiban minden alkalommal összegzi az adott kérdéskörre vonatkozó korábbi nézeteit is, egy-egy eredményének, feltevésének kidolgozásához azonban általában hosszú út vezetett. Ennek az alkotói folyamatnak a megismeréséhez feltétlenül szükséges ismernünk kisebb dolgozatait is. Ehhez nem csak jó útbaigazítást ad a bibliográfia, hanem nélkülözhetetlen is. László Gyula olvasótábora ugyanis soha nem korlátozódott a szakemberek szűk körére. Szépírói erőnyeket csillogtató stílusával szinte minden betűszeretővel meg tudta értetni mondandóját. Ezért vált már fiatal korában a különböző irodalmi, társadalmi, tudományos ismeretterjesztő folyóiratok és a napilapok kedvelt munkatársává.

A bibliográfia nem csupán László Gyula írott dolgozatait sorolja fel, hanem nyomtatásban megjelent rajzait, festményeit is. 634 dolgozata 264 folyóiratban, újságban és gyűj-

teményes kötetben jelent meg. Megtalálhatók e bibliográfiában a csak néhány példányban sokszorosított kéziratok és jelentések is. 1994-ig László Gyulának 111 önálló kiadványa jelent meg, ebből 29 a 100 nyomtatott oldalt meghaladó terjedelmű könyvek száma. Ez utóbbiakat a szerző külön is felsorolja a kötet végén. (Sajnos, tévedésből itt kapott helyet a Magyarra lett keleti népek című kötet is, amelynek László Gyula nem szerzője, hanem egyik szerkesztője, s ezt az összeállító nem jelöli meg. Lásd 78. o., 26. tétel.)

Az ilyen munkák bemutatásánál a bíráló egyik legfontosabb feladata annak megállapítása lenne, hogy teljes-e az elkészült bibliográfia. E hatalmas könyvészeti természetű felvonultatónál azonban ez majdnem reménytelen vállalkozás, hiszen a legkülönbözőbb jellegű kiadványok tömegét kellene átböngészni. Erre e bírálat szerzője sem vállalkozhat. Az viszont megállapítható, hogy a régészeti vonatkozású dolgozatok felsorolása majdnem teljes. Szembeszökő viszont az egyik központi folyóiratban megjelent fontos dolgozat hiánya. (A kenézlii honfoglalás kori íjtegez. Fol. Arch. 7/1955, 111–122, XXVI–XXVIII. t.) Sajnos, az egyik önállóan megjelent régészeti tanulmány is kimaradt a felsorolásból: A zuevói temető. Magyar Nemzeti Múzeum, Bp. 1983. 82 o. A 60. tétel alatt feltüntetett német nyelvű dolgozat franciául is megjelent: Fouilles archéologiques en Transylvanie. = Revue d'Histoire Comparée 1 (1943) 605–810.

A bibliográfia használatát megkönnyítette volna, ha a dolgozatcímek és a folyóirat, ill. gyűjteményes kötet címek jól láthatóan elkülönülnek. (Pl. kurzív szedéssel, vagy a régészeti bibliográfiában használt egyenlőségjellel.) Ennél is zavaróbb azonban – és a visszakeresést is ugyancsak megnehezíti –, hogy a gyűjteményes köteteknél nincsenek feltüntetve a szerkesztők, ill. kiadók. (A 661. tételnél pl. ez olvasható: „A »Csatlós János« című kiadványban. 1990.” Ember legyen a talpán, aki ezt megtalálja.) Ugyancsak joggal hiányolhatjuk a folyóiratok kötettségének feltüntetését is, hiszen a késedelmes megjelenés miatt (például a múzeumi évkönyvek esetében) egy-egy periodikán néha három-négy évszámot is találunk, s még ezekből sem derül ki sokszor egyértelműen, mikor is jelent meg valójában a kiadvány. A szakirodalomban kevésbé jártas olvasó számára bosszantó és félrevezető, hogy a szerző gyakran nem a kiadványt, hanem a kiadót tünteti fel egy-egy dolgozat megjelenési helyéül. Így pl. a Kolozsvári testvérek Szent György szobráról írott dolgozat (43. tétel) nem az Erdélyi Tudományos Intézet 1942 című kötetben jelent meg, hanem az Erdélyi Tudományos Intézet 1942-es Évkönyvében, amely valójában 1943-ban látott napvilágot Kolozsvárott. Ugyanígy a népvándorlás kori lovasnépek ősvallásáról írott remek dolgozat megjelenési helye az ETI Évkönyve 1943. II. kötete, amely 1947-ben hagyta el a nyomdát. Esetenként nem világos, hogy az illető dolgozat hol jelent meg, milyen kötetben. (Pl. 346. tétel.) A Méri Istvánról írott megemlékezés megjelenési helye helyesen: A magyar falu régésze Méri István (1911–1976). Összeállította: Kovalovszki Júlia. = Ceglédi Füzetek, 23. Cegléd 1986. (600. t.)

A nyomdai levonat gondosabb átnézésével jó néhány pontatlanság elkerülhető lett volna. Például ugyanannak a dolgozatnak az egymáshoz közeli kétszeri feltüntetése (19 és 22., ill. 99. és 102. tétel.) A 89. tétel címe helyesen: A korszerű történeti múzeum. (És nem „régészeti múzeum”.)

Bosszantó, hogy László Gyula 1970-ben megjelent nagy könyvének címe is hibásan van feltüntetve: A népvándorláskor művészete hazánkban. (Helyesen: A népvándorláskor művészete Magyarországon.) A Terra Avarorum című dolgozata valóban a szegedi konferencián hangzott el, de Budapesten jelent meg a Régészeti Intézet kiadásában 1972-ben. (Mitt. Arch. Inst. UAW, Beiheft 1.) A 408–409. tételben szereplő dolgozatok nem a Történeti, hanem a Történelmi Szemlében jelentek meg. (Az előbbi folyóirat az első világháború idején megszűnt.) Az Alföld című folyóirat nem Szegeden, hanem Debrecenben jelenik meg. (559. t.) Szokatlan eljárás, hogy a szerző az egyik dolgozatot a megírás és a megjelenés événél is feltünteti. (627. és 704. t.) A 649. tételnél az utalás száma helyesen: 664. A 658. tételnél a szerző feltünteti a dolgozat szerzőjének – László Gyulának – a nevét is, ami teljesen indokolatlan. (Másként nem is akad erre példa.) A 737. tételnél Makkay János könyvének címe helyesen: A magyarság keletkezése. (És nem „keletkezése”). Így aztán angolul sem „Origins...”, hanem „Dating...”.

Az olvasónak az a benyomása, hogy a bibliográfia összeállítója nem használta a legfontosabb közkezen forgó könyvészeti munkákat, például a Banner–Jakabffy-féle régészeti bibliográfiát, s nem búvárkodott nagy könyvtáraink katalógusaiban. Több esetben bizonyosra vehető, hogy a feltüntetett munkát nem is látta, s a bibliográfiai adatot László Gyulától kapta, aki a címeket emlékezetből adhatta meg. Ilyenek: 76. t. „Nyilatkozatom a honfoglaló magyar nép életéről”; 138. t. „Három tanulmány a Régészeti Kézikönyv 1954. évi kötetében”; 142. t. „Harmatta János beszámolója avar könyvem vitájáról, benne az én bevezetésem kivonatával”; 205. t. „I. Ozols Fatianovo könyvének bemutatása”. Az egyes szám első személyben megfogalmazott címek egyértelművé teszik a forrást, s László Gyula nyilvánvalóan feltételezte, hogy Szőke István majd utánajár a pontos könyvészeti adatoknak. Sajnos, nem tette, hanem e címeket adta meg magyar nyelven és angol fordításban is.

A kötetet záró Függelékben az összeállító közli magyar és angol nyelven László Gyula rövid életrajzát, felsorolja fontosabb kitüntéseit, közli Szathmáry Lajos és Décsy Gyula visszaemlékezéseit a László Gyulával való találkozásukról.

Szőke István bibliográfiája a csak tallózva felsorolt hiányosságai ellenére is igen nagy szolgálatot tett szaktudományunknak. Áttekinthetővé tette e páratlanul gazdag életmű eddigi könyvészetét, s különösen fontos, hogy e kötet révén a külföldi, magyarul nem tudó szakemberek is jó áttekintést kapnak László gazdag munkásságáról, akinek dolgozatai túlnyomórészt csak magyar nyelven jelentek meg.

Fodor István

Honfoglalás és régészet. A honfoglalásról sok szemmel I. Főszerkesztő Györfly Gy. Szerkesztette Kovács L. Balassi Kiadó, Budapest 1994. 311 pp, szöveggközi fényképek és rajzok, I–XVI. színes képtábla

A kötet azoknak az előadásoknak a szövegét tartalmazza, amelyek a MTA I. és II. Osztálya keretében működő Magyar Őstörténeti Bizottság és a MNM által 1992 december

7–8-án rendezett tudományos ülésszakon hangzottak el. Az ülésszak első láncszeme volt annak az ülésszak-sorozatnak, amelyet a fenti Bizottság 1992–96 között a honfoglalás 1100 éves évfordulója előtt rendez. A konferencián és egyben a megjelent kötetben neves tudósok sora a régészet és más társtudományok szemszögéből vizsgálta azt a „tizenegy évszázada lezajlott sorsfordulót, amely egyik mozzanata az Eurázsia képét alakító népvándorlásoknak” – írja Györfly Gy. a kötet bevezetőjében.

A középmezőnyű, sajnos egyetlen idegen nyelvű összefoglaló sor nélkül, kizárólag csak magyar nyelven megjelent kötet 23 tanulmányának 23 szerzője foglalkozik a magyar honfoglalást megelőző, több esetben pedig az azt követő évszázaddal, a Kárpát-medence és a Kárpátoktól keletre eső területek történéseivel. Kisebbség nagyobb eredmények, vagy életművek összegzése mellett új eredményeket is tárnak az olvasó elé a természetföldrajz, régészet-történelem, antropológia, archeozoológia, archeobotanika, néprajz és iparrégészet területéről.

A tanulmányokat a tudományos igényű ismeretterjesztésnek megfelelően összefoglaló irodalom egészíti ki. A rövidítések feloldását és az egykori magyar települések mai neveinek listáját a kötet végén találjuk. Az egyes tanulmányokat szöveggközi grafikonok, rajzok, térképek és fotók illusztrálják, amelyeket a kötet végén 16 színes képpalad egészít ki.

A kötetnek szinte valamennyi tanulmánya – közvetve vagy közvetlenül – foglalkozik a honfoglalást megelőzően a Kárpát-medencében élt néppel, az avarokkal. A recenzens véleménye, megjegyzései (mivel avarokkal foglalkozik) főként ezekre a cikkekre vonatkoznak.

Figyelemre méltó Györfly Gy. és Zólyomi B. nyitó tanulmánya a Kárpát-medence és Etelköz természeti viszonyairól a honfoglalás előtti időkben. Grönlandi és jeges-tengeri térségre vonatkozó kutatásokból kiindulva térségünk 720–820 között rendkívüli szárazságot, majd a 820–880 közötti enyhén csapadékos évtizedek után újabb száraz periódust határoznak meg, amely az ezredforduló táján indult javulásnak. Györfly szerint a 8. század derekán tartóssá váló katasztrofális szárazság „a Kárpát-medencében döntő módon hozzájárult az Avar Birodalom bukásához”. Az állatállomány pusztulását, éhhalált, nyomort körvonalazó képnek a 8. század végéig, sőt a századfordulón is biztosan használt, nagy településekről tanúskodó késő avar kori temetők azonban ellentmondanak. Az eddigi temetőelemzések elszegényedést (vagy temetkezési szokás változást [?] = lósírok, fegyvermelléletek, gazdag övdíszek fogása majd hiánya) csak a 9. századra keltezhető síroknál mutatnak. Elgondolkodtató azonban, hogy a 8. század végére keltezhető gazdag lovastemetkezéseket kb. annak a területnek a peremén és szinte kivétel nélkül folyóvölgyekben találjuk, amely nagyrészt megegyezik a Györfly–Zólyomi 8. képének csapadéokban szegény, nagy fehér foltjával. Györfly és Zólyomi cikke figyelmeztetés, hogy a régészeti adatokból nyert eredményeink körvonalazásánál a társtudományok, az interdiszciplináris kutatások eredményeit se hagyjuk figyelmen kívül.

Bóna I.-nak az Avar Birodalom végnapjairól írott, szövegelemzésen alapuló bravúros megállapításai Nagy Károly szerepének végleges tisztázására az avar-frank háborúkat illetően, bár áttételesen, de egyértelműen nem támasztják alá az „avarpusztító” aszály 720–780 közötti keltezését.

Elképzelhetetlen, hogy a század végén a kagáni központ még mindig a legszárazabb terület közepén lett volna!

Kár, hogy Bóna I. kiváló összefoglalása Nagy Károly hadjáratairól és az avarokról 1973 és 1984 után ismét csak magyar nyelven jelenik meg.

Négy kiváló szerző; Szőke B. M., Tomka P., Cs. Sós Á. és Müller R. tanulmányai tartalmas csokorba foglalják mindazt, ami a legújabb ásatások és kutatások tükrében a Kárpát-medence, különösen annak nyugati fele 9. századi történetéről és régészetéről eredményként, kétségmentesen, kérdésként és hiányosságként megfogalmazható. Munkásságuk nyomán, amely sajnálatos módon Cs. Sós Ágnes esetében ezzel a cikkel befejeződött, lassan megtöltődik a 9. század (Zalaváron kívül is) régészeti anyaggal, és körvonalazódnak azok a sajátosságok, amelyet a Kárpát-medence két felének e korszakra keltezhető leletanyagára jellemzőek.

Avar vonatkozásai miatt az előbbi tanulmányokhoz kapcsolódik A. T. Ruttkay a blatnicai lelet és köre c. dolgozata. A szerző „módszertanilag tárgyilagos szempontból” akarta ismertetni a mai cseh és szlovák régészet nézeteit a blatnicai sírleletről és annak kultúrtörténeti vonatkozásairól. Az általuk „a 8. század végétől a 860-as évekig divatban volt Blatnica-Mikulčice-stíluskör (stílusvegyület)” előzményei kapcsán a szerző Szlovákia 6–9. századával az „általánossá váló csontvázas temetkezéssel”, az „avar divathoz idomuló öltözködéssel” is foglalkozva körvonalazza a morvaszlovien(!) kultúra kialakulásának kezdeteit. Blatnicát és körét a „mai Morvaország és Szlovákia területén élő szlávoknak a frank kultúrával, hadászattal és nyugati kereszténységgel” való kapcsolatából vezeti le, szinte teljesen figyelmen kívül hagyva a blatnicai lelet avar típusú lószerszámzatát. Blatnica vésett-poncolt díszítésű, merev csüngős, címeralakú veretei, a ma már csak öntött faleragombbal képviselt falerái tipikus késő avar kori, 8. század utolsó harmadára keltezhető lószerszámzat díszei, olyanoké, amelyek a Dél-Szlovákia, Szombathely, Keszthely, délen Újvidék, Alduna vonalon (egyszerűbb kivitelben pedig Szedged, Hortobágy, Sebatovce peremvonal mentén is) kerülnek elő, mindenféle karoling többlet (elosztók, akasztók, kard és lándzsa) nélkül.

A kérdés továbbra is nyitott: ki viselte a Blatnicán sírba került nagyszentmiklósi típusú indával díszített övet, kié volt az avar típusú, avar mintájú lószerszámzattal felkantározott ló, ki harcolt a viking/frank típusú karddal és lándzsával és nem utolsósorban ki ellen?

A szóban forgó korszak szlávjai ugyanis (a divatot nem gyorsan váltók!) eközben halottaikat hagyományos módon elhamvasztották és nagyméretű halmok alá temették. 9. századra keltezhető emlékeikből Wolf M. adott ízelítőt, a Felső-Tisza vidékéről.

E csoportosítással zárul azon régészeti előadásoknak sora, amelyek a Kárpát-medence honfoglalást megelőző időszakával, egyben az avarok problémáival is foglalkoztak. (Természetesen ezekhez járulnak még az interdiszciplináris előadások, amelyek közül szinte mindegyiknek vannak az avarokot érintő eredményei.)

A kötet tanulmányainak másik csoportjába tartoznak a magyarság előéletével, a honfoglalással és az ahhoz kapcsolódó korszakkal foglalkozók.

A két nyitó tanulmány Bálint Cs. és Fodor I. cikke csak a honfoglaló magyarsággal, hanem a többi, keletről

jött és a Kárpát-medencében megtelepedett néppel foglalkozó kutató számára is fontos módszertani útmutatóul szolgálhat. Elkerülendő a tárgy = etnikum szemlélet és nem tévesztendő szem elől, hogy (mint ez korábban már Vajda L. és Bóna I. munkáiban olvasható) „valamennyi, a Kárpát-medencébe költözött nép anyagi kultúrája a megtelepedést követően megváltozott” (Bálint 43–44), „tehát nem azt az állóképet kell visszavetítenünk a régebbi időszakba, amit honfoglalóink Kárpát-medencei hagyatéka alapján felrajzolhatunk” (Fodor 51).

A honfoglaló magyarság anyagi kultúrája kutatásának új eredményeit mutatja be Révész L., Kürti B. és Nepper I. dolgozata. Révész L. a karosi temetők csodálatos leletanyaga alapján nem látja bizonyíthatónak Györffy Gy.-nek a vezéri szálláshelyeket a Duna-mentén lokalizáló feltevését. A 10. század közepéig Révész a Felső-Tisza vidékét tartja fejedelmi központnak.

Nevizánszky G. kiváló összefoglalást ad szigorúan tényyszerű számadatokkal alátámasztva Szlovákia 10–11. századra keltezhető leleteiről, külön kiemelve a cserépbográcsokat. Kovács L. a honfoglalás kori sírokból származó érmek és fegyverek kapcsolatát vizsgálja a többi cikktől kissé elütő tudományos népszerűsítő stílusban. Ősi vallásunk szerteágazó gyökereivel foglalkozik elmélyülten Mesterházy K., Kovalovszki J. pedig szintén a hitvilág, az egykori csónakos temetkezés árpádkorban is felbukkanó nyomait mutatja be.

A kötetet záró öt tanulmány (Éry K., Bökönyi S., Balassa I., Gyulai F., és Gömöri J. dolgozatai) a honfoglalás ember-tani és állattartással kapcsolatos képének tisztázásához járulnak hozzá, illetve a földművelést, a korabeli haszonnövényeket és a vaskohászatot érintő kérdések megoldásához adnak értékes adatokat.

Végezetül általános megjegyzésként; a szerkesztőnek a következő köteteknél gondolnia kell arra, hogy a Régészeti Intézet Kárpát-medencét ábrázoló többszínű vaktérképei kis méretben túl szürkén és elmosódottan jelennek meg, amelyeken a kívánt közlendő alig látszik (pl. Kovács 192. o., 7. kép). Ügyelni kell továbbá a Györffy–Zólyomi cikk 23. o., 3 képe fölé hibára is, azaz a Kárpát-medence „befelé növekvésének” elkerülésére. Ezek azonban apró hibák, amelyekről eltekintve a kötet könnyen áttekinthető, olvasmányos, sokféle érdeklődő részlet igényét kielégítő, de egyben átfogó képet is adó munka egy olyan korszakról, amely nemcsak a magyar köztudatban, de gyakran a tudományos világban sem kellőképpen ismert.

A Honfoglalás és régészet című könyv nagy nyeresége a magyar tudománynak. Jó lenne, ha a benne közölt tudományos eredmények mihamarább a Kárpát-medence 9–10. százada iránti, nem magyar nyelvű érdeklődők előtt is ismertté válhatnának.

Garam Éva

Kovács J. L.: Die Chronik des Marx Faut und Melchior Klein – Faut Márk és Klein Menyhért krónikája. 1526–1616. – Sopron város történeti forrásai, C sorozat I. k. (Sopron – Eisenstadt 1995) 175 o.

A soproni forráskiadványok új sorozatainak értékes kötetete került a történészek-helytörténészek kezébe; értékét

növeli, hogy ez a legkorábbi ismert krónika, melyet a humanista Faut M. (†1617) egy tervbe vett, de el nem készült történeti mű anyaggyűjtésének szánt – és amelyhez a város német iskolamestere Klein M. részletes feljegyzéseket fűzött 1577–1604 között.

A krónikás a kor szokása szerint röviden feljegyzi az országos eseményeket, elhíresült külföldi politikai és hadi eseteket, s főleg a vallásháborúkkal kapcsolatos adatokat; részletesebben a várost érintő történéseket – kiemelten az evangélikus személyekhez fűződő adatokat, hisz e vallás híve. A legrészletesebben ezért a városban történt ilyen eseményeket írja le (Klein M. ezeket több esetben még tovább részletezi betoldásaival.) A krónikák módszere szerint gazdag anyagot találunk itt az időjárással, természettel, földrendéssel, tűzvészekkel kapcsolatban is; ugyanakkor a város építészete, művészete csak nagy ritkán kerül szóba. Szerencsére ilyenekről némely hadi esemény során mégis tudósít (például az 1605. évnél Bocskai hadainak betörése a Szt. Mihály templomba). – A művelődéstörténet, vallástörténet kutatói számára érdekes forrás; kétnyelvű kiadása szélesebb körben teszi használhatóvá.

Holl Imre

Huszár L.: Az Erdélyi Fejedelemség pénzverése. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1995. 231 o.

Erdély a magyar későközépkor és korajókor kutatásának mindenkor középpontjában állt, s e kutatás régen hiányolta a pénztörténet e témájú feladatának elvégzését. A gazdaságtörténetnek a pénztörténet mindenkor igen fontos része, Erdély esetében azonban ez még inkább meghatározó, mert Erdély gazdagságának elsődleges forrása az aranybányászat, aranymosás volt, amely arany mennyiség legnagyobb részét a pénzverő kamarák dolgozták fel.

Erdély pénztípusainak leírására már születtek kezdeményezések (1901-ben Adolf Resch, 1976-ban Buzdugan–Luchian–Opescu szerzőhármas), ám egy korszerű katalógus összeállítása Huszár Lajosra várt, aki hosszú évek kutatási eredményét adta közre. Évtizedeken keresztül gyűjtötte az erdélyi pénzekre vonatkozó anyagot, majd foglalta rendszembe. Élete nagy és utolsó munkájának szánta. Az lett. A kéziratot már a kórházban fejezte be, s a rákövetkező néhány nap múlva (1987. december 23-án) ott halt meg.

Egy-egy pénztörténeti korszak kutatásának mindenkor alapja a korszak pénzeinek katalógusa. Gazdasági, történeti, művészettörténeti értékelés csak ennek alapján végezhető el. Huszár Lajos katalógusa természetesen a korszak gazdaság-, általános- és művészettörténeti feldolgozását nem adhatja, de a katalógushoz tartozó történeti áttekintés a munkát többé teszi egyszerű katalógusnál. Különösen jelentős az erdélyi kamarák ismertetése, amely Károly Róbert pénzügyi reformjával kezdődik, és fontos az egyes korszakok pénzrendszerének ismertetése, amely részben a magyar gazdaság belső fejlődésének eredménye, de néha erős idegen befolyás is érvényesült. Ismerteti a verdejegyek és a pénzek köriratának feloldását.

Huszár Lajos egyrészt hosszú időre alapkatalógust készített, amely áttekinthetővé teszi a közgyűjtemények rendsze-

rezését, másrészt biztos támpontot adott Erdély történeti, elsősorban gazdaságtörténeti kutatásához.

Gedai István

A. Palma di Cesnola, Il paleolitico superiore in Italia. Introduzione allo studio. Carlatti e Razzai Editori, Firenze, 1993. 575 o., 89 kép.

Az Appennini-félsziget őskőkori történelmének eseményei kevésbé érintették a Kárpát-medence belső területének életét. A félszigetet földrajzi helyzete ahhoz a mediterrán kulturális régióhoz kapcsolta, amelytől a Kárpát-medence csaknem mindig el volt szigetelve, legalábbis a történelemnek a természeti adottságok által leginkább meghatározott, befolyásolt szakaszaiban. A szakirodalomban néha feltűnő analógiák (pl. kavicsfeldolgozó középső paleolit lelőhelyeken) sem jelentettek tartós és közvetlen kapcsolatot, talán csak egy jellegzetes eszközmegmunkáló technika egymással párhuzamos, de térben és időben egymástól független kiterjedését.

A. Palma di Cesnola könyvét kettős várakozással vettük kézbe:

- egy nálunk meglehetősen intenzíven és sokoldalúan kutattott időszak kevésbé ismert kultúrái iránti kíváncsiság
- egy követhető feldolgozási módszer példája volt a könyv olvasásának két fő szempontja. A monográfia mindkét várakozásnak messzemenően megfelelt. Az itáliai felsőpaleolitikum alapos összefoglalója ez a terjedelmes, gondos, szép kiállítású könyv.

A feldolgozás menetében egységes rendszert követ:

- a kultúra meghatározása,
- tipológia, technológia,
- időrendi-rétegtani helyzete,
- a kultúra fejlődése,
- térkép és főbb bibliográfiai adatok,
- általános összefoglaló
- összevetés a régió kortárs kultúráival.

Az olaszországi őskőorkutatás a grimaldi ásatásokkal kezdődött a múlt század hetvenes éveiben. Szicíliai folytatás után lassan az egész félszigetre kiterjedt. Irányzatában, ritmusában az általános európai sémát követi. A megismerés módszertanán és a feldolgozás különbözőségein alapuló iskolák hatása itt is kimutatható (pl. a Bordes-módszer e század közepétől). A felsőpaleolitikum kutatásának nagy fegyverténye a késői moustérienből helyben kialakult időszakszerű felsőpaleolit Uluzziano elkülönítése, valamint a hetvenes évektől a magashegységi (montán) nyíltszíni telepek kutatásának kibontakozása.

Az általános bevezető után a szerző sorra veszi a kultúrákat. Az *Uluzziano* a nyugati mediterrán medence Castelperroni-jához hasonlóan, itt levalloisi fáciesű késő-moustérienből fejlődött ki. A többrétegű barlangi lelőhelyeken közvetlenül superpozícióban van. Területileg Toscanában és Campaniában sűrűsödnek a lelőhelyek. Tipológiai-lag a Dufour-lamella léte vagy hiánya osztja két csoportra a kultúrát. Kora 30–33 ezer év. A szerző a pengeipar analógiáit azokban az iparokban keresi, amelyek egyébként a hazai időszakszerű pengeiparok párhuzamai is egyben.

Az autochton Uluzziano-val szemben az *aurignaci* igazi kozmopolita kultúra. Lelőhelyei egyenletes területi elrendezésben mutatkoznak, kísérőfaunája genexális interstadiális (Arcy) fajokból áll. A hagyományos típus-spektrumon belül három fáciesre bontják az olaszországi aurignacit: a retusált peremű kőeszközök, a csonthegek csoportját, illetve az uluzziano hagyományokat őrző aurignaci fáciest különböztetik el.

A *gravetti* terminust a szerző szűkebb értelemben használja. Számunkra kissé szokatlanul, főként barlangokból ismert. Emiatt és itt kell felvetni: a „gravettiség” kritériumai közül melyik a fontosabb: a tipológia vagy az ökonómia, s hol lehetnek a józan kompromisszum határai. Az olasz kutatók a tipológiát, a hazai adottságok miatt mi hajlamosak vagyunk az ökonómiát előnyben részesíteni. Az olasz barlangok gravettije – ellentétben a miénkkel – ugyanis mintaszerű gravetti. Három kronológiai, s egyben tipológiai fáciesre bontják:

- tompított hátú hegyekkel jellemzett korai szakasz (Arcy-Kesselt post quem), sok mikrogravett, magas arányú laminarizáció,

- Noailles-árvésös gravetti (az árvésők aránya elérheti az 50%-ot) párhuzama a Perigordi V. szakasza, 24–22 ezer (Tursac interstadiális)

- egy 20 ezer körüli, kevésbé karakteres késő gravetti.

Az epigravetti kultúra lelőhelyei a Würm utolsó hidegsúcsa után egyidősek a franko-kantábiai magdaléni és solutréi lelőhelyekkel. Leggazdagabb, leginkább tagolható kulturális egység.

Három kronológiai szintre, s azok további fáciesekre tagolható. A három fő kulturális egység vezérlete a nagyméretű penge, a levélhegy és a vállas hegy.

Egy helyi fáciesnek külön nevet is adtak: az *areniano* a hazai Ságvár időszak kultúrája, a languedocien és a salpetrien kortársa.

Az *epigravetti* időszak legkevesebb lelőhellyel képviselt, ám legelegánsabb eszközkészlettel rendelkező szakasza a fejlett vagy középső epigravetti. Igaz gazdagságban, mintegy 77 lelőhellyel a késői epigravetti virágzik ki, s a nagyszámú lelőhelynek köszönhetően már jól körvonalazható területi csoportok is elkülöníthetők.

Az időszak mollusca-kronológiai adatok szerint 10 ezer körül ért véget.

A kötet következő fejezetében a felsőpaleolit temetkezéseket foglalja össze A. Palma di Cesnola: 18 lelőhely, több barlangban többszörös temetkezés.

A mobil és parietális művészeti alkotások ismertetése a könyv értékes része.

A Magyarországnál valamivel több, mint háromszor nagyobb Olaszországban 180 felsőpaleolit lelőhelyről ad hírt a szerző. Bár a leletsűrűség összehasonlítása a Kárpát-medencével lenne reális, hiszen mindkét terület sajátos elszigeteltségét olyan földrajzi tényezők okozták, amelyek jelenleg Olaszország politikai határait is megszüntették, míg a Kárpát-medence egészére vonatkozó hasonló kötet összeállítására nincs remény, mégis úgy érezzük, Olaszország az adott időszakban kedvezőbb/szerencsésebb helyzetben volt. Kb. 20 ezer év és 180 lelőhely. Az Uluzziano 22, az aurignaci 29(!) és a gravetti 18 közel azonos lelőhelyszám, meglehetősen egyenletes terítésben. Az epigravetti időszakban (a három fáciesében összesen 111 lelőhely) ugrássze-

rűen megnő a félsziget népessége. A lelőhelyek zöme barlang vagy kőfülke, ennek oka a közismert geomorfológiai adottságokban keresendő (a félsziget síkságai jórészt fiatal feltöltések). A terület felsőpaleolit iparainak kapcsolatai a mediterrán medence nyugati területei felé vezetnek, a ligur tengerparti sávon keresztül.

A kötetet gazdag bibliográfia zárja.

Néhány bíráló megjegyzés: hasznos lett volna egy más nyelvű rezümé. Nemi papír-túlfogyasztást megért volna, ha az illusztrációk (eszközrajzok) egységesen 1 : 1 méretarányúak lettek volna.

A különböző léptékben kicsinyített – egyébként kiváló – rajzok fontos primer információktól fosztanak meg bennünket.

Összegzésként: minél több hasonlóan tartalmas, elegáns monográfiát kívánok kedves mindnyájunknak, írói és olvasói minőségben egyaránt.

T. Dobosi Viola

Lenneis, E.–Neugebauer-Maresch, Chr.–Ruttikay, E.: Jungsteinzeit im Osten Österreichs. Mit Beiträgen von Christian Mayer, Johannes-Wolfgang Neugebauer und Peter Stadler. Wissenschaftliche Schriftenreihe Niederösterreich 102/103/104/105. (St. Pölten–Wien, 1995) 224 p.

Az osztrák ősrégészet az utóbbi évtizedekben szakítva a korábbi hagyományával, amely a szakmát az egész világot, vagy legalább is a kontinenst érintő problémák megoldásával kívánta szolgálni, nagy erővel, korszerű módszerekkel fordult a saját földjének kutatásához. Korszerű követelményeknek megfelelően végrehajtott, nagy területet felölelő ásatások révén igyekezett adatokat és tárgyi anyagot gyűjteni a helyi őslakosság és annak élete megismeréséhez. Súlyt fektetett arra, hogy az eredményeket közre is adja, nemcsak a szakembereknek, hanem a szélesebb érdeklődő közönség felé is.

Az újkőkor viszonylatában is több jelentős feltárás szolgáltatott új és nagy jelentőségű adatokat, de a kutatók is számos tanulmányban foglalkoztak az eredményekkel; nemcsak egyes ásatásokat illetően részletekkel, hanem összefoglalóan is. Utóbbiak egyik legfrissebbike ez a három társszerző (és három további közreműködő) tollával megírt munka. Nehéz meghatározni a műfaját. Nem szakmai monográfia (nem is akart az lenni – 8. o.), minthogy az anyagot nem taglalja részleteiben, inkább csak az eredményeket tárja összefoglalva az olvasó elé. Nem is ismeretterjesztő könyv, minthogy a benne foglaltak a szakörök számára dokumentáltak, az adatok közlésének módja az ő igényeiknek is megfelel. Még leginkább kézikönyvnek lenne nevezhető (a szerkesztő „kutatási beszámolóknak” nevezi – 8. o.), amelyet egyaránt forgathat szakregész és ismeretvágyó művelt ember.

Az első rátekintésre azt gondolhatja az olvasó, hogy a könyv három teljesen eltérő jellegű tanulmányból áll. Ez azonban csak látszat. Ha külső felépítésükben eltérnek is a fejezetek egymástól, a mondanivalójuk azonos. Sőt, a részletek megtárgyalását illetően is határozott azonosság figyelhető meg. Hogy az egyes kultúrák, csoportok kiértékelése-

ben mégis vannak kvantitatív és kvalitatív különbségek, az nagyrészt a rendelkezésre álló forrásanyag mennyiségének, ill. minőségének (hitelességének) függvénye. A szerzők rendre tárgyalják – ha nem is mindig azonos sorrendben – az egyes kultúrák (csoportok) kutatástörténetét, elterjedését, relatív és abszolút kronológiáját, a településeket, építményeket, különböző földműveket, temetkezéseket, a tárgyi leletanyagot, a művészet, hitvilág emlékeit és az azokkal kapcsolatban levonható következtetéseket, úgyszintén egyes speciális jelenségeket. Természetesen nem minden fenti témában kapunk – a kutatás jelenleg még hiányos volta miatt – részletes eligazítást; különösen Christian Mayer panaszkodik sűrűbben a források foghíjas volta miatt.

Az előszóban a szerkesztő (Johannes-Wolfgang Neugebauer) ismerteti a mű létrejöttének körülményeit, amely az osztrák újkőkorkutatás „nagyasszonya”, Elisabeth Ruttkay (azaz Ruttkay Erzsébet) összefoglaló tanulmányainak új koncepción alapuló és szakmai terjedelmében erősen kibővített utóda. Ugyancsak ő tájékoztat bennünket az első főfejezet (Frühneolithikum) előszavában (amely tartalmát illetően az egész műre vonatkozik) arról, mely terület képezi a mű tárgyát. Ez Felső-Ausztriának Linztől keletre eső része, Alsó-Ausztria és Burgenland északi fele a Kőszegi hegységig. Ismerteti az ausztriai újkőkornak a Ruttkay által javasolt tagolását, amely e mű szerkezetének alapjául is szolgál. Ezt különben egy időrendi táblázat is szemlélteti (10. o.). E szerint az ausztriai újkőkorkor két fő korszakra, koraira és késeire osztható, majd mindkettő két-két alkorszakra, régi és középső, illetve fiatal és végső újkőkorra. Az utóbbi két alkorszak azonban a magyar terminológia szerinti rézkornak, ill. a korai bronzkor elejének felel meg. A keramikus neolitikum Ausztriában ezideig nem ismert.

Az I. fejezet a régi újkőkort (Altneolithikum), vagyis a szalagdiszes kerámiát (Bandkeramik) tárgyalja. Szerzője Eva Lenneis. Mindenek előtt felveti Kelet-Közép-Európa neolitizálódásának problémáit. Vagyis azt, hogy a helyi mezolitikus lakosság kulturális fejlődésének, vagy pedig egy délkelet felől bevándorolt paraszt népességnek köszönheti-e a létrejöttét? Megállapítja azonban, hogy jelenleg az ausztriai leletanyag – az általa is ismertett néhány, a növénytermelésre és állattartásra vonatkozó adatmennyiség – nem nyújt még elegendő támpontot a kérdés megoldásához. A továbbiakban a szalagdiszes kerámiának (Bandkeramik) három – idősebb vonaldiszes (ältere Linearband-, azaz Vornotenkopf-), fiatalabb vonaldiszes (jüngere Linearband-, azaz Notenkopf-) és tűzdelt szalagos (Stichband-) kerámia – szakaszát mutatja be. Felveti azonban annak a lehetőségét, hogy létezik egy, az elsőt (amelyet eddig a kutatás „legidősebb” vonaldiszes kerámiának nevezett) megelőző, primitív technika, de azért már a szalagdiszes kerámia vonásait feltűntető agyagművességgel jellemzett (12. o.) „kezdeti” szakasz is.

Ellentmondásosnak hat, fogy a tűzdelt szalagos (Stichband-) kerámia kultúráját, annak ellenére, hogy időrendi szempontból – miként az az említett táblázatból is kitétniük – a középső újkőkorkba tartozik (egyidős a kifejezett lengyeli kultúrával – 46. o.) az I. fejezetben ismerteti. Kétségtelen ugyan, hogy ez – abszolút kronológiai helyzete ellenére is – kulturálisan jobban kötődik a vonaldiszes kerámiához (Linearbandkeramik), hiszen a Sarka típus képezte

a genetikus alapját (44. o.), mégis helyesebb lett volna az időrendet betartani. Úgy is meg lehetett volna oldani, hogy ennek a szakasznak is Lenneis legyen a szerzője (lásd a badeni kultúra ismertetését).

A II. fejezetben ismerteti Christine Neubauer-Maresch a festett kerámia (Bemaltkeramik) kultúráját, azaz a lengyeli kultúra helyi (Ruttkay által morva–keletosztráknak – mährisch–östösterreichische Gruppe – MOB – nevezett) csoportját, helyesebben annak is csak az – ugyancsak Ruttkay felosztása szerinti – kezdeti, korai és középső szakaszát. (A kései szakaszt lásd alább.) Részletesen foglalkozik a kialakulásával és a kerámia alapján történő felosztásával. A fenti időrendi fogalmakat összeveti a morvaországi festett kerámiára kidolgozott Ia, Ib és IIa szakaszokkal. Tanulmányosak számunkra a minden bizonnyal kultikus jelentőségű körárkos földművekről (Kreissgrabenanlage = Rondelle) mondottak. Bár eddig nagyobb feltárás csak kettőben, kisebb pedig további hatban folyt, légi fényképezés segítségével csak magában Alsó-Ausztriában 38 vált ismeretessé (82–83. o.). Érdemes lenne nálunk is figyelmet fordítani a légi fényképek útján történő felderítésükre. Ilyeneknek ugyanis jelen kell lenniük a lengyeli kultúra hazai telep-lelőhelyein is.

A kottafejes kerámia idején veszi kezdetét egyébként a telepek erődítése.

A kései neolitikumról Ruttkay Erzsébet számol be, bevallva, hogy ez az időszak az utóbbi időig az osztrák régészeti kutatás mostohagyermeké volt. Ezért vannak több esetben kérdések, amelyekre a jelenlegi adatok alapján nem tud feleletet adni.

Az időszak első része, a fiatal újkőkorkor (Jungneolithikum – III. fejezet) megfelel a mi rézkorunknak. Ennek eleje – akárcsak a Dunántúlon, Nyugat-Szlovákiában és Morvaországban – a lengyeli kultúra végső (festetlen) szakasza. Erre a szerző az epilengyel terminust használja. De ez is két fázisra tagolható: a Wolfsbach és a Bisamberg-Oberpullendorf csoportra. Előbbi a MOG IIb, míg utóbbi a MOG IIc fázisnak felel meg (112. és 118. o.).

Az ausztriai fiatal neolitikum közepének leletanyaga a korábbiaktól eltérő: a „Trichterbecher” komplexumhoz kapcsolódik. Közelebről a baalbergi kultúra morvaországi csoportjához, amelynek kerámiájára igen jellemző a „Furchenstich” díszítés. Két csoportot különít el a szerző, amelyek valószínűleg területileg is elválnak egymástól: Észak-Alsóausztriában a „Typus Retz”, amely a morvaországi leletanyaghoz kapcsolódik és Alsó-Ausztria közepén valamint, Észak-Burgenlandban a „Typus Bajč”, amely a kisalföldihez. E csoportból származnak az első részletek: egy egyszerű huzal és egy egyszerű ékszertípus, a horgas tekercs (Hakenspirale – 136. és 142. o.).

A fiatal neolitikum végét a vizsgált területen a badeni kultúra képviseli – akárcsak hazánkban az ennek megfelelő kései rézkort. Ez itt két szakaszra osztható. Az első a boierai csoport ideje, a második a klasszikus badeni kultúrának a szerző által ossarninak nevezett csoportjáé.

A boierai csoport ausztriai leletei között igen jelentős a Jennybergen talált, szekérkas alakú edény töredéke (150., 156. o. és 17/3 kép), amely analógiája a balatonlellei (boglárlellei) és radošini példányoknak és amely újabb bizonyítéka annak, hogy a szarvasmarha igázása ebben az időben terjedhetett el.

A badeni kultúra klasszikus szakaszát Christian Mayer ismerteti, bizonyára, minthogy a híres ossarni lelőhelyen feltárt leletanyagot ő dolgozta fel részletesen. Meglepő, hogy bár a kultúra két névadó lelőhelye is a tárgyalt területen fekszik, az osztrák kutatás ezideig eléggé mellőzte a kultúra kutatását.

Bár az alfejezet címe a „klasszikus” badeni kultúra és Ruttkay a bolerázi csoporttal külön foglalkozott, Mayer utóbbival kapcsolatban ismételtsbe bocsátkozik és – igaz rövidebben – arról is megemlékezik (161–162. o.). Amellett a kerámia típusainak felsorolása nehezen egyeztethető a Ruttkay által leírtakkal.

A szerző állást foglal abban a tekintetben, hogy a badeni kultúrának legfiatalabb ausztriai szakasza – az Ossarn II. – megelőzi a kostolaci kultúrát (165. o.). Hogyan van akkor az, hogy éppen az utóbbinak a vezérlő díszítőelemét, a „saktáblamintát” mint az előbbi jellegzetességét említi.

A végső újkőkor (Endneolithikum) tulajdonképpen a Kárpát-medence bronzkorának kezdetét öleli fel. Azonban a IV. fejezetben Ruttkay annak is csak az elejével foglalkozik, minthogy a zsinórdíszes (Schnurkeramik) és harangedény kultúrát Christine Neugebauer-Maresch ugyanennek a kiadványsorozatnak egy korábbi kötetében (Johannes-Wolfgang Neugebauer: *Bronzezeit in Österreich*. Wien – St. Pölten, 1988) a bronzkor keretében (amelyhez szerintünk mindkettő közelebb is áll) már leírta. Így a jelen könyvben csak a badeni kultúrát követően fellépő Jevišovice B kultúra két szakaszát (Fazies Wachberg és Mödling-Zöbing Gruppe) és az ezt felváltó makói kultúrának (Kosihy-Čaka/Makó Gruppe) ausztriai előfordulásáról kapunk tájékoztatást. Időrendi helyzetük az asperni lelőhely alapján világosan tisztázott (187. o.). De minthogy Észak-Magyarországon a makói kultúra közvetlenül követi a badeni kultúra legfiatalabb, ózd-pilinyinek nevezett szakaszát (Salgótarján-Pécskő) a Jevišovice kultúra utóbbival, a mi legkésőbbi rézkorunkkal lehet – legalább is részben – egyidős.

Bár a Jevišovice kultúrának számos lelőhelyéről számol be az elterjedési térkép (33. kép), a kutatása még eléggé hiányos. Igen jelentősek viszont a Mödlingben, egy telepen talált rézeszközök (189. o.), amelyek a mi legkorábbi bronzkori fémleleteinkkel vannak kapcsolatban.

A Kosihy-Čaka/Makó csoporttal, azaz a makói kultúrával foglalkozik még utoljára Ruttkay. Ez azonban eléggé gyéren van Ausztriában képviselve. Vele részben egyidős az e könyvben már nem tárgyalt zsinórdíszes kerámiának egy helyi csoportja.

A IV. fejezetet egy összefoglalás zárja be. Ez azonban valójában nem csak a végső újkőkorra (Endneolithikum), hanem az egész tárgyalt időszak második felére, a késő újkőkorra (Spätneolithikum – III–IV. fejezet) vonatkozik. Ebben a szerző ismét kiáll a Thomson-féle hármas felosztás (kő-, bronz- és vaskor) mellett, kiemeli a metallurgia ausztriai elterjedésének jelentőségét, és összegzi a tárgyalt kultúrák szerepét Alsó-Ausztriában és Észak-Burgenlandban. A zsinórdíszes és a harangedény kultúrára – sajnos – ebben sem tér ki, pedig ha már ezeket is újkőkoriaknak vallotta és a jelen munka „Die Jungsteinzeit...” címet viseli, legalább egy rövid összefoglaló képet kaphatott volna az olvasó a korszak egészéről, hogy ne kelljen neki evégett egy másik könyvet is kézbe venni.

Végezetül Peter Stadler foglalja össze egy rövid fejezetben az ausztriai radiocarbon vizsgálatok eredményeit. Az adatokat egy táblázatban fel is sorolja. Ebben azonban a korai bronzkoriak (pl. az aubjetitzi kultúrához tartozók) is szerepelnek, úgy, hogy a 195 közölt adatból (a szerző ugyan 196-ot mond – 210. o.) mindössze 118 vonatkozik a munkában tárgyalt korszakra. Ezt követően grafikus ábrák foglalkoznak az egyes kultúrák kalibrált időadatival.

A könyv tartalmának ismertetése után – úgy vélem – érdemes megemlítenünk néhány, a hazai kutatás szempontjából is figyelemre méltó, illetve magyarországi vonatkozású adatot, kérdést.

Több, az idősebb vonaldíszes kerámia telepe pattintott kőeszközeinek nyersanyaga túlnyomórészt a Bakonyból származó radiolarit, a burgenlandi Neumarkton (Sopronnyék) találtaké pedig szinte kizárólag az (22. o.). A tokajvidéki obszidián viszont – ellentétben a Tiszántúllal – csak a késő kottafejes kerámia idején jelenik meg az ausztriai lelőhelyeken (76. o.).

Az állattartásban az idősebb vonaldíszes kerámia idején a kiskérődzők játszották a főszerepet, a fiatalabban viszont a szarvasmarha váltotta fel őket (13. o.). A fiatalabb vonaldíszes kerámia telepein sok csiszolt őstulok metatarsus volt található; Neugebauer-Maresch elképzelhetőnek tartja, hogy a bőr- vagy szőrmefeldolgozás eszközei voltak (78. o.). (Nagy számban voltak ilyenek találhatóak a rézkori Hunyadi halmi kultúra Tiszalúc-sarkadi telepén). Ennek ellenére az őstulokot nem találjuk meg az ebben az időben vadászott állatok felsorolásában (92. o.).

Érdekes jelenség, hogy a vonaldíszes kerámia telepein a tűzhelyek egy része a gödrök falába, az eleven löszbe lett bevájva (30. o.). Ugyancsak figyelemre méltó az asperni telepen feltárt, 4,60 m mélységű és fa boronaszerkezettel bélelt kút (32. o.).

Neugebauer-Maresch felhívja a figyelmet arra, hogy a lengyeli kultúra kezdetére keltezhető friebritzi déli telep körárkos földművében feltárt nyolc sír közül négyben a tarlócsont, illetve a homlok mellett egy-egy „mikrolit”, azaz pattintott kőeszköz (talán kis penge?) volt található (94. o.). Ez a jelentős korkülönbség ellenére önkéntelenül a hazai bodrogkeresztúri kultúrában tapasztalható azon temetkezési szokást juttatja eszünkbe, hogy a férfi sírok háromnegyedében egy kőkest helyeztek el a koponya közvetlen közelébe.

Az ausztriai fiatal újkőkor (Jungneolithikum) és a magyarországi rézkor időrendi összevetése szempontjából jelentős, hogy a Bisamberg-oberpullendorfi csoport kerámiájában gyakoriak a nagyfülű bögrék (korábban jordansmühlinek nevezettek) (4. kép 1., 12., 5. kép 4.). Ezek hasonmásai a bodrogkeresztúri kultúra A szakaszára, de még inkább az azt megelőző átmeneti szakaszra jellemzőek (Tiszavalk-Tetes).

A korongos fülek (Scheibenhenkel) korhatározó jelentőségét – egy horizontot képező voltát – Ruttkay már korábban felismerte. Itt is több ízben említi őket (132, 137, 144. o.). Rajtuk keresztül utal a morvaországi és ausztriai baalbergi csoportnak a Kárpát-medence keleti felében honos Hunyadi halmi kultúrával való egyidejűségére, amely a fültípus melegágya. Nem tudok azonban egyetérteni azon véleményével, hogy a korongos fülek elterjedése kapcsolatban lenne a metallurgia térhódításával (144. o.). A nagy réz-

eszközök (balták, csákányok) megjelenése jóval megelőzi ezen fülek divatba jöttét (Tibava, Magyarhomorog). Még inkább összefüggésbe lehetne hozni a fentebb említett nagyfülű bögrék elterjedésével, amelyek szülőházaja ugyancsak keletre fekszik Ausztriától, és amelyek – amint láttuk – ugyancsak megjelennek a vizsgált területen és annak északi szomszédságában (pl. a jordansmühli kultúrában). Helyesebb lett volna tehát – szerintem – az ellentett élű rézcsákányokat, nyéllyukas baltákat, már a Bisamberg-oberpullendorfi csoport keretében megemlíteni. Akárcsak magát a stollhofi leletet és a stollhofi típusú aranykorongokat is. Ha a Dunántúlon – ahonnan a legtöbbjük származik – korhatározó leletek társaságában eddig még nem is jöttek elő, a progari csüngő kétségtelenül szoros kapcsolatokról tanúskodik a bodrogheresztúri kultúrában (annak is a korai szakaszában) fellépő korongos csüngőkkel (Hencida).

A könyv abszolút pozitív oldala, hogy mindezt a szerzők szabatosan, érthetően adják az olvasó elé. Különösen olvasmányos Lenneis szövege, míg egy problémának utánanézni, a következőket betartott tematikai tagolás következtében legkönnyebben Ruttkay fejezeteiben lehet. De amint azt már bevezetőleg is mondtam, a fejezetek között látszatra megnyilvánuló különbségek nem bontják meg a munka egységét. Ha, akkor még leginkább Mayer sorai járnak külön utakon. Külön hangsúlyoznom kell, hogy a szerzők igen nagy érdeme, miszerint a mondanivalójukat röviden fogalmazták meg, viszont az minden lényeges kérdésre kiterjedt. A szövegben felemlített leletanyag zömét, összesen 79 igen esztétikus ábrán szemléltetik. (Minden harmadik oldal ábra!) Talán Mayer fukarkodott kissé az illusztrációkkal.

Ugyancsak pozitív oldala a tanulmányoknak az, hogy a kérdéses terület leleteit nem izoláltan vizsgálták, kitekintettek a szomszédos vidékekre is (a szomszédos szakirodalomra való bőszes hivatkozással). Leggyakrabban Morvaország felé, amely vidékkel Alsó-Ausztria a tárgyalt időszakban kulturális tekintetben huzamosan kapcsolódott. Viszont dél felé mutató kapcsolatokról nemigen esik szó. Ilyenek talán nem is voltak?

Az egyes szerzők az általuk feldolgozott anyag irodalmát külön-külön adják meg. E jegyzékek terjedelme lenyűgözően nagy. Kiváló segítséget nyújtottak ezzel mindazoknak, akik valamilyen részletkérdés felől tüzetesen óhajtanak tájékozódni.

Legyen szabad azonban néhány részletre vonatkozó megjegyzést is megtenni. Némileg zavarólag hat az, hogy az időrendi táblázatban (10. o.) és a szövegekben kalibrált időadatok szerepelnek, ugyanakkor a Stadler által közölt jegyzékben kalibrálatlanok (215–219. o.). Viszont a korai újkőkort illetően az említett táblázat és Lenneis adatai nem teljesen egyezők. A vonaldiszes kerámia kezdetét az előbbi 5,600-ra, a végét 4,900-ra teszi, az utóbbiban azonban 5,480, ill. 4,750 olvasható (16, ill. 27. o.). Neugebauer-Maresch szerint a lengyeli kultúra 4,800 és 4,700 között alakult ki (57. o.), viszont később – Stadlerre hivatkozva – 4,900-at ír (80. o.).

A tűzdelt szalagos (Stichband) kerámia frauenhofi telepének kiterjedése csak 1690, vagy köralak esetén 2375 m²!

Bár a szerkesztő szerint a mű értékét nem csökkenti az, hogy a szerzők között nem alakult ki teljes homogenitás, mégis egy kézikönyvszerű munka tartalmát illetően ez több esetben előnyös lett volna. Az olvasó ugyanis végered-

ményben nem tudja eldönteni, hogy a wetzlensdorfi ház (42/1 kép) a lengyeli kultúra korai – Ib – szakaszába tartozik-e (90. o., 30. kép), vagy pedig a kései IIb-be, ami egyébként már a végső újkőkör, a Wolfsbachi csoport ideje (112. o.).

Ruttkaynak egy, a maueri neolitikus kőbányát ismertető cikkére való hivatkozással említi Mayer, miszerint régóta ismert tény, hogy a bányában folyt kitermelés a badeni kultúra idején (172. o.). Amennyiben a kultúra ausztriai lelőhelyein, így az Ossamban talált köleletek nyersanyaga innen származó radiolarit, úgy ez a megállapítás helytálló. Azonban a fent említett hivatkozás félreértésen alapulhat, ugyanis Ruttkay a badeni kultúrát a kérdéses tanulmányában egy szóval sem említi.

Az egyes kultúrák elterjedésének szemléltetése terén mutatkozó eltérések, azaz, hogy a térképek nem egységesek, hogy azokon a korai újkőkör esetében csak a szövegben említett lelőhelyek vannak feltüntetve (a lelőhelyek nagy számára való tekintettel) egyáltalában nem zavaróak, azt azonban kifogásolhatjuk, hogy a klasszikus badeni kultúráról sem térkép, sem lelőhelyjegyzék nincsen.

Szerkesztői következetlenség, hogy a IV. fejezet (Endneolithikum) alfejezeteinek számozása – ellentétben a többiétől – nem 1-gyel, hanem mintegy a III. fejezet (Jungneolithikum) folytatásaként 7-tel indul. Pedig 7. és 8. számú alfejezet az utóbbiban is van (176. o.). Azt pedig semmi sem tudja indokolni, hogy a második rész (Spätneolithikum) ábráinak számozása előről kezdődik (nehezíti a rájuk való hivatkozást). És miért vannak Stadler sorai a IV. fejezet 13. alfejezeteként besorolva, amikor azok a könyvben tárgyalt összes időszakkal kapcsolatosak?

Bár a könyv nem terjedelmes, mégis hosszasan foglalkoztam vele. Tettem ezt pedig azért, mert nyomatékosan fel óhajtottam hívni rá az őskorral foglalkozó szakemberek és érdeklődők figyelmét. Egyrészt mert az kiváló lehetőséget nyújt megismerni egy hazánkkal szomszédos terület őskorának egy szakaszát. Másrészt, hogy a hazai kutatás is megszívlelje, nálunk is szükséges lenne hasonló jellegű kiadványokkal ismertetni a kutatásaink eredményeit. Ilyenekkel pótolni lehetne az évtizedekkel ezelőtt betervezett, de meg nem született kézikönyveket.

Köszönet az ausztriai kollégáknak e kiválóan sikerült munkáért!

Patay Pál

Němejcová-Pavúková, V.: Svodín. Band I. Zwei Kreisgrabenanlagen der Lengyel-Kultur. *Studia Archaeologica et Mediaevalia*. II. (Bratislava, 1995.) 220 p., 28 fényképes tábla, 3 térképmelléklet

Hála az utóbbi évtizedekben végzett nagyobb területen feltáró ásatásoknak, nem kevésbé a légi fényképes régészetnek, közismert, hogy a késő neolitikus (az osztrák-német terminológia szerinti középső neolitikus), lengyeli kultúra telepének (vagy telepei egy részének) jellegzetes alkotóeleme egy körárkos sáncrendszer – Kreisgrabenanlage, Rondelle. (Egyet kell értenem G. Trnkával, aki elutasítja a „Rondelle” terminus alkalmazását e művekre.) Ilyent tárt fel a szerző a Szlovák Tudományos Akadémia nyitrai Régé-

szeti Intézete részéről Svodínban (Szlovákia – hajdan Szölgyén, Esztergom megye), a Busahegy nevű teraszon, a lengyeli kultúrának egy nagy kiterjedésű telepén.

Mielőtt azonban rátérnénk a mű ismertetésére, köszönetet kell adoznunk Svogyin (Szölgyén) község önkormányzatának, különösen Nágel Dezső polgármester úrnak azért a példamutató (erkölcsi mértéket megütő) anyagi támogatásért, amellyel – felismerve az ásátás eredményeinek nemzetközi jelentőségét –, gondoskodott az ismertetés szövegének német nyelvre történő lefordítása, valamint a könyv ki nyomtatása minden költségének fedezéséről.

Jelen munkában nem az egész ásátás eredményeit ismerteti Nêmejcová-Pavúková, a szlovák újkőkor- és rézkorkutatás elismert, sajnos nemrég elhunyt kutatója, egyedül a felkutatott két, nem egykorú, de azonos területen létesített földműről számol be. Természetesen megemlékezik az 1971–1983 években elvégzett nagyszabású ásátás előzményeiről, valamint összegzi nagy vonásokban a munka vég-eredményét is, de részletekbe még a lengyeli kultúra egyéb objektumait és a telep területén talált sírjait illetően sem bocsátkozik. Annál behatóbban foglalkozik azonban a két körárkos sáncrendszerrel.

Ezt megelőzően azonban ismerteti a lelőhely topográfiai és talajtani viszonyait, az ásátás történetét, felsorolja, mely korszakok hagyatéka volt a lelőhelyen található, megemlékezik a feltárás módszeréről (technológiájáról), majd érint terminológiai kérdéseket is. A feltárás módszerével kapcsolatban meg kell említenünk, hogy az római számmal jelzett szelvényekre (Schnitt), ezen belül betűvel ellátott szektorokra tagolva történt. Ezekre a sáncrendszereket tárgyaló szövegben unos-untalan hivatkozik, azonban, minthogy szelvénybeosztást feltűntető térkép nincs a könyvhöz mellékelve, némileg feleslegesen. Ezek emlegetése nem segíti az olvasót az objektumok lokalizálásában.

Igen sajnálhatjuk, hogy mindkét körsáncrendszernek csak a felét lehetett feltárni, ugyanis a keleti felük egy szőlő területére esett. A légi fényképek és magnetometrikus felmérések alapján azonban a sáncok megfigyelhetők voltak a feltáratlan területen is, sőt az utóbbi eljárással megközelítőleg be is voltak mérhetők. (Kár, hogy a magnetométeres felmérésről nincs térkép, és ezekről csak J. Tírpáknak, az Archeologické rozhledy 1977. évi kötetében, a 94. oldalon közölt vázlata tájékoztat.

Munkájában a szerző több ízben is meggyőzően bizonyítja be, hogy a két körsánc nem egyidős és egymástól független. Éppen ezért külön is tárgyalja azokat. Mindkettő esetében tüzetesen leírja a felépítésüket, mind a sánc-, mind a paliszádárkok alakját, a mű és bejáratának méreteit, utóbbiak tájolását. Rajzosan is bemutatja a sáncárkok kitöltésének metszeteit. Foglalkozik a földmű területén talált cölöplyukakkal, sírokkal. majd mind ezen jelenségek, mind pedig a sáncárkokban talált és itt aprólékosan felsorolt leletek (kerámia) alapján a földműveknek a lengyeli kultúra telepén belül elfoglalt időrendi helyzetét taglalja.

Többször is megemlíti Nêmejcová-Pavúková, hogy a 2. ábraként közölt légi fénykép a lelőhelynek jelenleg szőlőművelés alatt álló, tehát ásátás végett hozzáférhetetlen részen sejteti egy harmadik – területileg elkülönülő – körsánc nyomát is. Sajnáljuk, hogy ez a kérdés nyitva maradt, holott egy körárok léte vagy nemléte talajfúrással a szőlő károsodása nélkül kevés munkával is eldönthető lett volna.

A munka kiértékelő részében Nêmejcová-Pavúková áttekintést nyújt a körsáncrendszerek kutatásának jelenlegi állásáról, majd a két szölgyéni művet összeveti a másutt – elsősorban Szlovákiában, Ausztriában és Morvaországban – eddig megvizsgáltakkal. De bármennyire igyekszik köztük szerkezetüket illetően analógokat találni, arra a megállapításra konkludál, hogy a körsáncrendszerek építése során sem a méreteket, sem a kör- és paliszádárkok, a bejáratok számát és tájolását és kialakítását illetően az építők nem követtek szabványokat, sőt, a különböző méreteknél korhátározó jellegük sincs.

Ha a körsáncrendszereket nem is szabványok alapján alakították ki, a szerző megállapítja, hogy egy-egy mű megépítése előzetes koncepció alapján történt. A belső tér nagyságának meghatározása után kijelölték a bejáratok helyét, ennek figyelembe vételével létre hozták a töltés fa vázát és csak ez után kezdték meg a körárok (körárkok) ásását, amit – ha a töltés számára szükséges földmennyiséget már kitermelték – nem is ástak ki mindenütt teljes szélességben és mélységben.

Ami a körsáncok rendeltetését illeti, a szerző elveti a csillagászati vonatkozású feltételezéseket. Nem tartja valószínűnek, hogy kultikus helyek lettek volna, minthogy az eddigi feltárások során sehol sem találtak a területükön szertartások lebonyolítására utaló tárgyakat, jelenségeket. Kétkedéssel fogadja – bár nem zárja ki teljesen – a védelmi, mentsvár (refugium) szerepüket. Legvalószínűbbnek véli, hogy közösségi gyülekező, összejöveteli helyek voltak. Ezzel alapján véve egyet is érthetünk, mindamellett kétségtelen, hogy a monumentális árok és sánclelésítmény a maga szűk bejárataival – amit a szerző kihangsúlyozottan emleget – meggátolni volt hivatott illetékteleneknek a mű belsejébe való behatolását. Hogy ezek magának a közösségnek nő és gyermek tagjai voltak-e, vagy idegen ellenség, kérdéses. Mindenesetre a földművek az általuk körülzárt teret nemcsak vizuálisan zárták el az őket körülvevő telep hétköznapi életétől.

A szerző mind pozitív, mind negatív érveket sorol fel az-azal kapcsolatban, hogy a körárkokon belül, a velük párhuzamosan futó paliszádok köze ki volt-e töltve földdel, vagy sem. Azaz a körárkokon belül volt-e egy oszlopvázazás töltés? Véleményünk szerint nem kétséges, hogy volt. Különb-
ben hol halmozták volna fel a körárkokból kitermelt több száz köbméter földet? Amellett a légi fényképen a körárkok helyét jelző sötét sávon belül látható, a környezetnél lényegesen világosabb körsáv jól jelzi az egykori töltés helyét. Utóbbi annak következtében jött létre, hogy itt a mai feltalaj erősen keveredett az egykor az árkokból kitermelt és ide felhalmozott altalajbéli lösszel.

A szerző maga is érzi, hogy a szölgyéni körsáncrendszerekkel kapcsolatban – de általában a körsáncrendszerek összességével kapcsolatban is – még több kérdés vethető fel, amelyek nyitva maradnak. Ilyen kérdés például az, hogy mi volt a nagyobbik mű árkai kampós végződésének a rendeltetése? Vagy mi volt az oka annak, hogy a kisebbik (korábbi) egyárkos sáncot felszámolták és ugyanazon a helyen egy nagyobb, kétárkosat létesítettek? Mi történt a korábbi mű oszlopvázazás töltésével, az oszlopvázazással és annak közét kitöltő földdel?

Ha maradtak is nyitott kérdések, a gondos ásátásért, de még inkább ezért az újkőkor egy különleges (ha nem is

egyedülálló) emlékének szerfölött tűzetes és messzire kitekintő ismertetéséért mi is őszinte hálával tartozunk Viera Němejcová-Pavůkovának. Hiszen a lengyeli kultúra kutatása és az itt felvetett problémák megoldása a magyar régészetnek is feladatát képezi. A szolgálói ásatás tapasztalatai és eredményei pedig ebben számunkra is nagy segítséget jelentenek.

Megköszönjük tehát a szerzőnek a mi kutatásaink számára is igen jelentős eredmények mélyreható ismertetését, egyidejűleg – idő előtti elhunytából kifolyólag – megköszönjük a mintegy negyvenéves munkásságát, amellyel a Kárpát-medence újkőkorszakának és rézkorszakának kutatását sikeresen előmozdította.

Legyen jelen írásunk őszinte búcsúszavunk is!

Patay Pál

Rakob, F. (szerk.): *Karthago I. Die deutschen Ausgrabungen in Karthago*, Mainz am Rhein, Ph. von Zabern 1991, XIX, 279 o., 52 ábra, 70 t.; mellékletként IV, 21 o., 41 térkép

Az 1970-es évek elejére a függetlenség elnyerése (1956) után gyors fejlődésnek indult, rohamosan terjeszkedő tunéziai főváros, Tunisz lakónegyedei elnyeléssel fenyegették a húsz kilométernyire északnyugatra fekvő ókori metropolis, Karthago romjait. Nem lehetett kitérni a kérdés elől: a múlt – nem a nemzeti, hanem az Európát és mediterrán környezetét egymással összekötő közös kultúra – emlékeinek van-e akkor hatóerejük, hogy mértéket szabjanak a jelen diadalmas, akkor még általában problémátlanul tekintett fejlődésének. Az egyik lehetséges és hozzánk legközelebbi választ Aquincum nagy részének elpusztítása példázza vasbetonba öntött romjaival, a Flórián-téri aluljárókat ékesítő műanyag oltár-másolatokkal, a fölrobbantott „tetrapylon” helyére épített áruházzal kárpótlásul elhelyezett fényképes tablókkal.

Másutt éppen máshogyan történt. Karthagóban a felelős tunéziai hatóságok nem csupán elsőbbséget adtak a régészetnek, de az UNESCO segítségével nemzetközi mentőtervet dolgoztak ki. Egy-egy beépítésre váró földdarabot egy-egy ország kutatóinak gondjaira bíztak. Bulgária, Dánia, Franciaország, Kanada, Lengyelország, Nagy-Britannia, az NSZK, Svédország és az USA vesz részt Karthago feltárásában = megmentésében, ami így a nemzetközi tudományos összefogás jelképe (s ritka példája) lett. Nagyjából ugyanabban a fényes időszakban indult el a klasszika archaeológiának az egész világot átfogó, a közeljövőben beteljesedő monumentális vállalkozása, a klasszikus mitológia ikonográfiai lexikona (LIMC).

A Karthago I az 1974 és 1980 közötti, Friedrich Rakob vezette német feltárások sorozatának nyitó darabja: az ásatás ismertetése, a legfőbb eredmények összefoglalása. A leletek rendszeres bemutatására és értékelésére a következő kötetekben kerül majd sor. A feltárt terület egy az arab hódítás óta egészen e század közepéig beépítetlenül hagyott, 8000 m²-nyi négyyszög a tengerparton (egy mai villanegyedben, az ókori hadikikötőtől Északra, a Byrsa-domb előterében), ahol főleg a pun város V–II. századi házait, va-

lamint a helyén Augustus parancsára épített római colonia épületeit lehetett tanulmányozni (Karthagóban van egy másik, 1984-ben kezdett és ma is folyó német ásatás is, H. G. Niemeyer irányításával; ez főleg az ókori metropolis archaikus korszakát kutatja). Éppen ez a tény adja ezeknek a feltárásoknak egyik jelentőségét: az UNESCO vállalkozását megelőzően ismeretlen volt a város szerkezete, hiszen a század első felének francia ásatásai a vallási központra (tophet), illetve az akropolisra (Byrsa) összpontosultak.

A könyv – amennyire ez egy kívülálló számára megítélhető – egy mintaszerűen elvégzett feltárás mintaszerű publikációja. Törzsanyaga (a IV–VIII. fejezet) az ásatási terület egyes egységeit írja le, házról házra, helyiségről helyiségre, rétegről rétegre. E gépiesen pontos, teljesen szikár résznek a fontossága rögtön nyilvánvaló mindenki számára, aki töltött már hiábavaló órákat valamely klasszikus ásatás monumentális publikációja fölött azzal, hogy kihüvelykezze, mi is volt ott valójában. A Karthago I-ben újra fölépül mindaz, ami a régészeket a szelvényekben fogadta. A félezernél is több ábra majd mindegyike ásatási felvétel, vagy értelmező metszet, alaprajz. S hogy a szerzők fegyelmeztsége távolról sem a fantázia hiánya, jól mutatja pl. a legnagyobb feltárt pun ház egyik helyiségében feltárt fedett gödör értelmezésére tett, a jelenségeket nyomozói pontossággal értékelő és példás óvatossággal megfogalmazott feltevés (szent kígyók őrzésére szolgált volna? – 20–22). A szerzők – szerencsére – lemondtak a leletek végtelen hosszú felsorolásáról. Ehelyett a legtöbbször „csupán” egyetlen mondat szerepel: mikorra keltezik az adott réteget a benne talált töredékek. Az egyes fejezetek végén mindenestre szerepel egy lakonikus, megint csak rétegről rétegre haladó kerámia-leltár is, néhány kiválasztott, jellemzőnek ítélt helyiség leleteivel (a kiválasztás esetenkénti szempontjaira I. VIII, 2. j.; 111, 23. j.). Egy-egy ásatási színhely ismertetése végén szinoptikus táblázat foglalja össze a feltárt házak történetének fő időrendi és rétegtani adatait.

A feltárás eredményei közül kiemelkedik az a megállapítás, hogy a mai város szabályos insulákból álló utcarendszere a római coloniát folytatja, ez pedig a teljesen elpusztított és másfél évszázadon át lakatlanul hagyott, halálos ellenség Karthagót. Az a Róma tehát, amelyik a harmadik pun háborúval az ókor egyik legfeketebb paradigmáját írta meg, amikor *tot iam labentibus annis* odaküldte telepeseit, természetes módon a régi város örökösének tekintette magát. A régi nevét megőrző új város megtervezésénél nem azt a napjainkban és térségünkben annyira jelenlévő megoldást választotta, amelynek jelképe a házat – templomot – temetőt ferdeszögben elnyelő lakótelep. A gondos ásatási megfigyelések nyomán így rekonstruálták a colonia felépítésének folyamatát: a telepések átválogatták Karthago pusztulási rétegét, a cserepeken kívül szinte csak összetört vályog- és padlódarabokat hagyva benne; lerombolták a még álló falakat; kitermelték a köveket, széthasogatták a hatalmas városfal tömbjeit; az új falakat olykor a régieknél is mélyebbre és szélesebbre alapozták, az alapot az építési szintnél jóval magasabbra emelték; ezután ennek szintjéig föltöltötték a régi törmelékkel a területet, majd folytatták a falak fölhúzását. (I. 56–57; 112). Karthago fejlett ciszterna-rendszerét is átvették, csupán új habarcsréteggel kenték ki a tározókat; némelyik a késő ókorig használatban maradt (129).

Magyarország kimaradt ebből a vállalkozásból. Kétszer nyílt esély a részvételre, amelynek lehetséges távlatait aligha kell kifejteni. Az első a hetvenes, a második a kilencvenes évek elején. Mindkettő túl triviális történet ahhoz, hogy ehelyütt többet legyen érdemes mondani róla: nálunk történelmileg így alakult.

Nagy Árpád Miklós

Römer-Martijnse, E.: Römerzeitliche Bleietiketten aus Kalsdorf, Steiermark. Wien, 1990. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. 280 o., 29 tábla

A szerző, aki a feliratos ólomtáblácskák ismert szakértője, egy Graz környéki lelet anyagát adja közre nyelvi és tartalmi értelmezéssel, valamint kommentárral. A lelet talajmunkálatok során, véletlenül jött napvilágra 1979-ben, nem messze más kelet-noricumi feltárásoktól. A 201 ólomtáblácska, amely alkotja (nagyságuk kb. 10×20 és 20×30 mm között van), összefüggő együttes: nemcsak materiális megjelenésük hasonló, hanem a rájuk karcolt „szöveg” is. 131 táblácska visel feliratot, amely általában egy-két névből, rendszerint a hátoldalon megjelenő, rövidítésszerű betűsorokból és esetleg számokból áll. A táblákba vágott kerek lyukak és a szöveganyag egyaránt arra engednek következtetni, hogy „címkékről” van szó, amelyeket megkülönböztetendő tárgyakra erősítettek. Pontosabb hipotézist tesz lehetővé, hogy a feliratokon többször előfordul a *fullo* ’kallózó, ványoló’ mesterségnév: a dokumentumok így a gyapjűfeldolgozás technikájával és a gyapjúkereskedelemmel hozhatók összefüggésbe. Funkciójukat tekintve az „etikettek” emlékeztetnek a sisciai árucímke-leletre; az analógiára és Mócsy ismert feldolgozására¹ a szerző többször hivatkozik.

Mivel az egyik táblácskán olvasható *sulpur* szó utalhat a gyapjú kénes kezelésére, a szerző – részben járt úton haladva – ugyanazon tevékenységi körön belül keresi az említett rövidítés értelmezését: PVR = *purpur*; CAS = *casula* ’köpeny’. E plauzibilis feltételezéseknél problematikusabb a LEVO betűsor összekapcsolása a *levis* ’sima’, *levare* ’kisimítani’ szócsaládjával (az értelmező szerint a gyapjúnak fényes felületet kölcsönző végső préselés műveletéről lehetne szó). Alakilag és szemantikailag egyaránt érdekes RVC (rövidítés?) és RVNCVM betűsorok gyakori előfordulása: tartozhatnak-e a *runcare* ’felásni, gyomlálni’, ill. a kései latinból ismert *runco* ’gyomlálókapa’ családjához, tekintettel a gyapjú egyenetlenségeit „kigyomláló”, „legyaluló” munkafolyamatra? A szerző kétségkívül koherens elképzelései szerint a táblácskák – sokszor töredékesen fennmaradt – rövidítései a kallózók munkájára, munkájuk termékeire, valamint a számadatok esetében súly-, méret-, bér- és áradatokra vonatkoznak (e kérdéskörrel I. a „Die Rückseiten” című alfejezetet, 216–219. oldal, a hozzátartozó gondos áttekintő táblázattal, 223–225.).

E tematikából kiindulva a szerző szükségesnek vélte, hogy összegyűjtse és ismertesse a gyapjűfeldolgozás római technikájára és latin terminológiájára vonatkozó adatokat.

Körültekintő leírást tár elénk gazdag forrásanyagból (elsősorban az idősebb Pliniusból) merítve; külön kitér a Pompeii-ben kiástott műhelyekre és a kallózókat összefogó egyesületekre, nem feledve az összehasonlítást a modern technikákkal (mindezekről I. 235–226). A képanyag egy része is e fejezetekhez tartozik.

A feliratkiadást kísérő kommentár másik központi kérdése természetesen a névanyag. Általában egyetlen, nominativusban vagy esetleg dativusban álló nevet találunk a táblácskákon; genitivus esetén az apa neve jöhet számításba, ill. a rabszolga gazdájaé (vö. 214). Császári név és cognomen kombinációja négy esetben fordul elő. (pl. *Cl[audius] Sinus* no. 15, *Aur[elius] Summus* no. 22): itt tehát római polgárjogot elnyert helyi lakosokról van szó, mint ahogy helyi lakosokra utalnak az egyetlen elemből álló nevek is. Köztük a szerző – elsősorban Mócsy *Nomenclatorára*² támaszkodva – számos nevet azonosít provinciális-ként, ill. egy részüket bizonyíthatóan kelta eredetűnek tartja (ilyen pl. a *Counertus* no. 43, 84, esetleg 95). A nevek vonatkozó kommentárban megtalálható a máshol még nem dokumentált nevek listája (222), pl. *Aureata* no. 17, *Leralis* no. 71; ugyanakkor egyes nevek olvasata bizonytalan (*Destur* vagy *Clestur* no. 31; *Lexnius* vagy *Lexinus* no. 110). Hogy kik lehettek a nevek viselői, arra a szerző külön nem tér ki, célzásaiból azonban kitűnik, hogy részben magukra a mesteremberekre, részben ügyfelekre gondol (214–5). Hogy az egész szöveganyag valamilyen módon munkafolyamatokkal (és esetleg a hozzájuk kötődő kereskedelmi ügyletekkel) van kapcsolatban, azt mindenesetre alátámaszthatják az olyan szövegdarabok is, mint *Iustus fullo* no. 5, *Titus fullo* no. 24. *Aprio fullo* no. 29 stb., gyakran a fentebb idézett rövidítésszerű betűsoroktól kísérve. Egy-két személy neve két táblácskán is előfordul (világosan ez a helyzet pl. *Aurio Cupiti* esetében: no. 2. és no. 36), az egész populáció viszont, mint láttuk, nehezen azonosítható és alig tagolható (az ismert neveket tekintve a férfiak száma a nők meghaladja).

A táblácskák datálása ilyen körülmények között maga is bizonytalan; legjobb fogódzó a paleográfia lehet a nagyjából egységes írástípus miatt, amelyet a szerző „Capitalis Cursiva”-ként határoz meg (227), és hasonló írással készült dokumentumok alapján az i. sz. I–III. századra datál. A felvett császári nevek is ezt támasztják alá, bár elvileg nem csupán egyetlen császárhoz kötődhetnek (215).

Feltűnő nyelvi jellegzetességgel a szöveganyagban nem találkozunk, de nem jellemző az abszolút normahűség sem, azaz a császárkori népi latin hangfejlődések világos képe gyakran leolvasható. A szerző által közölt összeállításból (213–214) is kitűnik, hogy a legbanálisabb „helyesírási hibák” közül megjelennek itt az *ae* helyett álló *E* (PRESENTIA no. 112), az *ns* csoportból egyszerűsödött *S* (CESORINVUS no. 25, LIBES no. 76) vagy az *au*-t felváltó *O* (GLOSTRARI = *claustrarii* no. 20). A *libes* típussal a szerző összefüggésbe hozza a fentebb említett RVC rövidítést, amely valamiképpen a *runcare* családjához kapcsolódik, s ez meg is felelne a kései latin nyíltszótagos törekvéseinek, de maga a konkrét jelenség egyelőre túlságosan elszigetelt

¹ Mócsy A., Ólom árucímkek Sisciből. FolArch 8 (1956), 97–.

² A. Mócsy et al.: *Nomenclator provinciarum Europae Latinae*, Budapest, 1983.

(I. erről 214 és 216). Az imént jelzett GLOSTRARI írásmódon túl több esetben találkozunk G betűvel C helyett (GAPRAE no. 18, AGGIO no. 51), ami mindenképpen felkelti figyelmünket, de kockázatos volna azonnal hangváltásra gondolnunk, tekintettel az írásképek hasonlóságára és a táblácskák legtöbbször viharvert materiális állapotára. Mindamellet ellenérv lehetne SECVNTVS (= *Secundus* no. 70), a közölt ábrázoláson is világosan kivehető NT ligatúrával: mégis a zöngé-oppozíció zavarával állnánk szemben? A feliratokról ismert jellegzetes hangjelölések közül idézzük végül a hosszú mássalhangzó gyakori jelöletlenségét: az összeállításban közölt NIGELIO (= *Nigellio* no. 6), ACEPTIANVS (= *Acceptianus* no. 14) típusú név-írásmódot, valamint a FVLO (= *fullo*) formát (no. 81). Bár a degemináció a birodalom felírataiban mindenütt kurrens jelenség, kétségtelen, hogy különbözőképpen megítélendő jelenségcsoportokkal állunk szemben. Itt csak arra utalok, hogy a megszokott szókinszen gyakran kívül álló, sokszor idegen eredetű személynevekben a mássalhangzók mennyiségi oppozíciója viszonylag könnyen eltűnhetett, ill. helyesírási hibát is könnyebb volt elkövetni; másrészt az *Aceptianus* típus beleillik a „mamilla-törvény” által körülírt korai latin hangváltozásba, a hangsúly előtt szokásos degeminációba. Mindamellet e noricum táblácskák is tanúskodnak arról, hogy a klasszikus latin mássalhangzókvantitást e korszakban valami már kikezdte. – A szerző összeállítását egészítsük ki még a paenultima magánhangzó-ingadozását illusztráló SEPTVMVS írásmóddal (no. 34).

A rendkívül gondosan megírt műben igazítsunk helyre néhány apró elírást. A 214. oldalon a no. 98-ra „Nominativ und Dativ”-ként nem lehet hivatkozni: a szerző olvasata szerinti *Aelio* és *Massae* egyaránt dativusok. A 221. oldalon a nevek listájában *Attius* és *Attus* szerepeltetése egymás mellett félrevezető: valójában egyetlen névről van szó, amely a 37. sz. táblácskán szerepel, olvasata a szerző szerint ATTVS vagy ATIVS (= *Attius*). Végül a 237. oldalon két helyreigazított terminus: *texere*, *detexere*.

A 219. oldalon Elizabeth Römer-Martijnse a táblácskák összességéből és különösen latinságukból és névanyagukból arra következtet, hogy Noricumban az adott korszakban már jelentős romanizáció történt. Kétségtelenül ismert tényről van szó, amelyet azonban váratlanul és sokoldalúan erősít meg ez a mintaszerű feldolgozás.

Kiss Sándor

Pilet, C. et alii, La nécropole de Saint-Martin-de-Fontenay (Calvados). Recherches sur le peuplement de la plaine de Caen du ve s. avant J.-C. au VIIe s. après J.-C. Paris 1994. 54e supplément a Gallia. 550 oldal, 139 szöveg közötti ábra, 128 tábla.

A szomszéd rétje mindig zöldebb, hát még a szomszéd szomszédjának rétje... Van, ahol ugyanis sikerült 1946 és 1994 között, mint Gallia Supplement sorozatának 54, vagy ha nem a konkrét számozást számítjuk, akkor ennél még 10 kötetet többet kiadni. És ugyanott – talán a jobban szervezett kutatásnak(?) vagy egy jól szervező kutatónak(?), C. Piletnek köszönhetően – sikerült egy tíz főből álló munka-

közösséget (geomorfológust, régészt, antropológust, történészt, általános orvost, numizmatikust, fogászt) egy kötet-hez mozgósítani.

A C. Pilet által írt és szerkesztett kötet az V–VII. századi Saint-Martin-de-Fontenay-i temető komplex feldolgozását tartalmazza.

Érdekes, s tegyük hozzá: nemcsak érdekes, hanem kövésre méltó is a kötet szerkezete: az összesen 21 tanulmány – beleértve a 120 szöveg közötti ábrát is – a 31–167. oldalon, tehát összesen 136 nyomtatott oldalt kitevő I. részben nyert elhelyezést. Ezzel a szerkezettel az olvasó rövid áttekintést kap az eredményekről. Mindazt az adatot, ami a mondandót alátámasztja, a 128 rajzos és fotótáblát tartalmazó II. részben és a 876 sírleírást is magába foglaló 178 oldalt (pp. 299–477), valamint a 25 dokumentációs fejezetet a III. – tulajdonképpen i adattári – részben (pp. 478–550) találni meg.

A munka I. részében kerül sor az ásatás történetének ismertetésére, a helynévi adatok felsorolására és a terület geológiai viszonyainak bemutatására. Itt kell megjegyezni, hogy a település első említése (846: *Fontanetum in pago Baiocassio*), korai volta ellenére sem párhuzamosítható a tárgyalt temetővel.

A temető helyén néhány minimális római kor előtti, ill. kisebb kora- és késő római kori sírcsoport létesítése után az V. századtól öt sírcsoporttal indul meg a meroving-kori temető betelepítése. Ennek a temetőnek a kiteljesedése – a sírszámok alapján – a VI. és VII. századra esik. A munka a komplex szemlélet szellemében készült, így a temető valamennyi korszakában egységes szempontok szerint ismétlődnek újra meg újra a régészeti – embertani – demográfiai – történeti értékelések.

A kárpát-medencei konkrét régészeti kutatás szempontjából az V. sz. I. felének van külön jelentősége, mert a késő római kori *litus saxionicum* védelmére olyan 'barbár' katonaságot mozgósítottak, amelynek katonái és családtagjaik részben a Duna-vidékről, részben Kelet-Európából származtak. Így a Saint-Martin-de-Fontenay-i temetőt és környékének emléanyagát (többek között a kötetben újra közölt Airan-i sírt) nemcsak a Normandia V–VII. századi általános helyzet megismerése végett érdemes kézbe venni, hanem a konkrét történeti összefüggések végett is.

Kiss Attila

Sjovold, Th., The Scandinavian Relief Brooches of the Migration Period. An Attempt at a new Classification. With a Contribution by Torstein Sjovold: A Quantitative Analysis of Scandinavian Relief Brooches. Norske Oldfunn XV. Oslo 1993. 132 oldal, 19 + 8 szöveg közötti ábra, 35 tábla

E tőlünk távoli, és ennek megfelelően a Kárpát-medencével kevés közvetlen régészeti kapcsolatot felmutató terület kengyel-fibuláinak gyűjteményét és rendszerezését kapja kézhez az olvasó az apa, Thorleif Sjovold munkájában. Az adatgyűjtés a skandináv államok (Dánia, Finnország, Norvégia, Svédország) területén előkerült 156 fibula tipológiai rendjét adja meg, osztályozza, csoportosítja, területi megoszlásukat vizsgálja.

A munka második felében a fiú, Torsten Sjøvold, aki hivatását tekintve antropológus és a különféle statisztikai módszerek elismert szakértője, veszi kézbe az apa által összegyűjtött leleteket és a fibulákon felvett 65 jelleg (általános összkép, fej-, kengyel-, láb-elemei) alapján végzi el vizsgálatait clusteranalízis és mátrixszámítások segítségével.

Thorleif Sjøvold a klasszikus módszerrel a fibulákat 7 főcsoportra osztotta, amelyek összesen 31 alcsoportból álltak össze. Torsten Sjøvold, a matematikai-statisztikai módszerrel ugyanazon leletanyagon belül sokkal részletesebben indokolt hasonlóságokat tud kimutatni, ill. a fibulák halmozán belül a szubjektív elemektől mentesen tudja megmutatni, hogy a vizsgált példányok egymáshoz milyen közel, ill. távol állnak.

A kora középkori régészet e század elején még feldolgozási módszereiben is egy „tisztá” humán tudományág volt, amely itt-ott hasznosította a természettudományos eredményeket. A század második felében a leletanyag elemzésében és interpretálásában megjelentek a természettudományos és alkalmazott matematikai módszerek (kartográfiai módszer a tárgytípusok földrajzi elterjedésének vizsgálatakor vagy a temetők horizontális stratigráfiai elemzésekor; a seriation-módszere, stb. stb.) és a fejlődésnek a Torsten Sjøvold által is most képviselt szakasza arra mutat rá, hogy a kora középkori régészetet űző – általában humán felkészültségű – kutatóknak a közeli ezredforduló után e módszerek lesznek elsődrendű segítői. Az erre való felkészülést még az egyetem padjaiban kellene megadni a jövő régész generációjának, akkor, amikor a középkorai matematikai ismeretek még nem koptak el teljesen.

A szép kiállítású kötet elolvasása számomra főleg ezekkel a tanulságokkal járt.

Kiss Attila

Brachmann, H. (szerk.): Burg – Burgstadt – Stadt. Zur Genese mittelalterlicher nichtagrarischer Zentren in Ostmitteleuropa. (Berlin, Akademie Verlag 1995) 351 o., számos kép és térkép.

Az utóbbi évtizedekben talán a leggazdagabb és leg-sokoldalúbb irodalommal a középkori várostörténet rendelkezik, elsősorban a korai városkialakulás-fejlődés alapvető törvényszerűségeit vizsgálva. Fokozatosan érezhetővé vált ennek során, hogy az alapvetően az írásos forrásokra támaszkodó történelmi feldolgozások mellett a régészeti kutatás segítségül hívása egyre sokoldalúbb képet adhat; különösen a viszonylag kevesebb korai írásos forrásanyag-gal rendelkező régiókban. E kötet célja – részben az 1993. évi berlini előadásokat követve – Kelet-Közép-Európa fejlődésének a nyugatitól eltérő jellegét bemutatni, például a vár és település együttesének jelentőségét kiemelve a várossá válás előzményeként – ami ezt a területet különösen jellemzi. (H. J. Brachmann, Bevezetés.) A tárgykör összetettsége miatt természetesen a régészek mellett medievisták és nyelvészek együtműködésére is szükség volt.

E. Engel a középkori város definíciójának változásairól, a régebbi jogtörténeti felfogástól különböző megköze-

lítéséről ír; kiemelve, hogy az újonnan megfogalmazott kritériumok ma is szerzőnként változnak. Szerinte e fő jellemző a Ny-i és a közép-európai város esetében: társadalmi munkamegosztás, város és környezetének gazdasági összefonódása, a környező régiótól eltérő funkció, lakóinak szervezettsége és önállósulása. A kötet gazdag anyagából (27 tanulmány, illetve összegezés) itt csak azokból utalunk néhányra, ahol a régészeti eredmények bemutatása – a jól ismert topográfiai segítségen kívül – segít új eredményekre.

Nem véletlen, hogy a városkialakulás folyamatához a leggazdagabb régészeti megfigyeléseket a lengyel kutatás adja, évtizedeken át szervezeten végzett kiterjedt ásatásaival. Tanulmányaikat ezért nem csak néhány felhasználható példára alapozzák, hanem az egykori központok és korai várak tucatjainak 9–13. századi fejlődésére; átalakulásuk történetére. E szempontból Z. Kurnatovska: Frühstädtische Entwicklung an den Zentren der Piasten... összefoglalására hívnánk fel a figyelmet. W. Łosiński: Zur Genese... áttekintése a Keleti-tenger melléki szlávok központjait tárgyalja, viszonylag kevesebb példával, de az archeológiai-topográfiai megfigyelések részletesebb bemutatásával; például Szczecin ásatási eredményeinél a 10–12. századon belüli házépítések változásával; vagy egy 9. sz.-i vár közelében kimutatható skandináv halomsírcsoporttal, ami a fejlett kereskedelmi kapcsolatokra mutat. – L. Leciejewicz a nyugati-szláv korai városokban régészeti módszerrel kimutatható kereskedők kérdéséről ír; például mérleg, súly, illetve éremleletek segítségével Szczecin és Opole esetében, máskor sírokban talált bronzsúlyok alapján. – P. Donat a kézművesség szerepét tárgyalja; kovácsműhely, csontfésű-készítők, faedények készítőinek kimutatásával. Groß Raden várkörzetében a leletanyag alapján jól elkülöníthető a kézművesek települése véleménye szerint (bár csak egy kovácsműhely bizonyítható), egyébként halászok, parasztok és fegyveresek laktak itt a 9/10. században. – J. Piekalski a templomok és kolostorok szerepét mutatja be a lengyel városfejlődésben, topográfiai helyzetüket sorra véve. (Itt is több esetben kimutatták, ugyanúgy, mint nálunk, Budán, hogy pl. domonkos kolostorok korábbi templomot-kápolnát vettek át a 13. században.) – T. Velimsky ÉNy Csehország korai központjainak települési szerkezetét tárgyalja, a közvetlen környék feltűnő koncentrációját (települések, templomok, temetők nagy száma) már a koraközépkorban is. – Laszlovszky J. a magyarországi kutatás eredményeiről tájékoztat, felsorolva a korai városias települések jellemzőit; az ispánsági várak szerepét. Külön tárgyalja a „keleti jellegű” várostípusról szóló nézetet, illetve az ennek ellentmondó adatokat; utal viszont arra a szempontokra, hogy a központ közvetlen környékén található különböző települések konglomerátuma gazdaságilag összefüggő rendszert hozott létre – ami Nyugaton már egy korábbi fázisban lejátszódott. – Sajnos most is előfordul, ami sok konferenciára jellemző, hogy a kívánt általános összefoglalásra törekvés miatt, néhány előadó zömmel máshol már publikált áttekintéseket ismétel meg, ami egy előadás esetében még elnézhető, de kötetben, ráadásul évekkel később, nehezen érthető. – A gazdag jegyzet- és irodalomfelsorolás a téma iránt érdeklődőknek jó tájékoztatást nyújt e kötettel.

Holl Imre

Colardelle, M.–Verdel, E.: Les habitats du lac de Paladru (Isère) dans leur environnement. Documents d'archéologie française. Paris, 1993. Ed. de la Maison des sciences de l'Homme. 416 o. 279 kép és táblázat, 4 t. színes kép.

A középkori régészet és a településkutatás művelői számára kivételes értékű kötetre szeretném a figyelmet felhívni. A lelőhely ugyanis ritka helyzete és viszonylag rövid idejű élete miatt forrásértékű megfigyeléseket és leleteket ad.

Az 1971–1986 között végzett feltárás az ásítás és a víz-alatti régészet összekapcsolása – ennek előnyeivel és hátrányaival. Mégis sikerült egy nagyobb tóparti településszaksz alapos vizsgálata, kb. 80×40 m-es felületen. A vízből is kiálló cölöpmaradványok rendkívüli sűrűsége, a 60 cm–1 m vastag kultúrreteg összetettsége lassú és szisztematikus munkát igényelt. Ez a különleges helyzet sokrétű interdiszciplináris módszereket igényelt – ennek kiváló példája a kötet, több mint 40 szerző közreműködésével.

A Bevezetés a módszerekről tájékoztat: előzetes fűrészmintákkal analizálták a lerakódási rétegek jellegét, majd az alacsonyabb vízállás idején végezték a rétegek kiemelését (utána szűrővel a kis töredékek, magok, faszenek, csontok stb. kiválasztását) – az ilyen ásítás csak a legfontosabbnak ítélt szakaszokon történhetett. A 2. fejezet a lerakódások, pollenek vizsgálata alapján leírható folyamatról: talaj- és klímaváltozásokról ad képet; az utóbbi kétezzer évben a Paladru-tó vízszintje sokszor – néha 2–3 m-rel változott. Ez történt a 10. sz. végén is, ekkor létesült több tóparti település. A pollen-adatok szerint 1000 körül nagymértékű erdőirtást is végeztek. Mintegy 30 év múltán a vízszint újra emelkedett, a házakat ellepte.

A 3. fejezet a feltárt részt ismerteti: többszáz tölgyfácölöp állt itt, melyek aprólékos kiértékelése (átmérő, forma számítógépes szétválasztása és térképe) mutatta, hogy fa paliszáddal körülvett területen (kb. 1300 m²) 3 lakóépület és több féltetes melléképület állt közel egymáshoz. Az I. épület 14×11 m alapterületű, a II. 14×9 m. A leletek alapján jól kitűnik, hogy az I.-ben jelentős helyzetű család élt (pl. a sakkjáték itt került elő, míg a tricrac: zsetonok és kockák a II. épületre jellemzőek). A melléképületek különböző kézművességek helyei; többek közt cipész (kaptafák), fagegmunkáló (szerszámok, fagyalu, fúrók), textilmunka (guzsaly, orsók, kendertörő) bizonyítható. Feltételezik a kovács- és fémöntő tevékenységet is (magunk úgy véljük, ez távolabb is lehetett).

A radiokarbon-kezelés 994–1021, a dendrokronológia 1003–1004 (legelső építkezés) és 1034 (utolsó javítások) évszámokat ad; az éremleletek 10. sz. vége–1040 közötti időt. Mindez pontosabb, mint a leletek tipológiája: 9–12. sz. között. De még az aránylag rövid időn belül is történt kismértékű változás, átépítés, amit a pontosabb megfigyelésekkel sikerült kimutatni.

A kerámia leletek viszonylag kis változatokat mutatnak: főző- és tárolófazekak hasonló típusai, valamint füles-kiöntőcsőrös folyadéktartó kancsók. Jellemző a jól korongolt kivitel – de a fenekeket utólag szabaddézi munkával kifelé domborították. A kívül-belül mázzal bevont kerámia csak 0,2%. Gyakori a fenékbélyeg, a 359 töredékből 142 alak értelmezhető. (Számomra nem egészen érthető, hogy a szer-

zők szerint ezek külön fa-negatívval készültek, sőt többségük valamilyen barbotin technikával.)

A fémleletek mennyisége és sokfélesége meglepő és jól értékelhető az életforma szempontjából is: kések, kulcsok (ezek egy része fa-zárakhoz tartozik!), balták, sarkantyúk, harci szekerce, lándzsa, nyílhegyek, sarlók, ollók, feszítőzablák stb. Típusaik a különböző témák feldolgozói számára jól keltezett támpontokat fognak jelenteni.

A konzerváló környezet miatt nagyon gazdag a fából készült tárgyak sorozata, így ezeket is csoportosítani lehetett a kézművesség, földművelés, halászat, háztartási tárgyak, fegyverek bemutatására. Ritka darabok a nyergelt fa-kápáinak töredékei, az íj és egy számszerű; utóbbit fegyvertörténeti szempontból kiemelt jelentőségűnek tartom, hisz korai használatára csak néhány írásos adat utalt eddig! A sokrétűséget mutatja az is, hogy a tárgyak 23-féle fafajtából készültek. A legnagyobb mennyiséget az esztergályozott fatálok és öblös csészék jelentik (itt is kitűnik, hogy ez a mesterség már nagyon korán fejlett szinten jelentkezik). A puszpángból készült fésűk egész sorozata került elő (novgorodi analógiákra hivatkoznak). A bőrleletek közül többféle szabású cipő rekonstruálható (egyik típusnak Lund, Bazel s Oslo anyagában találták párhuzamát).

A záró fejezetek nagyon jó kitekintést adnak. Részben a már a múlt század végén megtalált távolabbi tóparti lelőhelyek adataival vetik össze (közel egykorúak), majd a tágabb környék fejlődésére utaló erősített központjait sorolják fel. Több 11. sz.-i motte és az ezeket felváltó kővárak (13–14. sz.) tanúsítják a feudális szerveződés lépcsőfokait. (Csak egy motte ásítása történt meg; faépület cölöpnomaival. Szerényebb minőségű leletanyaga a szerzők szerint mintha ellentétben állana a tóparti telep kimondottan rangos helyzetével.)

A kiértékelés során újlag összevetik a feltárt épületek különböző jellegére utaló adatokat: az I. épület („aula”) leletei között zenére (fa hangszerek), kiemelt társadalmi helyzetre (fegyverek, lovas felszerelés), másféle étkezésre is utaló állatsontok (12 őz, 3 szarvas) is voltak. (Kár, hogy a leletanyag területi megoszlását mutató jó alaprajzok között ezeket nem használták ki, csak az említett sakk-tricrac jelentkezését.) De az épületek fa-anyagának minőségében is látható egy kettősség: tölgy-, illetve bükkfa. – Az egész telep jellegét az arisztokratikus, másrészt földművelő és kézműves életmód határozta meg.

Számos táblázat és grafikon segíti a tájékozódást a különböző témákban; köztük különösen a régész számára nehezebben követhető tudományágak eredményeinek kiértékelése (pl. a dendrokronológia) segíti az olvasót.

Holl Imre

Drack, W.: Zur Geschichte des Wasserhahns. Mitteilungen der Antiquarischen Gesellschaft in Zürich, Band 64. Verlag Hans Rohr. (Zürich 1997) 145 o., 74 tábla.

A feldolgozás tárgya a római és későközépkori-újkor technikatörténet és a későközépkortól kezdve virágzó egyik kézművességi ág (a rézművesség) egyik sajátos készítményének szempontjából érdekes tárgyak összefoglalása: a

különböző anyagú folyadéktartó edényeken alkalmazott ki-folyócsapok (kisebb részben hasonló szerkezetű, de más célú vízvezeték-elzárók). A szerző hosszú évek alapos gyűjtőmunkájának köszönhetően nem csak az alcímben megadott országok (Svájc és Lichtenstein) leleteinek katalógusát adja, de kiegészítésként – ha inkább csak felsorolásban és jegyzetekben – számos más európai ország anyagára is utal (így hazánkra is néhány lelőhelyről).

Az irodalomban már régtől fogva közölt bronz és réz csapok típusainak vizsgálatával a szerzőnek sikerül egyértelműen elválasztani a valóban római eredetű tárgyakat és a keltezhető lelőkörményekkel a 14. századtól kezdve fellépő késő középkori-újkori típusokat (melyek közül többet rómaiként közöltek).

A római és a középkori csapok és elzárók összehasonlítása – az eltérő formai jegyek mellett – a technikai megoldás eltéréseit is kimutatja: a forgatható (nyitó–záró) test kezdetben henger alakú, a 6. században már gyengén kónikus, a késő középkoriaknál még erősebben csontkakúp; az illeszkedés a csőházba precíziós fémesztergályozást követelt.

A római példák (Pompei, Riva San Vitale, Aventicum, Petinesca stb.) után az anyag zömét jelentő középkori-új-kori leletek áttekintését is segítő tipológiai csoportosítását kapjuk. Az *A* csoportba a nagyobb méretű csapok kerültek, melyeknél a zárófogó kakas formájú (ami a német elnevezést „Zapfhahn” is magyarázza); a kiöntőcső végződése különféle, néha kutya (delfin?) szájjal; keltezhető példányaik a 14. és 15. sz. kezdetén használtak. A *B* csoport csapjai kisebb méretűek (aquamanilék, házi víztartó mosdóedények, kis hordócskák számára), a kiöntőrész kutyafej–lófej(?), zömmel már szögletes formájú; a zárófogantyú ezeknél is kakas, de már erősen stilizált. Használatuk a 14. századtól kezdődik, de még a 19. sz.-ban is előfordulnak. (Nagyobb részük már nem bronz, hanem sárgaréz.) A *C* csoportba eddig csak három példány tartozik, nagyobb méretűek, a zárófogantyú két szembeforduló – összeérő stilizált madárfej. A 14. század–15. sz. elejéig keltezhetőek. A *D* csoport szintén

a nagyobb méretű csapokat jelenti, a kiöntőrész még jobban stilizált állatfej, a fogantyú stilizált korona(?). A 15. sz. kö-zepétől a 16. századig keltezhető példányok. (Továbbélésük a 17–19. sz.-ban már kissé eltérő stílusú fogantyúval és másféle szájjal.) Az *E* csoport a leggyakoribb formát mutatja: itt a zárófogó lapos kiképzésű háromkarély. A 15. sz.-tól kezdve a 17. századig Európa szerte elterjedt forma, mindig nagyméretűek.

Amint az összegyűjtött példákban kitűnik, a legtöbb típus hosszú életű, így az egyes leletek keltezésénél továbbra is a régészeti megfigyelések pontossága jelenti a lehetőséget. Kivétel csak a 16. századtól kezdve néhány, ma már *nürnbergi mesterekhez köthető* beütött jegy a fogón, illetve később a monogramos jegyek. Ezekről külön fejezet szól O. A. Baumgärtel összeállításában, aki a nürnbergi rézmű-
ves mesterek adatait gyűjti (de másféle készítményeiket is). – Magunk részéről sajnáljuk, hogy itt csak röviden foglalta össze ezirányú ismereteit, így pl. hiányoljuk, hogy adatainak milyen levéltári források, mesterjegyzékek képezik alapját. – Sajnos a korai mesterjegyek jó része ma még nem köthető ismert névhez (akár a gótikus betű, vagy valami-lyen alak: virág, állat stb. formájúak); máskor pedig egy jegyet különböző időben több mester is használt. Jobb az azonosítás lehetősége a monogramos jegyeknél, amelyek a 16. sz. második felétől kezdve gyakoribbak. A csapok egy részén sajnos nincs jelzés – számunkra úgy tűnik, kezdetben ez nem volt előírás, mert a minőség ellenőrzése, illetve a piaci helyzet e körben ezt nem kívánta meg. – Ezek az adatok annyiban is fontosak, hogy bizonyítják, a *B–D–E* típusok nürnbergi eredetűek, ahol ez a kézművesség fejlettsége miatt az európai piacokat széleskörűen el tudta látni készítményeivel. (Természetesen más városok mesterei is – kisebb mennyiséggel – készíthettek csapokat; főleg a korai időkben még kolostori bronzöntő műhelyekkel is számolni lehet.) – A publikáció jelentős segítség a régészet számára is.

Holl Imre

MAGYAR RÉGÉSZETI IRODALOM – BIBLIOGRAPHIA ARCHAEOLOGICA HUNGARICA 1994

FOLYÓIRATOK – PERIODICA

HAZAIK – HUNGARICA

ActaArchHung	= Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Bp. 46 (1994)
ActaAH	= Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae, Bp. 35 (1990–92)
ActaOH	= Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae, Bp. 46 (1992/93:2–3 [1994])
ACIDebr	= Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis, Debrecen 29 (1993 [1994])
Agria	= Agria. Annales Musei Agrens, Eger 29–30 (1993–1994)
AnthrKözl	= Anthropologiai Közlemények, Bp. 35 (1993)
AT	= Antik Tanulmányok/Studia Antiqua, Bp. 38 (1994)
ArchÉrt	= Archaeologiai értesítő, Bp. 119 (1992 [1994])
Arrabona	= Arrabona. A Xántus János és a Győr-Moson-Sopron megyei Múzeumok Évkönyve, Győr 31–33 (1992–1994) Balácai Közlemények, Veszprém 3 (1994)
BMHB	= Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts, Bp. 80–81 (1994)
ComAH	= Communicationes Archaeologicae Hungariae, Bp. 1993 (1994)
DMÉ	= A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve, Debrecen 1991 (1993), 1992–1993 (1994)
FA	= Folia Archaeologica, Bp. 43 (1994)
FH	= Folia Historica, Bp. 18 (1993 [1994]) Földrajzi múzeumi tanulmányok, Érd 12 (1993)
HOMÉ	= A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, Miskolc 30–31/2 (1993) Honismeret, Bp. 22 (1994:1–3)
JPM	= A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve Pécs 38 (1993 [1994]) Magyar Tudomány, Bp. 38 (1994)
MFME	= A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, Szeged 1991/92:1 (1994)
Művéd	= Műemlékvédelem, Bp. 38 (1994) Műemlékvédelmi Szemle, Bp. 1993/1–2 Műtárgyvédelem, Bp. 22 (1993)
MűÉ	= Művészettörténeti Értesítő, Bp. 42 (1993:3–4), 43 (1994)
NK	= Numizmatikai Közlöny, Bp. 92–93 (1993–1994)
SomMK	= Somogyi Múzeumok Közleményei, Kaposvár 10 (1994)
Specimina	= Specimina Nova dissertationum ex Instituto Historico Universitatis Quinqueecclesiensis de Iano Pannonio nocinatae 8 (1992:1 [1994]) 9 (1993:1 [1994])
SSz	= Soproni Szemle, Sopron 48 (1994)
StCom	= Studia Comitatus, Szentendre 23–24 (1994) = Néprajzi tanulmányok Ikvai Nándor emlékére I–II.
Studia Nova	= Studia Nova – Új tanulmányok. A Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsészettudományi Karának tudományos közleményei, Bp. 1 (1994)
SzSzBSz	= Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle, Nyíregyháza 29 (1994) Századok, Bp. 128 (1994)
Tisicum	= Tisicum (Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve), Szolnok 8 (1993) Történész. A Magyar Történészhallgatók lapja, Pécs 2 (1994:2) Vasi Honismereti Közlemények, Szombathely 1994/1–2
VSz	= Vasi Szemle, Szombathely 48 (1994) Váci Könyvek. A Tragor Ignác Múzeum Közleményei, Vác 7 (1994)
VMMK	= A Veszprém megyei Múzeumok Közleményei, Veszprém 19–20 (1993–1994) Veszprémi Szemle, Veszprém 2 (1994:1–2) Zalai Múzeum, Zalaegerszeg 5 (1994)

AAC	= Acta Archaeologica Carpathica, Kraków 30 (1991)
AJA	= American Journal of Archaeology, Boston 98 (1994)
	Antiquity, Oxford 68 (1994) 1–2
	Anzeiger für die Altertumswissenschaft, Innsbruck 47 (1994:1–2)
AR	= Archeologické Rozhledy, Praha 46 (1994)
	Arheologija, Sofia 35 (1993:3–4)
AV	= Arheološki Vestnik, Ljubljana 44 (1993)
BJ	= Bonner Jahrbücher, Köln–Bonn 193 (1993)
BVB1	= Bayerische Vorgeschichtsblätter, München 58 (1993), 59 (1994)
	Epigraphica, Faenza 55 (1993), 56 (1994)
EAZ	= Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift, Heidelberg 35 (1994:1)
	Germania, Mainz am Rhein 72 (1994)
JMV	= Jahresschrift für Mitteldeutsche Vorgeschichte (Halle-Saale), Berlin 76 (1994)
JRS	= The Journal of Roman Studies, London 84 (1994)
	Latomus. Revue d'Études Latines, Bruxelles 53 (1994)
PA	= Památky Archeologické, Prague 85 (1994:1–2)
	Quartär, Erlangen-Saarbrücken 43/44 (1993)
	Rossijskaja Arheologija, Moskva 1994:1–4
RÖ	= Römisches Österreich, Wien 19/20 (1991–1992 [1994])
SCIVA	= Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie, București 44 (1993)
SIA	= Slovenská Archeológia, Bratislava 42 (1994:1)
ZPE	= Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Bonn 100–104 (1994)

ÁLTALÁNOSAK ÉS VEGYESEK – GENERALIA ET VARIA

- Bardoly István:* Gerő László irodalmi munkássága. = Gerő László nyolcvanötödik születésnapjára. Tanulmányok. Művészettörténet – Műemlékvédelem VI. Bp. 1994. 25–26.
- Bíró Endre–Szatmári Sarolta:* (szerk.) Komárom megye története I. 1988. = *Rec. Makkay János:* ArchÉrt 119 (1992), 119.
- Bökönyi, Sándor:* (ed.) Cultural and Landscape Changes in South-East Hungary I. Reports on the Gyomaendrőd Project. Archaeolingua 1. Bp. 1992. = *Rec. Šmejtek, L.:* AR 46 (1994), 336–337
- T. Bruder Katalin:* Egy késő római hídfőállás mázas edényeiről, s a kerámiarestaurálásról általában – About the glazed vessels of a Late-Roman bridge-head trench, and about the ceramics restoration. = Műtárgyvédelem 22 (1993), 45–47.
- Czeplédy, Ilona:* (red.) Archäologische Forschungen im Jahre 1989. = ArchÉrt 119 (1992), 98–117., ill.
- Császár László:* Mende Ferenc (1934–1994). = Művéd 38 (1994), 134–135., ill.
- Cseh János:* Kengyel – Kiss-tanya (Előzetes jelentés az 1990 őszén végzett régészeti feltárásokról) – Kengyel – Kiss-tanya (Homestead) (Preliminary report about the archaeological excavations finished in the autumn of 1990). = Tisicum 8 (1993), 137–161, ill.
- Cseh J.:* Régészeti tanulmányok a Közép-Tisza-vidékről – Archeological (!) studies from the Middle-Tisza-region. = Szabó László (szerk.) Tiszai Téka 4–5. Szolnok 1993. 177 l., ill.
- Cs. Dax Margit:* Laczkó Dezső. = Veszprémi Szemle 2 (1994:1), 110–111.
- Dobri Mária:* Géfin Gyula emlékezete. = VSz 48 (1994), 145–146.
- Farkas L. Gyula–Marcsik Antónia–Oláh Sándor:* Történeti idők embere Szegváron–The Man of Historical Times in Szegvár. = AnthrKözl 35 (1993), 7–37., ill.
- Fazekas István:* 90 éves a Kiskun Múzeum. = Székelyné Kőrösi Ilona (szerk.) Múzeumi kutatások Bács-Kiskun megyében 1992. Kecskemét 1994. 108–112.
- Fitz Jenő:* A „Scarbantia fóruma” című kiállítás megnyitójára (1993. júl. 2.). = SSz 48 (1994), 72–75., ill.
- Fodor István:* Trogmayer Ottó 60 éves. = Lőrinczy G. (szerk.) A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára – Von der Steinzeit bis zum Mittelalter. Studien zum 60. Geburtstag von Ottó Trogmayer. Szeged 1994. 9–14.
- Forrai Márta:* Somogyi Múzeumok Közleményei bibliográfiája. = SomMK 10 (1994), 301–304.
- Gazda László:* Jelentés a Déri Múzeum és a megyei múzeumi szervezet 1991. évi munkájáról. = DMÉ 1991, 391–402.
- Gazda L.:* Jelentés a Déri Múzeum és a megyei múzeumi Szervezet 1992. évi munkájáról. = DMÉ 1992–1993, 463–474.
- Gazda L.:* Jelentés a Déri Múzeum és a megyei múzeumi szervezet 1993. évi munkájáról. = DMÉ 1992–1993, 475–487.
- Geiszt Jakabné → Praznovszky Mihály*
- Gömöri János:* A Scarbantia Társaság 1992–1993-ban. = SSz 48 (1994), 68–72.
- Gyuricza Anna–Szabó Klára:* Magyar régészeti irodalom – Bibliographia Archaeologica Hungarica 1989–1991. = ArchÉrt 119 (1992), 141–172.
- Horler Miklós:* Entz Géza 80 éves. = Entz Géza nyolcvanadik születésnapjára. Tanulmányok. Bp. 1993. 5–9.

- Horler M.: Gerő László 85 éves – László Gerő zum 85. Geburtstag. = Gerő László nyolcvanötödik születésnapjára. Tanulmányok. Művészettörténet – Műemlékvédelem VI. Bp. 1994. 11–23., ill.
- T. Horváth Ildikó: A Hajdú-Bihar megyei múzeumok munkatársainak bibliográfiája 1990. = DMÉ 1991, 385–390.
- T. Horváth I.: A Hajdú-Bihar megyei múzeumok munkatársainak bibliográfiája 1991. = DMÉ 1992–1993, 439–449.
- T. Horváth I.: A Hajdú-Bihar megyei múzeumok munkatársainak bibliográfiája 1992. = DMÉ 1992–1993, 451–462.
- The 100th Anniversary of the Budapest History Museum. International Colloquium, 16–20 October 1994. = Epigraphica 55 (1993), 225–226.
- Ilon Gábor: Régészeti emlékek az őskortól a honfoglalás korig – Archäologische Andenken von der Urzeit bis zur Landnahme. – Kubinyi András (főszerk.) Tanulmányok Pápa város történetéből a kezdetektől 1970-ig. Pápa 1994. 29–41., ill.
- Kalicz Nándor: József Korek (1920–1992). = ActaArchHung 46 (1994), 405–407.
- Kádár Zoltán: 100 éve született Járdányi-Paulovics István. = ArchÉrt 119 (1992), 95–96., ill.
- Kádár Zoltán–Szabó Edit: Balla Lajos 1931–1992. = ArchÉrt 119 (1992), 93–94., ill.
- Károlyi Mária: Terra incognita-e Vas megye földje? – Ist der Boden des Komitates Vas terra incognita? = VSz 48 (1994), 433–440., 477.
- Kövári Klára: (szerk.) Váci Könyvek. A Tragor Ignác Múzeum Közleményei 7 (1994). = Rec. Torma István: Honismeret 22 (1994:3), 121–122.
- L. Krasznai Krisztina–Torbágyi Melinda: Rec. American Journal of Numismatics 2 (1990). = NK 92–93 (1993–1994), 133–134.
- S. Lackovits Emőke: Dr. Kralovánszky Alán régész emlékezete (1930–1993). = Veszprémi Szemle 2 (1994:2), 93–95., ill.
- Lőrinczy Gábor: (szerk.) A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára–Von der Steinzeit bis zum Mittelalter. Studien zum 60. Geburtstag von Ottó Trogmayer. Szeged 1994. 585 l., ill.
- Lőrinczy Gábor–Trogmayer Ottó: Előszó. = Lőrinczy G. (szerk.) Az Alföld a 9. században. Szeged 1993. 7–8.
- Makkay János: Rec. Farkas, A. E.–Harper, P. O.–Harrison, E. B.: (eds.) Monsters and Demons in the Ancient and Medieval Worlds. Papers presented in honor of E. Porada. Mainz 1987. = ActaArchHung 46 (1994), 441; Rivista di Archeologia vol. XVI, 1992. = ActaArchHung 46 (1994), 465.
- Makkay János → Bíró Endre
- Marcsik Antónia → Farkas L. Gyula
- Sz. Máthé Márta → M. Nepper Ibolya
- Miklós Zsuzsa: Várak a Börzsönyben. = Honismeret 22 (1994:3), 38–41.
- Mojzer Miklós: Entz Géza (1913–1993). = MűÉ 42 (1993), 214–215.
- Morgós András: Régészeti faanyagok konzerválásának története Magyarországon – The history of archaeological waterlogged wood conservation in Hungary. = Műtárgyvédelem 22 (1993), 229–238.
- Müller, Róbert–Windl, Helmut: Vorwort. = Die Fragen der Bronzezeit. Archäologische Konferenz des Komitates Zala und Niederösterreichs III. Keszthely, 5–7. 10. 1992. = Zalai Múzeum 5 (1994), 7.
- M. Nepper Ibolya–Sz. Máthé Márta: A Hajdú-Bihar megyei múzeumok régészeti tevékenysége 1986–1991 – Archaeological activity of the museums in Hajdú-Bihar county from 1986 to 1991 (Review of finds). = DMÉ 1991, 109–140., ill.
- Oláh Sándor → Farkas L. Gyula
- Pajor Enikő: Köhegyi Mihály munkássága. Bibliográfia. = Muzeológus pályaképek Bács-Kiskun megyéből 2. Kecskemét 1994. 187 l.
- K. Palágyi, Sylvia: Vorwort. = K. Palágyi, S. (red.) Forschungen und Ergebnisse. Internationale Tagung über römische Villen. Veszprém, 16–20. Mai 1994. = Balacai Közlemények 3 (1994), 7.
- Praznovszky Mihály–Geiszt Jakabné: Beszámoló a Veszprém megyei múzeumi szervezet 1987–1992. közötti tevékenységéről–Bericht über die Tätigkeit der Museen im Komitat Veszprém 1987–1992. = VMMK 19–20 (1993–1994), 25–40.
- Rainer Pál: In memoriam Kralovánszky Alán (1929–1993). = VMMK 19–20 (1993–1994), 19–24., ill.
- Rózsa Gábor: „Vadrózsa-per” Szentesen, a Szeged Városi és a Csongrád Vármegyei Múzeum között – Der „Heckenrose-Prozeß” zwischen dem städtischen Museum von Szeged und dem des Komitates Csongrád in Szentes. = Lőrinczy G. (szerk.) A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára – Von der Steinzeit bis zum Mittelalter. Studien zum 60. Geburtstag von Ottó Trogmayer. Szeged 1994. 553–582., ill.
- Rusu, Adrian Andrei: A Castrum Bene Társaság állandó bizottságának nagyváradi találkozója. = Művéd 38 (1994), 137–139., ill.
- Saliga Lászlóné–Vukovné Sprok Ildikó: Trogmayer Ottó publikációi. = Lőrinczy G. (szerk.) A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára–Von der Steinzeit bis zum Mittelalter. Studien zum 60. Geburtstag von Ottó Trogmayer. Szeged 1994. 15–21.
- Hokkyné Sallay Marianne: Entz Géza 1913–1993. = Műemlékvédelmi Szemle 1993/1, 145–146., ill.
- Vukovné Sarok Ildikó → Saliga Lászlóné
- Szabó Edit → Kádár Zoltán
- Szabó Géza–Szécsi Attila: Bölcske határának régészeti lelőhelyei. = Szabó G. (szerk.) Bölcskei tanulmányok I. Múlt és jelen Bölcskén. Bölcske 1994. 69–114., ill.
- Szabó Klára → Gyuricza Anna
- Szabó, Miklós: Rec. Duval, P.-M.: Travaux sur la Gaule (1946–1986). Coll. de l'École Française de Rome 116. 1989. = ActaArchHung 46 (1994), 445–446.
- Szatmári → Bíró
- Szilágyi István: Bogyay Tamás 1909–1994. = VSz 48 (1994), 622.
- Szöllősy Gábor: Javaslat a lószerszámok és részeik egységes névhasználatára – Vorschlag zur Verwendung einheitlicher Bezeichnungen für das Pferdegeschirr und

- seine Bestandteile. = HOMÉ 30–31/2 (1993), 563–596., ill.
- T(átrai), V(ilmos):* Le Musée des Beaux-Arts en 1993 – A Szépművészeti Múzeum 1993-ban. = BMHB 80–81 (1994), 131–139., 215–220., ill.
- Tomka Péter:* Előszó. = HOMÉ 30–31/2 (1993), 5–8.
- Torbágyi Melinda:* Rec. Martini, Rodolfo–Vismara, Novella: (ed.) Ermanno A. Arslan studia dicata I–III. Milano 1991. = NK 92–93 (1993–1994), 135–136.
- Torbágyi Melinda* → *L. Krasznai Krisztina*
- Torma István* → *Kövári Klára*
- Tóth Endre–Zágorhidi Czigány Balázs:* Források Savaria – Szombathely történetéhez a római kortól 1526-ig. = Acta Savariensia 9. Szombathely 1994. 145 l.
- Trillsam Márton* → *Wicker Erika*
- Trogmayer Ottó:* In memoriam Korek József 1920–1992. = ArchÉrt 119 (1992), 91–92.
- Trogmayer Ottó* → *Lőrinczy Gábor*
- Vácz Piroska:* Entz Géza bibliográfia. – Műemlékvédelmi Szemle 1993/1, 146–171.
4. Castrum Bene-Konferenz. 10–13. Oktober 1994, Visegrád. = Művéd 38 (1994), 140–142., ill.
- Wehli Tünde:* Bogyay Tamás (1909–1994). = MűÉ 43 (1994), 275–281., ill.
- Wicker Erika–Trillsam Márton:* Régészeti lelőhelyek Kunfehértó határában. – Székelyné Körösi I. (szerk.) Múzeumi kutatások Bács-Kiskun megyében 1992. Kecskemét 1994. 32–46.
- Windl, Helmut* → *Müller Róbert*
- Wollák Katalin:* (szerk.) Az 1992. év régészeti kutatásai. = Régészeti Füzetek I/46. Bp. 1994. 138 l., 1 térkép.
- Zágorhidi Czigány Balázs* → *Tóth Endre*
- Zomborka Mária:* Tragor Ignác, a váci múzeumalapító. = Honismeret 22 (1994:3), 19–21., ill.

ŐSKOR – PRAEHISTORICA

- Bartosiewicz, László:* Late Neolithic dog exploitation: chronology and function. = ActaArchHung 46 (1994), 59–71., ill.
- Bartosiewicz, L.–Choyke, M. Alice:* Taxonomie und Typologie der Knochenartefakte von St. Blaise (Ne, Schweiz). = Beiträge zur Archäozoologie und Prähistorischen Anthropologie. 8. Arbeitstreffen der Osteologen Konstanz 1993 im Andenken an Joachim Boessneck. Stuttgart 1994. 263–268., ill.
- Bánffy Eszter:* A Balaton-Lašinja-kultúra leletei Balatonmagyaród – Homoki-dűlőről – Funde der Balaton-Lašinja-Kultur in Balatonmagyaród – Homoki Flur. = Zalai Múzeum 5 (1994), 239–249., ill.
- Bánffy Eszter* → *Makkay János*
- T. Bíró, Katalin:* Bell-Beaker Culture Lithic Implements from Hungary – Narzedzia kamienne kultury pucharów dzwonoowatych z Węgier. = Acta Archaeologica Carpathica 30 (1991), 87–96., ill.
- T. Bíró K.:* A Szentgál, Füzi-kúti késő neolit település kőanyaga – Lithic material of the Late Neolithic settlement Szentgál. Füzi-kút. = VMMK 19–20 (1993–1994), 89–118., ill.
- Bondár, Mária:* Eine frühbronzezeitliche Siedlung in Börzönce, Komitat Zala (Vorbericht) – Korabronzkori település Börzöncén. = Die Fragen der Bronzezeit. Archäologische Konferenz des Komitates Zala und Niederösterreichs III. Keszthely, 5–7. 10. 1992. = Zalai Múzeum 5 (1994), 9–19., ill.
- Bóna, István:* Les cultures des tells de l'âge du Bronze en Hongrie. La métallurgie du bronze et le travail des métaux jusqu'à la fin du Bronze moyen. Voitures et maquettes de voitures dans les cultures des tells. Tószeg – Laposhalom. Dunapentele – Dunaújváros – Kosziderpadlás. = Bóna, István–Raczky, Pál: (éd.) Le bel Age du Bronze en Hongrie. Mont Beuvray 1994. 9–39. 48–65., 73–75., 101–114., 149–152., ill.
- Bóna, István–Raczky, Pál:* (éd.) Le bel Age du Bronze en Hongrie. Mont Beuvray 1994. 224 l., ill.
- Bökönyi, Sándor:* Das domestizierte Pferd in den asiatischen Steppen. = Hänsel, Bernhard–Zimmer, Stefan: (Hrsg.) Die Indogermanen und das Pferd. Akten des Internationalen interdisziplinären Kolloquiums. Freie Universität Berlin, 1–3. Juli 1992. Bernfried Schlerath zum 70. Geburtstag gewidmet. = Bökönyi, Sándor–Meid, Wolfgang (Hrsg.) Archaeolingua 4. Bp. 1994. 117–122, ill.
- Bökönyi, S.:* Élevage et chasse. = Bóna, I.–Raczky, P.: (éd.) Le bel Age du Bronze en Hongrie. Mont Beuvray 1994. 69–72., ill.
- Bökönyi, S.:* Über die Entwicklung der Sekundärnutzung. = Beiträge zur Archäozoologie und Prähistorischen Anthropologie. 8. Arbeitstreffen der Osteologen Konstanz 1993 im Andenken an Joachim Boessneck. Stuttgart 1994. 21–28., ill.
- Challet, Virginie:* Analyse physico-chimique et étude stylistique de quelques ceintures émaillées du bassin des Carpates des IIIème et IIème siècles av. J.C. – Kárpát-medencei, Kr. e. 3–2. századi zománcos övek fiziko-kémiai és stilsztikai vizsgálata. = FA 43 (1994), 101–113., ill.
- Choyke, M. Alice* → *Bartosiewicz László*
- Csányi, Marietta:* Pratiques funéraires, culte et symbole sacraux de la culture de Nagyrév. = Bóna, I.–Raczky, P.: (éd.) Le bel Age du Bronze en Hongrie. Mont Beuvray 1994. 83–87., ill.
- Csányi, Marietta–Stanczik, Ilona:* Tiszazug – Kéménytető. = Bóna, I.–Raczky, P.: (éd.) Le bel Age du Bronze en Hongrie. Mont Beuvray 1994. 115–119., ill.
- Csányi, M.–Tárnoki, Judit:* Túrkeve–Terehalom. Catalogue des objets exposés. = Bóna, I. Raczky, P.: (éd.) Le bel Age du Bronze en Hongrie. Mont Beuvray 1994. 159–165., 175–216., ill.
- Cserményi Vajk* → *Szabó Miklós*
- T. Dobosi, Viola:* Contribution to the Upper Palaeolithic topography. = ActaArchHung 46 (1994), 3–20., ill.
- T. Dobosi, V.:* Jászfelsőszentgyörgy – Szunyogos, Upper Palaeolithic locality – Jászfelsőszentgyörgy –

- Szunyogos, felsőpaleolit telep. = *Tisicum* 8 (1993), 41–60., ill.
- T. Dobosi, V.: Pebble-tool traditions in the Hungarian Palaeolithic. = *EAZ* 35 (1994), 19–26., ill.
- T. Dobosi Viola: Rec. The Epigravettien Site of Grubgraben, Lower Austria: The 1986 and 1987 Excavation. Liège 1991. = *ArchÉrt* 119 (1992), 128.
- T. Dobosi, V.–Vörös, István: Material and chronological revision of the Kiskévél Cave–A Kiskévél barlang leletanyagának és üledéksorának kronológiai revíziója. = *FA* 43 (1994), 9–50., ill.
- Domboróczi László: A németlipcei (Partizanska L'upca) bronzlelet – Der Bronzefund von Németlipce (Partizanska L'upca). = *FA* 43 (1994), 71–78., ill.
- Ecsedy, István: The Emergence of the Bronze Age in Hungary. Copper Age Traditions and Bronze Age Innovations. = Kovács, Tibor (ed.) *Treasures of the Hungarian Bronze Age*. Bp. 1994. 17–21., 37–45., ill.
- Farkas Gyula: Szegvár – Tüzköves neolitikus csontleletről – Bone remains from the Neolithic period of Szegvár – Tüzköves. = Lőrinczy G. (szerk.) *A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára – Von der Steinzeit bis zum Mittelalter. Studien zum 60. Geburtstag von Ottó Trogmayer*. Szeged 1994. 143–150., ill.
- Figler, András: Die Fragen der Frühbronzezeit in Nordwest-Transdanubien – Északnyugat-Dunántúl korai bronzkorának kérdései. = *Die Fragen der Bronzezeit. Archäologische Konferenz des Komitates Zala und Niederösterreichs III. Keszthely, 5–7. 10. 1992.* = *Zalai Múzeum* 5 (1994), 21–38., ill.
- Goldman György–Szénászkó Júlia: A bodrogkeresztúri kultúra időrendjének néhány kérdéséről – Bemerkungen zur (!) Entwicklungsfragen der Bodrogkeresztúr-Kultur. = Lőrinczy G. (szerk.) *A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára – Von der Steinzeit bis zum Mittelalter. Studien zum 60. Geburtstag von Ottó Trogmayer*. Szeged 1994. 173–179., ill.
- Guillaumet, Jean-Paul → Szabó Miklós
- Gyulai, Ferenc: Environnement, agriculture et nourriture. = Bóna, I.–Raczky, P.: (éd.) *Le bel Age du Bronze en Hongrie*. Mont Beuvray 1994. 66–68.
- B. Hellebrandt Magdolna: Kelta leletek Vácról. A Vác-kavicsbányai kelta temető – Keltische Funde von Vác. Das keltisches (!) Gräberfeld von Vác-Kavicsbánya. = *Váci Könyvek* 7 (1994), 7–84., ill.
- Hertelendi, Ede: Radiocarbon age of a bone sample from the Upper Palaeolithic settlement near Jászfelsőszentgyörgy – A jászfelsőszentgyörgyi felső-paleolit telepről származó csont radiokarbon meghatározása. = *Tisicum* 8 (1993), 61–62., ill.
- Hertelendi Ede → Raczky Pál
- Honti Szilvia: A mészbetétes kerámia kultúrája leletei Somogyvárról – The findings of the Transdanubian incrustated pottery culture from Somogyvár – Die Funde der Kultur der inkrustierten Keramik aus Somogyvár. = *SomMK* 10 (1994), 5–21., ill.
- Honti, Sz.: Neue Angaben zur Geschichte der Kultur der transdanubischen inkrustierten Keramik im Komitat Somogy – Újabb adatok a dunántúli mészbetétes kerámia népe kultúrája történetéhez Somogy megyében. = *Die Fragen der Bronzezeit. Archäologische Konferenz des Komitates Zala und Niederösterreichs III. Keszthely, 5–7. 10. 1992.* = *Zalai Múzeum* 5 (1994), 173–188., ill.
- Horváth Ferenc: Az alföldi vonaldíszes kerámia első önálló települése a Tisza–Maros szögében: Hódmezővásárhely – Tére fok – The first independent settlement of the Alföld Linear Pottery Culture in the Tisza–Maros region: Hódmezővásárhely – Tére fok. = Lőrinczy G. (szerk.) *A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára – Von der Steinzeit bis zum Mittelalter. Studien zum 60. Geburtstag von Ottó Trogmayer*. Szeged 1994. 95–124., ill.
- Horváth László: Adatok Délnyugat-Dunántúl késő bronzkorának történetéhez – Angaben zur Geschichte der Spätbronzezeit in SW-Transdanubien. = *Die Fragen der Bronzezeit. Archäologische Konferenz des Komitates Zala und Niederösterreichs III. Keszthely, 5–7. 10. 1992.* = *Zalai Múzeum* 5 (1994), 219–235., ill.
- Horváth, László András: Beiträge zur Chronologie der mittleren Kupferzeit in der Großen Ungarischen Tiefebene. = *ActaArchHung* 46 (1994), 73–105., ill.
- Ilon Gábor: Adatok a késő bronzkor fémművességéhez – Gőr. Előzetes beszámoló. = *VSz* 48 (1994), 585–598., ill.
- Ilon Gábor–Varga István: Bauxit a későbronzkori kerámiában? – Bauxit in der spätbronzezeitlichen Keramik? = *VMMK* 19–20 (1993–1994), 133–140., ill.
- K. Jankovits, Katalin: Rec. Wand-Seyer, G.: Die jung-bronzezeitlichen Gräberfelder von Gladbeck, Herne und Recklinghausen. Münster 1985. = *ActaArchHung* 46 (1994), 442.
- Kalicz Nándor: A dunántúli (közép-európai) vonaldíszes kerámia legidősebb leletei és a korai Vinča kultúra – Die ältesten Funde der Transdanubischen (Mitteleuropäischen) Linienbandkeramik und die frühe Vinča-Kultur. = Lőrinczy G. (szerk.) *A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára – Von der Steinzeit bis zum Mittelalter. Studien zum 60. Geburtstag von Ottó Trogmayer*. Szeged 1994. 67–84., ill.
- Kalicz N.: A legkorábbi fémleletek Délkelet-Európában és a Kárpát-medencében az i. e. 6–5. évezredben – The oldest metal finds Southeastern Europe and the Carpathian basin from the 6th to 5th millennia BC. = *ArchÉrt* 119 (1992), 3–14., ill.
- Kalicz–Schreiber, Rózsa: Siedlungsfunde und ein Brandgrab der frühbronzezeitlichen Makó-Kultur in Budapest – A korabronzkori makói kultúra telepleletei és hamvasztásos sírja Budapesten. = *Die Fragen der Bronzezeit. Archäologische Konferenz des Komitates Zala und Niederösterreichs III. Keszthely, 5–7. 10. 1992.* = *Zalai Múzeum* 5 (1994), 39–59., ill.
- Sz. Kállay Ágota → D. Matuz Edit
- Kemeneczei, Tibor: The Final Centuries of the Late Bronze Age. Late Bronze Age Workshops: Centres of Metallurgy. = Kovács, Tibor (ed.) *Treasures of the Hungarian Bronze Age*. Bp. 1994. 29–36., 52–61., ill.
- Kecenczei, T.: Pfeilspitzen von Früh-Skythentyp aus Ostungarn – Korai szkíta típusú nyílhegyek Kelet-Magyarországon. = *FA* 43 (1994), 79–99., ill.

- Kemenczei, T.: Die Schwerter in Ungarn II (Vollgriffschwerter). PBF IV:9. Stuttgart 1991. = Rec. *Mania*, Dietrich: JMV 76 (1994), 381–382.
- Kertész, Róbert: Data to the Mesolithic of the Great Hungarian Plain (New surface finds in the Lower Zagyva region) – Adatok a Nagyalföld mezolitikumához (Újabb felszíni leletek az Alsó-Zagyva vidékén). = *Tisicum* 8 (1993), 81–104., ill.
- Kertész, R.: Late Mesolithic chipped stone industry from the site Jásztelek I (Hungary) – Késő mezolit pattintott kőipar Jásztelek I lelőhelyről. = *Lőrinczy G.* (szerk.) A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára – Von der Steinzeit bis zum Mittelalter. Studien zum 60. Geburtstag von Ottó Trogmayer. Szeged 1994. 23–44., ill.
- S. Koós, Judit: Neuere Erkenntnisse zur Verbreitung der menschenförmigen Urnen in Nordost-Ungarn – Újabb adatok az ember alakú urnák elterjedéséhez Északkelet-Magyarországon. = *Lőrinczy G.* (szerk.) A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára – Von der Steinzeit bis zum Mittelalter. Studien zum 60. Geburtstag von Ottó Trogmayer. Szeged 1994. 201–209., ill.
- Korék József–B. Nagy Katalin: A „kőbéka” – Der „Steinfrosch”. = *Lőrinczy G.* (szerk.) A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára – Von der Steinzeit bis zum Mittelalter. Studien zum 60. Geburtstag von Ottó Trogmayer. Szeged 1994. 45–51., ill.
- Kovács, Tibor: Bronze Age Research in Hungary: Past and Present. The Middle Bronze Age: Florescence. Bronzsmiths, Warriors, Hoards. = *Kovács, T.* (ed.) Treasures of the Hungarian Bronze Age. Bp. 1994. 9–16., 22–29., 45–52., ill.
- Kovács, T.: Chronologische Fragen des Überganges von der Mittel- zur Spätbronzezeit in Transdanubien – A dunántúli középső- és későbronzkor átmeneti időszakának kronológiai kérdései. = Die Fragen der Bronzezeit. Archäologische Konferenz des Komitates Zala und Niederösterreichs III. Keszthely, 5–7. 10. 1992. = *Zalai Múzeum* 5 (1994), 159–172., ill.
- Kovács, T.: Goldene und bronzene Lockenringfunde aus Szelevény–Arany és bronz hajkarikalelet Szelevényről. = *Lőrinczy G.* (szerk.) A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára – Von der Steinzeit bis zum Mittelalter. Studien zum 60. Geburtstag von Ottó Trogmayer. Szeged 1994. 181–190., ill.
- Kovács, T.: Préface. Les croyances et l’art figuratif. Les pratiques funéraires de la culture de Füzesabony et le ciruettière de Tiszafüred – Majoroshalom. Tiszafüred – Ásotthalom. = *Bóna, I.–Raczky, P.*: (éd.) Le bel Age du Bronze en Hongrie. Mont Beuvray 1994. 7., 76–82., 96–98., 131–133., ill.
- Kovács, T. (ed.) Treasures of the Hungarian Bronze Age. Bp. 1994. 102 l., ill.
- Kovács T.: Újabb adatok a mészbetétes kerámia kultúrájának főművességéhez – Neuere Beiträge zur Metallkunst der Kultur der inkrustierten Keramik. = *VMMK* 19–20 (1993–1994), 119–132., ill.
- Kovács, T.: Zwei Vollgriffschwerter von Hajdúsámson – Apa-Typ aus dem Donau–Theiß-Zwischenstromgebiet – Két Hajdúsámson – Apa típusú tömörmarkolatú kard a Duna–Tisza-közből. = *FA* 43 (1994), 51–69., ill.
- Kőhegyi Mihály: Igaz történet a katymári téglagyárban előkerült rézkori pengéről és az egyszerű régészről. = *Székelyné Kőrösi Ilona* (szerk.) Múzeumi kutatások Bács-Kiskun megyében 1992. Kecskemét 1994. 29–31., ill.
- Kővári Klára: Néhány őskori temető Pest megyében. = *Honismeret* 22 (1994:3), 32–34., ill.
- Kretzoi, Miklós–T. Dobosi, Viola: (eds.) Vértesszőlős: Site, man and culture. Bp. 1990. = Rec. *Gladilin, V. N.–Stepanchuk, V. N.*: Rossijskaja Arheologija 1994:1, 197–199; *Kraft, Ingo*: Quartär 43/44 (1993), 239–242; *Weber, Thomas*: JMV 76 (1994), 361–363.
- Kurucz Katalin: Újkőkori sírok Tiszavasvári határából – Neolithic graves from the outskirts of Tiszavasvári. = *Lőrinczy G.* (szerk.) A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára – Von der Steinzeit bis zum Mittelalter. Studien zum 60. Geburtstag von Ottó Trogmayer. Szeged 1994. 125–134., ill.
- Kustár Ágnes–Pap Ildikó: A Tiszavasvári–Deákalmi dűlő lelőhelyről előkerült embertani anyag morfológiai és patológiai vizsgálata – Morphologic and pathological investigation of the anthropological findings from Tiszavasvári – Deákalmi dűlő. = *Lőrinczy G.* (szerk.) A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára – Von der Steinzeit bis zu, Mittelalter. Studien zum 60. Geburtstag von Ottó Trogmayer. Szeged 1994. 135–142., ill.
- Makkay János: Az indoeurópai népek őstörténete. Bp. 1991. = Rec. *Bánffy, Eszter*: = *ActaArchHung* 46 (1994), 427–429.
- Makkay, J.: The Tiszaszőlős Treasure. Bp. 1989. = Rec. *Kadrow, Sławomir*: *Acta Archaeologica Carpathica* 30 (1991), 252–256.
- Makkay, János: Rec. *Gimbutas, Maria*: The Language of the Goddess. Unearthing the hidden symbols of Western civilization. London 1989. = *ActaArchHung* 46 (1994), 419–425; *Gimbutas, M. Winn, Sh.–Shimabuku*: Achilleion, a Neolithic Settlement in Thessaly, Greece, 6400 – 5600 BC. Los Angeles 1989. = *ActaArchHung* 46 (1994), 431–432; *Hägg, R.–Nordquist, G. C.*: (eds.) Celebrations of death and divinity in the Bronze Age Argolid. Proceedings of the Sixth International Symposium at the Swedish Institute at Athens. Stockholm 1990. = *ActaArchHung* 46 (1994), 438–439; *Herrmann, Joachim* (Hrsg.) Heinrich Schliemann. Grundlagen und Ergebnisse moderner Archäologie 100 Jahre nach Schliemanns Tod. Berlin 1992. = *ActaArchHung* 46 (1994), 416–419, ill; *McPherron, A.–Srejić, D.*: (eds.) Divostin and the Neolithic of Central Serbia. Ethnology Monographs 10. Kragujevac–Pittsburgh 1988. = *ActaArchHung* 46 (1994), 433–435; *Tringham, R.–Krstić, D.*: (eds.) Selevac a Neolithic village in Yugoslavia. Monumenta Arch. 15. Los Angeles 1990. = *ActaArchHung* 46 (1994), 432–433; *Weißhaar, H.-J.*: Das späte Neolithikum und das Chalkolithikum. Die deutschen Ausgrabungen auf der Pevkakia-Magula in Thessalien. Bonn 1989. = *ActaArchHung* 46 (1994), 435–438.

- D. Matuz Edit: Késő bronzkori csontzabla Battonyáról – Spätbronzezeitliche Stangenknebel aus Battonya. = *Lőrinczy G. (szerk.) A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára – Von der Steinzeit bis zum Mittelalter. Studien zum 60. Geburtstag von Ottó Trogmayer. Szeged 1994. 211–217., ill.*
- D. Matuz Edit–Sz. Kállay Ágota: Késő bronzkori kora vas kori településrészlet Mátraszentimre Ágasváron – Ein spätbronzezeitliches, früheisenzeitliches Siedlungsdetail in Mátraszentimre – Ágasvár. = *Agria 29–30 (1993–1994), 43–65., ill.*
- Sz. Máthé, Márta: Bakonszeg – Kádárdomb. Berettyóújfalu – Szilhalom. Berettyóújfalu – Herpály–Földvár. = *Bóna, I.–Raczky, P.: (éd.) Le bel Age du Bronze en Hongrie. Mont Beuvray 1994. 166–173., ill.*
- Meier-Arendt, Walter: Bemerkungen zum Begriff der „Stilwanderung“ in der prähistorischen Archäologie am Beispiel des Mittelneolithikums Zentraleuropas – Megjegyzések az őskori régészet „stílusvándorlás”-fogalmához Közép-Európa középső-neolitikumának példáján. = *Lőrinczy G. (szerk.) A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára – Von der Steinzeit bis zum Mittelalter. Studien zum 60. Geburtstag von Ottó Trogmayer. Szeged 1994. 85–93.*
- Mozsolics, Amália: Bronzefunde aus Ungarn. Depot-horizonte von Aranyos, Kurd und Gyermely. Bp. 1985. = *Rec. Wiegel, Bert: BVB1 59 (1994), 192–193.*
- Mócsy, András–Vékony, Gábor: The Dacian Kingdom. = *Köpeczi, Béla (ed.) History of Transylvania. Bp. 1994. 17–28., 700., ill.*
- Nacsá Mihály: Korong alakú bronzkori övdísz készítésének technológiája – Die Technologie der schreibenförmigen Gürtelverzierung in der Bronzezeit. = *Tisicum 8 (1993), 129–136., ill.*
- B. Nagy Margit → Korek József
- Pap Ildikó → Kustár Ágnes
- Patay Pál: Rec. Novotná, Maria: Die Bronzegefäße in der Slowakei. PBF II:11. Stuttgart 1991. = *ArchÉrt 119 (1992), 128–130.*
- A. Pál Gabriella: Kelta ház Csanytelek – Paléről – Keltische (!) Haus aus Csanytelek – Palé. = *Lőrinczy G. (szerk.) A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára – Von der Steinzeit bis zum Mittelalter. Studien zum 60. Geburtstag von Ottó Trogmayer. Szeged 1994. 229–237., ill.*
- Pető, Mária: Rec. von Endert, D.: Die Bronzefunde aus dem Oppidum von Manching. Kommentierter Katalog. Die Ausgrabungen in Manching 13. Stuttgart 1991. = *ActaArchHung 46 (1994), 448–450.; Wozniak, Z.: Osada grupy tynieckiej w Podlezu, woj. Kraków. Wrocław–Warszawa–Kraków 1990. = ArchÉrt 119 (1992), 131–132.*
- Poroszlai, Ildikó: Bölske – Vörösgyűrű (Vörösgyír). Százhalombatta – Földvár. Nagykőrös Földvár. = *Bóna, I.–Raczky, P.: Le bel Age du Bronze en Hongrie. Mont Beuvray 1994. 141–145., 153–158., ill.*
- Poroszlai I.: Bronzkori településnyomok Érd határában. = *Földrajzi múzeumi tanulmányok 12 (1993), 74–75., ill.*
- Raczky, Pál: Two Late Neolithic „hoards” from Csóka (Čoka)–Kremenyák in the Vojvodina – Két késő neolitikus „kincs” Csóka (Čoka)–Kremenyákról (Vojvodina). = *Lőrinczy G. (szerk.) A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára – Von der Steinzeit bis zum Mittelalter. Studien zum 60. Geburtstag von Ottó Trogmayer. Szeged 1994. 161–172., ill.*
- Raczky, Pál–Hertelendi, Ede–Veres, Mihály: La datation absolue des cultures des tells de l’Age du Bronze en Hongrie. = *Bóna, I.–Raczky, P.: (éd.) Le bel Age du Bronze en Hongrie. Mont Beuvray 1994. 42–47., ill.*
- Raczky Pál → Bóna István
- Regenye Judit: Előzetes jelentés a Lengyeli kultúra szentgáli telepének kutatásáról – Vorläufiger Bericht über die Ausgrabung der Siedlung der Lengyel-Kultur in Szentgál, Füzi-kút. = *VMMK 19–20 (1993–1994), 69–88., ill.*
- Regenye J.: építési áldozat a Lengyeli kultúrából, Bakonyszücsről – Bauopfer der Lengyel-Kultur aus Bakonyszücs. = *Lőrinczy G. (szerk.) A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára – Von der Steinzeit bis zum Mittelalter. Studien zum 60. Geburtstag von Ottó Trogmayer. Szeged 1994. 151–160., ill.*
- Rezi Kató Gábor: Adatok a Sokoróalja újkőkorához – Beiträge zum Neolithikum von Sokoróalja. = *ComAH 1993, 5–26., ill.*
- Schalk, Emily: Das Gräberfeld von Hernádkak. Studien zum Beginn der Frühbronzezeit im nordöstlichen Karpatenbecken. Bonn 1992. 366 l., 78 ábra, 32 t.
- H. Simon, Katalin: Frühneolithische Kultgegenstände bei Gellénháza (Kom. Zala) – Kora neolit kultusz tárgyak Gellénháza (Zala megye). = *Lőrinczy G. (szerk.) A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára – Von der Steinzeit bis zum Mittelalter. Studien zum 60. Geburtstag von Ottó Trogmayer. Szeged 1994. 53–65., ill.*
- Sprincz, Ernő: Veneter – Skythen – Bernsteinhandel. = *Beck, Curt W.–Bouzek, Jan (eds.) Amber in Archaeology. Proceedings of the Second International Conference on Amber in Archaeology, Liblice 1990. Praha 1993. 179–186., ill.*
- Stanczik, Ilona–Tárnoki, Judit: Jászdózsa – Kápolnahalom. = *Bóna, I.–Raczky, P.: (éd.) Le bel Age du Bronze en Hongrie. Mont Beuvray 1994. 120–127., ill.*
- Stanczik Ilona → Csányi Marietta
- Sümei, Pál: Sedimentary geological and stratigraphical analysis made on the material of the Upper Palaeolithic settlement at Jászfelsőszentgyörgy – Szúnyogos – A jászfelsőszentgyörgyi szúnyogos felső-paleolit telephely üledéktani és sztratiográfiai elemzése. = *Tisicum 8 (1993), 63–76., ill.*
- Szabó Géza: A Kárpát-medencei késő bronzkori sisakok készítésének problémái egy újabb lelet alapján – Probleme der Herstellung der spätbronzezeitlichen Helme im Karpatenbecken im Lichte eines neuen Fundes. = *Lőrinczy G. (szerk.) A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára – Von der Steinzeit bis zum Mittelalter. Studien zum 60. Geburtstag von Ottó Trogmayer. Szeged 1994. 219–227., ill.*
- Szabó, G.: Die Probleme der Entstehung der Nagyrév-Kultur entlang der Donau – A nagyrévi kultúra

- kialakulásának problémái a Duna mentén. = Die Fragen der Bronzezeit. Archäologische Konferenz des Komitates Zala und Niederösterreichs III. Keszthely, 5–7. 10. 1994. = Zalai Múzeum 5 (1994), 61–71., ill.
- Szabó G.: Új adat a Kárpát-medencei és az északi bronzkor kapcsolatahoz – Ein neuer Beitrag über die Beziehungen des Karpatenbeckens zur nordischen Bronzezeit. = Tisicum 8 (1993), 105–127., ill.
- Szabó J. József: A bronzkori hatvani kultúra sírja Hatvan – Kisfaludy u. 54. sz. lelőhelyen – Ein Grab der bronzezeitlichen Hatvan-Kultur auf der Fundstelle Hatvan, Kisfaludy Str. 54. = Egri Történeti Évkönyv 1994, 57–64., ill.
- Szabó J. J.: Bronzkori nyélhátas bronz balták Battonyáról – Bronzezeitliche Äxte mit verlangertem Schaftücken von Battonya. = Lőrinczy G. (szerk.) A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára – Von der Steinzeit bis zum Mittelalter. Studien zum 60. Geburtstag von Ottó Trogmayer. Szeged 1994. 191–199., ill.
- Szabó Miklós: Kelta harcosok Delphoi előtt és után. Adalékok az ókori kelták történetének egy kritikus periódusához. = AT 38 (1994), 37–56., ill.
- Szabó M.: Régészet és numizmatika: a kelta pénzverés időrendje. – Nagy Ádám (szerk.) A numizmatika és a társtudományok. Konferencia Szegeden 1993. október 25–26. Szeged 1994. 55–60.
- Szabó, Miklós–Guillaumet, Jean-Paul–Cserményi, Vajk: Fouilles franco-hongroises à Velem–Szentvid. Recherches sur la fortification Laténienne. = ActaArchHung 46 (1994), 107–126., ill.
- Szabó, Miklós: Rec. Gebhard, R.: Der Glasschmuck aus dem Oppidum von Manching. Die Ausgrabungen von Manching 11. Stuttgart 1989. = ActaArchHung 46 (1994), 446–447; Kellner, Hans-Jörg: Die Münzfunde von Manching und die keltischen Fundmünzen aus Südbayern. Die Ausgrabungen in Manching 12. Stuttgart 1990. = ActaArchHung 46 (1994), 447–448.
- Szathmári, Ildikó: Füzesabony – Öregdomb. = Bóna, I. – Raczy, P. (éd.) Le bel Age du Bronze en Hongrie. Mont Beuvray 1994. 134–140., ill.
- Szathmári I.: A lengyeli kultúra leletei Zalavár–Rezesről – Die Funde der Lengyel-Kultur aus Zalavár-Rezes. = ComAH 1993, 27–39., ill.
- Szathmár, László: Iron Gate – Carpathian Basin. Connections between the Early Holocene Populations – A Vaskapu és a Kárpát-medence: a kora holocén kultúrák népességeinek kapcsolatairól. = DMÉ 1991, 67–77., ill.
- Szénászký Júlia → Goldman György
- Tárnoki, Judit: Les sépultures de la culture de Hatvan. Törökszentmiklós – Terehalom. = Bóna, I.–Raczy, P. (éd.) Le bel Age du Bronze en Hongrie. Mont Beuvray 1994. 88–91., 128–130., ill.
- Tárnoki Judit → Csányi Marietta, Stanczik Ilona
- Torbágyi, Melinda: Umlauf der Münzen von Apollonia und Dyrrhachium im Karpatenbecken. = Actes du XIe Congrès International de Numismatique, Bruxelles, 8–13 septembre 1991. Vol. I. Louvain–Le-Neuve 1993. 119–122.
- Torma István: Veszprém megye az újkőkorból és a rézkorból (Településtörténeti vázlat)–Die neolithische und kupferzeitliche Besiedlung des Komitats Veszprém (Ungarn). = VMMK 19–20 (1993–1994), 63–68., ill.
- Trogmayer Ottó: Újkőkori istenszobrok attribútumokkal – Neolithic idols with special attributes. = ArchÉrt 119 (1992), 57–61., ill.
- Tulok, Magdolna: Heinrich Schliemann und Zsófia Torma. = Rec. Herrmann, J.–Maaß, E. (Hrsg.) Die Korrespondenz zwischen Heinrich Schliemann und Rudolf Virchow 1876–1890. Berlin 1990. = ActaArchHung 46 (1994), 413–415.
- Vékonyné Vadász Éva: Óskori lelőhelyek Szigetszentmiklós határában. = Honismeret 22 (1994:3), 34–36.
- Varga István → Ilon Gábor
- Veres Mihály → Raczy Pál
- Vékony, Gábor: The Prehistory of Dacia. – Köpeczi, Béla (ed.) History of Transylvania. Bp. 1994. 3–16., 699., ill.
- Vékony Gábor → Mócsy András
- Vicze, Magdolna: Les pratiques funéraires de la culture de Vátya. Baracs – Földvár. = Bóna, I.–Raczy, P. (éd.) Le bel Age du Bronze en Hongrie. Mont Beuvray 1994. 92–95., 146–148., ill.
- Vörös, István: Animal remains campsite from the Upper Palaeolithic hunters at Jászfelsőszentgyörgy–Szunyogos (1990 excavation) – Felsőpaleolit vadásztábor állatsontleletei Jászfelsőszentgyörgy – Szunyogoson (1990). = Tisicum 8 (1993), 77–79.
- Vörös I.: Étel- és állatáldozat-maradványok Vác kelta temetőjében – Speise- und Tieropferreste des keltischen Gräberfeldes von Vác. = Váci Könyvek 7 (1994), 85–100., ill.
- Vörös István → T. Dobosi Viola
- Zalai-Gaál, István: Betrachtungen über die kultische Bedeutung des Hundes im mitteleuropäischen Neolithikum. = ActaArchHung 46 (1994), 33–57., ill.

KLASSZIKUS ARCHAEOLOGIA ÉS ÓKORI KELET – ARGHAEOLOGIA CLASSICA ET ORIENTALIA

- Bugán, Adél: Rec. Kossatz, A.-U.: Funde aus Milet V:1. Die megarischen Becher. Berlin 1990. = ActaArchHung 46 (1994), 444–445.
- Eide, Tormod → Török László
- Gaál, Ernő: Stamped Bricks from TT 32. = Studia Aegyptiaca XV. Bp. 1993. 151 l., Pl. LII.
- Gesztelyi Tamás: Megjegyzések a maszk-állat kombinációk értelmezéséhez – Zur Deutung der Masken-Tier-Kombinationen. = DMÉ 1992–1993, 67–74., ill.
- Hägg, Tomas → Török László
- Kákósy, László: Ninth preliminary report on the Hungarian excavation in Thebes, Tomb No. 32 (Season 1992). = ActaArchHung 46 (1994), 21–31., ill.

- Makkay, János: Rec. Musche, B.: Vorderasiatischer Schmuck von den Anfängen bis zur Zeit der Achaemeniden (ca. 10 000 – 330 v. Chr.). Leiden – New York 1992. = *ActaArchHung* 46 (1994), 439–441.
- Máróti Egon: *Omnis humanitas*. = AT 38 (1994), 177–179.
- Naszlady, Ágnes: Rec. Preziosi, D.: Minoan architectural design. Formation and significance. Berlin – New York – Amsterdam 1983. = *ActaArchHung* 46 (1994), 442.
- Németh, György: IG II–III² 5222; 6217 und die athenische Reiterei nach dem Sturz der dreißig Tyrannen. = *ZPE* 104 (1994), 95–102.
- Németh Gy.: Mit szabad egy szentélyben? A Hekatompedon-felirat előírásai. = AT 38 (1994), 13–21.
- Németh, Gy.: Ostraka in Heidelberg. = *ZPE* 100 (1994), 383–384., ill.
- Németh, Gy.: Übersetzung und Datierung der Hekatompedon-Inschrift. – *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts* 108 (1993), 76–81.
- Petrányi Gyula: Dyrrhachiumi borját szoptató tehén típusú drachma egykorú hibrid utánzatának több példánya – Mehrere Stücke einer zeitgenössischen Nachahmung der Drachme vom Typ Kalb trinkende Kuh aus Dyrrhachium. – NK 92–93 (1993–1994), 109–111., ill.
- Pierce, Richard Holton → Török László
- Puskás Ildikó: (ed.) *India bibliográfiája*. Bp. 1991. = Rec. Baumann, George: *ActaOH* 46 (1992/93), 103–104.
- Szabó, Miklós: *Archaic Terracottas of Boeotia*. = *Studia Archaeologica* 67. Roma 1994. 156 p., Pl. 150.
- Szabó, Miklós: Rec. Aigner-Foresti, A.: Zeugnisse etruskischer Kultur im Nordwesten Italiens und Südfrankreich. Wien 1988. = *ArchÉrt* 119 (1992), 130–131; Kellner, Hans-Jörg: Gürtelbleche aus Urartu. PBF XII:3. Stuttgart 1991. = *ActaArchHung* 46 (1994), 443–444; Sacconi, A.: *L'avventura archeologica di Francesco Morosini ad Atene (1687–1688)*. Roma 1991. = *ActaArchHung* 46 (1994), 444.
- Szilágyi János György: Az antropomorf bronzszobrászat kezdetei Közép-Itáliában. = AT 38 (1994), 1–12., ill.
- Szilágyi, J. Gy.: *Ceramica Etrusco-Corinzia figurata. Parte I: 630 – 580 a.c. Monumenti Etruschi 7*. Roma 1992. = Rec. Rasmussen, Tom: *JRS* 84 (1994), 215–217.
- Szilágyi, J. Gy.–Bouzek, Jan: *Corpus Speculorum Etruscorum. Hongrie–Tchécoslovaquie*. Roma 1992. – Rec. Defosse, J.: *Latomus* 53 (1994), 960.
- Takács, Gábor: La stèle funéraire de Nebetoudjat – Nebetudzsat halotti sztéléje. = *BMHB* 80–81 (1994), 9–24., 143–156., ill.
- Torbágyi, Melinda: *Sylloge Nummorum Graecorum Hungary. Budapest, Nemzeti Múzeum Vol. I: Hispania – Sicilia. Part 3: Sicilia*. Milano 1993. 142 l., ill.
- Torbágyi Melinda: Rec. Thompson, Margaret: Alexander's drachm mints II: Lampsacus and Abydos. New York 1991. = NK 92–93 (1993–1994), 134.
- Török, László: The Emergence of the Kingdom of Kush and her Myth of the State in the First Millennium BC. = *Nubia Thirty Years Later. Pre-publication of Main Papers, Society for Nubian Studies Eighth International Conference Lille 1994*. 1–21., ill.
- Török, L.: Garstang's Excavations at Meroe, 1909–1914. = *The Sudan Research Society Newsletter* 6 (1994), 16–17.
- Török, L.: Upper Egyptian Pottery Wares with Hellenistic Decoration and their Impact on Meroitic Vase Painting. – *Hommages à Jean Leclant II*. Paris – Le Caire 1994. 237–245., ill.
- Török, L.–Eide, Tormod–Hägg, Tomas–Pierce, Richard Holton: (ed.) *Fontes Historiae Nubiorum. Textual Sources for the History of the Middle Nile Region between the Eighth Century BC and the Sixth Century AD Vol. I*. Bergen 1994. 343 l.
- Török, László: Rec. Hofmann, I.: *Steine für Ewigkeit*. = *Bibliotheca Orientalis* 1993, 631–639.

PROVINCIAK ÉS BARBARICUM – PROVINCIALIA ET BARBARICUM

- Alföldy, Géza: *Epigraphica Hispanica XV. Eine Felsinschrift bei Sepulveda (Prov. Segovia)*. = *ZPE* 100 (1994), 451–463., ill.
- Alföldy, G.: Hadrian als *magister* der *fratres Arvales* (CIL VI 970). = *ZPE* 100 (1994), 464–468., ill.
- Alföldy, G.: La Pannonia e l'Impero romano. = *Hajnoczi, Gábor* (ed.) *Atti del convegno internazionale „La Pannonia e l'Impero Romano”* (Roma, 13–16 gennaio 1994). *Annuario dell'Accademia d'Ungheria* 1994, 25–40.
- Bakos, Miklós: *Sylloge Nummorum Graecorum Hungary. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum Vol. II: Dacia – Moesia Superior*. Milano 1994. 135 l., ill.
- Barkóczi, László: Pannonische Glasfunde in Ungarn. *Studia Archaeologica* IX. Bp. 1988. = Rec. Kádár Zoltán: *ArchÉrt* 119 (1992), 123–125.
- Bánki, Zsuzsanna: *Venus pudica und Jupiterstatuetten aus Gorsium*. = *Akten der 10. Internationalen Tagung über antike Bronzen, Freiburg 18–22. Juli 1988*. Stuttgart 1994. 37–40., ill.
- Becker, Helmut → Bender, Helmut
- Bellanca, Calogero: *Riflessioni su alcuni interventi in siti archeologici ungheresi*. = *Hajnoczi, G.* (ed.) *Atti del convegno internazionale „La Pannonia e l'Impero Romano”* (Roma, 13–16 gennaio 1994). *Annuario dell'Accademia d'Ungheria* 1994, 353–361.
- Bender, Helmut–Burns, Thomas–Visy, Zsolt: Die römische Ansiedlung bei Babarc, Komitat Baranya, Ungarn. Die Prospektionsarbeiten in den Jahren 1989–1991. Mit Beiträgen von Becker, Helmut–Pattantyús-Ábrahám, Miklós–Füleky, György–Horváth, Friderika–Lengvári, István–Bertók, Gábor–Friedemann, Paul Horst. = *Specimina* 8:1 (1992), 89–152., ill.
- Bender, Helmut–Visy, Zsolt: Die römische Ansiedlung bei Babarc, Komitat Baranya. Die Prospektionsarbeiten in den Jahren 1989–1991. = K. Palágyi, S. (red.) *Forschungen und Ergebnisse. Internationale Tagung über römische Villen. Veszprém, 16–20. Mai 1994*. = *Balacai Közlemények* 3 (1994), 336–342., ill.
- Bertók Gábor → Bender, Helmut

- Bezeczky, Tamás:* Aegean amphorae in Pannonia – Égeikumi amphorák Pannoniában. = FA 43 (1994), 115–125., ill.
- Bezeczky, T.:* Amphorenfunde vom Magdalensberg und aus Pannonien. Ein Vergleich. Mit einem mineralogisch-petrographischen Beitrag von Józsa, Sándor–Sauer, Roman–Szakmány, György–Weiszbürg, Tamás. = Kärntner Museumsschriften 74. = Piccottini, Gernot: (red.) Archäologische Forschungen zu den Grabungen auf dem Magdalensberg 12. Klagenfurt 1994. 195 l., ill.
- Bezeczky, T.:* Roman Amphora Trade in Pannonia. = Hajnóczy, G. (ed.) Atti del convegno internazionale „La Pannonia e l’Impero Romano” (Roma, 13–16 gennaio 1994). Annuario dell’Accademia d’Ungheria 1994, 155–175., ill.
- Bezeczky, Tamás:* Roman Amphorae from the Amber Route in Western Pannonia. BAR Int. Ser. 386. Oxford 1987. = Rec. Tóth Endre: ArchÉrt 119 (1992), 121–122.; Vidrh Perko, Verena: AV 44 (1993), 321–322.
- Bianchi, Luca:* Intorno a un rilievo d’Intercisa con scena di battaglia eroica. = Hajnóczy, G. (ed.) Atti del convegno internazionale „La Pannonia e l’Impero Romano” (Roma, 13–16 gennaio 1994). Annuario dell’Accademia d’Ungheria 1994, 313–334., ill.
- Biborski, Marcin:* Die Schwerter des 1. und 2. Jahrhunderts n. Chr. aus dem Römischen Imperium und dem Barbaricum. = Specimina 9:1 (1993), 91–130., ill.
- T. Biró, Mária:* The Bones Objects of the Roman Collection. = Nagy, Mihály (ed.) Catalogi Musei Nationalis Hungarici Series Archaeologica II. Bp. 1994. 228 l., ill.
- T. Biró, M.:* The unknown Goddess of Late-Roman popular religious belief. = ActaArchHung 46 (1994), 195–229., ill.
- Biró-Sey, Katalin:* La circolazione monetaria nel periodo unno nel bacino dei Carpazi con particolare riguardo ai ritrovamenti di Szikáncs. = Blason Scarel, Silvia (ed.) Attila Flagellum Dei? Convegno internazionale di studi storici sulla figura di Attila e sulla discesa degli Unni in Italia nel 452 d.C. Studia Historica 129. Roma 1994. 108–117.
- Biró-Sey, Katalin:* Rec. Duncan, G. L.: Coin circulation in the Danubian and Balkan provinces of the Roman Empire AD 294–578. London 1993. = NK 92–93 (1993–1994), 136.
- Borhy, László:* FIGVLINA IUVENSIANA LEGIONIS I NORICORVM. Berichtigung zu CIL III 6489 und 11439. = RÖ 19/20 (1991–1992), 21–27., ill.
- Borhy L.:* Romani e Pannoni. Aspetti dell’acculturazione in una provincia di frontiera. – Hajnóczy, G. (ed.) Atti del convegno internazionale „La Pannonia e l’Impero Romano” (Roma, 13–16 gennaio 1994). Annuario dell’Accademia d’Ungheria 1994, 71–82., ill.
- Bóna, István:* From Dacia to Transylvania. The Period of the Great Migrations (271–895). – Köpeczi, Béla (ed.) History of Transylvania. Bp. 1994. 62–106., 701–704., ill.
- Bóna, I.:* Das Hunnenreich. Bp. – Stuttgart 1991. = Rec. Zábonyi, József: SIA 42 (1994), 238–242.
- Bóna, István:* Rec. Maxfield, Valerie A.–Dobson, Michael J. (eds.) Roman Frontier Studies 1989. Proceedings of the XVth International Congress of Roman Frontier Studies. Exeter 1991. = ActaArchHung 46 (1994), 450–453.
- B. Bónis Éva:* Császárkori telep Balatonaligán – Siedlung aus der Kaiserzeit in Balatonaliga. = VMMK 19–20 (1993–1994), 157–176., ill.
- B. Bónis Éva:* Rec. La ceramica invetriata tardoromana e alto medievale. Como 1985. = ArchÉrt 119 (1992), 132.
- B. Bónis Éva–Gabler Dénes:* A Rei Cretariae Romanae Fautores XVIII. kongresszusa Székesfehérvárott 1992-ben. = ArchÉrt 119 (1992), 97.
- Sz. Burger, Alice:* Corpus Signorum Imperii Romani Ungarn VII: Die Skulpturen des Stadtgebietes von Sopiana und des Gebietes zwischen der Drau und der Limesstrecke Lussonium – Altinum. Bp. 1991. = Rec. Foucher, Louis: Latomus 53 (1994), 887–888.; Gáspár Dorottya: ArchÉrt 119 (1992), 122–123.
- Burns, Thomas → Bender, Helmut*
- Duma György:* Aranygléttel készült Pannoniai cserépedények – Roman pottery glazed using leade-oxide. = Műtárgyvédelem 22 (1992), 171–180., ill.
- Ertel, Christine:* Zur Rekonstruktion des Ostgartens und Überlegungen zur Garten- und Landschaftsarchitektur von Baláca. = K. Palágyi, S. (red.) Forschungen und Ergebnisse. Internationale Tagung über römische Villen. Veszprém, 16–20. Mai 1994. = Balácai Közlemények 3 (1994), 29–40., ill.
- R. Facsády Annamária:* Aquincumi lepénysütő minták éremkép-előzményei – Münzenbild-Vorbilder der Wasseneisen von Aquincum. = Nagy Ádám (szerk.) A numizmatika és a társtudományok. Konferencia Szegeden, 1993. október 25–26. Szeged 1994. 65–68., ill.
- R. Facsády, A.:* Trésors de Pannonie du 2e siècle. = Akten der 10. Internationalen Tagung über antike Bronzen, Freiburg 18–22. Juli 1988. Stuttgart 1994. 141–146., ill.
- Farkas, Zoltán–Gabler, Dénes:* Corpus Signorum Imperii Romani II: Die Skulpturen des Stadtgebietes von Scarbantia und der Limesstrecke Ad Flexum–Arrabona. Bp. 1994. 95 l., 44 t.
- Feldmann, Reinhard → Lőrincz Barnabás*
- Ferenczi, István:* Beiträge zur Kenntnis der Feldzüge des Traian (!) in Dacia (Inschriften als Indiz über die Tätigkeit der legio II Adiutrix und der legio VI Ferrata bezüglich der Belagerung des dakischen Festungskomplexes im Surianu-Gebirge). = Specimina 8:1 (1992), 59–88.
- Ferenczi, I.:* Le probleme des Daces libres dans l’Est de la Transylvanie (Considérations d’ordre archéologiques et historiques concernant l’importance des dépressions du Csík à l’époque romaine et postromaine). = Specimina 9:1 (1993), 13–26., ill.
- Fitz, Jenő:* Die Römischen Inschriften Ungarns (RIU). 5. Lieferung: Intercisa. Bonn – Bp. 1991. = Rec. Lőrincz Barnabás: ArchÉrt 119 (1992), 119–121., ill.
- Fitz, J.:* Die Verwaltung Pannoniens in der Römerzeit II. Bp. 1993 [1994]. 371–967 l., ill.
- Fitz, J.:* Die Verwaltung Pannoniens in der Römerzeit III. Bp. 1994. 968–1406 l., ill.
- Fráter Erzsébet:* Embertani és szerológiai vizsgálatok Budapest III. Kaszás dűlő, Raktárrét római kori népességén – Anthropological and Serological Studies on a Roman Period Population at Kaszásdűlő, Raktárrét, Budapest. = AnthrKözl 35 (1993), 39–60.
- Friedemann, Paul Horst → Bender, Helmut*

Fülek György → Bender, Helmut

Gabler Dénes: A Balatontól északra lévő terület római kori településtörténetének néhány kérdése – Einige Fragen über die Geschichte der römischen Siedlungen auf dem Territorium nördlich von Balaton. = VMMK 19–20 (1993–1994), 149–155., ill.

Gabler, D.: Der Grenzhandel am östlichen Limes von Pannonien. = Stuttgarter Kolloquium zur historischen Geographie des Altertums 4, 1990. Geographica Historica 7. Amsterdam 1994. 503–518., ill.

Gabler, D.: Die ländliche Besiedlung Oberpannoniens. = Bender, Helmut–Wolff, Hartmut (Hrsg.) Ländliche Besiedlung und Landwirtschaft in den Rhein-Donau-Provinzen des Römischen Reiches. Passauer Universitätsschriften zur Archäologie Band 2. Espelkamp 1994. 377–419., 137–141., ill.

Gabler, D.: Terres sigillées du Haut et Moyen Empire – Kora- és középső császárkori terra sigillaták. = BMHB 80–81 (1994), 25–57., 157–174., ill.

Gabler, Dénes–Kellner, Hans-Jörg: Die Bildstempel von Westerdorf II. Helenius und Onniorix. = BVB1 58 (1993), 185–270., ill.

Gabler, Dénes–Redő, Ferenc: Eine kaiserzeitliche Villa in Mittelitalien bei San Potito di Ovindoli. = K. Palágyi, S. (red.) Forschungen und Ergebnisse. Internationale Tagung über römische Villen. Veszprém, 16–20. Mai 1994. = Balácai Közlemények 3 (1994), 60–80., ill.

Gabler, D.–Redő, F.: Gli scavi della villa romana di San Potito di Ovindoli. – Hajnóczy, G. (ed.) Atti del convegno internazionale „La Pannonia e l'Impero Romano” (Roma, 13–16 gennaio 1994). Annuario dell'Accademia d'Ungheria 1994, 277–296., ill.

Gabler, D.–Redő, F.: Scavi nella villa romana di San Potito di Ovindoli (AQ). Rapporto 1989–1990. = ActaArchHung 46 (1994), 127–193., ill.

Gabler, Dénes: Rec. Nove ricerche archeologiche in Provincia di Pavia. Atti del II° Convegno di Casteggio a cura di Pearce, M. Casteggio 1992. = ActaArchHung 46 (1994), 453–454.

Gabler Dénes → B. Bónis Éva, Farkas Zoltán

Gáspár, Dorottya: Lituus or baculus or...? – Akten der 10. Internationalen Tagung über antike Bronzen, Freiburg 18–22. Juli 1988. Stuttgart 1994. 161–165., ill.

Gáspár, D.: Römische Villa bei Sümeg. – K. Palágyi, S. (red.) Forschungen und Ergebnisse. Internationale Tagung über römische Villen. Veszprém, 16–20. Mai 1994. = Balácai Közlemények 3 (1994), 343., ill.

Gáspár Dorottya → Sz. Burger Alice

Gesztelyi, Tamás: Das Bildprogramm des gelb-lila Zimmers in Baláca. = K. Palágyi, S. (red.) Forschungen und Ergebnisse. Internationale Tagung über römische Villen. Veszprém, 16–20. Mai 1994. = Balácai Közlemények 3 (1994), 22–28., ill.

Godłowski, Kazimierz: Die Barbaren nördlich der Westkarpaten und das Karpatenbecken – Einwanderungen, politische und militärische Kontakte. = Specimina 9:1 (1993), 65–89., ill.

Gömöri, János: Recent Archaeological Finds concerning the Topography of Scarbantia. = Hajnóczy, G. (ed.) Atti del convegno internazionale „La Pannonia e l'Impero

Romano” (Roma, 13–16 gennaio 1994). Annuario dell'Accademia d'Ungheria 1994, 251–261., ill.

Gróh Dániel: Építéstörténeti megjegyzések a limes Visegrád környéki védelmi rendszeréhez – Baugeschichtliche Bemerkungen zum Verteidigungssystem des Limes in der Umgebung von Visegrád. = Lőrinczy G. (szerk.) A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára – Von der Steinzeit bis zum Mittelalter. Studien zum 60. Geburtstag von Ottó Trogmayer. Szeged 1994. 239–247., ill.

Györgydeák György–K. Palágyi Sylvia: A balácai mozaikok motívumai – Motive der Balácaer Mosaiken. Veszprém 1993. 36 l., ill. = Rec. T(ölgyesi) J(ózsef): Veszprémi Szemle 2 (1994: 1), 107.

Horváth Friderika → Bender, Helmut

Istvánovits, Eszter–Kulcsár, Valéria: New Archaeological Phenomena in the Ethnical Picture of Eastern Hungary after the Marcomannic-Sarmatian War. = Specimina 9:1 (1993), 27–35., ill.

Istvánovits E.–Kulcsár V.: IV. századi éremmel keltezett sírok a Kárpát-medencei szarmata Barbaricumban. – Nagy Ádám (szerk.) A numizmatika és a társtudományok. Konferencia Szegeden, 1993. október 25–26. Szeged 1994. 69–86., ill.

Istvánovits E.–Kulcsár V.: Tükrök a császárkori és a kora névvándorlás kori barbár népeknél a Kárpát-medencében – Der Spiegel der kaiser- und frühvölkerwanderungszeitlichen Barbarenvölker im Karpatenbecken. = HOMÉ 30–31/2 (1993), 9–58., ill.

Józsa Sándor → Bezeckzy Tamás

Kaba Melinda: Thermae maiores legionis II adiutricis. Bp. 1991. = Rec. V. S.: AR 46 (1994), 147.

Kaczanowski, Piotr: Bemerkungen über Infiltration der Einwohner des Barbaricums in das Römische Reich im Lichte der Waffenfunde. – Specimina 9:1 (1993), 131–156., ill.

Katona Győr Zsuzsa: Római villaépület Komló, Mecsekfalui úton – Excavation of a Roman Villa at the site Komló, Mecsekfalui út (SW Hungary). = JPMÉ 38 (1993), 67–94., ill.

Kádár, Zoltán: Eine Venusstatuette aus Potaissa (Dakien) und ihre orientalischen Beziehungen. = Akten der 10. Internationalen Tagung über antike Bronzen, Freiburg 18–22. Juli 1988. Stuttgart 1994. 223–226., ill.

Kádár Zoltán → Barkóczi László

Kellner, Hans-Jörg → Gabler Dénes

Kiss Ákos: A soproni egykori Orsolya-rendi iskolaépület alatti császárkori épületmaradványok – Gebäudenüberreste aus der römischen Kaiserzeit unter dem Schulgebäude des Ödenburger Ursulaordens – Ruins from the period of the Roman Empire found under the school building of the Ursule Order in the town of Sopron. = Arrabona 31–33 (1992–1994), 19–48., ill.

Kiss Magdolna: Adatok a Murga-típusú korsók kérdéséhez – Daten zur Frage der Krüge vom Murga-Typus. = Lőrinczy G. (szerk.) A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára – Von der Steinzeit bis zum Mittelalter. Studien zum 60. Geburtstag von Ottó Trogmayer. Szeged 1994. 249–257., ill.

- Kiss M.: Lussonium erődje a 4. század végén – 5. század elején – Die Festung Lussonium Ende des 4. – Anfang des 5. Jahrhunderts. = *HOMÉ* 30–31/2 (1993), 89–106., ill.
- Kiss, M.: Zum Problem der barbarischen Ansiedlungen in Pannonien. = *Specimina* 9:1 (1993), 185–200., ill.
- Kőhegyi Mihály: Sírrablás a magyarországi szarmatáknál – Grabberaubung bei den Sarmaten in Ungarn. = *Lőrinczy G.* (szerk.), *A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára – Von der Steinzeit bis zum Mittelalter. Studien zum 60. Geburtstag von Ottó Trogmayer.* Szeged 1994. 277–283., ill.
- Kulcsár Valéria: A Kárpát–medencei szarmaták rendellenes temetkezései. = *Székelyné Kőrösi Ilona* (szerk.) *Múzeumi kutatások Bács-Kiskun megyében* 1992. Kecskemét 1994. 62–66.
- Kulcsár Valéria → *Istvánovits Eszter*
- Lengvári István: Szent Márton születéshelye. = *Történelem* 2 (1994:2), 13–16.
- Lengvári István → *Bender, Helmut*
- Lovász Emese: Császárkori telep feltárása Tiszaladányban – Die Erschließung einer kaiserzeitlichen Siedlung in Tiszaladány. = *HOMÉ* 30–31/2 (1993), 59–88., ill.
- Lőrincz, Barnabás: I bolli laterizi militari in Pannonia. Risultati delle ricerche cronologiche. = *Hajnoczi, G.* (ed.) *Atti del convegno internazionale „La Pannonia e l'Impero Romano”* (Roma, 13–16 gennaio 1994). *Annuario dell'Accademia d'Ungheria* 1994, 115–138., ill.
- Lőrincz, B.: Ein spätrömischer Ziegelstempel im Diözesanmuseum St. Pölten. *Scherrer, Peter* (Hrsg.) *Landeshauptstadt St. Pölten. Archäologische Bausteine II. Sonderschriften des Österreichischen Archäologischen Institutes*, Band 23. Wien 1994. 161–164., ill.
- Lőrincz, Barnabás–Petényi, Sándor: Zwei neue Militärdiplome aus Pannonien. = *ZPE* 101 (1994), 197–204., ill.
- Lőrincz, Barnabás–Redő, Franciscus (Ferenc): *Onomasticon provinciarum Europae Latinarum Vol. I: Aba–Byzanus. Ex materia ab Mócsy, Andreas (András)–Feldmann, Reinhardus (Reinhard)–Marton, Elisabetha (Erzsébet)–Szilágyi, Mária collecta ediderunt* – – – = *Bökönyi, Sándor–Meid, Wolfgang* (Hrsg.) *Archaeolingua* 3. Bp. 1994. XIII + 364 l., ill. = *Rec. Epigraphica* 56 (1994), 235.
- Lőrincz, Barnabás–Számádó, Emese: Ein Meilenstein der Senatskaiser Pupienus und Balbinus aus Pannonien. = *ZPE* 101 (1994), 205–207., ill.
- Lőrincz Barnabás → *Fitz Jenő*
- Manacorda, Daniele: A proposito delle anfore della Pannonia romana: appunti e riflessioni. = *Hajnoczi, G.* (ed.) *Atti del convegno internazionale „La Pannonia e l'Impero Romano”* (Roma, 13–16 gennaio 1994). *Annuario dell'Accademia d'Ungheria* 1994, 177–191., ill.
- Marton Erzsébet → *Lőrincz Barnabás*
- Medgyesi Pál → *Vadai Andrea*
- Mesterházy Károly: Pénzekkel keltezett késő császárkori eszközlelet Hajdúnánás – Tedejről – Ein mit Münzen datierten(!) spätkaiserzeitlicher Werkzeugsfund aus Hajdúnánás – Tedej. = *StCom* 23 (1994), 273–292., ill.
- Mócsy, András: Pannonien und das römische Heer. Ausgewählte Aufsätze. *Mavors VII.* Stuttgart 1992. = *Rec. Roxan, Margaret M.*: *JRS* 84 (1994), 237–238.
- Mócsy, András–Vékony, Gábor: *The Dacian Kingdom. Köpeczi, Béla* (ed.) *History of Transylvania.* Bp. 1994. 17–28., 699., ill.
- Mócsy András → *Lőrincz Barnabás*
- Müller Róbert: A balatonaligai vaseszközök – Eisengeräte aus Balatonaliga. = *VMMK* 19–20 (1993–1994), 177–193., ill.
- Nagy, Mihály: The Hasdingian Vandals in the Carpathian Basin (A Preliminary Report). = *Specimina* 9:1 (1993), 157–184., ill.
- Nagy M.: A Seuso-kincs Pannoniai kapcsolatai – The Seuso-Treasure – Its Connection with Pannonia. = *Magyar Tudomány* 38 (1994), 289–300., 370., ill.
- Németh, Margit: Roman Military Camps in Aquincum. – *Hajnoczi, G.* (ed.) *Atti del convegno internazionale „La Pannonia e l'Impero Romano”* (Roma, 13–16 gennaio 1994). *Annuario dell'Accademia d'Ungheria* 1994, 139–152., ill.
- Palágyi, Sylvia: Bronzefunde aus den römischen Hügelgräbern nördlich vom Balaton. = *Akten der 10. Internationalen Tagung über antike Bronzen*, Freiburg 18–22. Juli 1988. Stuttgart 1994. 319–325., ill.
- K. Palágyi S.: Római kori tégláégető kemencék Veszprém megyében – Römische Ziegelöfen im Komitat Veszprém. = *VMMK* 19–20 (1993–1994), 215–228., ill.
- Palágyi, S.: Schwerepunkte der neuen Ausgrabungen im Gutshof von Balácsa. – *K. Palágyi, S.* (red.) *Forschungen und Ergebnisse. Internationale Tagung über römische Villen.* Veszprém, 16–20. Mai 1994. = *Balácsai Közlemények* 3 (1994), 10–21., ill.
- Palágyi, S.: La villa romana di Balácsa: risultati degli scavi, idee per la ricostruzione. = *Hajnoczi, G.* (ed.) *Atti del convegno internazionale „La Pannonia e l'Impero Romano”* (Roma, 13–16 gennaio 1994). *Annuario dell'Accademia d'Ungheria* 1994, 265–275., ill.
- K. Palágyi Sylvia → *Györgydeák György*
- Pattantyús–Ábrahám Miklós → *Bender, Helmut*
- Petényi, Sándor: Neuere germanische Statuen (!) aus Brigetio. = *ComAH* 1993, 57–62., ill.
- Petényi Sándor → *Lőrincz Barnabás*
- Petrovsky, Richard: Studien zu römischen Bronzegefäßen mit Meisterstempeln. – *Fischer, Thomas* (Hrsg.) *Kölner Studien zur Archäologie der Römischen Provinzen*, Band 1. Buch am Erlbach 1993. 460 l., ill.
- Póczy, Klára: La città di Aquincum sede del luogo tenente della Pannonia Inferiore. = *Hajnoczi, G.* (ed.) *Atti del convegno internazionale „La Pannonia e l'Impero Romano”* (Roma, 13–16 gennaio 1994). *Annuario dell'Accademia d'Ungheria* 1994, 221–231., ill.
- Póczy K.: Római kori ipari műemlék Budapest. = *Művészet* 38 (1994), 145–150., ill.
- Redő, Ferenc: Iuno Regina's Mint: Antiochia. = *Actes du XIe Congrès International de Numismatique.* Bruxelles, 8–13 septembre 1991 Vol. II. Louvain-la-Neuve 1993. 321–326.
- Redő Ferenc → *Gabler Dénes, Lőrincz Barnabás*
- Sauer, Roman → *Bezeckzy Tamás*

- Sedlmayr János*: A soproni római fórum bemutatása – Präsentation des römischen Forums von Ödenburg = Gerő László nyolcvanötödik születésnapjára. Tanulmányok. Művészettörténet – Műemlékvédelem VI. Bp. 1994. 83–93., ill.
- Simonenko, Alexander*: Sarmatian Tribes of the Great Hungarian Plain and the North Pontic Region (Problem of migration). = *Specimina* 9:1 (1993), 59–64.
- Soproni, Sándor*: Ein römischer Villenbesitzer aus Aquincum. = *K. Palágyi, S.* (red.) Forschungen und Ergebnisse. Internationale Tagung über römische Villen. Veszprém, 16–20. Mai 1994. = *Balácai Közlemények* 3 (1994), 312–320., ill.
- Soproni, S.*: Pannonische Burgus-Bauinschriften aus der Commodus-Zeit. – *Mitteilungen des Museumsvereins Lauriacum* 1993, 10–15., ill.
- Soproni S.*: Római feliratok Veszprém megyéből – Römische Inschriften aus dem Komitat Veszprém. = *VMMK* 19–20 (1993–1994), 141–148., ill.
- Sosztarits, Ottó*: Topographische Forschungen im südlichen Teil von Savaria. Die Notgrabung auf dem Hauptplatz von Szombathely (1991–1992). = *Hajnóczy, G.* (ed.) Atti del convegno internazionale „La Pannonia e l’Impero Romano” (Roma, 13–16 gennaio 1994). *Annuario dell’Accademia d’Ungheria* 1994, 233–241., ill.
- Sprincz Emma*: Érd területének története a római császárkorban – History of the environs of Érd under the Roman emperors. = *Földrajzi múzeumi tanulmányok* 12 (1993), 9–14., ill.
- Szabó Géza*: A „bölcskei sziklák” és a magyarországi víz alatti régészeti kutatások kezdetei. = *Szabó G.* (szerk.) *Bölcskei tanulmányok I. Múlt és jelen Bölskén. Bölske* 1994. 115–128., ill.
- Szabó, Klára*: Pots à embouchure lourde coulée d’une pièce avec l’anse. = *Akten der 10. Internationalen Tagung über antike Bronzen, Freiburg* 18–22. Juli 1988. Stuttgart 1994. 399–403., ill.
- Ritoókné Szalay Ágnes*: A római feliratok gyűjtői Pannoniában. = *Mikó Árpád–Takács Imre* (szerk.) *Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541 – Kunst und Architektur in Pannonien 1000–1541.* Bp. 1994. 318–325., ill.
- Számadó Emese* → *Lőrincz Barnabás*
- Szakmány György* → *Bezeckzy Tamás*
- Szentlélek, Tihamér*: Il Palazzo Imperiale di Savaria. = *Hajnóczy, G.* (ed.) Atti del convegno internazionale „La Pannonia e l’Impero Romano” (Roma, 13–16 gennaio 1994). *Annuario dell’Accademia d’Ungheria* 1994, 243–249.
- Székely Zoltán*: Az oltszemi (Olteni) római tábor (Háromszék – Kovászna megye). 1987–1988. évi ásatások – Le camp romain d’Olteni (dép. Covasna). Nouvelles fouilles et nouveaux résultats. = *ComAH* 1993, 47–55., ill.
- Szilágyi Mária* → *Lőrincz Barnabás*
- Szirmai, Krisztina*: Eine Pferdegeschirr-Gattung mit Lunulaverzierung aus Aquincum. = *Akten der 10. Internationalen Tagung über antike Bronzen Freiburg* 18.–22. Juli 1988. Stuttgart 1994. 405–409., ill.
- T. Szőnyi, Eszter*: Rec. *Ettlinger, E.–Hedinger, B.–Hoffmann, B.–Kenrick, Ph. M.–Pucci, G.–Roth-Rubi, K.–Schneider, G.–Schnurbein, S. V.–Wells, C. M.–Zabehlicky–Scheffenecker, S.*: *Conspectus formarum terrae sigillatae italico modo confectae.* Bonn 1990. = *ActaArchHung* 46 (1994), 454.
- Tari Edit*: Korai szarmata sír Újszilváson – Early Sarmatian grave from Újszilvás. = *Lőrinczy G.* (szerk.) *A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára – Von der Steinzeit bis zum Mittelalter. Studien zum 60. Geburtstag von Ottó Trogmayer.* Szeged 1994. 259–264., ill.
- Tomka, Péter*: Relazione sui materiali archeologici unnci in Ungheria. = *Blason Scarel, Silvia* (ed.) *Attila Flagellum Dei? Convegno internazionale di studi storici sulla figura di Attila e sulla discesa degli Unni in Italia nel 452 d.C.* *Studia Historica* 129. Roma 1994. 22–47., ill.
- Topál, Judit*: Die römische Villa von Szentendre. = *K. Palágyi, S.* (red.) *Forschungen und Ergebnisse. Internationale Tagung über römische Villen. Veszprém, 16–20. Mai 1994.* = *Balácai Közlemények* 3 (1994), 321–335., ill.
- Topál J.*: Vaseszközök a szentendrei római villából – Eisengeräte aus römischen(!) Villa von Szentendre. = *StCom* 23 (1994), 293–312., ill.
- Torbágyi Melinda*: római emléletek Magyarországon. Megjegyzések az FMRU munkálataihoz – Bemerkungen zu den FMRU-Arbeiten. – *Nagy Ádám* (szerk.) *A numizmatika és a társtudományok. Konferencia Szegeden, 1993. október 25–26.* Szeged 1994. 61–64.
- Torbágyi M.*: A Szombathely – herényi római aranyéremlelet – Der römische Münzfund von Szombathely – Herény. = *NK* 92–93 (1993–1994), 27–33., ill.
- Torbágyi Melinda*: Rec. *Martini, Rodolfo*: *Monetazio ne provinciale romana I: Sicilia. Le emissioni tardo-repubblicane di Atratinus e le serie con ritratto di Octavianus Augustus e di Tiberius* (36 a.c. – 37 d.c.). Milano 1991.; *Uő.*: *Monetazione provinciale romana III: Bibliografia generale (fino al 1991) – Indici bibliografici 1–2.* Milano 1992.; *Martini, Rodolfo–Vismara, Novella*: *Monetazione provinciale romana II: Collezione Winsemann Falghera.* Milano 1992. = *NK* 92–93 (1994), 135; *Die Münze. Bild – Botschaft – Bedeutung. Festschrift für Maria R. Alföldi.* Frankfurt am Main–Bern–New York–Paris 1991. = *NK* 92–93 (1993–1994), 134.
- Tóth, Endre*: Das Christentum in Pannonien bis zum 7. Jahrhundert nach den archäologischen Zeugnissen. = *Boshof, Egon–Wolff, Hartmut* (Hrsg.) *Das Christentum im bairischen Raum. Von den Anfängen bis ins 11. Jahrhundert. Passauer Historische Forschungen* 8. Köln Weimar Wien 1994. 241–272., ill.
- Tóth E.*: Késő római sír Tihanyból (A lemezből készült hagymafejes fibulák tipológiájához) – Spättrömisches Grab aus Tihany (Zur Typologie der Zwiebelkopffibeln aus Bronzeblech). = *FA* 43 (1994), 127–166., ill.
- Tóth, E.*: *The Roman Province of Dacia.* = *Köpeczi, B.* (ed.) *History of Transylvania.* Bp. 1994. 28–61., 700–701., ill.
- Tóth Endre* → *Bezeckzy Tamás*
- Tóth Gábor*: A Csepreg – szentkirályi római sír embertani anyaga. = *Vasi Honismereti Közlemények* 1994/2, 53–54.
- Tóth, István*: A Dacian „apostle” of the cult of Mithras ? = *Specimina* 8:1 (1992), 153–160., ill.

- Tóth I.: Vallási és építési, adományozási feliratok. = *Történet* 2 (1994:2), 7–13., ill.
- T(ölgyesi) J(ózsef) → Györgydeák György
- Vaday, Andrea: Late Sarmatian graves and their connections within the Great Hungarian Plain – Neskoro-sariuatské hroby a ich vzťahy v rámci Vel'kej uhorskej nížiny. = *SIA* 42 (1994), 105–124., ill.
- H. Vaday, A.: Die sarmatischen Denkmäler des Komitats Szolnok. Ein Beitrag zur Archäologie und Geschichte des sarmatischen Barbaricums. = *Antaeus* 17–18 (Budapest 1989) = *Rec. Benea, Doina: SCIVA* 44 (1993), 216–219.
- H. Vaday, A.–Medgyesi, Pál: Rectangular Vessels in the Sarmatian Barbaricum in the Carpathian Basin. = *ComAH* 1993, 63–89., ill.
- Vékony Gábor → Mócsy András
- Visy, Zsolt: Cotini in Pannonia. = *Specimina* 9:1 (1993), 5–12.
- Visy, Zs.: Erfahrungen bei der Restaurierung römischer Baudenkmäler im Archäologischen Park Intercisa (Dunaujváros). – *Precht, Gundolf:* (Hrsg.) *Xantener Berichte. Grabung – Forschung – Präsentation.* Köln–Bonn 1994. 71–75., ill.
- Visy, Zs.: Die ländliche Besiedlung und Landwirtschaft in Niederpannonien. = *Bender, H. Wolff, H.* (Hrsg.) *Ländliche Besiedlung und Landwirtschaft in den Rhein – Donau – Provinzen des Römischen Reiches. Vorträge eines Internationalen Kolloquiums vom 16. – 21. April 1991 in Passau.* Passauer Universitätsschriften zur Archäologie 2. Espelkamp 1994. 421–449., ill.
- Visy, Zs.: Der pannonische Limes in Ungarn. Stuttgart 1988. = *Rec. Pekáry, Thomas: BJ* 193 (1993), 575–576.
- Visy, Zs.: Römische und byzantinische Schnellwaagen aus der Türkei. = *Akten der 10. Internationalen Tagung über antike Bronzen, Freiburg* 18–22. Juli 1988. Stuttgart 1994. 435–444., ill.
- Visy, Zs.: Some notes on the Defence System of Pannonia in the 2nd and 3rd Centuries A.D. = *Hajnóczy, G.* (ed.) *Atti del convegno internazionale „La Pannonia e l'Impero Romano”* (Roma, 13–16 gennaio 1994). *Annuario dell'Accademia d'Ungheria* 1994, 85–96., ill.
- Visy Zsolt → Bender, Helmut
- H. Vladár Ágnes: Az egykori Pannonia római kori építészeti örökségének helyreállítása és védelme – Rekonstruktion und Schutz pannonischer Baudenkmäler aus der Römerzeit. = Gerő László nyolcvanötödik születésnapjára. *Tanulmányok. Művészettörténet – Műemlékvédelem* VI. Bp. 1994. 41–53., ill.
- H. Vladár, Á.: Restauro e tutela del patrimonio architettonico d'epoca romana in Pannonia, nell'Ungheria d'oggi: compiti e risultati. = *Hajnóczy, G.* (ed.) *Atti del convegno internazionale „La Pannonia e l'Impero Romano”* (Roma, 13–16 gennaio 1994). *Annuario dell'Accademia d'Ungheria* 1994, 345–352.
- Vörös Gabriella: Dél-alföldi régészeti adatok a szarmata kori férfi viselethez (Temetkezések Csanytelek – Újhalastóról) – Archäologische Angaben zur sarmatischen Männertracht von der Südtiefebene (Bestattungen in Csanytelek – Újhalastó). = *Lőrinczy G.* (szerk.) *A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára – Von der Steinzeit bis zum Mittelalter. Studien zum 60. Geburtstag von Ottó Trogmayer.* Szeged 1994. 265–276., ill.
- Vörös G.: Későszarmata falu emlékei Tápé – Széntégláégető lelőhelyről – Funden (!) eines Dorfes aus der Spätsarmatenzeit, Fundort Tápé – Ziegelbrennerei. = *MMFÉ* 1991/92:1, 11–30., ill.
- Vörös, G.: Spätsarmatisch-hunnenzeitlicher Siedlungsteil in Bordány. = *Specimina* 9:1 (1993), 37–57., ill.
- Vörös István: A balatonaligai császárkori telep állatsontleletei – Tierknochenfunde in der Siedlung aus der Kaiserzeit in Balatonaliga. = *VMMK* 19–20 (1993–1994), 195–214., ill.
- Weiszbürg Tamás → Bezecsky Tamás
2. Internationales Kolloquium über Probleme der provincialrömischen Kunstschaffens. *Veszprém* 1991. = *Rec. V. S.: AR* 46 (1994), 146–147.
- Zsidi, Paula: Aquincum – the Capital of Pannonia Inferior. Topography of the Civil Town. = *Hajnóczy, G.* (ed.) *Atti del convegno internazionale „La Pannonia e l'Impero Romano”* (Roma, 13–16 gennaio 1994). *Annuario dell'Accademia d'Ungheria* 1994, 213–220., ill.
- Zsidi, P.: Die römische Villa von Kaszás-dűlő – Csikós utca und die Frage der Villen im Territorium des Munizipiums von Aquincum (am Gebiet der heutigen Stadt Budapest). = *K. Palágyi, S.* (red.) *Forschungen und Ergebnisse. Internationale Tagung über römische Villen.* *Veszprém*, 16–20. Mai 1994. = *Balacai Közlemények* 3 (1994), 292–311., ill.

NÉPVÁNDORLÁS ÉS KORAI KÖZÉPKOR. MAGYAR ÖSTÖRTÉNET – AETAS MIGRATIONUM, PROTOHUNGARICA

- Balassa Iván: A magyar földművelés emlékei a 9–10. században. = *Kovács L.* (szerk.) *Honfoglalás és régészet.* Bp. 1994. 235–246., ill.
- Bartosiewicz László → Takács István
- Bálint Csanád: A 9. századi magyarság régészeti hagyatéka. = *Kovács L.* (szerk.) *Honfoglalás és régészet.* Bp. 1994. 39–46.
- Benkő László → Gömöri János
- Benkő, Mihály: Burial Masks of Eurasian Mounted Nomad Peoples in the Migration Period. = *ActaOH* 46 (1992/93), 113–131., ill.
- Bóna István: Az Avar Birodalom végnapjai. Viták és új eredmények. = *Kovács L.* (szerk.) *Honfoglalás és régészet.* Bp. 1994. 67–75.
- Bóna, I.: Byzantium and the Avars: The archaeology of the first 70 years of the Avar era. = *Austin, David-Alcock,*

- Leslie (eds.) From the Baltic to the Black Sea. Studies in Medieval Archaeology. London – Boston – Sidney – Wellington 1990. 113–117., ill.
- Bóna, I.: Ein außergewöhnliches Schlußwort. Reflexionen zur Schrift „Irrige Deutungen – Letzte Bemerkungen“ von Radu Harhoiu, *Dacia* 34 (1990), 291–297. = *ActaArchHung* 46 (1994), 409–413.
- Bóna, I.: From Dacia to Transylvania. The Period of the Great Migrations (271–895). = *Köpeczi, B.* (ed.) *History of Transylvania*. Bp. 1994. 62–106., 701–704., ill.
- Bóna István → Ugrin Emese
- Bökönyi Sándor: Magyar állattartás a honfoglalás korában. – Kovács L. (szerk.) *Honfoglalás és régészet*. Bp. 1994. 225–233., ill.
- Cseh János: Késő népvándorlás kori (7–9. századi avar) telepleletek Kengyel határából – Awarische Siedlungsfunde aus der späten Völkerwanderungszeit (7–9. Jahrhunderte) in der Gemarkung von Kengyel. = *Lőrinczy Gábor* (szerk.) *Az Alföld a 9. században*. Szeged 1993. 83–99., ill.
- Dénes József: A honfoglalás és az államszervezés korának várai – Die Burgen aus der Zeit der Landnahme und Staatsorganisation. = *HOMÉ* 30–31/2 (1993), 417–432.
- Dienes, István: Landnahmezeitliche Kerbinschrift aus dem Gräberfeld von Homokmégy – Halom in der Umgebung von Kalocsa (Vorbericht) – Honfoglalás kori rovásfelirat a Kalocsa környéki Homokmégy – Halom temetőjéből (Előzetes jelentés). = *FA* 43 (1994), 167–180., ill.
- Engel Pál → Kristó Gyula
- Erdélyi István: Bevezetés a magyar őstörténetbe. Bp. 1994. 124 l., térkép.
- Erdélyi I.: Honfoglaló magyar temető leletmentése Dunakeszin – Fundrettung eines Gräberfeldes aus der Landnahmezeit in Budakeszi. = *ComAH* 1993, 135–152., ill.
- Erdélyi I.: Magyar őstörténet-kutatás Körösi Csorna Sándor korában – Studies of Hungarian Prehistory in the Age of Alexander Körösi Csoma. = *Studia Nova* 1 (1994), 47–58.
- Erdélyi I.: Megjegyzések Szentpéteri József előadásához. = *Lőrinczy G.* (szerk.) *Az Alföld a 9. században*. Szeged 1993. 79–82., ill.
- Erdélyi, István: Rec. K problematike osidlenia stredodunajskej oblasti vo vëasnom stredoveku. Nitra 1991. = *ActaArchHung* 46 (1994), 455.
- Erdélyi I.–Szimonoyá Eugénia: Faluásatás Panyola határában – Ausgrabung eines Dorfes in der Gemarkung von Panyola. = *Lőrinczy G.* (szerk.) *Az Alföld a 9. században*. Szeged 1993. 125–135., ill.
- Éry Kinga: Gondolatok az Alföld 9. századi népességéről – Gedanken über die Bevölkerung der Großen Ungarischen Tiefebene. = *Lőrinczy G.* (szerk.) *Az Alföld a 9. században*. Szeged 1993. 45–47.
- Éry K.: A Kárpát-medence embertani képe a honfoglalás korában. = *Kovács L.* (szerk.) *Honfoglalás és régészet*. Bp. 1994. 217–224., 291–302., ill.
- Éry K.: Kora avar kori népesség csontmaradványai Balatonfűzfő határából – In Balatonfűzfő gefundene Knochenreste einer Bevölkerungsgruppe aus der früh-awarischen Zeit. = *VMMK* 19–20 (1993–1994), 251–275., ill.
- Fábrián J. Gyula–Riczy Péter: Újabb adatok az avarok úgyn-evezett reflex íjáról (Íjtanulmány a bácskai avar kori leletek alapján) – Neue Erkenntnisse in bezug auf den sogenannten Reflexbogen der Awarenzeit (Bogenstudie aufgrund der awarenzeitlichen Funde in der Batschka). = *HOMÉ* 30–31/2 (1993), 127–140., ill.
- Ferencz Márta → Török Gyula
- Fodor István: Leletek Magna Hungariától Etelközig. = *Kovács L.* (szerk.) *Honfoglalás és régészet*. Bp. 1994. 47–65., ill.
- Fülöp, Gyula: New research on finds of Avar chieftain-burials at Igar, Hungary. – *Austin, D. Alcock L.* (eds.) *From the Baltic to the Black Sea. Studies in Medieval Archaeology*. London – Boston – Sidney – Wellington 1990. 138–146., ill.
- Garabás Ágnes: A Gyöngyöspata – Előmály avar kori népesség paleodemográfiai elemzése – Palaeodemographic Evaluation of the Avar Period Population of Gyöngyöspata – Előmály (Preliminary Publication). = *AnthrKözl* 35 (1993), 89–100., ill.
- Garam, Éva: Die awarenzeitlichen Scheibenfibeln. = *ComAH* 1993, 99–134., ill.
- N. Gonda Katalin: Sopronkőhida IX. századi temetőjének embertani feldolgozása – Anthropological Studies on the 9th Century Population of Sopronkőhida. = *AnthrKözl* 35 (1993), 101–117.
- Gömöri János: A 9–10. századi vaskohászat. – *Kovács L.* (szerk.) *Honfoglalás és régészet*. Bp. 1994. 259–269., ill.
- Gömöri János–Márton Péter–Hertelendi Ede–Benkő Lázár: Sopron és Darufalva (Drassburg) égett sáncainak kormeghatározása fizikai módszerekkel – Die Altersbestimmung der gebrannten Ödenburger und Draßburger Schanzen mit physischen Methoden – The dating of burned mounds of Sopron and Darufalva (Drassburg) using physical methods. = *Arrabona* 31–33 (1992–1994), 49–77., ill.
- Györffy György: Bevezető. = *Kovács L.* (szerk.) *Honfoglalás és régészet*. Bp. 1994. 9–11.
- Györffy Gy.: Vezéri szálláshelyek emlékei. = *Kovács L.* (szerk.) *Honfoglalás és régészet*. Bp. 1994. 129–138., ill.
- Györffy György–Zólyomi Bálint: A Kárpát-medence és Etelköz képe egy évezred előtt. = *Kovács L.* (szerk.) *Honfoglalás és régészet*. Bp. 1994. 13–37., ill.
- Gyulai Ferenc: A Kárpát-medence hasznónövényei a 9–10. században. = *Kovács L.* (szerk.) *Honfoglalás és régészet*. Bp. 1994. 247–257.
- Hertelendi Ede → Gömöri János
- Horváth M. Attila: Honfoglalás kori sírleletek Bács-Kiskun megyéből – Landnahmezeitliche Grabfunde aus dem Komitat Bács-Kiskun. = *HOMÉ* 30–31/2 (1993), 321–350., ill.
- Jankovich B. Dénes: Szondázó ásatás Szarvas – Rózsáson – Sondierungen in Szarvas – Rózsás. = *Lőrinczy G.* (szerk.) *A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára – Von der Steinzeit bis zum Mittelalter. Studien zum 60. Geburtstag von Ottó Trogmayer*. Szeged 1994. 405–419., ill.
- Jankus Gyula: Szlovákiai régészeti kiadvány. = *Honismeret* 1994:4, 91.
- Juhász Irén: Szarvas környéki temetők 9. századi leletei – Funde aus awarischen Gräberfeldern aus dem 9.

- Jahrhundert in der Umgebung von Szarvas. = *Lőrinczy G.* (szerk.) *Az Alföld a 9. században.* Szeged 1993. 137–150., ill.
- Kiss Gábor:* A vasasszonyfai avar temető lovassírai (A késő avar kori kétkaréjos és lapos rozettás lószerszámveretek) – Die Reiterbestattungen des awarischen Gräberfeldes von Vasasszonyfa (Die spätawarenzeitlichen Pferdegeschirrbeschläge mit Zweiblätterform und flacher Rosettenform). = *HOMÉ* 30–31/2 (1993), 197–224., ill.
- Kiszely István:* A budakeszi temető embertani leletei. = *ComAH* 1993, 153–162., ill.
- Klima László:* Fehér és fekete. Duális társadalmi struktúrák a népvándorlás kori népeknél. = *HOMÉ* 30–31/2 (1993), 115–126.
- Kovács László:* Fegyverek és pénzek. – *Kovács L.* (szerk.) *Honfoglalás és régészet.* Bp. 1994. 181–194., ill.
- Kovács L.* (szerk.) *Honfoglalás és régészet.* Bp. 1994. 311 l., ill.
- Kovács L.*: A Móra Ferenc Múzeum néhány régi, honfoglaláskori leletanyagáról: Oroszlámos, Horgos, Majdán, Rábé (Csóka) – Zu einigen alten, landnahmezeitlichen Fundmaterialien des Móra-Ferenc-Museums: Oroszlámos, Horgos, Majdán, Rábé (Csóka). = *MFMÉ* 1991/92:1, 37–74., ill.
- Kovács, L.*: Münzen aus der ungarischen Landnahmezeit. Archäologische Untersuchung der arabischen, byzantinischen, westeuropäischen und römischen Münzen aus dem Karpatenbecken des 10. Jahrhunderts. *Fontes Archaeologici Hungariae.* Bp. 1989. = *Rec. Kolniková, Eva:* *SIA* 42 (1994), 242–249; *Mesterházy Károly:* *ArchÉrt* 119 (1992), 125–126.
- Költő, László:* VII–VIII. századi avar temető Balatonkiliti határában – 7th–8th century Avar cemetery at Balatonkiliti – Awarisches Gräberfeld aus dem 7–8. Jahrhundert in Balatonkiliti. = *SomMK* 10 (1994), 37–72., ill.
- Költő L.*: Honfoglalás kori tegezés sír Vörsön – Ein landnahmezeitlicher Köcher in Vörs. = *HOMÉ* 30–31/2 (1993), 433–445., ill.
- Költő László* → *Karl von der Lohe*
- Kristó Gyula–Engel Pál–Makk Ferenc:* (szerk.) *Korai magyar történeti lexikon* (9–14. század). Bp. 1994. 755 l., ill.
- Kustár Ágnes:* A tiszánánai honfoglalás kori temető embertani vizsgálata – Anthropological Analysis of the 10th Century Cemetery of Tiszanána. = *AnthrKözl* 35 (1993), 119–140., ill.
- Kürti Béla:* Honfoglalók a Maros-torok táján. – *Kovács L.* (szerk.) *Honfoglalás és régészet.* Bp. 1994. 161–170., ill.
- Kürti B.*: Régészeti adatok a Maros-torok vidékének 10–11. századi történetéhez – Archäologische Angaben zur Geschichte der Umgebung der Marostmündung in den 10–11-ten Jahrhunderten. = *Lőrinczy G.* (szerk.) *A kökortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára – Von der Steinzeit bis zum Mittelalter. Studien zum 60. Geburtstag von Ottó Trogmayer.* Szeged 1994. 369–386., ill.
- László Gyula:* Megnyitó. = *Kovács L.* (szerk.) *Honfoglalás és régészet.* Bp. 1994. 7.
- von der Lohe, Karl:* Eine langobardische S-Fibel von Vörs-Kerékerdő. *Költő, László:* Analyse der langobardischen Fibel von Vörs-Kerékerdő – Langobard S-fibula Vörs-Kerékerdőről – Langobardic S-shaped fibula at Vörs-Kerékerdő. = *SomMK* 10 (1994), 23–35., ill.
- Nagyné Lőrincz Judit:* Avar üveg ivókürt rekonstrukciója – The reconstruction of an Avar drinking horn. = *Műtárgyvédelem* 22 (1993), 11–18., ill.
- Lőrinczy Gábor:* (szerk.) *Az Alföld a 9. században.* Szeged 1993. 236 l., ill.
- Lőrinczy G.*: Megjegyzések a kora avar kori temetkezési szokásokhoz (A fülkesíros temetkezés) Bemerkungen zu den frühawarenzeitlichen Bestattungssitten (Die Stollengräber). = *Lőrinczy G.* (szerk.) *A kökortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára – Von der Steinzeit bis zum Mittelalter. Studien zum 60. Geburtstag von Ottó Trogmayer.* Szeged 1994. 311–335.
- Lőrinczy G.*: Megjegyzések a korai csongrádi vár topográfiaiájához – Bemerkungen zur Topographie der frühen Burg Csongrád. = *Lőrinczy G.* (szerk.) *Az Alföld a 9. században.* Szeged 1993. 187–196.
- Lőrinczy Gábor–Szalontai Csaba:* Újabb régészeti adatok Csongrád megye területének 6–11. századi településtörténetéhez I. – Archäologische Beiträge zur Siedlungsgeschichte des Komitats Csongrád im 6–11. Jahrhundert. = *HOMÉ* 30–31/2 (1993), 279–320., ill.
- Madaras László:* Az alföldi avarság 9. századi továbbélésének lehetőségéről a régészeti források tükrében – Das vermutete Fortleben des Awarentums im 9. Jahrhundert in der Tiefebene im Spiegel der archäologischen Quellen. = *Lőrinczy G.* (szerk.) *Az Alföld a 9. században.* Szeged 1993. 11–32.
- Madaras L.*: Avar temetőrészlet Öcsöd határában – Die Bestattung in Nischenyräbern in der Gemarkung von Öcsöd. = *Tisicum* 8 (1993), 181–224., ill.
- Madaras, L.*: Das awarenzeitliche Gräberfeld von Jászapáti. = *Das awarische Corpus. Beihefte II – Avar corpus füzetek II.* Debrecen – Budapest 1994. 256 l., ill.
- Makk Ferenc* → *Kristó Gyula*
- Makkay János:* Embertannal kapcsolatos adatok a „kettős honfoglalás” vitájához – Remarks to the Discussion concerning the Role of the Anthropology in the Investigation of the Hypothesis about the Dual Hungarian Conquest. = *AnthrKözl* 35 (1993), 213–219.
- Márton Péter* → *Gömöri János*
- Medgyesi Pál:* 10–11. századi temető Sarkadkeresztúr határában (előzetes jelentés). – Ein Gräberfeld aus dem 10–11. Jahrhundert in der Gemarkung Sarkadkeresztúr. = *HOMÉ* 30–31/2 (1993), 487–511., ill.
- Mesterházy, Károly:* Die Landnahme der Ungarn aus archäologischer Sicht. = *Müller-Wille, Michael–Schneider, Reinhard* (Hrsg.) *Ausgewählte Probleme europäischer Landnahmen des Früh- und Hochmittelalters II.* Sigmaringen 1994. 23–65., ill.
- Mesterházy K.*: Tegez és taktika a honfoglaló magyaroknál. = *Századok* 128 (1994), 324–334., ill.
- Mesterházy K.*: Többgyökerű ősi vallásunk emlékei. = *Kovács L.* (szerk.) *Honfoglalás és régészet.* 1994. 195–205., ill.
- Mesterházy K.*: Az ún. tokaji kincs revíziója – Revision des sog. Tokajen Schatzes. = *FA* 43 (1994), 193–242., ill.
- Mesterházy Károly* → *Kovács László*

- Müller Róbert: Karoling udvarház és temetője Zalaszabar – Borjúállás-szigetről. – Kovács L. (szerk.) Honfoglalás és régészet. Bp. 1994. 91–98.
- Nagy Erzsébet: V. századi népvándorlás kori sírok Pécs-Málom lelőhelyen – Graves from the 5th century in Pécs-Málom. = JPMÉ 38 (1993), 95–102., ill.
- B. Nagy Katalin: Székkutas – kápolnadűlői avar temető néhány 9. századi síregyüttese (Előzetes jelentés) – Einige Grabkomplexe aus dem 9. Jahrhundert im awarischen Gräberfeld bei Székkutas – Kápolnadűlő (Vorbericht). = Lőrinczy G. (szerk.) Az Alföld a 9. században. Szeged 1993. 151–169., ill.
- Nagy Margit: Kora avar kori sírleletek Budapestről. Megjegyzések az avar kori állatormentikához – Early Avar grave finds from Budapest. Notes on the Avar period animal style. = ArchÉrt 119 (1992), 15–42., ill.
- M. Nepper Ibolya: Honfoglalók a Hortobágy – Berettyó vidékén. – Kovács L. (szerk.) Honfoglalás és régészet. Bp. 1994. 151–160., ill.
- M. Nepper I.: 9–10. századi bolgár-szláv leletek Hajdú-Bihar megyében – Bulgarslawische Funde aus den 9. und 10. Jahrhunderten im Komitat Hajdú-Bihar. = Lőrinczy G. (szerk.) Az Alföld a 9. században. Szeged 1993. 207–226., ill.
- M. Nepper, I.: Neuere Gräberfelder aus der Landnahmezeit aus Hajdú-Bihar Komitat – Hajdú-Bihar megye újabb honfoglaláskori temetői. = DMÉ 1991, 79–107., ill.
- Nevizánszky Gábor: A Kárpát-medence északi térségének régészete a honfoglalás korában. – Kovács L. (szerk.) Honfoglalás és régészet. Bp. 1994. 171–179., ill.
- S. Perényi Ágota: A Tüskevár-Sásréti dűlői avar sírok – Awarische Gräber im Hotter von Tüskevár-Sásrét. = VMMK 19–20 (1993–1994), 239–250., ill.
- Targubáné Rendes Katalin: A gyenesdiási avar kori népesség paleodemográfiai vázlata – Palaeodemographic Sketch of the Avar Period Population of Gyenesdiás. = AnthKözl 35 (1993), 83–87.
- Révész, László: Mit Beschlagen geschmückte Pferdegeschirre aus den landnahmezeitlichen Frauen- und Männergräbern. = ActaArchHung 46 (1994), 307–361., ill.
- Révész L.: Honfoglalás kori tarsolylemezek Karosról – Landnahmezeitliche Taschendeckplatten von Karos. = Lőrinczy G. (szerk.) A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára – Von der Steinzeit bis zum Mittelalter. Studien zum 60. Geburtstag von Ottó Trogmayer. Szeged 1994. 349–368., ill.
- Révész L.: Veretekkel díszített lószerszámok a honfoglalás kori női és férfi sírokból – Beschlagene Pferdegeschirre aus den landnahmezeitlichen Frauen- und Männergräbern. = HOMÉ 30–31/2 (1993), 351–416., ill.
- Révész L.: Vezéri sírok a Felső-Tisza vidékén. = Kovács L. (szerk.) Honfoglalás és régészet. Bp. 1994. 139–150., ill.
- Révész László–Wolf Mária: Előzetes jelentés a zemplénagárdi 7–9. századi hamvasztásos temetőásatásáról – Vorbericht über die Ausgrabung des Brandgräberfeldes aus den 7–9. Jahrhunderten bei Zemplénagárd. = Lőrinczy G. (szerk.) Az Alföld a 9. században. Szeged 1993. 101–124., ill.
- Ricz Péter: Adatok az észak-bácskai avar temetők felhagyásának időrendi kérdéséhez – Angaben zur chronologischen Frage der Auflassung der awarischen Gräberfelder in der Nordbatschka. = Lőrinczy G. (szerk.) Az Alföld a 9. században. Szeged 1993. 171–185., ill.
- Ricz Péter → Fábián J. Gyula
- Ruttkay, Alexander T.: A blatnicai lelet és köre. = Kovács L. (szerk.) Honfoglalás és régészet. Bp. 1994. 109–118., ill.
- Simon László: Adatok a szabályák kialakulásáról – Beiträge zur Herausbildung des Sabels. = HOMÉ 30–31/2 (1993), 171–196., ill.
- Simon L.: Kőpakolások temetkezések a biatorbágyi avar temetőben (Előzetes jelentés) – Bestattungen mit Steinsetzung im awarischen Gräberfeld von Biatorbágy. = HOMÉ 30–31/2 (1993), 141–170., ill.
- Simon L.: A tápéi korai avar kard – Das Schwert der frühen Awaren in Tápé. = MFMÉ 1991/92:1, 31–35., ill.
- Somogyi Péter: Megjegyzések Theoderik Strabo gótjainak eredetéhez – Anmerkungen zum Ursprung der Goten des Theoderich Strabo. = HOMÉ 30–31/2 (1993), 107–114.
- Somogyi, P.: Vorbericht über die Bearbeitung byzantinischer Fundmünzen der Awarenzeit aus dem Karpatenbecken. Die Münzen der Heraclischen Dynastie – Előzetes jelentés az avar kori bizánci éremleletek feldolgozásáról. A Heraclius dinasztia pénzei a Kárpát-medencében. = Nagy Ádám (szerk.) A numizmatika és a társtudományok. Konferencia Szegeden, 1993. október 25–26. Szeged 1994. 87–102., ill.
- Cs. Sós Ágnes: Zalavár az újabb ásatások tükrében. = Kovács L. (szerk.) Honfoglalás és régészet. Bp. 1994. 85–90.
- Suskovics Csilla: Siófok – Kiliti avar kori népességének embertani vázlata – Anthropological Evaluation of the Population of Siófok – Kiliti living in the Avar Period. = AnthKözl 35 (1993), 61–81.
- Szalai Ferenc: A Pécs-Málom és a Zsibót-Domolospusztai lelőhelyeken feltárt kora népvándorlás kori temetkezések antropológiai vizsgálata – Anthropological examination of the skeleton from Early Migration Period excavated at Pécs-Málom and Zsibót-Domolospusztai. = JPMÉ 38 (1993), 103–114., ill.
- Szalontai Csaba: Egyedi típusú késő avar nagyszíjvég a csongrádi múzeumból – Unique Late-Avar large strap-end from the Csongrád Museum. = Lőrinczy, G. (szerk.) A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára – Von der Steinzeit bis zum Mittelalter. Studien zum 60. Geburtstag von Ottó Trogmayer. Szeged 1994. 337–348., ill.
- Szalontai Csaba → Lőrinczy Gábor
- Szentpéteri, József: Archäologische Studien zur Schicht der Waffenträger des Awarentums im Karpatenbecken II. = ActaArchHung 46 (1994), 231–306., ill.
- Szentpéteri J.: Az avar kori hadsereg legfelsőbb vezető rétege a régészeti források tükrében – Die oberste Führungsschicht des awarenzeitlichen Heeres im Spiegel der archäologischen Quellen. = Tisicum 8 (1993), 163–180., ill.
- Szentpéteri J.: Kígyómotívum a griffes-indás népesség hagyatékában – Das Schlangenmotiv in der Hinterlassenschaft des Greifen-Ranken-Ethnikums. = HOMÉ 30–31/2 (1993), 225–278., ill.

- Szentpéteri, József: *Rec. Daim, Falko: Awarenforschungen* 1–2. Arch. Austriaca-Monographien I. Wien 1992. = *ActaArchHung* 46 (1994), 455–458.
- Szentpéteri József → H. Tóth Elvira
- Szimonova Eugénia → Erdélyi István
- Szőke, Béla Miklós: *Awaren und Slawen in Südwest-Ungarn. Ausstellungskatalog. Straubing 1994.* 55 l., ill.
- Szőke B. M.: *Karolina-kori szolgálónépi temetkezések Mosaburg/Zalavár vonzáskörzetében: Garabonc – Ófalu I–II. – Karolingerzeitliche Dienstvölkerbestattungen im Umkreis von Mosaburg/Zalavár: Garabonc – Ófalu I–II.* = *Zalai Múzeum* 5 (1994), 251–317., ill.
- Szőke B. M.: *A Kárpát-medence a 9. században.* = Kovács L. (szerk.) *Honfoglalás és régészet.* Bp. 1994. 77–84.
- Szőke B. M.: *A 9. századi Nagyalföld lakosságáról – Die Bevölkerung der Großen Ungarischen Tiefebene im 9. Jahrhundert.* = Lőrinczy G. (szerk.) *Az Alföld a 9. században.* Szeged 1993. 33–43.
- Szőke B. M.: *A népvándorlás kor és a korai középkor története Nagykanizsán és környékén.* = Béli József–Rózsáné Lendvai Anna (szerk.) *Nagykanizsa, városi monográfia I.* Nagykanizsa 1994. 145–214., ill.
- Takács István–Bartosiewicz László: *Lócsontváz leletek Vörs-Papkert avar kori lelőhelyről – Pferdeskelettfunde vom awarenzeitlichen Gräberfeld Vörs-Papkert.* = *HOMÉ* 30–31/2 (1993), 597–604.
- Takács István → Török Gyula
- Tomka Péter: *9. századi népesség a Kisalföldön.* = Kovács L. (szerk.) *Honfoglalás és régészet.* Bp. 1994. 99–107., ill.
- B. Tóth Ágnes: *Kora népvándorlás kori sírok Tápé–Szentégláégetőn – Gräber aus der frühen Völkerwanderungszeit in Tápé–Szentégláégető.* = Lőrinczy G. (szerk.) *A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára – Von der Steinzeit bis zum Mittelalter. Studien zum 60. Geburtstag von Ottó Trogmayer.* Szeged 1994. 285–309., ill.
- H. Tóth, Elvira–Horváth, Attila: *Kunbáony. Das Grab* eines Awarenkhagans. Kecskemét 1992. = *Rec. Szentpéteri József: Századok* 128 (1994), 436–440.
- Török, Gyula: *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Solymár. Mit Beiträgen von Ferencz, Márta und Takács, István.* = *Das avarische Corpus Beihefte I – Avar corpus füzetek I.* Debrecen – Budapest 1994. 176 l., ill.
- Török Katalin: *A genu valgum és a genu varum gyakorisága és súlyossága a Vörs-papkeri temető anyagán – The Prevalence and Severity of Genu Valgum and Genu Varum in the Material of the Vörs-Papkert Cemetery.* = *AnthrKözl* 35 (1993), 173–179., ill.
- Trugly Sándor: *Griffek és oroszlánok népe. A Komárom – hajógyári avar temető.* Pozsony 1994. 80 l., ill.
- Ugrin, Emese: *Le trésor de Zalésie. Louvain-la-Neuve 1987.* = *Rec. Bóna István: ArchÉrt* 119 (1992), 132–137.
- Vasil'ev, Dmitrij D.: *Versuch zur Lösung der Kerbinschrift aus der Umgebung von Kalocsa im Spiegel der eurasischen Parallelen – Kísérlet a Kalocsa-környéki rovásfelirat megfejtésére az eurázsiai párhuzamok tükrében.* = *FA* 43 (1994), 181–191., ill.
- Vályi Katalin: *Honfoglalás kori sírok Szeren 1973 (Megjegyzések a terület korai történetéhez) – Landnahmezeitliche Gräber in Szer 1973 (Angaben zur frühen Geschichte des Gebietes).* = Lőrinczy G. (szerk.) *A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára – Von der Steinzeit bis zum Mittelalter. Studien zum 60. Geburtstag von Ottó Trogmayer.* Szeged 1994. 387–403., ill.
- K. Végh Katalin: *Honfoglalás kori sírleletek Tiszaszederkényből – Landnahmezeitliche Grabfunde aus Tiszaszederkény.* = *ArchÉrt* 119 (1992), 62–67., ill.
- Vörös István: *A budakeszi honfoglalás kori temető lovai.* = *ComAH* 1993, 163–174., ill.
- Wolf Mária: *A Felső-Tisza-vidék 9. századi szláv emlékei.* = Kovács L. (szerk.) *Honfoglalás és régészet.* Bp. 1994. 119–128., ill.
- Wolf Mária → Révész László
- Zólyomi Bálint → Györffy György

KÖZÉPKOR, MŰEMLÉKEK – MEDIUM AEVUM, MONUMENTA

- Altmann Júlia: *Az óbudai és a budavári ferences templom és kolostor kutatásai – Die Erforschung der Franziskanerkirche und des Klosters in Óbuda (Altofen) und derer in der Burg Buda (Ofen) – The Franciscan Churches and Monasteries of Óbuda and Buda Castle.* = *Haris Andrea* (szerk.) *Koldulórendi építészet a középkori Magyarországon. Művészettörténet – Műemlékvédelem VII.* Bp. 1994. 137–152., ill.
- Mógáné Aradi Csilla–Rózsás Márton: *A középkori Valkó templomának régészeti feltárása – The result of the archeological(!) excavation at the Parish church of the medieval settlement Valkó – Die archeologische(!) Ausgrabung der mittelalterlichen Kirche von Valkó.* = *SomMK* 10 (1994), 95–104., ill.
- Bakay Kornél: *Szent László király somogyvári apátsága.* = *História Klub füzetek* 9. Székesfehérvár 1994. 54 l., ill.
- Balázsik Tamás: *A csütörtökhelyi kettőskápolna – Die Doppelkapelle von Csütörtökhely.* = Horler Miklós *hetvenedik születésnapjára.* Bp. 1993. 173–189., ill.
- Balázsik T.: *Kegyűri temetkezés Túristvándiban – Die Bestattung eines Patronatsherrn in Túristvádi – Patron's burial in Túristvádi.* = *Műemlékvédelmi Szemle* 1993/1, 5–24., ill.
- Balázsik Tamás → Németh Péter
- Balla Márta → Holl Imre
- Bartos György: *Megjegyzések a soproni ferences templom és kolostor építéstörténetéhez – Bemerkungen zur Baugeschichte der Kirche und des Klosters der Franziskaner in Sopron (Ödenburg) – Comments on the Architectural History of the Franciscan Church and Monastery of Sopron.* = *Haris A.* (szerk.) *Koldulórendi építészet a középkori Magyarországon. Művészettörténet – Műemlékvédelem VII.* Bp. 1994. 177–196., ill.

- Bartosiewicz László*: Árpád-kori állatsontok a váci vár területéről – Árpád period animal remains from the Vác castle. = Váci Könyvek 7 (1994), 205–212., ill.
- Bartosiewicz L.*: Megjegyzés a rackajuh középkori előfordulásához Vácott – Note on the Medieval occurrence of the Racka ("Zackel") sheep in Vác. = Váci Könyvek 7 (1994), 213–214., ill.
- Bencze Zoltán*: A budaszentlőrinci pálos kolostor. = *Mikó Árpád–Takács Imre* (szerk.) Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541 – Kunst und Architektur in Pannonien 1000–1541. Bp. 1994. 351–353., ill.
- Bencze Z.*: A budaszentlőrinci pálos főkolostor a régészeti és történeti adatok tükrében. – *Varia Paulina* – Pálos rendtörténeti tanulmányok 1 (1994), 154–164.
- Bertalan Vilmosné*: Majolikaművészet Mátyás király udvarában. = *Mikó Á.–Takács I.* (szerk.) Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541 – Kunst und Architektur in Pannonien 1000–1541. Bp. 1994. 377–388., ill.
- Bertalan Vilmosné*: Az óbudai klarissza kolostor – Die Klarissenkloster von Óbuda (Altöfen) – The Convent of the Poor Claires in Óbuda. = *Haris A.* (szerk.) Koldulórendi építészet a középkori Magyarországon. Művészettörténet – Müemlékvédelem VII. Bp. 1994. 153–175., ill.
- Béres Mária*: Az óföldséki templom 15–17. Századi erődítésrendszerének régészeti kutatása – Archäologische Erforschung der Wehranlage der Kirche von Óföldsék aus den 15–17. Jahrhunderten. = *Lőrinczy G.* (szerk.) A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayr Ottó 60. születésnapjára – Von der Steinzeit bis zum Mittelalter. Studien zum 60. Geburtstag von Ottó Trogmayr. Szeged 1994. 473–493., ill.
- Bodnár Katalin–Cabello Juan–Simon Zoltán*: A zagyvafői vár kutatása – Die Erforschung der Burg von Zagyvafő. = *Horler Miklós* hetvenedik születésnapjára. Bp. 1993. 85–113., ill.
- Boldizsár Péter*: Középkori kályhacsempék Székesfehérváron – Ofelkacheln aus dem Mittelalter in Székesfehérvár. = *MFMÉ* 1991/92:1, 83–92., ill.
- Bóna, István*: The Hungarian–Slav Period (895–1172). – *Köpeczi, B.* (ed.) History of Transylvania. Bp. 1994. 109–177., 704–709., ill.
- Bujdosó Győző*: Periodizációs és rekonstrukciós kísérlet Torokószentgyörgy várához. = *Művéd* 38 (1994), 101–109., ill.
- Buza János*: „Luigini 1689”. Francia váltópénz hamisítványai a magyarországi pénzforgalomban – „Les Luigini 1689”. Les monnaies divisionnaires françaises falsifiées en circulation en Hongrie. = *NK* 92–93 (1993–1994), 67–73., ill.
- Buzás Gergely*: A budai királyi palota déli nagycsarnoka – Der südliche Prunksaal der Ofner Königsburg. = *Gerő László* nyolcvanötödik születésnapjára. Tanulmányok. Művészettörténet – Müemlékvédelem VI. Bp. 1994. 109–128., ill.
- Buzás G.*: A paksi ferences kolostor kérdése – Das Problem des Franziskanerklosters von Paks – The Franciscan Monastery at Paks. = *Haris A.* (szerk.) Koldulórendi építészet a középkori Magyarországon. Művészettörténet – Müemlékvédelem VII. Bp. 1994. 269–280., ill.
- Buzás G.*: A pilisszentléleki pálos kolostor kőfaragványai. = *Varia Paulina* – Pálos rendtörténeti tanulmányok 1 (1994), 181–183.
- Buzás Gergely–Laszlovszky József–Papp Szilárd–Szekér György–Szőke Mátyás*: A visegrádi ferences kolostor – Das Franziskanerkloster von Visegrád – The Franciscan Monastery at Visegrád. = *Haris A.* (szerk.) Koldulórendi építészet a középkori Magyarországon. Művészettörténet – Müemlékvédelem VII. Bp. 1994. 281–304., ill.
- Buzás Gergely–Lövei Pál*: A visegrádi királyi palota Mátyás-címeres kályhája – Der Kachelofen des Visegráder Königspalastes mit dem Wappen von König Matthias. = *Horler Miklós* hetvenedik születésnapjára. Bp. 1993. 191–217., ill.
- Buzás Gergely* → *Rozgonyi Piroska*
- Cabello Juan–Simon Zoltán*: A Kékediek és kastélyuk – Die Familie Kékedi und ihr Schloß in Kéked. = *Gerő László* nyolcvanötödik születésnapjára. Tanulmányok. Művészettörténet – Müemlékvédelem VI. Bp. 1994. 197–225., ill.
- Cabello Juan*: Rec. *Valdés Fernández, F.*: La Alcazaba de Badajoz. Madrid 1985. = *ArchÉrt* 119 (1992), 138.
- Cabello Juan* → *Bodnár Katalin*
- Cséfalvay Pál* → *Lovag Zsuzsa*
- Csiffáry Gergely*: Hadiipari létesítmények a XVI–XVIII. századi Egerben – Krieginstalten in Eger aus dem XVI–XVIII. Jh. = *Agria* 29–30 (1993–1994), 103–137., ill.
- J. Dankó Katalin–Szekér György*: A sárospataki ferences kolostor kutatása – Die Erforschung des Franziskanerklosters von Sárospatak – The Survey of the Franciscan Church of Sárospatak. = *Haris A.* (szerk.) Koldulórendi építészet a középkori Magyarországon. Művészettörténet – Müemlékvédelem VII. Bp. 1994. 359–376., ill.
- Deák Klára–Tóth Mária*: A hédervári gótikus kapu festett kövei – Die bemalten Steine des gotischen Portals von Hédervár. = *Horler Miklós* hetvenedik születésnapjára. Bp. 1993. 143–154., ill.
- Dénes József* → *Holl Imre*
- Dinnyés István*: XIII. századi ház a tápiógyörgyei Ilike-parton – Ein Haus aus dem 13. Jahrhundert am Ufer von Ilike in Tápiógyörgye. = *StCom* 23 (1994), 101–118., ill.
- Dömötör László* → *Hamza Gábor*
- Emödi Tamás*: Előzetes jelentés a váradi konventuális ferences templom kutatásáról – Vorläufiger Bericht über die Untersuchung der Franziskanerkirche der Konventualen in Nagyvárad (Gross-Wardein/Oradea) – Preliminary Report on the Survey of the Conventual Franciscan Church of Várada (Oradea). = *Haris A.* (szerk.) Koldulórendi építészet a középkori Magyarországon. Művészettörténet – Müemlékvédelem VII. Bp. 1994. 395–407., ill.
- Engel Pál* → *Kristó Gyula*
- Entz Géza*: Egyház és müemlékvédelem a két világháború között – Kirche und Denkmalpflege zwischen den beiden Weltkriegen – The church and protection of historic monuments between the two world wars. = *Müemlékvédelmi Szemle* 1993/1, 105–108.
- Entz G.*: Erdély építésze a 11–13. században. Kolozsvár 1994. 260 l., 57 fotó.

- Entz G.: Az európai koldulórendi építészet – Die Architektur der europäischen Bettelorden – The Architecture of the Mendicant Orders in Europe = *Haris A.* (szerk.) Koldulórendi építészet a középkori Magyarországon. Művészettörténet – Műemlékvédelem VII. Bp. 1994. 21–25.
- Érszegi Géza–Takács Imre–H. Kolba Judit: Gótikus ötvösművészet, bronzművesség és a sokszorosított művészet emlékei – pecsétek. = *Mikó Á.–Takács I.* (szerk.) Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541 – Kunst und Architektur in Pannonien 1000–1541. Bp. 1994. 293–302., ill.
- Farbaky Péter: A kassai Szent Mihály-kápolna Szatmári-féle bővítése és purista restaurálása – Die von Szatmári initiierte Erweiterung und die puristische Wiederherstellung der Kaschauer (Kassa/Košice) Michaeliskapelle. = Horler Miklós hetvenedik születésnapjára. Bp. 1993. 287–304., ill.
- Fehér Géza: Oszmán-török mérlegsúlyok – Ottoman-Turkish Okka Weights. = *ComAH* 1993, 231–243., ill.
- Feld, István: Ausgrabung und Bauuntersuchung. Die archäologische Erforschung der Burgen des Mittelalters in Ungarn. = Die Burgenforschung. Ergrabung – Konservierung – Restaurierung. Symposium in Krems an der Donau vom 3. bis 5. November 1992. Fundberichte aus Österreich Materialheft A 2. Wien 1994. 43–54., ill.
- Feld I.: A nyéki királyi villák. = *Mikó Á.–Takács I.* (szerk.) Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541 – Kunst und Architektur in Pannonien 1000–1541. Bp. 1994. 348–351., ill.
- Feld I.: Régészeti adatok a nyéki királyi villák építéstörténetéhez – Archäologische Angaben zur Geschichte der königlichen Villen in Nyék. = Horler Miklós hetvenedik születésnapjára. Bp. 1993. 259–268., ill.
- Feld István–Szekér György: A sárospataki Vörös-torony építéstörténetének vázlata–Zur Baugeschichte des Roten Turmes der Burg von Sáros patak. = Gerő László nyolcvanötödik születésnapjára. Tanulmányok. Művészettörténet – Műemlékvédelem VI. Bp. 1994. 169–196., ill.
- Fodor István: Árpád-kori boronaház nyomai Tisza-szigeten – Die Spuren eines Gebäudes mit Blockwerkgerüst aus der Árpádenzeit in Tiszasziget. = *Lőrinczy G.* (szerk.) A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára – Von der Steinzeit bis zum Mittelalter. Studien zum 60. Geburtstag von Ottó Trogmayer. Szeged 1994. 421–438., ill.
- Fodor László: A Felnémet–Almásvölgyi Mária Magdolna kolostor feltárásának eredményei. = *Varia Paulina* – Pálos rendtörténeti tanulmányok 1 (1994), 165–170.
- Frivaldszky János: Adalékok Lietava (Szlovákia) építéstörténetéhez. = *Művéd* 38 (1994), 221–229., ill.
- Gedai István: Magyarországi éremlelet a keresztes hadjáratok korából – Hungarian coin find from the times of the crusades. = *FA* 43 (1994), 243–250., ill.
- Gedai I.: Magyar uralkodók pénzeken. Bp. 1991. = *Rec. V. Székely György*: NK 92–93 (1993–1994), 137.
- Gedai I.: A veszprémi Zsigmond-kori éremlelet – Die Veszprémer Münzfunde aus der Zeit des Königs Zsigmond. = *VMMK* 19–20 (1993–1994), 383–392., ill.
- Gerelyes, Ibolya: Art in the Sultan's Saray in the Sixteenth Century. = Süleyman the Magnificent and his Age. Hungarian National Museum, 7 September, 1994 – 8 January, 1995. Budavári Palota Building „A”. Bp. 1994. 13–31., ill.
- Gerelyes, I.: The Influence of Ottoman-Turkish Art in Hungary I. The Spread and Use of Turkish Ornamental Weapons on the Basis of the 16th–17th Century Hungarian Probate Inventories. = *Acta Historiae Artium* 35 (1990–92), 181–191., ill.
- Gerelyes, I.: Sixteenth-century Ottoman Art in Hungary. = Süleyman the Magnificent and his Age. Hungarian National Museum, 7 September, 1994 – 8 January, 1995. Budavári Palota Building „A”. Bp. 1994. 32–51., ill.
- Gerelyes, Ibolya: Rec. First Interriational Congress on Turkish Tiles and Ceramics. Istanbul 1989. = *Acta Historiae Artium* 35 (1990–92), 91–92.
- Gerevich, László: (ed.) Towns in Medieval Hungary. Bp. 1990. – *Rec. Jankovich B. Dénes*: *ArchÉrt* 119 (1992), 126–127.; *Melawed, Katja*: *Arheologija/Sofia* 35 (1993:3), 60.; *Nabergoj, Tomaž*: *AV* 44 (1993), 330–333.
- Gerő Győző: A török falstészet magyarországi emlékei – Die Denkmäler der türkischen Wandmalerei in Ungarn. = Entz Géza nyolcvanadik születésnapjára. Tanulmányok. Bp. 1993. 43–54., ill.
- Gerő Győző → G. Sándor Mária
- Gerő László: Mátyás király budai palotája. Kiskőrös 1994. 143 l., ill.
- Gerő L.: Vármokok védelme Magyarországon – Schutz von Burgruinen in Ungarn. = Entz Géza nyolcvanadik születésnapjára. Tanulmányok. Bp. 1993. 55–65., ill.
- Gróf Péter: Újabb adatok Visegrád kora Árpád-kori topográfiájához – Neue Beiträge zur frühárpádenzeitlichen Topographie von Visegrád. = *HOMÉ* 30–31/2 (1993), 513–534., ill.
- Gróh Dániel: Néprajzi adalékok Visegrád–Lepence lelőhely Árpád-kori ötvösműhelyéhez – Ethnographische Beiträge zur Árpádenzeitlichen Goldschmiedewerkstatt am Fundort Visegrád–Lepence. = *HOMÉ* 30–31/2 (1993), 535–542., ill.
- H. Gyürki Katalin: A domonkos rend középkori kolostorai Budán – Die mittelalterlichen Klöster des Dominikanerordens in Buda (Ofen) – Medieval Dominican Monasteries in Buda. = *Haris A.* (szerk.) Koldulórendi építészet a középkori Magyarországon. Művészettörténet – Műemlékvédelem VII. Bp. 1994. 121–135., ill.
- H. Gyürki Katalin–Miklós Zsuzsa: Középkori üveghuta feltárása a Nógrád megyei Diósjenő közelében. A kerámia leletanyag és az üveghuta korhatározása – Freilegung einer Glashütte nahe der Gemeinde Diósjenő, Komitat Nógrád. Datierung des Keramik–Fundgutes und der Glashütte. – *ArchÉrt* 119 (1992), 69–90., ill.
- Hadnagy Árpád → Lukács Zsuzsa
- Hajnóczy Gyula: Balácsa jövője. Gondolatok egy újabb épületrekonstrukció terve kapcsán – Neuer Rekonstruktionsplan zu einem Gebäude im Archäologischen Park von Balácsa. = *VMMK* 19–20 (1993–1994), 229–238., ill.
- Hamza, Gábor: (Hrsg.) Sanctus Stephanus et Europa. Bp. 1991. = *Rec. Dömötör, László*: *ActaArchHung* 46 (1994), 429–430.
- Haris Andrea: A vasvári domonkos kolostor építéstörténete – Die Baugeschichte des Dominikanerklosters von Vas-

- vár (Eisenburg) – The Architectural History of the Dominican Monastery of Vasvár. = *Haris A.* (szerk.) Koldulórendi építészet a középkori Magyarországon. Művészettörténet – Műemlékvédelem VII. Bp. 1994. 197–233., ill.
- Holl Imre:* Középkori városi élet – Hiteles borkimérő edények – Städtische Leben im Mittelalter – Weinschenckgefäße mit Eichmarke. = *ArchÉrt* 119 (1992), 43–55., ill.
- Holl I.:* Kőszeg vára a középkorban. Az 1960–1962. évi ásatások eredménye. *Fontes Archaeologici Hungariae*. Bp. 1992. – *Rec. Dénes József:* Műemlékvédelmi Szemle 1993/1, 139–141.
- Holl, Imre–Balla, Márta:* Neutronenaktivierungsanalyse mittelalterlicher Ofenkacheln. = *ActaArchHung* 46 (1994), 381–404., ill.
- Holl, Imre:* *Rec. Besteman, J. C.–Bos, J. M. Heidinga, H. A.* (eds.) *Medieval Archaeology in the Netherlands. Studies in Prae- en Protohistorie 4.* Maastricht 1990. = *ActaArchHung* 46 (1994), 460–462.; Handwerk und Sachkultur im Spätmittelalter. Wien 1988. – Materielle Kultur und religiöse Stiftung im Spätmittelalter. Wien 1990. – Mensch und Objekt im Mittelalter und der frühen Neuzeit. Wien 1990. – *ArchÉrt* 119 (1992), 138–139.; *Poisson, J. M.* (red.) *La château médiéval, forteresse habitée.* Actes du colloque de Lyon 1988. Paris 1992. = *ActaArchHung* 46 (1994), 459–460.
- Horler Miklós:* A Bakócz-kápolna megmentése – Egyház és műemlékvédelem a 18–19. század fordulóján – Die Rettung der Bakócz-Kapelle – Kirche und Denkmalpflege um die Wende des 18–19. Jahrhunderts – The saving of Bakócz Chapel – Church and preservation of historic monuments at the turn of 18th and 19th century. = *Műemlékvédelmi Szemle* 1993/1, 95–104., ill.
- Ivicsics Péter:* Kisebb végváarak, véghelyek Vas megyében – Kleinere Grenzburgen, befestigte Stellen im Komitat Vas. = *Végváarak és régiók a XVI–XVII. században.* Studia Agrensia 14 (Eger), 289–310., ill.
- Jankovich B. Dénes → Gerevich László*
- Jánó Mihály:* A székelydályai református templom kutatása – Die Forschung der reformierten Kirche in Székelydálya (Daia) – Archaeological survey of the Calvinist church at Székelydálya (Daia) = *Műemlékvédelmi Szemle* 1993/1, 25–46., ill.
- Jungwirth, Helmut:* Adalékok III. Ferdinánd magyarországi pénzveréséhez. = *NK* 92–93 (1993–1994), 61–65.
- Kahler Frigyes:* Tizenkét újkori pénzlelet Debrecenből – Twelve money-finds of Debrecen from 16th and 17th century. = *DMÉ* 1991, 141–166., ill.
- Kaló Judit:* A kisszekeresi református templom. = *Művéd* 38 (1994), 38–42., ill.
- Kádár, Zoltán:* Zur Ideengeschichte der Bilder auf der Dukas-Krone. = *Acta Historiae Artium* 35 (1990–92), 109–114.
- Kárpáti Gábor–Szekér György:* A bécsi ferences és domonkos kolostorok kutatása – Erforschung des Franziskaner- und des Dominikanerklosters in Pécs (Fünfkirchen) – The Survey of the Franciscan and Dominican Monasteries at Pécs. = *Haris A.* (szerk.) Koldulórendi építészet a középkori Magyarországon. Művészettörténet – Műemlékvédelem VII. Bp. 1994. 235–256., ill.
- Kiss Gábor–Tóth Endre:* A szombathelyi Szent Márton templom régészeti kutatása 1984–1992 (Előzetes jelentés a feltárt 9–13. századi emlékekről) – Archäologische Untersuchung der St.-Martinskirche in Szombathely 1984–1992 (Vorläufiger Bericht der freigelegten Denkmäler aus dem 9–13. Jahrhundert). = *ComAH* 1993, 175–199., ill.
- Kocho János–Szekér György:* Adalékok a kassai ferences templom középkori építéstörténetéhez – Angaben zur mittelalterlichen Baugeschichte der Franziskanerkirche in Kassa (Kaschau/Košice) – The Medieval Architectural History of the Franciscan Church of Kassa (Košice). = *Haris A.* (szerk.) Koldulórendi építészet a középkori Magyarországon. Művészettörténet – Műemlékvédelem VII. Bp. 1994. 333–358., ill.
- H. Kolba Judit → Érszegi Géza*
- Koppány Tibor:* Az ozorai vár. = *Mikó Á.–Takács I.* (szerk.) *Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541 – Kunst und Architektur in Pannonien 1000–1541.* Bp. 1994. 367–369., ill.
- Koppány T.:* A siklósi vár. = *Mikó Á.–Takács I.* (szerk.) *Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541 – Kunst und Architektur in Pannonien 1000–1541.* Bp. 1994. 374–375., ill.
- Koppány T.:* A Tolna megyei Dombó vára – Burg Dombó im Komitat Tolna. = *Gerő László* nyolcvanötödik születésnapjára. Tanulmányok. Művészettörténet – Műemlékvédelem VI. Bp. 1994. 159–168., ill.
- Koppány T.:* A váci vár reneszánsz kőfaragványai – Die Renaissance Steinmetzarbeiten der Burg von Vác. = *Váci Könyvek* 7 (1994), 175–204., ill.
- Koppány T.:* A vilonyai református paplak – Das reformierte Pfarrhaus in Vilonya. = *Entz Géza* nyolcvanadik születésnapjára. Tanulmányok. Bp. 1993. 79–85., ill.
- Kovalovszki Júlia:* Árpád-kori bronzolvasztó kemence Visegrádon (Méri István ásatása) – Ein Árpádenzeitlicher Bronzeschmelzofen in Visegrád. = *Lőrinczy G.* (szerk.) *A kőkortól a középkorig.* Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára – Von der Steinzeit bis zum Mittelalter. Studien zum 60. Geburtstag von Ottó Trogmayer. Szeged 1994. 439–454., ill.
- Kovalovszki J.:* Árpád-kori bronzöntő műhely Feldebrőn – Árpádenzeitliche Bronze gießerei in Feldebrő. = *Entz Géza* nyolcvanadik születésnapjára. Tanulmányok. Bp. 1993. 87–98., ill.
- Kovalovszki J.:* Csónakos temetkezések az Árpád-korban. = *Kovács L.* (szerk.) *Honfoglalás és régészet.* Bp. 1994. 207–216., ill.
- Kovács Éva → Pamer Nóra*
- Kovács, László:* Das früharpádenzeitliche Gräberfeld von Szabolcs. Mit einem Beitrag von *Lengyel, Imre.* = *Bálint Csanád* (Red.) *Varia Archaeologica Hungarica* VI. Bp. 1994. 227 l., ill., 6. t.
- Kovács L.:* Megjegyzések a kora Árpád-kori numizmatika és régészet kapcsolataihoz – Die Beziehung der Archäologie und Numismatik der Árpád-Zeit. = *Nagy Ádám* (szerk.) *A numizmatika és a társtudományok.* Konferencia Szegeden, 1993. október 25–26. Szeged 1994. 103–113.
- Kovács, L.:* Über den Schatz von Nagyharsány und den Lanzen-Denar Stephans I. = *ActaArchHung* 46 (1994), 363–380., ill.

- Kovács S. Tibor: A hegyestőr (Egy speciális szűrőfegyver története) – Der Panzerstecher (Geschichte einer speziellen Stichwaffe). – FH 18 (1993), 177–203., ill.
- Kovács S. T.: A Kopaszi-zátonyi fegyverek – Die Waffen aus der Kopaszi-Sandbank. = FA 43 (1994), 251–278., ill.
- Mezősiné Kozák Éva: Adatok a dunaföldvári bencés apátságról – Angaben zur Benediktinerabtei in Dunaföldvár. = Entz Géza nyolcvanadik születésnapjára. Tanulmányok. Bp. 1993. 137–150., ill.
- M. Kozák É.: Kővágóörs és evangélikus temploma – Kővágóörs und seine evangelische Kirche. = VMMK 19–20 (1993–1994), 347–366., ill.
- Mezősiné Kozák É.: A kővágóörsi evangélikus templom – Die evangelische Kirche von Kővágóörs. = Horler Miklós hetvenedik születésnapjára. Bp. 1993. 41–52., ill.
- M. Kozák É.: A nagygeresdi r. k. templom – Die römisch-katholische Kirche von Nagygeresd. = Gerő László nyolcvanötödik születésnapjára. Tanulmányok. Művészettörténet – Műemlékvédelem VI. Bp. 1994. 321–334., ill.
- Mezősiné Kozák É.: A vértesszentkereszti apátság. – Művészettörténet – Műemlékvédelem V. Bp. 1993. 379 l., ill.
- Mezősiné Kozák É.: A vértesszentkereszti apátság a dominikusok idején – Die Abtei von Vértesszentkereszt unter den Dominikanern – The Abtei of Vértesszentkereszt at the Time of its Dominican Occupancy. = Haris A. (szerk.) Koldulórendi építészet a középkori Magyarországon. Művészettörténet – Műemlékvédelem VII. Bp. 1994. 305–332., ill.
- Kralovánszky Alán: Koldulórendek Székesfehérvárott és Veszprém megyében – Bettelorden in Székesfehérvár (Stuhlweißenburg) und im Komitat Veszprém – Mendicant Orders in Székesfehérvár and in the County of Veszprém. = Haris A. (szerk.) Koldulórendi építészet a középkori Magyarországon. Művészettörténet – Műemlékvédelem VII. Bp. 1994. 91–103., ill.
- Kralovánszky A.: A tihanyi vár 1982. évi feltárása. = Művéd 38 (1994), 209–218., ill.
- Kristó Gyula–Engel Pál–Makk Ferenc: (szerk.) Korai nagy-történeti lexikon (9–14. század). Bp. 1994. 755 l., ill.
- Laszlovsky József → Buzás Gergely
- G. László Judit: A szécsényi ferences kolostor építéstörténete a 17. század végéig – Die Kirche und Kloster der Franziskaner in Szécsény – The Franciscan Church and Monastery at Szécsény. = Haris A. (szerk.) Koldulórendi építészet a középkori Magyarországon. Művészettörténet – Műemlékvédelem VII. Bp. 1994. 491–516., ill.
- G. László J.: A szécsényi ferences kolostor oratóriuma (A szécsényi ferences kolostor kutatása I.) – Das Oratorium des Franziskanerklosters von Szécsény. = Horler Miklós hetvenedik születésnapjára. Bp. 1993. 115–131., ill.
- László Csaba–Sedlmayr János: A rajkai rk. templom külső helyreállítása–Rajka, Pfarrkirche. = Entz Géza nyolcvanadik születésnapjára. Tanulmányok. Bp. 1993. 109–123., ill.
- Lázár Sarolta: A pilisszentléleki pálos kolostortemplom kutatása. = Varia Paulina – Pálos rendtörténeti tanulmányok 1 (1994), 177–180.
- Lengyel Imre → Kovács László
- Lovag Zsuzsa: A középkori bronzművesség. = Mikó Á.–Takács I. (szerk.) Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541–Kunst und Architektur in Pannonien 1000–1541. Bp. 1994. 190–215., ill.
- Lovag Zsuzsa–Verő Mária–Zsámbéky Mónika–Cséfalvay Pál: Gótikus ötvösművészet, bronzművesség és a sokszorosított művészet emlékei – féművesség. = Mikó Á.–Takács I. (szerk.) Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541 – Kunst und Architektur in Pannonien 1000–1541. Bp. 1994. 302–307., ill.
- Lővei Pál: Egyházi személyiségek a magyar műemlékvédelem történetében – Geistliche Persönlichkeiten in der Geschichte der ungarischen Denkmalpflege – Church dignitaries in the history of the protection of historic monuments in Hungary. = Műemlékvédelmi Szemle 1993/1, 77–86.
- Lővei P.: Az óvári kapucinus kolostor és templom – Kloster und Kirche der Kapuziner in Óvár (Ungarische Altenburg) – The Capuchin Monastery and Church of Óvár. = Haris A. (szerk.) Koldulórendi építészet a középkori Magyarországon. Művészettörténet – Műemlékvédelem VII. Bp. 1994. 517–538., ill.
- Lővei P.: A visegrádi királyi palota címeres zárterkélye. = Mikó Á.–Takács I. (szerk.) Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541 – Kunst und Architektur in Pannonien 1000–1541. Bp. 1994. 331–333., ill.
- Lővei Pál → Buzás Gergely
- Lukács Zsuzsa: Előzetes beszámoló a Szeged – Alsóvárosi ferences kolostor kutatásáról – Vorläufiger Bericht über die Erforschung des Franziskanerklosters in Szeged – Alsóváros (Unterstadt) – Preliminary report on the survey of the Franciscan Monastery of Szeged – Alsóváros (Lower Town). = Haris A. (szerk.) Koldulórendi építészet a középkori Magyarországon. Művészettörténet – Műemlékvédelem VII. Bp. 1994. 437–489., ill.
- Lukács Zs.: Az ibrányi református templom kutatása és építéstörténete – Die Erforschung und die Baugeschichte der reformierten Kirche von Ibrány. = Entz Géza nyolcvanadik születésnapjára. Tanulmányok. Bp. 1993. 125–136., ill.
- Lukács Zsuzsa–Szónoky Miklós–Hádnagy Árpád: A Szeged–alsóvárosi ferences kolostor kőfaragványairól – Über die Steinmetzarbeiten des Klosters in der Szegeder Unterstadt. = Horler Miklós hetvenedik születésnapjára. Bp. 1993. 155–172., ill.
- Magyar Kálmán: A babócsai Nárciszos-Basakert Árpád- és középkori településtörténete a régészeti kutatások alapján (Különös tekintettel a terület XIV–XVII. századi várára) – The settlement-history of Babócsa-Narcissus field in Árpád- and Middle age with the archeological (!) excavation – Die árpádenzeitliche und mittelalterliche Siedlungsgeschichte von Narcissos und Basakert in Babócsa auf dem Grund der archäologischen Forschungen. = SomMK 10 (1994), 73–93., ill.
- Makk Ferenc → Kristó Gyula
- Marosi Ernő: Esztergomi stílusrétegek 1200 körül. = Mikó Á.–Takács I. (szerk.) Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541 – Kunst und Architektur in Pannonien 1000–1541. Bp. 1994. 154–173., ill.

- Marosi E.: A koldulórendi építészet Magyarországon – Die Architektur der Bettelorden in Ungarn – The Architecture of Mendicant Orders in Medieval Hungary. = *Haris A.* (szerk.) Koldulórendi építészet Magyarországon. Művészettörténet – Műemlékvédelem VII. Bp. 1994. 39–62., ill.
- Marosi E.: Zsigmond-kori szobrok a budai várból. = *Mikó Á.–Takács I.* (szerk.) Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541 – Kunst und Architektur in Pannonien 1000–1541. Bp. 1994. 282–289., ill.
- Marosi Ernő → *Rozgonyi Piroška*
- Írásné Melis Katalin: Középkori faluásatások a dél-pesti határban és a Csepel-szigeten. = *Honismeret* 22 (1994:3), 36–38.
- Mendele Ferenc: Csempe- és kőfaragó műhelyek a középkori templomokból. = *Horler Miklós* hetvenedik születésnapjára. Bp. 1993. 23–40., ill.
- F. Mentényi Klára: Reneszánsz lakóház Ráckeve. = *Horler Miklós* hetvenedik születésnapjára. Bp. 1993. 317–337., ill.
- D. Mezey Alice: A verseyi r. k. templom 1987. évi homlokzatkutatása. = *Művéd* 38 (1994), 11–14., ill.
- Mezey Alice–Szentesi Edit: Ják. = *Mikó Á.–Takács I.* (szerk.) Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541 – Kunst und Architektur in Pannonien 1000–1541. Bp. 1994. 178–182., ill.
- Mezős, Tamás: Neue Pläne für die Revitalisation von Balácsa. = *K. Palágyi, S.* (red.) Forschungen und Ergebnisse. Internationale Tagung über römische Villen. Veszprém, 16–20. Mai 1994. = *Balácsai Közlemények* 3 (1994), 41–46.
- Miklós Zsuzsa: Márianosztra – Toronyfalja pálos kolostor. = *Varia Paulina* – Pálos rendtörténeti tanulmányok 1 (1994), 171–176.
- Miklós Zsuzsa → *H. Gyürki Katalin*
- Mikó Árpád: Esztergom. = *Mikó Á.–Takács I.* (szerk.) Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541 – Kunst und Architektur in Pannonien 1000–1541. Bp. 1994. 354–361., ill.
- Móga Sándor: Az esztergomi palota helyreállítása. Hol lehetett Vitéz János függőkertje? = *Művéd* 38 (1994), 131–133., ill.
- Móga S.: Néhány építészeti kérdés Vitéz János esztergomi palotájával kapcsolatban. = *Művéd* 38 (1994), 32–37., ill.
- Nagy Emese: Az ozorai obszerváns ferences kolostor – Das Observantenkloster der Franziskaner von Ozora – The Observant Franciscan Monastery of Ozora. = *Haris A.* (szerk.) Koldulórendi építészet a középkori Magyarországon. Művészettörténet – Műemlékvédelem VII. Bp. 1994. 257–267., ill.
- Nagy E.: Zselicszentjakab. = *Mikó Á.–Takács I.* (szerk.) Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541 – Kunst und Architektur in Pannonien 1000–1541. Bp. 1994. 71–72., ill.
- Németh Péter: Megyénk műemlékeiről I. = *SzSzBSz* 29 (1994), 447–448.
- Németh Péter: A városlődi karthauzi kolostor története és régészeti emlékei I. – Geschichte des Karthauserklosters in Városlőd und dessen archäologisches Gedenkmaterial I. = *VMMK* 19–20 (1993–1994), 367–382., ill.
- Németh Péter–Balázsik Tamás: A nyírbátori ferences kolostor – Das Franziskanerkloster in Nyírbátor – The Franciscan Monastery of Nyírbátor. = *Haris A.* (szerk.) Koldulórendi építészet a középkori Magyarországon. Művészettörténet – Műemlékvédelem VII. Bp. 1994. 377–393., ill.
- Ormándy János: Előzetes jelentés a Szeged – Alsóváros ferences kolostor udvarának feltárásáról – Preliminary account from quadrangle excavation of the Szeged – Alsóváros Franciscan cloister. = *Lőrinczy G.* (szerk.) A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára – Von der Steinzeit bis zum Mittelalter. Studien zum 60. Geburtstag von Ottó Trogmayer. Szeged 1994. 519–529., ill.
- Pámer Nóra–Kovács Éva: Csapdi középkori templomának feltárt romjai és egy korpusz-lelet – Mittelalterliche Kirchenruine und Corpus-Fund im Dorf Csapdi. = *Gerő László* nyolcvanötödik születésnapjára. Tanulmányok. Művészettörténet – Műemlékvédelem VI. Bp. 1994. 307–320., ill.
- Pap Ferenc: Pénzforgalom a XIV–XV. századi Erdélyben – La circulation monétaire en Transylvanie 14e–15e siècles. = *NK* 92–93 (1993–1994), 51–59, ill.
- Papp Szilárd → *Buzás Gergely*
- Pávai Éva: Egy limoges-i Mária-figura az ellési monostor (Csongrád megye) területéről – Ein (!) Maria-Figur von Limoges aus dem Kloster von Ellés. = *Lőrinczy G.* (szerk.) A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára – Von der Steinzeit bis zum Mittelalter. Studien zum 60. Geburtstag von Ottó Trogmayer. Szeged 1994. 455–461., ill.
- Petőnyi, Sándor: Games and Toys in Medieval and Early Modern Hungary. – *Jaritz, Gerhard:* (Hrsg.) Medium Aevum Quotidianum Sonderband III. = *Laszlovszky, József:* (ed.) *Studia archaeologica mediae recentisque aevorum Universitatis Scientiarum de Rolando Eötvös nominatae* Vol. I. Krems 1994. 128 l., ill.
- Póczy Klára: Az aquincumi katonai amfiteátrum műemléki helyreállítása Óbuda városrendezési tervének forrásaként – Rekonstruktion des militärischen Amphitheaters von Aquincum als Quelle des Stadtregelungsplan von Alt-Ofen. = *Gerő László* nyolcvanötödik születésnapjára. Tanulmányok. Művészettörténet – Műemlékvédelem VI. Bp. 1994. 27–39., ill.
- Pölös Andrea: 17. századi fazekasműhely Hódmezővásárhelyen – Eine Töpferwerkstatt aus dem 17. Jahrhundert in Hódmezővásárhely. = *Lőrinczy G.* (szerk.) A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára – Von der Steinzeit bis zum Mittelalter. Studien zum 60. Geburtstag von Ottó Trogmayer. Szeged 1994. 545–552., ill.
- Schönerne Pusztai Ilona: A kővágótöttös római katolikus templom helyreállítása – Die Wiederherstellung der römisch-katholischen Kirche in Kővágótöttös. = *Horler Miklós* hetvenedik születésnapjára. Bp. 1993. 53–59., ill.
- Schönerne Pusztai I.: A lovasi római katolikus templom helyreállítása – Rekonstruktion der katholischen Kirche von Lovas. = *Gerő László* nyolcvanötödik születés-

- napjára. Tanulmányok. Művészettörténet – Műemlékvédelem VI. Bp. 1994. 365–373., ill.
- Pusztai Tamás*: Ollós temetkezés Zsámbékon a 17–18. század fordulójáról – Eine Bestattung mit Scherenbeigabe an der Wende des 17–18. Jahrhunderts. = *Lőrinczy G.* (szerk.) A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára – Von der Steinzeit bis zum Mittelalter. Studien zum 60. Geburtstag von Ottó Trogmayer. Szeged 1994. 531–543., ill.
- Réti Mária*: Visegrád reneszánsz szobrászatának újabb kutatásai – Die Renaissancebildhauerei in Visegrád. = Horler Miklós hetvenedik születésnapjára. Bp. 1993. 219–237., ill.
- Révész, László*: Rec. *Petrasch, E.–Zimmermann, E.–Mayer, H. G.*: Die Karlsruher Türkenbeute. Die „türkische Kammer“. München 1991. = *ActaArchHung* 46 (1994), 458–459.
- Rozgonyi Piroska–Végh András–Marosi Ernő–Tamási Judit–Buzás Gergely*: Gótikus ötvösművészet, bronzművészet és a sokszorosított művészet emlékei – kályhacsempék. = *Mikó Á.–Takács I.* (szerk.) Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541 – Kunst und Architektur in Pannonien 1000–1541. Bp. 1994. 307–315., ill.
- Rózsás Márton* → *Mógáné Aradi Csilla*
- Rusu, Adrian Andrei*: A hátszegi terület középkori templomai 1700-ig – Mittelalterliche Kirchen im Hotzinger Distrikt bis 1700. = Gerő László nyolcvanötödik születésnapjára. Tanulmányok. Művészettörténet – Műemlékvédelem VI. Bp. 1994. 335–347., ill.
- Gerőné Sándor Mária*: Középkori várostörténeti kutatások újabb eredményei Pécsen – Neuere Ergebnisse der Erforschung der mittelalterlichen Geschichte der Stadt Pécs. = Entz Géza nyolcvanadik születésnapjára. Tanulmányok. Bp. 1993. 29–42., ill.
- G. Sándor M.*: A pécsi Püspökvár a korai és a késői középkorban – Die Bischofsburg von Pécs im frühen und späten Mittelalter. = Gerő László nyolcvanötödik születésnapjára. Tanulmányok. Művészettörténet – Műemlékvédelem VI. Bp. 1994. 143–157., ill.
- Gerőné Sándor M.*: A pécsi várbeli Aranyos Mária-kápolna egy reneszánsz kömeleke – Ein Renaissancegrabstein aus der Marienkappe in der Pécsburg. = Horler Miklós hetvenedik születésnapjára. Bp. 1993. 305–315., ill.
- G. Sándor Mária–Gerő Győző*: A pécsi Püspökvár Aranyos Mária-kápolnája. = *Mikó Á.–Takács I.* (szerk.) Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541 – Kunst und Architektur in Pannonien 1000–1541. Bp. 1994. 270–273., ill.
- Sedlmayr János*: Műemlék-helyreállításainkról – Magyar gyakorlat az elmúlt évtizedekben – Über unsere Denkmalwiederherstellungen (Die ungarische Praxis in den vergangenen Jahrzehnten). = Horler Miklós hetvenedik születésnapjára. Bp. 1993. 489–500., ill.
- Sedlmayr J.*: Veszprém, Gizella kápolna felső szintjének helyreállítási terve – Der Wiederherstellungsplan des oberen Geschosses der Gisellakapelle von Veszprém. = Entz Géza nyolcvanadik születésnapjára. Tanulmányok. Bp. 1993. 191–196., ill.
- Sedlmayr János* → *László Csaba*
- Sejbal, Jiří*: Ungarische Münzen im Geldumlauf im Mähren – Magyar pénzek a morva pénzforgalomban. = *NK* 92–93 (1993–1994), 41–45.
- Selmeczi László*: Régészeti adatok a jászok szokásaihoz és hiedelemvilágához. = *Tisicum* 8 (1993), 225–242., ill.
- Siklósi, Gyula*: Rec. *Biegel, G.* (Hrsg.) Budapest im Mittelalter. Schriften des Braunschweigischen Landesmuseums 62. Braunschweig 1991. = *ActaArchHung* 46 (1994), 462–464.
- Simon László*: Középkori vaseszközök Nagyőrösről – Mittelalterliche Eisengegenstände aus Nagyőrös. = *StCom* 23 (1994), 313–338., ill.
- Simon Zoltán* → *Cabello Juan*
- Sipos Enikő*: A Szent László palást metamorphozisa – The metamorphosis of King Ladislas' mantle. = *FH* 18 (1993), 255–265., ill.
- Süleyman the Magnificent and his Age*. Hungarian National Museum, 7 September, 1994 – 8 January, 1995. Budavári Palota Building „A”. Bp. 1994. 179 l., ill.
- Ritoókne Szalay Ágnes*: Bakócz Bálint titeli és budai prépost sírköve a Magyar Nemzeti Múzeumban. – *MűÉ* 43 (1994), 231–233., ill.
- Szatmári Imre*: Gyula középkori ferences temploma és kolostora – Die mittelalterliche Kirche der Franziskaner und ihr Kloster in Gyula – The Medieval Franciscan Church and Monastery of Gyula. = *Haris A.* (szerk.) Koldulórendi építészet a középkori Magyarországon. Művészettörténet – Műemlékvédelem VII. Bp. 1994. 409–435., ill.
- Szatmári I.*: Késő középkori házrészletek és kályhacsempék Békéscsabán – Spätmittelalterliche Hausdetails und Ofenkacheln in Békéscsaba. = *Lőrinczy G.* (szerk.) A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára – Von der Steinzeit bis zum Mittelalter. Studien zum 60. Geburtstag von Ottó Trogmayer. Szeged 1994. 495–517., ill.
- Szekeres László*: Hajdújárás – „Kővágó” (Egy Árpád-kori templomrom Szabadka határában) – Hajdukovo – „Kővágó” (Steinbruch) (Die Ruinen einer Kirche aus dem 13. Jahrhundert in der Gemarkung von Szabadka). = *Lőrinczy G.* (szerk.) A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára – Von der Steinzeit bis zum Mittelalter. Studien zum 60. Geburtstag von Ottó Trogmayer. Szeged 1994. 463–472., ill.
- Székér György* → *Buzás Gergely, J. Dankó Katalin, Feld István, Kárpáti Gábor, Kocho János*
- Szentesi Edit* → *Mezey Alice*
- V. Székely György*: Az ezüstpénzverés helye és szerepe a késő középkori magyar pénzrendszerben és pénzforgalomban – The role and place of the silver coinage of the Hungarian monetary system and money circulation in the late Middle Ages. = *NK* 92–93 (1993–1994), 47–50.
- V. Székely Gy.*: Megjegyzések a késő Árpád-kori éremleleteink keltezéséhez. – *Nagy Ádám* (szerk.) A numizmatika és a társtudományok. Konferencia Szegeden, 1993. október 25–26. Szeged 1994. 115–124.
- V. Székely György*: Rec. *Slovenská numizmatika* 12 (1992). = *NK* 92–93 (1993–1994), 137.
- V. Székely György* → *Gedai István*

- Székely Zoltán*: A zabolai (Zabala – Románia) kora középkori temető – Das mittelalterliche Gräberfeld von Zabola (Zabala – Rumänien). = VMMK 19–20 (1993–1994) 277–305., ill.
- Szilágyi István*: A helyi értékek védelme Szombathelyen – Der Schutz der örtlichen Werte in Szombathely. = VSz 48 (1994), 161–165., 317.
- Szilágyi Katalin*: Perlentypen aus dem X–XII. Jahrhundert in Urgarn und ihre archäologische Bedeutung – X–XIIth century bead-types in Hungary and their archaeological significance. = PA 85 (1994:2), 75–110., ill.
- Szónoky Miklós* → *Lukács Zsuzsa*
- Szöke Béla Miklós*: A népvándorlás kor és a korai középkor története Nagykanizsán és környékén. = *Béla József-Rózsáné Lendvai Anna* (szerk.) Nagykanizsa, városi monográfia I. Nagykanizsa 1994. 145–214., ill.
- Szöke Mátyás* → *Buzás Gergely*
- Takács Imre*: Gertrudis királyné síremléke. = *Mikó Á.–Takács I.* (szerk.) Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541 – Kunst und Architektur im Pannonien 1000–1541. Bp. 1994. 248–255., ill.
- Takács I.*: A pilisi ciszterci apátság. = *Mikó Á.–Takács I.* (szerk.) Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541 – Kunst und Architektur in Pannonien 1000–1541. Bp. 1994. 236–241., ill.
- Takács Imre* → *Érszegi Géza*
- Takács István*: A Kajárpéc-pokolfadombi 13. századi építéskoponya. = ComAH 1993, 229–230., ill.
- Takács Miklós*: Árpád-kori településrészlet Kajárpéc – Pokolfadombon – Arpadenzeitlicher Siedlungsteil von Kajárpéc – Pokolfadomb. = ComAH 1993, 201–228., ill.
- Takács M.*: A kislétföldi Árpád-kori cserépbográcsok fontosabb időrendje (Egy kísérlet a leletanyag rendszerezésére) – Die präzisierte Chronologie der arpadenzeitlichen Tonkessel der Kleinen Tiefebene (Versuch einer Systematisierung des Fundmaterials). = HOMÉ 30–31/2 (1993), 447–485., ill.
- Tamási Judit* → *Rozgonyi Piroska*
- Tari Edit*: Késő középkori temetkezések Cegléd határán – Spätmittelalterliche Gräber auf der Cegléd Flur. = StCom 23 (1994), 223–231., ill.
- Tánczos Nándor*: Embertani vizsgálatok Esztergom – Rozmár 16–17. századi népességén – Anthropological Studies on the 16–17th Century Population of Esztergom – Rozmár. = AnthrKözl 35 (1993), 141–172.
- Tettamanti Sarolta*: A váci vár – Die Burg von Vác. = Váci Könyvek 7 (1994), 101–174., ill.
- Torma István*: Bernece és Baráti a középkorban – Bernece und Baráti im Mittelalter. = StCom 23 (1994), 211–221., ill.
- Tóth Endre* → *Kiss Gábor*
- Tóth Mária* → *Deák Klára*
- Tóth Melinda*: A bécsi székesegyház kőszobrászati díszítése a románkorbán. = *Mikó Á.–Takács I.* (szerk.) Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541 – Kunst und Architektur in Pannonien 1000–1541. Bp. 1994. 123–147., ill.
- Tóth M.*: A pécsi székesegyház márványkapuja – The marble portal of Pécs cathedral. = MűÉ 43 (1994), 5–12., ill.
- Tóth Melinda–Tóth Sándor*: Románkori festészet – falképek. = *Mikó Á.–Takács I.* (szerk.) Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541 – Kunst und Architektur in Pannonien 1000–1541. Bp. 1994. 217–225., ill.
- Tóth, Sándor*: Kaschau, Elisabethkirche, von der Westfassade her betrachtet – Kassa, Szent Erzsébet-templom, a nyugati homlokzat felől szemlélve. = MűÉ 42 (1993), 113–139., ill.
- Tóth S.*: Két kapuzat: Székesfehérvár, Jásd. = *Mikó Á.–Takács I.* (szerk.) Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541 – Kunst und Architektur in Pannonien 1000–1541. Bp. 1994. 115–122., ill.
- Tóth S.*: A székesfehérvári szarkofág és köre. = *Mikó Á.–Takács I.* (szerk.) Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541 – Kunst und Architektur in Pannonien 1000–1541. Bp. 1994. 82–92., ill.
- Tóth S.*: A 11. századi magyarországi kőornamentika időrendjéhez. = *Mikó Á.–Takács I.* (szerk.) Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541 – Kunst und Architektur in Pannonien 1000–1541. Bp. 1994. 54–71., ill.
- Tóth S.*: A veszprémi székesegyház középkori kőfaragványai II. – Die mittelalterlichen Werksteine der Kathedrale von Veszprém II. = VMMK 19–20 (1993–1994), 327–345., ill.
- Tóth Sándor* → *Tóth Melinda*
- Valter Ilona*: A magyarországi szerzetesrendi építészet kutatása – Die Untersuchung der Architektur der Mönchsorden in Ungarn – The Research of Monastic Architecture in Hungary. = *Haris A.* (szerk.) Koldulórendi építészet a középkori Magyarországon. Művészettörténet – Műemlékvédelem VII. Bp. 1994. 27–37.
- Valter I.*: „Népi” építészeti emlékek a román korból: a dobronhegyi Ilona kápolna – Die Ilona-Kapelle von Dobronhegy. Volkstümliches Baudenkmal aus der romanischen Zeit. = Gerő László nyolcvanötödik születésnapjára. Tanulmányok. Művészettörténet – Műemlékvédelem VI. Bp. 1994. 293–306., ill.
- Valter I.*: A pásztói román kori timpanon – Der romanische Tympanon von Páztó. = Entz Géza nyolcvanadik születésnapjára. Tanulmányok. Bp. 1993. 197–208., ill.
- Valter I.*: Régészeti kutatások a jáki műemlékegyüttesben. = Vasi Honismereti Közlemények 1994/2, 59–61.
- Valter I.*: A Salamonvári család és a salamonvári római katolikus templom – Die Familie Salamonvári und die römisch-katholische Kirche von Salamonvár. = Horler Miklós hetvenedik születésnapjára. Bp. 1993. 61–83., ill.
- Vályi Katalin*: Középkori eredetű erődített templomok élelmiszer-tároló funkciójáról – Die Lebensmittellagerfunktion der aus dem Mittelalter stammenden befestigten Kirchen. = MFMÉ 1991/92:1, 75–81., ill.
- Vándor László*: A Zala megyei ferences kolostorok kutatása – Die Erforschung der Franziskanerklöster im Komitat Zala – The Study of Franciscan Monasteries in Zala County. = *Haris A.* (szerk.) Koldulórendi építészet a középkori Magyarországon. Művészettörténet – Műemlékvédelem VII. Bp. 1994. 105–120., ill.
- Verő Mária* → *Lovag Zsuzsa*
- Végh András*: Balusztrád-elemek a budai várpalotában. = *Mikó Á.–Takács I.* (szerk.) Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541 – Kunst und Architektur in Pannonien 1000–1541. Bp. 1994. 343–345., ill.

- Végh A.: A középkori budai királyi palota színes mázas tetői = Farbig glasierte Dächer des mittelalterlichen Königsschlosses in Ofen. = Gerő László nyolcvanötödik születésnapjára. Tanulmányok. Művészettörténet – Műemlékvédelem VI. Bp. 1994. 129–141., ill.
- Végh A.: Szobortalapzatok a budai várpalotában. = Mikó Á.–Takács I. (szerk.) Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541 – Kunst und Architektur in Pannonien 1000–1541. Bp. 1994. 339–340., ill.
- Végh András → Rozgonyi Piroska
- Vincze Mariann: Az alsórákosi várkastély. = Művéd 38 (1994), 92–100., ill.
- Vukičević–Samaržija, Diana: Mittelalterliche Kirchen der Bettelorden in Kroatien – Medieval Mendicant Churches in Croatia – A koldulórendek középkori templomai Horvátországban. = Haris A. (szerk.) Koldulórendi építészet a középkori Magyarországon. Művészettörténet – Műemlékvédelem VII. Bp. 1994. 63–89., ill.
- Vukov Konstantin: Válasz néhány kérdésre Vitéz János esztergomi palotájával kapcsolatban. = Művéd 38 (1994), 246–248., ill.
- Wehli Tünde: Románkori festészet – könyvfestészet. = Mikó Á.–Takács I. (szerk.) Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541 – Kunst und Architektur in Pannonien 1000–1541. Bp. 1994. 225–231., ill.
- Wehli Tünde: Rec. Pätzold, A.: Der Akathystos-Hymnos. Die Bilderzyklen in der byzantinischen Wandmalerei des 14. Jahrhunderts. Stuttgart 1989. = ArchÉrt 119 (1992), 137–38.
- Wolf Mária: Babonás szokások Árpád-kori falvainkban – Aberglaubische Bräuche in unseren Dörfern der Árpádenzeit. = HOMÉ 30–31/2 (1993), 543–562., ill.
- K. Zoffmann Zsuzsa: A Zabola (Zabala – Románia) lelőhelyen feltárt bronzkori sír és Árpád-kori temető embertani anyaga – Das anthropologische Material eines bronzezeitlichen Grabes und des Árpáden-zeitlichen (12. Jh.) Gräberfeldes bei Zabala aus Rumänien. = VMMK 19–20 (1993–1994), 307–326., ill.
- Zsámbéky Mónika → Lovag Zsuzsa

Gyuricza Anna–Szabó Klára

MAGYAR RÉGÉSZETI IRODALOM – BIBLIOGRAPHIA ARCHAEOLOGICA HUNGARICA 1995

FOLYÓIRATOK – PERIODICA

HAZAIK – HUNGARICA

- ACIDebr = Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis, Debrecen 30 (1994 [1995])
 ActaAnthung = Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae, Bp. 35 (1994 [1995])
 ActaArchHung = Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Bp. 47 (1995)
 ActaOH = Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae, Bp. 47 (1994:1–2)
 Altum Castrum = Altum Castrum. A visegrádi Mátyás Király Múzeum füzetek, Visegrád 4 (1995) = A népvándorláskor fiatal kutatóinak IV. összejevetele. Visegrád 1993. szeptember 20–22.
 ArcÉrt = Archaeologiai Értesítő, Bp. 120 (1993 [1995])
     Ars Decorativa, Bp. 15 (1995)
 ArsHung = Ars Hungarica, Bp. 21 (1993:2), 23 (1995:2)
 AT = Antik Tanulmányok, Bp. 39 (1995)
 BMHB = Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts, Bp. 82 (1995)
 BpR = Budapest Régiségei, Bp. 30 (1993 [1995])
 ComAH = Communicationes Archaeologicae Hungariae, Bp. 1994–1995
 DissPann = Dissertationes Pannonicae ex Instituto Archaeologico Universitatis de Rolando Eötvös nominatae Budapestinensis provenientes, Bp. III:4 (1995)
 HOMÉ = A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, Miskolc 32 (1994)
 JAMÉ = Jóna András Múzeum Évkönyve, Nyíregyháza 36 (1994)
 JPMÉ = A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, Pécs 39 (1994 [1995])
     Magyar Tudomány, Bp. 102 (1995:1–5)
 JPMÉ = Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, Pécs 39 (1994 [1995])
     Magyar Múzeumok, Bp. 1995/1–2
 MFMÉ-SA = A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica, Szeged 1 (1995)
 MKBKM 1994 = Székelyné Kőrösi Ilona (szerk.) Múzeumi kutatások Bács-Kiskun megyében Kecskemét 1995.
 MMMK = A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei, Bp. 1992–1994 (1994)
 MűÉ = Művészettörténeti Értesítő, Bp. 44 (1995)
 Művéd = Műemlékvédelem, Bp. 39 (1995:1–2)
 PMÉ = Pápai Múzeumi Értesítő – Acta Musei Papensis, Pápa 5 (1995)
 SomMK = Somogy megyei Múzeumok Közleményei, Kaposvár 11 (1995)
 Specimina = Specimina Nova dissertationum ex Instituto Historico Universitatis Quinqueecclesiensis de Iano Pannonio nominatae, Pécs 10 (1994:1 [1995])
 SSz = Soproni Szemle, Sopron 49 (1995:1–3)
 SzSzBSz = Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle, Nyíregyháza 30 (1995)
     Századok, Bp. 129 (1995)
     Történelem, Pécs 3 (1995:1–2)
 VSz = Vasi Szemle, Szombathely 49 (1995)

KÜLFÖLDIEK – EXTERNAE

- APA = Acta Praehistorica et Archaeologica, Berlin 26/27 (1994/95)
     Antiquité Classique, Bruxelles 63 (1994)
     Antiquity, Oxford 69 (1995:262–264)
     Archaeologia Polona, Warszawa 33 (1995)
 AR = Archeologické rozhledy, Praha 47 (1995)
     Arheologija, Sofia 36 (1994:1–4), 37 (1995:1)
 AV = Arheološki Vestnik, Ljubljana 45 (1994)
 BJ = Bonner Jahrbücher, Bonn – Köln 194 (1994)
     Germania, Mainz am Rhein 73 (1995)

JRA	= Journal of Roman Archaeology, Ann Arbor 7 (1994), 8 (1995) Klio. Beiträge zur Alten Geschichte, Berlin 76 (1994), 77 (1995) Latomus. Revue d'études latines, Bruxelles 54 (1995)
MMCSNV/SSU	= Memorie del Museo Civico di Storia Naturale di Verona (II ^a serie) Sezione Scienze dell'Uomo N° 4, Milano – Verona (1995) = Symposium „Settlement patterns between the Alps and the Black Sea 5 th to 2 nd millennium B.C.” Atti del Simposio Internazionale „Modelli insediativi tra Alpi e Mar Nero dal 5° al 2° millennio A.C.” Verona – Lazise 1992 a cura di <i>Aspes, Alessandra</i> Paléo, Suppl. 1 (1995) = Actes du colloque „Les premières découvertes de Paléolithique à Miskolc et la question des industries à pièces foliacées de l'Europe centrale dans leur cadre chronologique, paléoécologique, paléontologique” Miskolc, 10–15 septembre 1991
PZ	= Praehistorische Zeitschrift, Berlin 69 (1994), 70 (1995:1) Rossijskaja Arheologija, Moskva 1995:1–3
SIA	= Slovenská Archeológia, Nitra 43 (1995:1) Starinar, Beograd N.S. 43–44 (1992–1993) Tyche. Beiträge zur Alten Geschichte Wien 9 (1994)
ZPE	= Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Bonn 105–109 (1995)

ÁLTALÁNOSAK ÉS VEGYESEK – GENERALIA ET VARIA

- Adriányi Gábor*: Bogyay Tamás és a Münchener Magyar Intézet – Thomas von Bogyay und das Ungarische Institut München. = VSz 49 (1995), 210–215, 319.
- Bartosiewicz, László–Takács, István–Székelyhidy, Ildikó*: Problems of size determination in common carp (*Cyprinus carpio*). = *Van Neer, W.* (ed.) Fish exploitation in the past. = Koninklijk Museum voor Midden-Afrika, Annalen, Zoologische Wetenschappen 274 (1994), 55–60., ill.
- Bartosiewicz László* → *Mézes Miklós, Székelyhidy Ildikó*
- Bálint Csanád*: Búcsú Bökönyi Sándortól 1926–1994. = Magyar Tudomány 102 (1995), 480–482., ill.
- Czeglédy, Ilona*: (red.) Archäologische Forschungen im Jahre 1990. = ArchÉrt 120 (1993), 106–130., ill.
- Csáki, György–Jerem, Erzsébet–Redő, Ferenc*: Data recording and GIS applications in landscape and intra-site analysis: case studies in progress at the Archaeological Institute of the Hungarian Academy of Sciences. = *Lock, Gary–Stančić, Zoran* (eds) Archaeology and Geographical Information System: A European Perspective. London 1995. 85–99., ill.
- D(urdik), T(omás)*: László Gerő. = AR 47 (1995), 331.
- Éry Kinga*: Lengyel Imre 1934–1992. = ArchÉrt 120 (1993), 85., ill.
- Ferenczi István*: Száz éve született Ferenczi Sándor, a Pósta Béla-féle kolozsvári régészeti iskola egyik elfelejtett, kimagasló alakja – The Memory of Sándor Ferenczi. = Specimina 10 (1994:1), 221–235.
- Fitz Jenő*: Entz Géza 1913–1993. = ArchÉrt 120 (1993), 86–87., ill.
- Fitz, J.*: In memoriam Soproni Sándor dr. (1926–1995) – In memoriam Sándor Soproni dr. archaeologist. = Magyar Múzeumok 1995/2, 63.
- Fodor István*: A honfoglaló magyarság – The Magyar Conquest. = Magyar Múzeumok 1995/1, 3–4., ill.
- Gaboda, Péter*: Conclusions historiques (et muséologiques) du trajet d'une statue égyptienne – Egy egyiptomi szobor útvonalának (gyűjtemény)-történeti tanulságai. = BMHB 82 (1995), 21–30., 121–130.
- Goguet, René–Szabó, Miklós*: L'histoire vue du ciel: photographie aérienne et archéologie en France et en Hongrie – A történelem madártávlatból: légi fényképezés és régészet Franciaországban és Magyarországon. Bp. 1995. 127 l., ill.
- Gyuricza Anna–Szabó Klára*: Magyar régészeti irodalom–Bibliographia Archaeologica Hungarica 1992. = ArchÉrt 120 (1993), 149–160.
- Hegedűs Irén*: Nyelv, antropológia és régészet: Beszámoló a 3. Régészeti Világkongresszusról. = TörténÉsz 3 (1995), 157–163.
- Hoffmann Tamás*: A szántóföld művelése Európában – Das Ackerland und seine Bearbeitung in Europa. = HOMÉ 32 (1994), 207–238., ill.
- Holl, Imre*: Rec. Archäologie im Rheinland 1989. Bonn 1990. = ArchÉrt 120 (1993), 147.
- Horváth Attila*: Az M5 autópálya leletmentési munkái 1994. évben Bács-Kiskun megyében. = MKBKM 1994, 147–151.
- Horváth M. Attila*: Beszámoló az M5 autópálya ballászlógi szakaszán végzett régészeti feltárásokról (1994. május 16.–július 31.) = MKBKM 1994, 175–184., ill.
- Ilon Gábor*: Három évtized a megyei múzeumi szervezetben (Különös tekintettel az 1980–1993 közötti évekre) – Auszüge aus den letzten drei Jahrzehnten der Museumorganisation, im Komitat(!), vor allem in Bezug auf die Periode 1980–1993. = PMÉ 5 (1995), 5–14., ill.
- Ilon G.*: A Magyarország Régészeti Topográfiája 4. kötetének (hajdani pápai járás) kiegészítése 1970–1994 – Ergänzung zum 4-ten Band des damaligen Papiar Kreises für archäologische(!) Topographie Ungarns 1970–1994. = PMÉ 5 (1995), 63–137., ill.
- Ilon Gábor–Ughy István*: Bevezetés a Kárpát-medence régészetébe. ²Pápa 1995. 309 l., ill.
- Jerem Erzsébet* → *Csáki György*

- Kiss Attila*: Kralovánszky Alán 1929–1993. = ArchÉrt 120 (1993), 89–90., ill.
- Kiss, A.*: Alán Kralovánszky (1929–1993). = ActaArchHung 47 (1995), 325–329., ill.
- Kiss Gábor–Vízvári Zsolt*: Régészeti Topográfia Program rövid ismertetése. = Altum Castrum 4 (1995), 181–182.
- Kovács Tibor*: A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat 1992. évi tevékenysége. = ArchÉrt 120 (1993), 103–104.
- Kovács T.*: Régészeti örökség és a Magyar Nemzeti Múzeum – Archaeological heritage and the Hungarian National Museum. = Magyar Múzeumok 1995/2, 23–26., ill.
- Kőhegyi Mihály*: Katymár régészeti leletei. = MKBKM 1994, 207–212., ill.
- Makkai(!) János*: „Mit ránhagytak a századok...” A Herman Ottó Múzeum régészeti állandó kiállításának megnyitó beszéde. = HOMÉ 32 (1994), 479–482.
- Makkay J.*: Pannonia Regia, Dacia Hungarica, Pannonia Barbarica (Gondolatok egy új kiállítás és katalógusa kapcsán). = Tanulmányok és közlemények. Debrecen – Szolnok 1995. 153–165.
- Manica, Giuseppe*: Római kori borostyánkővek című kiállítás (Megnyitó beszéd). = SSz 49 (1995), 173–174., ill.
- Sz. Máthé, Márta*: Ilona Stanczik (1943–1991). = ActaArchHung 47 (1995), 331–332.
- Mézes, Miklós–Bartosiewicz, László*: Fish bone preservation and fat context. = Offa 51 (1994), 361–364., ill.
- Mihály Mária*: A kulturális örökség védelme. UNESCO egyezmények és ajánlások – Conventions and recommendations of UNESCO concerning the protection of the cultural heritage. = Magyar Múzeumok 1995/1, 8–10.
- Mithay Sándor*: Bronz-, avar és középkori leletek Bakonytamási – Hathalom-pusztáról (Anyagközlés). = Funde aus dem Bronze – Awarenzeitalter und aus dem Mittelalter in Bakonytamási – Hathalom-pusztá (Datenangaben). = PMÉ 5 (1995), 169–184., ill.
- Nagy, Mihály*: Bibliography of the archaeological activity of István Járdányi-Paulovics. = ACIDeBr 30 (1994), 121–128.
- Németh, Péter*: Begrüßung – Köszöntés. = JAMÉ 36 (1994), 7–8.
- K. Palágyi Sylvia*: A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat régészeti tevékenysége az 1992-es évben. = ArchÉrt 120 (1993), 104–105.
- K. Palágyi S.*: Őskor, római kor, népvándorlás kora. = *Veress D. Csaba* (szerk.) Nemesvámos története. A község története az ősidőktől napjainkig. Veszprém 1994. 7–47., ill.
- Patay Pál*: Megemlékezés Tompa Ferencről születésének 100. évfordulóján. = ArchÉrt 120 (1993), 90–95., ill.
- Pető, Mária*: István Wellner (1924–1991). = ActaArchHung 47 (1995), 332–333.
- Polgár Zoltán*: Éremkincsleletek a szolnoki múzeumban. = Tanulmányok és közlemények. Debrecen – Szolnok 1995. 145–151.
- Redő Ferenc* → *Csáki György*
- Révész László*: In memoriam Dienes István dr. (1929–1995) – In memoriam Dr. István Dienes, archaeologist. = Magyar Múzeumok 1995/2, 62.
- Selmeczi László*: A jászok etnogenezeise (Történeti vázlat). = Tanulmányok és közlemények. Debrecen – Szolnok 1995. 127–144.
- Simonyi Erika* → *Wolf Mária*
- Soproni Sándor*: Póczy Klára köszöntése. = ArchÉrt 120 (1993), 102., ill.
- Szabó Klára* → *Gyuricza Anna*
- Szabó, Miklós*: Rec. Rivista di Archeologia 12 (1988), 13 (1989), 14 (1990), 15 (1991). = ActaArchHung 47 (1995), 378.
- Szabó Miklós* → *Goguy, René*
- Szántó Konrád*: Bogay Tamás munkásságáról – Über die Tätigkeit von Tamás von Bogay. = VSz 49 (1995), 198–202, 318.
- Székyhidy, Ildikó–Takács, István–Bartosiewicz, László*: Ecological and diachronic variability in large-sized catfish (*Silurus glanis* L. 1758) and pike (*Esox lucius* L. 1758) in Hungary. = Offa 51 (1994), 352–356., ill.
- Székyhidy Ildikó* → *Bartosiewicz László*
- Szőke Béla Miklós*: Cs. Sós Ágnes 1925–1993. = ArchÉrt 120 (1993), 87–88., ill.
- Takács István* → *Bartosiewicz László, Székyhidy Ildikó*
- Tomka Péter*: Előszó. = Altum Castrum 4 (1995), 7–8.
- Tomka P.*: Előszó. = SomMK 11 (1995), 3–4.
- Trogmayer Ottó*: Előszó – Vorwort – Foreword. = MFMÉ-SA 1 (1995), 5–6.
- Trogmayer, O.*: Zum Geleit – Bevezető. = JAMÉ 36 (1994), 9–14.
- Uzsoki, András*: Károly Kozák (1920–1989). = ActaArchHung 47 (1995), 330–331.
- Wolf Mária*: A magyar honfoglalás 1100. évfordulója. Kiállítás a miskolci Herman Ottó Múzeumban – The 1100th anniversary of the Magyar conquest. Exhibition in the Herman Ottó Museum of Miskolc. = Magyar Múzeumok 1995/1, 5–7., ill.
- Wolf Mária–Simonyi Erika*: Előzetes jelentés az M3-as autópálya 10. lelőhelyének feltárásáról – Autobahn M3 10. Fundstelle. = SomMK 11 (1995), 5–32., ill.

ŐSKOR – PRAEHISTORICA

- Bartosiewicz, László–Hertelendi, Ede–Figler, András*: Seasonal dating of hand-collected fish remains from a prehistoric settlement in Hungary. = *Van Neer, W.* (ed.) Fish exploitation in the past. = Koninklijk Museum voor Midden-Afrika, Annalen, Zoologische Wetenschappen 274 (1994), 107–114., ill.
- Bartosiewicz László* → *Choyke, Alice M.*
- Bácskay, Erzsébet–T. Bíró, Katalin–Simán, Katalin*: Catalogue of flint mines: Hungary. = Archaeologia Polona 33 (1995), 370–411., ill.
- Bánffy, Eszter*: Transdanubia and Eastern Hungary in the Early Copper Age – A Dunántúl és Kelet-Magyarország a kora rézkorban. = JAMÉ 36 (1994), 291–296., ill.

- Bánffy, E.: Über den Ausklang der Lengyel-Kultur in Transdanubien. = Kovács, T.: (Hrsg.) Neuere Daten zur Siedlungsgeschichte und Chronologie der Kupferzeit des Karpatenbeckens. *Inventaria Praehistorica Hungariae* VII. Bp. 1995. 11–28., ill.
- Bíró, Katalin: The role of lithic finds in the Neolithic archaeology of the Alföld region – Kőanyagvizsgálatok kapcsolatjelző szerepe az alföldi neolitikum kutatásában. = JAMÉ 36 (1994), 159–165., ill.
- T. Bíró, Katalin–Sz. Fejes, Ildikó: GIS applications at the Hungarian National Museum, Department of Information. = Lock, Gary–Stančić, Zoran (eds) *Archaeology and Geographical Information System: A European Perspective*. London 1995. 261–267., ill.
- T. Bíró Katalin → Bácskay Erzsébet
- Bondár Mária–Kórek József: A Hódmezővásárhely – kishomoki rézkori temető és település – Gräberfeld und Siedlung aus der Kupferzeit in Hódmezővásárhely – Kishomok. = MFMÉ-SA 1 (1995), 25–47., ill.
- Bökönyi, Sándor: Analiza zivalskih kosti – Die Tierknochenfunde. = Gabrovec, S.–Stična, I.: *Siedlungsausgrabungen – Naselbinska izkopovanija. Catalogi et Monographiae* 28. Ljubljana 1994. 190–213., ill.
- Bökönyi, S.: Domestication of animals from the beginnings of food production up to about 5000 years ago: an overview. = De Laet, S. J.–Dani, A. H.–Lorenzo, J. L.–Nunoo, R. B. (eds) *History of Humanity I*, Paris – London 1994, 389–397.
- Braun Mihály → Kertész Róbert
- Chapman, John: Social power in the early farming communities of Eastern Hungary – Perspectives from the Upper Tisza region – Társadalmi erőforrás a kelet-magyarországi korai földművelő közösségekben a Felső-Tisza-vidék szemszögéből. = JAMÉ 36 (1994), 79–99., ill.
- Choyke, Alice M.–Bartosiewicz, László: Angling with bone. = Van Neer, W. (ed.) *Fish exploitation in the past. – Koninklijk Museum voor Midden-Afrika, Annalen, Zoologische Wetenschappen* 274 (1994), 177–182., ill.
- Csányi Marietta–Tárnoki Judit: Halom-feltárás Kunhegyes határában. = *Tanulmányok és közlemények*. Debrecen – Szolnok 1995. 27–47., ill.
- T. Dobosi, Viola: Eger – Köporostető. Révision d'une industrie à outils foliacés. = *Paléo Suppl.* 1 (1995), 45–55., ill.
- T. Dobosi, Viola: *Rec. Menschenwerdung. Millionen Jahre Menschheitsentwicklung*. Berlin 1991. = *ArchÉrt* 120 (1993), 132–133.; Luu Tran Tieu: *Palaeolithic Pebble Industries in Europe*. Bp. 1990. = *ActaArchHung* 47 (1995), 335–336.; Bueno Ramirez, F.: *Megalitos en la Meseta sur: los dolmenes de Azután y la Estrella* (Toledo). Madrid 1991. = *ArchÉrt* 120 (1993), 133–134.
- Sz. Fejes Ildikó → T. Bíró Katalin
- Félegyházi Enikő → Kertész Róbert
- Figler András → Bartosiewicz László
- Gábori-Csánk, Veronika: Les premiers pas de l'archéologie préhistorique au XIXème siècle en Hongrie. = *Paléo Suppl.* 1 (1995), 23–25.
- Gábori, Miklós: Les „coups-de-poing” de Miskolc. = *Paléo Suppl.* 1 (1995), 19–21.
- Gillings, M.: Flood dynamics and settlement in the Tisza valley of north-east Hungary: GIS and the Upper Tisza project. = Gary, L.–Stančić, Z. (eds) *Archaeology and Geographical Information System: A European Perspective*. London 1995. 67–84., ill.
- Goldman, György–G. Szénászkzy, Júlia: Die neolithische Esztár-Gruppe in Ostungarn – A kelet-magyarországi Esztár csoport. = JAMÉ 36 (1994), 225–230., ill.
- Gyulai, Ferenc: *Rec. van Zeist, W.–Wasyłokowa, K.–Behre, K.-E. (eds) Progress in Old World Palaeoethnobotany*. Rotterdam – Brookfield 1991. = *ActaArchHung* 47 (1995), 377–378.
- Hajdú Zsigmond → Raczky Pál
- B. Hellebrandt Magdolna: Kelta leletek Kistokaj – Kültelkek területéről – Keltische Funde aus dem Gebiet von Kistokaj – Kültelkek. = *HOMÉ* 32 (1994), 55–94., ill.
- Hertelendi Ede → Bartosiewicz László, Horváth Ferenc, Kertész Róbert
- Horváth Attila: Az M5 autópálya 91. lelőhelyének őskori leletei. 1994. augusztus 1. – december 20. = *MKBKM* 1994, 185–187.
- Horváth, Ferenc–Hertelendi, Ede: Contribution to the 14C based absolute chronology of the Early and Middle Neolithic Tisza region – Megjegyzések a Tisza-vidék korai és középső neolitikumának 14C alapú abszolút kronológiájához. = JAMÉ 36 (1994), 111–133., ill.
- Horváth, László András: Neue Funde der Szakálhát-Gruppe von Szentés – Ilonapart – Újabb szakálhái leletek Szentés – Ilonaparton. = MFMÉ-SA 1 (1995), 7–24., ill.
- Horváth, L. A.: Neue Funde von Szentés-Ilonapart – Újabb leletek Szentés-Ilonaparton. = JAMÉ 36 (1994), 185–202., ill.
- Hubai Péter: *Rec. Einwanger, J.: Merimde-Benisalame III. Funde der jüngeren Merimdekultur*. Mainz am Rhein 1992. = *ArchÉrt* 120 (1993), 139–140.
- Kalicz, Nándor: Die älteste transdanubische (mittel-europäische) Linienbandkeramik. Aspekte zu Ursprung, Chronologie und Beziehungen. = *ActaArchHung* 47 (1995), 23–59., ill.
- Kalicz, N.: Die Balaton-Lasinja-Kultur in der Kupferzeit Südost- und Mitteleuropas. = Kovács, T.: (Hrsg.) *Neuere Daten zur Siedlungsgeschichte und Chronologie der Kupferzeit des Karpatenbeckens. Inventaria Praehistorica Hungariae* VII. Bp. 1995. 37–49., ill.
- Kalicz, N.: Letenye-Szentkeresztomb: ein Siedlungsplatz der Balaton-Lasinja-Kultur. = Kovács, T.: (Hrsg.) *Neuere Daten zur Siedlungsgeschichte und Chronologie der Kupferzeit des Karpatenbeckens. Inventaria Praehistorica Hungariae* VII. Bp. 1995. 61–106., ill.
- Kalicz, N.: Siedlungsstruktur der neolithischen Herpály-Kultur in Ostungarn – Le strutture in sediative nella cultura neolitica di Herpály nell'Ungheria orientale. = *MMCSNV/SSU* 4 (1995), 67–75., ill.
- Kalicz, N.: Wenden des Spätneolithikums im Oberen Theißgebiet – Fordulatok a Felső-Tisza-vidék neolitikumában. = JAMÉ 36 (1994), 263–290., ill.
- Kalicz-Schreiber, Rózsa: Siedlungsformen der frühbronzezeitlichen Nagyrév-Kultur im westlichen Mittelungarn – Forme insediative nella cultura dell'antica eta del Bronzo

- di Nagyrév nell'Ungheria centrooccidentale. – MMC-SNV/SSU 4 (1995), 133–140., ill.
- Kalicz-Schreiben, Rózsa: Bronzkori urnatemető Szigetmonostor határában – Das bronzezeitliche Urnengräberfeld von Szigetszentmiklós. = Ráckevei Múzeumi Füzetek 2. Ráckeve (1995), 180 l., ill.
- Kemenczei, Tibor: Die Schwerter in Ungarn II (Vollgriffschwerter). PBF IV:9. Stuttgart 1991. = Rec. Vasić, Rastko: Starinar N.S. 43–44 (1992–1993), 219.
- Kemenczei, T.: Zu früheisenzeitlichen Goldfunden aus dem Karpatenbecken. = Hänsel, Bernhard (Hrsg.) Handel, Tausch und Verkehr im bronze- und früheisenzeitlichen Südosteuropa. München – Berlin 1995. 331–348., ill.
- Kemenczei, Tibor: Rec. Bader, Tiberiu: Die Schwerter in Rumänien. PBF IV:8. Stuttgart 1991. = PZ 70 (1995), 152–155.
- Kertész Róbert: Előzetes jelentés Jászberény IV. mezolitikus lelőhely köiparáról. = Tanulmányok és közlemények. Debrecen – Szolnok 1995. 15–25., ill.
- Kertész, Róbert–Sümegi, Pál–Kozák, Miklós–Braun, Mihály–Félegyházi, Enikő–Hertelendi, Ede: Mesolithikum im nördlichen Teil der Großen Ungarischen Tiefebene – Mesolithikum az Észak-Alföldön. = JAMÉ 36 (1994), 15–61., ill.
- Kordos László → Ringer Árpád
- Körök József → Bondár Mária
- Kovács, Tibor: Auf Mitteleuropa weisende Beziehungen einiger Waffenfunde aus dem östlichen Karpatenbecken. = Hänsel, Bernhard (Hrsg.) Handel, Tausch und Verkehr im bronze- und früheisenzeitlichen Südosteuropa. München–Berlin 1995. 173–185., ill.
- Kovács, T.: (Hrsg.) Neuere Daten zur Siedlungsgeschichte und Chronologie der Kupferzeit des Karpatenbeckens. = Inventaria Praehistorica Hungariae VII. Bp. 1995. 122 l., ill.
- Kozák Miklós → Kertész Róbert
- Kőszegi Frigyes: Őskor. – Kiss Csongor (szerk.) Óbuda évszázadai. Bp. 1995. 33–58., ill.
- Kretzoi, Miklós–T. Dobosi, Viola (eds) Vértesszőlős – Man, Site and Culture. Bp. 1990. = Rec. Vollbrecht, Jürgen: BJ 194 (1994), 501–504.
- Krolopp Endre → Ringer Árpád
- Kurucz Katalin → Raczkó Pál
- Lőrinczy Gábor–Trogmayer Ottó: Birituális vatyai temető Csanytelek–Palén – Birituales Gräberfeld der Vatyakultur in Csanytelek – Pale. = MFMÉ-SA 1 (1995), 49–90., ill.
- Makkay, János: The rise and fall of gold metallurgy in the Copper Age of the Carpathian Basin: The background of the change. = Morleani, Giulio–Northover, Jeremy P. (eds) Prehistoric Gold in Europe. Mines, Metallurgy and Manufacture. Dordrecht – Boston – London 1995. 65–76., ill.
- Makkay, János: Rec. Roman, P. I.–Dodd–Oprițescu, A.–Pál, J.: Beiträge zur Problematik der schnurverzierten Keramik Südosteuropas. Mainz am Rhein 1992. = ActaArchHung 47 (1995), 344–347; Talalay, L. E.: Deities, dolls and devices. Neolithic figurines from Franchathi Cave, Greece. Bloomington – Indianapolis 1993. = ActaArchHung 47 (1995), 342–344; Vitelli, K. D.: Franchathi Neolithic pottery Vol. I: Classification and ceramic phases 1–2. Excavations at Franchathi Cave, Greece. Bloomington – Indianapolis 1993. = ActaArchHung 47 (1995), 339–342.
- Marton, Erzsébet: Contribution à la vie de l'agglomération à Velem–Szentvid I: Habitat de HA B–C et sépultures (Résultats des campagnes franco-hongroises de fouilles 1989–90). = ActaArchHung 47 (1995), 95–127., ill.
- D. Matuz Edit: A kyjaticei kultúra földvára Bükk-szentlászló – Nagysánc – Erdburg der Kyjatice-Kultur in Bükk-szentlászló – Nagysánc. = HOMÉ 32 (1994), 9–54., ill.
- Meier-Arendt, Walter → Raczkó Pál
- Mester, Zsolt: Le matériel lithique de la grotte Bűdöspeszt. Facies d'atelier ou industrie intermédiaire? = Paléo Suppl. 1 (1995), 31–35., ill.
- T. Németh, Gabriella: Vorbericht über spätneolithische und frühkupferzeitliche Siedlungsspuren bei Lébény (Westungarn) – Késő neolitik és rézkori településnyomok Lébény határában. = JAMÉ 36 (1994), 241–261., ill.
- Patay, Pál: Die kupferzeitliche Siedlung Tiszalúc–Sarkad – L'abitato dell'età del rame di Tiszalúc–Sarkad. = MMC-SNV/SSU 4 (1995), 93–98., ill.
- Patay, P.: Die kupferzeitliche Siedlung Tiszalúc–Sarkadpuszta und die Hunyadi-halom-Kultur. = Kovács, T.: (Hrsg.) Neuere Daten zur Siedlungsgeschichte und Chronologie der Kupferzeit des Karpatenbeckens. = Inventaria Praehistorica Hungariae VII. Bp. 1995. 107–115., ill.
- Patay, Pál: Rec. Rihovsky, Jiří: Die Äxte, Beile, Meißel und Hämmer in Mahren. PBF IX:17. Stuttgart 1991. = Germania 73 (1995), 527–531.; Thevenot, J.-P.: L'âge du bronze en Bourgogne. Dijon 1991. = ArchÉrt 120 (1993), 137–139.
- Patek, Erzsébet: „Reiterkriegergräber“ in Westungarn. Hallstattzeitliche Gräber mit Waffen und Pferdegeschirr in Westungarn. = ActaArchHung 47 (1995), 133–148., ill.
- Patek, E.: Westungarn in der Hallstattzeit. Weinheim 1993. = Rec. Dobai, Claus: Germania 73 (1995), 532–534.
- Raczkó, Pál: Neolithic settlement patterns in the Tisza region of Hungary – Modelli insediativi del Neolitico nella regione del Tibisco in Ungheria. = MMCSNV/SSU 4 (1995), 77–86., ill.
- Raczkó, P.: New data on the absolute chronology of the Copper Age in the Carpathian Basin. = Kovács, T.: (Hrsg.) Neuere Daten zur Siedlungsgeschichte und Chronologie der Kupferzeit des Karpatenbeckens. = Inventaria Praehistorica Hungariae VII. Bp. 1995. 51–60., ill.
- Raczkó P.: Tompa Ferenc munkássága a magyarországi újkőkor és rézkor kutatásában. = ArchÉrt 120 (1993), 95–98.
- Raczkó, Pál–Meier-Arendt, Walter–Kurucz, Katalin–Hajdú, Zsigmond–Szikora, Ágnes: Polgár–Csőszhalom. A Late Neolithic settlement in the Upper Tisza region and its cultural connections (Preliminary report) – Polgár Csőszhalom. Egy késő neolitikus lelőhely kutatása a Felső-Tisza-vidéken és annak kulturális összefüggései. = JAMÉ 36 (1994), 231–240., ill.
- Regenye Judit: Adatok a határvonal módosulásához a zselizi csoport késői szakaszában (Néhány Balaton körüli lelőhely alapján) – Beiträge zur Veränderung der

- Grenzlinie in der späten Phase der Zseliz-Gruppe. – PMÉ 5 (1995), 139–148., ill.
- Regenye, J.: Die Funde der Sopot-Kultur in Ajka – A Sopot kultúra leletei Ajkáról. = JAMÉ 36 (1994), 203–219., ill.
- Rezi Kató, Gábor: Neolithic Clay Trinkets. = ComAH 1994–1995, 5–25., ill.
- Ringer, Árpád: Les industries à pièces foliacées en Europe centrale: proposition de synthèse. = Paléo Suppl. 1 (1995), 15–18.
- Ringer, Árpád–Kordos, László–Krolopp, Endre: Le complexe babonyien-szélétien en Hongrie du Nord-Est dans son cadre chronologique et environnemental. = Paléo Suppl. 1 (1995), 27–30.
- Schalk, Emily: Das Gräberfeld der frühbronzezeitlichen Füzesabony-Kultur bei Megyaszó, Nordost-Ungarn. = PZ 69 (1994), 152–174., ill.
- Schalk, E.: Das Gräberfeld von Hernádkak. Studien zum Beginn der Frühbronzezeit im nordöstlichen Karpatenbecken. Bonn 1992. = Rec. Batora, Jozef: Germania 73 (1995), 183–186.
- Simán, Katalin: La grotte Szeleta et le Szélétien. = Paléo Suppl. 1 (1995), 37–43., ill.
- Simán, K.: The Korlát – Ravaszlyuktető workshop site in North-Eastern Hungary (H 4). = Archaeologia Polona 33 (1995), 41–58., ill.
- Simán Katalin → Bácskay Erzsébet
- Starnini, Elisabetta: Typological and technological analysis of the Körös Culture stone assemblages of Méhtelek–Nádas and Tiszacsege (North-East Hungary). A Preliminary report – A Körös kultúra Méhtelek-nádasi és tiszacsegei (Északkelet-Magyarország) lelőhelyeiről származó kőeszközök tipológiai és technológiai elemzése. = JAMÉ 36 (1994), 101–110., ill.
- Sümegei Pál → Kertész Róbert
- Szabó Géza: Adatok a késő bronzkori pénzforgalom kérdéséhez. = Tanulmányok és közlemények. Debrecen – Szolnok 1995. 49–56.
- Szabó, Klára: Italian bronze vessels in Transdanubia before the Roman conquest. = Swaddling, Judith–Walker, Susan–Roberts, Paul (eds) Italy in Europe: Economic Relations 700 BC – AD 50. British Museum Occasional Paper 97. London 1995. 273–289., ill.
- Szabó Miklós: A gualdo tadinói lelet és a kelta pajzs eredetkérdése. = AT 39 (1995), 1–10., ill.
- Szabó Miklós: Rec. Bichet, P.–Millotte, J.-P.: L'âge du Fer dans le Haut Jura. Paris 1992. = ActaArchHung 47 (1995), 363–364; van den Boom, H.: Großgefäße und Töpfe der Heuneberg. Mainz am Rhein 1991. = ArchÉrt 120 (1993), 140.; van Endert, D.: Die Bronzefunde aus dem Oppidum von Manching. Stuttgart 1991.; Gebhard, R.: Die Fibeln aus dem Oppidum von Manching. Stuttgart 1992. = ArchÉrt 120 (1993), 140–141.; Kruta, V.: L'Europe des origines. La protohistoire 6000-500 avant J.-C. Paris 1992. = ActaArchHung 47 (1995), 349–351.; Megaw, John Vincent Stanley–Megaw, M. Ruth: The Basse-Yutz Find. London 1990. = BJ 194 (1994), 529–531.
- Szalai Ferenc: A Csanytelek – Palén feltárt középső bronzkori csontvázletek antropológiai vizsgálata – Anthropological examination of the skeletons and cremated remains from the Middle Bronze Age excavated at the findspot Csanytelek – Palé (Southeast Hungary). – MFMÉ-SA 1 (1995), 91–121., ill.
- Szathmári Ildikó: Tompa Ferenc szerepe a magyar bronzkorkutatásban. = ArchÉrt 120 (1993), 99–101.
- G. Szénászy Júlia → Goldman György
- Szikora Ágnes → Raczy Pál
- Tárnoki Judit → Csányi Marietta
- Trogmayer Ottó → Lőrinczy Gábor
- M. Virág, Zsuzsanna: Die Hochkuperzeit in der Umgebung von Budapest und in NO-Transdanubien (das Ludanice-Problem). = ActaArchHung 47 (1995), 61–94., ill.
- Vörös, István: Animal husbandry and hunting in the Middle Neolithic settlement at Tiszavasvári–Deákalmi dűlő (Upper Tisza region) – Állattartás és vadászat Tiszavasvári–Deákhalom középső neolitikus településén. = JAMÉ 36 (1994), 167–184., ill.
- Vörös I.: Étel- és állatáldozat-leletek Nagydém – Középrépaspuszta középső bronzkori temetőjében – Funde von Speisebeigaben und Opfertieren in dem mittelbronzezeitlichen Gräberfeld Nagydém – Középrépaspuszta. = PMÉ 5 (1995), 149–155., ill.
- Zalai-Gaál István: A lengyeli kultúra „agyagmécsesei” – Die Tonlämpchen der Lengyel-Kultur. = ArchÉrt 120 (1993), 3–36., ill.
- Zalai-Gaál István: Rec. Petrasch, J.: Mittelneolithische Kreisgrabenanlagen in Mitteleuropa. BRGK 71 (1990). = ArchÉrt 120 (1993), 134–135.; Trnka, G.: Studien zu mittelneolithischen Kreisgrabenanlagen. Wien 1991. = ArchÉrt 120 (1993), 135–137.
- K. Zoffmann, Zsuzsanna: Les ossements humains épars mis à jour dans la couche de remblai de la période Hallstatt – La Tène à Velemszentvid = ActaArchHung 47 (1995), 129–131.
- K. Zoffmann Zs.: A Nagyrév és Vátya kultúrák hamvasztott csontvázletei Szigetszentmiklós – Felsőtag lelőhelyről. = Kalicz-Schreiber Rózsa: Bronzkori urnatemető Szigetmonostor határában – Das bronzzeitliche Urnengräberfeld von Szigetszentmiklós. Ráckevei Múzeumi Füzetek 2. Ráckeve 1995. 170–180.

KLASSZIKUS ARCHAEOLOGIA ÉS AZ ÓKORI KELET – ARCHAEOLOGIA CLASSICA ET ORIENTALIA

- Alföldy Géza: Tacitus sírfelirata. – AT 39 (1995), 61–73., ill.
- Bóka, Krisztina: Rec. Edlund-Berry, I. E. M.: The Seated and Standing Statue Akroteria from Poggio Civitate (Murlo). Roma 1992. = ActaArch Hung 47 (1995), 361–362.
- Cseke, Henrietta: Rec. Moller, Eva: Ancient Near Eastern Seals in a Danish Collection. Copenhagen 1992. = ActaOH 47 (1994), 232–234.
- Csornay-Caprez, Boldizsár: Sur la question des ateliers de terres cuites de tradition archaïque de Chypre – A cipru-

- si archaikus terrakotta-műhelyek kérdéséhez. = BMHB 82 (1995), 31–41., 131–136., ill.
- Fábián, Zoltán Imre: Notes on the opening of the mouth in Theban tomb 32. = *ActaArchHung* 47 (1995), 11–22., ill.
- Harmatta János: A Nagy Sándor-fal és a *limes Sassanicus*. = *AT* 39 (1995), 91–98., ill.
- Kákósy, László: Tenth preliminary report on the Hungarian excavation in the Theban tomb No. 32. = *ActaArchHung* 47 (1995), 3–10., ill.
- Kákósy, László: Rec. Osing, Jürgen–Nielsen, Erland Kolding: (eds) *The Heritage of Ancient Egypt. Studies in Honour of Erik Iversen*. Copenhagen 1992. = *ActaOH* 47 (1994), 236–237.; Silverman, David P.: *The Tomb Chamber of Hsw the Elder. Part 1: Illustrations*. Winona Lake 1988. = *ActaOH* 47 (1994), 235–236.; Venit, Marjorie Susan: *Greek Painted Pottery from the Naukratis in Egyptian Museums*. Winona Lake 1988. = *ActaOH* 47 (1994), 234–235.
- Makkay, János: Rec. Matthiae, P.–van Loon, M.–Weiss, H. (eds) *Resurrecting the Past. A joint tribute to Adnan Bounni*. Leiden 1990. = *ActaArchHung* 47 (1995), 347–349.
- Nagy, Árpád Miklós: *Silvanus. = Lexicon Iconographicum Mythologicae Classicae VII*. Zürich – München 1995. 763–773., ill. = Rec. Schraudolph, Ellen: *JRA* 8 (1995), 435–446.
- Nagy, István: *Statue naophore du prince héritier Chéchonq, Grand Prêtre de Ptah – Sesonk trónörökös, Ptah főpapjának naophorosz szobra*. = BMHB 82 (1995), 11–19., 115–119., ill.

Szabó, Klára: *Italian bronze vessels in Transdanubia before the Roman conquest*. = Swaddling, Judith–Walker, Susan–Roberts, Paul (eds) *Italy in Europe: Economic Relations 700 BC – AD 50*. British Museum Occasional Paper 97. London 1995. 273–289., ill.

Szabó, Miklós: Rec. Fleischer, Robert: *Studien zur seleukidischen Kunst Band I: Herrscherbildnisse*. Mainz am Rhein 1991. = *ArchÉrt* 120 (1993), 142.; Himmelmann, N.: *Ideale Nacktheit in der griechischen Kunst*. Berlin–New York 1990. = *ArchÉrt* 120 (1993), 141–142.; Schiering, W.: *Die Werkstatt des Pheidias in Olympia II: Werkstattfunde*. Berlin–New York 1991. = *ActaArchHung* 47 (1995), 351–352.; Traversari, G.: *La Tyche di Prusias ad Hipium e la „scuola” microasiatica di Nicomedia*. Roma 1993. = *ActaArchHung* 47 (1995), 362–363.; Weber, M.: *Baldahine und Statuenschreine*. Roma 1990. = *ActaArchHung* 47 (1995), 351.

Szilágyi, János György: Rec. Secondo Congresso Internazionale Etrusco (Firenze 26 maggio – 2 giugno 1985), *Atti vol. I–III*. Roma 1989. = *ActaArchHung* 47 (1995), 353–355.; Torelli, M.–Comella, A. (eds) *Corpus delle stipi votive in Italia I–V*. Roma 1986–1990. = *ActaArchHung* 47 (1995), 356–360.

Török, László: *Hellenistic and Roman Terracottas from Egypt. Monumenta antiquitatis extra fines Hungariae reperta vol. IV = Bibliotheca Archaeologica 15*. Roma 1995. 202 l., ill.

Török, L.: *Meroe. Six studies on the cultural identity of an Ancient African state*. = *Studia Aegyptiaca XVI*. Bp. 1995. 242 l., ill.

PROVINCIÁK ÉS A BARBARICUM – PROVINCIALIA ET BARBARICUM

Andrzejowski, Jacek: *An ox-head drinking horn terminal from Scarbantia and its background*. Friesinger, Herwig–Tejral, Jaroslav–Stuppner, Alois (Hrsg.) *Markomannenkriege – Ursachen und Wirkungen. VI. Internationales Symposium „Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im nördlichen Mitteldonaugebiet”* Wien 23–26. November 1993. Brno 1994. 331–340., ill.

Bakos, Miklós–Lányi, Vera–Torbágyi, Melinda: *Römische Münzen in der Museumssammlung – Rímske mince v zbierkach múzea – Római pénzek a múzeum gyűjteményében*. Podunajské Múzeum Komárno: Katalóg IV. Komárno 1994. 88 l., ill.

Barkóczi, László: *Beiträge zur Geschichte der Provinz Valeria im IV–VI. Jh.* = *Specimina* 10 (1994:1), 57–135., ill.

Barkóczi L.: *Megjegyzések Valeria 4–6. századi történetéhez II. Hiányos hagymafejes fibulák és ruhatük*. = *BpR* 30 (1993), 327–350., ill.

Bartosiewicz, László–Choyke, Alice M.: *Die Tierreste aus Iatrus-Krivina (Ausgrabung 1970–1972)*. = *Iatrus-Krivina. Spätantike Befestigung und frühmittelalterliche Siedlung an der unteren Donau*. Berlin 1995. 117–121., ill.

Bezeczy, Tamás: *Amphorae and amphora stamps from the Laecanius workshop*. = *JRA* 8 (1995), 41–64., ill.

Bezeczy, T.: *Amphorae from the forum of Emona – Amfore z emonskega foruma*. = *AV* 45 (1994), 81–93., ill.

Bezeczy, T.: *Amphorae from Gorsium*. = *Specimina* 10 (1994:1), 39–56., ill.

Bíró Endre: *A brigetioi falfestmény – Die Wandmalerei von Brigetio*. = *ArchÉrt* 120 (1993), 37–45., ill.

Borhy, László: *Gans oder Adler? Bemerkungen zu den Motiven römischer Paraderüstungen*. = von Carnap-Bornheim, Claus (Hrsg.) *Beiträge zu römischer und barbarischer Bewaffnung in den erster vier nachchristlicher Jahrhunderten*. Marburyer Kolloquium 1994. Lublin – Marburg 1994. 145–153., ill.

Borhy László–Számadó Emese: *A Szöny vásártéri freskó-lelet*. Komárom 1995. 16 l., ill.

Borhy, László: Rec. Johnson, Stephen: *Late Roman Fortifications*. London 1983. = *ActaArchHung* 47 (1995), 368–371.

Bóna, István: Rec. Veters, Hermann–Kandler, Manfred: (Hrsg.) *Akten des 14. Internationalen Limeskongresses 1986 in Carnuntum*. RLÖ 36. Wien 1990. = *ActaArchHung* 47 (1995), 364–367.

B. Bónis, Éva: *István, Járdányi Paulovics und die Erforschung der pannonischen glasierten Keramik*. = *ACIDebr* 30 (1994), 107–110., 145–147., ill.

- B. Bónis, É.: Töpferei an der Südmauer der Aquincumer Zivilstadt neben dem „Schütz-Gasthof“ – Fazekastelep az aquincumi polgárváros déli falánál a „Schütz vendéglő” mellett. = BpR 30 (1993), 229–243., ill.
- Buora, Maurizio: Contatti tra Aquileia e Aquincum dal I–V secolo d.C. Presenze militari ad Aquileia e in Pannonia. Le fibule romane nel territorio di Aquileia – Aquileia és Aquincum kapcsolatai Kr. u. I–V. sz. Katonák Aquileiában és Aquincumban. Római fibulák Aquileia területén. = Szabó, Kl. (red.) Aquileia – Aquincum. Bp. 1995. 19–20., 42–48., ill.
- B(uora), M(aurizio)–G(iovannini), A(nnalisa)–F(acsády), A(nnamária)–Nagy, M(ihály) S(princz), E(mma)–Sz(abó), Kl(ára): Catalogo – Tárgykatalógus. = Szabó, Kl. (red.) Aquileia – Aquincum. Bp. 1995. 59–116., ill.
- Buócz Terézia: Lapidarium Savaria Múzeum. Szombathely 1994. 67 l., ill.
- Choyke, Alice M.: Animal bones from the Albertfalva vicus (Excavation years 1990–1991). = ComAH 1994–1995, 51–60., ill.
- Choyke, A. M.: Animal bones from the Budapest–Albertfalva vicus. 1977 excavations – Állatsontok az albertfalvai vicus 1977. évi ásatásából. = BpR 30 (1993), 133–135.
- Choyke Alice M. → Bartosiewicz László
- Cseh János: Kora népvándorlás kori településfűzér Szajol közelében (4–6. századi leletek a Tinóka-ér mentén). – Tanulmányok és közlemények. Debrecen – Szolnok 1995. 57–67., ill.
- Diez, Erna: Leda in Aquincum – Leda Aquincumból. = BpR 30 (1993), 209–214., ill.
- R. Facsády Annamária: Az aquincumi terrakotta császár-ábrázolások – La representation des empereurs en terre cuite au Musée d’Aquincum. = BpR 30 (1993), 263–272., ill.
- R. Facsády, A.: Gioiello dell’ambra – Borostyánkőékszerek. = Szabó, Kl. (red.) Aquileia – Aquincum. Bp. 1995. 49–52., ill.
- Facsády Annamária → Buora, Maurizio
- Farkas, Zoltán–Gabler, Dénes: Corpus Signorum Imperii Romani Ungarn II: Die Skulpturen des Stadtgebietes von Scarbantia und der Limesstrecke Ad Flexum – Arrabona. Bp. 1994. = Rec. Kuzmová, Klára: SIA 43 (1995), 169–170.
- Fitz, Jenő: Die Laufbahn der niederpannonischen Statthalter nach 214 n. Chr. = Din istoria Europei Romane – From the history of the Roman Europe. Oradea 1995. 195–201.
- Fitz, J.: Die Römischen Inschriften Ungarns (RIU) Lieferung 5: Intercisa. Bonn – Bp. 1991. = Rec. Wachtel, Klaus: BJ 194 (1994), 686–687.
- Fitz, J.: Templum provinciae in Gorsium? – Templum provinciae Gorsiumban? = BpR 30 (1993), 161–176.
- Fitz, J.: Die Verwaltung Pannoniens in der Römerzeit IV. Bp. 1995. 1407–1901 l.
- Füle Piroska: Adatok a későszarmata-hunkori kerámia kérdéséhez – Beiträge zur Frage der spätsarmatisch-hunnenzeitlichen Keramik. = SomMK 11 (1995), 55–68., ill.
- Gabler, Dénes: Late Roman settlement at Szakály – Réti földek in Hungary (Tolna county). = Din istoria Europei Romane – From the history of the Roman Europe. Oradea 1995. 211–225., ill.
- Gabler, D.: Die Siedlungen der Urbevölkerung Unterpannoniens in der frühromischen Zeit. – Tejral, Jaroslav–Pieta, Karol–Rajtári Ján: (Hrsg.) Kelten, Germanen, Römer im Mitteldonauebiet vom Ausklang der Latène – Zivilisation bis zum 2. Jahrhundert. Brno – Nitra 1995. 63–81., ill.
- Gabler, D.: Samian ware from the Albertfalva vicus – Terra sigillaták az albertfalvai vicusból. = BpR 30 (1993), 119–132., ill.
- Gabler, D.: Samian ware from the vicus of Albertfalva. = ComAH 1994–1995, 61–79., ill.
- Gabler, D.: Die Terra Sigillata-Forschung seit István Paulovics. = ACIDeBr 30 (1994), 83–105.
- Gabler, D.: Über die Aussagekraft der Terra Sigillata-Funde bezüglich der Zerstörungen in den Provinzen. = Friesinger, Herwig–Tejral, Jaroslav–Stuppner, Alois (Hrsg.) Markomannenkriege – Ursachen und Wirkungen. VI. Internationales Symposium „Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im nördlichen Mitteldonauebiet” Wien 23–26. November 1993. Brno 1994. 355–369., ill.
- Gáspár, Dorottya: Urchristliche Forschung in Pannonien seit der Tätigkeit von István Járdányi Paulovics. = ACIDeBr 30 (1994), 111–120.
- Gesztyeli, Tamás: Die Erforschung des pannonischen Schmucks seit Paulovics. = ACIDeBr 30 (1994), 73–82.
- Giovannini, Annalisa: Glittica – Gliptica. = Szabó Kl. (red.) Aquileia – Aquincum. Bp. 1995. 53–55., ill.
- Giovannini, Annalisa → Buora, Maurizio
- Gróf Péter–Gróh Dániel: Római építészeti emlékek Visegrád térségében. = Művéd 39 (1995), 61–68., ill.
- Gróh Dániel → Gróf Péter
- Hajnóczi J. Gyula: Rec. Ertel, Christine: Römische Architektur in Carnuntum. RLÖ 38. Wien 1991. = ArchÉrt 120 (1993), 142–144.
- Hajnóczi Gyula–Mezős Tamás–Nagy Mihály–Visy Zsolt (szerk.): Itinerarium Hungaricum I: Pannonia Hungarica Antiqua. Bp. 1995. 121 l., ill.
- Harl, Ortoft: Die Stellung der Frau bei den einheimischen Stämmen Nordpannoniens. Eine sozial- und kunstgeschichtliche Studie – A nő helyzete Észak-Pannonia bennszülött törzseinél. = BpR 30 (1993), 3–37., ill.
- Istvánovits, Eszter–Kulcsár, Valéria: Roman and Germanic elements in the armament of the barrow-graves of the 2nd – 3rd centuries A.D. in the Great Hungarian Plain. = von Carnap-Bornheim, Claus (Hrsg.) Beiträge zu römischer und barbarischer Bewaffnung in den ersten vier nachchristlichen Jahrhunderten. Marburger Kolloquium 1994. Lublin – Marburg 1994. 405–416., ill.
- Istvánovits E.–Kulcsár V.: Szálfe gyverek és íjak a Dunától keletre fekvő Kárpát-medencei szarmata Barbaricumban – Stichwaffen und Bogen im östlich der Donau gelegenen sarmatischen Barbaricum des Karpatenbeckens. = Altum Castrum 4 (1995), 9–32., ill.
- Kaba Melinda: Aquincum a régészeti ásatások tükrében. = Kiss Csongor (szerk.) Óbuda évszázadai. Bp. 1995. 58–116., ill.
- Kaba, M.: Neue Überlegungen zu ungelösten Problemen mit der Orgel von Aquincum. = Mols, S. T. A. M.–

- Gerhartl-Witteveen, A. M.–Kars, H.–Koster A.–Peters, W. J. Th. (eds) Acta of the 12th International Congress on Ancient Bronzes, Nijmegen 1992. Nederlandse Archeologische Rapporten 18. Amersfoort – Nijmegen 1995. 379–387., ill.
- Kádár, Zoltán: Quarant'anni delle ricerche sulle opere scolpite da pietra in Savaria. = ACIDeBr 30 (1994), 31–39.
- Kádár Zoltán → Wessetzky Vilmos
- H. Kelemen, Márta–Lőrincz, Barnabás: Ein ritterlicher Offizier in den Donaukriegen Domitians. – ActaAntHung 35 (1994), 133–142., ill.
- Kérdő Katalin–Németh Margit: Aquincum 1. századi megszállásának kérdéséhez – Zur Frage der Besetzung von Aquincum im 1. Jahrhundert. = BpR 30 (1993), 47–53., ill.
- Kiss, Attila: Opyt issledovanija arheologičeskih pamjatnikov alan v Zapadnoj Evrope i Severnoj Afrike. = Alany: istorija i kul'tura. Alanica III. Vladikavkaz 1995. 79–98., ill.
- Kiss A.: Das römerzeitliche Wagengrab von Kozármisleny (Ungarn, Kom. Baranya). Régészeti Füzetek II:25. Bp. 1989. = Rec. Rivista Storica dell'Antichità 19 (1989 [1991]), 208.
- Kiss, A.: Stand der Bestimmung archäologischer Denkmäler der „gens Alanorum“ in Pannonien, Gallien, Hispanien und Afrika. = ActaAntHung 35 (1994), 167–204., ill.
- Kiss, Attila–Acsádi, Elek: Die Bestimmung des Fundortes des Schatzfundes I und II von Simleul Silvaniei (Szilágysomlyó). = Acta Musei Porolissensis 19 (1995), 89–91.
- Kiss Magdolna: Megjegyzések a késő római külpolitikához a dunai tartományokban 382-ig – Anmerkungen zu der spätrömischen Außenpolitik in den donauländischen Provinzen bis 382. = SomMK 11 (1995), 47–54.
- Kocsis, László: Pannonian weaponry. History of research. = ACIDeBr 30 (1994), 63–71.
- Kocsis, L.: A recently identified cavalry sports helmet from Aquincum – Új lovassági sportsisak Aquincumból. = BpR 30 (1993), 281–292., ill.
- Koós István → Kovács Péter
- Kovács Péter: Régészeti kutatások a százhalombattai római katonai táborban. Előzetes jelentés. Mráv Zsolt–Thúry László–Koós István: Függelék – Archaeological research in the Roman military camp at Százhalombatta. = ComAH 1994–1995, 81–106., ill.
- Kulcsár Valéria → Istvánovits Eszter
- Lányi Vera → Bakos Miklós
- Lengvári István: Rec. Branigan, Keith–Miles, David (eds) Villas Economies. Economic Aspects of Romano-British Villas. Sheffield 1989. = TörténÉsz 3 (1995), 165–166.
- Lőrincz, Barnabás: Die epigraphische Forschung in Ungarn seit 1979. = ACIDeBr 30 (1994), 5–17., ill.
- Lőrincz, B.: Die Truppenbewegungen am pannonischen Limes während der Markomannenkriege. = Friesinger, Herwig–Tejral, Jaroslav–Stuppner, Alois (Hrsg.) Markomannenkriege – Ursachen und Wirkungen. VI. Internationales Symposium „Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im nördlichen Mitteleuropa“ Wien 23–26. November 1993. Brno 1994. 51–57.
- Lőrincz, Barnabás: Rec. Anderson, James C. jr.: The Thomas Ashby Collection of Roman Brick Stamps in the American Academy in Rome. London 1991. = Tyche 9 (1994), 227.; Fabre, Georges–Mayer, Marc–Rodà, Isabel: Inscriptions Romaines de Catalogne III. Gérone. Paris 1991. = ActaArchHung 47 (1995), 364; Die neuen Bände der Mavors-Reihe (Forni, Giovanni: Esercito e marina di Roma Antica. Raccolta di contributi. Mavors V. Stuttgart 1992.; Speidel, Michael P.: Roman Army Studies II. Mavors VIII. Stuttgart 1992.; Devijver, Hubert: The Equestrian Officers of the Roman Imperial Army II. Mavors IX. Stuttgart 1992.) = ActaArchHung 47 (1995), 367–368.
- Lőrincz, Barnabás–Marton, Erzsébet–Redő, Ferenc: Die Römischen Inschriften Ungarns (RIU). Registerband zu Lieferungen 1–4. Bonn – Bp. 1991. = Rec. Wachtel, Klaus: BJ 194 (1994), 686.
- Lőrincz Barnabás → H. Kelemen Márta, Visy Zsolt
- Madarassy Orsolya: Tabula gromatici az aquincumi canabaeól – Tabula gromatici from the canabae of Aquincum. = BpR 30 (1993), 297–315., ill.
- Makkay, János: Decebál kincsei – Les trésors de Décébale – The treasures of Decebalus. = Századok 129 (1995), 967–1032., ill.
- Makkay, J.: The treasures of Decebalus. = Specimina (1994:1), 151–215., ill.
- Maselli Scotti, Franca: Storia di Aquileia romana. Topografia di Aquileia. Monumenti funerari. Vetri e produzione fittile – A római kori Aquileia története. Aquileia topográfiája. Síremlékek. Üvegek és kerámiák. = Szabó, Kl. (red.) Aquileia – Aquincum. Bp. 1995. 21–31., 56–57., ill.
- Máryty Erzsébet: Kronológiai problémák és városszerkezeti sajátosságok Aquincum polgárvárosában – Chronological problems and characteristics of settlement structure in the Aquincum civil town. = BpR 30 (1993), 137–148., ill.
- Mees, Allard: Probleme um die Anfangsdatierung von Aquincum – Aquincum korai időszakának kérdéséhez. = BpR 30 (1993), 61–85., ill.
- Mezős Tamás → Hajnóczi Gyula
- Mócsy, András: Pannonien und das römische Heer. Ausgewählte Aufsätze. Mavors VII. Stuttgart 1992. = Rec. Raepsaet-Charlier, Marie-Thérèse: Antiquité Classique 63 (1994), 544; Strobel, Karl: Klio 76 (1994), 508–513.
- Mráv Zsolt → Kovács Péter
- Nagy, Mihály: Research on bronze and silver objects in Pannonia, after Paulovics. = ACIDeBr 30 (1994), 55–61., 142–144., ill.
- Nagy Mihály → Buora, Maurizio, Hajnóczi Gyula
- Németh Margit: Egy Mithras-Sol relief Aquincumból – Ein Mithras-Sol Relief aus Aquincum. = BpR 30 (1993), 215–225., ill.
- Németh M.: Kutatások az aquincumi alatábor területén – Forschungen im Gebiet des Ala-Lagers von Aquincum. = BpR 30 (1993), 55–59., ill.
- Németh Margit → Kérdő Katalin
- Noéh, Ferenc: Fragment of a measuring instrument from Aquincum. = BpR 30 (1993), 293–295., ill.

- Palágyi, Sylvia:* Einige Bemerkungen zu den sog. Pátkaer Töpfen. = *Tejral, Jaroslav–Pieta, Karol–Rajtár, Ján* (Hrsg.) *Kelten, Germanen, Römer im Mitteldonauegebiet vom Ausklang der Latène – Zivilisation bis zum 2. Jahrhundert*. Brno – Nitra 1995. 139–143., ill.
- Palágyi, S.:* Ein neuer Pferdegeschirrfund aus Pannonien und Möglichkeiten seiner Rekonstruktion. = *Mols, S. T. A. M.–Gerhartl-Witteveen, A. M.–Kars, H.–Koster, A.–Peters, W. J. Th.* (eds) *Acta of the 12th International Congress on Ancient Bronzes*, Nijmegen 1992. *Nederlandse Archeologische Rapporten* 18. Amersfoort – Nijmegen 1995. 401–408., ill.
- Parragi Györgyi:* Későrómai sírok az aquincumi canabae északnyugati részén. = *BpR* 30 (1993), 317–326., ill.
- Pető, Mária:* Reste einer römischen Villa am Csillaghegy – Római villa maradványai Csillaghegyen. = *BpR* 30 (1993), 149–158., ill.
- Póczy, Klára:* Der Aquädukt im Stadtbild des Municipiums von Aquincum (Pannonien). = *Arculiana*. 469–477.
- Póczy, K.:* L'importanza di Aquileia per Aquincum. Parti dell'insediamento di Aquincum, e edifiizi relativi al commercio. Sepolcreti di Aquincum – Mit jelentett Aquincumnak Aquileia. Aquincum településrészei, a kereskedelemmel kapcsolatos épületek. Aquincumi temetőkről. = *Szabó, Kl.* (red.) *Aquileia – Aquincum*. Bp. 1995. 32–41., ill.
- Soproni, Sándor:* CIL III 10481. = *BpR* 30 (1993), 177–184., ill.
- Soproni, S.:* Pannonische Burgus-Bauinschriften aus der Commodus-Zeit. = *Mitteilungen des Museumsvereins Lauriacum* 1993, 10–15., ill.
- Sprincz Emma* → *Buora, Maurizio*
- Szabó, Klára:* (red.) *Aquileia – Aquincum*. Bp. 1995 118 l., ill.
- Szabó, Kl.:* Situles de Pannonie. = *Mols, S. T. A. M.–Gerhartl-Witteveen, A. M.–Kars, H.–Koster, A.–Peters, W. J. Th.* (eds) *Acta of the 12th International Congress on Ancient Bronzes*, Nijmegen 1992. *Nederlandse Archeologische Rapporten* 18. Amersfoort – Nijmegen 1995. 77–85., ill.
- Szabó Klára* → *Buora, Maurizio*
- Számadó Emese* → *Borhy László*
- Szirmai, Krisztina:* Archaeological observations in the Northern section of the so-called vicus of Albertfalva (1973–1977) – Régészeti megfigyelések az ún. albertfalvai vicus északi részén (1973–1977). = *BpR* 30 (1993), 87–118., ill.
- Szirmai, K.:* Small Bronze and Iron Finds from the vicus of the Military Fort Budapest–Albertfalva. – *Mols, S. T. A. M.–Gerhartl-Witteveen, A. M.–Kars, H.–Koster, A.–Peters, W. J. Th.* (eds) *Acta of the 12th International Congress on Ancient Bronzes*, Nijmegen 1992. *Nederlandse Archeologische Rapporten* 18. Amersfoort – Nijmegen 1995. 427–433., ill.
- Szirmai K.:* Új régészeti adatok az albertfalvai vicushoz. Előzetes jelentés (1990–1991) – New archaeological data to the research of the Albertfalva vicus (1990–1991). = *ComAH* 1994–1995, 27–51., ill.
- Szőnyi, Eszter:* Die einheimische Keramik von der frühkaiserzeitlichen Siedlung Győr – Ménfőcsanak. – *Tejral, Jaroslav–Pieta, Karol–Rajtár, Ján* (Hrsg.) *Kelten, Germanen, Römer im Mitteldonauegebiet vom Ausklang der Latène–Zivilisation bis zum 2. Jahrhundert*. Brno – Nitra 1995. 217–223., ill.
- Topál Judit:* A pannoniai mázas serpenyőfogókhoz – A contribution to glazed casserole handles from Pannonia. = *BpR* 30 (1993), 245–261., ill.
- Torbágyi Melinda* → *Bakos Miklós*
- Tóth, István:* A Dacian „apostle” of the cult of Mithras? = *Din istoria Europei Romane – From the history of the Roman Europe*. Oradea 1995. 175–180.
- Tóth I.:* Egy pannoniai Diana-feliratról (Ad CIL III 3455). = *TörténeSz* 3 (1995), 1–12., ill.
- Tóth I.:* Feliratos római kömlékek Pápán – Steinüberreste mit auf Schriften (!) in der Stadt Pápa. = *PMÉ* 5 (1995), 157–168., ill.
- Tóth, I.:* *Supplementa Epigraphica Pannonica* I. Teil: Savaria. = *Specimina* 10 (1994:1), 3–38., ill.
- Thúry László* → *Kovács Péter*
- Vida, Tivadar:* Rec. *Knjič, T.–Sagadin, M.:* Pismo brez pisave. Arheologija o prvila stoletjih krčanstva na Slovenskem – Carta sine litteris. The Archaeology of the first centuries of Christianity in Slovenia. Ljubljana 1991. = *ActaArchHung* 47 (1995), 371–372.
- Visy, Zsolt:* Bemerkungen zur Dislokation der Auxiliartuppen von Raetien. = *Frey-Stolba, Regula–Speidel, Michael Alexander* (Hrsg.) *Römische Inschriften – Neufunde, Neulesungen und Neuinterpretationen*. Festschrift für Hans Lieb. Basel 1995. 133–142.
- Visy, Zs.:* Der pannonische Limes in dem Raum von Mosonmagyaróvár. = *ACIDeBr* 30 (1994), 19–30., 129–132., ill.
- Visy, Zs.:* The problem of the Dacian ethnic group in Hungary. = *Din istoria Europei Romane – From the history of the Roman Europe*. Oradea 1995. 93–104., ill.
- Visy Zs.:* A római limes Magyarországon. Bp. 1989. = *Rec. Lőrincz Barnabás:* *ArchÉrt* 120 (1993), 131.
- Visy Zsolt* → *Hajnóczy Gyula*
- Vörös Gabriella:* Szarmata temetőrészlet Szegvárról – Teil eines sarmatischen Gräberfeldes in Szegvár. = *ComAH* 1994–1995, 107–115., ill.
- Vörös G.:* Újabb szarmata kori leletek a szentesi múzeumban Fábiánsebestyénről – Neue sarmatenzeitliche Funde von Fábiánsebestyén in dem Museum von Szentés. = *MFMÉ-SA* 1 (1995), 123–130., ill.
- Wessetzky Vilmos:* Isis és Osiris Pannoniában. Bp. 1989. = *Rec. Kádár Zoltán:* *ArchÉrt* 120 (1993), 131.
- Wicker Erika:* M5 125. Kiskunfélegyháza – Autóspihenő szarmata kori település és temető. = *MKBKM* 1994, 199–206.
- Zsidi Paula* (szerk.): *Aquincum. A BTM Aquincumi Múzeumának ásatásai és leletmentései 1994-ben – Excavations and rescue work at the Aquincum Museum in 1994*. Bp. 1995. 53 l., ill.
- Zsidi P. (szerk.):* Istenek, katonák, polgárok Aquincumban. Kiállítás az Aquincumi Múzeum megnyitásának 100. évfordulója alkalmából. Bp. 1995. 82 l., ill.
- Zsidi, P.:* Zur Verehrung der Minerva in Aquincum – Minerva aquincumi tiszteletéhez. = *BpR* 30 (1993), 185–207., ill.

- Gli Avari. Un popolo d'Europa. Udine 1995. 207 l., ill.
- Bartosiewicz, László: Animal remains from the Avar Period cemetery of Budakalász – Dunapart. = *Acta ArchHung* 47 (1995), 241–256., ill.
- Bartosiewicz L.: Állatsontok Balatonkiliti VII–VIII. századi avar temetőjéből – Animal bones from the 7th–8th century cemetery at Balatonkiliti (Hungary). = *SomMK* 11 (1995), 173–181.
- Bartosiewicz László → Takács István
- Bálint, Csanád: Die Archäologie der Steppe. Wien – Köln 1989. = *Rec. Haralambieva, Anna: Arheologija/Sofia* 36 (1994:1), 49–52.
- Bálint Cs.: Kelet, a korai avarok és Bizánc kapcsolatai (Régészeti tanulmányok). = *Zimonyi István* (szerk.) Magyar Őstörténeti Könyvtár 8. Szeged 1995. 348 l., 63 kép.
- Bálint, Cs.: Il tesoro di Nagyszentmiklós. = *Gli Avari. Un popolo d'Europa. Udine* 1995. 201–207., ill.
- Bárdos, Edit: La necropoli di Zamárdi. = *Gli Avari. Un popolo d'Europa. Udine* 1995. 151–164., ill.
- Bóna István: Az avar hadjáratok és az al-dunai bizánci provinciák pusztulása. = *Tanulmányok és közlemények. Debrecen – Szolnok* 1995. 69–80.
- Bóna, I.: Gli Avari. Un popolo dell'Oriente nell'Europa altomedioevale. = *Gli Avari. Un popolo d'Europa. Udine* 1995. 13–48., ill.
- Bóna, István: *Rec. Schick, S.: Das Gräberfeld der Merowingerzeit bei Oberflacht. Stuttgart* 1992.; *Paulsen, P.: Die Holzfunde aus dem Gräberfeld bei Oberflacht. Stuttgart* 1992. = *ActaArchHung* 47 (1995), 372–374.
- Bökönyi Sándor → Cs. Sós Ágnes
- Buda Botond → Tóth Gábor
- Cevëndordzs, D. → Erdélyi István
- Choyke, Alice M.: Report on the Avar Period antler and bone artifacts from Budakalász–Dunapart. *ActaArchHung* 47 (1995), 221–240., ill.
- Erdélyi István–Cevëndordzs, D.: A mongol–magyar közös régészeti kutatások újabb eredményei (1986–1989) – The latest results from Mongolian – Hungarian joint archaeological research (1986–1989). = *ArchÉrt* 120 (1993), 63–69., ill.
- Éry Kinga: Embertani adalék az Észak-Bakony avar kori népességéhez – Anthropologische Erläuterung(!) zur Bevölkerung im Awarenzeitalter auf dem nördlichen Gebiet vom Gebirge Bakony. = *PMÉ* 5 (1995), 185–194.
- Fancsalszky, Gábor: L'arte del bronzo fuso. = *Gli Avari. Un popolo d'Europa. Udine* 1995. 193–200., ill.
- Fischl Klára: Előzetes jelentés a Csörsz-árok kutatásáról Csincsen – Vorbericht über die Forschung des Csörsz Grabens bei Csincse. = *SomMK* 11 (1995), 33–46., ill.
- Fodor István: A magyar őstörténet vázlata – An Outline of Hungarian Prehistory. = *HOMÉ* 32 (1994), 105–124., ill.
- Fodor, I.: Dal nomadismo alla stanzialità. = *Gli Avari. Un popolo d'Europa. Udine* 1995. 71–80., ill.
- Fóthi Erzsébet: Egy avar népesség kontinuitásának vizsgálata – Untersuchung der Kontinuität einer awarischen Population. = *SomMK* 11 (1995), 165–172., ill.
- Garam, Éva: Das awarenzeitliche Gräberfeld von Tiszafüred. = *Cemeteries of the Avar period (567–829) in Hungary Vol. 3. Bp.* 1995. 436 l., ill.
- Garam, É.: Sepolture di principi. *Sepolture di cavalli. = Gli Avari. Un popolo d'Europa. Udine* 1995. 125–132., 143–150., ill.
- Garam Éva–Kiss Attila: Népvándorlás kori aranykincsek a Magyar Nemzeti Múzeumban. Bp. – Milano 1992. = *Rec. Kürti Béla: ArchÉrt* 120 (1993), 131–132.
- H. Hanny Erzsébet–Horváth M. Attila: Gondolatok a nomád népek tegezviseletéről – Gedanken über die Instrumentarien des nomadischen Bogenschiessens. = *Altum Castrum* 4 (1995), 119–142., ill.
- R. Hamar Márta → Rimóczi Gábor
- Horváth M. Attila → H. Hanny Erzsébet
- Ilon Gábor: Ifjabb avar kori sírok Bakonytamásból – Neuere awarische Gräber aus Bakonytamási. = *PMÉ* 5 (1995), 191–200., ill.
- Juhász, Irén: Awarenzeitliche Gräberfelder in der Gemarkung Orosháza. = *Garam, Éva–Vida, Tivadar* (Red.) *Monumenta Avarorum Archaeologica Vol. 1. Bp.* 1995. 123 l., 45 t., ill.
- Juhász I.: Fülkesíros temetkezések Békés megyében – Stollengräber im Komitat Békés. = *MFMÉ-SA* 1 (1995), 417–452., ill.
- Kiss Attila: A kunbábonyi 1., kora-avar vezéri sír leleteinek belső összefüggései. A leletanyag csoportosítása – Die inneren Zusammenhänge der Funde des Grabes 1, des frühawarischen Fürstengrabes von Kunbábony. Gruppierung des Fundstoffes. = *ComAH* 1994–1995, 267–284., ill.
- Kiss A.: Tanulmányok a kora avar kori kunbábonyi vezérsírról – Studien zum Fürstengrab von Kunbábony aus der Frühawarenzeit. – *MFMÉ-SA* 1 (1995), 131–149., ill.
- Kiss, A.: Über ein *insigne* des Gepidenkönigs Omharus von Apahida (Siebenburgen) – An *insignia* of King Omharus of the Gepidae (Apahida, Transylvania) – Découverte des *insignes* du roi des Gépides, Omharus (Apahida, Transylvanie). – *Schuller, W.* (Hrsg.) *Siebenbürgen zur Zeit der Römer und der Völkerwanderung. = Siebenburgisches Archiv* 29 (1994), 147–167., ill.
- Kiss, A.: Die Werkstätten der Gräberfunde des Gepidenkönigs Omharus von Apahida (Siebenbürgen). = *ActaArchHung* 47 (1995), 305–318., ill.
- Kiss, Attila: *Rec. Giesler-Müller, U.: Das frühmittelalterliche Gräberfeld von Basel-Kleinhüningen. Solothurn* 1992. = *ArchÉrt* 120 (1993), 144–145.
- Kiss Attila → Kovács László
- Kiss Gábor: A késő avar aranyozott övdíszek – Die spätawarenzeitlichen vergoldeten Gürtelbeschläge. = *SomMK* 11 (1995), 99–126., ill.
- Kiss, G.: La cultura dei grifi e dei viticci. = *Gli Avari. Un popolo d'Europa. Udine* 1995. 183–192., ill.
- Kovács László: (szerk.) *Honfoglalás és régészet. Bp.* 1994. – *Rec. Kiss Attila: Századok* 129 (1995), 218–220.
- Kovács L.: A Kárát-medence kétélű kardjai a 10. század 2. feléből – Die zweischneidigen Schwerter des Karpaten-

- beckens im 2. Hälfte(!) des 10. Jhs. = ComAH 1994–1995, 153–189., ill.
- Kustár Ágnes–Szikossy Ildikó: A Karos–eperjesszögi II–III. honfoglalás-kori temetők előzetes embertani vizsgálatának eredményei – Ergebnisse der anthropologischen Voruntersuchung der landnahmezeitlichen Gräberfelder II–III. von Karos Eperjesszög. = SomMK 11 (1995), 209–225., ill.
- Kürti Béla → Garam Éva
- László Gyula: Egy elfelejtett magyar(?) monda nyomában. Megjegyzések a nagyobbik csernyigovi ivókürről. = Századok 129 (1995), 101–106., ill.
- Liska András: Adatok a korai avar temetési áldozat szokásának kérdéséhez – Beiträge zur Frage des frühawarischen Brauchs des Bestattungsopfers. SomMK 11 (1995), 93–98., ill.
- Lőrinczy Gábor: Fülkesírok a Szegvár–oromdűlői kora avar kori temetőből. Néhány megjegyzés a fülkesíros temetkezések változatairól, kronológiájáról és területi elhelyezkedéséről – Stollengräber im frühawarischen Gräberfeld von Szegvár – Oromdűlő. Beiträge zu den Varianten, zu der Chronologie und territorialen Lage der Stollengräber. = MFMÉ-SA 1 (1995), 399–416., ill.
- Madaras László: Avarkori lelőhelyek Jász-Nagykun-Szolnok megyében. = Tanulmányok és közlemények. Debrecen – Szolnok 1995. 81–107.
- Madaras, L.: L'epoca tardoavarica. = Gli Avari. Un popolo d'Europa. Udine 1995. 175–182., ill.
- Madaras L.: A Tótipusztá – Igar kör és a griffes-indás kultúra kapcsolatai néhány VII–VIII. századi alföldi temető tükrében. = MKBKM 1994, 161–166.
- Marcsik Antónia–Szalai Ferenc: Néhány megjegyzés a fülkés sírokban eltemetett egyének embertani arculatáról – Einige Bemerkungen über den anthropologischen Charakter der in den Stollengräber bestatteten Individuen. = MFMÉ-SA 1 (1995), 453–458.
- Matolcsi János → Cs. Sós Ágnes
- Medgyesi Pál: Avar kori sirlelet(?) és 10–11. századi magyar temető részletei Gyulavarsánd–Laposhalomról – Awarenzeitlicher Grabfund und Teile eines ungarischen Gräberfeldes aus dem 10–11. Jahrhundert von Gyulavarsánd–Laposhalom. = Altum Castrum 4 (1995), 98–118., ill.
- Medgyesi P.: Késő avar kori kemence Kevermes – Bakófenéken – Ein spätawarenzeitlicher Brennofen in Kevermes – Bakófenék. = SomMK 11 (1995), 145–163., ill.
- Mesterházy, Károly: Der byzantinisch-balkanische Handel nach Ungarn im 10–11. Jahrhundert im Spiegel der Gräberfunden. = Olajos, Thérèse (ed.) Byzance et ses voisins. Mélanges à la mémoire de Gyula Moravcsik à l'occasion du centième anniversaire de sa naissance. Szeged 1994. 117–128., ill.
- Mesterházy K.: A magyar fejedelem és kísérete a 10. században – Le duc hongrois et son accompagnement dans le 10e siècle – The reigning princes of Hungary and their retinue in the 10th century. = Századok 129 (1995), 1033–1052.
- Müller, Róbert: La cultura di Keszthely. = Gli Avari. Un popolo d'Europa. Udine 1995. 165–174., ill.
- Nagy Erzsébet: Avar temető a bécsi Höerörmű területén – Avar cemetery from the site Pécs – Höerörmű. = JPMÉ 39 (1994), 85–95., ill.
- Nagy Margit: Óbuda a népvándorlás korban – Óbuda zur Zeit der Völkerwanderung. = BpR 30 (1993), 353–395., ill.
- Nagy M.: A népvándorlás kora. – Kiss Csongor (szerk.) Óbuda évszázadai. Bp. 1995. 117–138., ill.
- Nagy, M.: L'oreficeria. = Gli Avari. Un popolo d'Europa. Udine 1995. 93–102., ill.
- Ormándy János: Granulációs díszítés avar kori tárgyakon. Gula- és lemezgömbcsüngős arany fülbevalók – Awarenzeitliche Gegenstände mit Granulationsverzierung. Goldene Ohrgehänge mit Pyramiden- und Kugelhänger. = MFMÉ-SA 1 (1995), 151–181., ill.
- Ódor János Gábor: A tengelici honfoglaláskori temető – Das landnahmezeitliche Gräberfeld von Tengelice. = SomMK 11 (1995), 195–208., ill.
- Pásztor Adrien: A kora és közép avar kori gyöngyök és a bizánci éremleletes sírok kronológiai kapcsolata – Die chronologische Beziehung der Perlen und byzantinische Münzen führenden früh- und mittelawarenzeitlichen Gräber. = SomMK 11 (1995), 69–92., ill.
- Pásztor A.: Újabb adatok a kora avar páncélviselés kérdéséhez – Neuere Angaben zum Fragenkreis der frühawarenzeitlichen Rüstungen. = Altum Castrum 4 (1995), 58–78., ill.
- Pásztor, Adrien–Vida, Tivadar: Avar period cemetery at Budakalász. A preliminary archaeological report on the excavations of the Avar period cemetery of Budakalász – Dunapart. = ActaArchHung 47 (1995), 215–220., ill.
- Ricz Péter: Padmalyos temetkezési szokás a szokolaci (Bački Sokolac) avar temetőben – Nischengräber in dem awarischen Gräberfeld von Szokolac (Bački Sokolac). = MFMÉ-SA 1 (1995), 471–485., ill.
- Rimóczi Gábor–R. Hamar Márta: A galgóci tarsolylemez díszítésének eredetéről. = AT 39 (1995), 133–138., ill.
- Salamon Ágnes → Cs. Sós Ágnes
- Simon László: A kunágotai aranyveretes kard – Das goldbeschlagene Schwert von Kunágota (Ergänzungen zur Rekonstruktion von Gyula László). = Altum Castrum 4 (1995), 51–57., ill.
- Simon, L.: Le armi. = Gli Avari. Un popolo d'Europa. Udine 1995. 113–124., ill.
- Somhegyi Tamás: Teknős csontmaradványok avar kori sírokban – Knochenüberreste von Schildkröten in awarenzeitlichen Gräbern. = Altum Castrum 4 (1995), 90–91.
- Somhegyi Tamás → Takács István
- Somogyi, Péter: Bemerkungen zu den silbernen Münzimitationen vom Typ Kiskörös – Megjegyzések a Kiskörös típusú ezüst éremutánzatok értelmezéséhez. = Altum Castrum 4 (1995), 79–89., ill.
- Somogyi P.: Bizánci érmek avar kori fülkesírokból Byzantinische Münzen aus awarenzeitlichen Stollengräbern. = MFMÉ-SA 1 (1995), 459–470., ill.
- Cs. Sós, Ágnes–Salamon, Ágnes: Cemeteries of the Early Middle Ages (6th–9th Centuries A.D.) at Pókaszeptek. Appendix by Bökönyi, Sándor and Matolcsi, János. Edited by Szőke, Béla Miklós. Bp. 1995. 246 l., CLXVI t., 8 térkép. = Rec. Profantová, N.: AR 47 (1995), 351–352.

- Szalai Ferenc*: A Pécs – Hőerőmű lelőhelyen feltárt avar kori csontvázleletek antropológiai vizsgálata – Anthropological examination of Avar age skeletons from the site Pécs – Hőerőmű (SW Hungary). = JPMÉ 39 (1994), 97–106., ill.
- Szalai F.*: A Pécs – Nagyrápád, Boros utca lelőhelyen feltárt avar kori temető csontvázainak antropológiai és paleopatológiai vizsgálata – Anthropological and paleopathological examination of the Avar age skeletons excavated at the site Pécs – Nagyrápád, Boros utca (SW Hungary). = JPMÉ 39 (1994), 107–132., ill.
- Szalai Ferenc* → *Marcsik Antónia*
- Szalontori Csaba*: Avar kori lelőhelyek és leletek Mindszentről – Awarenzeitliche Fundorte und Funde in Mindszent. = MFMÉ-SA 1 (1995), 183–209., ill.
- Szalontai Cs.*: A késő avar kori lilimos övveretek – Die spätawarenzeitliche(!) mit Lilien verzierte(!) Gürtelbeschlüge. = SomMK 11 (1995), 127–143., ill.
- Szentpéteri József*: Az Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa (ADAM) című számítógépes adatbázis és kézikönyv munkálatairól – Über die Arbeiten am Handbuch und Computerprogramm „Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa”. = Altum Castrum 4 (1995), 33–35.
- Szentpéteri J.*: Cartographia Avarica. Térképészeti észrevételek ADAM-tól Bajánig – Cartographia Avarica. Kartographische Bemerkungen von ADAM bis Bajan. = SomMK 11 (1995), 239–254., ill.
- Szentpéteri József* → *H. Tóth Elvira*, *Trugly Sándor*
- Szikossy Ildikó* → *Kustár Ágnes*
- Szőke Ágnes*: Az avar kori ónozás fajtái. Ónozott bronzok tisztításának problémája – Verzinnungsarten in der Awarenzeit. Das Problem der Reinigung von verzinnnten Bronzegegenständen. = MFMÉ-SA 1 (1995), 211–218., ill.
- Szőke, Béla Miklós*: Avari e Slavi. = Gli Avari. Un popolo d'Europa. Udine 1995. 49–56., ill.
- Szőke, Béla Miklós–Éry Kinga–Müller, Róbert–Vándor, László*: Die Karolingerzeit im Unteren Zalat. Gräberfelder und Siedlungsreste von Garabonc I–II und Zalasabar–Dezsöliget. Antaeus 21. Bp. 1992. = Rec. Kerman, Branko: AV 45 (1994), 286–287.
- Szőke Béla Miklós* → *Cs. Sós Ágnes*
- Szöllősy Gábor*: Kísérletek honfoglalás kori nyíltegez-rekonstrukciók készítésére – Versuche zur Rekonstruktion landnahmezeitlicher Köcher. = Altum Castrum 4 (1995), 143–150., ill.
- Takács István–Bartosiewicz László*: Budakalász és Vörs avar kori lovastemetkezéseinek állattani összehasonlítása – Zoologischer Vergleich der awarenzeitlichen Reiterbestattungen von Budakalász und Vörs. = Altum Castrum 4 (1995), 92–97., ill.
- Takács István–Somhegyi Tamás–Bartosiewicz László*: Avar kori lovakról Vörs – Papkert B temető leletei alapján – A study of Avar period horses on the basis of bones from the cemetery of Vörs – Papkert. = SomMK 11 (1995), 183–188., ill.
- Tavas Imre*: Egy kora avar kori kard restaurálása és rekonstrukciója – Das frühawarenzeitliche Schwert von Visegrád. = Altum Castrum 4 (1995), 36–50., ill.
- Tomka Péter*: Belső-Ázsia a magyar népvándorlás kori régészeti látókörében – The Role of Inner Asia in the Archeology of the Migration Period in Hungary. = HOMÉ 32 (1994), 167–178.
- Tomka, P.*: Il costume. = Gli Avari. Un popolo d'Europa. Udine 1995. 81–92., ill.
- H. Tóth Elvira*: Hetényegyháza – Mária út M5 autópálya 72. lelőhely avar temetőjének feltárása, 1994. április 4. – 1994. december 9. = MKBKM 1994 153–160., ill.
- H. Tóth, E.*: La tomba di un kagan. = Gli Avari. Un popolo d'Europa. Udine 1995. 133–142., ill.
- H. Tóth, Elvira–Horváth, Attila*: Kunbábony. Das Grab eines Awarenkhagans. Kecskemét 1992. = Rec. Szentpéteri, József: ActaArchHung 47 (1995), 336–339.
- Tóth Endre*: A kismákfai ezüsttálka – Das Silberschüsselchen von Kismákfa. = ComAH 1994–1995, 117–151., ill.
- Tóth Gábor–Buda Botond–Vincze Antalné*: Honfoglalás kori hidrokefál gyerek paleopatológiai vizsgálata – Paleopathologische Untersuchung eines Hydrokephalkindes aus der Zeit der Landnahme. = VSz 49 (1995), 78., 160., ill.
- Trugly Sándor*: Griffek és oroszlánok népe. Pozsony 1994. = Rec. Szentpéteri József: Századok 129 (1995), 215–218.
- Vida, Tivadar*: La ceramica. = Gli Avari. Un popolo d'Europa. Udine 1995. 103–112., ill.
- Vida Tivadar* → *Pásztor Adrien*
- Vincze Antalné* → *Tóth Gábor*

KÖZÉPKOR, MŰEMLÉKEK – MEDIUM AEVUM, MONUMENTA

- Almási István–Haramia László–Molnár László*: Talajellenállás-mérés a régészeti kutatásban – Earth's resistance measurements in archaeology. = PMÉ 5 (1995), 201–212., ill.
- Altmann Júlia* → *Bertalan Vilmosné*
- Bartosiewicz, László*: Animals in the urban landscape in the wake of the Middle Ages. = British Archaeological Reports Int. Ser. 609. Oxford 1995. 180 l., 66 ábra.
- Bartosiewicz, L.*: Cattle trade across the Danube at Vác, Hungary. = Anthropolozologica 21 (1995), 189–196., ill.
- Bertalan Vilmosné–Altmann Júlia*: A középkori Óbuda. = Kiss Csongor (szerk.) Óbuda évszázadai. Bp. 1995. 139–200., ill.
- Bozók Lajos*: Adalékok a visegrádi Alsóvár építés- és helyreállítás-történetéhez. = Művéd 39 (1995), 81–97., ill.
- Bóna István*: Az Árpádok korai várairól. 11–12. századi ispáni várak és határvárak. Debrecen 1995. 136 l., ill. = Rec. Németh Péter: SzSzBSz 30 (1995), 265–266.

- Bóna, István: Rec. Landgraf, E.: Ornamentierte Bodenfliesen des Mittelalters in Süd- und Westdeutschland 1150–1550. Stuttgart 1993. = *ActaArchHung* 47 (1995), 374–376.
- Bökönyi, Sándor: The development of stockbreeding and herding in Medieval Europe. = *Del Sweeney*, . (ed.) *Agriculture in the Middle Ages. Technology, Practice and Representation*. Philadelphia 1995. 41–61., ill.
- Buzás, Gergely: The remains of the royal palace of Visegrád from the Angevin period. = *Laszlovsky, József*: (ed.) *Medieval Visegrád. Royal castle, palace, town and Franciscan friary*. DissPann III:4. Bp. 1995. 9–18., ill.
- Buzás, Gergely–Laszlovsky, József: Life at Visegrád Palace under the reign of King Matthias. = *Laszlovsky, József*: (ed.) *Medieval Visegrád. Royal castle, palace, town and Franciscan friary*. DissPann III:4. Bp. 1995. 19–25., ill.
- Buzás, Gergely–Laszlovsky, József–Papp, Szilárd–Szekér, György–Szőke Mátyás: The Franciscan friary of Visegrád (History, archaeological remains, the results of the 1990–1993 campaigns. = *Laszlovsky, József*: (ed.) *Medieval Visegrád. Royal castle, palace, town and Franciscan friary*. DissPann III:4. Bp. 1995. 26–33., ill.
- Buzás Gergely–Lövei Pál: A visegrádi királyi palota címerdiszes zárt erkélye. = *Művéd* 39 (1995), 98–112., ill.
- Cabelló Juan: Rec. Rodríguez, S. B.: *El Castellar de Meca Ayora* (Valencia). Madrid 1986. = *ArchÉrt* 120 (1993), 145–146.
- Gedai, István: Noch einmal über den Münztyp Dannenberg 1706/a. = *ActaArchHung* 47 (1995), 319–323.
- Gyulai Éva: A miskolci avasi templom 16. századi sírkövei – Die Grabsteine aus dem 16. Jahrhundert in der Avaser reformierten Kirche zu Miskolc. = *HOMÉ* 32 (1994), 185–206., ill.
- Haramia László → Almási István
- Haris Andrea (szerk.): Koldulórendi építészet a középkori Magyarországon. Művészettörténet – Műlékvédelem VII. Bp. 1994. = Rec. Zágórhidi Czigány Balázs: *VSz* 49 (1995), 617.
- Haris A.: Megjegyzések Pápa műemlékvédelméhez – Bemerkungen über den Denkmalschutz in Pápa. = *PMÉ* 5 (1995), 219–222.
- Holl, Imre: Neutronaktivierungsanalyse mittelalterlichen Ofenkacheln II. = *ActaArchHung* 47 (1995), 257–294., ill.
- Holl Imre: Rec. Felgenhauer-Schmiedt, S.: Die Sachkultur des Mittelalters im Lichte der archäologischen Funde. Frankfurt am Main 1993. = *ArchÉrt* 120 (1993), 146.
- Holl, Imre–Parádi, Nándor: Das mittelalterliche Dorf Sarvaly. *Fontes Archaeologicae Hungariae*. Bp. 1982. = Rec. Sivec, Irena: *AV* 45 (1994), 280.
- Huszár Lajos: Az erdélyi fejedelemség pénzverése. Bp. 1995. 231 l., ill.
- Iván László: Régészeti kutatások a visegrádi fellegvárbán 1984–1994. = *Művéd* 39 (1995), 75–80., ill.
- Kaposvári Gyula: Rákócziújfalú (Alsó-Varsány) története. = *Tanulmányok és közlemények*. Debrecen – Szolnok 1995. 119–126., ill.
- Kiss Gábor: Adatok a Nyugat-Dunántúl 11. századi várépítészetéhez – Beiträge zur Architektur früher Burgen in Westtransdanubien. = *Altum Castrum* 4 (1995), 156–169., ill.
- T. Knotik Márta–Kőhegyi Mihály: A bátmonostori késő középkori temető váznainak vizsgálata – Untersuchung der bei der Freilegung des spätmittelalterlichen Gräberfeldes von Bátmonostor vorgekommenen Leinen. = *MFMÉ-SA* 1 (1995), 283–290., ill.
- Kovalovszki Júlia: Az Árpád-kori Visegrád. Ásatások a Várkertben. = *Művéd* 39 (1995), 69–74., ill.
- Kovalovszki, J.: Bronzeschmelzofen und Gießerei aus der Arpadenzeit (Visegrád, Feldebrő). = *ComAH* 1994–1995, 225–254., ill.
- Kovács, László: Das früharpadenzeitliche Gräberfeld von Szabolcs. *Varia Archaeologica Hungarica* VI. Bp. 1994. = Rec. Hanuliak, Milan: *SIA* 43 (1995), 171–172.
- Kovács L.: Újra a nagyharsányi kincsről és a Lancea Regis köriratú denáréről. = *Századok* 129 (1995), 1075–1104., ill.
- Kozák Éva: A vértesszentkereszt apátság. Bp. 1993. = *Hazlbauer, Zdenek*: *AR* 47 (1995), 523.
- Kulcsár Mihály: Az Árpád-kori templom körüli temetők kialakulásának kérdéséhez (Előzetes beszámoló az 1993–1994. évi baracsi feltárásokról) – Vorbericht über die Freilegung des arpadenzeitlichen Gräberfeldes von Baracs (1993–1994). = *SomMK* 11 (1995), 227–233., ill.
- Kőhegyi Mihály → T. Knotik Márta
- Kubinyi András: A magyarországi zsidóság története a középkorban. = *SSz* 49 (1995), 2–27., ill.
- Laszlovsky, József: (ed.) *Medieval Visegrád. Royal castle, palace, town and Franciscan friary*. = *DissPann* III:4. Bp. 1995. 172 l., ill.
- Laszlovsky József → Buzás Gergely
- Lövei Pál: A középkori Magyarország síremlékei – kutatási helyzetkép – Mittelalterliche Grabmäler von Ungarn. Ein Forschungsbericht. = *ArsHung* 23 (1995), 243–252., ill.
- Lövei Pál → Buzás Gergely
- Mesterházy, Károly: Die Beziehungen zwischen Byzanz und dem frühmittelalterlichen Ungarn im Lichte der materiellen Kultur. = *Stefanovičova, T.–Ševčíkova, Z.* (Hrsg.) *Mitteldonauegebiet und Südosteuropa im frühen Mittelalter*. *Studia Archaeologica et Mediaevalia* 1. Bratislava 1995. 71–86. ill.
- Mikó Árpád: Ivánczy János győri nagyprépost (†1636) sírköve. = *MűÉ* 44 (1995), 266–268., ill.
- Mollay Károly: A Kovácsok utcájának topográfiája (Várkerület 3–37. számú telek) (1379–1536). II. rész. = *SSz* 49 (1995), 130–157., ill.
- Mollay Károly: A Kovácsok utcájának topográfiája (1379–1536). III. rész. = *SSz* 49 (1995), 193–214.
- Molnár László → Almási István
- Móga Sándor: Viszontválasz néhány kérdésre Vitéz János esztergomi palotájával kapcsolatban. = *Művéd* 39 (1995), 121–122.
- Németh Péter: Szolnok megye kialakulásának kérdéséhez. = *Tanulmányok és közlemények*. Debrecen – Szolnok 1995. 109–118., ill.
- Németh Péter → Bóna István
- Papp Szilárd: A nagyvázsonyi pálos kolostor – Das Paulinerkloster zu Nagyvázsony. = *MűÉ* 44 (1995), 43–77., ill.

Papp Szilárd → Buzás Gergely

Petényi, Sándor: Von den Dingen. = Jaritz, Gerhard (Hrsg.) Medium Aevum Quotidianum 33. Krems 1995. 28–40., ill.

Pintér László: Árpád-kori falu Ballószög 91. lelőhelyen. = MKBKM 1994, 189–197., ill.

Prokopp Mária: Bogyay Tamás XIV. századi művészettörténeti kutatásai – Dr. Thomas von Bogyay's Studien über die gotische Kunst in Ungarn. = VSz 49 (1995), 203–209., 215–216., 318–319., ill.

Prokopp M.: Keszthely és Siklós újonnan feltárt gótikus falképei – Die neuentdeckten Freskenzyklen in den Kirchen von Keszthely und Siklós. = ArsHung 23 (1995), 155–167., ill.

Pusztai Tamás: Késő középkori kerámia a szegedi várból – Spätmittelalterliche Keramik aus der Burg von Szeged. = MFMÉ-SA 1 (1995), 291–300., ill.

Sedlmayr János: Sportpálya a visegrádi palota együttesében. = Művéd 39 (1995), 113–116., ill.

Siklósi, Gyula: Die ethnischen Verhältnisse im mittelalterlichen Székesfehérvár bis zum Ende der Türkenherrschaft. = ActaArchHung 47 (1995), 295–303., ill.

Siklósi Gy.: A székesfehérvári Szent Anna kápolna környékén folytatott régészeti kutatások eredményei – Ergebnisse der in der Umgebung der St. Anna-Kapelle von Székesfehérvár durchgeführten archäologischen Forschungen. = ArchÉrt 120 (1993), 71–84., ill.

Tüdösné Simon Kinga: Nagyajta templomvára – Die Kirchenburg in Nagyajta (Aita Mare). = ArsHung 21 (1993), 151–158., ill.

Szatmári Imre: Bizánci típusú ereklyetartó mellkeresztek Békés és Csongrád megyében – Die Pectorales byzantinischen Typs als Reliquienschreine im Komitat Békés und Csongrád. = MFMÉ-SA 1 (1995), 219–264., ill.

Szekér György → Buzás Gergely

Szemán Attila: A gyalári (Ghelar) bányászszerszámok keltezéséről – Über die Datierung der Bergwerkzeuge von Gyalár (Ghelar). = ComAH 1994–1995, 255–265., ill.

V. Székely György: Árpád-kori települések kutatása Kecskemét – Hetényegyháza Belsőnyirben. = MKBKM 1994, 167–173.

Szőke Mátyás → Buzás Gergely

Takács István: Cumanian animal keeping at Szentkirály, a 15th–16th century site in Central Hungary – Kun állattartás Szentkirályon, egy középmagyarországi késő középkori településen. = MMMK 1992–1994, 15–23., ill.

Takács Miklós: Az oroszlánosi monostor oroszlánja – The lion of the Oroszlános monastery. = ArchÉrt 120 (1993), 47–61., ill.

Tamási, Judit: Verwandte Typen im schweizerischen und ungarischen Kachelfundmaterial in der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts. = Művészettörténet – Műemlékvédelem VIII. Bp. 1995. 177 l., 161 ábra, térkép.

Tari Edit: Árpád-kori falusi templomok Cegléd környékén – Árpadian Age rural churches surroundings of Cegléd. Cegléd 1995. 205 l., ill.

Tari E.: Árpád-kori templomok Cegléd környékén II. Cegléd – Nyúlfülehalom – Churches from the Árpadian Age in the environs of Cegléd II. Cegléd Nyúlfülehalom. = ComAH 1994–1995, 191–217., ill.

Tóth Melinda: Falfestészet az Árpád-korban. Kutatási helyzetkép – Wall Painting in Hungary, 11th to 13th Centuries. A Review of Research. = ArsHung 23 (1995), 137–153.

Tölg László: A számszerijről – A Déri Múzeum számszerijai – Armbrüste im Déri-Museum. = DMÉ 1992–1993, 111–163., ill.

Trogmayer Ottó: Múzeum a pusztán – az ópusztaszeri történeti emlékparkról – Museum in the Pusztaszer – About the Memorial Park in Ópusztaszer. = Magyar Múzeumok 1995/2, 3–4., ill.

Varga István: Középkori mázatlan cserépkályhák természettudományos vizsgálata II. (Dunántúli „oroszlános” kályhacsempék) – Naturwissenschaftliche Untersuchung der mittelalterlichen unglasierten Kachelofen II. („Löwenartige” Kacheln in Transdanubien). = PMÉ 5 (1995), 213–218.

Vályi Katalin: Szermonostor és a mezőváros középkori kereskedelmének európai kapcsolatai – Europäische Beziehungen des mittelalterlichen Handels des Klosters und Marktfleckens von Szer. = MFMÉ-SA 1 (1995), 265–281., ill.

Vándor László: Botszentgyörgy vára (Az ún. Romlott-vár kutatásának eredményeiből). – Nagykanizsai Honismereti Füzetek 9. Nagykanizsa 1995. 48 l., ill.

Vörös István: Késő középkori kutyatemetkezés Cegléd – Nyúlfülehalmon – Late Medieval dog burial from the Nyúlfüle hill near Cegléd. = ComAH 1994–1995 217–223., ill.

Zágorhidi Czigány Balázs → Haris Andrea

Szabó Klára–Gyuricza Anna

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

AAu	= Archaeologia Austriaca (Wien)
ABSA	= Annual of the British School of Archaeology at Athens (London)
Acta AntHung	= Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest)
Acta ArchHung	= Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest)
Acta HistArtHung	= Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest)
AgrSz	= Agrártörténeti Szemle (Budapest)
AH	= Archaeologia Hungarica (Budapest)
AK	= Archaeologiai Közlemények (Budapest)
AOr	= Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest)
AR	= Archeologické Rozhledy (Praha)
ArchÉrt	= Archaeologiai Értesítő (Budapest)
ARegia	= Alba Regia (Székesfehérvár)
AVSL	= Archiv des Vereines für Siebenbürgische Landeskunde (Hermannstadt)
BAR	= British Archaeological Reports (Oxford)
BHBl	= Burgenländische Heimatblätter (Eisenstadt)
BMMK	= A Békés Megyei Múzeumok Közleményei (Békéscsaba)
BpR	= Budapest Régiségei (Budapest)
BRGK	= Bericht der Römisch-Germanischen Kommission (Mainz-Berlin)
BVbl	= Bayerische Vorgeschichtsblätter (München)
ComAH	= Communicationes Archaeologicae Hungariae (Budapest)
DissArch	= Dissertationes Archaeologicae / Régészeti Dolgozatok az ELTE Régészeti Intézetéből (Budapest)
DissPann	= Dissertationes Pannonicae (Budapest)
DME	= A Debreceni Déry Múzeum Évkönyve (Debrecen)
Dolg	= Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából (Kolozsvár), Dolgozatok a Szegedi Tudományegyetem Régiségtudományi Intézetéből (Szeged)
EgriMÉ	= Az Egri Múzeum Évkönyve (Eger)
EMúz	= Erdélyi Múzeum (Kolozsvár)
FA	= Folia Archaeologica (Budapest)
Fontes ArchHung	= Fontes Archaeologici Hungariae (Budapest)
FÖ	= Fundberichte aus Österreich (Wien)
HOMÉ	= A Herman Ottó Múzeum Évkönyve (Miskolc)
HTRTÉ	= A Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat Évkönyve (Déva)
MBV	= Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte (München)
MFME	= A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve (Szeged)
MittArchInst	= Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften (Budapest)
MKCSM	= Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében (Szeged)
MRT	= Magyarország Régészeti Topográfiája
MTAK (II)	= A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Osztályának Közleményei (Budapest)
MúzLev	= Múzeumi Levelek (Szolnok)
MűÉ	= Művészettörténeti Értesítő (Budapest)
NéprKözl	= Néprajzi Közlemények (Budapest)
NNU	= Nachrichten aus Niedersachsens Urgeschichte (Hildesheim)
NyK	= Nyelvtudományi Közlemények (Budapest)
OJA	= Oxford Journal of Archaeology (Oxford)
PA	= Památky Archeologické (Praha)
PZ	= Prähistorische Zeitschrift (Berlin)
RDolg	= DissArch
RFüz	= Régészeti Füzetek (Budapest)
RLiÖ	= Der Römische Limes in Österreich (Wien)

RÖ	= Römisches Österreich (Wien)
RVM	= Rad Vojvodjanskih Muzeja (Novi Sad)
SCIV	= Studii si Cercetari de Istorie Veche (Bucuresti)
SIA	= Slovenská Archeológia (Nitra)
SomMK	= Somogyi Múzeumok Közleményei (Kaposvár)
StCom	= Studia Comitatensia (Budapest)
TörtTár	= Történelmi Tár (Budapest)
VAMZ	= Vjesnik Arheoloskog Muzeja u Zagrebu (Zagreb)
VMMK	= Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei (Veszprém)